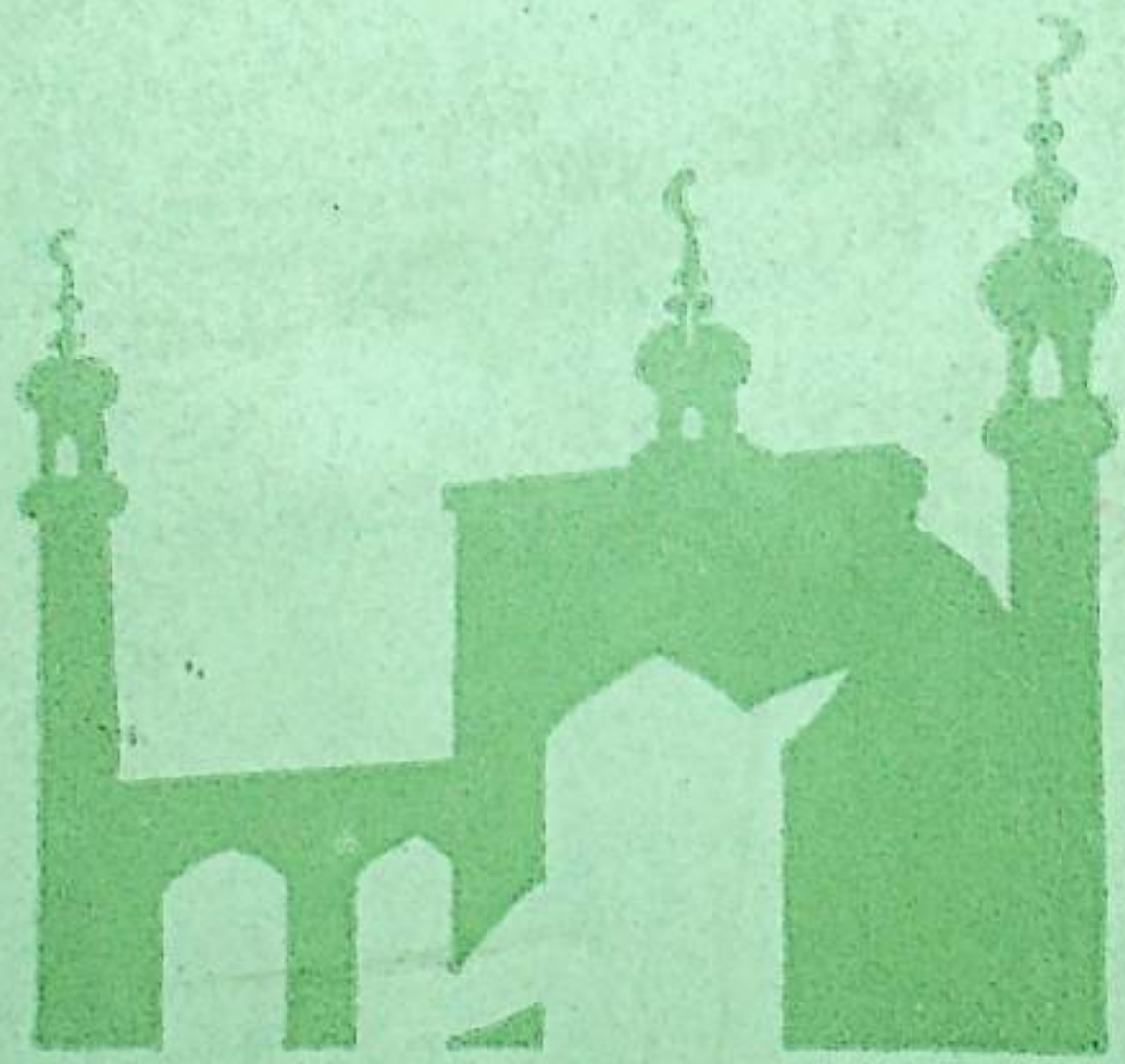
ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى

3

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى

3

تەھرىرى: ئابدۇكېرىم راخمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇرسۇن مەخسۇت

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

دەرسلىكنىڭ III تومىنى تۆۋەندىكى يولداشلار يېزىپ چىقتى: غەيرەتجان ئوسمان بىرىنچى قىسمىنىڭ I بابىنى، III بابنىڭ بىر قىسمىنى، XI بابنى ۋە ئىككىنچى قىسمىنىڭ I، V، X، XIII، XIV، XIX، XX، XXI، XXIII بابلىرىنى يېزىپ چىقتى؛ غاپپار روزى بىرىنچى قىسمىنىڭ II بابىنى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن بىرىنچى قىسمىنىڭ IV، IX بابى ۋە V بابنىڭ بىر بۆلىكىنى يېزىپ چىقتى؛ شېرىپىدىن ئۆمەر بىرىنچى قىسمىنىڭ VI بابى، V بابنىڭ بىر بۆلىكىنى يېزىپ چىقتى؛ تۇرسۇن مۇھەممەد ساۋۇت بىرىنچى قىسمىنىڭ VII، VIII بابى، ئىككىنچى قىسمىنىڭ III، IV، VI، IX، XII بابلىرىنى يېزىپ چىقتى؛ ئابدۇرېھىم سابىت ئىككىنچى قىسمىنىڭ II، XI، XV، XVI، XVII، XVIII، XXIV، XXV، XXVI، XXIX بابلىرىنى يېزىپ چىقتى؛ مۇھەممەد تۇرسۇن سادىق بىرىنچى قىسمىنىڭ II بابىنىڭ بىر قىسمى ۋە VIII بابىنى يېزىپ چىقتى؛ مۇھەممەد تۇردى مىرزا ئەھمەد ئىككىنچى قىسمىنىڭ XXII بابىنى يېزىپ چىقتى؛ ئابدۇكېرىم راخمان ئىككىنچى قىسمىنىڭ XXVII بابىنى؛ نۇرمۇھەممەد زامان ئىككىنچى قىسمىنىڭ XXVI بابىنى، ئەشرەپ ئابدۇللا بىرىنچى قىسمىنىڭ VI، X بابى ۋە ئىككىنچى قىسىم XV بابنىڭ ئازراق بىر بۆلىكىنى يېزىپ چىقتى. بۇ دەرسلىكنىڭ IV تومىنى نۇرمۇھەممەت زامان يېزىپ چىقتى.

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم

خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتى

I باب. ئومۇمىي بايان..... 3
II باب. مۇھەممەدئىمىن غوجامقۇلى ئوغلى خىرقىتى..... 29
§1. شائىرنىڭ ھاياتى..... 29
§2. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ مەزمۇنى..... 35
§3. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى..... 81
III باب. سالاھى..... 94
§1. قىسقىچە چۈشەنچە..... 94
§2. «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى 97
§3. «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى 100
IV باب. مۇھەممەدسىدىق زەلىلى..... 103
§1. مۇھەممەدسىدىق زەلىلىنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ھاياتى پائالىيىتى..... 103
§2. زەلىلى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى..... 112
§3. زەلىلى شېئىرلىرىنىڭ پەلسەپىۋى قىممىتى..... 117
V باب. خوجا جاھان ئەرشى 123
§1. ئەرشىنىڭ ھاياتى پائالىيىتى..... 123
§2. ئەرشىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى..... 138
§3. ئەرشى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى..... 156

VI باب. پۇتۇھى..... 154
1§. پۇتۇھىنىڭ ھايات پائالىيىتى..... 164
2§. پۇتۇھىنىڭ ئىجاددي پائالىيىتى..... 170
VII باب. مەھزۇن خوتەنى..... 187
1§. شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ «ددۋانى مەھزۇن» ئەسىرى..... 187
2§. مەھزۇن خوتەنى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى..... 190
3§. مەھزۇن خوتەنى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى..... 193
VIII باب. نۆبەتى..... 196
1§. نۆبەتنىڭ ھايات پائالىيىتى..... 196
2§. نۆبەتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى..... 198
IX باب. مۇھەممەدئابدۇللا خاراباتى..... 213
1§. مۇھەممەدئابدۇللا خاراباتىنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ھاياتى..... 213
2§. «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تېمالىرى مەزمۇنى..... 214
3§. «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»نىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى. 219
4§. ئابدۇللا خاراباتى ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى..... 225
X باب. قىسقىرى..... 228
XI باب. خوجىلار ھەققىدە مۇراجىئەتلىك دەۋرىدىكى تەرجىمەئىدە بىيات. 237
1§. ئەدەبىي تەرجىمان ۋە شائىر مۇللا مۇھەممەد تۆمۇر..... 237
2§. ئەدەبىي تەرجىمان شاھ مۇھەممەد ئىبنى خوجا نىزا-

مىدىن قاراقاشى..... 256
§3. ئەدەبىي تەرجىمان شاھ مۇھەممەدبىننى ئابدۇللاخان
مەخدۇم..... 261

ئىككىنچى قىسىم

چىك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

I باب. ئومۇمىي بايان..... 265
II باب. قەلەندەر..... 305
§1. شائىرنىڭ ھاياتى..... 305
§2. «دىۋان قەلەندەر»..... 308
§3. قەلەندەر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى... 314
III باب. گۇمنام..... 320
§1. گۇمنامنىڭ ھاياتى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيىتى..... 320
§2. گۇمنام شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى..... 326
IV باب. مەھەممەدسىدىق بەرشىدى..... 337
§1. مەھەممەدسىدىق بەرشىدىنىڭ ھاياتى..... 337
§2. مەھەممەدسىدىق بەرشىدىنىڭ ئىجادىيىتى..... 339
V باب. مەجلىسى..... 348
VI باب. مىر ھەسەن سادايى..... 356
VII باب. يۈسۈپ خوتەنى..... 361
VIII باب. زوھورى..... 365
§1. زوھورىنىڭ ھاياتى ۋە تۆھپىلىرى..... 365
§2. زوھورىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى..... 367
IX باب. ئىبراھىم مەشھۇرى..... 373

§1. ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى..... 373
§2. ئىبراھىم مەشھۇرى لىرىكىلىرىنىڭ مەزمۇنى..... 381
X باب. موللا نىياز خوتەنى..... 395
XI باب. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى..... 418
§1. ئەدىبنىڭ ھاياتى..... 418
§2. مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ تارىخىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرى..... 426
XII باب. خىسلەت..... 447
§1. شائىر خىسلەتنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى..... 447
§2. خىسلەتنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان» داستانى توغرىسىدا..... 450
XIII باب. مۇھەممەد ئىۋەز قارىقاشى..... 456
XIV باب. موللائىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۇجىزى... 462
XV باب. ئابدۇرېھىم نىزارى..... 475
§1. نىزارىنىڭ ھاياتى..... 475
§2. نىزارى داستانلىرى..... 485
XVI باب. نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى..... 562
§1. نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ ھاياتى..... 562
§2. نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى... 564
XVII باب. تۇردى نازىم غېرىبى..... 608
§1. غېرىبنىڭ ھاياتى..... 608
§2. غېرىبى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى..... 612
XVIII باب. ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى..... 645
§1. ئەدىبنىڭ ھاياتى..... 645
§2. سەبۇرىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى..... 648
§3. «ماقالات»..... 659
XIX باب. ئەھمەدشاھ قاراقاشى..... 675

XX باب. دىلبەر دورغا..... 683
XXI باب. موللا نىياز ئاشىقى..... 690
XXII باب. موللا قۇربان..... 697
§1. شائىرنىڭ ھاياتى..... 697
§2. موللا قۇربان شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى.... 700
§3. موللا قۇربان شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى..... 707
XXIII باب. ئاشۇراخۇن غېرىبى..... 710
XXIV باب. موللا شاكىر..... 713
§1. شائىرنىڭ ھاياتى..... 713
§2. «زەپەرنامە» ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى..... 717
XXV باب. موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ..... 739
§1. شائىرنىڭ ھاياتى..... 739
§2. «غەزەلىيات» ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى..... 749
§3. موللا بىلالنىڭ داستانلىرى..... 760
XXVI باب. سىيىت مۇھەممەد..... 799
§1. شائىرنىڭ ھاياتى..... 799
§2. «شەرھى شىكەستە» ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى..... 783
XXVII باب. موللا مۇسا سايرامى..... 800
§1. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ھاياتى..... 800
§2. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى..... 803
XXVIII باب. ناقىس..... 823
XXIX باب. ھۈسەيىنخان ـ تەجەللى..... 843
§1. تەجەللىنىڭ ھاياتى..... 843
§2. تەجەللىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى..... 850
§3. «قارا» قەسىدىسى توغرىسىدا..... 866
§4. تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى..... 874
پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار 878

بەرىنچى قىسىم

خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتى

بىرىنچى قىسىم خوجىلار
ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتى

I باب. ئومۇمىي بايان

شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخىدا «خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى» 1678-يىلى ئاپاق خوجاھاكىمىيىتى باشلانغاندىن تارتىپ، 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بۇ دەۋرنى «خوجىلار دەۋرى» دەپ ئاتايمىز.

يەركەن - سەئىدىلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شىنجاڭ رايونىدا ناھايىتى مۇرەككەپ ۋەقەلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى.

مەلۇمكى، يەركەن-سەئىدىلەر خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرەشىتخان (1533—1570) دەۋرىدە، سەمەرقەندتىن ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرى» دەپ ئاتىۋالغان مەخدۇم ئەزەم (1461—1542) قاتارلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر قەشقەر، يەركەنگە كېلىشكە باشلىغان. ئۇلار ھەدەپ ئەتراپىغا مۇرىت توپلاپ ئۆزلىرىنى «خوجىلار» دەپ ئاتاشقان.

XVII ئەسىرگە كەلگەندە، شىنجاڭدىكى خوجىلار «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» دەپ ئىككى دىنىي مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئاق تاغلىقلارنىڭ ئاقساقىلى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى مۇھەممەدئىمىن (ئىمام كالان)، قارا تاغلىقلارنىڭ ئاقساقىلى مۇھەممەد ئىمىننىڭ ئىنىسى ئىسھاقۇەلى ئىدى. ئۇلار شەخسىي مەنسەپ ۋە ئابرۇي تالىشىپ، بىر - بىرىگە قارشى (تۈپ ماھىيىتى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرق قىلمىغان) ئىككى

دىنىي گۈرۈھقا بوۋلۇنۇۋالغان. ئىمام كالان تەرەپدارلىرى— «ئىشقىيە» (ئاق تاغلىقلار، ئاق تەقىيلىكلەر — ئاق دوپپىلىقلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئىسھاقۇەلى تەرەپدارلىرى—«ئىسھاقىيە» (قارا تاغلىقلار، قارا تەقىيلىكلەر — قارا دوپپىلىقلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتالغان. ئىمام كالان قەشقەردە، ئىسھاقۇەلى يەركەندە تۇرۇپ، دىنىي ھوقۇق تالىشىپ ئۆزئارا قاتتىق كۈرەش باشلىدى. بارا - بارا بۇ دىنىي گۈرۈھلار سىياسىي گۈرۈھقا ئايلىنىپ قالدى. ئابدۇرىشىتخاندىن كېيىن پەيدا بولغان ئىچكى نىزالار تۈپەيلىدىن ھەرقايسى شەھەرلەرنى ئايرىۋېلىپ يەرلىك خان بولۇۋالغان يەركەن - سەئىدىلەر خانلىقىنىڭ ئەۋلادلىرى خوجىلار تەرىپىدىن تىزگىنلىنىپ قالغانىدى. ئۇلار خوجىلارنى ئۆزىگە ئۇستاز ۋە مەسلىھەتچى قىلىۋېلىپ، ئۇلارغا نۇرغۇن مىقداردا پۇل ۋە يەر - زېمىن بۇلۇپ بېرىپ، خوجىلارغا تەلۈدلەرچە چوقۇندى. شۇنىڭ بىلەن خوجىلار زور مىقدارداكى يەر - زېمىن ۋە ئوتاقچىلارغا ئىگە بولۇپ، فېئودال يۇقىرى تەبىقىلەر ئىچىدىكى ئاق سۆڭەكلەرگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنى «ئەۋلىيا» كۆرسىتىپ، كىشىلىك خەلق ئاممىسىنى ئالداپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. ھەتتا كىشىلىك شىلەرنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىنىمۇ چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى. خوجىلار ھاكىمىيەتنى تىزگىنلىۋالغانلىقتىن، سىياسىي ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھوقۇقنى بارا - بارا ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى؛ خەلق ئوتتۇرىسىدىكى دەۋا ۋە جىنايى ئىشلار، نىكاھ ۋە ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنىلا خوجىلار بىر تەرەپ قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سىياسىي ھاكىمىيەت ئىسمى بار، جىسمى يوق ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا يەركەن - سەئىدىلەر خانلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان كېيىنكى خانلار زاۋاللىقا يۈز تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ھېچقانداق رولى قالـ

مىغاندى. نەتىجىدە سىياسىي ھاكىمىيەت بېشىدىكى خانلار بىلەن خوجىلار ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەت تۇغۇلۇپ، ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى باشلاندى. XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شۇ چاغدىكى قارا تاغلىقلار تەرەپدارى بولغان يەركەن - سەئىدىلەر ئەۋلادى قەشقەر ھاكىمى ئىسمائىلخان بىلەن ئاق تاغلىقلار تەرەپدارى بولغان ھىدايىتۇللا (ئاپاق خوجا) ئىشان ئىككىسى ھۆكۈمرانلىق تالىشىپ، قانلىق جەڭ قىلدى. نەتىجىدە ئاپاق خوجا ئىسمائىلخاندىن يېڭىلىپ، 1678-يىلى تىبەتكە (شىزاڭغا) قېچىپ باردى. تىبەتتە بىرمەزگىل ئۆز تەرىقىتىنى تارقاتقان ۋە مەخپىي پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، تىبەت يۇقىرى قاتلام لاما ئۆلىمالىرىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئارقىلىق، قەشقەرىيە تەرەپنى ئىگىلىۋالدى.

بۇ دەۋرلەردە، ئالتە شەھەر (قەشقەرىيە) بىرنەچچە ئۇشاق فېئودالىق ھاكىمىيەتكە بۆلۈنگەنىدى. بۇلارنىڭ بىر قىسمى جۇڭغارلارغا بېقىناتاتتى. قالغان قىسمى ئۆز ئالدىغا «مۇستەقىل» ئىدى. قەشقەرنى جۇڭغارلار ئىگىلىگەندىن كېيىن، قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئارىسىدىكى كۈرەش تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. بۇنداق توختاۋسىز قان تۆكۈلۈشلەر نەتىجىسىدە ئالتە شەھەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش شارائىتى تولىمۇ ئاجىزلاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خوجا ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن ئورنىتىلغان دىنىي جاھىلىيەت تەرتىپلىرى خەلقنىڭ تەرەققىيىپەرۋەرلىك ئىنتىلىشلىرىنى قەتئىيىلىك بىلەن بېسىپ تۇردى؛ جەنۇبىي شىنجاڭ (ئالتە شەھەر) جۇڭغارلارنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا بۇلاڭچىلىق قىلدىغان، جۇڭغارىيىگە سۇرگۈن قىلىنغان كۆچۈرىدىغان ۋە خالىغانچە ئاياغ ئاستى قىلىدىغان پاجىئەلىك ئوچىقىغا ئايلانىدى.

ئاپاق خوجا ۋە باشقا خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ چارەك كەم بىر ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشى، خەلقنى پاراكەندە

قىلغۇچى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى ئارقىسىدا تەسەۋۋۇپلۇق، ساختا كارامەتچىلىك، ئەۋلىيا پەرەسلىك (روھىي ۋەھىمىچىلىك) ھەممىلا يەرنى قاپلىغانىدى. تەقۋادارچىلىق ئاساسىدىكى دىنىي شېئىرىيەت ۋە خۇشامەتچىلىك ئاساسىدىكى ئوردا ئەدەبىياتى قان بىلەن بويالغان خوجىلار ھاكىمىيىتى ھەم ئۇنىڭ دىنىي ئالدامچىلىرىنى كۆچەپ مەدھىيىلەپ، ئەدەبىيات ساھەسىنى خىرەلەشتۈرگەنىدى. ئەمما ئەل - يۇرتىنىڭ تەقدىرىگە يېقىندىن لەزەر سېلىۋاتقان زور بىر تۈركۈم ئىلغار پىكىرلىك ئەدىبلەر بۇرۇقتۇرمىلىق مۇھىت ئىچىدە كىشىنىڭ تۇلپارەك جاھالەت ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، خەلقنىڭ نىجاتلىققا بولغان ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئومۇمەن، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قاتتىق سىناققا دۇچ كېلىش بىلەن بىللە ئەدەبىيات ساھەسىدە يېڭىچە يول ئېچىپ، زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدا ھەرخىل سەۋەبلەر بارئىدى.

مەسىلىنىڭ ئاساسىي تەرىپىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خوجىلار دەۋرىدە سىياسىي ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھاكىمىيەت بىرلىشىپ كەتكەن، دىنىي تەرىقەتچىلىك كۈچىيىپ، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئاتموسفېراسىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان، ئىقتىساد ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولۇپ، ھەر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتى چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە مەدەنىيەت نابۇت بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغان، ئەمگەكچى خەلق قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە ياشاۋاتاتتى. بۇ ھال خەلق ئاممىسىدا كۈچلۈك نارازىلىق، قارشىلىق كەيپىياتىنى قوزغىدى. ئۇلار ئىجتىمائىي داۋالغۇش ۋە ساراسىمىنىڭ بالدۇرراق تۈگىشىنى، مۇقىملىق ۋە ئىناقلىقنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىشاتتى. مانا بۇلار ئىلغار پىكىرلىك ئىدىئالوگلارغا تەسىر قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتنى

چۇشىنىشىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئاھۇ - زارىغا قۇلاق سېلىشىنى تەبىئىي يوسۇندا تەقەززا قىلدى. بۇلار ئەلۋەتتە ئىلغار، تەرەققىيپەرۋەر پىكىرلەرنىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ ئاساسى ئىدى.

ئوبيېكتىپ سەۋەبنىڭ ئىككىنچى بىر تەرىپى مەسىلىنىڭ ئويلاشقا تېگىشلىك مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يەركەن — سەئىدىلەر دەۋرىدىن كېيىن، خوجىلار ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي سىياسىي ۋەزىيىتىگە سىياسىي بوھران، ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نۇرغۇن بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل خوجىلار ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئېقىمىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىشكە قادىر ئەمەس ئىدى.

خوجىلارنىڭ ئەجداد - بوۋىسى سەمەرقەندتىن كەلگەن. ئۇلار شىنجاڭغا كەلگەندە ئازسانلىق كىشىلەر ئىدى. ئۇلار شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، نەسەب جەھەتتە ئاتا تەرەپ بوۋىسىلىرىنى — خوجىلارنى يادلاپ تۇرۇشقان، يەرلىك خەلقنى ئەيمەنمەيدۇرۇش ئۈچۈن شەجەرىسىنى ئاتا تەرەپ ئارقىلىق تۇرغۇزۇشقا كۈچەپ ئەھمىيەت بەرگەن. ئەمما شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئۇلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قەدەم قويۇش بىلەنلا ئۇيغۇرلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ قارىتىپلا ئېيتىلغان سۆز بولماستىن، بەلكى نەسەپ، يەنى قان ئارىلاشمىسىغىمۇ سەھىمىيەتلىك بىلەن دىققەت قىلىش ئارقىلىق ئېرىشىش مۇمكىن بولغان ئەقلىي يەكۈن. ئومۇمەن، خوجىلار شىنجاڭغا قەدەم بېسىش بىلەنلا قانداشلىق جەھەتتىمۇ ئۇيغۇرلاشتى. بۇ خىل ھادىسە شىنجاڭغا كەلگەن خوجىلارنىڭ تۇنجى بوۋىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ بالىلىرىدىنلا باشلاندى.

ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا ئېۋەز ھىجرىيە 1012 - (مىلادىيە 1603 -) يىلى يازغان «تەزكىرەئى مەخدۇم ئەزەم ۋە خوجا ئىسھاق ۋەلى» ناملىق كىتابىدا ئىسھاق ۋەلىنىڭ نەسەبى توغ-رىلىق مۇنداق دەيدۇ: «(مەخدۇم ئەزەمنىڭ) ئۇچىنچى خوتۇنى بى بىچە قەشقەرى بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋ-لادلىرىدىن ئىدى. ئۇلۇغلۇق ئاسمانىنىڭ قۇتۇپ يۇلتۇزى، ئەۋ-لىيالىق مەملىكىتىنىڭ سىرلىرىدىن ۋاقىپ بولغۇچى، پەرىشتىلەر دۇنياسىنى كۆرۈپ تۇرغۇچى، يەنى ھەزرىتى ئەلىنىڭ سىرلىرىنى ئاشكارا قىلغۇچى بۇيۇك ئىشان ئىسھاق ۋەلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋلادىدىن بولغان بى بىچە قەشقەرىدىن تۇغۇلغا-نىدى ...» موللا مۇسا سايرامى بولسا «خوجا ئىسھاقنىڭ ئانىسى قەشقەرنىڭ ئەتىۋارلىق ئۇلۇغلىرىدىن بولغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازىنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى ... فازىل ۋە كامالىتى زىيادە ئايال ئىدى»① دەپ يازغان. «جالالىدىن كېتىكى ۋە تۇغلۇق تۆمۇرخان ھەققىدە قىسسە» ناملىق كىتابتا بى بىچە-نىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى مەۋلانا سەئىد قەشقەرى دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن②. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزۇن جەريانىدا مۇنداق قانداشلىق داۋاملىق كۆچىيىپ، قويۇقلىشىپ ماڭدىكى، ھەرگىز سۇسلاشمىدى. ئاپاق خوجىنى ئېلىپ ئېيتساقمۇ، ئۇ مەخدۇم ئەزەمنىڭ پەي نەۋرىسى (مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 1626 - يىلى قۇمۇلدا قەشقەرلىق سەئىد جېلىل قەش-قەرى دېگەن كىشىنىڭ قىزى زۇلەيخا بېكىم (بېگىم) دېگەن خوتۇندىن تۇغۇلغان. بۇلاردىن باشقا خوجىلارنىڭ ئەتراپىدىكى

---

① «تارىخىي ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى، 128 - بەت.

② لىۋ جىنباۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى، 810 - بەت.

زور بىر تۈركۈم ھەمدەمچى خوجىلارمۇ ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلار ئىدى.
«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1 - قىسىم)دا خوجىلار-
نىڭ نەسەبىگە خاراكتېرىستىكا بېرىلىپ مۇنداق دېيىلگەن:
«رىۋايەتلەرگە قارىغاندا شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلار چاغاتاي
خانلىرىدىن رىشتىخان (1533—1570) ۋاقتىلىرىدا سەمەرقەند-
تىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى مەخدۇم ئەزەم دېيە-
لمىدىكەن. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاپپارنىڭ خوجا ئىكەن-
لىكىگە ئىشەنگىلى بولمىغاندەك، شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلارغا
تېخىمۇ ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ مەخدۇم ئەزەم-
نىڭ ئەۋلادى دېيىشى پۈتۈنلەي ئەپسانە ياكى ئويدۇرمىدىن
ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. ئېنىق ئېيتىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭ
رايونىدا ئۆزىنى خوجا دەپ ئاتىۋالغانلارنىڭ كۆپچىلىكى
يەرلىك ئۇيغۇرلار. مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرى بار دېگەن
تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ بوۋىلىرىنىڭ شىنجاڭغا كەلگىنىگە ئۇزاق
ۋاقىت بولغانلىقتىن ۋە ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭدا تۇغۇلۇپ چوڭ
بولغانلىقىدىن، ئۇلار پۈتۈنلەي شىنجاڭلىق ئۇيغۇر بولۇپ كەت-
كەن»①. مانا بۇ ئوبيېكتىپ بېرىلگەن باھادۇر.

ئايىردىم خوجىلارنىڭ ھاكىمىيەت، ھوقۇق تالىشىش ئۈچۈن
بەزىدىمۇ قۇۋۇلۇق - شۇملۇقلارنى قىلغانلىقى تارىخىي پاكىت.
بۇنداق ھەرىكەت باشقا سىياسىي گۇرۇھلاردىمۇ بولۇپ تۇرد-
ىغانلىقى نورمال ئەھۋال. خوجىلار سىياسىي ھاكىمىيەتنى قولغا
ئالغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنى تۈزەش، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈ-
رۈش، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشتا ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى
راۋاجلاندۇرۇشتا ئاكتىپ ئامىللارنى ئىگىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، (1 - قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
1984 - يىل نەشرى، 335- بەت.

ئەمەس ئىدى. چۈنكى، خوجىلار ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلىنىۋاتقان مىنۇتلاردىلا ئۇلار گۈرۈھلار زىددىيىتىنىڭ چوڭقۇر قاينىمىغا كىرىپ بولغانىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خوجىلار كۆتۈرۈپ چىققان مەسلەك دەۋرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ماسلىشالمای، ئەكسىچە رول ئويناپدى؛ ئۇچىنچى بىر تەرەپتىن، كەڭ خەلقنىڭ نادانلىقى، قاششاقلىقى جەمئىيە تە سۈيىقەست، ھىيلە - مىكىر، كۆرەلمەسلىك، ئۆچ ئاداۋەتنى تېخىمۇ ئۇلغايتىپ باراتتى. مەدەنىي مۇئەسسەسىلەر ئارقا-ئارقىدىن كاردىن چىققان، مەنىۋى ئاتموسفېرا بۇلغانغان بولغاچقا، بەزى بىر تەرەققىيپەرۋەر ھۆكۈمرانلار (جۈملىدىن خوجا ھۆكۈمرانلار)نىڭ سىياسەت ھەققىدە ئەتراپلىق ئويلىنىپ، ئىلغار مەسلەكلەرنى تۈزۈپ چىقىشى تەسكە چۈشكەن، دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە ئۆكتەملىك ھامان ئەخلاق، قانۇننىڭ ئورنىنى ئىگىلىۋالغانىدى. ۋەھالەنكى ئىلغار، تەرەققىيپەرۋەر يول تۈتۈپ، سىياسەت يۈرگۈزگەن بەزى خوجا ھۆكۈمرانلار زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، جەمئىيەتنى تۈزەش، ئىسلاھ قىلىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، مۇتەئەسسىپ، روھانىي كۈچلەر ۋە ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىرى بولغان ھوقۇقخۇمار، ئەيش - ئىشرەتكار، ئەكسىيەتچى خوجىلار تەرىپىدىن ھامان توسقۇنلۇققا ئۇچراپ كەلگەنلىكى، ئاخىرى بېرىپ پۈتۈنلەي نابۇت بولغانلىقىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ خىل مۇرەككەپ مەسىلىلەر، خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن مەنزىرىسىگە ئومۇملاشتۇرۇپ باھا بېرىشتە بىر تەرەپلىمە يەكۈن چىقىرىشقا ئېلىپ بېرىشى تۇرغان گەپ.

تارىخىي جەريانلارنى باھالىغان چېغىمىزدا، قىسمەنلىكنى ئاساس، يېتەكچى قىلىۋېلىپ، ئومۇمىيلىققا سەل قارايدىغان بولساق، مەسىلىنىڭ ھادىسىسى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىپ قېلىپ

ماهىيەت ئېچىلماي قالىدۇ. شۇڭا ماهىيەتنى ئىگىلەپ، ھادىسىگە باھا بېرىش لازىم بولىدۇ. بىز خوجىلار دەۋرىنىڭ نۇرغۇن ماهىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئوبدان چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا خالىس باھا بېرىدىغان بولساق، بىر پۈتۈن خوجىلار دەۋرىنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت تارىخىنى ماتېرىيالىزملىق ئۇسۇل بويىچە باھالىيالايمىز ھەم بۇ خىل باھا تارىخنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ، كەڭ خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلەيدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى، پۈتكۈل خوجىلار دەۋرى ئوخشاشلا «ياغلىق قاپاق» ئەمەس ئىدى. بەزى خوجىلار ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بولۇپ، تارىختا ئەسلەشكە تېگىشلىك ئىشلارنىمۇ قىلغان. بۇنىڭغا خوجا ياقۇپ ـ خوجا جاهان ئەرشى (1685 — 1755) قاتارلىقلارنى تىپىك مىسال قىلىش مۇمكىن.

خوجا جاهان «ئالته شەهەر» نىڭ سىياسىي هاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، 20 يىللىق تەختته ئولتۇرۇش جەريانىدا، جەمئىيەتنىڭ ئېغىر بېسىمىنى يېرىپ ئۆتۈپ، خەلققە پايدىلىق كۆپلىگەن ئىشلارنى قىلدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىرقەدەر تىنچ، گۈللىنىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر شائىر ۋە تارىخچىسى مۇھەممەد سادىق قەشقەرى بۇ دەۋرنى سۈلتان ھۈسەيىن بايقارا دەۋرىگە ئوخشاتقان. بۇ دەۋردە ئىگىنچىلىك، سۇ قۇرۇلۇشى، بازار، سودا، قاتناش، لەنگەر قۇرۇلۇشلىرى ياخشىلانغان، مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەت يۈكسەلگەن. «ئاق مەدرىسە» (مەدرىسەنى خامۇش)①، يەركەندە «ئالتۇن مەدرىسە»، قەشقەردىكى «كەنجازا مەدرىسە» دەل مۇشۇ دەۋردە بىنا قىلىنغان.

① مۇھەممەد سادىق قەشقەرى، «تەزكىرەئى ئەزىزان».

كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىياللاردا خوجا جاھانغا پەيدا قىلىنغان، ئىسلام - مەزھەپتىنى سۆيىدىغان، ئادالەت بىلەن يۇرت سورايدىغان، ئەمگەكچى خەلقنى كۆڭلى مايىل، يۇرتسۆيەر ئادەم ئىكەنلىكى توغرىلىق خاتىرە قالدۇرۇلغان. شۇ نەرسىنى قايتا تەكرارلاپ، ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، يەركەن - سەئىدىلەر خانلىقى ئاخىرلىشىپ، تاكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئىسيانى بېسىقتۇرۇلۇپ، بۇ يەرلەردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى ئورنىغا ھاكىمىيەتنى تىكلىنىشىگىچە بولغان 80 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئالتە شەھەر ھاكىمىيىتى باشتىن - ئاخىر ئاپاق خوجا ھەم ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىلكىدە قارار تاپقىنى يوق. ئاپاق خوجا 13 يىل، ئۇنىڭ ھەقدارلىرى سەككىز يىل ئۆپچۆرىسىدە جەمئىي 21 يىل ھاكىمىيەت سوردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بۇيەرلەرگە قەدەم باسقىچە بولغان ئۇچ يىل (1756 — 1758) ۋاقىت بۇرھانىدىن خوجا ۋە خان خوجا ۋەكىللىكىدىكى ئاپاق خوجا ھەقدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە بوھرانلىرى بىلەن ئۆتتى. مانجۇ فېئودالىرى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن (1758)، تا كۆچادىكى راشىدىن خوجا ئىسيانى ۋە ياقۇپبەگنىڭ «ئالتە شەھەر» ھاكىمىيىتى (1864) تىكلەنگىچە بولغان 106 يىللىق جەريان ئىچىدە ئاپاق خوجا ھەقدارلىرى، ئېنىقراق ئېيتقاندا، بۇرھانىدىن خوجا ئەۋلادلىرى قوقان خانلىرى ھىماتى ئارقىسىدا تەكرار - تەكرار چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، «ئاپاق خوجا تۇغى ئاستىدا ئىسيان كۆتۈرۈش» نىيىتىدە ئىش كۆرۈشتى. بۇ دەۋر دەل بەزى ھۆكۈمران بەگلەر ھامىيلىقىدا ئايرىم ئىدىمۇا - لوگلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ پارقىن ئۆتۈقلىرىنى ئاسراپ قېلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان دەۋر ئىدى.

دېمەك، «خوجىلار دەۋرى» دە ئۆتكەن خوجىلارنىڭ ھەممىسى خاراكتېرىستىكا جەھەتتىن ئوخشاش ئەمەس.

يۇقىرىقى بىرقاتار سەۋەبلەر خوجىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزۇلمەس ئېقىم ھاسىل قىلىپ داۋاملىق راۋاجلىنىپ بېرىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ئىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتىنىڭ ئىلھاملاندۇرۇش قۇدرىتى خوجىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ بېرىشىنىڭ قوشۇمچە سەۋەبلىرىدىن بىرى.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلى بولغان كېيىنكى دەۋر ئەدەبىياتى ئۈچۈن يېقىلماس بايراق بولۇپ قالغانىدى. چاغاتاي خانلىقى ۋە تۆمۇرلەر دەۋرىدىكى تۈركىي خەلقلەر بۇ ئەدەبىياتقا داۋاملىق زوقلانغان ھەم بەدىئىي ئىجادىيەتتە يېڭى چوققا ھاسىل قىلغانىدى. ئەلىشىر نەۋائىنى قاتارلىقلار بەرپا قىلغان تۈركىي - ئۇيغۇر ئەدەبىيات ساھەسى يەركەن - سەئىددىلەر دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئاتموسفېراغا، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ھامىيلىرى ۋە ئىشتىراكچىلىرىغا چەكسىز ئىلھامبەخش. ئاتا قىلغان، خوجىلار دەۋرىنىڭ دەسلىپى ۋە ئۇنىڭ ئايرىم جەريانلىرىدا يەركەن - سەئىدىلەر دەۋرىدە مۇستەھكەم ئاساس تاپقان، چېچەكلەپ مېۋە بەرگەن، باي ۋە شەۋكەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتىنىڭ شېخىغا پالتا ئۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ يىلتىزىنى تېگى بىلەن قومۇرۇپ تاشلىيالمىغانىدى. بۇ پۇرسەت بولسىلا بىخلىنىشقا تەييار تۇراتتى. شۇنداق بولغاچقا، خوجىلار دەۋرىنىڭ ئايرىم مەزگىللىرىدە گۈزەل ئەدەبىياتنىڭ ھىدلىرى پۇراشقا ئىمكانىيەت تاپقان. دېمەك، خوجىلار دەۋرىدىكى شائىرلار ئالدى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىقلار

باشلاپ بەرگەن غەزەلنىڭ خىلمۇخىل بەھىرلىرىدە سۈپەتلىك ئەسەر يېزىش ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، كۆپلىگەن غەزەل-لەرنى گىرەلەشتۈرۈپ «دىۋان» تۈزۈش دولقۇنىنى قوزغىدى. بۇنداق دىۋاندىكى شېئىرلارنىڭ مەزمۇنى جەمئىيەتنىڭ ھەر-قايسى قاتلاملىرى بىلەن سۇيۇشۇپ ئۆتەتتى، شۇنداقلا، ئاپتور-لارنىڭ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە بولۇشىنى تەقەززا قىلاتتى. بۇ ۋەزىپىنى ئەدەبىياتخۇمار ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى شەرەپ بىلەن ئورۇندىدى. زەلىلنىڭ «دىۋان زەلىلى»، مەھ-زۇننىڭ «دىۋانى مەھزۇن»، ئەرشىنىڭ «دىۋان ئەرشى»، نۆبە-تنىڭ «دىۋان نۆبىتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋە فوتۇھىنىڭ لىرىك غەزەللىرى لىرىك شېئىرلار توپلىمىنىڭ سىيمالىرى بولۇپ قالدى.

جەمئىيەتنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى كونكرېت ئوبرازلار ئارقىلىق جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىشتە خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مەھنەتكامە»، سالاھى «گۈل ۋە بۇلبۇل»، زەلىلى «سەپەرنامە»، شائىر ئاخۇن «ئىسلامنامە»، موللا پازىل (كىچىك) «لەيلى - مەجنۇن»، موللا يۇنۇس يەركەندى «داستانى يۇسۇپ - زىلەيخا» قاتارلىق داستانلارنى يازدى.

بۇ دەۋردە خاس قەلەم تەۋرەتكەنلەردىن غۇربىتى، مىر-ھالىدىن يەركەندى، ئۇلۇغ ئەزەم قاتارلىقلار ئەدەبىيات ساھە-سىنىڭ ئاشۇ دەۋردىكى يەنە بىر مۇھىم ۋەكىللىرى ئىدى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتىنى ئۇزۇپ قويماي ئەۋلادلارغا تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە نەۋائىي ۋە باشقىلارنىڭ ئەدەبىي، تارىخىي، ئىلمىي كىتابلىرىنى شەرھىلەپ، كۆچۈرۈپ، خەلىق ئارىسىغا كەڭ تارقىتىشتا ئۆمەر باقى، رەھىم باقى يەركەندى، ھاجى ئابدۇللا قەشقەرى قاتارلىق ئەدىبلەر كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

شاه مەھمۇد جوراس قاتارلىقلار يەركەن - سەئىدىلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشاپ، ئۆز دەۋرىدىن ئوزۇق ئېلىپ، ئۇنىڭ مەدەنىيىتىنى خوجىلار دەۋرىگە ئۆتكۈزۈشتە كۆۋرۈكلۈك رول ئويناغان بولسا، مۇھەممەد ساددىق قەشقەرى خوجىلار دەۋرىدىكى مەدەنىي مۇھىتتا ئۆسۈپ ئۇلغايىپ، كېيىنكى ئىجادىيىتىنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تېخىمۇ يۇكسەك ئورۇنغا چىقاردى.

پەندى - نەسىھەت، دېداكتىك مەزمۇندىكى ئەسەرلەرنى يېزىش خوجىلار دەۋرىدىكى ئىلغار پىكىرلىك ئەدىبلەرنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنىڭ بىرى. بۇنداق ئەسەر - لەر يالغۇز ئەدەبىي قىممىتى جەھەتتىنلا مۇھىم بولۇپ قال - ماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى ئۆگىنىشىدىمۇ ھالقىلىق رول ئويناپدۇ. ئاتاقلىق شائىر مۇھەم - مەد بىننى ئابدۇللا خارابائاتنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خارا - باتى» يالغۇز خوجىلار دەۋرىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىسىدە تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان پەلسەپىۋى كۇللىيات.

خوجىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى، بۇ چاغدا تارىخىي شەخسلەر، تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەدەبىي ئۇسۇل بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان «تەزكىرە ئەدەبىيات» شەكلى بەكلا تەرەققىي قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ياخشى ماتېرىيالى بولۇپ قالدى. بۇ خىل تەزكىرە ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى، ئەدەب - شائىر - لار توختالغان تارىخىي ۋەقە، تارىخىي شەخسلەر نوقۇل شۇ - جاڭدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كۆرسىتىلگەن تىرىش - چانلىقلار ۋە بۇنداق جىددىي پەيتلەردە ئوتتۇرىغا چىققان غازاتچىلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى ئىدى. ئەمما بۇنداق تەز -

كىره خاراكتېرلىك مەزمۇنلار ئالدى بىلەن ئەدەبىيات يولى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئۇلارغا ئاپتورلارنىڭ سۇبيېكتىپ ھېسسىياتى سىڭگەن، ئاپتورلار بۇنداق ۋەقە ھەم شەخسلەرنى تەسۋىرلىگەندە، تەبىئىي يوسۇندا قەھرىمانلىق روھنى ھەمدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ئېسىل ئىنسانىي پەزىلەت، ئىلىم - مەرىپەت، مېھنەت، ئىجادكارلىق، ۋاپادارلىق قاتارلىق مەسىلەر ھەققىدە ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى تۈپ مەقسەت قىلغان.

خوجىلار دەۋرىدە تەزكىرىلەرنىڭ يېزىلىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. چۈنكى يەركەن- سەئىدىلەر دەۋرىدىلا مۇنداق تەزكىرە يېزىش ئىشى قولغا ئېلىنىپ بولغانىدى. يەنى مۇھەممەد ئېۋەز ھىجرىيە 1012 - (مىلادىيە 1603 -) يىلى «تەزكىرەئى مەخدۇم ئەزەم ۋە خوجا ئىسھاق ۋەلى» تەزكىرىسىنى①، نامەلۇم ئاپتور ھىجرىيە 1036- (مىلادىيە 1626، - 1627 -) يىلى «تەزكىرەئى ئابدۇرىشىتخان» (تارىخىي ئابدۇرىشىتخان) نى، نامەلۇم ئاپتور ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە يەركەن گە كەلگەن خوجا مۇھەممەد شېرىپ قاتارلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىش مەقسىتىدە «تەزكىرەئى زىبىدىتۇل ئارپىن ۋەقىد ۋە تۇسا - لىكسن» (ئەۋلىيالارنىڭ كاتتىلىرى ۋە رەھبەرلەر) تەزكىرىسىنى② يېزىپ بولغانىدى. مانا مۇشۇ تەزكىرىچىلىكنىڭ داۋامى سۈپىتىدە زەلىلى «چىلتەن تەزكىرىسى»، «مۇھەممەد شېرىپ بۇزرۇكۋار تەزكىرىسى»، بەزى

① لېۋ چىناۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 809- بەت

② يۇقىرىقى كىتاب، 805- بەت

ئاپتورلار «تەزكىرەئى بۇغراخان» قاتارلىق ھەم ئەدەبىي، ھەم تارىخىي ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە جەمئىيەت تارىخىدا تەزكىرىلەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن، «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»نى ئېلىپ ئېيتساق، بۇ شىنجاڭ جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ تارقالغان. بۇلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى قول يازمىسى ناھايىتى كۆپ. گىرنارد (M.Girnaht) «بۇغراخان تەزكىرىسى»گە ئاساسەن، «سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇ ھەققىدىكى رىۋايەتلەر» دېگەن ماقالىنى يازغان. («ئاسىيا خەۋەرلىرى» گە بېسىلغان، 1900 - يىلى، XV، 1 — 79 - بېتىگىچە). سۇۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى تېخونوۋ «بۇغراخان تەزكىرىسى» نى «قۇتادغوبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك ئەسىرى دەپ ئايرىغان.

مەملىكىتىمىزدىمۇ شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەكشۈرگەندە، بۇ تەزكىرىلەر مۇھىم رول ئوينىماقتا.

خوجىلار دەۋرىدە تەرجىمە ئەدەبىيات، تەقلىدىي ئەدەبىيات ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىمۇ كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتىدۇ، شۇنداقلا بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس بولغان ئىلمىي ساھە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تېمادائىرىسىنىڭ كېڭىيىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇخىل ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا ھەرخىل سەۋەبلەر بار، ئەلۋەتتە. ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، بەزى تەلۋە خوجىلار ئۆكتەملىشىپ كەتكەن ئاشۇ شارائىتتا، بىر قىسىم ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ زامانغا بولغان نارازىلىقى، جۇملىدىن دۇنيا قارىشىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئەيمىنىپ، ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى بىۋاسىتە، ئىجادىي

ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ئورنىغا، باشقا خەلقلەرنىڭ ئىلغار تېمىدىكى ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، بۇلاردىكى ئىلغار، تەرەققىپەرۋەر خاھىشىنىڭ تىنىغ ئۇچىنى ھۆكۈمرانلارغا داڭىتىما ھېسابىدا قاراتقان. نىھايەت، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەرجىمانلىرى تەرجىمە قىلىپ چىققان ئەسەرلەرگە بەزىبىر تولۇقلاشلارنى، كۆچەيتمىلەرنى قوشقانلىقى يۇقىرقى پىكرىمىزنى دەلىللەشكە يارىدەم بېرىدۇ.

خوجىلار دەۋرىنىڭ دەسلىپىدە (1695 - يىل) مۇھەممەد رېھىم قەشقەرى «سېيەر شېرىن»① ناملىق كىتابنى، مۇھەممەد سادىق يېڭىسارى1698 - يىل مەخدۇم ئەزەم ھاياتى ۋە تەلىماتىنى بايان قىلىدىغان «مەجمۇئەتۇل مۇھەققىن» ناملىق كىتابلارنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانىدى.

خوجىلار دەۋرىگە كەلگەندە پارس تىلىدىن ئەسەر تەرجىمە قىلىش دولقۇنى يەنىمۇ كۆتۈرۈلدى. مۇھەممەد سىدىق ئارتۇشى «تەزكىرەئى بۇغراخان»، مۇھەممەد سىدىق روشىدى (ياكى رەشىدى) «قابۇسنامە»نى «تەرجىمەئى قابۇسنامە» (1787 - يىل) نامى بىلەن، رەھمانقۇل يامقۇرچى ئوغلى «دۇررىل مەجالىس»نى، مۇللا مۇھەممەد تۆمۈر «كەلىلە ۋە دىمنە» دېگەن ئەسەرنى، مىرپازىل مۇللا كىچىك ساقى مىر-خاۋەندنىڭ «تارىخي خاۋەند شاھ» دېگەن تارىخي ئەسىرىنى (1757 - يىلى)، ئالىم مۇللا شاھ ھىجرانى 1687 - يىلى ئوبۇل قاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا شېئىرىي نەزم بىلەن تەرجىمە قىلىپ

---

① «سېيەر شېرىن»، XV ئەسىردە خۇراسان دۆلىتىدە ياشىغان مەشھۇر ئالىم مەۋلانا مۇئىنىدىن يازغان «مەئاجىرىنىڭ بۇۋەت» دېگەن كىتابنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا دىكى تەرجىمىسى، كىتاب جەمئىي تۆت بابقا بۆلۈنگەن، ئاساسەن پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان.

بۇ كىتابنىڭ ئەينى چاغدا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ھەققىدە مۇللا موسا ياھيا رامى «تارىخي ھەمىدى»، (132 - بەت) دە مەلۇمات بەرگەن.

چىققان. پازىل موللا خامۇشاخۇن يەركەندىنىڭ مەلۇماتىغا قارى-
غاندا، دىنىي توپىلاڭلار تۈپەيلىدىن بۇ تەرجىمە ئەسەر
كۆيۈپ كەتكەنىكەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىر-
لىرىدا خوتەن قارىقاشلىق شاھ مۇھەممەد دېگەن كىشىمۇ بۇ
ئەسەرنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.
نامەلۇم تەرجىمان ئابدۇراھمان جامىنىڭ «يۈسۈپ-زۇلەيخا»
داستانىنى ھىجرىيە 1169-(مىلادىيە 1755-) يىلى «تەرجە-
مەئى يوسۇپ-زۇلەيخا» نامى بىلەن موللا مۇھەممەد تۆمۈر
«ئەخلاقۇل موھسىن» قاتارلىق كىتابلارنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچە-
غا تەرجىمە قىلغان، ئابدۇللا خان مەخدۇم ئاقسۇيى «مىڭ بىر
كېچە» نى ئەرەبچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

«شاھنامە»، «كەلىلە ۋە دىمنە»، «مىڭ بىر كېچە» قا-
تارلىق جاھان كلاسسىك يادىكارلىقلىرىنىڭ بۇنىڭدىن بىرقانچە
100 يىل بۇرۇن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى ئۇيغۇر ئەدە-
بىيات تارىخىدىكى زور بىر ئىلگىرىلەش. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ
ئۆزلىرىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى بىلەنلا ئۆز مەدەنە-
يىتىنى بېيىتىپ ۋە يۇكسەلدۈرۈپ، ئۆز نۆۋىتىدە جاھان مەدە-
نىيىتىگە مۇناسىپ تۆھپە قوشقان خەلقلا ئەمەس، بەلكى باشقا
خەلقلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىپ، ئۆز مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ
كەلگەن خەلق ئىكەنلىكىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمەلىي
مىسال ئارقىلىق ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تەرجىمە ساھەسىدە-
كى بۇتۆھپىسى ئۆزنۆۋىتىدە يەنە جۇڭگو تەرجىمە تارىخىدىمۇ ئالاھىدە
ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق ئىپتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر تەرجىمە
ئەدەبىياتى جۇڭگو تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىش
جەھەتتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان.

تەقلىدىي ئەدەبىيات ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىيات ساھەسىدە
موللا يۇنۇس يەركەندىنىڭ «داستانى يۈسۈپ-زۇلەيخا» داستانى

نى‌ئالاهىده تىلغا ئالماي بولمايدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى 1755 - يىلى يېزىلغان، ئەسەر 9048 مىسرادىن تەشكىل تاپقان، 72 ماۋزۇغا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ بىرنەچچە بابلىرى ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، مۇھەببەت، ئىلىم ۋە تىل مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان، قالغان ماۋزۇلىرىدا بولسا «يۈسۈپ - زۇلەيخا» ھەققىدىكى قىسسىلەر سۆزلىنىدۇ.

يۈسۈپ بىلەن زۇلەيخا ھەققىدىكى تەسىرلىك ھېكايە - قىسسىلەر شەرق ئەدەبىياتىدا سەييارە ۋەقەلىككە ئايلىنىپ كەتكەن. جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلامىيەتتىن كېيىن تەسىر قىلىپ تارقىلىشقا باشلىغان. «يۈسۈپ - زۇلەيخا» ماۋزۇسى بىلەن بۇ داستاننى دەسلەپ ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئىشلەپ چىققان. XI ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇر يازغۇچىسى نەسىرىدىن بۇرھانىدىن ئوغلى رابغۇزى بۇ قىسسىنى «قىسسە سۇل ئەنبىيا» دېگەن ئەسىرىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈپ، نەسىرلەشتۈرۈپ چىققان. XV ئەسىرگە كەلگەندە تاجىك - پارسىلارنىڭ ئاتاقلىق شائىرى ئابدۇراھمان جامى (1444 — 1492) مۇ «يۈسۈپ - زۇلەيخا» تېمىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ، تاجىك - پارس تىلىدا شېئىرىي يول بىلەن زور بىر داستان يېزىپ چىققان. نەسىرىدىن رابغۇزى ۋە ئابدۇراھمان جاملارنىڭ ئەسەرلىرىدىن چوڭقۇر زوق ئالغان موللا يۇنۇس يەركەندى XVI ئەسىرگە كەلگەندە «داستان يۈسۈپ - زۇلەيخا» دېگەن نامدا بىر داستان ئىشلەپ، ئالاھىدە ئۇتۇق قازاندى. شائىر بۇ داستاندا يۈسۈپ بىلەن زۇلەيخانىڭ ئىشقى - مۇھەببەت پاجىئەلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مۇھەببەت، ساداقەت، ۋاپا ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى

ئىزھار قىلىپ، فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ قارىتا باشقىچە پەيدا كەرنى ئىپادىلەيدۇ.

شائىر ئۆز قەھرىمانلىرى يۈسۈپ ۋە زىلەيخا ئوبرازىدا چىن، پاك مۇھەببەت ئىگىلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن بولسا، يۈسۈپنىڭ ئاكىلىرى ئوبرازىدا ئۆز شەخسىي ئىنتىلىشلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ھېچقانداق ياۋۇزلۇقلاردىن قايتمايدىغان مەككار شەخسلەرنىڭ تىپىنى يارىتىدۇ.

داستان گەرچە ئۆتمۈشداشلارنىڭ ئەسەرلىرىگە تەقلىد قىلىپ يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن تەسۋىرىي ۋاستە، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، ئىدىيىۋى ھېسسىيات، ئەسەر قۇرۇلمىسى، تىلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

قىسقىسى، «يۈسۈپ - زىلەيخا» داستانى بىرقانچە 100 يىللىق بۇيان ئۇيغۇرلار ئارىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. بۇلاردا موللا يۈنۈس يەركەندىنىڭ بىر كىشىلىك ھېسسىي بار. بىز بۇ ئەسەردىكى تۇرمۇش، ئىلىم - مەرىپەت، تىل، ئەخلاقىي پەزىلەت قاتارلىق پايدىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ ئىلھامى بىلەن ئۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئالاھىدە سۆزلەشكە مۇۋاپىق بولىدۇق.

خوجىلار دەۋرىدە پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى خېلىلا كۈچلۈك ئىدى. چاغاتاي دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە تۆمۈرلەر دەۋرىدە بىرتالاي شائىرلار جۈملىدىن لۇتفى، ئاتائى، سەككاكى ۋە نەۋائى قاتارلىقلارنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئۇيغۇر - تۈركىي تىل - ئەدەبىياتى زور دەرىجىدە يۈكسىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان ۋە بۇ يەركەن - سەئىدىلەر دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە كۈچلۈك تەسىر قىلىپ، ئايازى شىكەستە، سەئىدى، رەشىدى، قىددىرى، نەفىسى قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئەسەر يازدى. ئەمما ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پارسچە يېزىش -

قىمۇ قارشى چىقماي، پارس تىلى بىلەنمۇ شېئىرلارنى يېزىدۇ. قەشقەردە ئۆتكەن تارىخچى مىرزاھەيدەر «تارىخىي رەشىدى» نى پارسچە يېزىشقا مەجبۇر بولدى. خوجا ناسىراخۇن ئىسمىلىك شائىر 1618 -، 1619 - يىللىرى ئابدۇل لىتىف 14 يېشىدا يەركەن- سەئىدىلەر خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغاندا ئۇنى تەبرىكلەپ، پارس تىلىدا رۇبائى يازدى. ① بۇنداق ھادىسىنىڭ تەشەببۇسكارى تا خوجىلار دەۋرىگىچە داۋام لىشىپ كەلدى. يەركەن - سەئىدىلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرى، خوجىلار دەۋرىنىڭ باشلىنىشىغان تارىخشۇناس شاھ مەھمۇدجوراس يەركەن- سەئىدىلەر دەۋرىگە ئاتاپ، «تارىخىي رەشىدى - زەئىلى» نى يېزىش بىلەن بىللە، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغاكەلگەندە پارس تىلى بىلەن «ئانىس ئات - تالىبىن» دېگەن بىئوگرافىيىلىك ئەسەر يېزىپ، خوجا جاھان (ئەرشى) نىڭ دانىيال خوجىغا بېغىشلىدى. ئەمدى، بۇ كىتابنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا مەجبۇر بولدى ۋەئۇ تەرجىمىسىگە «رەفىق ئات - تالىبىن» دەپ ئات قويدى. شۇنداق بولغاچقا، خوجىلار دەۋرىدە بەزى ئەسەرلەر پارس تىلى بىلەن يېزىلىپ تۇردى. بۇنىڭغا ئابدۇشۇكۇرنىڭ «تەزكىرەئى ئابدۇل مانان»، شاھمۇھەممەد پەيرەۋنىڭ «جالىس ئەل مۇشتەقىن» دېگەن تەزكىرىلەرنى يېزىپ چىققانلىقىنى مىسال قىلىشقابولىدۇ②.

پارس مەدەنىيىتى ۋە تىل - ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇيغۇرلارغا شۇنداق قاتتىق تەسىر قىلدىكى، ئۇلار — ئۇيغۇر ئاپتورلىرى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ئۇيغۇر تىلىدا يازغان ئەسەرلىرىگىمۇ پارسچە ماۋزۇ قويۇپ كېلىشتى.

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 71 - بەت.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 71 - بەت.

خوجىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە سۆز بولغاندا ئىنسانپەرۋەر شائىر مەشرەپنىڭ نامىنى تىلغا ئالماي ئۆتۈش ئۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى بەلگىلەشكە قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ.

بابارەھىم مەشرەپ موغۇلىستان خانلىرىدىن سۇلتان يۇنۇسخان، سۇلتان مەھمۇدخان، سۇلتان سەئىدخان ئۇزاق بىر زامان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن پەرغانە ۋادىسىدىكى نەمەنگان شەھىرىنىڭ ئەندىجان يېزىسىدا بۆزچى ئائىلىسىدە ھىجىرىيە 1050 - (مىلادىيە 1640 -) يىلى دۇنياغا كەلگەن (مەشرەپىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى بەزى مەنبەلەردە 1657 - يىلى دەپ تىلغا ئالغان)، ئۇنىڭ دادىسى موللا ۋەلى، ئانىسى سەلىمخان بولۇپ، دادىسى ساۋاتلىق كىشى ئىدى. مەشرەپ باشلانغۇچ تەربىيىنى نەمەنگان مەدرىسلىرىدىن بىرىدە ئالغان. كېيىن دادىسى ئۇزى مۇخلىس بولغان ئۇيغۇر روھانىيلىرىدىن موللا بازارئاخۇن (ھاجى ئۇبەيدۇللا) تەربىيىسىگە تاپشۇرغان①. بۇ چاغلاردا، بابارەھىم مەشرەپ پارس - تاجىك ۋە ئەرەب تىللىرىنى ئۆگىنىۋالغان ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنى بەلەن تونۇشۇشقا باشلىغانىدى.

مەشرەپنىڭ ئەركىن پىكىرلىك مۇھاكىمىلىرى موللا بازار ئاخۇننىڭ گۇمانىنى ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى روھانىيلىقىنىڭ قويۇق مۇھىتىدا تەربىيىلەش نىيىتىدە قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ ئىشان ئاپاق خوجىغا شاگىرتلىققا ئەۋەتكەن. بۇ چاغلاردا ئۇ دادىسىدىن يېتىم قالدى. ياش مەشرەپ قەشقەرگە كەلگەندە يەركەن - سەئىدىلەر خانلىقى ئاخىرقى مەزگىلگە قەدەم قويغانىدى. مەشرەپ ئاپاق خوجا ھۇزۇرىغا كېلىپ، دەسلەپكى يەتتە يىل ئىچىدە يىلقا باققانلىقى مەلۇم. شۇنىڭدىن كېيىن ئىغىر ئەمگەكتە

① مەشرەپ — ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر شائىر»، «ۋەتەن» ژۇرنىلى ئومۇمىي 19 - سان (1986)، 85 - بەت.

پۇچۇنخان مەشرەپكە ئىشانلىق تەسىرى ئۆتكۈزۈلمەكتە ئىدى. مەشرەپ ئاپاق خوجا تالىپلىرى ئىچىدە يەنە بىر قېتىم ئۆزئىنك ئەركىن پىكىرلىك، مەرىپەتپەرۋەر شائىرلىقى بىلەن ئاشكارىلاندى. XVI ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغا كەلگەندە، مەشرەپ- نىڭ ئوتلۇق، لىرىك ھەم مەجۇسي شېئىرلىرى جامائەتچىلىك ئارىسىدا تەسىر كۈرسىتىشكە باشلىغانىدى. بۇنىڭدىن چۈچۈگەن ئاپاق خوجا ئۇنىڭ ئۆز كېنىزەكلىرى ئارىسىدىكى بىر قىزغا مەپ- رى چۈشكەنلىكى باھانىسى بىلەن ئەركىن پىكىر شائىرنى ئۆ- مۈرلۈك بەختسىزلىككە بەنت قىلىپ، ئۆز دەرگاھىدىن سەرسان- لىق - سەرگەردانلىق دەشتىگە تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، مەشرەپ يەركەن- سەئىدىيە خانلىقى ھالاك بولۇشتىن ئالتە يىل بۇرۇن يە- نى 1672 - يىلى سەرسانلىق - سەرگەردانلىق يولىغا چۈشتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئانىسىمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، ماكانسىز قالىغانىدى. ئاپاق خوجا يەركەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانلىرىدىن ئىسمائىل خان تەرىپىدىن قەشقەردىن ھەيدەپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، تىبەتتىكى لاما ئۆلىمالىرىنىڭ قوللىشى، غالدان قۇنتەي- جىنىڭ بىۋاستە قوشۇن ئەۋەتىشى بىلەن 1678 - يىلى يەركەن- سەئىدىيە خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ خانلىق تەختىگە چىقتى. ئۇزاق ئۆتمەي، 1685 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

مەشرەپ 1672 - يىلىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى كۈنىگىچە 39 يىل سەرگەردانلىقتا ياشىدى. بۇ ئارىدا ئۇ تەڭرى تاغلىرى- نىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى، ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان ئۆلكىلە- رىنى، ئوتتۇرا - يېقىن شەرق دىيارىنى كېزىپ، كۆپلىگەن شەھەر - يېزىلاردا يۈردى.

ئۇ:

«نە غۇربەتلەرنى چەكتىم، چەرخى بېبۇلىياد دەستىگىدىن،
تەمام ماتەمدە ئۆتتۈم، بولمادىم دىل شاد دەستىگىدىن.»

دەپ زارلىنىدۇ ۋە:
«مەشرەبا ئۆمرۈڭ خوتەن دەشتىدە ئۆتتى قان يۇتۇپ،
پوستۇنۇمنى چىنى كاكۇلۇڭ بىلە چالماق ئېتىپ.»
«كېلىپمەن بىر قەلەندەر ئەنجۇمەن ئاراغا سىغماسمەن،
يېتىپ دەستىمگە دەۋلەت مۇلكەتى داراغە سىغماپمەن.»

دەپ ئۆزىنىڭ سەرگەردانلىق ھاياتىنى ئىزھار قىلدۇ.
مەشرەپ سەرگەردانلىق ئۆمرىدە كۆپ ھاددىسىلەرنى كۆرىدۇ. پۇتۇن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ بىرەكلىكىنى؛ ساختىلىق، قەبىھلىك، خۇنۇكلۇكنىڭ بىرەكلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭ قاراشلىرى مىللەت ۋە ئېتىقاد توساقلىرىدىن ھالقىغان ۋە جاھالەتلىك ئەينى زامان رېئاللىقىنىڭ تىرەن ماھىيەتلىرىنى تونۇپ بىلىشكە يېقىنلاشقانىدى. ئۇ:

«خوجا، سەييىد، بەگۇ-خان سەردارلەر بەدكار ئېىسە،
زۇلۇم تىغىن تېيىز ئېتەردە ھەربىرى نامدار ئېىسە،
كاسەلەب كەززاب شەيخلەر بۇ ۋەتەندە بار ئېىسە،
كۇفر ئېلىگە مەشرەبىدەك رەھنەما پەيدا بولۇر!»

دەپ قەيەردە زۇلۇم بولسا، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدىغانلىقىنى، شۇيەردە زۇلۇمغا قارشى خەلق رەھبەرلىرى مەيدانغا كېلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

مەشرەپ ھىجرىيە 1123-(مىلادىيە 1711-) يىلى فېئودالالار ۋە رۇھانىلارنىڭ پىتنىسى بىلەن ئەشتار خانلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ قۇندۇز شەھىرى ھۆكۈمرانى مەھمۇد قاتاغانى تەرىپىدىن قۇندۇز شەھىرىدە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

«چۈن قولۇم بىرلە ئاياغىم باغلاماق ھاجەت ئەمەس،

مەن ئۆلۈمگە رازىدۇرمەن، بۇ ئۆمۈر تاقەت ئەمەس.
مۇنچە شىددەت بىرلە باشىم كەسكەلى زور ئەيلەمە،
بىلكى، ئادەم قانى تۆكمەك ساڭا ھەم تائەت ئەمەس.»

.....

«چۈن مۇبارەك بولسۇن ئەي، مەشرەپ قىزىل قانىڭ سېنىڭ،
ساڭا خوپ ئىش بولدى بۇ جان بەرگىنىڭ ئاپەت ئەمەس.»

مانا بۇ ئۇنىڭ ئۆلۈم دەھشىتىگە قىلغان مەردانە خىتابى ئىدى!

مەشرەپ ئۇيغۇر ۋە شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرىنى ھەممىدىن ئىلگىرى ئىدىيىۋى ئېھتىياجلار تەقەززاسى بىلەن ئۆگەندى. ئۇلاردىن ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ يۈكسەك غايىلىرى ۋە تۇيغۇلىرىنى ئۆزلەشتۈردى. مەشرەپ شېئىرىي ئىدىيىلىرىنىڭ يېراق مەنبەسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا XI، XII ئەسىرلەر ۋە XIV، XV ئەسىر شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىش ئەسىرلىرىنىڭ خىلىلا چوڭقۇر ئىزچىللىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن لۇتفى، نەۋائى، سەئىدى شېئىرلىرى، شەرق كلاسسىكلىرىدىن سەئىدى، ھافىز شىرازى، مۇھەممەد فۇزۇلى، ئىمادىدىن نەسىمى، بەدرىددىن ھىلالى شېئىرلىرىنىڭ تەسىرى چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن. بۇ يەردە لۇتفى، نەۋائى ۋە سەئىدىدىن مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى:

مەشرەپنىڭ لۇتفىغا قىلغان تەرمىنلىرىدىن:

سەن، سەن سېغىنارىم، خاھى ئىنسان، خاھى ئىنسانىمە،
قاندۇر ئىچىگەرىم، خاھى ئىنسان، خاھى ئىنسانىمە.
غەمزەڭ شامى پىراقىڭدا كەباب ئەتتى ۋەلەكىنى،
ئاھى سەھەرىم، خاھى ئىنسان، ئىنسانىمە.

دېگەن شېئىرىنىڭ 1-، 2-، 4- مىسراسى لۇتفىغا تەئەللۇق

بولۇپ، 3 - مىسرا بويىچە يېڭىلانغان. لۇتفىدا بۇ مىسرا «مېھجران كېچىسى چەرخى فەلەكنى يېتەرلىك ئەيىبلىماي» دەپ يېزىلغانىدى. مەشرەپتىكى «كەلمىدى» رادىئوغا بىلەن يېزىلغان:

ۋەدە قىلدى بىر كېلەي دەپ، كۆزگە ئۇيقۇ كەلمەدى،
تەلمۇرۇپ چۆلدە قالدىم شوخى بەدخۇ كەلمەدى.»

غەزىلى نەۋائىنىڭ:

«كېچە كەلگۈمدۇر دېبان ئۇل سەرۋى گۈلرۇ كەلمەدى،
كۆزلەرىمگە كېچە تاڭ ئاتقۇنچە ئۇيقۇ كەلمەدى».

دېگەن غەزىلىگە يانداشقان. مەشرەپتىكى:

«قايسى پەرىنىڭ سەن كەبى دىلبەرى گۈلئۇزارى بار؟
قايسى چەمەننىڭ گۈل ئۈزە تەيرى مىژگانچە خارى بار؟»

دېگەن غەزىلى سۇلتان سەئىدنىڭ:

«قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەئناسى بار؟
قايسى گۈلنىڭ بلر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار.»

دېگەن غەزىلىگە يانداشقان.

مەشرەپ شېئىرلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئۆتۈپ، خەلق قەلبىدە غايەت زور مۇھەببەت ئۇيغۇسىنى قوزغىغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى مۇقام تېكىستلىرىگە قوبۇل قىلىنغان. ئۇنىڭ سەرگەردان ئەمما ئىنسانكار ھاياتى خەلق تەرىپىدىن غۇرۇر، ئىپتىخار ھېكايىتى سۈپىتىدە ئېيتىلىپ كەلگەن، كېيىنكى نۇرغۇن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئىجادىغا ئىلھامبەخش بەرگەن.

دېمەك، مەشرەپنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ ئەڭ مېۋىلىك دەۋرى قەشقەردە ئۆتكەن. شائىرنىڭ ئىشىقى، ئىنسانكار

ۋە سوغىلىق مەزمۇنىغا ئىگە شېئىرلىرى شىنجاڭنىڭ ئەدەبىي هاياتىغا كۈچلۈك تەسىرىنى يەتكۈزدى ۋە ئۇ قەشقەر ئەدەبىي مۇھىتىنىڭ بىر ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدە مۇ ئۆز ئورنىغا ئىگە①.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز، خوجىلار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىي، ئەدەبىي هاياتىنىڭ قىسقىچە مەنزىرە تەپسىلاتىدىن ئىبارەت. بۇ دەۋر خېلى ئۇزۇن جەريان ۋە بىرقەدەر مۇرەككەپ هادىسىلەر بىلەن تولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى كونكرېت مەسىلىلەرنى تۆۋەندە تونۇشتۇرۇلىدىغان ئەدەبىي لەرنىڭ هايات پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى چۆرىدىگەن هالدا ئېلىپ بېرىلغان مۇلاهىزىلەر ئارقىلىق تولۇقلاپ كېتىمىز.

دېمەك، خوجىلار دەۋرىنىڭ پۈتكۈل جەريانى ئاسىيلىق، گۈرۈھۋازلىق، كەڭ ـ ئاداۋەت ۋە ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان دەۋر ئەمەس، ئۇ يەركەن ـ سەئىدىلەر خانلىقى مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىنغان ئاساستا پۈتكۈل ئۇيغۇر ئىلغار ئىدىئولوگىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە يېرىم ئەسىردىن ئارتۇقراق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىككىنچى قەشقەر ـ يەركەن خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىش ئاساسلىرىدىن بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

تۆۋەندە «خوجىلار دەۋرى» ئەدەبىياتىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر قىسىم يازغۇچى ئەدىبلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 72 ـ بەت، ئالمۇتا، «نائىكا» بىلىم يىلى، 1983 ـ يىل نەشرى.

II باب. مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ئوغلى خىرقىتى

§1. شائىرنىڭ ھاياتى

خىرقىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى مۇشكۇل بىر دەۋردە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»داستانى بىلەن چوڭ شۆھرەت قازانغان، XVI ۋە XVII ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى مەشھۇر نامايەندىلەرنىڭ بىرى.

«خىرقىتى» شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى، مۇھەممەد ئىمىن ئۆز ئىسمى، غوجامقۇلى ئاتىسىنىڭ ئىسمى بولۇپ، تولۇق ئاتىلىشى مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ئوغلى خىرقىتىدۇر. شائىر خىرقىتىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە ھازىرغىچە تولۇق مەلۇمات يوق، ئەمما «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىنىڭ قول يازما نۇسخىسىدىكى كىرىش سۆزىدىن ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا (1957 - يىلى) ئىگىلەنگەن بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇ ھىجرىيە 1044 - يىلى (مىلادى 1634 - يىلى) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن رايونىغا قاراشلىق باغچى يېزىسىدا بىر باغۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. خىرقىتىنىڭ دادىسى غوجامقۇلى ئوقۇمۇشلۇق، مېھنەتسۆيەر، ئاق كۆڭۈل، مەرىپەتپەرۋەر ئادەم بولۇپ، باغۋەنچىلىق كەسپى بويىچە قەشقەر رايونىدا خېلى چوڭ شۆھرەتكە ئىگە بولغان ھەم زامانىسىنىڭ ئۆلىما، مۇدەررىس ۋە ئاڭلىق تەبىقىلىرى بىلەن بەرىش - كېلىش مۇناسىۋىتى ئورناتقان كىشى ئىدى. ئۇ ئۆز پەرزەنتى مۇھەممەد ئىمىنگە باشلانغۇچ تەلىمنى ئۆز ئائىلىسىدە

بەرگەندىن تاشقىرى، ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ مەلۇماتلىق قىلىپ، كېيىن ئۇنى شۇ ۋاقىتتىنكى ئالىي ئوقۇش يۇرتى قەشقەردىكى مەشھۇر «ساچىئە» مەدرىسىدە 16 يىل ئوقۇتقان. ئۇ، بۇ جايدا ئۆز ئانا تىلى، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، مەنتىقە ۋە زىرائەتشۇناسلىق پەنلىرىدىن كەڭ بىلىم ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئەرەب، پارس تىلىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئەرەب ۋە شەرق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۇك، ئوقۇمۇشلۇق زىيالىيسى بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە بەدىئىي ئەدەبىياتقا نىسبەتەن زور قىزىقىش ھاسىل قىلىپ، دەسلەپتە «خىرقىتى»① تەخەللۇسى بىلەن قىسقا - قىسقا شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى چىنىقتۇرغانىدى. كېيىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇ قەشقەردىن ئۆز يېزىسى تازغۇنغا كېلىپ، بىر مەزگىل ئاتىسىغا يارەملىشىپ، ئاتا كەسپى بولغان باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ئۇلاش، چېتىشتۇرۇش، چاكىلاش، تۈرۈش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەرخىل مېۋىلىك دەرەخ، زىرائەتشۇناسلىقىنىڭ ھەرخىل تارماقلىرى ۋە رەڭمۇرەڭ گۈللىرىنى يېتىشتۇرۇشنىڭ تېخنىك ھالەتلىرىنى، تولۇق ئىگىلىگەن داڭلىق ئاگرانوم بولۇپ قالغان.

تۈمەن گۈلدۇر ئەدەتسىز سانى يوقتۇر،
بۇ يەردىن ئۆزگە گۈلنىڭ كانى يوقتۇر.
بىنەپشە، سۇمبىلۇ، رەيھان دېسەڭ بار،
گۈل، ئاببباس ــ نا پەرمان دېسەڭ بار.

① خىرقا ــ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، لۇغەت مەنىسى ۋەسىكى چاپان» دېگەن بولىدۇ.

ئەبرۇ، ئەنبەرۇ ۋە نايۇ، سەۋسەن،
خۇخا گۈل، ياسمەن ھەم مىسلى گۈلشەن.
گۈلى سەد پەرگە قامچىگۈل ھېبىيدان،
تەۋە قۇيرۇق، قەلە گۈل خۇبان.
گۈلى ئەھمەش، باھارى، گۈلى نەرگىس،
خۇربەس، تاجىگۈل، قەھقە، گۈلى شەمىس.
گۈلى كاككۇك، گۈلى نەسرىن لالە،
گۈلى ھىندۇ، گۈلى كەشمىرۇ ژالە.

.....

داستاننىڭ 4 - بابىدىن ئېلىنغان يۇقىرىدىكى كىچىك بىر پارچىدا 25 خىلدىن ئارتۇق رەڭدۇرەك گۈللەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، ھەربىر خىل گۈلگە مۇناسىپ تەسۋىرىي تەۋسىلەرنى ئېنىق قىلىپ يېزىشى يۇقىرىدىكى پىكرىمىزنىڭ دەلىلىدۇر، ئەلۋەتتە.

مىلادى 1664 - يىلى باغۋەنچىلىك كەسپىدە مول تەجرىبىگە ۋە مول يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولغان پېشقەدەم باغۋەن غوجامقۇلى ئاپاق خوجا تەرىپىدىن ئۆز ھوزۇرىغا چاقىرتىلىپ، 30 ياشلىق خىرقىتىمۇ ئاتىسى غوجامقۇلى بىلەن ئاپاق خوجا ھوزۇرىغا كېلىپ، باغۋەن، چىراغچى، كاۋابچى قاتارلىق خىزمەتلەرنى بېجىرگەن. شائىر بۇ جەريانداً، ئاپاق خوجا ھوزۇرىدا يۈز بېرىۋاتقان چېقىشچىلىق، خۇشامەتچىلىك، پىتنە - پاسات، ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىكنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ئىجتىمائىي مۇھىت شائىرغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ تەكەندىن سىرت، ئۇنىڭ ئىجادىي ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك ئاساس يارىتىلغان. شائىر بۇ چاغدا، بىر تەرەپتىن، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغاچ، يەنە بىر

تەرەپتىن، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆپلىگەن غەزەل، رۇبائى ۋە باشقا ئەسەرلەرنى يازغان. ئەپسۇسكى، ئۇ- نىڭ «مۇھەببەتنامە» ۋە مەھنەتكامە» داستانىدىن باشقا ئىجادىي مەھسۇلىرى بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. بۇنىڭ سەۋەبى، شۇ دەۋردە ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇرغان ئىچكى نىزا - جاڭجاللار، بولۇپمۇ 1678 - يىلى ئىشان ھىدايىتۇللا (ئاپاق خوجا) تەختكە چىققان- دىن كېيىن، ئىشانلىق ۋە سوپىلىق تەلىماتىغا مۇخالىپ بولغان پەن، مەدەنىيەت ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلەرنى 1679 — 1680 - يىللىرى كۆيدۈرگەندە يوقىتىلغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

شائىرنىڭ پەقەت 1670 - يىلى 36 ياش مەزگىلىدە يېزىپ قالدۇرغان ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن بىزگە يېتىپ كېلىپ مەلۇم بولغىنى، تاڭ باھارغا ۋە باھار گۈلىستانىغا تەلمۇرۇپ، قارانغۇ زۇلمەت ۋە جاھالەت ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدىغان مەشھۇر ئىپىك داستان «مۇھەببەتنامە» ۋە مېھنەتكامە» دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، مۇشۇ يىگانە داستانى بىلەن XVI، XVII ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىدا شانلىق سەھىپە ئاچتى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى داستان ئەنئەنىسىنى داۋام ئەتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا يېڭى شەكىل ۋە يېڭى ئىجتىمائىي مەزمۇن بەر- دى. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ مەشھۇر ئەمگىكى ئارقىلىق، ئىنسانپەر- ۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، يۇكسەك ئوي- پىكىرلەرنى خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ كاساپىتىدىن چوڭقۇرلاشقان دىنىي خۇراپاتچىلىق، تەرىقەتچىلىك، تەركىسىدۇنياچىلىق قاتار- لىق ئەكسىيەتچىل ئىدىيىگە قارشى قويۇپ، خەلقنىڭ ھەقانىي يۇرەك سادالىنى، زۇلۇمغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى جاسا- رىتىنى ئەكس ئەتتۈردى.

شائىر خىرقىتى مىلادى 1724 - يىلىغىچە ياشاپ، ئىجاد

ئېتىپ، ئاپاق خوجا ئەۋلادى دانىيال خوجا (قارا تاغلىقلارنىڭ ئاقساقىلى) ھەم جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ (چۈانارابدانىنىڭ) زۇلـ مى داۋاملىشىۋاتقان دەۋردە 90 يېشىدا ۋاپات بولغان.

شائىرنىڭ ياشىغان دەۋرى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا XV — XVII ئەسىرلەر ئاساسەن ئۇچ ئۇرۇقنىڭ كەسكىن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بىرىنچىدىن، بۇ دەۋردە شىنجاڭنى تولۇغى بىـ لەن ئۆز تەسىرىگە ئالغان خوجا ئەۋلادلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەسەۋۈپچىلىق (سوفىزم) تەلىماتىنى دەسمايە قىلىپ، خەلقنى قاراڭغۇ ـ جاھالەت ئىچىدە تۇتۇپ كەلدى؛ ئىككىنچىدىن، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ شىنجاڭنى ئۇششاق ۋە تارقاق فېئودالـلىقلارغا بۆلۈپ، قېرىنداشلىرى (ۋەتەنداشلىرى) بىلەن يۈرگۈزگەن قانـ لىق ئۇرۇشلاردىن پايدىلانغان جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى XVII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى؛ ئۈچىنچىدىن، يەنەشۇ خوجا ئەۋلادلىرى نىڭ خائىنلىقىدىن جۇڭغارلارنىڭ ئورنىنى مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى باستى. شۇنداق قىلىپ، 1758 - يىلىدىن باشلاپ، شىنجاڭ مانـ جۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ، خوجا ئەۋلادلىرى نىڭ جۇملىدىن جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ئۇزۇندىن داۋام قىلىـپ كەلگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقلىرىغا خاتىمە بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، خەلق يەنىلا جاھالەت ۋە زۇلمەتتىن قۇتۇلالمىدى.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ خوجىلار ھەم جۇڭـ غارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى ئومۇمەن ئىنتايىن زۇلمەتلىك، قاراڭغۇ بىر دەۋرى بولدى. بۇ دەۋردە ماددىي مەدەنىيەتتە كۆزـ گە كۆرۈنەرلىك ئالغا ئىلگىرىلەشلەر بولمىدى. ئەكسىچە، 80

نەچچە يىل (1679 — 1758 - يىللار) داۋاملاشقان خوجىلار ۋە جۇڭغارلارنىڭ ئىجتىمائىي پاراكەندىچىلىكى نۇرغۇن ماددىي مەدەنىيەت ئەسلىمىلىرىنى ۋەيران قىلغاندىن تاشقىرى، مەدەنىي ھاياتنىمۇ ئارقىغا چېكىندۈرۈپ، قۇللۇق تۈزۈمگە خاس بەزى ئىجتىمائىي كەيپىياتلارنى شەكىللەندۈردى. ئەسلىدە خوجا ئەۋلادلىرى شىنجاڭدا XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنى خوجا مەخدۇم ئەزەمنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىن قەشقەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىشى بىلەن پەيدا بولغانىدى. بۇلار دىنىي - شەرىئەت، تەرىقەتنى پەردە قىلىپ، خەلقنىڭ ئاڭسىغا كىرىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئازادلىق تارىخىدا ئەكسىيەتچىل رول ئويناندى. ئۇلار بىردەم جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا، بىردەم مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىغا سېتىلىپ، ئىككى يۈزلىمىچىلىك سىياسەت ئارقىلىق خەلقنى ئەزىل قانغا بويىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا XII، XIV ئەسىرلەردە پەيدا بولغان ۋەھدەتچىلىك كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئىشانلىق ۋە سوفىزمدىن (تەسەۋۋۇپچىلىقتىن) ئىبارەت بىر خىل دىنىي ئەكسىيەتچىل سىياسىي ئېقىم شىنجاڭغا خوجا مەخدۇم ئەزەم ئارقىلىق كىرگەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى يوقالغانغا قەدەر ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتتە ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە ئورنىدا تۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە ئوخشاش بولمىغان زور ۋەيرانچىلىق ۋە كۆپ زىيانلارنى سالدى.

شائىر خىرقىتى ئەنە شۇنداق خەلق تۇرمۇشى خاراباللاشقان، ئادالەت ۋە ھەقىقەت كۆمۈلگەن، زۇلۇم ۋە پاجىئە كۆچەيگەن، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى كۆيلەش قاتتىق مەنئىي قىلىنغان دەھشەتلىك دەۋردە ياشاپ ئىجاد ئېتىپ، زۇلمەتلىك دەۋردە گۈلدۈرمامىدەك، قارا تۇن كۆكسىگە خەنجەر ئۇرۇپ،

ئاي قاراڭغۇسىدىكى چولپاندەك ئۆچمەس نۇرىنى چېچىپ چىقىپ، قاراڭغۇ جاھالەت ئوستىدىن ئىسيان كۆتۈردى، ئۆزىنىڭ پارلاق ئىجادىي ئەمگىكى ئارقىلىق خەلقنىڭ ھەققانىي يۇرەك سادالىرىنى ياڭراتتى، بولۇپمۇ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىدىكى سەمۇوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرنى قوشاقلا قاتتى.

دېمەك، مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ئوغلى خىرقىتى يۇقىرىقىدەك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى مۇشكۇل، مۇرەككەپ بولغان ئىجتىمائىي شارائىت ئىچىدە ياشاپ ۋە ئىجاد ئېتىپ، كىشىلىك تەرەققىياتقا مەنسۇپ بولغان تىلەك ـ ئارزۇ، ئەقىل ـ ئىدراك ۋە ئىنسانىي مۇھەببەت قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان زامانغا قارىمايلا «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» غا ئوخشاش كلاسسىك ئەسەرنى يارىتىپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك ئۇيۇشمىغان زامانىسىنىڭ تەرىقەتچىلىك ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىگە قارشى قويدى.

§2. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ مەزمۇنى

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»① داستانى XVI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ نادىر ئۇلگىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا شائىر ئىجادىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىردىنبىر مۇھىم ئەسەر بولۇپ، پارلاق مەدەنىيىتىمىز غەزىنىسىدىكى يەنە بىر قىممەتلىك بايلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شائىر خىرقىتى ئۆزىنىڭ نادىر داستانى «مۇھەببەتنامە

① «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» ـ پۈتۈن ئەرسە مۇھەببەت ۋە مېھنەت بىلەن بولىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ۋە مېهنەتكامە» نى خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ قەشقەردىكى تەسىر دائىرىسى كېڭەيگەن، ئۇلارنىڭ سوفىستىك تەرغىباتى كاساپىتىدىن نادان خەلقنىڭ پۈتۈن ئېتىقادى دىنىي خۇراپاتلىق تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئەلدە قاراڭغۇ، زۇلمەت، جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن، كىشىلىك ھوقۇق، تەرەققىيەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، گۈزەل ئارزۇ - تىلەك، ئەقىل - ئىدراك ۋە ئىنسانىيسۆيگۈمۇھەببەت قاتارلىق ئىلغار قاراشلار قاتتىق تەھدىت ۋە ئىسكەنجە ئاستىدا تۇرۇۋاتقان، جۇملىدىن، جۇڭغار ۋە مانجۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمى چېكىدىن ئاشقان زۇلمەتلىك جاھاندا يازدى. «مۇھەببەتنامە ۋە مېهنەتكامە» جەمئىي 207 بەت، 27 باب، 903 بەيىت، 1806 مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرنەچچە بابى كىرىش سۆز، بىرنەچچە بابى باشلىنىش ۋە خاتىمە، نەچچە بابى پەيغەمبەرلەرگە مۇراجىئەت، قالغانبابلىرى سابا،قىزىل گۈل، بۇلبۇل توغرىسىدىكى ئاساسىي قىسىمدىن ئىبارەت. ئومۇمەن، داستان تۆت قىسىمغا بۆلۈنگەن (بۇ، نەئىد ۋە مۇناجات قىسمى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى بۆلۈنۈشى بولۇپ، ئۇنداق بولمىغاندا داستان شەرتلىك ھالدا بەش قىسىمدىن تەشكىل تاپىدۇ). ئەسەرنىڭ باشلىنىشى ئىككى بابنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسىدە، شائىر مۇھەببەتتىن نېمە ئىشلار تۇغۇلىدىغانلىقى، مېهنەتنىڭ قانداق ئىشلارغا ھامى بولىدىغانلىقى ھەمدە ئەرەب يېزىقى بويىچە يېزىلغان «مەھبىت» («مۇھەببەت») تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىكى ھەم ھەربىر ھەرپىتىن چىقىدىغان يەتتە قىسمەتنىڭ شەرھى بولۇپ، بۇ 72 بەيىتتۇر.

ئىككىنچىسى، پەرۋانە بىلەن شەمئىنىڭ ئىشقى — مۇھەببىتى، پەرۋاننىڭ بۇ ئىشق يولىدا كۆيۈپ كۈل بولۇشى تەسۋىرلەنـ

گەن بۇلسكى، داستانسىك بىر قانچە بابى ئىسلام دىنى تۇپرىقىمىزغا كىرگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بىر مودىغا ئايلانغان ئەنئەنە بويىچە يېزىلغان خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى مۇناجات، رىۋايەت ھەم مەدھىيىلەردۇر.

داستاننىڭ ئاساسىي قىسمىدا شائىر سابا، گۈل، بۇلبۇل ۋە گۈلقەھقەھكە ئوخشاش سىمۋوللۇق ئوبرازلار ۋە گۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ پاك ئىشقى - مۇھەببىتى ھەققىدە يازىدۇ.

داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا، 28 بەيىتتىن ئىبارەت لىرىك خاتىمە بار. ئۇنىڭدا شائىر داستاننىڭ سىيۇژىتىغا سىڭدۈرۈلگەن ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىخچام خۇلاسىلەپ، ئۇنىڭدىن ناھايىتى چوڭقۇر لىرىك مەنتىقىي يەكۈن چىقىرىدۇ.

يىغىنچاقلىغاندا، شائىر ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ماھىرلىق بىلەن سىمۋوللاشتۇرۇپ، ئوبرازلىق ھالدا، جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. پاك قەلبىدە مەۋج ئۇرغان يورۇقلۇق ۋە ئادالەتكە ئىنتىلىش ھېسسىياتىنى، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى، ئېزىلگۈچى، جاپاكەش ئاممىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنى كۈچلۈك ئىنكاس قىلىپ بەرگەن. زۇلمەتلىك قارا تۇنگە، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا بولغان چەكسىز قەھرى - غەزىپىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇپ، جاھالەت ۋە قاراڭغۇلۇق ئۇستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلدى. سىمۋوللۇق ئوبراز «ساباى»، «قىزىل گۈل» ۋە «بۇلبۇل» ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى پاش قىلىدى. خەلقنىڭ ئەركىن، باراۋەر، بەختلىك ھاياتقا تەلپۈنۈشىدەك گۈزەل ئارزۇسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىنكاس قىلىپ بەردى.

جۇملىدىن : مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ خاسىيەتىنى قىزغىن مەدھىيىلەپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى گۈزەل، كۆزكەم تىللار ئارقىلىق تەسىرلىك، جانلىق مۇيادىلىدى. داستان ماۋزۇسىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» دەپ ئاتىلىشىمۇ بۇ قاراشنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدىغان بىر پاكىتتۇر.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ ھەربىر قىسمىدىكى ئىزھار قىلىنماقچى بولغان مەزمۇن بىرقانچە ئېغىزوتلار ئارقىلىق ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈلگەن. داستاننىڭ بىرىنچى قىسمى پۈتۈن داستان مەركىزدي ئىدىيىسىنىڭ كىتابخانغا لىرىك ئۇسۇلدا تاپشۇرۇلۇشى بولۇپ، شائىر بۇ قىسمدا ئۆزىنىڭ ئالىيجاناب دۇنيا قارىشىنى، ئەخلاقي - پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرىنى ئاجايىپ چوڭقۇر مەنتىقي تەپەككۇر، ئوبرازلىق ئوخشىتىش ھەم ئىخچام، كۆركەم تىل ئارقىلىق پۈتۈن ئەسەر سىيۇژېتىغا سىڭدۈرمەكچى بولغان مۇددىئانى كۈچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئەسەرنىڭ كېيىنكى قېتىملىرىدا تونۇشتۇرماقچى بولغان ۋەقە - ھادىسىلەرگە جان بېغىشلاپ، ئۇنى نۇر چاقنىپ تۇرىدىغان قاراشەن ئىدىيىۋىلىككە ئىگە قىلىدۇ.

داستاندا ئالغا سۈرۈلگەن تېمىلارنىڭ بىرى مۇھەببەت تېمىسىدۇر. بۇ تېما قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى تېما بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن كلاسسىكلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلگەن. كلاسسىكلارمۇ بۇ تېمىدا ساناسىز لىغان غەزەللەرنى، داستانلارنى توقۇشقان. شائىر خەلقنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىدا ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كلاسسىكلارغا ئوخشاش، گەرچە بۇ تېمىغا مۇراجىئەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما شائىر بۇ تېمىنى تار دائىرىدە

ئەھەس، بەلكى كەڭ دائىرىدە يەنىي ئۇنى ھەرقانداق تەتبىق
لاشقا بولىدىغان ئۇنىۋېرسال مەنىدە مەھەنەت مىلەن زىچ بىرلەش
تۈركەن ئاساستا قارايدۇ، شۇڭا شائىر داستاندا ئەڭ ئالدى
بىلەن مۇھەببەت ئۇستىدە توختىلىپ «مەخبۇ» («مۇھەببەت»)
سۆزىدىكى تۆت ھەرپىنىڭ ھەربىرىنى يەتتە خىل مەنىدە،
ھەتلىك تىل، چوڭقۇر مۇلاھىزە، گۈزەل ئوخشىتىشلارنىڭ ۋاسى
تىسى ئارقىلىق، قىزىقارلىق ھالدا ئىزاھلاپ، مۇھەببەتنىڭ قانا
داق ئۇغۇلىدىغانلىقى، ئۇنىڭدىن نېمە ئىشلارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلى
دىغانلىقى، مۇھەببەت يولىغا قەدەم قويغان كىشىنىڭ ئۆزىنى
قانداق ئوتۇشى، نېمىلەرگە دىققەت قىلىشى ۋە نېمىلەرنى قى
لمىش زۆرۈرلۈكى ھەققىدە ئوبرازلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ. ھەمدە
چىن مۇھەببەت ئىستىكىگە بېرىلگەن كىشىنىڭ تىلى بىلەن دىلى
بىردەك بولۇشى، ئۆز سۆيگۈسىگە ۋاپادارلىق قىلىشى، سادىقەت،
چىداملىق كۆرسىتىشى، جاپاغا چىداپ، مۇشكۈلىلەرنى يېڭىپ،
ئۆز مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىش يولىدا تىرىشىپ كۈرەش قى
لىشى لازىملىقىنى ئەسلىتىپ، ھەرگىزمۇ تېشى پال - پال، ئىچى
غال - غال بولماسلىقى لازىم، دېگەن ئىجتىمائىي قاراشنى ئې
نىق شەرھىلەپ، ھەققانىي، ئاڭلىق مۇھەببەتنى قىزغىن مەدھە
يىلەيدۇ. شۇنىڭدەك ئەمگەك بىلەن مۇھەببەتنى قىياس قىلىپ،
ئەمگەكسىز ھەقىقىي مۇھەببەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ،
مۇھەببەت — تاتلىق، ئەمگەك بولسا — ئاچچىق، لېكىن ئادىل ئەمە
گەكتىن ئىشقى - مۇھەببەت پەيدا بولىدۇ، دەپ يازىدۇ، مۇھەب
بەت بىلەن مېھنەتنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتى ۋە خاسىيىتىنى
زوق - شەۋق بىلەن مەدھىيىلەيدۇ، ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسى
بەخت - سائادىتى، يەنى كۆڭلىگە پۈككەن ئالىيجاناب غايىسى
«مۇھەببەت» بولىدىكەن، ئەلۋەتتە، بۇ غايىگە يېتىشنىڭ بىردىنبىر
يولى جاپالىق مېھنەت ۋە كۈرەش ئىچىدە تاۋلىنىپ قەيە

سەر ئىرادە تىكلەش، بۇ يولدا پەقەت بىر نىيەت بىلەن ھار-
مايۇ - تالماي چېلىشىش ئىكەنلىكىنى، ھۇندىلا، كۆزلىگەن ئۇلۇغ
غايىگە يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ ئۇمىدۋارلىق
كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئومۇمەن، شائىر «مۇھەببەت» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئەر-
ئايال ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىدىن ياخشى كۆرۈش، ساپ ئىشقىي
سەرگۈزەشتە ۋە غەۋغالار بولماستىن، بەلكى بۇ ئىنسانىيەت
ئۈچۈن ئالىيجاناب غايە - ئارزۇ، ئىدىيىلەرنىڭ بىر مەنبەسى ۋە
يۇلتقى، بۇ بۇلاق ۋەسلىگە يېتىش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان جە-
بىر - مۇشەققەتلىك ئۇزۇن سەپەرلەر، بۇ جەريانىدا ئېلىپ بېرىلە-
غان يالقۇنلۇق كۈرەش ۋە مېھنەت جەريانىدا پەيدا بولغان
يۇكسەك دەرىجىدىكى ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ بىرلىكى مۇھەببەتكە
مۇجەسسەملىنىدۇ، دەپ قارايدۇ.

بىلىنىڭ تۆرت ئىرور لەبزى «مۇھەببەت»
ئېنىنىڭ ھەر ھەرپىمن ئەتتىم ھەپتە قىسمەت①.

.....

بىرى جانغا تېگىپ «م» چۇماغى،
مۇھەببەتنىڭ ئاندىن بولۇر بۇلاغى.
ئىككىنچى مەنىسىدۇر، مۇپتىلالىق،
بۇ ئىشتىن ئىختىيار ئەتمەك جۇدالىق.
تەلەپ بەردى بىلەن ۋابەستە② بولماق،
پەقىرۇ، ئاجىزۇ، ددلخەستە بولماق.

---

① ھەپتە قىسمەت — يەتتە قىسمەت
② ۋابەستە — باغلانماق.

ئۇچىنچى كەر تەگسە نىشى ھالامەت①،
بۇنىڭدىن ئىشق ئېلى ئەتمەس مالامەت②.
چاھارۇم زاھرۇ باتىن③ مۇڭاپىق،
بولۇر گەر بولمىسا دەرلەر مۇناپىق.
مۇناپىق ئولدۇر كىم ئىككى سۆزلەر،
مۇڭاپىق ئىككى ئالەم بىرىنى كۆزلەر.

بۇ مىسرالاردا «مۇھەببەت» سۆزىنىڭ تۆت ھەرپتىن تەشكىل قىلىنغانلىقى، ھەربىرى يەتتە قىسمغا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغانلىقى بىلىنىدۇ. «م» نىڭ بىرىنچى شەرھى «م» خۇددى چوماقتا ئوخشاش جانغا تېگىپ يۈرەكنى تىترىتىدىغان يۈكسەك غايىنىڭ بۇلقىدۇر. «م» نىڭ ئىككىنچى شەرھى مۇپتىلالىق، ئىنسان مۇھەببەت بۇلقىدىن سۇ ئىچىدىكەن، مەگگۇ ئاجرىلىپ كېتىش مۇمكىن بولمىغان بىر خىل باغلىنىش پەيدا بولىدۇ، دېگەنلىك. «م» نىڭ ئۇچىنچى شەرھى مالامەت بورانلىرىغا دۇچ كېلىسەن، بۇ ئازاب بولماستىن، بەلكى مالامەت ئىشق قۇشى، ئىشقى قانىتى بولۇپ، سېنى ئىقبال مەنزىلىگە باشلايدۇ، دەپ مۇھەببەت پاك قەلبنى تاۋلاشنىڭ ئوچىقى، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇ يەنە «م» نىڭ تۆتىنچى شەرھىنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ ئالىيجاناب، مۇقەددەس ئارزۇلار بىلەن سۇغۇرۇلغان بىر كىشى چىن دىلىدىن شۇ بىر مەسلەك (ئىدىيە) يولىدا ئۆزىنى ئاتىغان بولىدۇ، دەيدۇ ۋە بۇ يولدا ھەرقانداق ئىككى يۈزلىمىلىك، مۇناپىقلىقتىن خالى بولۇپ، ئۆمۈرۋايەت شۇ بىر نىشان ئۇچۇن كۈرەش قىلىپ قۇربان بولىدۇكى، ئۇ بۇ يولدىن ھەر-

---

① مالامەت — ھۆھتان ئەشتىرى.
② مالامەت — ھاپىلىق.
③ زاھرۇ باتىن — ھەممىگە مۇڭاپىق.

گىز چېكىنمەيدۇ، دېگەن قاراشنى ئىسپاتلايدۇ. جۈملىدىن بۇ يەردە شائىر «مۇھەببەت» توغرىسىدا سۆز ئويۇنى قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۆزى ياشىغان زاماندىكى ئىككى بىسلىق، ئۇچ قىرلىق ھالەتتىكى يامان خاھىشلارغا، ۋەتەنگە، خەلقىگە ئاستىلىق قىلمۇاتقان ئىشان ۋە سوپى - زاھىتلارغا تەنە قىلىدۇ ۋە كۈچلۈك نەشتەر ئۇرىدۇ.

شائىر «م» نىڭ 5 -، 6 -، 7 - قىسمەتلىرى ئۇستىدە توختىلىپ، مۇھەببەت كىشىلەرنى مۇرەۋۋەت - ئالىيجانابلىق، مەردلىك، ئادەمگەرچىلىك، دەردمەن چاپاكەشلەرگە مونسلىق (يولداشلىق) خىسلەتلىرى بىلەن تاۋلاپلا قالماستىن، بۇ يولدا شۇنداق قەيسەر ئىرادە تىكلەيدۇكى، ئۆزى باغلانغان غايىسىنىڭ ۋەسىل - دىدارى ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ، توپىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، ھەرگىز بۇ يولدىن قايتمايدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئىشتىكىل «ھ» ھاياتى جان بېغىشلار،
ئەگەر كۆز قىلسا باران① دەك بېغىشلار.
.....
ئىككىنچى ھىلىم② ئىرۇر تاغدەك ئاغىرلىق،
قاچان سەركەش بولۇر بىر يان، ياغىرلىق③.
.....
سۈمۈر مېھنەت شارابىن نەچچە ئاچچىغ،
بولۇر تۈز ئۇستى ئاچچىغ، ئاستى تاتلىغ.

بۇ مىسرالاردىن شائىر مۇھەببەت سۆزىدىكى ئىككىنچى

---

① باران — ياممۇر.
② ھىلىم — مۇلايىملىق، يۇمشاقلىق.
③ بىر يان باغرىلىق — باغرى كۆيگەن.

ھەرپ «ھ» غا يۆتكەلگەندە، ئۇنىڭ بىرىنچى شەرھى ئۆلۈك ھاياتقا تىرىكلىك بېغىشلىغۇچى ھاياتىي جاندۇر. بۇ ھاياتىي جانـدىن ئاققان كۆز ياشلار گـويا كى بىر يامغۇر سەل بولۇپ، يەر يۈزىنى، دەشت ـ چۆللەرنى كۆكەرتىپ گۈلستانغا ئايلاندۇرىدۇ. «ھ» نىڭ ئىككىنچى قىسمىتى «ھەلىملىك» يەنى تاغدەك ئېغىر بېسىقلىق ۋە مۇلايىملىق ئۇنىڭغا سەركەشلىك (يول باشلىغۇچـ لىق) بېغىشلايدۇ. بۇ يـولدا بولغان مېھنەت خـۇددى تۈزدەك ئاچچىق بولسىمۇ، تۈز تاماقنا لەززەت بېغىشلىغاندەك، ھايات ۋە راھەت دىللرابا ۋەسلى ئۈچۈن بولغان «ھەزىن» يەنى بەھـ رىمەنلىك شارابى قوشۇلۇش يولىدىكى جامدىن ئىچىلگەن مەيگە ئوخشاش بولىدۇ. بۇنىڭدىن «ھ» نىڭ 6 ـ قىسمىتى ھازىرلىق يەنى ھەرقانداق دەھشەتلىك ئاقىۋەتكە تەييار تۇرۇشتەك قەيسەر ئىرادە تەييارلىنىدۇ. بۇ ئىرادە «ھ» نىڭ 7 ـ قىسمىتى «ھىقىر- لىق» تىن يەنى ھاقارەت ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەتنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇلاردىن ئۇنى روشەن كۆرۈشكە بولىدۇكى، شائىر «ھ» نى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزى بايان قىلماقچى بولغان داستاننىڭ سىيۇژىتىغا يەتتە خىل ئەخـ لاق ـ پەزىلەتنى بېغىشلاپلا قالماستىن، بەلكى مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنى تولىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئوبرازلىق ئوخشىتىش ۋە سىمۋولۇرۇش ئارقىلىق كىتابخانىنىڭ كۆز ئالدىدا يارقىن گەۋدىلەندۈرىدۇ.

شائىر گۈزەل ۋە يارقىن ئوخشىتىش ئۇسۇلىدىن چىۋەرلىك بىلەن پايدىلىنىپ، مۇھەببەتنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ب» نىڭ شەرھىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

مۇھەببەتنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ب» دۇر،
قاچان دۇرجى ① مۇھەببەت بەدۇر،

① دۇرجى ـ مەرۋايىت ياقلايدىغان ساندۇقچە.

دەپ باشلاپ، «ب» نىڭ بىرىنچى مەنىسى ئۇستىدە توختىلىدۇ:

بىرىنچى مەنىسى دەردۇ بالادۇر،
سېلىپ ئوتقا گاھى ئوتتىن ئالادۇر.
بالا ئىشق ئەھلىنىڭ ئىلھامچىسىدۇر،
بۇ يول دەرماندىسىنىڭ قامچىسىدۇر.

«ب» نىڭ ئىككىنچى مەنىسى، «بەندىلىكتۇر» يەنى ياخشى كۆرگەن ئالىيجاناب ئارزۇنىڭ قۇلى بولۇشتۇر. بۇ قارىماققا ئاشىقنى غەمدە، ئەلەمدە ئوتۇۋاتقاندەك كۆرسەتسىمۇ، ماھىيەتتە شەرەپلىك بىر خۇشاللىق ھېس قىلدۇرىدۇ. ئۇ بۇ يولدا ھەرقانداق جاپالىق قىسمەتلەرگە رازى بولۇپ قالماستىن، بەلكى خۇشاللىق ئىچكى گۈلشىنى ئىچىدە خەندان قىلىدۇ. «ب» نىڭ ئۈچىنچى مەنىسى، مۇھەببەتتىن بەھرىمەن بولۇش ۋە بۇ بەھرىمەنلىكتىن روھىي مەدەت ئېلىپ، ئۆزىنى شۇ يولدا ئەبەدىي بېغىشلاشتۇر.

«ب» نىڭ تۆتىنچى مەنىسى «بوكا» — «دىل يىغىسى قېلىش» يەنى دىلى نازۇك بولۇپ، پەقەت ئۆز مەشۇقىنىڭ مۇھەببىتىنى ئۆز دىلىغا تايانچ قىلىپ ياشاش، دېمەكتۇر. «ب» نىڭ بەشىنچى مەنىسى «باب» يەنى ئىشىك بولۇپ، مۇھەببەت بىر ئورلۇق ئۆي، دەپ پەرەز قىلىنسا، مېھنەت ۋە سەۋەب ئارقىلىق شۇ ئۆينىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، شۇ ئۆينىڭ ھوزۇرىنى ئۇرۇندىن بەھرىمەن بولۇشتۇر.

ئىشت ئالتىنچىسىدۇر باقي بولماق،
ئېچىپ باقي شارابىن ساقي بولماق.

«ب» نىڭ ئالتىنچى مەنىسى باقىلىقتۇر، يەنى ئەبەدىيلىكتۇر. سەن مېھنەت (جاپالىق ئەمگەك) بەدىلىگە يەنە ئارتۇقچە تەر

تۆكمەستىن، ئەبەددىي ھۆزۈر - ھالاۋىتى بېغىشلانغان ئەبەدىيلىككە (باقيملىقلا) يېتەلەيسەن، دەيدۇ.

يەتتىنچى بەستلىكتۇر يوق ئۇزۇلمەك،
ئۇزۇلمەكتىن چىگىلمەك يوق تۇزۇلمەك.
تۇگۇن بولماي دېسەك ھەرگىز ئۇزۇلمە،
پۈتۈن كۆكتىن يازمىلىپ ھەم تۇزۇلمە.

«ب»نىڭ يەتتىنچىمەنىسى، «بەستلىك» يەنى قەددى - قامەتنى رۇسلاش. سەن مۇشۇ سەۋەبتىن ئۆتكۈنچى ئالىمنده (ئۆتكۈنچى دۇنيادا) قەددى - قامىتىڭنى رۇسلاپ، كۈرەشكە كىرىشكىنكى، ئەگەر ئۇنداق قىلمىساڭ، ئۇزۇلۇپ چىگىشكە ئايلىنىسەن، چىگىشكە ئايلىنىپ، قەدىڭ پۈكۈلسە، ھەرگىز تۇزەلمەيسەن. مۇھەببەت قىيىن ئىشتۇر (ئۇلۇغ ئارزۇ)، بۇ يولدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىمەن دېسەڭ، ھەرگىز تىز پۈكمە، ئالىيجاناب غايە (مۇھەببەت) يېغىشلىغان ئۇلۇغ ھارارەت تۇپەيلى قەددىڭنى رۇس تۇت، تەتۈي ئەگرى - بۈگرى بولمىغىن، — دەيدۇ ۋە شائىر يەنە پىكىرنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ئىدىيىۋى، پەلسەپىۋى ۋە ئۇمىدۋارلىق قاراشنى ئۆز كىتابخانلىرىغا تەقدىم قىلىدۇ. ھەمدە «سەۋەبىنىڭ ئالىمىدۇر» دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز ۋۇجۇدىدىكى زامانىسىغا يارىشا تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە ئىلغارلىق خاھىشلىرىنى ئىپادە قىلىدۇ.

شائىر قەلبىدە ئۆركەشلىگەن ھەققانىي تۇيغۇلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، مۇھەببەتنىڭ 4 - ھەرپى «ت»، نىڭ تەرىپىنى ئىزاھلاشقا كۆچىدۇ.

قىلاي گى دىل يەنە بىرنىڭ سىپاتى
بۇ تۆتىنچى ھەرپنىڭ «ت» دۇر ئاتى.
مۇنىڭ ھەم يەتتە تۈرلۈك مەنىسى بار،
بۇ باغنىڭ ھەم نە يەڭلىغ مېۋىسى بار.

دەپ باشلاپ، مۇھەببەتنىڭ ئاخىرقى ھەرپى «ت» دىن تۆۋە، تەلەپ، تەنزىھ (ئۆزىنى پاك تۇتۇش) تادان، تەنبىھ، تەسلىم، تالىپقا ئوخشاش مەنىلەرنى چىقىرىپ، بۇ ئارقىلىق ئۆز - ئۆزىنى ئاقتۇرۇپ، خاتا قىلمىشلىرىغا «تۆۋە» قىلىپ، ئۆز - ئۆزىگە تەنە قىلىپ كۆز قاراپ، ئۆزىگە نىسبەتەن يۇقىرى تەلەپ قويماقلىق كېرەك، دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئۇ:

.....

تەلەپ جۇيىدە سۇ يەڭلىغ ئىقلىماق، — دەپ، خۇددى ئېقىن سۇدەك تازا ھالەتتە بولماقلىق لازىم، دېسە،

ئىككىنچى مەنىسى تەنزىھدۇر بىل،
كۆڭۈلدىن خارا خەشەكنى سەن ئېرتقىل، —

دەپ، قەلبىڭ شۇنچىلىك پاك بولسۇنكى، ئۇنىڭدا زادى تىكەن بولمىسۇن، بۇنداق بولغاندا، ئىنسان تۇگۈل چاممىنىمۇ ئېرىتىۋېتىسەن، — دەيدۇ.

ئۈچىنچى ئىشق ئېلى تەمان كېرەكتۇر،
غەرەز سۇرەت ئىچىدە جان كېرەكتۇر.

شائىر بۇ يەردە سەن شۇنچىلىك تەمان، دانا بولغۇنىكى، رېئال ھايات، ياخشى - يامانلىق زىددىيەت بىلەن تولغان. بۇ

يولدا تەمان بولۇپ، ھەرگىز يامانلىقنىڭ تەرىپىنى ئالما، دەپ ئەقىل كۆرسىتىدۇ.

ئىدۇر تۆتىنچى تەرك ئەتمەك دىلۇجان،
جاھان جانىمانى بۇدۇر ئىمان.
خىلاپ ھەققى يەكسەر بولما بىھۇش،
مالال ئولسا شىكار ئەھلى سالۇر قۇش.

بۇ مىسرالاردا ھەقىقىي پاك مۇھەببەت، مۇقەددەس ئالىي تىلەك يولىدا بىجانىدىللىق كۆرسىتىپ، شەخسىي مەنپەئەتىتىن ۋاز كېچىپ، ئۆزىنى پۈتۈنلەي شۇ يولغا بېغىشلاشنى تەكىتلەيدۇ. بىلەن بىللە، خۇددى ئوۋچىغا ئوخشاش ھۇشيار بولۇپ، ھەق-ناھەق ئالدىدا بىھۇش بولماسلىق ئۈچۈن ھەر ۋاقىت ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىپ ئۆزىنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇش لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

ئىدۇر ئالتىنچىسىنىڭ مەنىسى تەسلىم،
ئەگەر ئالسا دىلۇجان بىلسە تەلىم.
بىرەۋدىن ئۆزگىسە ئەگسەڭ بويۇنۇڭنى،
ئەمەس تەسلىم ئۇيان قويغىل ئويۇننى.

سەن بىر ئالىيجاناب غايە — شۇ بىر ياخشى كۆرگەن مۇھەببەتتىگە تەسلىم بولغىنىڭ، ھەقىقەت ئالدىدا باش ئەگكىنىڭ، زىنھار ياتقا تەسلىم بولۇپ، بويۇن ئەگمىگىن دېسە، ھەقىقەتىنىڭ تەلىپىدە تالىپ بولغىنىڭ، بۇ يولدا خاتالىشىپ ھەرگىز پۇشايمانىنىڭ چۇشكۈنلۈكى يوندا ئازگىلىغا چۈشۈپ كەتمىگىن، — دەپ سىگنال بېرىدۇ.

شائىر ئۆزى يېزىۋاتقان داستانىنىڭ سىمۋولىق ئوبرازى

لىرىغا يۇقىرىقى مىسرالار ئارقىلىق جان بېرىپلا قالماستىن، بەلكى يۇكسەك دەرىجىدىكى سىياسىي سەگەكلىك بىلەن كۆڭلىگە يامان غەرەزلەر تۇتقان كۆرۈنۈشى مۇلايىم، تەرىقەت تونىغا ئو-رۇنۇۋالغان پىتنىخور ئىشان-زاھىدلارنى، يۇقىرى تەبىقىنىڭ ياۋۇزلۇقىنى پاش قىلىپ قارىلايدۇ ھەم جاھالەتلىك زامان ئۈس-تىدىن شىكايەت قىلىدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈمىزكى، شائىر خىرقىتى «مۇھەببەتنامە» ۋە مېھنەتكامە» داستانىنىڭ بىرىنچى قىسمىدا «مۇھەببەت» دېگەن ئەرەب يېزىقىدىكى تۆت ھەرپ (م،ح،ب،ت) نى ئاساس قىلىپ، 28 تۈرلۈك ئىسىل ئەخلاق-پەزىلەتنى شەرھ-لىگەن، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ھەممە خىللىرىدىن تو-لىمۇ ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزىگە خاس تىل چېۋەرلىكى ھەم ئەڭ ياخشى تاللانغان سۆز دۇردانىلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئالىيجاناب دۇنيا قارىشى، ئۇقتۇرغۇلۇق ئەرلىرىنى كۆز ئالدىمىزدا روشەن ھەم ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز قاراشلىرىغا زىت بولغان يامان ئىللەتلەرنى، ئۆزى ياشىغان زا-مانىنىڭ دەھشەتلىك كارتىنىلىرىنى پاش قىلىپ، ھۆكۈمران سى-نىپلارغا لەنەتلەر ئوقۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شائىر ئۆز ئەسىرىنىڭ 1-قىسمىدا بايان قىلغان ئاجايىپ چوڭقۇر مەزمۇنلارنى دا-تاننىڭ ساباۋ، گۈل ۋە بۇلبۇلدىن ئىبارەت پېرسوناژلىرى ئار-قىلىق بېرىلگەن ئىپتىدائىي قىسمىغا ۋە ئەسەر سىيۇژىتىغا ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن سىڭدۈرۈۋېتىدۇ.

شائىر دۇنيا قارىشىدىكى ئىلغار ئىدىيە ئۇنىڭ شۇ ۋاقىت-تىكى ئىجتىمائىي رېئاللىققا توغرا قاراشنىڭ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ داستاننىڭ رومانتىك قىسمىغا ئۆتۈشىدىن ئاۋۋال ناھايىتى چوڭقۇر مەزمۇن ۋە تەرىبىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان پەرۋانە بىلەن شەمئى (شام-چىراغ) ھەقىقىدىكى

بىر بابلى يېزىش ئارقىلىق، مۇھەببەت چۈشەنچىسىنى ئابستراكت ئۇقتىمىدىن ئەمەس، بەلكى كونكرېت ئۇقتىمىدىن شەرھىلەپ شەمئى بىلەن پەرۋانىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ماھىيەتلىك تەرەپنى تاللىۋېلىپ، پەرۋانىنىڭ شەمئى ئىشقىدا ئۆزىنى ئېتىپ قۇربان بولۇپ، كۆلگە ئايلانغانلىقى توغرىسىدىكى رېئاللىقنى تەسۋىرلەيدۇ ھەمدە مۇھەببەت چۈشەنچىسىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ ھەقىقىي مۇھەببەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ئاجايىپ تەسىرلىك ئىبارىلەر بىلەن ئۇلۇغلايدۇ. بۇنىڭ ئىسپاتى يۇسۇندا تۇۋەندىكى رېئال ئىككى خىل كۆرۈنۈشنى مۇنۇ مىسرالار بىلەن كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ.

ئىشت پەرۋانە بىرلە شەمئ ئىشقىن،
ياروت كۆڭلۈڭ ئۆيىگە ئىشق شەمئىن.
قىلىپ ئۇ شەمئ ئىلە روشەن دىلىڭنى،
ئۆزات سەن ھەم ياقاي دەپ ئوت ئىلىڭنى.
چىقارمىپ لەبدىن ئول دىۋانەۋار ئەت،
بىر ئوت يۈزلۈكنى كۆر پەرۋانەۋار ئەت.
يۈرەك ئۆرتەندىلەر پەرۋانەئى شەمئ،
ئىشت، نە ئېردى يەڭلىغ سال ئاڭا سەمئ (شەمئ).

بۇ لىرىك كىرىشتىن كېيىن مۇنداق بىر تەسۋىرىي كۆرۈنۈش ئايان بولىدۇ:

بىناگاھ كۈن جاھاننى قىلدى سەيران،
كەچ ئولدى، بولھەۋەسلەر قالدى ھەيران.
يىغىلىپ تەيىن ئەيلەپ ئىتتىپاقىن،
ھەر ئانچە قىلدىلەر مەجلىس ياراشىن.

يامانۇ ياخشىلار تا بولدۇلار جەمئ،
بىر ئۆيي ئىچرە مۇبادا ياقتىلار شەمئ.
كىرىپ ئول ئۆيي ئىچمكە تۇرۇدى مەجلىس،
يىغىلدى ھەر تەرەپتىن ئاندا ھەر جىنس.

.....

بۇ مىسرالاردىن ئۆيگە يىغىلغانلار ئىچىدە بەگ، ئامبال، قېرى - ياش، ياخشى - يامان، خوتۇن - قىز، ئارتىس - سازەندىلەر، ناخشىچى - قوشاقچىلار بولغاندەك، بۇ سورۇنغا قاتناشقانلارنىڭ ئاجايىپ - غارايىپ كىيىنىشلەر، ياسىنىشلار، ئەيش - ئىشرەت بىلەن خىلمۇخىل نازۇ كەرەشمە ياڭزىمۇ ياڭزا بەتقىلىق، ئاھ دوس، يا دوس دەپ چۇقان كۆتۈرۈشلەر قاينىاپ كەتكەندەك، ئۆزىنى يوقاتقان مەستى - مۇستەغرەقلەرنىڭ كۈلكە ۋە بەتقىلىق خۇلقىلىرىدىن ھۇزۇرلىنىپ، مەغرۇرلۇق بىلەن ھېچنىمەرسىنى سەزمەي ئولتۇرغانلىقىدەك، قاراڭغۇ ئۆينى نۇرغا چۆمۈلدۈرۈپ، يورۇق ئىمكانىيەت بىلەن تەمىن ئەتكەن شەمئىنىڭ ئەتراپىدا نېمىلەر بولۇۋاتقانلىقىنى نەزەرلىرىگە ئىلىشمىغانلىقىدەك بىر مەنزىرىنى كۆرىمىز.

شائىر شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە ئىككىنچى بىر كۆرۈنۈشنىڭ تەسۋىرىنى مۇنداق بېرىدۇ:

بىناگاھ بولدى بىر پەرۋانە پەيدا،
ئۇ بولدى شەمئىنىڭ ھۆسنىگە شەيدا.
بىناگاھ شەمئ ئۆزىن قىلدى نامايان،
ئىلىپ پەرۋانىدىن يۈز كۆرسىتىپ جان.
قىلىپ پەرۋانە ھەردەم ئىزتىراپ ئول،
كۆيۈپ شەمئ ئوتىدا بولسا كاباب ئول.
شەرارىدىن تۇتىشىپ پەرۋانەگە ئوت،
مۇھەببەت ئاھى بىرلە كەيدى ساۋۇت.

خىيال ئەتتى ئۆزىنى ئوتقا ئۇراي دەپ،
قاچان پىكىر ئەيلەدى بىردەم تۇراي دەپ.
بولۇپ ئول شەمئىنىڭ پىرىان باشىدىن،
مۇھەببەت جۇش ئۇرۇپ ئىچـۇ-تاشىدىن.
ئۇرۇپ شەمئ ئوتىغا گاھى قاناتىن،
ئۆزەي دەپ دۇنيادىن تارى ھاياتىن.
باشىدىن ئايلانىپ چۇن چەرخ دەۋۋار،
يىقىلىپ شەمئ ئالدىغا نىكۇن سار.
بولۇپ پەرۋانە شەمئ ئوتىغا ۋاسىل،
قۇچۇپ مەشۇق ئىتىپ مەقسۇد ھاسىل.
تۆكۈلدى جان سۇيى تەن زەرفى سۇندى،
فەنا بولدى، يېقىلدى ھەم كۆكلى تىندى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىرىنچى كۆرۈنۈش — شائىر ياشىغان زاماندىكى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ خۇشامەتچى بىكار تەلەپلەرنىڭ، خۇداگۇيلۇق تونىنى كىيىۋالغان سوپى-ئىشان، زاھىتلارنىڭ كۈندۈزى خىلمۇخىل ھىيلە-مىكىر، پىتنە-ئىغۋا، سۇيىقەست، يالغانچىلىق، كاززاپلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، نادان مەھىنەتكەش خەلق ئاممىسىنى ھەرخىل ئۇسۇللار ئارقىلىق شۇلۇۋۇبلىشى ۋە ئۇلارنىڭ كېچىلەردىكى ئەيش-ئىشرەتلىك چىرىك تۇرمۇشىنىڭ رېئال كۆرۈنۈشى بولسا، ئىككىنچى كۆرۈنۈش — پاك، سەمىمىي مۇھەببەت، ئالىيجاناب غايە يولىدا ئۆزىنى ئاتاپ باتۇرانە كۈرەش ئىچىدە شەرەپ بىلەن قۇربان بولۇشنىڭ ئاساسىغا بېرىلگەن لىرىك كۆرۈنۈشتۇر.

شائىر خىرقىتى بۇ ئىككى كۆرۈنۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رومانتىك ھېس-تۇيغۇسىنى، رېئال ئۇيى-پىكىر، ئىدىيەسىنى روشەن ئىپادىلەپ، سىمۋوللۇق ئوبراز شەمئ بىلەن پەرۋانىنىڭ

چىن سۆيگۈ، مۇھەببەتلىك سەرگۈزەشتىسى ئارقىلىق زاما-
نىسىنىڭ دەھشەتلىك جاھالەت رېئاللىقىدىن مەنتىقىلىق يەكۈن
چىقىرىپ، قارائىغۇ زۇلمەت ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدى، زالىم
زومىگەر سوپىي-ئىشانلارغا غەزەپ ۋە نەپرىتىنى بىلدۈردى.
پەرۋانىگە ئوخشاش پۈتۈن ۋۇجۇدىنى خەلقىگە، ئاداالەتكە ئاتاش
ۋە شۇ يولدا قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولۇش، شەھىدەك
تۇز، رۇس، ئادىل بولۇپ، بارلىقىنى مېھنەتكەش خەلقىگە بېغىش-
لاپ، ئۇلارنىڭ ئېزىرەك ئۇرلۇق بەخت-سائادەتكە ئېرىشىش يولى-
دا جېنىنى پىدا قىلىشتەك قەيسەر ئىرادىسىنى مەدھىيىلىدى
ھەمدە شەھىد بىلەن پەرۋانە ئەينى دەۋردىكى سانسىزلىغان قىز-
يىگىتلەرنىڭ سىمۋولىلۇق تىپى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق
ھالىغا سەمىمىي ھېسداشلىق قىلدى.

كۆرۈڭ پەرۋانىنىڭ ھالىنى ئىنسان،
بولۇر تۇپراق، بېرمەڭ ئۇل شەھىگە جان.
ئېرۇر ئىشق ئەھلىگە ئوت ئىچرە كۆيمەك،
غەرەز ئۆلمەك، ئېرۇر خوبلارنى سۆيمەك.
ئىشتىكىل ئاقلا، پەرۋانەدىن سۇد،
قىلىپ جانىن پىدا ئوتقا ئۇرار دۇد.
كۆرۈڭ پەرۋانە فانىغا بېرۇر جان،
ئىچۈك باقىغا بەرمەس ئاقىل ئىنسان.

بۇ مىسرالارنى ئوقۇغان چېغىمىزدا شەھىد بىلەن پەرۋانىگە
ھەقىقىي ھېسداشلىقىمىز قوزغىلىدۇ. بۇ يەردە شائىر شۇنى تەكىت-
لەيدۇكى، پىداكار پەرۋانە تەسۋىرىنى جانلىق سۈرەتلەش ئار-
قىلىق ھەققانىي مۇھەببەتكە (ئۇلۇغ ئارزۇ-غايىگە) قەدەم قوي-
ۇۋاتقان ئەنە شۇنداق پەرۋانىگە ئوخشاش جاپادىنىمۇ، ئۆلۈمدىنمۇ
ھۇ قورقمايدىغان پەزىلەت ئېگىسىگە ئايلىنىش لازىم. جاپا-مۇشەق-
قەت مۇھەببەت يولىدا كۆرەشكۈچىلەر ئۈچۈن خۇشاللىق ئىش

هېسابلىنىشى كېرەك. مانا مۇشۇنداق جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەندىلا، ئاندىن ئۇلۇغۋار ئارزۇغا يەتكىلى بولىدۇ، دېگەن ھەقىقەتنى يورۇتۇپ، ئۆز غايىسىدىكى ساپ مۇھەببەت، ئالىيجاناب خىسلەت، ئادالەت، ھەققانىيەت، باتۇر، قەيسەر ئىرادىنى، مېھنەتنى كۈيلەيدۇ.

شائىر داستاننىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان مۇھەببەت ئۇستىدە توختالغاندا، يەنە ئۇنى يەككە-يىگانە ھالدا چۈشەنچە سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى مېھنەت بىلەن زىچ بىرلەشكەن ئاساستىكى سەۋەب، نەتىجە مۇناسىۋىتىدە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرىدۇ. شائىرنىڭ قارىشىچە، مۇھەببەت مېھنەتسىز بولمايدۇ، مېھنەت بولسا، مۇھەببەتنى مۇستەھكەملەيدۇ، تاۋلايدۇ، كامالەتكە يەتكۈزىدۇ. مۇھەببەت — تاتلىق، ئەمگەك — ئاچچىق، ئادىل ئەمگەكتىن چىققى ئىشقى مۇھەببەت پەيدا بولىدۇ.

بەدەن — قاندۇر ئېنىڭ لەئلى① مۇھەببەت،
بۇ تەندىن قان ئالۇر كىمكى قىلسا مېھنەت.
مۇھەببەت ئادەمنىڭدۇر باھاسى،
مۇھەببەت بولمسا يوقتۇر ئىنتىھاسى.②

دەپ، مۇھەببەت بىلەن مېھنەت بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ئاجرىتىش ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىككى تەرەپتۇر، دېگەن پەلسەپىۋى چۈشەنچىنى ئالغا سۈرىدۇ.

بىلىڭ مېھنەتكە ئۆزىنى سالدى دېھقان،
ئىكىن جاي ئۇستىدە تا چەكتى كۆپ جان.
ئاياغى پارقۇ سەندىن بولدى رەنجۇر،③

① لەئلى — پاكلىق، تازىلىق.
② ئىنتىھاسى — ئاخىرى، داۋامى.
③ رەنجۇر — ئاغرىنىش، رەنجىش.

بۇ ئاچچىق ئىشلار ئاخىر بولدى گەنجۇر.①
تىكەنتىك زەخمىدىن قانلار سېچىلدى،
كۆرۈڭ باغدا ئاخىر گۈللەر ئېچىلدى.
مۇھەببەت بولمسا مېھنەت كېرەكمەس،
شەجەرده مېۋە يوقتۇر شاخى ئېگىلمەس.

مانا بۇ مىسرالار يۇقىرىقى پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەپلا قالماستىن، بەلكى بىز مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدىغان، بىرى مەۋجۇت بولۇش ئۈچۈن ئىككىنچى بىرىنى شەرت قىلىدىغان، ئۆزئارا دىئالېكتىك مۇناسىۋەتكە ئىگە پەلسەپىۋى چۈشەنچە ئىكەنلىكىنى ئوبرازلىق هالدا چۈشىنىۋالالايمىز.

چېكىپ جان ئەتمەيىن چاك يەرنى دېھقان،
قاچان تازا زېمىنگە پاش ئېتەر دان.

.....

ئېرۇر نىئمەت ئەگەر مېھنەت ئىچىدە،
بىلىنگ زەر ساپ ئولۇر هەرقەت ئىچىدە.

(دېھقان ئەجىر قىلىپ يەرنىڭ باغرىنى تىلمىلاپ ئۇرۇپ، يەرگە تازىلانغان ئۇرۇقنى چاچمايدۇ. نىئمەت ئەمگەك بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. ئالتۇن كونا پۇتا ئىچىدە ساپ بولىدۇ)— دەپ يازىدۇ. ئۇ، مېھنەتنىڭ تولىمۇ جاپالىق، ئېغىر ئىكەنلىكىدەك تۇپ ماهىيەتنى گەۋدىلەندۈرۈپ، بەخت-سائادەتنىڭ ئۇلى— مېھنەت، ئۇنىڭ «ئۇستى ئاچچىق» بولغان بىلەن «ئاستى تاتلىق»، بارلىق ماددىي نىئمەتمۇ جاپالىق مېھنەتتىن پەيدا بولىدۇ؛

① گەنجۇر — بايلىق، ھەزىنىگە ئىگە بولۇش.

مېهنەتكەش خەلق ئاممىسى قان-تەرى بىلەن بارلىق ماددىي مەنبەلەرنىڭ ياراتقۇچىسى، ئۇلار خۇددى كونا پۇتا ئىچىدە ئالتۇندەك پارقىراپ تۇرىدىغان ساپ قەلبىلەردۇر، دەپ مېهنەتنى تولىمۇ پۇقرى باھالايدۇ. شائىر تەخەللۇسىنى خەرقىتى (ئەسكى چاپان)، دەپ قويۇشىمۇ ئۆزىنىڭ مېهنەتكەش خەلق ئاممىسى بىلەن قەلبداش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇ نەرسە روشەنكى، شائىر ئۇلۇغۋار غايە ياكى ئالىي تىلەك يولىدا كۈرەشكۈچى كىشى ئۈچۈن ئېيتقاندا، مېهنەت شارابى ئاچچىق بىلىنمەسلىكى لازىم، دېگەن تۇپ كۆز قاراشنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ ھەمدە مېهنەتكە ۋە مېهنەتكەش خەلق ئاممىسىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئومۇمەن، داستاننىڭ بۇ قىسمىدا شائىرنىڭ ھەققانىيەت ۋە ئادالەتكە تەلپۈنگەن پاك قەلبى كۈچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئەسەر سىيۇژىتىدا ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ يىغىنچاق ۋە چۈشىنىشلىك يەكۈنلىنىشىدۇر.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېهنەتكامە»نىڭ ئىككىنچى قىسمى ئەسەر ۋەقەلىكىنى بىۋاسىتە بايان قىلىشقا قارىتىلغان، ئۇنىڭدا ئۇنىڭ قاتناشقۇچىلىرى (پېرسوناژلىرى) بىلەن كىتابخانلار تەبىئىي يۈسۈندا تونۇشتۇرۇلىدۇ ھەمدە سىمۇوللۇق ئوبرازلار ۋۇجۇدىدىكى تۇپ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلەرنى مۇناسىپ ھالدا ئېچىپ بېرىپ، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلىنىڭ يارىدىمى تارقىلىق ئۇلارنى قانداق مەقسەتتە ۋەقەلىك سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىدىغانلىقىنى روشەن ئىزاھلايدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېهنەتكامە» دىكى ئىجابىي سىمۇوللۇق ئوبرازلار ئەسلىدە شائىرنىڭ رېئال ئوي-پىكىرىدىن پەيدا بولغان كىشىلىك ئوبرازلار ئىدى. داستاننىڭ مەزمۇنى مۇرەككەپ

بولغىنى بىلەن سيۇژىتى ئاددىي بولۇپ، ئەسەر ۋەقەلىكى باش لىنىش بىلەن تەڭلا ھەققانىيەتنىڭ ۋە سەمىمي مۇھەببەتنىڭ ئەلچىسى سابا مەيدانغا چىقىدۇ. گۈلشەننى سەيلە قىلىپ، جاھان بېغىدا يۈرگەن سابا رەڭمۇرەڭ، تۈركۈم-تۈركۈم گۈللەر ئىچىدىن ھەممە گۈللەرنىڭ گۈزىلى ۋە ئەۋزىلى قىزىلگۈلنى كۆرۈپ مەسخۇش بولىدۇ. نازاكەتتە تۇرفە① خۇش بۇي قىزىل گۈل ئۈنىڭغا گۈزەللىك ئىچىدە گۈللەر شاھى بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

ئەد ئەدىسىز② گۈل-گۈلىستان ئىچرە كۆپ بار.
ئۇلارنىڭ بىرىدىن سەن ئەيلە ئىزھار.
ئىبرۇر بىسيار③ گۈل رەنە ۋە زىبا،
قىزىل گۈلدۇر بۇ گۈللەر ئىچرە يەكتا④.
يەنە گۈللەردە بولسا رەڭ ئىلە رۇي،⑤
نازاكەتتە قىزىل گۈل تۇرفە خۇش بۇي.
سەبا گۈلشەندە ھەررەڭ گۈلغە تەگدى،
بىرىدىن سۇندۇردى، بىرىنىڭ شاخىنى ئەگدى.
قىزىل گۈلدىن بۆلەك گۈللەر ساسىغتۇر،
ساسىغ بولسا ئانىڭدىن ئىنىسسىغدۇر.
قىزىل گۈلدىن مەشامى جان مۇئەتتەر،⑥

---

① تۇرفە — ياغلىق، يېڭىلىق، تاجايىپ.

② ئەد ئەدىسىز — ساناسىز.

③ بەسيار — تولىغان.

④ يەكتا — يالغۇز، بىردىنبىر.

⑤ رۇي — چىراي، تەلەت.

⑥ مۇئەتتەر — ھىدلىق، خۇش پۇراق.

قاچان بولغاي بۇ گۈلدەك مۇشكۈ ئەنبەر①،
سابا ئەيدى گۈل بولماس مۇنچە ياخشى،
ئەجەپ تەھسىن بۇ گۈلنىڭ تۇرفە نەقشى.
بۇ گۈل ھۆسنىگە بىر ئاشىق كېرەكتۇر،
مۇھەببەت يولىدا ساددىق كېرەكتۇر.

سابانىڭ بۇ سۆزى قىزىل گۈلنى قايىل قىلىپ، ئۆز مايىل-لىقىنى ئىپادىلىدى. سابا قىزىل گۈلنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ، ئاڭا لايىق ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلاندى. چۆل-باياۋانلارنى كېزىپ، باغۇ-بوستانلارغا غۇيۇلداپ بۇۋچقان پېتى كەلدى. تۇشمۇتۇشقا كۆز تاشلاپ، ئۇچرىغانلاردىن سوراپ ماڭدى. ئۇنىڭ مەقسىتى — گۈل خىزمىتىگە مۇۋاپىق بىر قۇش تېپىش ئىدى. بىناگاھ سابانىڭ كۆزى چىمەنده بارچە قۇشلاردىن مۇكەممەل ۋە يېقىم-لىق سايراۋاتقان بۇلبۇلغا چۈشىدۇ. باغ ئىچى ياڭزا-ياڭزا گۈل-لەر بىلەن لىق تولغان بولۇپ، بۇلبۇل ھەقىقەتتە سابانى قايىل قىلدى. ھۆسنى جامالى بىلەن قەددى-قامىتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ يېقىملىق ئاۋازى سابانى مەسخۇش قىلدى.

چىمەنده بارچە قۇشلار سالدى غۇلغۇل،
بارىدىن ياخشى سۆزلەر ئېيتدى بۇلبۇل.
سابا ئەيدى بۇ قۇشنىڭ كىم يۇزىدىن،
يانار نۇر، ئوت يانار ئايغان سۆزىدىن.
قىلۇر تۇرلۇك ناۋا بىھەد دىلئاۋېز.
بولۇر ئانىڭ نىداسىدىن شەكەررىز.
ناۋا قىلسا ئوتىدىن جان تامادۇر.
سىزىپ باغرى كۆزىدىن قان تامادۇر.

① مۇشكۇ ئەنبەر — مۇشۇك گىياھ.

① يۇرەك يالغۇز بۇ قۇشلارغا قاتمالماي،
چىقار ئاغزىدىن ئوت بىراله‌ھزه‌ يتىنمايي.
سۆزلىي دېدى بارلىپ ئول قۇشنىڭ هالىن،
ئىشىتەي له‌ھزه‌ى شېرىن ماقالىن.

شۇنداق قىلىپ، سابا گۈل - چىمەنله‌رنىڭ ئىچىده بارلىق قۇشلار خۇشال - خۇرام سايرىشىپ يۇرگەنده، باشقا قۇشلارغا قوشۇلماي يالغۇز يۇرگەن بۇلبۇل مەيۇسلۇك بىلەن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ. سابا ئەجەبلەنگەن هالدا، ئاۋازى بۇ قۇشنىڭ ئىسمى - جىسمى كىم، شۇنى بىلمەكچى بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سوئال - جاۋابلار تارتىلىش كەپ - سۆز باشلىنىدۇ. بۇلبۇل ئۆزىنىڭ دەرد - ئەلەملىنى، هەسرىتىنى بايان قىلىپ، گۈلى - قەهقەهگه ئاشىق - بىقارار بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. لېكىن گۈلى - قەهقەه ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ئىرەك‌سىز يۇرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. سابا بۇلبۇلنىڭ بىر گۈل ئۈچۈن كېچە - كۈندۈز هەسرەت چېكىۋاتقان مىسكىن هالىتىگه قاتتىق ئىچىنىدۇ هەمدە هالىغا يېتىدۇ. ئۇ گۈلى - قەهقەهنىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن رەنجىپ، ئۇنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئەستايىدىل بىلگۈسى كېلىدۇ.

سابا ئېيتىدى: ئايا دىلخەستە① بۇلبۇل،
نه گۈلدۈر مەشغۇلىڭ ئاتىنى قىل - قۇل②

بۇلبۇل گۈلى - قەهقەهنىڭ ئىپتى چىققان يەردە تۇرالمايتتى، چۈنكى ئۇنى شۇنداق ياخشى كۆرەتتى. شۇڭلاشقا بۇ دۇنيادا گۈلى - قەهقەهتىن باشقا چىرايلىق خۇش پۇراق گۈل يوق، دەپ ئويلايتتى. ئەگەردە گۈلى - قەهقەه قىلچە مېهىر - مۇهەببەت

① دىلخەستە — كۆڭلى يېرىم.

② قۇل — سۆزلەى ئېيت، پارالى قىلما

بىتنى بىلدۇرگۈدەك بولىسا، بۇلبۇل ئۇنىڭ ئايلىنىدا ئۆزىنى قۇر-
بان قىلىشقا تەييار ئىلىكىنى ئىزھار قىلىپ يېگىنباشتىن
ساباغا كۆز يېشىنى ئۆكتى. لېكىن «گۈلى-قەھقەھىنىڭ ئېتىنى
ئايان قىلمىدى. سابا بۇلبۇلنىڭ سۆزىنى توختاتقىچە ۋە ئۇنىڭ
كۆڭلىنى ياسىغان بولۇپ، يەنە ئاشقى گۈلى-قەھقەھىنىڭ ئېتىنى
سورىدى.

بۇلبۇل گۈلى-قەھقەھىنىڭ ئېتىنى، بايان قىلىشتا مەجبۇر بولدى.
دېدى: «ئاتى ئانىگىدەر گۈل-قەھقەھ،
چىمەنلىكنىڭ گۈللىرىگە ئول ئېغىر شەھ».

بۇلبۇل سۆزىنى ئاياغلاشتۇرمايلا، ھۇشىدىن كەتتى. سابا
ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇزدى ۋە نەسىھەتلەر قىلدى. مىسالغا قىزىل
گۈلنى ئېلىپ، ئۇنى ماختاپ، بۇلبۇلنىڭ ئالدىدا تەرىپلەشكە
باشلىدى. مەقسىتى بۇلارنىڭ كۆڭلىنى بىر-بىرىگە خوشۇش ئىدى.
شۇڭلاشقا ئۇنىڭ تەرىپىنى بۇلبۇل ئالدىدا تەسۋىرلەپ كۆرسەتتىش
بىلەن بىللە، بۇلبۇلنىڭ دەردىگە داۋا — قىزىلگۈلدۇر، دەپ
قەتئىي خۇلاسىگە كەلدى. سابا بۇلبۇلغا «قىزىلگۈلدەك گۈل مەشۇ-
قۇك بولسا، نە ئارمان قالاتتى» دەپ، قەھقەھىنىڭ ھۆسنى-
جامالىنى تەرىپلەپ، ئۇنىڭ گۈزەللىك خاسىيەتلىرىنى بىر-بىر-
لەپ تىزىپ چىقتى.

بىرى ئېچىلسا بولغاي بىرى غۇنچە،
كۆڭۈل قايا بىر، ئۇزمەگۈنچە.
نە ياخشى زىبۇ ئېرۇر ئول گۈلگە يەزەك،
كېتەر ئەلنىڭ ئىشىدىن غۇسسەك زەلك①.
يارا ئۇر گۈل يانىدا تۇرسا غۇنچە،
نەزاكەت ئىچرە ھېچ گۈل يوقتۇر مۇنچە.

① غۇسسەك زەلك — قايغۇ-ھەسرەتنىڭ كۈچى (دېگەنلىك).

ئانىڭدەك گۈل ئېچىلغان ئوق جاھاندا،
ئەگەر بولسا بايان ئەت بۇ زاماندا.
ئېرۇر نازۇك بەدەن رەڭگى لەلگۈن①،
جامالىدىن بولۇر خىجىل كۈن.

گۈلى ـ قەھقەھتىن ۋاپا كۆرمىگەن بۇلبۇلنىڭ قەلبى ئاق كۆڭۈل سايانىڭ بۇ دىيانەتلىك سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، قىزىلگۈلگە مايىل بولۇپ قالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن بىخەۋەر يولغا چىقىشنى ماقۇل كۆرمىدى. «ئاۋۋال ئۆزىدىن سورايلى، مېنىڭ بارغىنىمنى خوپ كۆرەمدۇ ـ يوق؟ يەنە مەن ئىككى ئوتتۇرىدا يۈرۈپ زەردۇ غەمگە، مۇپتىلا بولۇپ قالماي» دەپ ئويلىدى ۋە بۇ ھەقتە سايغا بىرنەچچە سوئاللارنى بەردى.

سايا بۇلبۇلنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، ئاۋۋال قىزىلگۈلنىڭ ئالدىغا باردى. ئۇنىڭغا بۇلبۇلنىڭ مۇڭ ـ زارىنى يەتكۈزدى ۋە يازغان نامەسىنى بەردى. قىزىلگۈل ئۇنىڭ تەرىپىنى ئاڭلاپ، بۇلبۇلغا غايىپتىن ئاشىق بولۇپ قالدى. ئاندىن سايغا رەھمەتلىرىنى ئېيتىپ، دەررۇ بۇلبۇلنى ئېلىپ كېلىشكە ئىلتىماس قىلدى ۋە سايا ئارقىلىق بۇلبۇلغا جاۋابنامە پۈتۈپ ئەۋەتتى.

سايا قىزىلگۈلنىڭ ئەۋەتكەن ئىرسالنامە خېتىنى كۆرسەتتى، بۇلبۇل بۇ خەتنى كۆرۈپ خۇشال بولدى.

سايغا ئەيدى گۈل: «بۇلبۇلنى كەلسۇن،
كېچە ـ كۈندۈز مېنىڭ قېشىمدا تۇرسۇن.
مەگەر بولسا مانىڭا بۇلبۇل ۋاپادار،
ھەدەپ بولماي ئانىڭا مەن يارى غەمخور.

---

① لەلگۈن ـ ياقۇت، رەڭلىك.

سابا قىزىلگۈلنىڭ سۆزىنى بۇلبۇلغا يەتكۈزگەنىدى. ئۇنىڭ زېدە بولغان سۈنۈق كۆڭلى ئېچىلىپ، غەم-قايغۇسى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، سابانىڭ يول باشلىشىدا بۇلبۇل قىزىلگۈلنىڭ ماكانىغا قاراپ يولغا چىقتى.

دېمەك، شائىر خىرقىتىسى داستانىنىڭ بۇ قىسمىدا تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە يۇقىرىقى ۋەقەلىكىلەرنى جانلىق سۈرەتلەش ئارقىلىق، ھەقىقانىيەت ئەلچىسى سابا، يورۇقلۇق ۋە ئادالەت سىمۋولى قىزىلگۈل، زۇلمەتلىك تۈندە تاڭ باھارىغا ۋە ئادالەت گۈلىستانىغا تەلپۈنگەن بۇلبۇل ئوبرازىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتتى. بۇ ئوبرازلار ئارقىلىق ئەينى دەۋر رېئاللىقىمىزنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى؛ ئادالەت، ھەقىقانىيەت ئاستىن-ئۈستىن قىلىنغان، مەزلۇم جاپاكەشلەر ئەركىنلىك ۋە ھۆرىيەتىتىن مەھرۇم بولغان پاجىئەلىك كۆرۈنۈشلەرنى رومانتىك ئۇسۇل بىلەن سىمۋوللاشتۇرۇپ ئېچىپ بەردى؛ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى فېئودال كۈچلەرنىڭ ئېزىلگۈچى خەلقلەرنىڭ ئاھ-زارىغا يەتمەيدىغان، ئاجىزلارنى خالىغانچە ئاياغ ئاستى قىلىدىغان رەزىل قىلمىشلىرىنى «گۈلى-قەھقەھە» تىن ئىبارەت ئوبراز ئارقىلىق كىنايىلەشتۇرۇپ كۆرسىتىپ بەردى. داستاننىڭ بۇ قىسمىدىكى سابا بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگلار يۇقىرىقى پىكرىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ:

دېدى: قايدىن بولۇرسەن مۇرغى خۇشخان،
دېدى: بۇلبۇل ماكانىم ئېرمەس ئەئىيان.
دېدى: نە ۋەجھىدىن ئەيلەرسەن ئەفغان،
دېدى: بىر گۈل ئۈچۈن باغرىم مېنىڭ قان.
.....
دېدى: ئالەمنى ئۆرتەر دەردۇ-ھالىڭ،
دېدى: بولسۇن مۇبارەك ياخشى پالىڭ.

دېدى: نېچۇن سېنىڭ ھالىڭ تاباھدۇر،
دېدى: دائىم كۆڭۈلدە تەھ-پەتەھدۇر.
دېدى: ھالىڭ نەدۇر ئى مېھرىبانىم،
دېدى: بىرلەھز يوق غەمدىن ئامانىم.
دېدى: ئى خەستە ھالىڭ نەكېچەدۇر،
دېدى: غەمدىن ماڭا كۈلدۈز كېچەدۇر.
دېدى: نە ۋەجھىدىن كۆكدۇر بۇ پەيكەر،
دېدى: ئوتتۇر ئىچىم، بىل تاشىم ئەخكەر.
دېدى: شەرھ ئەيلەگىل ھالىڭ خارابى،
دېدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كابابى.
دېدى: جىسمىڭ نەدىندۇر پېچۇ تابى،
دېدى: جامىمدادۇر مېھنەت شارابى.

شائىر خىزقىستى بۇ مىسرالار ئارقىلىق سابا بىلەن بۇلۇل بۇلنىڭ سوئال-جاۋابلىرىنى چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ئوبزارلىق شېئىر يېتىل بىلەن جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، فېئودالىزم شارائىتىدىكى تۆۋەن قاتلام ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى (جۈملىدىن ئۆزى) دۇچ كېلىۋاتقان كۈلپەتلىك تارىخىي قىسمەتنى، رەھىمسىز قارا تۈننى غەزەپ بىلەن پاش قىلدى، خەلقنىڭ دەردىنى، ئارزۇ-ئارمىنىنى ئىپادىلىدى.

خۇلاسىلىگەندە، داستاننىڭ بۇ قىسمىدا، شائىر جاپاكەش ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ۋە ھېسداشلىقىنى گۈزەل، ئەركىن ھاياتقا بولغان ئىنتىلىشىنى، قارا ئىدىئو، جاھالەتلىك دۇنياغا نارازىلىقىنى، زالىملارغا غەزەپ-نەپرىتىنى سابا بىلەن قىزىلگۈل ئوبزارىدا ئاجايىپ يارقىن ئىپادىلەپ كۆرسەتكەن.

«مۇھەببەتنامە ۋە ھېھنەتكامە» داستانىنىڭ 3-قىسمىدا، ئەسەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان، قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇل

ئوتتۇرىسىدىكى چىن سۆيگۈ-مۇھەببەت ۋەقەلىكى سۆزلەنگەن بولۇپ، شائىر بۇنى كۆچلۈك لىرىك ھېسسىيات، باي تەسەۋۋۇر كۆچى، چىرايلىق تىل، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مۇشكۈللەرنى يېڭىپ، گۈزەل غايە يولىدا ھارماي كۈرەش قىلىپ، ئاخىرى مۇراد-مەقسەتلىرىگە يەتكەنلىكىدەك ئۇمىدۋارلىق روھىنى ئاجايىپ تەسىرلىك ھالدا روشەن ئىپادىلەپ بەرگەن. بۇ قىسمىنى پۈتكۈل ئەسەر سىيۇژىتىدىكى يۇقىرى پەللە دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ.

داستاندا ۋەقەلىك يەنە داۋاملىشىپ، سابا بىلەن بۇلبۇل يولىغا چىقىپ، چۆل-باياۋان، تاغ-تاشلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئۇزۇن كۈنلەر ئۈچۈپ، قىزىلگۈل تۇرغان گۈلشەنگە كېلىپ چۈشىدۇ. سابا بۇلبۇلنى قىزىلگۈلنىڭ قېشىغا قويۇپ ئۆزى كېتىپ قالىدۇ. بۇلبۇل قىزىلگۈلنى كۆرۈپ ئاشىق-بىقارار بولىدۇ. بۇنى داستاندا مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ئۇچۇپ چۈشتى كېلىپ گۈلشەنگە بۇلبۇل،
قويۇپ گۈل قاشىدا بۇلبۇلنى كەتتى.
ئاچىلىپ باغ ئارا تۇرلۇك سۈچۈكلەر،
گۈل ئۆزرە چىرماشىپ ھەشقى-پىنچەكلەر.
چەمەن قىزلىرى باشىغا چېچەكلەر،
تاقىپ ئۆشنىگە بەرگىدىن كېچەكلەر.
بەنا گاھ كەلدى گۈلنى كۆردى بۇلبۇل،
ئاچىلىپ لەخشە يەڭلىغ ھەر-قىزىلگۈل.

.....

گىرەلىك غۇنچە مىسلى لەئل مارجان،
يازىلغان گۈل كەبى مەشۇقى خەندان.

ساچىلىپ شاخىدا ھەر يان ۋەرەقلەر،
تۆكۈلۈپ ھۆسنى تابىدىن ئەرەقلەر.
ئانىڭ ھەر غۇنچەسى چۈن قەددى دىلبەر،
ئېسىدىن ھەرتەرەپ گۈلشەن مۇئەتتەر.
جامالى شۇئلەسى كۆزنى قاماتۇر،
توشۇپ ئەكسى سارىغ يۈزنى قىزارتۇر.
.....

بۇ مىسرالاردىن قىزىلگۈل ۋۇجۇدىدىكى تەڭداشسىز گۈزەللىك بۇلبۇلنى ئۆزىگە كۈچلۈك مەھلىيا قىلىپ، بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل شېخىغا قونۇپ مۇڭلىنىپ ناۋا تۈزگەنلىكىنى كۆرمىز. بۇلبۇل قىزىلگۈل ماكانىغا بارغاندىن كېيىن، ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، قىزىلگۈلگە سالام قىلىدۇ. لېكىن قىزىلگۈل ئۇنىڭ سالىمىنى ئېلىك ئالمايدۇ. قىزىلگۈلنى دەپ يىراق يەردىن كەلگەن بۇلبۇل بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھەيران قالىدۇ. سابادىن سوراي دېسە، ئۇ ساياھەت قىلىپ كېتىپ قالغانىدى. نېمە قىلىش كېرەك؟ قىزىلگۈلگە قاراپ ئۆزىنىڭ كۆڭۈل ئاغرىنىشىنى بىلدۈردى ۋە قىزىلگۈلنى دەپ ئىشقىي مۇھەببەت ئوتىغا مۇپتىلا ئىكەنلىكىنى بايان قىلدى:

دېدى: بۇ گۈلگە بۇلبۇل سەرۋى نازىم،
ساڭا جانىم بىلەندۇر ئىشق بازىم.
.....
قاچان بولدۇڭ كۆزۈمگە جىلۋە گەرسەن،
نىسار ئەتتىم ئۇ شۇلدەم كۆپ ۋە ئازىم.

قىزىلگۈل دەسلەپ ناز كەبى، سىناق تەرىقسىدە بۈلبۈلـ
نىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالمىغاندا، بۈلبۈل ئۆزىنىڭ قىزىلگۈلگە
ئاشىقلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن بۇ مۇڭلۇق غەـ
زەلنى ئوقۇغانىدى.

قىزىلگۈل باشتا سەزمەي تۇرغان بولۇش كېرەك، كېيىن
بۈلبۈلنىڭ مۇڭلۇق ئىشىق-مۇھەببەت غەزىلىنى ئاڭلاپ، تەبەسـ
سۇم بىلەن ئىلتىپات بىلدۈرۈپ، ھۈرمەت بىلەن يېنىغا چاقـ
رىدۇ، ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدا سوئال-جاۋابلار بولىدۇ. بۇ دىئا-
لوگ سابا بىلەن بۈلبۈل ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگىنىڭ داۋامى
بولۇپ، سەمۇۋىلۇق ئوبراز بولبۇلنىڭ خاراكتېر-خۇسۇسىيەتـ
لىرىنى ئېچىپ بېرىش رولىغا ئىگە.

دېدى: كۆزدىن تۆكەرسەن دۇررە ژالە؛
دېدى: ئىشقىڭ تېگىپتۇر ئاھۇ ناله.
دېدى: نەۋجهىدىن هالىڭ خارابدۇر؟
دېدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كاۋابتۇر.
دېدى: نەۋجهىدىن يەتتى مالامەت؛
دېدى: هېچ تاپمادىم غەمدىن فاراغەت.
دېدى: نەدىن بولۇپتۇر رەڭگى زەردىڭ؛
دېدى: جانىمنى ئۆرتەر ئىشقى دەردىڭ.
.....

بۈلبۈل بىلەن قىزىلگۈل ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگ مانا
مۇشۇنداق تەرىقىدە داۋام قىلىپ، ئۆزئارا دىلىكەشلىك قىلىشىدۇ.
بىراق بۇ سۆھبەت ۋاقتىنچە توختاپ قالىدۇ. چۈنكى ئۆزىگە
سادىق، مۇناسىپ يار تاپالمايۋاتقان مۇددەت پەرىشان ئۆتـ
كەن قىزىلگۈل بۈلبۈلنىڭ مۇھەببىتىنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى

لىنىڭاپ بېقىش ئۈچۈن، بىردىنلا پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىپ، ئەتەي ،موغۇق مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ھالىغا يەتمەيدۇ. بۇ ئىش بۇلبۇلنى قاتتىق ئازابلايدۇ. ئېغىر ھار كەلگەن بۇلبۇل ئاخىرى ئۇنىڭ يېنىغا يولىماي، قىزىلگۈلنىڭ تىكىنىنى باھانە قىلىپ، كەلگەن جايىغا كېتىدۇ. بۇلبۇلنىڭ ئۆزى كەتسىمۇ، لېكىن كۆڭلى قىزىلگۈلدە ئىدى. جۇدالىقتا يۈرۈپ، بۇلبۇلنىڭ دەرد-ھەسرىتى كۈچەيگەنىدى. لېكىن، ئىلاجى قانچە، بىر كۆزى ياش بىر كۆزى قان يىغلار ئىدى.

شائىرنىڭ بۇ ئورۇندا ۋەقەلىكنى يۇقىرىقىدەك بايان قىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي بولىماستىن؛ بەلكى ئۇزۇن مۇددەت ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمەي پەرىشان ئۆتكەن قىزىلگۈلنىڭ تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشكەن بۇلبۇلنى ئىمتىھان قىلماقچى بولغانلىقى تەبىئىي بىر ئىش ئىدى. شائىر بۇ ئارقىلىق قىزىلگۈلنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ھەققانىيەت ۋە ئادالەت تۇيغۇسىنى ئاجايىپ چىۋەرلىك بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن.

يۇقىرىقى كۆرۈنۈشتىن كېيىنلا، ھەققانىيەت ۋە پاك مۇھەببەتنىڭ ئەلچىسى سابا بۇلبۇل كېتىپ، جاھانىنى ئايلىنىپ يەنە گۈلشەنگە يېتىپ كېلىدۇ. قارىسا بۇلبۇل يوق، قىزىلگۈلمۇ خامۇش ھالەتتە تۇرغان. بۇنىڭدىن ئەجەبلەنگەن سابا شۇ ھامان قىزىلگۈلدىن بۇلبۇلنىڭ يامانلاپ كېتىپ قالغانلىقىنى بىلدى. سابا: «سەۋەبىنى سورىمىدىڭمۇ، نېمە ئۈچۈن كېتىپ قالدى؟»— دېدى. قىزىلگۈل: «مەن سېنى دەپ كەلسەم، دەردى ھالىمنى سوراپ قويۇشقا ئاغزىڭ بارمىدى، ئاندىن تىكىنىڭ بار ئىكەن دەپ كەتتى» دېگەن جاۋابنى قىلدى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ، سابانىڭ ئاچچىقى كەلدى. قىزىلگۈلنى ئەيىبلەشكە باشلىدى. قىزىلگۈلمۇ جاۋابسىز قالغىنى يوق. بۇلبۇلدىن ئايرىلىپ رەللە بولۇپ تۇرغاندا، سابانىڭ دوق قىلىشى ئۇنىڭغا ئېغىر كەلدى:

«مەيلى كەتسە كەتسۇن» دېدى قىزىلگۈل.

سابا: «ھەقىقەتتە ئۇ سېنى دەپ يىراق يەردىن كەلسە، شۇنداقمۇ قوپاللىق قىلغان بارمۇ، ئەقەللىسى ھالىنى سوراپ، كۆڭلىنى خۇش قىلىپ قويساق بولماسمىدى»، — دېگەنىدى. قىزىلگۈل ئۇنىڭغا: مەن ئۇنى سىنىماقلىققا شۇنداق قىلغانىدىم. راست ئاشقىمۇ، يالغانمۇ، بۇلبۇل چۈشەنمىدى»، — دېدى. سابا دېدى: «بۇ دېگىنىڭ توغرا، لېكىن ھەربىر ئىشنىڭ ۋاقتى سائىتى بار، قانداقلا جان بولمىسۇن، ئاۋۋال ھال-ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىش كېرەك. ئاندىن ئىختىيارىڭ، سىنامسەن، ئىشقا سالامسەن. ئەگەردە مۇشۇ قىلغىنىڭنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلايدىغان بولساڭ، ئۇ چاغدا سېنىڭ بىلەن سۆزلىشىدىغان ھېچكىم چىقمايدۇ قېنى شۇ مۇمكىن».

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، قىزىلگۈل ئىزا تارتتى، نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي، خىجالەتچىلىكتە قالدى. سابا يېگىنباشتىن بېرىپ، بۇلبۇلنى ئېلىپ كەلمەكچى بولدى. قىزىلگۈل سابادىن ئالاھىدە پىراقنامە يېزىپ، بۇلبۇلدىن كەچۈرۈم سورىدى ۋە ئۇنىڭ كېلىشىنى كۆپتىن-كۆپ ئىلتىماس قىلدى.

قىزىلگۈلنىڭ بۇلبۇلغا يازغان خېتىدە تۆۋەندىكى سۆزلەر بار ئىدى:

سىناي دەپ سورمادىم دەردۇ-دىلىڭنى،
نېچۈك بىلمەسمەن قەدرى-قىممىتىڭنى.
قىلاي دېدىم سېنى مەن ئازايىش ①
ساڭا مەندىن — تىكەندىن يەتتى كايىش.
سېنى ھەم بىلمىگەن بولسام غېنىمەت،
بىلەي قەدرىڭنى، كەلگىن پات پۇرسەت.

① ئازايىش - سىناش.

ئىبەردى گۈل سابادىن ئەرزى-داشىن،
سابا كەتتى: تۆكۈپ گۈل قالدى ياشىن.

يالغۇز قىزىلگۈلنىڭلا كۆڭلى پەرىشان بولماي، گۈل چە-مەندىن رەنجىپ كەتكەن بۇلبۇلنىڭمۇ كۆڭلى يېرىم ئىدى. ئۇ يوللاردا كېتىپ بېرىپ، ياش ئورنىغا قان تۆكۈپ ماڭدى. يۈر-تىغا كېلىپمۇ ئۇنىڭ سۈيۈقۇق كۆڭلى ئارام تاپمىدى. ياتسا-تۇر-سا ئۇنىڭ خىيالى قىزىلگۈلدە ئىدى. شۇنداق قايغۇ-ھەسرەتتە كۆيۈپ-پىشىپ تۇرغاندا، ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا يول مېڭىپ يەنە سابا يېتىپ كەلدى. پىراق دەشتىدە يىگانە ھەسرەت چېكىۋاتقان بۇلبۇلنى يەنە ئاخىرى ئىزدەپ تاپتى:

يۇرۇبان ھەر تەرەپ بۇلبۇلنى ئىزدەپ،
بولۇبان تەشنە ھەم بولمايىن خەپ.
كۆرۈركسم بۇلبۇلنى مەجنۇن، مەھزۇن،
قۇلاقىغا ئانىڭ ئاڭلاندى بىر ئۇن.
سەبا ئول ۋاقىتتا بۇلبۇلغە كۆرۈندى،
تەنۇ-جانۇ بىلە بۇلبۇل سۆيۈندى.
ئەدەپ ئۇ گۈلگە ئۇزدۇڭ ئاشنالىق،
ئانىڭدىن ئەيلەدىڭ ئاخىر جۇدالىق.
ساڭا گۈل بەردى قۇرقەت نامەسىنى،
يۇزىن قان قىلدى يىرتىپ جاماسىنى.
ساڭا ئەيدى: دۇنيا بىرلەن سالام ئول،
دۇنيا بىرلە دېدى نەچچە كالام ئول.

پىغان چېكىپ، يالغۇز يۇرگەن بۇلبۇل سابالى كۆرۈپ، خۇشاللىقى قىن-قىنىغا پاتماي قالدى.

بۇلبۇل قىزىلگۈلنىڭ خېتىنى ئوقۇپ، بىرئاز كۆڭلى ئەمەن تاپقاندەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاچچىقى تېخى قايتمىغانىدى.

مېنى دەرد ئوتىدا كۆيدۈردى ئول گۈل،
ئىچىمدۇر چۈن قىزىل چوغدۇر، تېشىم قۇل،—

دەپ، ساباغا دەردـئەھۋالىنى ئېيتتى. بۇلبۇل بىر تەرەپتىن قىزىلگۈلگە ئۈمىد باغلاپ، ئۇنىڭ كويىدا كۆيۈپـپىشىپ تۇرسىمۇ، ساباغا بىلدۈرمەسكە تىرىشاتتى. بۇلبۇل يوشۇرغان بەلەن ساباغا ئۇنى سېزەتتى. ساباغا بىلمەسكە سېلىپ، بۇلبۇلغا يەنە نۇرغۇن لەسسەھەتلەرنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاتىدارچىلىقىنى بىلدۈردى.

قۇلاق سالغىل سانىا بىر سۆز ئەيتاي،
دۇرە پىشانلىق قىلىپ كۆڭلۈڭنى ئاۋتاي.
قارا گۈلگە، تىكەنگە سالما كۆزىنى،
چۈرۈتمە بىھۇدە غەم بىرلە ئۆزىنى.
سەبا ئەيدى: تىكەنسىز گۈل بولۇرمۇ،
مۇشەققەتسىز جاھاندا قۇل بولۇرمۇ،

.....

كىشى كۆرمەي دېسە دەردۇـبالانى،
تىلەپ ياد ئەتمەگەي كۆزى قارانى.
بۇ سۆزدىن تاپتى بۇلبۇل كۆڭلى تەسكىن،
تىكەنگە رەشكىدىن كىم ئەيلەدىكىن.
تىلەپ گۈلنى تىكەن دەردىن ئۇنۇتتى،
لەسسەھەت سۆيى رەشك ئوتىن ساۋۇتتى.

ساباً يۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ، تىكەن — ئۇ قىزىلگۈلنىڭ ئىلمىتى ئەمەس، زىننىتى، چۈلكى كىرپىكسىز كۆز بولمىغاندەك، تىكەن بىلەن تۇرۇنغا يارىشا قىزىلگۈلنىڭ كىرپىك قېشى، دېدى ھەمدە ھەۋەس قىلىپ قۇلىقىغا قىزىلگۈلنى قىستۇرىمەن دېگەن كىشى، ئەلۋەتتە، ئۇنى تىكىنى بىلەن ئۇزۇپ، ئالمىدىغانلىقىنى ئېيتتى، ساباڭنىڭ بۇ ئاقىلانە نەسىھەت ۋە مەسلىھەتىدىن بۇلبۇلنىڭ كۆڭلى ئەمىن تېپىپ، قەلبىنى چىرمىۋالغان گۇمانىي خىيالدىن ئازاد بولۇپ، ساباڭ بىلەن يەنە قىزىلگۈل گۈلشەنىگە بېرىشقا رازى بولدى.

ساباً بۇلبۇلنى ئېلىپ، گۈل - چىمەنگە قاراپ يولغا چىقتى. قىزىلگۈل بۇلارنىڭ تېز كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتىمەكتە ئىدى. بۇ قېتىم قىزىلگۈلمۇ بۇلبۇلنى چىن ئېتىقادى بىلەن كۈتۈۋېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. بۇلبۇلدىمۇ باشقا غەرەز يوق، ئىش قىلىپ، يارۇ - بۇرادەرىمنى تاپسام، قىزىلگۈلنىڭ يولىدا جان پىدا قىلسام، دەيدىغان ئىشەنچلىك كۆز قاراش بار ئىدى.

ساباً بۇ قېتىم ھۇشيار بولىدۇ: بىرىنچىدىن، ئۆتكەن قېتىمقىدەك، بۇلبۇلنى تاشلاپ كېتىپ قالمايدۇ، ئىككىنچىدىن بۇلبۇلنى قىزىلگۈلگە كۆرسىتىشتىن ئاۋۋال ئۇزى بىرىپ، ئۇنىڭ ۋەدىسىنى ئېلىپ كېلىدۇ.

دېدى، «ئەي گۈل، ئېلىپ كەلدىم قۇلۇڭنى،
سېنىڭ كۆڭلۈڭگە شەيدا بۇلبۇلۇڭنى.
خۇشۇم خەندان بولۇپ كۆرگۈز يۈزۈڭنى،
① ئاڭا شېرىن سۆزۈڭنى.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قىزىلگۈل بەكمۇ خۇشال بولدۇ.

① دەرىخ ئىچىدىكى ئايال.

سابانىڭ ياخشىلىقىدىن قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇل ھىجرانلىق مۇھەببىتىنى تاۋلاپ، ۋۇجۇدلىرىدا ۋەسلى مەۋسۇمىنى يېتىشتۈرۈپ، ئاخىرى باشقىدىن تېپىشىپ، بەختلىك ھالدا بىرىنچى بىلەن ئۇسال ئارزۇسىغا يېتىدۇ.

سەبا بۇلبۇلنى كەلتۈردى ئۇشۇل ۋەقىت،
ئاچىلدى دەرد فۇرقەت باغلاغان بەخت.
سالام قىلدى، يەر ئۆپتى گۈلگە بۇلبۇل،
ئەلەيك ئالدى سالامىغە قىزىلگۈل.

شۇنداق قىلىپ، بۇلار بىر - بىرىگە ھەق - دادىنى ئېيتىشىپ، ئاندىن ئۇمۇرۋايەت بىر - بىرىنى رەنجىتمەي، ھۇرمەت قىلىشىپ ئۆتۈشكە ۋەدىلىرىنى بېرىشىپ، قەسەمياد قىلىشىدۇ.

شائىر قەلىمى ئاستىدا پۈتكۈل ئەسەرنىڭ ئەتە شۇنداق يۇكسەك دەرىجىدە خۇشاللىق تەنتەنىسى بىلەن ئاخىرلىشىشى شائىر قەلبىدە مەۋج ئۇرغان ھەقىقانىيەت ۋە، ئادالەتنىڭ ئىنىق لىش تۇيغۇسىنىڭ ئەدەبىياتنىڭ ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولغان ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئىخچام، يەكۈنلىنىشى بو لۇپ، كۆچلۈك مەھلىيا قىلىش، چوڭقۇر تەسىر قىلىش كۈچى بىلەن تولۇپ تاشقانىدى.

بۇ قىسىمدا بايان قىلىنغان ۋەقەلىكتىن يىغۇرۇقلۇقتا ۋە ئادالەتكە ئىنتىلگەن كىشىدە چوقۇم قەتئىيەتسىزلىك، كۆرەش چان روھ بولۇش كېرەكلىكى، ھەرگىز يېڭىلماسلىقى لازىم؛ «گۈلنىڭ تىكەندىن قورقۇپ ئارقىغا چېكىنمەسلىكى، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن كۆزلىگەن ئۇلۇغۋار غايىگە يەتكىلى بولىدۇ» دېگەن ئۇمىدۋارلىق روھىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ، شائىر خىرقىتىنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى ئىجا

ئەلىك رېئاللىقلارغا قارشى كەسكىن جەڭ ئېلان قىلىشى، كۆچ-لۈك ئىنسانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا داستان كۆچلۈك تەر-بىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ 4 - قىسمى پۈتكۈل ئەسەرنىڭ لىرىك خاتىمىسىدۇر. شائىر بۇ قىسمدا داستان سە-يۈژېتىغا سىڭدۈرۈلگەن ئىدىيىۋى مەزمۇننى ناھايىتى ئىخچام خۇلاسىلەپ، ئۇنىڭدىن تولىمۇ تەسىرلىك مەنتىقىي يەكۈنلەرنى چىقىرىدۇ، ئۇمۇملىدىن ئۆزىنىڭ داستانىنى يېزىش ئارقىلىق ئېمە دېمەكچى بولغان ئوي - پىكرىنى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھىلەپدۇ. ساباۋ، بۈلبۈل، قىزىلگۈل، گۈلى - قەھقەھ ئوب-رازلىرى ئارقىلىق بېرىلگەن ۋەقە - ھادىسىلەر نوقۇل ھالدىكى ئىنسانىي مۇھەببەت ۋەقەسى بولۇپ قالماي، بەلكى شائىرنىڭ داستانىدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىيجاناب تىلەكلىرىنى روشەن ئىپا-دىلەپ كۆرسەتمەكچى بولغان رېئاللىقلارنىڭ ئەسەردىكى ئىنچ-چام كۆرۈنۈشىدۇر. شائىر بۇ مەركەزلىك مەسىلىنى ئۆز ئەسە-رىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر بىلەن كىشىنى قايىل قىلارلىق ھالدا يېشىپ كۆرسىتىدۇ:

جاھاندا يوق بالا بادى خازاتەك،
شەجەرلەر بەرگىن ئەيلەر زەپىراندەك.
قۇرۇتۇپ يۈزىنى ئالغاي رەڭگى سەبزىنى،
يۇگۇرۇپ جانىنى ئالغاي ئاب زەھرىنى.

بۇ مىسرالاردا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مۇستەبىتلىكى، ئا-دالەتسىزلىكى، رەھىمسىزلىكى، زالىملىقى يىغىنچاق ئوبرازلار ئارقىلىق كۆرسىتىلگەن.

كىشى ھىچ ئىشقا باغلاسا نىيەتنى
كۆرۈر ئانىڭ ئاخىر خاسىيىتىنى.
بەدەن كاندۇر ئېنىڭ لەئلى مۇھەببەت،
بۇ تەندىن كان ئالۇر كىم قىلسا مېھنەت.
مۇھەببەت ئادەمنىڭدۇر باھاسى،
مۇھەببەت بولسا يوقتۇر ئىنتىھاسى.
نەمەتلۇبدۇر ئەگەر يوق بولسا تالىپ،
ئەگەر ھۆسنى ئېرۇر ھەر چەندە غالىپ.
.....

بۇ مىسرالاردا ھەققانىيەت ۋە ئادالەت ۋەسلىگە مۇيەسسەر بولۇشقا قەتئىي ئىرادە تىكلىگەنلەر مېھنەتنى ئۆزىگە يار ئەيلىسىلا، چوقۇم ئۆز ئارزۇسىغا يېتىپ، ئاخىر ئۇنىڭ خاسىيىتىنى كۆرىدۇ، چۈنكى مۇھەببەت مېھنەت (جاپا چېكىش) ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ھەم ئۆز قىممىتىنى تاپىدۇ، بۇ مەندىن ئالغاندا، مۇھەببەتلىك كىشى ئۆلمەس كىشىدۇر، دېگەن مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن. بۇ يەردە شۇنى چۈشىنىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇكى، خىرقىتى داستاندا ئادەم بالىسىغا خاس ئىنسانپەرۋەرلىك، مەردانىلىق ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىجابىي خىسلەتلەرنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، شەرتلىك رەۋىشتە ئىشقىي - مۇھەببەت تېمىسىنى مەركىزىي مەسىلە قىلىپ ئالغان. ئۇ، ئىشقىي - مۇھەببەتسىز ياشاش — ئادەم بالىسىنىڭ روھىي جانسىزلىقى، ئىجابىي دەپ سانالغان ماددىي ۋە مەنىۋى نەرسىلەرگە ئۆز لايىقىدا ئىشقىي - مۇھەببەت ئارىلىشىشى كېرەك، بولۇپمۇ ئادەم بالىسىنىڭ ئىنسانىي خىسلىتى — ئۇنىڭ مۇھەببىتىدە، دەپ تەكىتلەيدۇ ۋە باھا بېرىدۇ. بۇ ئاددىي كىشىلىك خۇسۇسىيىتىنى چۈشەنمىگەن ئىد-

راكسز بەغەرەزلەرنى شائىر قاتتىق تەنقىدلەيدۇ. جۇملىدىن، ئادالەت، ھەققانىيەت كۆچلىرىنىڭ ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىك ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى جەزىملەشتۈرىدۇ.

شائىر بۇ قىسمدا يەنە ئەينى دەۋردىكى ئىستىبداد ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى كۆزگە ئىلمايدىغانلىقىنى ئەزگەنلىكىدىن يىرگىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، خىرقىتى «خۇجا دەرگاھى» دىكى مەنمەنلىكلەرنى، كەيپ-ساپا، تېتىقسىزلىقلارنى ئۆتكۈر تىل بىلەن ئاچچىق كىنايىلەشتۈرۈپ پاش قىلىدۇ. ھەمدە «خەلق بولمىسا، شاھلارنىڭ ھالىغا ۋاي، بۇ دۇنيادىكى ھەممە مەنسەت ــ خەلق بىلەن، ئەمگەك تاتلىق» دېگەن تارىخىي ھەقىقەتنى ھىمايە قىلىدۇ، شۇنداقلا بۇ رودىپايلارنىڭ ئاخىر خەلق تەرىپىدىن ئىرغىتىپ تاشلىنىدىغانلىقىنى ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلايدۇ:

نەۋكەرلەر بولمىسا شاھ ھەم گادادۇر،
قايۇ① شاھ بىر-بىرىن ھۆكمىن تۇتادۇر.
قىلالماس بىرسى-بىرسىگە ئۇلۇغلۇق،
نېچۈنكىم شاھلىق ياسى قۇرۇغلۇق.
بارى شاھ جەمئى ئىسە يوقتۇر رەئىيەت، ②
قاچان قىلغاي ئۇلار بىر-بىرىگە خىزمەت.
گادا بىرلە پۇزۇندۇر شاھ زاتى،
گادانىڭ دۆلىتى شاھ ئىلتىپاتى.

خىرقىتى يەنە ئەمگەكتىن قاچقان، ئەمگەكتىن ياتلىنىپ يىرگەنگەن شەخسلەرنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئالىدۇ:

---

① قايۇ ــ قايسى.
② رەئىيەت ــ خەلق، پۇرقا.

بىرى بىر ئىش قىلاي دېسە ئۇياتۇر①
يەنە بىرىدىن قاچان سۆزگە ئۇناتۇر.
بۇلارنى خەستە قىلغاي نەنگى نامۇس،
كۆتەرمەس بىر - بىرىگە قىلسا رابۇس،②
بۇلار ئولتارغۇسى بىر - بىرىگە باقسىپ،
بىساتلار③ ئۇستىگە كەينىنى ياقىپ.

يىغىپ ئېيتقاندا، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» قارائى ھۇ جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن، كىشىلىك ھوقۇق، تەرەققىپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئوخشاش ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلەر قاتتىق تەقىپ قىلىنغان دەۋردە شائىر خىرقىتى تەرىپىدىن زامانىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىگە قارشى يارىتىلغان كلاسسىك ئەسەر بولۇپ، بەدىئىيلىك جەھەتتە يۇقىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىددىيىۋى روشەنلىكى جەھەتتىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە مۇھىم ئەسەردۇر. شائىر ئۇنىڭدا سابا، بۇلبۇل، قىزىلگۈل قاتارلىق سىمۋوللۇق ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرىخۇسۇسىيەتلىرىنى جانلىق، كۆركەم سۈرەتلەش ئارقىلىق ئۆزئەسىرىگەسىڭدۈرۈلگەن دوستلۇق، مۇھەببەت، ئەمگەككە ئوخشاش ئىنسانىي تېمىلارنى يارقىن ئىپادىلەپ، ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى، رومانتىك ئۇسۇلدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شائىر داستاندا ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىيجاناب تىلەكلىرىنى روشەن كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ، ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ تەقدىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن سىزىپ كۆرسىتىپ، بولۇپمۇ گۈل ۋە بۇلبۇل ئوبرازىنى لىرىك ئۇسۇلدا يارقىن يارىتىپ، زۇلمەتكە نىسبەتەن شىكايەت، ئەرز

① ئۇياتۇر — ئۇيالماق، ئىزا تارتماق.
② رابۇس — ياشلىق.
③ بىسات — جابدۇق، بايلىق.

كىن هاياتقا نسبەتەن ئۆزىنىڭ كۆچلۈك مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەن.

خەرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىدا خاس خاراكتېر، ئىنندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە لىرىك ئوبرازلارنى ياراتتى. شائىر بۇ ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنسانلارغا خاس سەمىمىي مۇھەببەت ۋە كىشىلىك ئەخلاق ئىدىيىسىنى ئالغا سۈردى.

سابا (تاڭ شامىلى) ئوبرازى — ئۇ، ۋاپادارلىق، ياخشىلىق، دوستلۇق، ئىناقلىق، خاسلىقنى ئۆزىگە يار قىلغان، باشقىلارنى قازانغۇلۇق ۋە ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇپ، يورۇقلۇققا، بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى دەپ بىلىدىغان ھەمدە بۇ يولدا جاپا چېكىشنى شەرەپ ھېسابلايدىغان پىداكارلىق روھىغا ئىگە غايىۋى ئوبرازدۇر.

سابا كۆپنى كۆرگەن، بېشىدىن نۇرغۇن ئىسىق - سوغۇقلارنى ئۆتكۈزگەن ئادەمنىڭ ئوبرازى بولغاچقا، ياخشى - يامانلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى روشەن پەرق قىلالايتتى. ئۇ ئىدىيىۋى جەھەتتىن ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئوي - پىكرىدىن يۇكسەك دەرىجىدە يۇقىرى تۇرىدىغان، لەزەر - دائىرىسى كەڭ سىمۋوللۇق ئوبراز بولغاچقا، ئۇنىڭ بىر - دىنبىر مەقسىتى — كىشىلىك ئادالەت، ھەققانىيەتنى تەرغىپ قىلىشقا بېغىشلانغان. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، سابا ئوبرازىنى شائىرنىڭ ئۆز قىياپىتى دەپ جەزملەشتۈرىمىز.

دېمەك، سابا كىشىلەرنى ئادالەت، يورۇقلۇققا باشلىغۇچى پاسۇان يولباشچىنىڭ، چىن دوستلۇقنىڭ ۋە مېھنەتكەشلىكنىڭ تىپىك سىمۋولى بولۇپ، ئۇنىڭ داستاندىكى قىزىلگۈلنىڭ ھۆسنى گۈزەللىكىنى بۇلبۇلغا مۇناسىپ كۆرۈپ، پىداكارلىق بىلەن بۇلبۇلنىڭ ئىشق - مۇھەببىتىنى قىزىلگۈل ۋىسالىغا يەتـ

كۆزۈشتەك تەسىرلىك ئېپىزوتلارنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ رەزىللىكىگە قىلىنغان شىددەتلىك ھۇجۇم يالقۇنىنى روشەن كۆرۈۋالىمىز. شائىر بۇ ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنقىلاب يولباشچىلىرىنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ دوستلۇقىنى قەدىرلەپ ئۇنى ئەتىۋارلايدىغان، باشقىلارنىڭ قايغۇ - ھەسرىتىگە ئورتاق، خالىسانە يارەم قىلىدىغان، ئۆزى جاپا چېكىش بەدىلىگە كىشىلەرگە ياخشىلىق ئىستەپ، ئۇلارنى بالا - قازاغا، يامانلىقتا ئۇچراپ قېلىشتىن ئاسراپ قالىدىغان ئېسىل خىسلەتلىرىنى ئېچىپ بەردى ھەمدە ئۆزىنىڭ خالىسلىق، دوستلۇق، ياخشىلىق، ئىناقلىق، ھەمكارلىق ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرىنى ئىپادىلىدى.

قىزىلگۈل ئوبرازى — قىزىلگۈل — قەلبى پاك مۇھەببەت، ئۈمىد ھەم ئىشەنچ يالقۇنى بىلەن تولغان سەممىي، ئەخلاقلىق، ۋاپادار مەشۇقىنىڭ ئوبرازى، شۇنداقلا يورۇقلۇق ۋە ئادالەتنىڭ سىمۋولىدۇر.

داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، قىزىلگۈل شۇ قەدەر سەممىي، ئەخلاقلىق، مۇھەببەتكە ئاكىلىق قارايدىغان، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىدىغان، ئاق كۆڭۈل، ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىش روھىغا ئىگە، ھەر گۈلى مىڭ تۈمەن گۈلگە تەڭ كېلىدىغان، شۇنداق چىرايلىق، شۇنداق نازاكەتلىك، خۇش بۇي، نومۇسچان ئوبرازدۇر. شۇڭا شائىر قىزىلگۈل ئوبرازىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق زامانىسىنىڭ پاك ۋىجدانلىق ئەخلاق ئىگىسىنى سىمۋوللاشتۇرۇپ كۆرسەتتى. شائىر يەنە داستانىدا، ئىشق - مۇھەببەت — ئىنسان ئۈچۈن مەنىۋى كۈچ - قۇۋۋەت، روھىي ئوزۇق، مەردانىلىك بىلەن ئىنسانىي ئادەمگەرچىلىكنىڭ بەلگىسى، دېگەن مەنىنى تېخىلىق خۇلاسىنى چىقىرىپ، ئىنسانغا خاس خۇسۇسىيەتلەر ۋە خىسلەتلەرنى قىزىلگۈلگە ئاتا قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇلبۇلغا بولغان

سەممي مۇھەببەتتىدىن تولىمۇ رازى بولىدۇ.

دېمەك، شائىر قىزىلگۈلنىڭ بىر قاتار ئەخلاقىي پەزىلەت-
لىرى ۋە يار ۋىسالىغا يېتىش يولىدا تارتقان جاپا - مۇشەققەتلىرى-
نى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۇنىڭ مۇھەببەتكە بولغان سەممي
ساداقىتى ۋە بۇ يولدىكى چىداملىقىنى ئىپادىلىگەن، ھەمدە ئۇ-
نىڭ چىمەنده يالغۇز ۋە يەككە - يېگانە ھەسرەت چېكىۋاتقان-
لىقىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق ھەقىقەت ۋە ئادالەتنى دەپسەندە
قىلغان فېئودالىق تۈزۈمگە دائىتمىلاپ ھۇجۇم قىلىدۇ.

«بولۇپ بۇلبۇلغا تەگىشىدىن ئىنايەت،
قىزىلگۈل ۋەسلىگە تاپتى ھىدايەت.
ھەمىشە قىلدى گۈلشەن ئىچرە مەنزىل،
شەبى زۇلمەت تاپىپ كۈندۈزگە تەبدىل.
قۇتۇلدى ھەجرىدىن تاپتى پاراغەت،
يانىپ ۋەسلى چىراغى كەتتى زۇلمەت.»

دەپ قىزىلگۈلنى يورۇقلۇق ۋە ئادالەتكە سەمۇۋۇل قىلغانلىقىنى
ئىپادىلەپ، ئۆزىنىڭ ئەركىن، بەختىيار ھاياتىنى ئىزدەش، يورۇق-
لۇققا ئىنتىلىش ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بۇلبۇل ئوبرازى: بۇلبۇل — ساداقەتلىك ۋە مەردلىكنى
ئۆزىگە يار قىلغان، مۇھەببەتنى، ئادالەت ۋە يورۇقلۇقنى قەدىر-
لەيدىغان چىن ئاشىقنىڭ ئوبرازىدۇر. ئۇنىڭ مەرد، ساداقەت-
لىكى ۋە مۇھەببەتنى ئىدىن ئارتۇق كۆرۈپ قەدىرلەيدىغان-
لىقى — ئۇنىڭ ساباتىن قىزىلگۈلنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغانىدىن
كېيىمن ۋاپاسىز گۈلى - قەھقەھىدىن بىراقلا ۋاز كېچىپ، يورۇقلۇق
ۋە ئادالەتنىڭ سەمۇۋولى بولغان قىزىلگۈلگە بىۋاستە ئىشق
باغلىغانلىقىدا، قىزىلگۈل سىناق قىلىش نىيىتىده ناز قىلىپ ئۇنى

قىينىسىمۇ، تىكىنىنى سانجىپ بەدەنلىرىنى جاراھەتلەنسۇرسىمۇ، قىلچە ئاغرىش ھېس قىلماي، بەلكى باغرىغا سانجىلغان تىكەنىنى ھەسەل بىلەن شېكەر دەپ ئۆزىگە تەسەللىي بەرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

شائىر ئۆز ئەسىرىدە تەسۋىرلەۋاتقان بۇلبۇل ئوبرازىنىڭ قىزىلگۈل ۋىسالىغا يېتىش يولىدىكى ئاھۇ - پىغان، ناله - پەريادى ئارقىلىق، يالغۇز بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈلگە بولغان سەمىمىي ساداقىتىنى ئىپادىلەپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، فېئودالىزم شارائىتىدىكى تۆۋەن قاتلام ئەمگەكچى خەلقنىڭ دەردىنى ئىز - ھار قىلىپ، رەھىمسىز قارا تۈنگە نارازىلىقىنى، يورۇقلۇققا، ئادالەتكە بولغان قىزغىن تەلپۈنۈشىنى، ئۇنىڭغا يېتىش يولىدىكى قەتئىي ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى. بۇلبۇل ئوبرازى ئارقىلىق ھەقىقەت ئاستىن - ئۈستۈن قىلىنغان قاراڭغۇ - زۇلمەتلىك جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھۆرىيەتتىن مەھرۇم قىلىنغان پاجىئەلىك تەقدىرىنى رومانتىك ئۇسۇلدا سىمۋوللاشتۇرۇپ ئېچىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇلبۇل ۋۇجۇدىدىكى گۈمان ۋە ئەندىشىلەرنى پەردە قىلغان ئاساستا ئادالەت ۋە ھەقانىيەتكە ئىنتىلگۈچىلەرنىڭ ئەگىرى - توقاي يوللار كەلتۈرۈپ چىقارغان جاپا - مۇشەققەت ئىچىدە سىنىلىپ تاۋلىنىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ يېرىم يولدا توختاپ قالماستىن، بەلكى قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ، ئۆز غايىسىگە يېتىش يولىدا ئاداقىچە كۈرەش قىلىدىغانلىقىنى روشەن كۆرسەتتى. بۇ پەردە شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، باشقا ئىجابىي ئوبرازلارغا قارىغاندا، بۇلبۇل ئىنىڭ ئاجىز تەرەپلىرىمۇ بار، ئۇ باشقىلاردەك تۇرمۇشقا مۇئاپىق لاشقان ئەمەس. شۇڭلاشقا ئۇ بەزىدە دەردەن، بەزىدە تېمەن ھالەتتە مۇرەككەپ خاراكتېرلىك ئوبراز سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

گۈلى-قەھقەھ ئوبرازى: شائىر يۇقىرىقى ئىجابىي سىمۋول-لۇق ئوبرازلاردىن باشقا، سەلبىي ئوبراز گۈلى-قەھقەھ ئوبرا-زىنىمۇ يارىتىدۇ.

گۈلى - قەھقەھ فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارغا سىمۋول قىلىن-غان ئوبراز بولۇپ، ئۆز ماھىيىتى ۋە خاراكتېرى بىلەن فېئو-دال ھۆكۈمرانلارنىڭ ۋەكىلىدۇر. ئۇ گەرچە چىرايلىق، گۈزەل بولسىمۇ، ئەمما پۈراقسىز بولۇشتەك ئەيىب، نۇقسانغا قارىماس-تىن، ئۆزىنى پۈتۈن گۈلشەن ئىچىدە بىردىنبىر، يەككە-يېگانە ھېسابلايدۇ، ھەتتا ئۆز گۈزەللىكى بىلەن ماختىنىپ، ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايدۇ. ئۆزىنى پۈتۈن گۈللەرنىڭ شاھى دەپ ئاتە-ۋالىدۇ. گۈلى - قەھقەھنىڭ روھىي دۇنياسى ئەنە شۇنداق ماختانـ-چاقلاق، ھاكاۋۇرلۇقتا ئوخشاش مەنسۇى پۈچەكلىك بىلەن تولغان بولغاچقا، ئۇنىڭ مۇھەببەتكە بولغان كۆز قارىشىمۇ شۇنداق چاكىنا ۋە رەزىلدۇر. ئۇ مۇھەببەتكە نىسبەتەن ئەسەب ۋە چىرايىنى ئۆلچەم قىلغانلىقتىن، تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بۇلبۇلنى قىلچە مەنسىتمەيدۇ، ئۇنى خۇنۇكلۇكتە ئەيىب-لەپ، ئىشق - پىغانغا نەزەر سېلىپمۇ قويمايدۇ. ئەكسىچە، بۇل-بۇلنىڭ ناله - زارىنى ئۆزى ئۈچۈن بىر تاماشا دەپ بىلىدۇ - دە، خۇشى كەلسە ناز قىلىپ، خۇشى كەلمىسە كۆزگە ئىلماسلىق بىلەن ئازابلاپ، ئېغىر قايغۇ - ھەسرەتكە، ئىشق - پىراقىغا دۇچار قىلىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، شائىر گۈلى - قەھقەھ ئوبرازى ۋاسىتىسى بىلەن فېئودال زالىم كۈچلەرگە بولغان كۈچلۈك غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلەشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئالدىنقى ئۈچ ئوبرازغا نىسبەتەن بۇ ئوبراز دېگەندەك مۇۋەپ-پەقىيەتلىك يارىتىلمىغان، مەۋھۇم ئىبارىلەر ۋاسىتىسى بىلەن خۇنۇك قىياپەتتە سىزىپ بېرىلگەن. بۇ شائىرنىڭ دەۋر چەك-

لمسى تۇپەيلىدىن ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتقانلىقىمۇ، ياكى مەسىلىنى يالىڭاچ ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ھەزەر قىلغانلىقىمۇ، ئىش قىلىپ، ئاسەردە كۈلكە-قەھقەھە ئوبرازى كىشىدە ئانچە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرالمايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، شائىر بۇ داستاندا يۇقىرىقى بىر قاتار ئوبرازلارنى ۋە ئۇلارنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېر، خۇسۇسىيەت-لىرىنى جانلىق سۈرەتلەش ئارقىلىق ئاپاق خوجا دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى بىرقەدەر چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈ-رۈپ، ئۆزىنىڭ قاراشلىرى - زۇلمەتكە، جاھالەتكە بولغان نارازى-لىقىنى، مۇھەببەت، دوستلۇق، ئادالەتكە بولغان كۆز قارىشىنى، يورۇقلۇققا، ئەركىن ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشىنى ئەكس ئەت-تۈرگەن.

§3. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

داستان مەزمۇن جەھەتتىن ئۆز دەۋرىنىڭ رېئاللىقىنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلەپ، بىر قاتار ئىلغار قاراشلارنى ئالغا سۈرگەنلىكى بىلەنلا ئەمەس، شۇنداقلا بەدىئىي جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەنمۇ مەلۇم رېئال ئەھمىيەت-كە ئىگە.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» شائىر خىرقىتى تەرىپىدىن 1670 - يىلى قەشقەردە يېزىلغان يىرىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭ-دا مول ھېسسىيات، گۈزەل تەسەۋۋۇر ئاساسىي سالماقنى ئىگە-لەپلا قالماي، بەلكى شائىرنىڭ يۈكسەك ئەدەبىي ماھارىتى ۋە بەدىئىي تىل ۋاستىسى جەھەتتىن تولۇق كامالەتكە يەتكەن-لىكىنىمۇ روشەن ئىسپاتلايدۇ.

XVII ۋە XVIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆتكەن ئەسىرلەرنىڭ ئىجابىي ئەنئەنىلىرىنى تېخىمۇ داۋاملاشتۇرۇپ، داستانچىلىق ئىجادىيىتىدە خېلى يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەنىدى.

داستان — ئەسلىدە پارسچە سۆز بولۇپ، كەڭ دائىرىدىكى مەلۇم بىر قەھرىمانلىق ياكى ئىشقى — رومانتىك ۋەقە، ھادىسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەدەبىي ئەسەر. قەدىمكى زامانلاردا داستان شەكلىدىكى ئەسەرلەرنى يۇنانلىقلار پوئېما دەپ ئاتىغان. داستان ھازىرقى ئەدەبىياتتا چوڭ-ئىپتىك ژانىر-غا كىرىدۇ. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»، «گۈل ۋە بۈلبۈل» غا ئوخشاش داستانلار مۇشۇ جۈملىدىن بولۇپ، بۇلاردا سىۋۇ-لىزم ئاساس، رېئالىزم قوشۇمچە ئىجادىيەتتە ئۇسۇلى (مېتودى) قىلىپ قوللىنىلغان. بۇ ھال مۇشۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرى-يىتىدە ئىلگىرىكىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا تېخىمۇ ئەۋج ئالدى، شېئىرىي ئىجادىيەتتە مەزمۇن بىلەن شەكىل تېخىمۇ يېڭى تۈس ئېلىپلا قالماي، رېئالىزم خاھىشىمۇ ئىلگىرىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەللىشىپ، ئاساسىي ئېقىمغا ئايلاندى.

سىۋۇلىكا — ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى نەرسە ياكى ھادىسە-نىڭ كۆپ مەنالىق ئوبرازلار سىستېمىسى. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ بىرەر ھاياتىي ۋەقە ياكى چۈشەنچىنى بەدىئىي ئوخشىتىش ئارقىلىق پاراللېلىزمغا قۇرۇلغان بەدىئىي ۋاستە. بۇ سىمۋولىكىنىڭ ئاساسىغا شەرتلىك رەۋىشتە كۆچمە مەنىدە قوللىنىلىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى مەنسۇپ ئىستېمال قىلىنىدىغان ئۇسۇل بولغاچقا، خىرقىتى قىزىلگۈلنى ھۆسنى چىرايلىق، كۆكۈلنىڭ خۇشى، بۇلبۇلنى — روھىي ئوزۇق، دەردكە — دەرمان، سابانى — تەبىئەت ئالىمىنىڭ ئىلىلىقلىقىغا ئوخشىتىپ، كۆچمە مەنىدە تەسۋىرلىنىدىغان ئوبرازلارنىڭ ھەر-

قاپسسدا بىرەر جانلىق ئادەمنىڭ ھۆسنى - قىياپىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىدا سەمۇلكا ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، بىرىنچىدىن، ئۆز ئەسىرىنى بەددۇلمي جەھەتتىن كۆركەم قىلىپ شەكىللەندۈرۈشكە خىزمەت قىلغان بولسا، ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭدىكى ئوبرازلارنى كىنايە شەكلىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، ئەسەرنىڭ سيۇژېتىغا ئىجتىمائىي تۈس بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. «سەمۇۋلىزم بىرخىل بەدىئىي شەكىل، ئۇ ھەم بىزنىڭ رېئاللىقنى تەسۋىرلەش ئىستىكىمىزنى قاندۇرىدۇ ھەم شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، رېئال چەكلەردىن ھالقىغان ئارزۇلىرىمىزنى قاندۇرىدۇ. ئۇ بىزگە كونكرېت چۈشەنچىلەرنى بېرىدۇ ھەم شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئابستراكت چۈشەنچىلەرنىمۇ بېرىدۇ»①. شائىر خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىنى ئىجاد قىلىشتا، سەمۇۋلىزملىق ئۇسۇلىدىن تولىمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، دەل يۇقىرىقىدەك مەقسەتكە يېتەكلەن؛ ھەم رېئاللىقنى تەسۋىرلىگەن، ھەم رېئاللىقتىن ھالقىپ ئۆتكەن؛ ھەم كونكرېت نەرسىلەرنى، ھەم ئابستراكت نەرسىلەرنى تەسۋىرلىگەن. شۇڭا داستاندىكى بەدىئىي ئالاھىدىلىك كىتابخانلارغا بىرخىل ئىممۇنىزاتسىيىلىك كۈچ، ئىستېتىك زوق بېغىشلاپ، ئۇلارنى تولىمۇ چوڭقۇر ۋە مول ھېسسىياتقا ئىگە قىلىدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىنىڭ مۇنچىلىك ئىممۇنىزاتسىيىلىك كۈچكە، يۈكسەك بەدىئىي زوق بېرىش رولىغا ئىگە بولالىشى شائىرنىڭ تۆۋەندىكىدەك بەدىئىي ئالاھىدىلىك ۋە خۇسۇسىيەتلەرگە تولۇق ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ:

---

① پىلىخانوپنىڭ «سەمۇۋلىزم توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. «دۇنيا سەنئىتى ۋە ئىستېتىكىسى» 1 - توم، مەدەنىيەتسەنئەت نەشرىياتى، 13 - بەت.

داستاننىڭ تىلى ئىنتايىن گۈزەل، رەڭدار، جانلىق، ئوبـ
رازلىق، شۇنداقلا داستان ھېسسىياتقا ئىنتايىن باي، ئۇ، كىشـ
لەرنىڭ نەزەرىدە خۇددى كىمخابتەك جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ تىلى XVII ۋە XVIII ئەسىردىكى جانلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، خىرقىتى بۇ داستانى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانچىلىك بەدىئىي قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلدى. داستانـنىڭ ھەربىر مىسراسى چوڭقـۇر مەنىلىك ھېكمەتلەرگە باي بولۇپ، خىرقىتى بۇ ئوبرازلىق ۋە رەڭمۇرەڭ ئىبارىلەرگە پەقەت جاذـ
لىق خەلق تىلىنى ئۆزلەشتۈرۈش نەتىجىسىدە يەتتى.

داستانـنىڭ تىل خۇسۇسىيىتـىنى تېخىمۇ ئېنىق بىلىش ئۈچۈن، خىرقىتى ياشىغان ۋە ئىجاد ئەتكەن دەۋردىن ھازىر ـ غىچە ئۆتكەن ئىككى ـ ئۇچ يۈز يىللىق ۋاقىتـنى ھېسابقا ئالـ
ماي مۇمكىن ئەمەس، بۇ دەۋردە ئۇيـغـۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ـ ھاياتىدا ئورۇن ئالغان ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتـىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، خىرقـىتـىنىڭ تىلى ھازىرقى كىتابخانلار ئۈچۈن چۈشىنىشلىك. سەۋەب، يۇقـ
رىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەنـدەك، شائىر جانلىق خەلق تىلىنىڭ ئەڭ نازۇك خىسلەتلىرىنى ئۆزىنىڭ، ئۇنىڭغا بەدىئىي جەھەتتىن رەڭ بەرگەنلىكتىن، داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ خۇلقى ـ مىجەزى ۋە ئارزۇ ـ تىلەكلىرىگە يارىشا تەسۋىرىـي تىل ۋاسـتـىسىگە ئىگە بولدى. مەسىلەن، قىزىلگۈلنىڭ بۇلبۇلغا، بۇلبۇلنىڭ قىزىلـگۈلگە يازغان ئىشق ـ مۇھەببەت خەتلىرى ياكى ساباىنىڭ ئىنسانپەر ـ ۋەرلىك كۆز قارىشـىنى ئىپادە قىلىـدىغان شېئىرىي مىسـرالار بۇنىڭ دەلىلىدۇر. شۇنداق قىلىپ، داستاندا XVII ئەسىر ئۇيغۇر تىلىـنىڭ ئاھاڭـدارلىقى بىلەن گۈزەللىكى ۋە ئاددىيلىقى بىلەن مەنىلىكلىكى ئۆزىنىڭ ئەكسىنى تاپتى. خىرقىتىنىڭ تىل بايلىقى

«مۇھەببەتنامە ۋە مەھـنەتكامە» نىڭ بەدىئـسـي ئەھـمىيىتـىنى تېخـمۇ يۇقىرى بالداقىا كۆتۈردى.

داستاندا، شائىر ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. سىمۋول، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، كىنايە، مۇبالىغە، سوراق، جانلاندۇرۇش، تەكرارلىغا ئوخشاش ئىستىلىستىكىلىق ۋاسـتىلەرنىڭ گۈزەل ۋە ئۆزىگە خاس ئۇلگىلىرىنى يارىتىپ، شائىر ئۆزىنىڭ تۇرمۇش تەجـرىبىلىرى نەتىجىسـىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن رېئال تەسىراتلىرىنى ۋە رومانتىك غايىلىرىنى تۇرلۈك بەدىئـي ۋاسـتىلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلدى.

خەرقىتى ئۆز داستانـىدا ساباۋ بۇلبۇل ۋە قـىزىلگۈلنىڭ روھـي كەچۈرمىشلىرىنى، ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرىنى، قايـغـۇ-ھەسرەتلىرىنى جانلىق تەسۋىرلەشتە تىل ۋاستىلىرىدىكى خىلمۇ-خىل بەدىئـي بوياقلاردىن چىۋەرلىك بىلەن پايدىلانغان. مەسـىلەن، بۇلـبـۇل مەشۇقـىنى تەرىـپ قىلغانـدا، ئۇنىڭ قانچىلىك كۆيۈپ ـ پىشقانلىقى، داستاندا تۆۋەندىدەك تەسۋىرلەنگەن:

تۇمەنمىڭ جىلۋە قىلسا ئۇل دىلارام،
غېرىپ جانۇ تېنىمدە قالماس ئارام.
سېپەرمەن سۇ ساياغىغا كۆزۈمدىن،
كېتەرمەن ئاھ ئۇرۇپ ھەردەم ئۆزۈمدىن.
مېنىڭ ھالىم ئېنىڭ يادى خارابى،
دىللۇر ـ جانىم ئېنىڭ ئىشقى كاباپى.

داستانـىڭ كومـپـوزىتسـىيە قۇرۇلۇشـى بىرقەدەر پۇختا ۋە مۇكەممەل بولۇپ، شائىر ئۇنىڭدىكى سىيۇژىت بۆلەكلىرىنى بابـلارغا ئاجـرىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىـپ، ئۇيغۇر داستانچىلىـقىنىڭ ئەنئەنـىۋى شەكـىللىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىـلـدى،

داستاننىڭ قۇرۇلمىسىدا بىۋاسىتە ئىپادىلەنگەن لىرىك ھېسسىيات بىلەن ۋاسىتىلىك ھېكايە قىلىنغان شەئىرنىي سىيۇژېتلارنىڭ ئۇرۇ-گانىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇردى. داستاننىڭ باش قىسمىدا پەرۋاننىڭ شەمنى ئىشقىدا ئۆزىنى قۇربان قىلغانلىقىنى تەسۋىر-لەش ئارقىلىق ھەقىقىي مۇھەببەتنىڭ نېمىلىكىنى ئىزاھلىغان بولسا، خاتىمىسىدە ھىجران ئازابىدا ئۆرتەنگەن بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈلنى مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە تولۇق يەتكەن قىلىپ تەسۋىر-لەش ئارقىلىق، ھەقىقىي بەخت ـ سائادەتنىڭ ئۆز غايىسى بولىدا قۇربان بولۇشتىن قورقماي، تىرىشىپ كۈرەش قىلغان كىشىلەرگە مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن ۋە شۇ ئارقىلىق كىتابخان-لارىدا بىر خىل ئۇمىدۋارلىق تۇيغۇنى ئويغاتقان.

ھەرخىل ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەردىن تولۇق پايدىلىنىش داستاننىڭ مۇھىم بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرىدۇر.

مەسىلەن: ئۆزۈمنى ئاتەشىن ھۆسنىگە ئۇرسام،
ئۇشۇل ئوت بىلەن كۈل بولسام توزۇسام.
ھاۋادا مەۋج ئۇرۇپ يۇرسەم تۇتۇندەك،
قارا قىلسام جاھاننى تىرە تۇتۇندەك.
تۇتۇلسا كۈن، كۆزى چۈشمىسە گۈلغا،
مۇيەسسەر بولسا يالغۇز ۋەسلى قولغا.

قىزىلگۈل ئاغزىدىن:

مېنى قويماڭ، كېلىڭ غەم ئىچرە يالغۇز،
تىكەنگە باقماڭۇ يۇزۈمگە باقىڭ.

دېگەن بۇ شەئىرىي مىسرالاردا شائىر ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈل تىلىدىن بەرىلگەن لىرىك ھېسسىياتنى تولىمۇ ئەپچىللىك بىلەن

ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇددىكى ئورتاق ھەققانىي پەزىلەتنى گەۋدىلەندۈرگەن.

داستاندا يارىتىلغان سىمۋوللۇق ئوبرازلار تولىمۇ جانلىق، يارقىن يارىتىلغان. شائىر تەرىپىدىن يارىتىلغان شەمئى بىلەن پەرۋانە بولسۇن، مەيلى ساباۋ، قىزىلگۈل، بۇلبۇلغا ئوخشاش ئاساسلىق ئوبرازلار بولسۇن، شائىرنىڭ ئىستېتىك غايىسىنى ئىپادىلەشتە ئۆز خاراكتېر، خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن كىتابخانلار ئالدىدا خۇددى تىرىك مەۋجۇداتتەك ئېنىق گەۋدىلىنىدۇ. چۈنكى شائىر ئوبرازلار خاراكتېرىنى يارىتىشتا، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنىڭ رېئاللىققا ئۇيغۇن بولۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەن، ئىككىنچىدىن، ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىگە پۇختىلىق بىلەن تەتبىقلىغان ۋە ئادەملەرنىڭ خاراكتېر، خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تولۇق جانلاندۇرۇپ، چوڭقۇر سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىپ، ئۆزىنىڭ غايىۋى قاراشلىرىنى ئىپادىلەشتە ئۇنۇملۈك خىزمەت قىلىدۇرغان. داستاننى ئوقۇغان ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭدىكى ئوبرازلارنىڭ سىمۋوللۇق ئەھمىيىتىنى تولۇق چۈشەنگەن ئاساستا، بەلگىلىك تەربىيىگە ۋە ئىستېتىك زوققا ئىگە بولالايدۇ.

شائىر خىرقىتى ئۆزى داستاندا ئىشق - مۇھەببەت تېمىسىنى تاللىغان ۋە مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى يېشىپ بېرىپ، مۇھەببەتنىڭ ئىنسانىي خىسلەتلىرىنى قىزىلگۈل ۋە بۇلبۇلدىن ئىبارەت ئوبرازلار ئارقىلىق كۆرسىتىپ بەرگەن. بولۇپمۇ شائىر بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈل ئوبرازىنى ياراتقاندا، مەنتىقىي بىرلىك، ئوبىېكتىپ رېئاللىققا ھۆرمەت قىلغان، يەنى:

مۇھەببەت ئادەمنىڭ باھاسى،

مۇھەببەت بولمىسا يوقتۇر ئىنتىھاسى.

دېگەن تەلىماتقا قاتتىق رىئايە قىلغان.
داستاندا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تىل ئۇسلۇبىدىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلانغان.

كىشى كۆرمەي دېسە دەردۇ بالانى،
تىلەپ ياد ئەتمىگەي كۆزى قارانى.
مېنىڭ جان چىكمىگىم بىر يار ئۈچۈندۇر،
تەقى ① قان يۇتمىقىم دىلدار ئۈچۈندۇر.
ئېرۇر ئىشق ئەھلىگە ئوت ئىچىدە كۆيمەك،
غەرەز ئۆلمەك ئېرۇر خوبلارنى سۆيمەك.

دېگەن مىسرالار شائىرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھەقىقەتەن، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتلەردىكى كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز. بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىغا خاس بولغان ئاھانگدارلىق، تىلدىكى ئاددىيلىق ۋە مەنە دارلىق، مەجازلىق، جەزىبدارلىق ھەمدە ھېس - تۇيغۇغا باي بولۇشتەك ئالامەتلەر داستاننىڭ بەدىئىيلىكىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان:

جاھاندا يار كۆپ ھەمدەم تېپىلماس،
كۆڭۈلنىڭ سىرىغا مەرھەم تېپىلماس.
يامان بىرلە ئېزىز ئۆمرىڭ كۆچۈرمەك،
ئېرۇر يانغان چىراغنىڭ ئۆچۈرمەك.
بەدەن قاندۇر تېنىڭ لەئلى مۇھەببەت،
بۇ تەندىن قان ئالۇركىم قىلسا مېھنەت.

① تەقى — زەردا پ

دېگەنىكە ئوخشاش بۇ ھېكمەتلىك كۆزەل مىسرالار دا-
تانىنىڭ ئۇرغۇن جايلىرىدا ئۇچرايدۇ. داستان ئۆز خاراكتېرى
بىلەن لىرىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا گەرچە ھېسسىيات ۋە
تەسەۋۋۇر ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىسىمۇ، ئەمما ئېھتىياج تۇپەيـ
لىدىن بەزى ۋەقەلەرنى بايان قىلىشقا توغرا كەلگەنـدە بايان
ئۇسۇلىدىن ۋە مۇلاھىزە شەكلىدىنمۇ ئورۇنـلۇق پايـدىلانـغان.
شائىرنىڭ بىر قىسىم مۇلاھىزىلىرى چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئاساسقا
ئىگە بولۇپ، ئۇ ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىش ۋە تەتـ
قىق قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

نەسىھەت قىلغايمەن سىزگە يارەنلەر،
كېزىپ تاپمىڭ جاھاندا باغرى قانلار.
بىلمىڭ ھەرتاغ ئىچرە قانىي بولماس،
جاھاندا تاغ ئېرۇر كۆپ سانى بولماس.

ئەۋلادلارغا نەسىھەت تەرىقىسىدە يازغان بۇ مىسرالاردا
ھېكمەتلىك سۆزلەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، شۇ دەۋر-
دىكى مەئىشەت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە پەلسەپىۋى نۇقتىدىن
تۇرۇپ باھا بەرگەن ۋە يەكۈن چىقارغان بولسا، داستان
خاتىمىسىدىكى:

كېتەر بۇ دۇنيانىڭ پانى يوق ھېچ.
نەچچە كۈندۈز ئۇزاق ئاخىر بولۇر كەچ.

دېگەن شېئىرىي مىسرادا شائىر ئالەم ۋە ماددا ئۆزگىرىشى
ھەققىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە كەل-
گۈسىگە ئۈمىدۋارلىق كۆز قاراشتا قارايدۇ.

بىز يۇقىرىقىلاردىن شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ساددا ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشقا ئىگە ئىلغار پىكىرلىك كىشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالىمىز.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، داستان شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

خىرقىتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ مەزمۇنى بىلەن بىللە ئەدەبىي شەكلىگىمۇ چوڭ ئېتىبار بەردى. ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەر بايانىنى ئۆزىنىڭ ھېسسىيات ۋە كۆز قاراش، چۈشەنچىلىرىنى ئىپادىلەشتە شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ مەسنەۋى (جۈپ قافىيە) شەكلى، ئاروۇز ۋەزنىنىڭ «مۇتەقارىب» بەھرىنى قوللانغاندىن باشقا، سابا، بۇلبۇل، قىزىلگۈللەرنىڭ يالقۇنلۇق ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلىگەندە غەزەل شەكلىنى قوللانغان. داستاندىكى تەدرىجىي قاپىمىداشلىق بىلەن ۋەزىن ئۆلچىمىنىڭ تەلەتۆكۈس بولۇپ كېلىشى داستاننىڭ ئاھاڭدارلىق ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ ئەبەدىيلەشتۈردى. داستاندا بەلگىلىك ئوي - پىكىرنى تەكىتلەش ئارقىلىق شېئىرىيەتكە ئىنتۇناتسىيە ۋە گارمۇنىيە ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەت يەنە بىر خۇسۇسىيەت بولۇپ، بۇنىڭدا بىرىنچى مىسرانى تەشكىل ئەتكەن ئايرىم سۆزلەر بەزىدە ئىككىنچى مىسرادىمۇ ئۇچرايدۇ، بۇ خۇسۇسىيەت داستانىنىڭ سۆز كەمچىللىكىدىن كېلىپ چىققان نەرسە بولماي، بەلكى خىرقىتى بۇ ئۇسۇلنى سۆز - ئوبرازلارنى ئېنىقلاش، ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي - پىكىرنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شېئىرىي مىسرالاردا ئىچكى قافىيە ۋە مەلۇم ئاھاڭ يارىتىش ئۈچۈن قوللانغان. مەسىلەن:

بىلمەس پەلەك جىسمىم سۆكۈلدى،
پەلەكتىن پەر ئۇزرە يۇلتۇز تۆكۈلدى.

شەكىل جەھەتتىكى مۇنداق رەڭدارلىق، داستاننىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىمۇنىزاتسىيىلىك كۈچىنى ئاشۇرغان.

كلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى يېڭى داستانچىلىق ھەربىر كىتابنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىلاردىن بىرى بولغان شائىر خەمرقىتى ئۆزبېكنىڭ ئىجادىي مۇكەممەللىكى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. خەمرقىتى دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەدىبلەر شائىردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەدىئىي ئىمكانىيىتىنى ۋە ئېپىك ئەسەر يېزىشتىكى بەدىئىي ئوسلۇبىنى ئۆگەنگەن.

XIV ۋە XV ئەسىرلەردىن باشلاپ ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى ۋە نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ قويۇق تارقىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىدا يېڭى دەۋر باشلاندى. بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىدىكى تەرەققىياتىغا يېڭى مەزمۇن ۋە مۇشۇ مەزمۇنغا لايىق يېڭى بەدىئىي شەكىل بەردى. XV ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا لۇتفى بىلەن نەۋائىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولدى. لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە ناۋرۇز» داستانى كېيىنرەك تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن داستانچىلىق ژانىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى. كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ لىرىك شائىرلىرى لۇتفى غەزىلىگە ئەگىشىپ، نەزىرە ۋە مۇخەممەسلەرنى يېزىپ، ئۇنىڭ ئىجادىيەتتىكى تەرەققىيپەرۋەرلىك ئۇي - پىكىرلىرىنى ئالغا سۈردى. شائىر خەمرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ۋە مەھەنەتكامە» داستانىدىكى بۇلبۇل، قىزىلگۈل ۋە ساباۋ ئوبرازلىرىدا لۇتفىنىڭ ئىجادىي تەسىرى كۈچلۈك. خەمرقىتى

XVI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي مەنا-
لىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ماھىرلىقى بىلەنمۇ بېيىتـ
تى. ئۇ داستانچىلىق شەكىللىرىنىڭ سىمۋولىكا ئۇسۇلىنى قولـ
لىنىپ، خەلقچىللىقنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن ئىپادىلەپ
بەردى.

XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆتكەن ئەسىرلەرنىڭ
ئىجابىي ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغان بولسا، خىرقىتى بىلەن
زامانداش ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن شائىر ۋە
ئەدىبلەر بۇ ئەنئەنىلەرنى داۋاملاشتۇرغۇچىلاردۇر.

سالاھىغا ئوخشاش شائىرلار بۇنىڭ تىپىك مىسا-
لى بولۇپ، ئۇلار خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»
ناملىق داستانىغا تەقلىد قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ لىرو-ئىپىك داس-
تانلىرىنى ياراتتى. بولۇپمۇ سالاھىي ئۆزىنىڭ «گۈل
ۋە بۈلبۈل» داستانىنى 1740-يىلى، يەنى «مۇھەببەت-
نامە ۋە مېھنەتكامە» دىن ئاز كەم بىر ئەسىر كېيىن يېزىپ چىقتى.
ئۇ خىرقىتى ئىجادىيىتىنىڭ تەسىرىگە كۈچلۈك ئۇچرىغانىدى.
شۇڭلاشقىمۇ بۇ ئىككى داستاننىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولۇپ،
ئۇلاردا ئىشق رومانتىك مەسىلىلەر تەتقىق قىلىنغان. داستاندا
ئىپادىلەنگەن ئاساسىي ئىجابىي ۋە سەلبىي قەھرىمانلارمۇ بۈلبۈل،
قىزىلگۈل ۋە ساباىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سىمۋوللۇق ئوبرازلار
تەرىقىسىدە بېرىلگەن.

سالاھىي شائىر خىرقىتىنى ئۆزىگە ئۇستاز
تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىكى خەلقچىللىقنى، شېئىرىيەتـ
تىكى ماھىرلىقنى تولۇقى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈپلىشقا تىرىشتى.
لېكىن «گۈل ۋە بۈلبۈل»نىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى،
داستاننىڭ سيۇژىت قۇرۇلۇشىدا پەرق بار. بۇ پەرق داستاندىكى
پېرسۇناژلارنىڭ ئۆزئارا كونفېلىكىتى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەخلاقىي

ۆه ئىچكى كەچۈرمىشلىرىدە كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، ھەر ئىككى شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىگە يارىشا چىقارغان ئىجتىمائىي خۇلاسىسى ئوخشاش.

خۇلاسە قىلغاندا، «مۇھەببەتنامە ۋەمىھنەتكامە» داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھەببەت بىلەن مىھنەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىرقەدەر توغرىلىق بىلەن شەرھلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر، ئۇ ئىدىيە ۋە كۆز قاراش جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغارلىق تەرىپىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇنىڭدا بەدىئىي جەھەتتە ئۆرنەك قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەر بار، شۇڭا ئۇ ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئۆزىگە خاس ئورۇنغا ئىگە قىممەتلىك مەنبۇي بايلىقتۇر.

لېكىن، شۇنىمۇ ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، داستان ئىجتىمائىي ۋە بەدىئىي قىممەت جەھەتتىن ئۆز دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ نادىر ئۈلگىسى بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭدا تەقدىر ـ ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قاراشلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن. بۇ خىل نۇقسان شائىرنىڭ دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمىلىكىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي كۆزدە قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. خىرقىتىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكامە» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟
3. «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكامە» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەپ بېرىڭ.
4. «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكامە» داستانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قايسى تەرەپلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇ؟

III باب. سالاھی

§1. قىسقىچە چۈشەنچە

مۇھەممەد ئەبۇ سالاھى XVI ئەسىردە قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى مانا شۇ قەدىمكى شەھەر بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتكەن. سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۈلبۈل» ناملىق داستانى 1678 - يىلى قەشقەردە يېزىلغان①. (بەزى مەنبەلەردە 1740 - يىلى يېزىلغان دېيىلگەن)②. بۇ داستاننىڭ قول يازمىلىرى لېنىنگراد ۋە تاشكەنت شەھەرلىرىدىكى شەرقىي شۇناسلىق ئىنىستىتۇتلىرىنىڭ فوندىلىرىدا ساقلانماقتا.

شائىرنىڭ ئەسىرى خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ۋە مېھنەتكامە» ناملىق داستانىغا سېيۇژىت جەھەتتىن يېقىندۇر. بۇ داستانلار - دىكى مەزمۇن ۋە قەھرىمانلار ئوخشاش. ئەمما مەقسەتنى، مەسىلىنى ھەل قىلىش، ئەسەرلەرنىڭ يېشىمى جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ئىككىلا شائىر شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋەقەلەرگە ئۆزلىرىگە خاس مەۋقەدە يانداشقان.

شائىر سالاھىنىڭ مەقسىتى ئىشىق - مۇھەببەتنىڭ ئالىي خىسلىتىنى تەسۋىرلەش، ئۇنىڭ قۇدرىتىنى كۆرسىتىش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر ئاشىقلار ۋە كۆپچىلىك خەلق بۇ ئەسەر -

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، ئالمۇتا مەكتەپ نەشرىياتى، 1982 - يىل، 148 - بەت.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، (1985) نومۇمىي 15 - سان، 228 - بەت.

دىن بەھىر ئالسۇن دېگەن ئوي - پىكىرگە ئەمەل قىلىپ (بۇ ئەسىرنى) ئاڭلىغان ئىشق ئەھلى بەھىر ئالسۇن، ئاڭلىمىغانلار ھەسرەتتە قالسۇن، (ئەگەر) ئوقۇپ قالسا گۇللەر ئېچىلغاندەك بولىدۇ، غۇنچىلار تۆكۈلگەندەك، كۆڭۈللەر ئېچىلىپ كېتىدۇ، دەپ يازىدۇ.

ئەسەردە ئاساسىي قەھرىمانلار سۈپىتىدە ئاللېگورىيىلىك ئوبرازلار گەۋدىلەنگەن. گۈل، بۈلبۈل، سابا ئوبرازلىرى ئارقىلىق شائىر ئۆز زامانىسىدىكى ۋەقەلەرنى، يۇقىرى تەبىقىلەر ئارىسىدىكى تالاش - تارتىشلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە، داستاندا:

ئوقۇبان سەيىر قىلسۇنلار بۇ داستان،
كى ئاشىقلار ئۆچۈن قىلدىم گۈلىستان.
بۇ كىتاب تارىخ قۇنىگاسىن فۇج
بولۇپتۇر بىر مىڭ يۈز ئەللىكۇ ئۈچ
(بۇداستاننى ئوقۇپ سەيلە قىلسۇن (دەپ)،
ئاشىقلار ئۆچۈن گۈلىستان (بىنا) قىلدىم.
بۇ كىتابنىڭ يېزىلىش تارىخىنى دېسەك،
بىرمىڭ بىر يۈز ئەللىك ئۈچىنچى يىلىدۇر.)

دېگەن مىسرالار بار، بۇ، داستاننىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھىجرىيە 1153 -(مىلادى 1740 -) يىلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان چوڭقۇر ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلار، سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن ئەينى دەۋر رېئاللىقىرى شائىر پىكرىنىڭ مەنتىقىي جەھەتتىن مۇكەممەللەشكەنلىكىنى، بەدىئىي ئىپادىلەش قابىلىيىتىنىڭ ئالاھىدە كامالەتكە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھال يەنە ئۆز ئۈستىدە شائىرنىڭ

يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان، ئىسلام ئەدە-
بىياتى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنى پۇختا ئىگىلىگەن، تالانت-
لىق زات ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شائىر ياشىغان ئىجتىمائىي، تارىخىي شارائىت فېئودالىق جەمئىيەتتىكى قاششاق، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ۋە ھاكىمىيەت ئۈستىدە قانلىق قامچىسىنى ئويناتقۇاتقان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران گۇرۇھلار ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى قاتتىق ئېزىۋاتقان بىر مەزگىلگە توغرا كېلەتتى، شائىر جەمئىيەتنى قاپلاپ كەتكەن ئادالەتسىزلىك، ھەققانىيەتسىزلىك ۋاپاسىزلىق، يالغانچىلىق، ئال-دامچىلىق قاتارلىق ناشايان ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن-لىكى ئۈچۈن، ئۆز ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى فېئودال ھۆكۈم-ران تەبىقىلەر ئارىسىدا ئۆتكۈزگەنلىكىگە ۋە دىنىي مۇھىتنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقىغا قارىماستىن، قولىغا قەلەم ئېلىپ، زامان زالىملىرىنىڭ ئادالەتسىزلىكى، ھەققانىيەتسىزلىكى ۋە رەزىل ماھىيىتىنى، جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى يۈرەكلىك ئېچىپ تاشلىدى.

شائىرنىڭ فېئودالىق تۈزۈمنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلىدىغان، شۇنداقلا خەلقىپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە ئەسىرى «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانى شائىرنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشىنى ئەركىنلىك، باراۋەرلىككە تەلپۈنۈش روھىنى، ئىجتىمائىي ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ تەرەققىيپەرۋەر تەشەببۇسلىرىنى، كونا دۇنياغا بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ.

«گۈل ۋە بۈلبۈل» نامىلىق بۇ داستان ئومۇمىي ھەجىم جەھەتتىن 1،500 مىسرادىن ئارتۇق بەيىتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇ ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە (پەئۇلۇن، پەئۇلۇن، پەئۇلۇن، پەئۇل) مەسنەۋىي شەكلى بىلەن يېزىلغان.

2§، «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

شائىرنىڭ «گۈل ۋە بۈلبۈل» ناملىق داستانى فېئو-
داللىق تۈزۈمگە بولغان نارازىلىقى ۋە ئاپتورنىڭ فېئودالىزم
كۈچلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىللىكى، ۋەھشىيلىكى ئۈستىدىن قىلغان
شىكايىتى بولۇپ، بۇ داستاندا ئەكسىيەتچى يۇقىرى تەبىقىلەر
غەزەپ - نەپرەت بىلەن قارىلانغان. ئاپتور بۇ ئارقىلىق ئۆز-
مۇش جەمئىيەتتىكى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان زۇلۇم - سىتەم-
لەرگە ۋە مۇشۇ ياۋۇزلۇقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا سەۋەب
بولغان مۇدھىش جاھالەتلىك زامانغا قاتتىق نارازىلىق ھەم
قارشىلىقىنى بىلدۈرۈپ، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئىسكەنجىسى
ئاستىدا ئېزىلىپ خارلانغان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتىي
پاجىئەسىگە ئىچىنىدۇ ۋە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ. شائىر-
نىڭ زامانغا بولغان نارازىلىقى، ئېزىلگۈچىلەرگە بولغان
ھېسداشلىقى «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىدا سابانىڭ يارىدىمى
ئارقىلىق قىزىلگۈلنىڭ ۋەسلىگە ئېرىشكەن بۈلبۈلنىڭ مۇھەببەت
سەرگۈزەشتىلىرى ۋە قەپەسكە بەند قىلىنغاندىن كېيىن گۈنىڭ
قىزىلگۈلنىڭ ئىشق پىراقىدا ئۆزىنى قۇربان قىلغانلىقىدەك
پاجىئەلىك مەنزىرىنى تەسۋىرلەش يولى بىلەن ئىپادىلەنگەن-
ئۇ بۇ داستاندا سىمۋوللۇق ئوبراز بۈلبۈل دۇچ كەلگەن بەخت-
سىزلىكلەرنىڭ — پاجىئەلىك ھادىسىلەرنىڭ تېپىكلەشتۈرۈپ
ئەكس ئەتتۈرۈپ، چىن مۇھەببەت، ھەققانىيەت ۋە ئەركىنلىك-
تىن قىلچىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدىغان رەزىل فېئوداللىق
تۈزۈمگە قاتتىق كىنايە قىلىدۇ. شۇنداقلا ئاپتور سابا، بۈلبۈل،
قىزىلگۈلنى ئېزىلگۈچى مېھنەتكەشلەرنىڭ ھۈرلۈككە، باراۋەر-

لىككە ۋە گۈزەل ھاياتقا ئىنتىلىش غايىسىنىڭ سىمۋولى سۈ-
پىتىدە سۈرەتلەيدۇ.

داستاندا ئالغا سۈرۈلگەن مەركىزدىي ئىدىيە ۋە شائىرنىڭ ئىلغار ئىدىيىۋى قاراشلىرى ئەسەر پېرسوناژلىرىنىڭ ئوبرازى ھەم پېرسوناژلار خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە چوڭقۇر سىڭدۈرۈ-ۋېتىلگەن.

داستاندىكى بۇلبۇل ئارقىلىق گەۋدىلەنگەن ئوبراز پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئۆز مۇھەببىتىگە ئاشىق، ساداقەتمەن كىشىنىڭ سىمۋولىدۇر. ئەمما بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغاندا، ئۇنىڭ ئالدىدا توسالغۇ پەيدا بولىدۇ. مەزكۇر توسالغۇ قىزىلگۈل يېنىدىكى تىكەندۇر. شائىر سالاھىيەتى ھاياتنى ئادەملەر ئارىسىدا نەپس مۇناسىۋەتلەرنى بۇزۇشقا ئىنتىلىدىغان، مۇھەببەتكە تىكەندەك سانجىلىدىغان ئادەملەرنىڭ بارلى-قىنى ئاگاھلاندۇرۇپ ئۆتىدۇ. شۇڭا شائىر بۇلبۇلغا ئوخشاش خاپا بولۇپ، قىزىلگۈل دەرگاھىنى تاشلاپ كەتمەي، تىكەنگە قارشى تۇرۇش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.

ئەسەردە، مۇھەببەت، ھەقىقەت ئۇچۇن كۈرەش قىلىشتا بۇلبۇلنىڭ ئىرادىسى يېتەرلىك ئەمەس، بەلكى ئاجىز ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سابا (تاڭ شامىلى) ئوبرازى كۆپ-لىگەن شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. چۈنكى سابا ئادەملەر ئارىسىدا دوستلۇق، ھەمكارلىق ئورنىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ ياخشىلىقنىڭ يامانلىق ئۈستىدىن تەنتەنە قىلىشىدىكى سىمۋولىدۇر. شۇڭا سابا ئاچچىقلىنىپ كەتكەن بۇل-بۇلنى ئىزدەپ تاپقاندا، ئۇنىڭغا كۆپ مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ، ھاياتتىكى ياخشى ۋە يامان ئادەملەرنىڭ پەرقىنى چۈشەندۈرىدۇ، ياخشىلار بىلەن دائىم بىللە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېكمەتلىك

سۆزلىرىگە ئەھەل قىلىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ ھەقتە ساباۋ بۇلبۇلغا: «ياماناڭلارنىڭ سۆھبىتىگە ھەرگىز قاتناشمىغىن، چۈنكى ئۇلارنىڭ سۆھبىتىدە پىتنە ـ پاساتلار كۆپ بولىدۇ. ئەگەر نەجىسلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ قالساڭ، ساڭا كۆپ رەنجۈ ـ مىننەتلەر كېلىدۇ. شۇڭا ياماناڭلارنىڭ سۆھبىتىگە داخىل بولماي، يىراق كېتىپ تۇرغىن. ئۇلارنىڭ سۆھبىتى قاتتىلىق زەھىرلىدۇر» دەپ نەسىھەت قىلىدۇ.

ساڭا ھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدىكى قىزىلگۈل ئوبرازى مۇلايىم، ئاق كۆڭۈل بىرشەخسنىڭ سىمۋولى، ئۇ پاكلىقنىڭ، ساداقەتلىكنىڭ مۇجەسسىمى، قىزىلگۈل تۇرمۇشتىكى قىيىنچىلىقتىن قورقمايدۇ، بەلكى ئۇنى يېڭىش ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش قىلىدۇ ھەم بۇ جەريانىدىكى ھەرقانداق مۇشكۈللۈككە بەرداشلىق بېرىدۇ، ئەمگەكتىن قاچمايدۇ، ئۇ ئۆز بېشىغا چۈشكەن غەم ـ دەردىنى «ئەي ساباۋ، ھالىمنى ئېيتاي، تۈمەنمىڭ دەردىم بىلەن سىرىمنىمۇ ئېيتاي، مېنىڭ ئىچىمدە مىڭ دەردۇ غەم بار ئىدى. غېمىمنى ئېيتىشقا ماڭا نىسبەتەن بىر غەمخار يوقتۇر» دەپ ئەلچى ساباغا ئېيتىدۇ.

قىزىلگۈل ئۆز بەختى، مۇھەببىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، ئاخىرى ئۆز مەقسىتىگە يېتىدۇ. بىر ـ بىرىگە لايىق، ئاشىق، مېھرىبان بولغان گۈل ھەم بۇلبۇللار ساباڭنىڭ ياردىمى بىلەن بەختلىك ھاياتقا ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن داستاندا ھەقىقەت، ئادالەت يېڭىپ، ئادالەتسىزلىك، ياۋۇزلۇق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ.

شائىر يۇقىرىقىلارنى باشقا يەنە ئەسەردىكى ھومايۇن، تاۋۇس، كەپتەر، تۇتىقۇش، سوپىسوپىياك، قۇمرى، پاختەك، ھۆپۈپ قاتارلىق قۇشلارنىڭ ئوبرازىنى ساباۋ، بۇلبۇل، قىزىلگۈل ئوبرازىغا زىت قويۇپ، يۇقىرىقى قۇشلار ئوبرازى ئارقىلىق فېئودال تۆرىلەر ۋە ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرىنىڭ ياۋۇزلۇق، ھىيە ـ

لىگەرلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك قىياپەتنى ماھىيەت چىنلىقىدا چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۇلارنىڭ رەزىل قىياپەتلىكى يىرگىنىشلىك ئىللەتلەرنى ئېچىپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ئۇلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئاپتور ھېئىودالىق جەمئىيەتنىڭ ۋاپاسىزلىقىنى، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش لازىملىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

قىسقىسى، شائىر «گۈل ۋە بۈلبۈل» ناملىق داستانىدا XVIII ئەسىردىكى ئۈيغۇر خەلقىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى سىمۋوللۇق ئوبرازلار ياردىمى ئارقىلىق چىنلىق بىلەن جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن؛ مېھنەتكەشلەر سىنىپىنىڭ يۈكسەك، گۈزەل مەنسۇى دۇنياسى، ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى مەدھىيىلىگەن؛ زالىم ئەمەلدارلارنىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ياۋۇزلۇقلىرىنى دەل جايىدا ئېچىپ تاشلىغان.

§3. «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

شائىر سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، شۇنىسى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، داستان سىيۇژىتى ئىخچام قۇرۇلما ۋە كۆچلۈك خاھىشچانلىققا ئىگە، شۇنداقلا يەنە داستان مەيلى تىل خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن بولسۇن ياكى ئوبراز ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن بولسۇن، زور تەسىر كۆچىگە ئىگە. داستاندا خەلق ماقال-تەمسىللىرى بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك قوللىنىلغان. دېمەك، بۇنىڭدىن قارىغاندا شائىرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، بۇ مەنبەدىن مول ئوزۇق ئالغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

شائىر تىلغا كامىل، ئىپادىلەش ئۇسۇلىغا باي بولغانلىقى

ئۇچۇن، داستان كىشىده چوڭقۇر ھاياجان قوزغاپ، بەدىئىي زوق بەخش ئېتەلەيدۇ. داستاندا شائىرنىڭ لىرىك ھېسسىياتى- دىكى ئەڭ ئىنچىكە تەرەپلەرمۇ مۇۋاپىق ئىپادىلىنىپ، ئەكس ئەتتۈرۈلمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇن كونكرېتلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز داستانىنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا شائىرنىڭ مەقسەت- مۇددىئاسىنى، ئىدىيىۋى خاھىشىنى، شۇنداقلا ئەسەر پېرسوناژلىرىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىدىن ئۇنىڭ ماھىيەتلىك كۆرۈنۈشلىرىنى ئوڭايلا ھېس قىلالايمىز.

شائىر بۇ داستاندا خۇددى خەلق چۆچەكلىرىگە ئوخشاش ھېكايە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. شۇ ئارقىلىق ئەسەرنىڭ تەسىر كۈچى ۋە بەدىئىي مەھلىيالىقىنى زور ماھارەت بىلەن ئاشۇرغان، شۇڭا داستانىنى بىرقانچە قېتىم ئوقۇغان كىتابخان ھېچقانداق زېرىكمىش ھېس قىلمايدۇ، بەلكى ئوقۇغانسېرى ئوقۇغۇسى كېلىدۇ. بۇ ھال شائىرنىڭ بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە ئۈستۈنلۈكىنى، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ ئەسەر تىلىنىڭ ئاممىباب، چۈشىنىشلىك بولۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ۋە بەدىئىي كۆزىتىش، بەدىئىي تەپەككۇر قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سىمۇوللۇق ئوبرازلار سۈپىتىدە داستاندىن ئورۇن ئالغان ھەر خىل قۇشلارنىڭ ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن جاللاندۇرۇلۇشى داستان ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، كىتابخانلارنى ئىختىيارسىز ھالدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە ئېلىپ بارىدۇ. شائىرنىڭ بۇنداق ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىكى مەقسىتى يەنىلا كىشىلەرنى ئويغىتىش، ئۇلارنىڭ فېئودالىزمغا نىسبەتەن ،غەزەپ- نەپرىتىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلارنى ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ئاتلاندۇرۇشتۇر.

شائىر بەدىئىي ئىپادىلەشنىڭ بايان، مۇلاھىزە، لىرىكا،

تەسۋىر، دىئالوگدىن ئىبارەت كۆپ خىل ئۇسۇللىرىنى كار-
مونىك ئاساستا كىرەلەشتۈرۈپ قوللىنىپلا قالماستىن، شەكىل
جەھەتتىن تېخىمۇ گۈزەل ۋە رەڭدارلىققا ئىگە قىلىش ئۈچۈن
كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ مەسنەۋى ۋە غەزەل شەكىللىرىنىمۇ
ئىشلەتكەن، بىز شائىرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى بۇ خىل
ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆرنەك قىلىپ، سوتسىيالىستىك مىللىي ئە-
دەبىياتىمىزنى تېخىمۇ رەڭدار شەكىل ۋە ئىپادىلەشنىڭ ھەر
خىل ئۇسۇللىرى بىلەن چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە قىلىشىمىز،
ئۇنى تېخىمۇ زور كۈچ بىلەن گۈللەندۈرۈشىمىز لازىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىرنىڭ تەرجىمھالىنى سۆزلەپ بېرىڭ.
2. شائىرنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدا قانداق
ئىدىيەۋى مەزمۇنلار ۋە شائىرنىڭ قانداق ئىدىيەۋى ھېس-
سىياتى ئىپادىلەنگەن؟
3. داستاننىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى نېمىلەردىن
ئىبارەت؟
4. شائىرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئۆزگىچە
لىكى قايسى تەرەپلەردە كۆرۈلىدۇ؟

IV باب. مۇھەممەد سەدىق زەللىلى

§1. مۇھەممەد سەدىق زەللىنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ھايات پائالىيىتى

مۇھەممەدسەدىق زەللىلى (تەخمىنەن 1676—1746) XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكى XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمدا يەركەن، قەشقەر، خوتەنلەردە ياشىغان، مۇتەپەككۇر شائىر. زەللىلى ئۇزۇن ياشىغان دەۋرنىڭ روھىنى، پەلسەپىۋى، ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى ئۇزۇننىڭ ئاجايىپ مەنىلىك لىرىك شېئىرلىرى ۋە داستانلىرى ئارقىلىق روشەن ئىپادىلەپ، ئۇزۇننىڭ مۇتەپەككۇرانە ئوبرازىنى ياراتتى.

زەللىلى ياشىغان يىللار يەركەنىنى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە (1514—1678) خانلىقى ئاخىرلاشقان، «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار كۈرىشى ئۇتكۇرلەشكەن، ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا باتۇر قۇنتەيجىنىڭ 4-ئوغلى غالدانىنىڭ ھاممىلىقىدا 1678-يىلى يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئىسمايىلخان (1670—1678) قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان، غالدان 1697-يىلى ئۇلگەنىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئاكىسى جەڭگىنىڭ ئوغلى سەۋانارابدان 1700-يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنى يەنە بىر قېتىم دەپسەندە قىلغان، ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ 80 نەچچە يىللىق پاراكەندىچىلىك، قىرغىنچىلىقلىرى قانلىق ئىجتىمائىي پاجىئەلەر پەيدا قىلىپ تۇرغان ئەڭ جاپالىق تەلىم يىللار ئىدى. بۇ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ئالتۇن

ئوردا ئۆزبېك قىپچاقلىرىنىڭ خانى شەيبانىخان تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان، بىر پۈتۈن تۆمۈرلەر سۇلالىسى خارابىسى ئورنىغا بۇخارا خانلىقى ۋە خىۋە خانلىقى قۇرۇلغان، ھىندىستاندا بىر مەزگىل گۈللەنگەن بابۇرلەر—ئۇلۇغ موغۇل خانلىقى ئەۋرەڭزىپ (1658—1707) دەۋرىدە چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەنىدى. دىنىي مۇتەئەسسىپلىك ۋە سوپى-زاھىد سۈرىتىگە كىرىۋالغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە چىققانىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، خەلقنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرەشلىرى ھەتتا بۇخارا قوزغىلىڭىدەك غەلىيانلار بىلەن بىللە ئىلغار مۇتەپەككۇر ۋە ئەدىبلەرنىڭ تەرەققىپەرۋەر قاراشلىرى ئوخشىمىغان شەكىلدە ئىپادىلىنىپ تۇردى. ئىدېئولوگىيە تارىخىنىڭ زىددىيىتى ۋە كۈرەش ئىچىدە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى زەلىلى دەۋرىدىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەنىدى.

بۇ دەۋردە كۆپلىگەن ئىلغار پىكىر ئىگىلىرى ۋە ئىلىم-مەنئىەت قەيسەرلىرى ئۆز پائالىيىتىنى توختاتمىدى. بابارېھىم مەشرەپ (1640—1711)، مۇھەممەد ئابدۇللاخاراباتى (1638—1730)، خىرقىتى (1634—1722)، خۇربىتى، سالاھى، مۇھەممەد رېھىم قەشقەرى، خوجا ناسىر ئاخۇن، نۆبىتى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى، جۇملىدىن پەرغانىلىق شائىر تۇردى (؟—1669)، شائىر-مۇتەپەككۇر يۈسۈپ قاراباغى، ئالىم ئەسىردىن بۇخارى، شائىرە زىبۇنىسا (1639 — 1706)، ئاتاقلىق پانتېبست-پەيلاسۇپ مىرزا ئابدۇقادىر بىدىل ①

---

① ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى پەلسەپىسىدىكى تارىخىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەۋلادتىن چەت ئەللەردە تۇغۇلۇپ غايەت زور ئىلمىي-پەلسەپىۋى پائالىيەت ئېلىپ بارغان ناسىر خۇسراۋ (1003—1073)، بەخىرىدىن رازى (1148—1210)، ئەسىردىن تۇسى (1200—1274) ۋە «چار ئۇيغۇر»، «ئىرشاد»، «روبائىيات»، «غەزەلىيات» ناملىق ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى مىرزا بىدىل قاتارلىقلار بۇ كىتابىمىزدا مەخسۇس توختىلىپ ئۆتىلىدۇ. ئۇلار فارابى ۋە ئىبن سىنا پائالىيىتىنى ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر بىلەن راۋاجلاندۇرغانلىقى غايەت مۇھىم ھەسسە تەشكىل.

(1644—1720) قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ شۆھرەتلىك نامايەندىلىرى بولدى.

مۇھەممەد سەدىق زەلىلنىڭ «دىۋان زەلىلى»، «كۈللىيات دىۋان زەلىلى» توپلاملىرىغا كىرگەن ئۆتكۈر پىكىرلىك غەزەللىرى بىلەن ئۇنىڭ «سەپەرنامە»، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شەرىف بۇزرۇكۋار»، «تەزكىرەئى چىلتەن» نامىلىق ئۇچ داستانى يېتىپ كەلگەن.

زەلىلنىڭ يەركەندە كەمبەغەل ئائىلىدە تۇغۇلغانلىقى مەلۇم. ئۇ 87 ـ غەزىلىدە:

«تاۋاپ ئىمام ئەيلە گۈلى كەتتى بۇ زەلىلى،
يارکەن ئىچرە نەيلەسۇن ئابۇ زەمىنى يوق» دەپ يازسا

134 ـ غەزىلىدە:

«بالا دەشتىدىكى ئاۋارىلەرنىڭ خىلىدىندۇرمەن،
ھىسار ئۆلدى مەلامەت دەشتىدە بۇ جىسمى ئۇرياىنم» دەپ

ئۆزىنىڭ يوقسۇز يالاڭ ـ يالىڭاچلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

زەلىلنىڭ ئوقۇش تارىخى ۋە تەربىيىلىنىش ئەھۋالى نامەلۇم. ئەمما ئوقۇمۇشلۇق شائىر زەلىلى «سەپەرنامە» داستانىدا 30 ياشقىچە يەركەندە تەربىيىلەنگەنلىكىنى ئىپادىلىگەچى مىسرالارنى تىلغا ئالغان. ئۇ ئابدۇرىشىتخان زامانىدا قۇرۇلغان خانلىق مەدرىسە ھەققىدە توختالغاندا:

«چەشمە چىراغى ھەمەئى مەملىكەت،
رەۋنەقى باغۇچىمەنى مەئرىفەت.
بىر تەرەفى مەدرەسەئى خانىدۇر،
ئىلىم بىلەن غەزلى گۈلىستانىدۇر.
جەمئى ئىكەن مەدرەسە ئالىمان،
ھەشەت ئۆلۈپ ھەربىرى شەمشى جاھان...

گەرمی مۇتالىئە دەھەنگامە،
دەرس بېرۇر ۋەقتىدە ئەللامە
ئالىم ھەم ئامىل ئاخۇن ئۇچۇن
مەسنەدە ھېكمەتتە ئەفلاتۇن ئۇچۇن»

دەپ بۇ مەدرىستە شېئىرىيەت ۋە پەلسەپىدە ئەفلاتۇنغا دەرس بېرىدىغان مۇدەررىسلەر بولغانلىقىنى يازىدۇ. زەلىلى مۇنداق ئاۋات مەنزىرىنىڭ كېيىنكى خاراپ ھالىتىنى 19-غەزىلىدە مۇنداق يازىدۇ:

«چىندا مۇساپىر دۇرمەن ماچىن ئىچرە غەرىپ،
يار يۈزىنى كۆرمىدىم مۇنچەكى مەن سارغايىپ.
كەتتى بەس زۇفۇنۇن، كەلدى بەس ئەھلى جۇنۇن،
بولمادى مەندەك زەبۇن دىلبەرىدىن ئايرىلىپ.»

زەلىلى 40 ياشلارغا كەلگەندە، ئۆز يۇرتى يەركەندىن ئايرىلىپ «دىنىي نىجادىيەت» سەپىرىگە ئاتلىنىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن قەشقەر ئارقىلىق بەشكېرەمنى كېزىپ، ئاتۇش مەشئەتتە ئۇچ يىل تۇرۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلىدۇ. زەلىلى ئۆز غەزەللىرىدە «سەپەرنامە»، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىف بۇزرۇكۋار» ناملىق داستانىدا بۇغراخانغا بولغان خاس ھۆرمىتىنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالىدۇ. ئۇ 88-غەزىلىدە بۇ ھەقتە مۇنداق توختالغان:

«دۇر ھەزرەتى سۇلتان سۇتۇقى بۇغراخان،
مەشھەدىگىدەك قىبلە ئالەم جاھاندا يەنە يوق.»

زەلىلى يەركەنگە قايتىپ، ئۆز يۇرتىدا تۇرالماي، خوتەن تەرەپكە قاراپ سەپەر قىلىدۇ. ئۇ ئىنىسى دەلىلى ۋە دوستى موللا غەزەل ئاخۇن بىلەن بىللە يولغا چىقىدۇ. ئۇ قاراقاش، پوسكام، قۇم رابات، خوتەن ئارقىلىق جەنۇبى سادىق ماڭ زىرىغا بارىدۇ. زەلىلى ئەردەۋىل (ئاقسۇ)، كۇچا، تۇرپان، قۇمۇللارغىچە مازار تاۋاب سەپىرى ئېلىپ بارغانلىقى مەلۇم. ئۇ «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىپ بۇزرۇكۋار» نامىلىق داستانىنى شۇ چاغلاردا يازغان بولۇپ، دىنىي تۇس ئالغان بۇ ئەسەر ئاساسەن يەركەن خانلىقىغا بىلدۇرۇلگەن سېغىنىش ۋە ھۇرمەت بىلەن تولغان تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىنى ئالغان.

زەلىلنىڭ نېمە سەۋەبتىن «دىنىي نىجادىيەت» ئىزدەش سەپىرىگە ئاتلانغانلىقى، ئىسلام دىنىنىڭ ئەرەب سەھراسىدىكى مۇقەددەس زىيارەتگاھلىرىغا ئەمەس، بەلكى قاراخانىلاردىن بېرىقى تارىخىي ئاسارە ئورۇنلىرىنى زىيارەت قىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئۇ مۇنداق «نىجادىيەت» سەپىرىگە ئاتلىنىش ئالدىدىلا زېرەك ۋە مەقسەتدار ئىكەنلىكىنى يوشۇرمىغان. ئۇ 75-غەزىلىدە:

«تەركى جاھان قىلماغىم سەيرى جاھاندۇر غەرەز،
ئەيلەگەلى ئىمتىھان ياخشى-ياماندۇر غەرەز.
.....
چەشمە بولۇپ كۆزلىرىم ئاقسا نەچۈك ئەيىبدۇر،
ئەلگە تاھارەت ئۇچۇن ئابى راۋاندۇر غەرەز.
.....
تەلبە زەلىلى كېلۇر خەلق تاماشىا قىلىڭ،
چېھرەسىنىڭكىدىن بەرگى خەزاندۇر غەرەز» دەپ

ياسىغان، 99-غەزىلىدە:

«سەبز خەتتى دىلبەرات شەھرى ماچىن بىزگەدۇر،
سىزگە جەننەت چارباغىدىن گۈلى رەيھان كېرەك.
ئەي زەلىلى كۆشەئى ئۆزلەت ① ئىچىدىن چىقماغىل،
خەلق كۆزىدىن ۋەلى دەرۋىشلەر كەبى پىنھان كېرەك»

دەپ يازىدۇ. ئۇنداقتا زادى نېمە ئۈچۈن زەلىلى شۇنچە ما-
قامىغا يېتىپ بىلىم تەھسىل قىلىپ «دەرۋىشلەرچە» پىنھانلىق-
نى لازىم تاپتى؟ بۇ بىر سىر. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ بەزى
شېئىرلىرىدا بۇ ھەقتە روشەن بىشارەتلەر ئىپادىلەنگەن. ئۇ 29-
غەزىلىدە: غەم - قايغۇشەھرى دەرد دەرۋازىسىنى مەھكەم ئېتىۋې-
لىپ، ئەركىن نەپەسكە يول قويمىدى. نەتىجىدە ئەقىل قوشۇنىنىڭ
سەركەردىسى بولغان زەلىلى ئەلەمگە ئۇچرىدى دەپ مۇنداق
يازىدۇ:

«ھىسارى ② غەم دەردى دەرۋازىسىنى مەھكەم ئەيلەپتۇ،
زەلىلى پاسىبانى زېرەكىي خەۋجى ③ ئەلەم كۆرگەچ.»

بۇ ئەينى زامان تارىخىي مەنتىقىسى ئۈچۈن تولىمۇ چۈشىنىشلىك
ئەھۋال ئىدى. زەلىلى بۇ نۇقتىنى كۆپ قېتىم ئاشكارا ئىپادە-
لەپ ئۆتكەن. ئۇ 13 - غەزىلىدە:

«ھاجى مەرەم گىچىدە تەۋق ④ ئەيلەمەك نە ھاسىل،
ۋەيرانەئى كۆڭۈلنى گاباد ئەگەر قىلماسا.
توغيان ئېتەر جۇنۇنۇم زەنجىرى ئىشق كەلتۇر،
ئەقىلنىڭ ران ئەزايىم بۇنياد ⑤ ئەگەر قىلماسا.

---

① ئۆزلەت — دالدىدا، نىقاب.
② ھىسار — شەھەر، قەلئە.
③ خەۋج — قوشۇن.
④ تەۋق — ئىبادەت، ئىستىغبار ئوقۇماق.
⑤ ئەقىلچىلار دۇنيا بىلەن ھېچ نەرسىنى ھەل قىلمىسا.

شەھدۇشېكەر ① تۆكەرەۋ شېئىرىنى تەكەللۇمىدىن،
ئىشقىدىك زەلىلى قۇلىنى پەرھاد ئەگەر قىلماسا.

دەپ ئىبادەت، ئەفسۇن ۋە شېرىن ۋەزخانلىقتىن ھېچ نەرسە ھاسىل بولمايدىغانلىقىنى، دەۋرىنىڭ تەقەززاسى قولىدىن تاغ كېسەر پەرھاتتەك قەھرىمانىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. زەلىلى بۇ پىكىرنى 7 - غەزىلىدە مۇنداق ئىپادە قىلىدۇ:

«ئەھلى دىلنى بىھۇزۇر ئەيلە فىغانى بۇلبۇلان،
خاكىدانى دەھرىنىڭ ② ھەرگىز باھارى بولماسا،
ئافتابى ئاسمانى مەنرىپەت چەكمەس ئەلەم.
مەكان سەرھەددىدە بىر شەھسۇۋارى بولماسا③.
بۇ زەلىلى تەلبەدىن تەقسىرى ياشەيخى جاھان،
خانىقادىن چىقماغاي ئەردى خۇمارى بولماسا.

زەلىلى ھەقىقەتەن بىر «غەزەل»، بىر «خۇمار» سىز نوقۇل خانىقا سوپىلىرىدىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرى ھەققىدە كۆپ ئىشارەت ۋە ماجازى ۋاستىلەر ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم.
ئۇ 50 - غەزىلىدە:

«جۇنۇن دەرىسىنى ئېتۇرمەن مەگەر پىرى مۇغان بىلگەي،
زەلىلى سۆزىدىن نازۇك ئەيلەدىڭ ئەللامە بىلمەيدۇ.»

دېسە، 36 - غەزىلىدە:

«ئەي زەلىلى پەردەئى جان ئىچرە پىنھان ئەردى غەم،
ئاشكارا ئەيلىدى بىھۇدە ئاغزى بوشلەرى،

---

① ھېرىن - شېكەر
② ئاسمان - زېمىن، جاھان.
③ ماكاندىن مەھرۇم بۇ ئەلدە بىر ئەزىمەت - قەھرىمانى بولماسا.

دەپ يازىدۇ. دېمەك زەلىلنىڭ ئەينى زامان شارائىتىغا زىت يوشۇرۇن ئىدىيىسۇى ھالىتى بىلەن ئۇنىڭ ئەينى زامان يول قويغان ئاشكارا سوپىلىق پائالىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن.

زەلىلى مازار — ماشايىق سەپىرىدىن خەلقنىڭ ۋەيرانە ئەھۋالىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆچىكەن شامدەك تارىخىي ئۆتمۈشىنى كۆردى. رېئال ھايات زالىملارنىڭ زۇلمى، يۇرتىنىڭ خانۋەيرانلىقى، خەلقنىڭ پاجىئەلىك ھاياتى، دىنىي ئالدامچىلىق زەلىلگە كۈچلۈك تەسىر قىلدى. ئۇ «پاناھسىزلىقتا ئاۋارە بولغان خەلق»، «قىشى - ياز غەپلەتتە قالغان خەلق»، «يەلدەك ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئۆمۈر»نى كۆزەتتى. ئۇ 5 - غەزىلدە تولىمۇ قايغۇ بىلەن:

«ۋەتەن شەھىرىدەكى ئەۋارە بولغان خەلقنى كۆردۈم،
جۇنۇن تۇغيان ئېتىپدۇر ھەربىرىنى دەربەدەر تەنها»

دەپ يازىدۇ. بۇ ئۇنىڭ «ياخشى - ياماننى ئىمتىھان قىلغان»دىكى ئەھلىي ھاسىلى ئىدى.

زەلىلى خوتەندە تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ خوتەندە ئۆتكەن ۋاقىتلىرى ئۇنىڭ تېخىمۇ ۋايىغا يېتىش، شېئىرىيەتتە بەدىئىيلىك كامالىغا ئېرىشىش يىللىرى بولدى. ئۇ سىياسىي كۆرەشلەر قاينىمى بولغان يەركەندىن سوپىلىق تۇتەكلىرى ھەممىنى يوشۇرۇپ تۇرغان خوتەنگە كەلگەندە خۇددى «ئالەمدىن يوقالغان» دەك ئىز - دېرەكسىز بولۇپ كەتتى. ئۇ خوتەندە يەتتە يىل تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن يېڭى قىياپەت بىلەن مەشھۇر سوپىزمچى مەنسۇر ھەللاجنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ قارا ئاغۇ تۇندىكى يورۇق مەشئەل، پىغانلىق شەھەردىكى مۇڭلۇق بۇلبۇل،

خوتەن چاربەغدىسكى سەرگەردان مۇتەپەككۇر ھالىتىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

«كۇرۇڭكسم شەرپ ئىلىدە ① تۇندە مەشئەلدىن قىراغسم بار،
سەۋاری ئاھسدىنكىم شۆلەئى كۇندىن چىراغسم بار.
گۈلى بۇلبۇل تەغەررۇق ② ئەيلىمەكتەن ھاجەتىم يوقتۇر،
خىيالى ئەنىۋەری رەڭگى بىلەن گويياكى باغسم بار.
پىغان شۇرىدە بۇلبۇلدىنكى ئەي گۈل سەن ھەزەر قىلغىل،
گۈلىستانى خازان بولغايمۇ دەپ كۆتۇر پەداغسم بار.
كەل ئى مەنسۇر بولۇپ ساقى، سىرىمنى ئاشكار ئەيلەي،
ئىچىپ كۆر لالەيەڭلىغ خۇنى ھەسرەتتىن ئاياغسم بار.
زەلىلى يەتتە يىلدۇر ئول كۆزىدىن بولدى نا پەيدا
ئامانمەنكىم خوتەننىڭ چارە باغىدىن سوراغسم بار.»

زەلىلى ئاخىرقى ئۆمرىنى خوتەندە ئۆتكۈزىدۇ. ئۇ سالام خەت يېزىپ بېرىش قاتارلىق سەرگەردان پۇتۇكچىلىك بىلەن نامراتلىق ئىچىدە ياشايدۇ. ئۇ ھايات ئارمانلىرىنى ئىزھار قىلىپ، 68 - غەزىلدە مۇنداق يازغانىدى:

«بۇ كۆڭۈل بۇلبۇل گويياكى ئاسمان زىمىن قەفەس،
سۇندۇرۇپ پەرۋاز ئېتەرگە ناله ئەيلەر ھەر نەفەس،
بىمادارا ئىچىدە بۇ كائىنات زۇلمەت چېكەر،
بەرقى يەڭلىغ ئۆتكۈزەرمەن زەئىپ ئۆمرۇمنى ئەبەس.»

ياشانغان شائىر ئۆز ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئالدىدا (95 - غەزەل):

---

① قارا ئىغۇلۇق، زۇلمەتلىك ئەلدە.
② ئايرىۋېتىش.

«ھۇنۇز بەرگ ئەينىنى ئاچماي زەللىلى جان بەردى،
جەفايى ① يار كۆرۈك ھىممەتتە گاداغا باقماك»

دەپ ئۆزىنىڭ كۈن - كۆڭۈل يورىماي ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى شكايەت قىلىپ، جاپاكەشلەرنى دوست تۇتۇش، ھىممەتتە كەم - بەغەللەرگە نەزەر سېلىشنى تەۋسىيە قىلىپ كەتتى.

§2. زەللىلى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

زەللىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى سوفىزم بىلەن تىقابىلاد - خان پانتېيزملىق ئىدىيىدىن ئىبارەت.

زەللىلى ئىدىيىلىرىگە باغداتتا دارغا ئېسىلغان مەنسۇر ھەللاجى (858—922) قاراشلىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىر قىلغانلىقى، ئەينى زامان خوجىلار ئېقىمى خۇددى باغدات خەلىپىسى موقتە - دىرغا ئوخشاش ھەللاجى قاراشلىرىغا قارشى پوزىتسىيە تۇتقاد - لىقى روشەن. زەللىلى ئۆز ئەسىرىدە مەنسۇر ھەللاجىنى ۋە ئۇنىڭ «ئەنەلھەق» (مەن — تەڭرى، تەڭرى — ئىنسان) تەلىما - تىنى ئون نەچچە قېتىم تىلغا ئالغان ۋە بۇنى «سىر سۆزىتىدە» ساقلىغان. ئۇ 23 - غەزىلىدە:

«بىر قەترەنى ئىشقى رەمزەنى ‹ئەنەل - ھەق› ئېتۇر»

دېسە، 28 - غەزىلىدە:

«تەفەررۇج ② قىل دىلۇ جانىنى بەرباد ئەيلەدى مەنسۇر،
ئەنەل ھەق رەمزىنى ③ بىر قەترەمەيدىن ئىيان ④ ئۆتكەچ،»

---

① قەدەھ، كاسە، جام، قەدەھ

② ئادا - جۇدا.

③ ئەنەل ھەق پرىنسىپى

④ ئاشكارىلاپ قويۇش.

دەيدۇ. ئۇ بىر غەزىلىدە:

«كەل ئەي مەنسۇر بولۇپ ساقى سىرىملى ئاشكار ئەيلەي»

دېسە، 51 - غەزىلىدە:

«مەنسۇر ئەنەل ھەق سىرىنى ئەيلەي زاھىر»

دەپ يازىدۇ. ئۇ 67 - غەزىلىدە تېخىمۇ قەتئىيەتلىك بىلەن:

«مەيى مەنسۇردىن مەستى ئەنەل ھەق بولماغىنىڭ ھاجەتە
ساراپا ئوستىخانىڭ تەختە بەند جويدار ئەرمەس»

دەپ يازىدۇ. ئۇ 70 - غەزىلىدە:

«رەمىز ① ئەنەل ھەق نە دەپ ئىشىق ئېلىدىن ئاشكار
چۈنكى پەرىزادلا قاشىنى دار ئەيلەرمىش»

دېسە، 88 - غەزىلىدە:

«داروگىر ② ئىشقىڭ تاراجىدىن ③ مەنسۇر ۋار،
ئەغمەئى جۇشى ئەنەل ھەق چەككەلى مەردانە يوق»

دەپ يازىدۇ. ئۇ 128 - غەزىلىدە ئۆزىنىڭ ئۆلۈمگە ھازىر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ:

«قەدەھ مەنسۇراتىغا تولدۇرۇپ كەلتۇرگىل ئەي ساقى،
تەنىمدە ھەم رەگۇ ھەم ئوستىخاندا ھەم رەسەن ④كەلدىم.

① بوش ئاھاڭدا ناخشا ئوقۇش.
② ئورۇش، توقۇنۇش.
③ تالان - تاراج.
④ تارماپلا.

دەپ يازىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر رۇبائىسىدا ئالەمدىن نوھ، ھەزرەت ئىسلى ۋە مەنسۇر ھەللاجىنىڭ ئۆتكەنلىكىنى قايغۇ بىلەن تىلغا ئېلىپ مۇنداق يازغان:

«ئۇھىكى جەھان ئىچرە دىلگىر ئىدى ئۆتتى
ھەيدەر جۇۋەلايەت بىلە بىر شېئىر ئىدى، ئۆتتى»
مەنسۇر ئەگەرچەندە ئەنەل ھەق دېدى ئاخىر،
دەر قەيدى جۇنۇن بويىندا زەنجىرى ئىدى ئۆتتى.

روشەنكى، زەلىلى ئۆزىنى سوفىزمنىڭ مەنسۇر ھەللاجى ئېقىمىغا باغلايدۇ. ئۆزىمۇ «ئەنەل ھەق» رەمزىنى سىر سۆزىتىدە ساقلاشقا تىرىشىدۇ.

زەلىلى ئۆز شېئىرلىرىدا شەرق سوفىزمىنىڭ پېشۋالىرىدىن شەمشى تەبرىزى فەرىدىدىن ئەتتار (؟—1229)، مەۋلانا جالالىدىن رۇمى (1207—1273) قاتارلىقلارنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان «مەنتە قۇتتەيىر» ① (قۇش نۇتقى) ناملىق ئەسىرىدىن كەڭ پايدىلانغانلىقى مەلۇم، بۇ ئەسەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۆسمۇرلۇك ۋاقتىدا ئۇنىڭغا كۆچلۈك تەسىر قىلغانىدى. «مەنتە قۇتتەيىر»دە «سۇمۇرۇغ (تەڭرى)،» «ھودھود (ھۆپۈپ) سوپىي ئىشان» ۋە «قۇشلار — ئادەم» مۇناسىۋىتى سوفىستىك ئىزاھلانغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەچىك ئاسىياغا كۆچۈپ كەتكەن جالالىدىن رۇمىنىڭ «مەسنەۋى مەنىۋى» ناملىق شېئىرلىرى ۋە ئۇنىڭ شەمسى تەبرىزىگە ھۆرمەت يۈزىسىدىن «دىۋان شەمسىدىن تەبرىزى» نامىدا ئېلان قىلغان لىرىك سوفىزملىق

---

① بۇ كىتاب ھازىرغىچە شىنجاڭدا خەلق ئىچىدە ساقلانغان. بەزىدە نەۋائىنىڭ «لىسانۇتتەيىر (قۇش تىلى)»گە ئالماشتۇرۇۋېلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەن.

شېئىرلىرى زەلىلىگە دائىم قويۇن دەپتىرى بولغانلىقى، ئېھتىمال، ئۇلار شەيىخ سەئدى، ھافىز شىرازى، ئابدۇراخمان جامى بىلەن قوشۇلۇپ سوۋېتتىك ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي نامايەندىلىرى بولغان بولسا كېرەك.

زەلىلى 119 - غەزىلىدە فەرىدىدىن ئەتتارنى ئۆزىگە پىر قىلىپ مۇنداق يازغان:

«خەلق ئۆزرە پەردەئى غەفلەت نەدىندۇر بىلمەدىم،
مەن دەغى غارى فەنادىن ئەمدى بىدار ئۆلمىشەم،
بۇ زەلىلى ۋاقىغى سىررى ئىلاھا بولماغاچ،
جانۇدىل بىرلە موردى شەيخى ئەتتار ئولمىشەم.»

ئۇ 195 - غەزىلىدە ئۆزىنىڭ شەمسى تەبرىزى ۋە جالالىدىن رومىغا بولغان مۇناسىۋىتىنى مۇنداق تىلغا ئالىدۇ:

«نە مەۋلانايى رۇمى ئۆزلۈكىدىن ئارىف ئۆلدىلەر،
زەلىلى تەربىيەت تاقىلمۇ غۇنچە شەمسى تەبرىزى.»

روشەنكى، زەلىلىنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بىلىم مەنبەلىرى ئەينى زامان سوۋېتلىك كلاسسىك مەنبەلىرى بىلەن باغلانغانىدى.

زەلىلى مەنسۇر ھەللاجى ۋە شەمسى تەبرىزى، فەرىدىدىن ئەتتار ۋە جالالىدىن رۇمىدىن ئىبارەت XII-X ئەسىرلىك ئىككى تارىخىي قاتلام سوۋېتلىك قاراشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن كېيىن، ئۆزىگىچە ئەك يېقىن ئۇچ قاتلام بولغان XII ئەسىر تاخىرلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سوۋېتلىك مەشھۇر نامايەندىسى مۇھەممەد باھاۋىدىن نەقىشۋەندى (؟ — 1388) تەرىقىتى توغرىسىدا، 89 - غەزىلىدە مۇنداق يازىدۇ:

«تەرمقى تەقشىبەندەى تاڭلىدىم ① زىمبارەۋىشلىكدۇر.
كۆڭۈل مەستى ئىلاهى ئەل كۆزىدە پارسا بولماق.
زەلىلى ياز ئىلە خوبلاشخاندا تۇرفە يىغلايدۇ،
نە قاتتىغ كۈن ئىكەن بىر ياخشىدىن ئۆلمەي جۇدابولماق.»

زەلىلنىڭ رېئال هاياتىنى سۆيىدىغان، رېئال هاياتتىكى خەلق تەقدىرىگە «ئاتەش سۇمرۇغ» دەك كۆيۈنىدىغان، مەي تۇتقان گۈزەل جانان — «قېشىدا ئوسما ۋە كۆزىدە سۇرمىسى» بولغان گۈزەللەر، رەققاس-ئۇسسۇلچىلار، نەي، قالۇن، راۋاب، ئەرغە ئۇن ۋە «ئىراق»، «ئوشاق» مۇقاملىرى هەققىدىكى كۆپلىگەن پائال سەنئەت سۆيەر شېئىرلىرى ئۇنىڭ نەقشۇەندى سوفىزم قاراشلىرىنى تەستىقلايدۇ. ئۇ 20-غەزىلىدە:

«كوهنەلەنكەرى ئالەم، كارۋان ئىبرۇر ئادەم،
دەم ئالىپ ئۆتەر بىردەم، سەن بۇ دەم غەنىمەت تۇت.
گۈل پۇش، زۇلفى كاكۇلى بەردۇش ②
ئەيلەدى كەفەن ئاغوش ③ ئەقلىڭ ئۆلسە ئىبرەت تۇت»
«دەير ④ ئىچىگە قوي قەدەم، مەستى مەي مۇغانە بول، ⑤
خىزىر سوي ئىستەمە تاپتۇچە روزىگار ⑥ ئۆتەر»
دەيدۇ. ئۇ 22-رۇبائىسىدا يەنە شۇ ئاهانگدا:
«دۇنياچۇ رەبات، كارۋان ئادەمدۇر،
هەر ئادەمنىڭ ئىچرە يۈز ئالەمدۇر،
مىڭ يىل ياشاساڭ جاهاندا جۇن نوهى نەبى
ئاخىر ئۆلەسەن غەنىمەت ئۇشبۇ دەمدۇر»

---

① بىلدىم، چۈشەندىم.
② مۇرە — يەلكە.
③ ئاغۇش-قۇچاق، باغرى. ④ مەيخانە. ⑤ راسا مەس بول. ⑥ ئۆلمەس.

دەپ يازىدۇ. ئۇ مۇزىكا، ئۇسسۇلدىن ئىبارەت ئىسلام مۇتەئەسسىپلىرى تەرىپىدىن قاتتىق چەكلەنگەن سەنئەتنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ ماختايدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«نەغمە بىلەن تازەدۇر جانلەر،
نەغمە بىلەن شاد پەرىشانلەر.»

روشەنكى، زەلىلنىڭ سوغزمى رېئاللىق ۋە جانلىق ئىنسانىيەتنى مەزمۇن قىلغان، ئۇنىڭ «تەركى جاھان» قىلغانلىقى ئۆز غايىلىرى ئۈچۈن ياخشى نىقاب، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «تۇغيان (ئىسيان) قىلۇاتقان سەۋدايىلىق (تەپەككۇر) نى باغلاپ تۇتۇپ تۇرىدىغان زەنجىر» دىن باشقا نەرسە ئەمەس ①.

§3. زەلىلى شېئىرلىرىنىڭ پەلسەپىۋى قىممىتى

زەلىلى ئالەمنى تەڭرى ياراتقان، ياراتقاندىمۇ ئىنسانىنى مەقسەت قىلىپ ياراتقان، ئالەمنىڭ ماھىيىتى ۋە سىرى تەڭرىنىڭ ئىنسانىغا، ئىنسانىنىڭ تەڭرىگە ۋە ئىنسانىنىڭ ئىنسانىغا مۇھەببىتىدىن ئىبارەت، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭچە، ئالەم ماددىي نەرسىدىن ئىبارەت، ئۇنى تەڭرى ياراتقان ۋە تەڭرى ئۇنىڭدا ئۆزىنى تەستىقلىغان، «ئىشق» ئالەمنىڭ بىرىنچى ۋە باش سەۋەبىدىن، ھەممىنىڭ ئاساسىي ۋەجى ۋە ئىزاھاتىدىن ئىبارەت.

① 13 - ھەزلەك قارالسۇن.

زەلىلى 19 - رۇبائىسدا «ئىقلىم ئەناسىرى» — تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتنى ئېتىراپ قىلىدۇ. 171 - غەزىلىدە كائىناتتىكى مەۋجۇدىيەتنىڭ زەررە شەكلىدە ساقلانغانلىقىنى، ئۇلار تەڭرىنىڭ تەبىئەتتە مەۋجۇتلۇقىغا شاھىدلىق قىلىدىغانلىقىنى مۇنداق ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ:

«بۇ كائىنات ئىچىدە زەررە - زەررە مەۋجۇدات،
دېدىلەر ئەشھە دۇئەن لائىلاھ ئىللەللاھ.»

زەلىلىنىڭ پانتېئىزملىق قارىشىدا تەبىئەت تەڭرىنىڭ شاھىدى، ئىپادىسى دېگەن چۈشەنچە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، خۇددى مەنسۇر ھەللاجىدەك، تەڭرى ئادەمدە دېگەن قاراشقا يۈزلىنىدۇ. ئۇ 164 - غەزىلىدە:

«سەن ئۆزۈڭگە تاماشىا قىل،
ھەر ئاجايىپكى باردۇر ئادەمدە.
ئەقلى كامىل تېپىڭدە چەيھوندۇر،
نەتىلەر سەن سۇ قەترەئى نەمدە.
ئەرغونونىڭ ساداسىدىن كۆيدۇم،
شۇئىلە تاشلايدۇ زىرئىلە بومدە.
قايدا ئەيسا كەبى مەسىھايى،
كۆرگەي ئەسرارى ھەقنى مەرىەمدە
تەشنەلىك قالمادى لەبىڭ شورماي
نى شەرابو نەچاھى ① زەمزەمدە»

دەپ يازىدۇ. ئۇ، ئاجايىپ سىرلار ئىنسانىدا، ئۇنى سەن

① چاھى — ئۇدۇق، چوڭقۇر.

چوڭقۇر ئويلان، كامىل ئەقىل-بىلىش دەريياسى (ئامۇ دەك) سەندە تۇرۇپ، بىر قەترە سۇددىن نېمىنى بىلمەكچى ئىدىك. قارا ياغاچتىن ياسالغان ئەرغۇنون چالغۇسىغا، ئۇنىڭدا ئىنسانىنىڭ زىرو بوم ئاۋازى ئىپادىلىنىپ مېنى ھەيران قالدۇاتىدۇ. ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ دەۋى ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈشى ئەدىكى ئىش، تەڭرىنىڭ سۈرىتىنى ئىزدىسەك، بۇ ئۇى مەريەمگە قارىساق بولىدى. پەقەت ئىنسانىنىڭ لېۋىنى سۆيۈپ تەشنالىقىنى قانائەتلەندۈرمەسەك، زەمزەم ئورنىغا شاراب توشقۇزۇپ ئىچسەكمۇ ئۇسسۇزلۇقۇڭ قانمايدۇ. بۇ نېمىدېگەن تىرەن جۇملە، ھە!

ئۇ، ئۆز غەزەللىرىدە تەڭرى گۈزەللىكى بىلەن ئىنسان گۈزەللىكى تەڭرىگە بولغان ئىزدىنىش ۋە مۇھەببەت بىلەن ئىنسانىغا بولغان ئىزدىنىش ۋە مۇھەببەتنى بىرلەشتۈرۈپ يازىدۇ. ئۇ تەڭرى مەلۇم دەرگاھدا ــ ئىبادەتخانىدا بولىدۇ، ئىبادەتخانىلار تەڭرىنىڭ ئۆيى دېگەن قاراشلارنى مازاق قىلىپ، 121-غەزىلىدە تەڭرى تەبىئەتتە، ئۇنىڭ خاس ماكانى يوق دەپ مۇنداق يازىدۇ:

«چىللەنىشىن شەيىخلەر سەۋەئىدىن چىقىڭ بەلى
تەڭرى چولا مەكان ① ئېرۇر، يوق ئاڭا مەنزىل مەقام②.»

ئۇ تەڭرى-تەبىئەتنىڭ بىرەر دىنغا، مەزھەپكە خاس ئەمەسلىكىنى بىرقانچە قېتىم تىلغا ئالىدۇ. 168-غەزىلىدە:

«مۇسۇلمان مەزھەبىگە ئوت سالىپ باشتىن ئاياغ ئۆرتەر
كىيىپ باشىغە ئول ئاخىركى گۈلگۈن يەتتەدىن جالە ③

---

① چولا مەكان—ماكانسىز ② مەقام—ئۆي — جاي ③ جالە—قالپاق

دەيدۇ.

زەلىلى مۇسۇلمانلىق نىقابىغا يوشۇرۇنۇۋالغان رىيايى شەيخلەرنىڭ بىلىمسىزلىكى، جاھىللىقى ۋە خەلقىنى زۇلۇم سالغان گۇناھكارلاردىن ئىكەنلىكىنى ئۆزىنىڭ 35 - 55 - 116 - ۋە 137 - غەزەللىرىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«زەلىلى خانىقاھى كۆڭلۈڭ ئىچرە ئەربەئەينى ئولتۇر
مەجاز شەيخلەرنىڭ سۆھبەتى ئۇچبو ① رىيا ئاخىر.»
«قەدىرى تاجى مەرىفەت بىلمەيمىكەنلەر زوھىد ئىبلى
خاتىرى خوشتۇر ھەمىشە جۇببە ۋە دەستاردىن②.»
«مەئنى لائىلاھە ئىللاھونى بىلمەيىن ③
قىلغان نەماز، روزە فوسون - فاساندۇر ④.»
«رىيايى شەيخلەردىن تاپماغاي بوي مۇسۇلمانلىق
بەرەھمەن سومناتى ئىچكىرە گەبرىيەت پەرەست ئۆلدۇم.»

ئۇ ئەمگەكچى خەلقنى ئۇلۇغلايدۇ. 57 - غەزىلىدە دېھقان بىلەن تۆرىنى سېلىشتۇرۇپ:

«مەغرۇر ناماز ئولماغىل ئەي زاھىرى خودبىن
دېھقان سەمەلدەر قاشىدا تۇدەۋۇ ⑤ خەستۇر»

دەپ يازىدۇ.

---

① ئۆزىرە تەرەسلىك، مەنمەنلىك.
② سەللە - تون كىيگىنىگىلا ئۇقال.
③ بۇ يەردە تەكرىنىڭ ھېرلىكىنىڭ پەلسەپىۋى تەھلىلى بىلمەسلىك نەزەرىيە تۈزۈلغان بولۇشى ئېھتىمال.
④ ئويدۇرما.
⑤ تۇدەۋۇ - دۆۋە

زەللى ئەخلاقىي مەسەللەر ھەققىدە توختالغاندا راستلىقنى سەرۇى دەرىخىگە، ئەگرىلىكنى يىلانغا ئوخشىتىدۇ. ئۇ ئادالەت، ئىنساپ ۋە ياخشىلىقنى كۆيلەيدۇ. ئۆز يۈرتىنى جەننەتتىن ئۈستۈن قويىدۇ. ئۇ وو-غەزىلىدە:

«سەبىز خەتتى دىلبەران شەھرى ماچىن بىزگەدۇر
سىزگە جەننەت چارباغىدىن گۈلى رەيھان كېرەك»

دەپ خىتاب قىلىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، زەللى ئىجتىمائىي تارىخىي جەھەتتە ئالاھىدە تارىخىي دەۋردە — خوجىلار دەۋرى دەپ ئاتالغان زۇلمەتلىك، پاجىئەلىك دەۋردە، ئىدىيەۋى ئاتموسفېرا جەھەتتە پانىتېئىزملىق ① قاراشلار بارغانسېرى ئىلغار كۆز قاراشلار بىلەن ئۆزىنى يوپۇقداشقا مەجبۇر بولغان دەۋردە ياشىدى. ئۇنىڭ ئىدىيىلىرى ئىنسانپەرۋەرلىك پىكىر بىلەن پانىتېئىزملىق ئالەم قاراشلىرىنىڭ سوفىزملىق ئىشقى ئىلاھىيە — ئىشقى ئىنسانىيە (بەشىرىيە) شەكلىدىكى بىرلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

زەللى ئۆز دەۋرىدە خۇددى باشقىلار مەشرەپكە ئوخشاش شېئىرىي لىرىكا شەكلىنىڭ ئاجايىپ تاۋلانغان ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنى سەرخىل ماجازى ۋە تەمسىلەش ۋاستىلىرى بىلەن ھەم يوشۇرۇش، ھەم ئىپادىلەشكە ماھىر ئىدى.

زەللى ئىراسلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ۋە ئەدەبىيات تارىخىي تەرەققىياتىدا نەۋائىدىن كېيىنكى يەنە بىر مۇھىم خەزىنىلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. ئۇنىڭ «سەپەرنامە»

---

① پانىتېئىزم — خۇدا بىلەن تەبىئەتنى بىردەك نەرسە دەپ ھېسابلايدىغان دىنىي پەلسەپىۋى تەلىمات.

ۋە «تەزكىرە» نامىلىرى ئەينى زامان تارىخىنى يېقىندىن ئۆگىنىشكە مەنپەئەتلىك مۇھىم ھۆججەت، ئەلۋەتتە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. زەلىلىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. زەلىلى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىنى سۆزلەپ بېرىڭ.
3. زەلىلى شېئىرلىرىدا قانداق پەلسەپەۋى ئىدىيىلەر ئالغا سۈرۈلگەن؟

V باب. خوجا جاهان ئەرشی

§1. ئەرشىنىڭ هايات پائالىيىتى

خوجا ياقۇپ — خوجا جاهان ئەرشی (1685 — 1755) ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىدىكى يىرىك نامايەندە، لىرىك شېئىرىيەتنىڭ ماهىرى، ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىك ئېقىمىنىڭ هامىيسى. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرى ئۇ دۇچ كەلگەن پاجىئەلىك قىسمەتلەر تۈپەيلى ئۆز دەۋرىنىڭ چاڭ-توزانلىرى ئىچىگە كۆمۈلۈپ قالغان بولۇپ، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ دىققەت نەزەرىدىن چەتتە قالغانىدى، گەرچە مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» ناملىق مەشهۇر تارىخىي ئەسىرىدە خوجا ياقۇپ-خوجا جاهان ئەرشی ئاساسلىق تارىخىي شەخس سۈپىتىدە هۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەرشی ئەسەرلىرى ئۇستىدە جامائەتچىلىك تېخى بىۋاستە چۈشەنچىگە ئىگە بولالمىغانىدى. «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 21-سانىغا ئەرشی دىۋانىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانغان يېگانە نۇسخىسى ئېلان قىلىنىپ، XVII ئەسىر ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ناهايىتى چوڭ بوشلۇق تولدۇرۇلدى. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىي تەتقىقاتىدا قۇتلاشقا ئەرزىيدىغان چوڭ ئىختىرا.

خوجا ياقۇپ — خوجا جاهان ئەرشىنىڭ كىشىنى هەيرەتتە قالدۇرغۇچى مول مەزمۇنغا ئىگە رەڭدار ۋە نەپس شېئىرلىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ياشىغان دەۋری، هايات پائالى-

يىتى، بەدىئىي ئىجاددىيىتى ۋە ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتى ۋە پۇتكۈل مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان
ئىدىئولوگىيىلىك كۈرەشلەر توغرىسىدا كەڭ جامائەتچىلىككە
نۇقتىلىق مەلۇمات يەتكۈزۈش ئېھتىياجى تۇغۇلدى. بۇنىڭ ئۆ-
زى ئەرشى تەتقىقاتى ئۇچۇن بىر مۇقەددىمە.

خوجا جاھان ئەرشى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەل-
شىر نەۋائى دەۋرى، سەئىدىيە دەۋرىدىن كېيىنكى ئاتالمىش
«خوجىلار (خوجىگان)» دەۋرىدىكى يەنە بىر يۇكسەك نامايەن-
دە. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، خوجام قۇلى ئوغلى خىرقىتى،
بابا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇھەممەد ئاب-
دۇللا خاراباتى، موللا خامۇش يەركەندى قاتارلىق يىرىك تە-
پەككۇر - ئەدىبلەر ۋەكىللىكىدىكى XVII - XVIII ئەسىر ئۇيغۇر ئە-
دەبىياتىدا خوجا جاھان ئەرشى خاس بىر تارىخىي دەۋرنىڭ
دانىيال خوجىدىن باشلانغان. ۋە يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك دا-
ۋاملىشىپ ئۆزىدە ئاخىرلاشقان «ئىككىنچى يەركەن خانلىقى»
(ياكى ئالتەشەھەر خانلىقى) دەۋرىنىڭ (1700 — 1755) ئاساس-
لىق ۋەكىلى ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ھامىيسى بولۇپ مەيدانغا
چىققاندى.

ھازىرقى تارىخ ۋە ئەدەبىيات تارىخ تەتقىقاتىمىزدا خو-
جىلار ۋە خوجىلار دەۋرى مەسىلىسى ئىنچىكە مۇھاكىمە قىلىن-
غىنى يوق. كۆپ ھاللاردا ھەممە خوجا ئەۋلادلىرى بىر تاياقتا
ھەيدىلىپ قارىلىنىدىغان، ئىدىئولوگىيىلىك دىنىي مەزھەپ بول-
غان «ئاق تاغ»، «قاراتاغ» ئېقىمى ئائىلىۋى نەسەب بويىچە مۇ-
ھاكىمە قىلىنىدىغان، ئەينى زامان كىشىلىرىنى مۇستەسنا سىز ھال-
دا، ئۇلارنىڭ ياشىغان شەھەر - يۇرتلىرىغا قاراپ ھەر ئىككى
مەزھەپنىڭ بىرىگە تەئەللۇق قىلىپ قويىدىغان، نەتىجىدە خو-
جىلار دەۋرى بىر پۈتۈن دەۋر، خوجىلار دەۋرى روھىيىتى،

بىر پۈتۈن دىنىي مەزھەپ روھىيىتى دېيىلىدىغان بىر تەرەپلىمە خاھىش مەۋجۇت.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، سەئىدىيە سۇلالىسىنى ئاساس قىلغان يەركەن خانلىقى (1514 — 1678) مۇنقەرز قىلىنىشتىن تاكى چوڭ - كىچىك خوجىلار ئىسيانى بېسىقتۇرۇلۇپ بۇ جايلاردا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەنگە (1758) قەدەر ئۆتكەن 80 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا يەرلىك ھاكىمىيەت ئىزچىل تۇرده ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قولىدا تۇرغىنى يوق. ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا 1678 - يىلىدىن 1693 - يىلىغىچە، ئۇنىڭ ۋارىسلىرى سەككىز يىل ئەتراپىدا جەمئىي 20 نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت ئاپاق خوجىنىڭ رەقىبى، قارا تاغلىق دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قوغلىغا ئۆتۈپ، 1700 - يىلىدىن 1755 — يىلىغىچە 55 يىل داۋام قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگىچە بولغان ئۇچ يىل (1756 - 1758) ۋاقىت بۇرھانىدىن خوجا ۋە خان خوجا باشچىلىقىدىكى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە توپىلاڭلىرى بىلەن ئۆتتى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگىنىدىن كېيىن (1758) تاكى راشىدىن خوجا قوزغىلىڭى ۋە ياقۇپبەگنىڭ «بەدەۋلەت خانلىقى» (1864) مەيدانغا كەلگىچە ئۆتكەن 106 يىل ۋاقىت ئىچىدە ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرى ئىنىقراقى بۇرھانىدىن خوجا ئەۋلادلىرى قوقان خانلىرى ھىمايىسىدە كۆپ قېتىم چېگرىغا بېسىپ كىرىپ «ئاپاق خوجا تۇغى ئاستىدا ئىسيان كۆتۈرۈش» (كۇرۇپۇتكىن سۆزى) قەستىدە بولۇشتى. بۇ دەل زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ قاتارلىقلار ھامىيلىقىدا ئابدۇرېھىم نىزارى قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىلىرىنى

قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈچەپ كۈرەش قىلىۋاتقان دەۋرى ئىدى. مىرزا ئۇسمان بەگنىڭ ئانىسى رەھىمەخان ئاغىچىنىڭ تەكلىپى بىلەن مۇھەممەد سادىق قەشقەرى يازغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» ناملىق ئەسەر بۇ دەۋرنىڭ نوپۇزلۇق تارىخىي يادنامىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

ئاتالمىش «خوجىلار» كونكرېت، ئەتراپلىق تەھلىل قىلىنىشى، «ھەممىنىلا ئوخشاش كۆرۈپ، ئاداۋەت ۋە ئۆچمەنلىك قىلىنماسلىقى» (موللا مۇسا سايرامى سۆزى)، سەئىدىيە - يەركەن خانلىقى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا پۈتكۈل ئۇيغۇر ئىلغار ئىدىئولوگىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە يېرىم ئەسىردىن ئارتۇقراق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىككىنچى يەركەن خانلىقى ــ ئالتەشەھەر خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىياتىمىز تارىخىدىكى ئۇنتۇلغان ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى، ئۇ كىيىنكى ۋاقىتلاردا زوھۇرى ۋە نىزارى ۋەكىللىكىدىكى ئەدىبلەر تەرىپىدىن جاھالەت دىۋىلىرىگە قارشى كۈرەش بەدىلىگە داۋام قىلدۇرۇلغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنىشى، ئەينى زامان ئەدىبلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئەرشى، فۇتۇھى، خامۇش ئاخۇن يەركەندى ئەسەرلىرى تەتقىقات ئوبيېكتلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈلۈشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شۇ بىر تارىخىي قاتلىمىنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش مۇمكىنلىكى تۇغۇلىدۇ.

1. ئەرشى ياشىغان دەۋرنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

مەخدۇم ئەزەم XV ئەسىردە سەئىدىيە خانلىقىغا كەلگەن، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى بولغان، ئۇلار: خوجا ئەھمەد كاسانى (خوجا كالان)، خوجا مۇھەممەد ئىمىن (ئىشان - كالان)، خوجا دوس

تى، خوجا ئىسھاق ۋەللەردىن ئىبارەت ئىدى، خوجا ئىسھاق ئابدۇكەرىمخان سۇلتان (1562 — 1592) نىڭ ئىنىسى مۇھەممەد سۇلتان (1592 — 1610) زامانىدا قەشقەرگە كېلىپ زور ھۆرمەتكە ئېرىشتى. ئۇنىڭ ئانىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى ئىدى. XVII ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى ئىسمائىلخان ۋاقتىدا مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىسى خوجا يۈسۈپ ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجا بىلەن يەركەنگە كەلدى. خوجا يۈسۈپ خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ ئوغلى ئىدى. بۇ چاغدائىسمائىلخان خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى خوجا شۇئىبنىڭ ئوغلى دانىيال خوجىغا مۇخلىس بولغان بولۇپ، خوجا يۈسۈپ دانىيال خوجىنىڭ دادىسى خوجا شۇئىپ بىلەن بىرلەشۈرە ئىدى. خوجا يۈسۈپ كەلگەندىن كېيىن ئىسمائىلخان ئۇنى پەيشقەدەم كۆرۈپ ئىززەتلىدى. بۇ چاغدا دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى خانغا: ئىلگىرى بىزنىڭ ئاتا - بوۋىمىزغا قول بەرگەنىدىڭىز. ئەمدى بىزنى تاشلىۋەتتىڭىز، دەپ ئەرز قىلدى، نەتىجىدە خوجا يۈسۈپ ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجا بىلەن يەركەندە تۇرالماي قەشقەرگە كەتتى. تەخ ئاردا مۇرىت توپلاپ ئاق تاغلىق (ئۇششاقىيە) — قارا تاغلىق (ئىسھاقىيە) كۇرىشىنى كۇچەيتىۋەتتى. يۈسۈپ خوجا قازا تاپقاندىن كېيىن، ھىدايىتۇللا ئاپاق خوجا تىبەتكە بېرىپ 5 - دالاي لامادىن يارەم سورىدى ۋە ئۇنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئىلىغا بېرىپ غالدان بوشۇقتۇ (1670 — 1697) نىڭ ھەربىي ياردىمىدە 1678 - يىلى سەئىدىيە - يەركەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ئىسمائىلخان ئائىلىسى بىلەن ئىلىغا تۇتقۇن سۈپىتىدە كۆچۈرۈلدى.

ئاپاق خوجا دەۋرىدە دىنىي ئەسەبىيلىك كۈچەيتىلىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆپلەپ كۆيدۈرۈلدى. نۇرغۇن ئاھالە «قارا تاغلىق» دېگەن

بەدنام بىلەن ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا يىلتلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىشتا ئاپاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغلى خوجا يەھيا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئاپاق خوجا ھەر يىلى 400 مىڭ تەڭگە تۆلەش بەدىلىگە ئۆز ھاكىمىيىتىنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇ 1693-يىلى زەھەرلىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنى (ئەزىزە) «خېنىم پادىشاھ» ئۆزىدىن بولغان ئوغلى مەھدىنى تەختكە چىقىرىش ئۈچۈن خوجا يەھيانى ئۆلتۈرگۈزدى. ئاخىرى ئۆزىمۇ سۈيىقەست بىلەن جان ئۈزدى. ھاكىمىيەت ئاپاق خوجىنىڭ ئوغلى خوجا مۇخەممەدنىڭ قولىغا قالدى. بۇ چاغدا غالدان بوشۇقتۇ ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىگە سۈدىن ئارابدان ئولتۇرغانىدى. بۇ پۇرسەتتە باش كۆتۈرگەن ئىسمائىلخانىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنخان بىلەن ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشكە مەجبۇر بولغان ئەخمەد خوجا ئىتتىپاقلاشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەدخان ئۇچتۇرپاندىن قەشقەرگە كەلدى. سۈدىن ئارابدان ئەۋەتكەن قوشۇن ئەخمەد خوجا (جۇڭگو مەنبەلىرىدە مەخسۇد خوجا، دېيىلگەن) ئائىلىسىنى ئىلىغا ئېلىپ كەتتى. مۇھەممەدخان قېچىپ ئالايدا قىرغىزلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سۈدىن ئارابدان ئىسھاق خوجىنىڭ نەۋرىسى دانىيال خوجىنى يەركەن تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. ئاپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مەھدى بىلەن ئەخمەد خوجىنىڭ زىددىيىتى كۈچەيىپ كەتتى. بۇ چاغدا مەھدىنىڭ تەكلىپى بىلەن دانىيال خوجا يەركەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇ 1677 - يىلى ئۆز ئائىلىسىنى ئېلىپ كەشمىر ئارقىلىق خوجەندىكە (ھازىرقى تاجىكىستانىنىڭ لېنىنئاباد شەھىرىگە) كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

دانىيال خوجىنىڭ تەختكە چىقىشى توغرىسىدا ئاساسلىق

مەنبەلەردىكى كۆز قاراشلاردا بەزى ئوخشىماسلىقلار ساقلانغان. كورۇپۇتكىنىڭ «قەشقەرىيە» ناملىق كىتابى بىلەن ئۇنىڭغا ئاساسلانغان بىر قاتار ئەسەرلەردە: «ئاپاق خوجا مۇھەممەد دىنى تەختكە چىقارغان ۋە كېيىن جۇڭغارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، ئاپاق خوجا ئۆلكەندىن كېيىن مەھدىنىڭ تەكلىپى بىلەن كەلگەن دانىيال خوجا بىلەن ئەخمەد خوجا ئوتتۇرىسىدا جەڭ - جېدەل يۈز بەرگەچكە، جۇڭغارلار قوشۇن ئەۋەتىپ، دانىيال خوجا بىلەن ئەخمەد خوجىنى تەڭلا ئىلىغا ئېلىپ كەتكەن. سۈرۈن ئارابدان خانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، دانىيال خوجىنى يەركەنگە ئەۋەتىپ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى» دېيىلگەن. زۇكۇشۇ (ساگىنچ تورۇ) «شىنجاڭنىڭ XIX - XVIII ئەسىردىكى جەمئىيەت تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدىمۇ شۇنداق بايان قىلىغان.

دانىيال خوجا يەركەندە تەختكە چىققاندىن باشلاپ تاكى ئىلىدىكى ئەخمەد (مەخمۇد) خوجا ئوغۇللىرى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بۇ ھاكىمىيەتنى مۇنقەرز قىلىشىغىچە بولغان يېرىم ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە دانىيال خوجا (1700 — 1730)، ئابدۇللا خوجا (1730 — 1735)، خوجا ياقۇپ (1736 — 1756) ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى.

دانىيال ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى «ئالتە شەھەر» خانلىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىل ئىچىدە ئىلىپ بېرىلغان سىياسەت ئاساسىي جەھەتتە ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىن پەرقلىنىپلا قالماستىن، يەنە دانىيال خوجا، ئابدۇللا خوجا ۋە خوجا ياقۇپ — خوجا جاھان ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ۋاقىتلاردىكى ئەھۋالدىمۇ كۆرۈنەرلىك پەرقلەر بولغان. دانىيال خوجا، سۈۋان ئارابدان ۋە غالدان سىرىن جۇڭغار خانى بولۇپ تۇرغان، ئۇلار شىمالىي شىنجاڭ، ئوتتۇرا شىنجاڭ ۋە شەرقىي

شىنجاڭدا مۇستەقىم تەسىرگە ئىگە بولغان زاماندا ھاكىمىيەت يۇرگۈزگەچكە، جۇڭغار خانلىقىغا ھەر خىل باجلار (موڭغۇلچە ئالۋان) تۆلەشكە مەجبۇر ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە جازا بېجى (غەيرىي مىللەتنىڭ جازا خەتىرىدىن ئامان قالغانلىق بېجى) يىلىغا 100 مىڭ تەڭگىگە يېتەتتى. خوجا ئابدۇللا تەختكە چىقىۋالغاندا بىر قاتار ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ ھەقتە موللا مۇسا سايرامى «بۇ خوجامنىڭ دەۋرىدە تولا ئوبدانلىق بولدى. «سىيەر شېرىف» [خۇراسانلىق ئالىم مەۋلانا مۇئىنىددىننىڭ كىتابى] خوجا ئابدۇللانىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇھەممەد رېھىم تەرىپىدىن تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىندى» («تارىخىي ھەمىدى»، 132 - بەت) دەپ يازغان. ئۇ- نىڭدىن كېيىن، خوجا ئابدۇللانىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ يەركەندە خانلىق تەختىگە چىقتى.

2. ئەرشى دەۋرىدىكى مەدەنىي ھايات

خوجا ياقۇپ — خوجا جاھان ئەرشى ياشىغان زامان چاغ- تاي — تۆمۈرلەڭ ئەۋلادلىرى ھاكىمىيىتى ئۈمۈمىيۈزلۈك ھالاكەت- كە يۈزلەنگەن، بابۇرىلەر سۇلالىسى (1526 — 1761) ئۆز قۇد- رىتىنى يوقاتقان، ئۇ ئىران شاھى نادىر شاھنىڭ ھۇجۇمىغا (1739 - 1740) دۇچ كەلگەن، سەئىدىيە خانلىقى ئاللىقاچان ئاياغلاشقان، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خانلىقلىرى ئارىسىدىكى جەڭ - جېدەللەر كۈچەيگەن، قاراخانىلاردىن باشلانغان ۋە سالجۇقلار دەۋرىدە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن ھەر خىل بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر ئۈمۈمىيۈزلۈك ھالاكەت گىردابىغا يۈز تۇتقان ۋاقىتلار ئىدى. بۇ چاغدا جۇڭغار — ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ باتۇر قونتەيجىدىن باشلانغان جۇڭغار خانلىقى ئىچكى بىرلىك ۋە

سەرىق ئۇيغۇرلاردىن تاكى قۇمۇل، تۇرپان ۋە ئالتە شەھەرگىچە بولغان جايلارغا قاراتقان مىتروپولىيەلىك مەۋقىنى كۆچەيتىش تەن بىردىنلا ئىچكى نىزا ۋە ھالاكەت بوھرانىغا يۈزلەنگەن ۋاقىتلار ئىدى. روسىيە بارغانسېرى ئوتتۇرا ئاسىيا - قازاقىستاندىن ئىبارەت تۈركىي خەلقلەر زېمىنىگە كېڭەيتىش يۈرگۈزگە قەدەم قويغانىدى. چىڭ سۇلالىسى ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە — كاڭشى، چىيەنلۇڭ دەۋرىگە كىرگەن، دۆلەتنى قايتا بىرلەشتۈرۈش كۈنتەرتىپكە قويۇلغان، قۇمۇل - تۇرپان دېيارى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان، كاڭشى خان قوشۇنلىرى بۇ جايلاردا پۇختا بازا تىكلىگەنىدى.

مۇنداق ئوبيېكتىپ تارىخىي مۇھىت «ئۇيغۇر مىللىتى لاگېرىدىكى پارچىلىنىشنى كۆرسىتىپ تۇراتتى» (ساگېنىچ تۇرۇ كىتابى، خەنزۇچە نەشرى 43 - بەت). بۇ ھال ھەتتا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاكا - ئۇكا چوڭ - كىچىك خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقتىمۇ تېپىك گەۋدىلەنگەن①. بۇ ھال دانىيال— خوجا جاھان «ئىككىنچى يەركەن خانلىقى» ياكى «ئالتە شەھەر خانلىقى» نىڭ تارىخىي ئۆتكۈنچىلىكىنى بەلگىلىگەنىدى. ياقۇپ بەگنىڭ «بەدەۋلەت» ياكى «ئالتە شەھەر خانلىقى» پەقەت ئۇ- رۇش ئىچىدىلا 10 يىل داۋام قىلالىغانلىقىنى ھېسابلىمىغاندا، خوجىلار دەۋرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىختا مەلۇم ئورۇن بولغان ئەڭ ئاخىرقى خانلىقلاردىن بىرى دېيىش مۇمكىن.

دانىيال خوجا دېگەن نام ئۇلۇغ موغۇل — بابۇرىلار سۇ- لالىسىنىڭ 3 - سۇلتانى ئەكبەر (1556 — 1605) نىڭ مۇرات ۋە مىرزىخاندىن كېيىنكى 3 - ئوغلى دانىيال (1605 - يىلى

① ساگېنىچ تۇرۇ، «شىنجاڭنىڭ XIX-XVIII ئەسىرىدىكى جەمئىيەت تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 43 — بەتكە قارالسۇن.

جەڭدە ئۆلگەن) نامى تەسىردە قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. خوجا جاھان ئاپاق خوجا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىقاندىن كېيىن دانىيال خوجا خوجەنتكە كەتكەن چاغلاردا خوجا ياقۇپ ــ خوجا جاھان تۇغۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئىسمى ئېھتىمال ئەكبەرنىڭ ئوغلى دانىيالنىڭ ئوغلى سېلىم (جاھانگىر سۇلتان) نىڭ خۇسرۇيى پەرۋىزدىن كېيىنكى 3- ئوغلى خۇررەم (شاھى جاھان) نامىنىڭ تەسىردە قويۇلغان بولۇشى ئېھتىمال. شاھى جاھان لاياقەتسىز ئاكىلىرى ئورنىغا جاھانگىر سۇلتاندىن كېيىنلا 1627 - يىلدىن 1658 - يىلغىچە 30 يىل پادىشاھلىقتا تۇرغانىدى.

تارىخىي مەنبەلەردە خوجا جاھاننى دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى دېگەن ۋە دانىيال خوجىنىڭ نەۋرىسى دېگەن ئىككى خىل قاراش ساقلانغان. كورۇپاتكىن، ساگېنچ تۇرۇ ئەسەرلىرىدە خوجا ياقۇپ - خوجا جاھان دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى دېيىلىسە، «تارىخىي ھەمىدى» دە خوجا جاھاننى خوجا ئابدۇللانىڭ ئوغلى دانىيال خوجىنىڭ نەۋرىسى دېيىلگەن. بىزنىڭچە خوجا جاھان خوجا ئابدۇللانىڭ ئوغلى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. خوجا يەھيانىڭ «خوجا جاھان» نامى ئۇنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىقىندىن كېيىن، «ئەرشى» تەخەللۇسى ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن. خوجا جاھاننىڭ بارىمتايلىقتا «گۆرۈدە» تۇرغانلىقى ھەققىدە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، ئۇ چاغدا يەركەن خانلىرىنىڭ ئوغلى مۇنداق گۆرۈدە تۇرۇشى شەرت ئىدى. خوجا جاھان ئىلىدا دانىيال خوجىنىڭ شاھزادىسى سۈپىتىدە تۇرغانمۇ ياكى ئابدۇللا خوجىنىڭ شاھزادىسى سۈپىتىدە تۇرغانمۇ، بۇمۇ ئېنىق ئەمەس.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ كۆرسىتىشىچە، خوجا ئابدۇللا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان) پايتەخت يەركەندە خان بولۇپ، خوتەنگە ئۇنىڭ ئىنىسى

ئابدۇللا خوجا، قەشقەرگە يەنە بىر ئىنىسى يۈسۈپ خوجا، ئاقسۇغا خامۇش خوجا (بەزى مەنبەلەردە نىزامىدىن خامۇش خوجا دېيىلگەن) ھاكىملىق قىلغان. كورۇپاتكىنىڭ كۆرسەتمىسىچە، «دانىيال خوجا ئۆلۈپ، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى تۆت شەھەرگە خان بولدى. يۇنۇس خوجا دېگەن ئوغلى خوتەنگە خان بولدى①» دېيىلگەن. ئۇ قالغان ئۇچ ئوغلىنىڭ ئىسمىنى كۆرسەتمەي، «يۇنۇس خوجىنىڭ پادىشاخان ۋە جاھان خوجا دېگەن ئىككى ئوغلى بار ئىدى②» دەپ «جاھان خوجا»، «خوجا جاھان» نامىلىرىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەخمەد (مەخمۇد) خوجىنىڭ ئىككى ئوغلى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ كىچىكىنىڭ ئىسمىنى خەنزۇچە مەنبەلەردە «占集霍» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇ ھەقتە ئۇيغۇر مەنبەلىردە دېيەرلىك تىلغا ئېلىنمىغان. «خوجىزەن» دېگەن ئىروگلىق بەزىدە خان خوجا، بەزىدە خوجا خان، خوجا جاھان دەپ تەرجىمە قىلىنىپ، بۇ ئىسمىنى ۋاريانتلاشتۇرۇۋەتتى. مەلۇمكى «خوجىزەن» ئۇۋزىنى «باتۇرخان» دەپ ئېلان قىلغانىدەك، بۇرھانىدىن خوجا ئۆزىنى «خان خوجا» دەپمۇ ئېلان قىلغانىدى. ئوخشاش ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىسىملارنىڭ كۆپلەپ تەكرارلىنىشى رېئال مۇھىتتا ئەجەبلىنەرلىك بولمىسىمۇ، مۇنداق رېئال مۇھىت تارىخقا ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتقا بىرقەدەر مۇشكۈللۈكلەر كەلتۈرۈشى ئېنىق.

خوجا ياقۇپ ـ خوجا جاھان ئەرشى يۇقىرى مەلۇمات ئالغان. ئۇنىڭ قەيەرلەردە، كىملەردىن، قانداق تەربىيە ئالغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما بىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە نەزەر سالساقلا، ئىران ئەپسانىلىرى، يەھۇدى رىۋايەتلىرى، ئە-

① «قەشقەرىيە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 151 ـ بەت.

② ھۆ كىتاب، 154 ـ بەت.

رەب هېكايىلىرى، يۇنان هېكمەتلىرى، شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى، ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى ۋە تۆت زات توغرىسىدىكى كلاسسىك قاراشلار ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، قەلبى ئىنسانپەرۋەر ھېس - تۇيغۇلار بىلەن تولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

خوجا ياقۇپ - خوجا جاھان ئەرشى تەخمىنەن 50 - 51 ياشلارغا كەلگەندە، 1736 - يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى.

ئۇ ھۆكۈمرانلىقتا تۇرغان 20 يىللىق تارىخىي مەزگىلدە «ئالتەشەھەر» ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىرقەدەر تىنچ گۈللىنىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى بۇ دەۋرنى سۆلتان ھۈسەيىن بايقارا زامانىسىغا ئوخشاتقان. بۇ ھەقتە مۇھەممەد سادىق قەشقەرى:

«مەملىكەت ئىچرە شەھنشەھ ئەيلەسە جانلارغا جان،
بەلكى جاندىن ئاشۇرۇپ جانلارغا جانان ئەيلەمىش.»

دەپ يازغانىدى. بۇ زاماندا سۇ قۇرۇلۇشى، تېرىقچىلىق ئىشلىرى ياخشىلىنىپلا قالماستىن، يەنە قاتناش، لەنگەر قۇرۇلۇشلىرى ياخشىلانغان. «ئاق مەدرىسە» (مەدرىسەئى خاموش) بىنا قىلىنغان بۇ دەۋردە ئەرشى، پۇتۇھى، خاموش ئاخۇن يەركەندى قاتارلىق خان جەمەتى ئەدىبلىرىدىن تاشقىرى، مىرھالىددىن يەركەندى، ئۇلۇغ ئەزەم، نىيازى، قاسىمى، موللا ھاجى، زەيىنىدىن مۇھەممەد ئىمىن سەدرى قەشقەرى، مولا مۇھەممەد تۆمۇر قەشقەرى، مىر فازىل، مۇھەممەد سىدىق ئارتۇشى، مۇھەممەد سىدىق رۇشدى، ئۆمەر باقى، رەھىم باقى يەركەندى، شائىر ئاخۇن قاتارلىق ئەدىب ۋە تەرجىمەشۇناسلارنىڭ ياشىغانلىقى مەلۇم. مۇھەممەد ئىمىن خوجام قۇلى ئوغلى خىرقىتى، مۇھەممەد

ئابدۇللا خاراباتى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى قاتارلىق ئەدىبلەر-
نىڭ ئاخىرقى ھاياتى دانىيال خوجا دەۋرىگىچە يېتىپ كەلگەن.
نۆۋىتى ۋە سالاھىى خوجا ياقۇپ - خوجا جاھان ئەر-
شى زامانىدا ئۆز ئىجادىيىتىنى داۋاملاشتۇرغان. ئەمما بۇ
مۇئەللىپلەرنىڭ ئۆز ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بىزگە مەلۇم
ئەمەس.

3. ئەرشىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى

خوجا ياقۇپ — خوجا جاھان ئەرشى جۇڭغار خانى غالدان
سىرىن ئۆلگەندىن كېيىن تامامەن مۇستەقىل بولۇۋالدى. بۇ
ئىش خوجا يەھيانىڭ ئىنىسى خوجا يۈسۈپنىڭ ئىلىغا ئولپان
تۆلىگىلى چىقىپ، ھىيلە بىلەن ئۇ يەردىكى باريمتاي شاھزادە-
لەرنى قۇتۇلدۇرۇپ مۇزاتتىن ئۆتۈشى بىلەن تەڭلا باشلانغان.
نەتىجىدە بۇ يەردىكى جۇڭغار باج ئەمەلدارلىرى قىرىپ
تاشلانغانىدى.

ئامۇرسانا ئۇچتۇرپان بېگى خوجەسىنىڭ مەسلىھەتى بە-
لەن ئالتە شەھەرنى قايتا قولغا ئېلىش ئۈچۈن، ئىلىدا تۇغۇلغان
ئاپاق خوجا نەۋرىلىرى (ئەخمەد - مەخمۇد خوجا ئوغۇللىرى)
بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجاخانىنى تۇتقۇندىن بوشىتىپ، جۇڭ-
غار قوشۇنلىرىغا يول باشلىغۇچى قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قو-
شۇن ئەۋەتىدۇ. قەشقەر ھاكىمى خوجا يۈسۈپ ئاغرىپ قالغاچقا،
ئوغلى خوجا سىدىق باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىدۇ. لېكىن قوشۇ-
نىدىكى قىرغىزلارنىڭ يۈز ئۆرۈشى، ئاتاقلىق خوجىلارغا بولغان
خورايىي ئېتىقاد تۇيغۇسى قوشۇن پارچىلىنىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن بۇرھانىدىن خوجا ئۆز تەرىپىگە ئۆتكەن قىرغىز سەر-

گەردىلەردىن قوباتنى قەشقەرگە ھاكىم قىلىپ قويۇپ، پايتەخت يەركەن شەھىرىنى قامال قىلدى. بۇرھانىددىن خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئالدىغا ئادەم كىرگۈزۈپ سۆھبەتلىشىش باھانىسىدە يەركەن خانلىقىنىڭ ئىشىك ئاغىسى نىياز بىلەن ئوشۇر غازى بەگنى سېتىۋالدى. غازى بەگ پىدائىي قىسىملار گارنىزونىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇلار باشلىغان 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن شەھەر سىرتىغا چىققاندا ئالدىنقى قوشۇن بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئازغىنا كىشىلىك ئارىلاشما قوشۇنىددىن قاچقان بولۇپ، ئاساسىي قوشۇننى پارتىپاراق قىلىۋەتتى. نەتىجىدە يەركەن بۇرھانىددىن خوجىنىڭ قولىغا ئۆتتى. خوجا ياقۇپ ـ خوجا جاھان ئەرشى ئۆز خەلقىگە ئىشىنەتتى. خەلق ئەرشىگە بولغان مېھرىبانلىقى① تۈپەيلى شۇنچە پىداكارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئىلاجسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئەرشى كېچىدە شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنى قۇبات مىرزا لەشكەرلىرىگە تۇتقۇزۇپ كېلىپ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. بۇ قېتىمقى قانلىق قىرغىنچىلىقتا ئەرشىنىڭ ئوغلى، لىرىك شائىر فۇتۇھى قەتلى قىلىنغانىدى. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى غايەت زور پاجىئە ئىدى. بۇنى چەت ئەل تارىخچىلىرى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرى ئىلىپ بارغان ئۇچ چوڭ قانلىق پاجىئەنىڭ بىرى، دەپ قاراشتى. بۇلار: ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى بىۋاسىتە ئىلىپ بارغان 1678 - 1679 - يىللىرىدىكى قانلىق قىرغىنچىلىق؛ بۇرھانىددىن خوجا ئىلىپ بارغان 1755 - يىلقى قىرغىنچىلىق؛ بۇرھانىددىن خوجىنىڭ نەۋرىسى باھاۋىددىن خوجىنىڭ ئوغلى ۋەلىخان تۆرە (1821 — 1865) 1857 - يىلى (شەنخىنىڭ 7 - يىلى) تۆت جايغا كاللا مۇنارىسى تىكلىگەن قانلىق قىرغىنچىلىقتىن ئىبارەت.

خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە مولا مۇسا سايرامى «ئىككى تىللىق قەلەم ۋە ئەقىل ئاجىزلىق قىلدۇ»②

---

① «قەشقەرىيە»، 158 - بەتكە قارالسۇن.

② «تارىخىي ھەمىدى»، 138 - بەت.

دېسه، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى:

«سادىقا، شەھەنشەھى ئەرشىغە يەتمەش جەبر كۆپ،
ئۇز كۆڭۈل دۇنيا ئېلىدىن، بولما ھەرگىز ئاشنا.»

دەپ پەرياد چەكتى.

مۇھەممەد سادىق قەشقەرى خوجا جاھان ئەرشى بىلەن بۇرھانىدىن خوجىغا ئېنىق پوزىتسىيە بىلدۇرگەن. ئۇ ئاپاق خوجا بىلەن بۇرھانىدىن خوجىنى پاش قىلىپ مۇنداق يازغانىدى:

«كى نىسبەت بابىدا يوقتۇر بۇ خونخار،
كى مەن ئەۋلادى دەپ كافىرغەدۇر يار.»
«تائەتى ئانىك ئوغۇرلۇق ھەم قاراقچىلىق ھۇنەر،
ھەم ھارامخۇرلۇق فەزىلەت مۇخلىس سۇلتانىغا.
ئاشناسى دۇشمىنىدۇر، مېھرىبانى قاتىلى،
ھەممەنى تاراج ئېتىپ، زەخمەت بېرۇر سۇلتانىغا.
ھېچ قەۋمى سادىقا، ئۇشبۇ سىفەتلىك بارمىدۇر،
دىۋە، ھايۋان ئار ئېتەر، بۇ شۇمىنىڭكى ھەركارىغا.»
«خوجامدا رەھىم - شەفقەت يوق، بۇنىڭدەك خارۇ زىللەتكە،
بۇلارنىك ئىنتىقامىن ئالغۇسى ئول قادىرۇ جەببار.»

•

دەپ خىتاب قىلغان. بۇ ئىنتىقام بۇگۈنكى تارىخنىك مەسخىرە-سىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ۋەھالەنكى، بۇ مەسخىرە ھازىرغىچە تېخى رويابقا چىقمىغانىدى.

بۇرھانىدىن خوجا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ئۆز ئىنىسىنىك دەۋىتى بىلەن چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلە-ڭىنى كۆتۈردى. بۇ چاغدا ئامۇرسانامۇ چىڭ سۇلالىسىگە قار-

شی ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. چىك سۇلالىسى گېنېرالى جاۋخۇي باشلىغان قوشۇن ئامۇرسانا ئىسيانىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، ئامۇرسانا سىبىرىيىگە قاچتى. ئارقىدىنلا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى. بۇرھانىدىن خوجا بەدەخشاندا ئۇچ ئوغلى بىلەن ئۆلدى. ئۇنىڭ بىر ئوغلى خوجا سالىھ (خوجا ساماق) ئەندىجانغا قېچىپ كەتتى. كىچىك خوجا بەدەخشان سۇلتانى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، چىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئالتە شەھەردە 40 مىڭ چېرىك دائىمىي قوشۇن سۇپىتىدە تۇرغۇزۇلىدىغان بولدى.

28. ئەرشىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى

«بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 21 - سانىدا ئېلان قىلىنغان ئەرشىنىڭ شېئىرلىرى ئەرشىنىڭ ئىنسانپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر، ئىلىمپەرۋەر قاراشلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرىنى، ئەرشىنىڭ شېئىرىي ماھارىتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئاساسلىق تارىخىي ھۆججەت.

ئەرشىنىڭ ئەلشىر نەۋائىغا بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئۇنىڭ دۇنيا ۋە كىشىلىك قاراش جەھەتتىكى ئىدىيىۋى مەنبەلىرىنى ئاساسەن ئەلشىر نەۋائىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، دېيىش مۇمكىن. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«نېتەيي جەننەتتە بولسا يۇز تۇمەن ھۇر،
جەھان باغىدا بىر ھۇرلىقا بەس.
چەك ئەمدى ئەرشىيا، تۇرلۇك نەۋائى،
نەۋائى سەۋتىدە چەكسەك نەۋا بەس.»

ئەرشىنىڭ بۇ ئىككى بېيىتلىك غەزىلىگە كۆپ مەنىلىك

قاتلام كۆمۈلگەن. ئۇ ئەرشىنىڭ رېئال دۇنيا ۋە ئاتالمىش جەننەت بېغى ھەققىدىكى، ئىلاھى ھۇر - پەرى ۋە رېئال ئىنسانىيەت كۈزەللىكى ھەققىدىكى، ھەرقايسى پېشقەدەم ئەدىبلەر ۋە ئەلشىر نەۋائى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى يىغىنچاقلىغان.

ئەرشى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ رېئال ھاياتىنىكى بەخت - سائادىتى مەسىلىسىنى ئۆز شېئىرىيىتىنىڭ غايىۋى تېمىاتىكىسى قىلغان. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«ئالەم ئىچرە تۆت بازارى ئەناسىرنى كېزدىم،
بار خەلايىق گەۋھەرىدەك بىر جىلايى تاپمادىم.»

شائىر خۇددى نەۋائىدەك خەلقىنى ئالەمدىكى تۆت زاتىتىن ھاسىل بولغان بارلىق شەيئىلەر ئىچىدىكى ئەڭ جىلۋىلىك گەۋھەردەپ ئۇلۇغلايدۇ. ئۇ يەنە رېئال دۇنيانى خەلق بىلەن باغلاپ، خەلقنى رېئال دۇنيانىڭ ئەڭ ئالىي مەقسىتى قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

«نەسىبىم گەر ئەمەستۇر گۈلشەنى ۋەسلىڭ تەماششاسى،
ئېيدۇر باغى ئىرەم دەۋزاخ ماڭا، فىردەۋس ئاتەشگەھ.
كۆزۈم جامى مەيى ۋەسلىڭدىن ئەرمەھرۇرمىلىق كۆرسە،
ئېيدۇر كەۋسەر سۇيىمن نۇش ئەيلەمەك كۆڭلۈمگە مۇستەكرەھ.»

شائىر خەلق گۈلشەنىنىڭ ۋەسلىگە مۇيەسسەر بولماقلىقنى كۆز جامىدا ۋىسال مېيىى ئىچمەسلىكنى ئىرەم بېغىنىڭ دوزاخقا، فىردەۋسى ئەلا جەننىتىنىڭ ئاتەشدانىغا ئايلانغانلىقى، كەۋسەر سۇيى ئىچىپ كۆڭلىنى خۇنوكلەشتۇرمە، دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئەرشى ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئىنسانلار مۇناسىۋىتىدە ئىنسان

بەخت ـ سائادەتنى مەزان قىلغان ئىجتىمائىي ئالاقىلەر رىشتىسى دەرىجىسىگىچە كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇنىڭچە مەيلى شاھ، مەيلى گادايلار بولسۇن، ھەممەت قىلىپ، ئىنسانىنى ئۇلۇغلايدىغان بولسىلا، قەتىرە شەبنەمدىمۇ ياخشىلىقنى نىشان قىلغان بولاتتى. مۇھەببەت تۇيغۇلىرىنىلا ئىنسان ھەممىنىڭ تاجى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەيدۇ. ئۇ مۇنداق يازغان:

«جەھاننىڭ تەختۇ بەختىنى مۇھەببەت فەقىرىگە ساتقاچ،
جەمىئى ئەھلى ھەممەت باشىغە تاج ئولدىلار ئادەم.
ئەگەر شاھۇ گەدالار فانى بىلسە ئۇشبۇ ئالەمنى،
يۇزىگە لۇتف نسانىنى قىلغاي قەترەئى شەبنەم.»

ئەرشى خەلقىپەرۋەر ئىدىيىلىرىنى پىداكارلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن غېمى خەلق غېمى، ھەتتا بۇ يولدا ھەرقانداق ئازاب ـ ئوقۇبەت ۋە بالا ـ قازاغا دۇچ كەلسىمۇ ئاڭا رازى ئىكەنلىكىنى مۇنداق يازىدۇ:

«ماڭا بىرگۈشەئى فەقىرفەنا بەس،
فەراش ئورنىدا يىرتىق بورىيا بەس.
ئۇلۇس ۋەسلى مەيى نۇشىن تىلەردە،
ماڭا فۇرقەت چاغى خارى بەلابەس.»

ئۇ خەلقنىڭ ئىنسانىي غايىلەرگە مۇيەسسەر بولالمىغانلىقىغا قاتتىق سىقىلىش ھېس قىلىدۇ. ئۇ بۇ ئىدىيىلىرىنى مەجازى ۋاستىلەر بىلەن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

«قان يۇتۇپ شامۇ سەھەر لەئلى لەبىڭ ئارماندا،
بىر زەمان كىرفىكلەرىم شاخىدا مەرجان كەم ئەمەس.
ئالەم ئارا قامەتىڭ چۈن سەرۋى بولماي جىلۋەگەر،
بوستانلار بوستان، ئالەم ماڭا ئالەم ئەمەس.»

ئەرشى خەلقنى ئويغىتىش ئىنك زۆرۈرلۈكىنى چۈشەنگەن. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«نەچچە سەنئەتلەر كۆرۈپ نەزمىم ئارا ھەر كۈن بۆلەك،
ھېكمەتنى يۇنانمۇ بۇيا، تەبئى ئىرانمۇ دەيمن.
ئەرشنى قۇشلار تىلى بىرلە بۇ يەكدىغ سايرىغاچ،
بۇلبۇلى نالانمۇ يا، مۇرغى خۇش ئەلھانمۇ دەيمن.»
«نەۋائى گەرچە نەۋا تاپمايمن ئۆلۈپ سىزدىن،
كېلىككى، ئەمدى سىز ئەرشى ھەۋاغە باقىك.»
«نەغمەئى قەقنۇس ئىلە تەك ئولسە ئەۋازى جەرەس،
سۇرە ئىسرافىل ئىلە ئاھىم ئېرۇر گەر ھەمنەفەس.
تۇتىئى تەبئىمگە بولسە ئاشيان زەررىن قەفەس،
نالەئى بۇلبۇلغە ھەمدەم بولسە كۆكلۈم ئەيب ئەمەس.»

ئەرشى ئۆزىنىك ئىنسانپەرۋەر قاراشلىرىنى ئەينى زامان ئىلىم ئەھلىلىرىنى قەدىرلەش ۋە زاھىد موللىلارنى قارىلاش بىلەن بىرلەشتۇرگەن. ئۇ:

«نەچچە يارۇ دانىش ئەھلىغە بار ئېردى ئۇلفەتىم،
كۆز ئاچسپ يۇمغۇنچە ئايرىلغاچ ئاشىپتۇر ھەيرەتىم.»

دەپ ئىلىم ئەھلىنى سېغىنسا،

«مېنى ئۇچراتماغىل ئول زاھىدى تەرار زەھرىگە،
كۆكۈل ئەھلىن بەلايى ناگەھاندىن ئاسراغىل يارەب.»

دەپ، زاھىد ئوغرىلارنىك تۇيۇقسىز زەربىسىدىن پۈتۈن تەپەككۇر ئەھلىنى ئاسراشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ يەنە:

«زاھىدا فىردەۋس ئارا جەبرىك تەماشاسىن نېتەي،
كۇلبەم ئىچرە گەر خەيالى ھۇسنى جانان بولماسا.»

دەپ زاھىدلىق تەشەببۇسلىرىنى مازاق قىلىدۇ.

ئەرشى ئىشقى شېئىرىيەتتە رېئال ئىنسان گۈزەللىكلىرىنى كۈيلەپ، شېئىرىي بالاغەتنىڭ مەجازى ۋە تەسۋىرىي ئۇلگىسىنى تىكلەيدۇ، ئۇنىڭ مۇھىم مىسالىرى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى نەزىم مىسرالىرىنى كۆزىتىش كۈپايە:

«جىلۋەگەر بولدى ماڭا بىر كەنزەكنى نازۇككىنە،
كاكۈلى ھەريان ساچىلغان قاپقارا كۆزلۈككىنە.
.....
نىمچە نارەنجى قىزىل كۆڭلەك، باشىدا قەرقارا،
سۇمبۇلى باشىدىن ئۆرۈلگەن، تالچىبىق بۇركلۈككىنە.
ئەرشى ياشلار ۋەسىدە ياشلىقلىقنىڭ قويمايسەن،
لا ۋەبالىقتىن دېدىڭ سۆزلەر، بول ئەمدى شۇككىنە.»

يەنە:

«ئويناشىپ تۇرغان كۆز ئۈزرە ئىككى قاشىڭ ياراشۇر،
ياراشىپ بەلكى ئىكەۋ ئۆلتۈرگەلى جان تالاشۇر.
غەمزە كافىر كۆزلەرنىڭ نەقد تاراجى ئۇچۇن،
سەبقەت ئەيلەرگە ئىكەۋلەن بىر - بىرىنى ماراشۇر»

يەنە:

«كۆز فىداسى قىلغالى كۆڭلۈم قىلۇر جان بىرلە بەھىس،
دىن قىلۇر تاراج ئالۇرغە بەلكى ئىمان بىرلە بەھىس.
زۇلفى ئۆلتۈرمەككە يۈز، تىرگۈزگەلى قىلمىش جەدەل،
چۇن قىلۇر يەلدا تۇنى خۇرشىدى تابان بىرلە بەھىس.»

يەنە:

«قايدا ئۆز ياردىمغا ئوخشار، بولسا گەر يۇزمىڭ پەرى،
ئول ئىرۇر خۇرشىدى تابان، ئۆزگىلەردۇر ئەختەرى.»

ئەرشىنىڭ شېئىرىي قەلبىمى ئاستىدا گۈزەل ئۇيغۇر قىز-جۇۋانلىرىنىڭ ساھىبجامال رەڭگى-روھى، مىللىي كىيىنىشى، كاكۇل ۋە چاچلىرى رەڭدار كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىپلا قالماي، سېھرىلىك ھەرىكەت تۇسىنى ئالغان ئۇ قىزلارنىڭ ئىككى قېشىنى جان ئېلىش ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش ئۇچۇن ئۆزئارا مارىشىپ تۇرغان ئىككى قاراقچىغا ئوخشاتسا، قىزلارنىڭ كۆزىنى كۆرگەن يىگىتنىڭ كۆڭۈل بىلەن جان، دىن بىلەن ئىمانىدەك بىر پۇتۇنلۇكىنى روھىيىتىمۇ زىددىيەتكە تولغانلىقىنى، قىزلارنىڭ چېچى بولسا، قىشنىڭ ئەڭ ئۇزۇن ۋە قاراڭغۇ كېچىسىدىكى قاراڭغۇلۇقنىڭ قۇياش بىلەن بەسلەشكەنلىدەك، قىزنىڭ نىگارى بىلەن تالاشتا تۇرۇۋاتقانلىقىغا تەققاس قىلىدۇ.

ئەرشى ئەلىشىر نەۋائىنى ئۇستاز بىلگەن، ئۇنىڭ نامىنى كۆپلەپ تىلغا ئالغان. ئۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ كلاسسىك شەرق شېئىرىيىتى مۇنبىرىدە زىلزىلە پەيدا قىلغان ۋە «چاھار دىۋان» نىڭ «نەۋادىرۇش شەباب» دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن «سەھەر خاۋەر شەھى» ناملىق غەزىلىگە نەزىرە يازدى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بۇ شېئىرىنىڭ بەزى مىسرالىرى مۇنداق يېزىلغانىدى:

«سەھەر خاۋەر شەھى چەرخ ئۇزرەكىم خەيلۇ ھەشەم چەكتى،
شۇئائى خەت بىلە كوھسار ئۇزە ئالتۇن قەلەم چەكتى.
قەزا فەرراشى چەكتى سۇبھىنىڭ سىيمىن سۇپۇرگۈسىن،
مۇزەھەب پەرلەردىن ئانداقكى تاۋۇسى ھەرەم چەكتى.
.....

ئەۋائى شايەد ئول رەھرەۋگە بۇ مەقسەد نەسىب ئولغاي،
كىم ئول دەشتى فەنا قەتئ ئېتقەلى يىللەر رەقەم چەكتى.»①

بۇنى ئەرشى مۇنداق يازدى:

«سەھەر خۇرشىدى شاھى تاغ ئۇزە زەررىن ئەلەم چەكتى،
داغى پەرتەۋ ساچىپ گەردۇن ئارا تۇرلۇك رەقەم چەكتى.
فەنا فەرراشى ئەيلەپ سۇبھىنىڭ سىيمىن پەرۇ بالىن،
مۇرەسسەئ تارى مىژگانىنى جارۇبى ھەرەم چەكتى.
كى ۋائىز كەئىبەدە ھەردەم سەبەد زىكردن بەيان ئەيلەپ،
بەرەھمەن دەيرى تەختى ئۇزرە ئەسرارى سەنەم چەكتى.

.....

دىيارى نەزم ئارا شەھلىغ نەۋائى گەرچە كۆپ سۇردى،
گەدا ئەرشىمۇ ھەم سۆز مۇلكىدە يىللار قەدەم چەكتى.»

ئەرشى ئۆزىنىڭ:

«خۇسرەۋۇ فەرھادۇ مەجنۇن باش كۆتەرمەس روزى ھەشر،
بۇ جەھاندا چۇنكى ئىشقىم شەئنە ئەلۋانىن كۆرۇپ.

.....

بىنەۋا ئەرشى تىلەر رۇھى نەۋائىمدىن فۇتۇھ،
مۇرغىزارى نەزم ئارا مۇرغى خۇش ئەلھانىن كۆرۇپ.»

دېگەن شېئىرىنىمۇ نەۋائى تەسىرىدە يازغان، ئۇنىڭ شېئىرلىرى

① ئەسەرلەر، 2 - توم، 344 - بەت.

ئارىسىدىن سەئدى غەزەللىرىنىڭ بەزى ئىلھامبەخش تەسىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن.

ئەرشى كۆك چاي، چىنە ھەققىدىكى نەزمىلىرىدە كۆچلۈك خەلقلەر دوستلۇقى ئىدىيىلىرىنى كۆيلىدى. ئۇ:

«تۇرفە سۈنئى ئىلاھىدۇر، كۆك چاي،
تەبىئىنىڭ جىلۋەگاھىدۇر كۆك چاي.
چىقتى چىن شەھرىدىن چىنى بىرلە،
چىن ئېلىنىڭ گۈۋاھىدۇر كۆك چاي.
ھېچ رۇيى زېمىندا يوق بۇ گىياھ،
دارۇلار پادىشاھىدۇر كۆك چاي.»

دېگەن شېئىرى بىلەن، ئۆزىنىڭ:

«ئول كىمسەكىم يار ئاڭا چىنىدۇر،
يوق چىنىكى بىر نىگار ماچىنىدۇر.
گۈلشەن ئارا بەزم ئېتەرگە ئول ئەيلەسە ئەزم،
مەرغۇب ماڭا چايى بىلە چىنىدۇر.»

دېگەن رۇبائىسىدا چىندىن چىققان چىنە بىلە چايىدىن بەھرىمەن بولمايدىغان ماچىنلىق يوق. ئۇ ھەتتا مەشرەپلەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا سىڭگەن دېگەننى تەكىتلەيدۇ.

ئەرشى كۆپلىگەن شېئىرلىرىدا ئەينى زامان روھىيىتىدىكى غەم - ئەندىشىنى، ئالەمنىڭ ۋاپاسىزلىقىنى تىلغا ئالغان.

«ئەي كۆڭۈل دەۋران غەمىدىن سۆزدىمە، خۇنابە يۇت،
ئاندىن ئەيلە غۇنچىدەك كۆڭلۈڭگە ئەيلە لايەمۇت.»

«ۋەفاسىزدۇر جەھان، بىھۇدە ئەرشى بولماغىل خۇرسەندە
نەچە كام ئەھلىدىن ئارتۇق ئۆزۈڭنى كامران كۆرگەچ.»
«قارا بەھمەل ئەمەس، غەم شامىدىن كەيدى كۆلەھ باشىم،
كى فۇرقەت تۈنلەرى جانا فىراقىڭ ئىچرە يولداشىم.
فەمىڭ چەكمەكتە فۇرقەت تۈنلەرىدۇر بۇم مۇڭداشىم،
بولۇپ دەريايى سىل ئاقسە كۆزۈمدىن يۇزسارى ياشىم،
ئەجەب ئىرمەس كۆڭۈل كۆپ زەخمدىن قان بىرلە تولغاندۇر.»
«بۇ ئالەم جامىدۇر بىر زەھرى قاتىل،
ھەزەر قىل گەر ئىرۈرسەن مەردى ئاقىل.»
«ستەمگەر بىمۇرۇۋۋەت چەرخى كەجرەفتار بۇ ئالەم،
ئانىڭدا زەررەئى مېھرۇ ۋەفا يوق، ئەي بەنى ئادەم.
قانى ئىسكەندەرۇ دارا، قانى جەمشىد، ئەفرىدۇن،
نەسىب ئەتمەي ئۇلارغە تەختىدە ئىچمەككە جامۇجەم.»

ئەرشى ئۇمىدسىزلىككە بېرىلمىدى. ئۇ بىر غەزىلىدە تولـ
مۇ مەنىلىك قىلىپ ئەتراپتا دار كانارىلىرى ئېسىلىپ تۇرسىمۇ،
گۈلنىڭ ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ ئېچىلغىنى تۇزۇك، ئەرشىمۇ
سەھىپىلىرىدە شېئىرىيەت گۈلىنى ئېچىلدۇرىدۇ، دەپ مۇنداق
يازىدۇ:

«گۈلشەنۇ گۈلبەرگۇ ساقى، سايەئى بەرگى كەدۇ،
بىل غەنىمەت گەر ئىرۇر ئەتراپىدا كەنارەلەر.
گويىيا يەر ئۆزرە گۈللەر كۆرسەتۇر فەسلى رەبىئە
سەفھەدە ئەرشى ئاچىلدۇرمىش گۈلى ئەشئارەلەر.»

ئۇ خۇددى ئۆز نەزمىسىدە ئېيتقاندەك:

«يەر يۈزىنى لالە ـ زار ئەتكەي تۆكۈلگەن قانىمىز،
بارچە يارى مۇئتەقىدلەر كۆيلىگەي ئارمانىمىز.»
دېگەن ئىشەنچ بىلەن ئالەمدىن ۋىدالاشتى.

بىز ماركسىزملىق ئەستېتىكا نۇقتىسىنەزەرلىرى بىلەن شائىر خوجا جاھان ئەرشى ئىجادىيىتىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، قولىمىزدا بار بولغان ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ساپ ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئوتلۇق مۇھەببەت لىرىكىلىرى ئىكەنلىكىگە كۆزىمىز چۈشىدۇ. تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، شائىر ئىجادىيىتىنىڭ بۇ تېمىاتىكىسىنى شۇ زامان، شۇ تارىخىي دەۋر بەلگىلىگەن.

ئېنگېلس «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسىي - قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا ئۇ چاغدىكى ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى؛ پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئامما ھېسسىياتىدىن ئېيتقاندا، زور ھەرىكەت قوزغاش ئۈچۈن ئاممىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى دىنىي تۇن بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى.» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. ئېنگېلسنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئىدېئولوگىيىسى ۋە بۇ چاغدا ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ خاراكتېرىگە بەرگەن يۇقىرىقى تەرىپى شائىر ياشىغان دەۋر رېئاللىقىنى، دەۋر روھىنىڭ خاراكتېرىنى بىزگە ئىنتايىن روشەن ئېچىپ بېرىدۇ. «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق»لارنىڭ سىياسىي ھاكىمىيەت كۈرىشى ئەنە شۇنداق قىلىمىدىمۇ؟! ئەدەبىياتقا كەلسەك، بۇ دىياردا، خوجىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان سوفىزمنىڭ غالجىرلاشقان تەرەققىياتى راسا چوققىغا كۆتۈرۈلگەنىدى، فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ رومانتىزم) سوفىزمنىڭ تۈپ ئاساسىي پەلسەپىۋى نۇقتىسىنەزىرى

① ئېنگېلس، «لىۋدۋىك فېيېرباخ ۋە نېمىس پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، ئۈيغۇرچە نەشرى، 67-68 — بەتلەر.

ئىدى. ئەدەبىياتتا «ئاللاھ» غا ئاشىق بولۇش، تەركىدۇنيالىق يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ «ئاللاھ» غا سادىقلىقىنى بىلدۈرۈش، ئۇ دۇنيا ــ باقىي دۇنياغا بېرىپ ئاللاھ بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش، بۇ دۇنيادىكى ئىنسان گۈزەللىكى، ئىنسان بەخت ـ سائادىتى، ئىنسانلارنىڭ بىر ـ بىرىگە بولغان چىن مۇھەببىتىنى رەت قىلىپ، «تەقدىرگە تەن بېرىش»، فانىتىنزمنى تەشۋىق قىلىش، خوجىلار، ئەزگۈچى سىنىپ فېئودالىزمى ئۈچۈن جان ـ دىلى بىلەن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل ئېقىم ئالغا سۈرۈلەتتى، بۇ ئېقىم جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمران سىنىپ ئىدېئولوگىيىسى سۈپىتىدە پۈتۈن ئۈستقۇرۇلما ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى.

مانا مۇشۇنداق سىياسىي ئاتموسفېرادىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ بۇ دەۋردە يەنە تەكرارلىنىش مەيدانغا كەلدى، يەنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، لۇتفى، سەككاكى، ئاتايى، نەۋائىلار دەۋردە ئەۋج ئالغان تەڭرى مەركەزلىك قارىشىغا قارشى «ئىنسان مەركەزلىك» (ئانتروپوسىنتىرىزم) تېمىسى باشقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى.

بۇ تېمىنىڭ بۇ دەۋردىكى باش ۋەكىلى، باشلامچىسى لىرىك شائىر خوجا جاھان ئەرشى ئىدى. ئۇ، بۇ چاغدا سوفىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي باش تېمىسى بولغان «ئاللاھقا مۇھەببەت»، «ئاللاھقا ئاشىق بولۇش»، «ئاللاھ گۈزەللىكىنى يېزىش»، «تەركىدۇنيا يولىنى تۇتۇش، باقىي دۇنيادا بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىش» كە قارشى ھالدا، رېئال ئىنسان، «گۈزەل يار»، ئايالار گۈزەللىكىنى يېزىش، رېئال قىز ـ يىگىت مۇھەببىتىنى يېزىش، چىن ئىنسان مۇھەببىتىنى يېزىش بىلەن، يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، ۋاپاسىزلىققا قارشى، ئالىيجانابلىق، راستچىللىق، ۋاپادارلىقنى مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە كىرىشتى. بۇ، ئەمەلىيەتتە «ئىنسان

مەركەزلىك» تىن ئىبارەت ئىنسانپەرۋەرلىكتۇر.

شائىر ئەرشى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىنى ئۇنىڭ غەزەللىرى تەشكىل قىلىدۇ. غەزەل ژانرى تۈپ مەنىدە لىرىك ژانىر بولۇپ، ئەرشى ياراتقان قەھرىمانلار قويۇق لىرىزم بىلەن سۇغۇرۇلغان.

ھەرقانداق يازغۇچى ياكى شائىر مەۋجۇت رېئال ئىجتىمائىي چىنلىقنى ئۆزىنىڭ ئىستېتىك غەلۋىرىدىن ئۆتكۈزۈشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن رېئال ئىجتىمائىي چىنلىق بەدىئىي چىنلىققا ئايلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى ھېسسىياتلانغان مۇشۇ تۈپ مەسىلىگە شائىر ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرى تولۇق جاۋاب بەردى.

شائىر ئەرشىنىڭ ئىستېتىك كۆز قارىشىدىن تۇغۇلغان لىرىك قەھرىمانلىرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرىنىڭ روھى ئىنتايىن باي، تۇيغۇسى ئىنتايىن نازۇك، پىكرى ناھايىتى چوڭقۇر، خاراكتېرى سالماقلىق ۋە مۇقىم. ئۇ، ئۆزى سۆيگەن يارنىڭ گۈزەللىكىنى، گۈزەللىكنىڭ سېھرىي كۈچىنى ناھايىتى چوڭقۇر ھېس قىلالايدۇ.

مەسىلەن:

ناز - نازان كەلمەگەي ئالەمگە سەندەك نازەنىن،
گۈلشەننى فىردەۋس ھۆسنىڭ خىرمانىدىن خوشەچىن.
مېھىر ئايىن، ھۆر تەلئەت، شەروقامەت، ھەمجەبىن،
ئەرزىمەس بىر كالولوك چىنغە يۈز ئاقساي چىن.
سەرۇ ئۆزە گۈلدەك يۈزۈڭ قەد ئۆزرە توشمىش بولئەجەپ،
ئىزدەگەن تاپماس سېنىڭدەكنى ئەجەمدىن تا ئەرەپ،
چىن - ماچىن، تۈرك، تاجىكو خوراسەن تا ھەلەپ،

بارچه ئالەم ئىچره ئىشقىڭ سالدى يۈز شورۇ تەئەپ.
ئىشقىسەن، مەشۇقسەن ياھۇر، يا رىزۋانمۇ سەن؟

ياكى:

ئول بۇتى چا بوكسەۋار ئولغاچ سەمەندىن سەكرەتۇر،
تىترەگۈچ باشىغە سانچىپ ئالەم ئەھلىن تىترەتۇر.
ئىشق ئىلى كۆڭلىن بارىن غارەت قىلورغا، قالپاقىن،
گاھى تۈزۈ گاھى ئەگرى قويۇباد گە ئىرغاتۇر.
قامەتىم خەم ئەيلەبان جانىمنى سەكرەتمەڭ ئۇچۇن،
گاھى قاشىن تەبرەتىپ، گاھى كۆزلەرىنى ئويناتۇر.
كەئىبەۋۇ خولدى بەرىننى كولبەئى ئەھران دېمىش،
كىمسەگەر شەمئى جەمالىگنى قۇياشقا ئوخشەتۇر.
ئاھىلار كىم ئارەزىڭ مېھرىدە چەكسەم زەررە دەك،
ئايوكۈن بەلكىم توقۇزچەرخى بەرىننى تىترەتۇر.

لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ گۈزەل يارىنىڭ يۈقىرىقى يېقىملىق سېھرىگەر قىزلارغا خاس ناز-كەرەشمىلىك خۇلقىنى ئىنسان خۇلقىنىڭ بەدخۇي تەرىپىگە سېلىشتۇرما قىلىپ، ئۇنىڭ سەت، يېقىمسىز، بەدبىشەر مىجەزىنى مۇنداق تۇستە كۆرىدۇ:

كۆردى كىم ئالەمدە مۇنداق قاتىلى يەكتە ساۋۇق،
زىشت رويوتوندخۇي سەخت بىمەھمتە ساۋۇق.
قىشلار ئەتفالىغە توڭدۇرماق، بەسى تەئىلىم ئېتىپ،
دەرسى سەرد ئەيلەرگە يوقتۇر بۇ كەبى موللا ساۋۇق.
بىر نەپەستە ئىچۈتاشىن ئەيلەر ئول ئۆز ھالىدەك،
بولسا يۈز مىڭ ئالەم ئىچره سەرۇگەر بارنا، ساۋۇق.

كۆربۇدەم ئەشجار هالىنى، ساۋۇق زاهىد كەبى،
ئىچىدە مۇزلار توڭىبان تاشى سەر تاپا ساۋۇق.
دەلۋچاغى جىددد چاغى جىلۋەگەردۇر بولئەجەپ،
يوقتۇر دەۋزەخدە مۇنداغ هەم يانا هاشا ساۋۇق.
نەچچە يىل كوهسار ئارا كۆردۈم ساۋۇقلارنى كىم بەسى
كۆرمەدىم مۇنداغ ساۋۇق دەملىق يانا ئەسلا ساۋۇق.
كىلىبان كەلمەسلىكىدىن كىمگە غەم بىل، كاشكى،
سود يوق پەيدالمغدىن بولسا، نا پەيدا ساۋۇق.
يوق ساۋۇقراق بۇ جاهان ئىچرە ساۋۇق ئەلدىن بۆلەك،
ئەرشى نادان بولسە بولغىل، بولماغىل ئەسلا ساۋۇق.

ئەرشى ئىنسان ئۇچۇن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە بولغان سىياسىي ئازادلىق، ئەركىنلىك مەسلىسىنى شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان ئاشىق ۋە مەشۇقلارنىڭ «هىجران»ى ئارقىلىقلا ئىپادىلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما ئۇ، باشقا زامانداشلىرىغا ئوخشىمايدىغان هەم قىز هەم يىگىت هىجرانلىرىنى ئاجايىپ زور بەدىئىي ماهارەت بىلەن ناهايىتى چوڭقۇر، ئىنتايىن نازۇك، ئاجايىپ باي تۇيغۇلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

قىز هىجرانى:

ئاهىكىم، كەتتى بۇ ئاقشام مېنى زار ئەتكەن يىگىت،
شىش پەرمىژگان بىلە جانىم فىكار ئەتكەن يىگىت.
ئاچىبان گۈلدەك يۈزىن ئەيلەپ كۆڭۈل سەھىن چىمەن،
بىر نىگاهى تىغىن ئاندا خار-خار ئەتكەن يىگىت.
دېمەدىم شەيدا بولاي ئۆزلۈكىدىن ئول جادۇسىنە،
ئاسراسام هەرچەند كۆڭۈلنى ئىختىيار ئەتكەن يىگىت.

ئەيلەر ئېردىم بىر ئۆزۈم دە ئىۋايى ئاشلىق ساڭا،
ئاقىۋەت يۈزمۇنچە مەندىن شەرمسار ئەتكەن يىگىت.
بىر كېچە كۈلبەم ياروپ، بۇ شەمئى ۋەسل ماھۇەش،
بەلكى يۈزدىن يۈز تەجەللى ئاشكار ئەتكەن يىگىت.
مەن ۋە فاۋۇ مېھىر ئايىنىنى خوقلىغان ساري.
سەن جەفاۋۇجەۋر رەسمىينى شىئار ئەتكەن يىگىت.
ئاتەشى لەئىلىك ئىلە ئۇستىدە خالىك دائىمدىن،
ئاھىكىم، بۇ خەستە كۆڭلۈم لالەزەر ئەتكەن يىگىت.
ئالىبان مەندىن قەرارىم، سەبىر ھۇشۇم بىدە رەج،
بەلكى يۈز مەندەكنى ھەر دەم بىقارار ئەتكەن يىگىت.

قىز تۇيغۇسىنىك مۇنداق چوڭقۇر، پاك، نازاكەتلىك، ئوتـ
لۇق ھىجرانـى شائىرنىك 13 -، 14 - غەزەللىرىدىمۇ خىلمۇ -
خىل فوكۇسلۇق ئەكـس ئەتكەنلىكىنى كۆرىمىز.
يىگىت:

ئىرۇر دەردىم نىھايەتسىزكى مەن جانىمدىن ئايرىلغاچ،
نە تەنها جانىم ئېردى، بەلكى ئىمانىمدىن ئايرىلغاچ.
كۆرۈك ھەجىر قارارتتى روزىگارىم يوق قارالقىدىن،
قالىپ زولمەتتە سەندەك ماھى تابانىمدىن ئايرىلغاچ.
يۈزۈك ئۆزرە ئەرەفـلەر ياري كۆزۈمنى پۇر ئاپ ئەيلەپ،
دەۋا تاپماي قالىپ دەرد ئىچرە دەرمانىمدىن ئايرىلغاچ.
بىلىك ئارمانىمدا مەندە نېچۈككىم قالمادى دەرمان،
كى سەندەك شوخ تەبىئىي شوخ جەۋلانىمدىن ئايرىلغاچ.
ماڭا مۇمكىن ئەمەس بۇ كۈن بولاردىن بىرى ھەم ئەسرۇ،
سېنىڭدەك خۇش جان خۇرشىد رەخشمانىمدىن ئايرىلغاچ.
پىراقىم زورىدىن گاھى بارىم بەربات ئەيلـەرمەن،

كى سەندەك بىر سۆخەن فەھىم سۆخەندانىمدىن ئايرىلغاچ،
كى ئاندىن سەۋتى دىلكەش بۇ مېنىك يارىمغا يەتكۈزگىل،
نەۋا تۈرلۈك چېكەي شەمئى شەبىستانىمدىن ئايرىلغاچ.

ياكى:

يۈزى مەيگون ئەمەس قانلىغ ياشىم تەئسىرىدۈر، بەلكىم،
قارا كاكول ئەمەس باشىمدا پۈتكەن دودى ئاھىمدۈر.

ياكى:

ئات ئاياغمدا قالۇر فەرھات ـ مەجنۇن خوپلاشىپ،
ئىشق مەيدانىدا قىلساك نەچچە تورکىتازلىق.
مېھىر كىم سەركاشلىقىدىن شۇئىلەسى توشمىش قەۋى،
دانە ئەيلەر يەرگە ياتقاچ، كۆركى، سەر ئەفرازلىق.
چەرخ ئۆزە خۇرشىد دەك بار مەن جاھان ئىچرە غەربپ،
دەرمەند تاپمادىم قىلغاي ماڭا مەمرازلىق.

بۇ جايدىكى جۇدالىق ئاھ ـ زارىنىك سەۋەبچىسى خەلق ئا ـ زادلىق ئەركىنلىكىنى بوغقان فېئودالىق ئىستىبدات تۈزۈمىنىك قاتتىلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مۇشۇ ھەقىقەتنى مۇھەببەت ھىجرانى شەكلى ئارقىلىق كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان شائىر بۇ مەسىلىنى دەرد بىلەن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

شاھىد مەنىغە ئەرشى كەيدۇرۇپ تۈرلۈك لىباس،
كۆركۈزەي ئەمدى خىرەر ئەھلىغە سېئىنەتسازلىق.

ئۆز جەمئىيىتىنىك ناھايىتى كەك ساھەسىنى كېچىپ

ئۆتكەن ئەرشى لىرىك قەھرىمانى جۇڭخار خوجىلار دەۋرىدە
مىللىي زىددىيەت بىلەن سىنىپىي زىددىيەت گىرەلىشىپ كەتـ
كەن بۇ جەمئىيەتتە، خەلق تەقدىرىنى، ئازادلىق، ئەركىنلىكنى
ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن دۆلەت ئىچكى بىرلىكـ
گە ئىگە بولۇپ، جۇڭخار ئاق سۆڭەكلىرىنى ئۈزۈل-كېسىل تار-
مار قىلىش كېرەك ئىدى. بۇ بىردىنبىر خەلق تەقدىرىگە مۇ-
ناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. ئەمما بۇ مەسىلىگە ھەمىشە جۇڭخار
تاجاۋۇزچى ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ مالايلىرى خەلق خائىنى ئاپاق
خوجا مۇرىدلىرى ۋە خىلمۇخىل ئىچكى دۈشمەنلەر ئۈلار
بىلەن بىرلىشىپ پىتنە-ئىغۋا تېرىپ تۇراتتى. مانا شۇ ھالنى
خوجا جاھان ئەرشى لىرىك قەھرىمانى چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن
مۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ:

چەرخ زالىن كۆركى، يۈزرەڭ مىكىر بونياد ئەيلەمىش،
يۈز جاھان شاد ئەھلىنى بىرەمدە ناشاد ئەيلەمىش.
كۆرە ئالماي ئافىيەندىن دەھىر ئېلى خوررەملىغىن،
شادلىغ مەئمۇرەسىنى فىتنە ئاباد ئەيلەمىش.
مىكىر تارىدىن يۈزىگە سالىبان تۈرلۈك تۈگۈن،
ئۆزىگە ئازادەلەر قەيدىنى مۇئتاد ئەيلەمىش.
فىتنە ئەھكامىدىن سورۇركە دانەئى ئەنجۇم ساچىپ،
ئىگىنەسىن غەم خىرقەسىن تىكمەككە فولاد ئەيلەمىش.
ۋۇسئەتى كۆڭلۈمدە سالسام شادلىغدىن يۈز بەنا،
فىتنەلەر ئەيلەپ دەما-دەم، جۇملە بەرباد ئەيلەمىش.
بونەتالىئىدۇر، مۇسۇلمانلار، نەبەختۇۋاڭگون،
ھىممەت ئەھلىن بەند ئېتىپ، دونلارنى ئازاد ئەيلەمىش.
يۈزچە فاۋۇجەۋر ئەسبابىن تۈزەر، كورگىم، بودەھىر،

خاتىرىم خورره‌ملىغىن هەرلەھزەكىم ياد ئەيلەمىش.
ئىستەمە قەددىڭ جاھاندىن بەسكى ئەفردۇن ئەسىر،
مەھەتى ددۇ ئەيلەبان سولىبى پەرىزاد ئەيلەمىش.
بارچەغە ئەيلەپ سىتەم ھەم ئەيلەپ ئارتۇغراق ماڭا،
زۇلۇمكەشلىك بابىدا ئەرشىنى ئوستان ئەيلەمىش.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، لىرىك قەھرىمان «سېپىلىنى ئىچىدىن بۇزۇش» نىڭ خەۋپىنى ناھايىتى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ ۋە بۇنىڭغا ھۇشيار بولۇشقا چاقىرىق قىلىدۇ.

خوجا جاھان ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانى خەلقىنىڭ تاغ-رىختىكى رولىنى بەلگىلىك ھالدا چۈشەنگەندەك خەلق ئىنقىلابى ۋە كۆرىشىنىڭ كېلەچىكى ئىستىقبالىنىمۇ بەلگىلىك ھالدا چۈشىنىپ، ئۇنىڭ كېلەچىكىگە تولۇپ تاشقان ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدۇ:

«ئاخىرى بىر كۈن ئەجەل دامىغە تۇشكەي باشىمىز،
ئەيلەبان بىچارە، ئاجىز، قويماغاي دەرمانىمىز.
دەردىمىزنى ئەيتوشورغا قالماغاي ئىمكانىمىز،
تاپماغاي تەغيىرىدىن خەتلەر بىزنىڭ پىشانىمىز،
باشىمىزدا سايابەن بولغاي ئىمانىمىز،
يەر يۈزىنى لالەزار ئەتكەي تۆكۈلگەن قانىمىز،
بارچە يارى مۇئتەقىدلەر كۆپ يىگەي ئارمانىمىز.

ھازىرقى زامان سوۋېت قىرغىز يازغۇچىسى چىڭگىز ئايتماتوۋ: ھەقىقىي بەدىئىي ئەسەر «تەسىرچان» بولىدۇ. ئەگەر ئەسەر ئوقۇغۇچىنى ھاياجانغا سالالمىسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك دۇنياسىنى بېيىتالمىسا، ئۇنىڭ ياخشىلىققا ۋە يامانلىققا مۇناسىۋىتىنى ئۆتكۈرلەشتۈرەلمىسە، ئۇنىڭدا نېمىلەر ئېيتىلمىسۇن، قانداق

ئىنتايىن پايدىلىق ۋە ئىنتايىن مۇھىم پىكىرلەر ئىزھار ئېتىلمىسۇن، قانداق تېما - مەسىلىلەر قويۇلمىسۇن ئۇ مەقسەتسىز سەنئەت ئەمەس» دېگەنىدى. مەقسەتەن كىتابخانىنى ھاياجانغا سېلىشنى بىلگەن ئەسەرلا يۈكسەك تالانت مەھسۇلىدۇر. چۈنكى تالانتنىڭ بىرىنچى ئالامىتى كىشىلەردە سەنئەتكار خالىغان ھاياجاننى قوزغىتىشنى بىلىش، يەنى ئۆزىدىكى ھاياجانىنى باشقىلارغا يۇقتۇرۇشنى بىلىشتۇر. شائىر ئەرشىنى ئەنە شۇنداق تالانت ئىگىسى دېيىشكە بولىدۇ.

§3. ئەرشى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى

خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بىزنى مەپتۇن قىلغۇچى سېھىرلىك كۈچ بىلەن ئەينى زامان رېئاللىقى بەلگىلىك دائىرىدە ئاجايىپ چوڭقۇر، ئىنچىكىلىك بىلەن رەڭمۇ-رەڭ ئوبراز ۋە خاراكتېرلار ئارقىلىق بەدىئىي چىنلىق دەرىجىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئەسەر بەدىئىيلىكىنىڭ سېھىرلىك كۈچى ئەسەر شەكلى بىلەن مەزمۇنىنىڭ ئۆزئارا ماسلىقى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ.

پەلسەپە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەممە نەرسە شەكىل ۋە مەزمۇندىن تەشكىل تاپىدۇ. ۋ. ئى. لېنىنىنىڭ پىكرىچە، تەبىئەتتە ۋە جەمئىيەتتە شەكىل شەيئىنىڭ ياشاش ئۇسۇلى بولۇپ، مەزمۇننىڭ ئىچكى ئۇيۇشمىسىدۇر، ئۇ شۇنداق نەرسىكى، مەزمۇن ئامىللىرىنى بىر - بىرىگە باغلايدۇ ۋە ئۇنىڭسىز مەزمۇننىڭ ياشىشى مۇمكىن ئەمەس. بىز بەدىئىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى، ماھىيىتىنى ئۇنىڭ شەكلى ئارقىلىق پەملەيمىز. شەكىل مەزمۇننىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر. بەدىئىي ئەسەردە ھايات ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئوبراز - خاراكتېرلەردە ئەكسىنى

تاپىدۇ. ئوبرازچانلىق بەدىئىي ئەدەبىياتتا ھاياتنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس ۋاسىتىسىدۇر.

ئوبرازچانلىق ئەدەبىي ئەسەردە خاراكتېرلەر تەسۋىرى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىيات خاراكتېر يارىتىش سەنئىتىدۇر. خاراكتېرلار بولسا مەلۇم بىر ژانىردا يېزىلغان كونكرېت ئەسەردە تىل، سىيۇژېت، كونفلىكت، كومپوزىتسىيە، پىزاژ ئارقىلىق يارىتىلىدۇ.

مەزمۇن شەكىلگە نىسبەتەن يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ، لېكىن شەكىل مەزمۇنغا نىسبەتەن نىسپىي مۇستەقىللىككە ئىگە بولۇپ، مەزمۇننىڭ گەۋدىلىنىشى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ تەسىر قىلىدۇ. شۇڭا ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى بەلگىلىگۈچى ئامىللارنىڭ بىرى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ماسلىقىدىن ئىبارەتتۇر.

شائىرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسىي ۋە يارەمچى ئامىللار بولىدۇ. ئاساسلىق ئامىللىرى ردىتىم، تۇراق، قافىيە، مىسرا، بەندلار بولۇپ، بۇلار ھەمىشە تۇراقلىق ئىشلىتىلىدۇ. يارەمچى ئامىللىرى باشلانغۇچ سۆز تەكرارى، ئاخىرقى سۆز تەكرارى، رادىف، تەجنىس (ئومۇنىم) لار بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە بەدىئىي خاراكتېرنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

شائىر ئەرشىنىڭ شېئىرلىرى بەدىئىي ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئەنە شۇنداق شېئىرلار تىپىغا كىرىدۇ.

ئەرشىنىڭ لىرىك شېئىرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ھەر بىرى ئۆزىگە تىلى بىلەن ئىپتىقاندا «خاس ھال»، «خاس مەزمۇن» نى، يەنى ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە بولغان دەۋر روھىنى ئىپادىلەيدۇ.

شائىر ئەرشىي شېئىرىي شەكىل جەھەتتىن غەزەل، رۇبائى، ساقىنامە، مۇخەممەس، مۇسەممەن، مۇھەببەتنامە، مۇستاھزات قاتارلىق كلاسسىك شېئىرىي ژانىرلار ئارقىلىق

ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. كلاسسىك شېئىرىي ژانىرلارنىڭ ھەممىسىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك پايدىلىنىش شائىرنىڭ بەدىئىي ماھارىتى، شېئىرىي تەجرىبىسى ۋە بەدىئىي سەۋىيىسى بىلەن زىچ ئالاقىدار مەسىلىدۇر. شائىر ئەرشى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن شەرق كلاسسىك شېئىرىيەت ژانىرلىرىدىن كەڭ پايدىلانغان.

بەدىئىيلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالامىتىنىڭ بىرى ئەدەبىي ئەسەردە بەدىئىي خاراكتېر يارىتىدىغان بەدىئىي تىلدۇر. چۈنكى ئەدەبىيات خۇددى بىلىنىسكىي كۆرسەتمىپ ئۆتكەندەك «پەيلاسوپ سىللوگىزملار بىلەن، شائىر بولسا ئوبرازلار، كارتىنا (مەنزىرىلەر) بىلەن سۆزلەيدۇ. ھەر ئىككىلىسى بىر نەرسە ئۈستىدە سۆزلەيدۇ. بىرى ئىسپاتلايدۇ، ئىككىنچىسى كۆرسىتىدۇ ۋە ئىككىلىسى ئىشەندۈرىدۇ. پەقەت بىرى مەنتىقىي دەلىلدۇر، لەر بىلەن ئىشەندۈرسە، ئىككىنچىسى كارتىنا (مەنزىرىلەر) بىلەن ئىشەندۈرىدۇ.» بەدىئىي ئەسەردە بەدىئىي خاراكتېر يارىتىدىغان تىل، بولۇپمۇ شېئىرىيەت تىلى روشەن، راۋان، يارقىن، يېڭى ئورنىنال، رەڭدار، ئاددىي، چوڭقۇر مەنىلىك، ھەمىمە چۈشىنەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتنى بولۇپمۇ ئادەمنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىدىكى ئەڭ نازۇك تەرەپلەرنى تەسۋىرلەشكە يېتىدىغان بەدىئىي تىلغا ئىگە بولغاندىلا، ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكى ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇنىڭغا پەقەت شېئىرىي تىلدا ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن تولۇق پايدىلىنىش ئارقىلىلا ئېرىشكىلى بولىدۇ.

شەرق شېئىرىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، تەبىئەت شېئىرىيەتتە تەسۋىر ئوبيېكتى — يەنى تەسۋىر پىرىدىمىنتى سۈپىتىدە ئەكس

ئىختىدۇ. لېكىن ھەر ئىككى ھالدىمۇ ئۇ، ئىنسان قەلبى، روھى، ئىھتىراسى، دەرد كەچۈرمىشلىرى بىلەن مۇستەھكەم بىرلەشكەن بولىدۇ. لېكىن تەبىئەت بەرىبىر ھەممە دەۋر ئىجادكارلىرى ئۈچۈن چوڭ يۆلەك، ئىلھام ئوچىقى، تەسەۋۋۇر-دىن تارتىپ، تىلنىڭ سېھرىگەرلىكىگىچە تەبىئەت روھى بار. شائىرلار تەبىئەت تەسۋىرىدىن يالىغۇز جانلاندۇرۇش، ئوخشىتىش ئۈچۈنلا پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى شۇ ئارقىلىق دەۋر تېپىشماقلىرىنى ھەل قىلىشنى نىشان قىلىدۇ. مانا شۇ يۇقىرىقى ھالنى بىز شائىر خوجا جاھان شېئىرلىرىدا خېلىلا تەلتۆكۈس كۆرەلەيمىز.

تەشخىس — شەخسلەشتۈرۈش شېئىردا زور رول ئويناي-دۇ. بۇ تەبىئەتتىكى نەرسە ۋە كۈچلەرنى ئىنسانىي سۈپەت ۋە بەلگىلەر ۋاستىسى بىلەن جانلاندۇرۇپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. بۇ ئۇسۇل ھەقىقىي سەنئەتكار ئۈچۈن غايىۋى بەدىئىي كەشپىيات قورالى بولالايدۇ. بۇ ۋاستە تەبىئەتتىكى شەكىلسىز نەرسە — پرىدىمىنتلارنى خىيال ۋە تەپەككۇر كۈچى بىلەن شەكىلگە كىرگۈزىدۇ. قىياپىتى ئېنىق بولمىغان كۈچ-لەرنى رېئاللاشتۇرۇپ، ئىنسان ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلى-نىشلارنى تىكلەيدۇ.

مەسىلەن:

سۇنۇق كۆڭلۈم ئوزارىن شەۋىدىن تاپمىش بولۇتلۇقكىنم،
ھىلال ئانداغكى ئولمىش مېھرىدىن ئۇ تۆت كۈنلۈك ماھ.

ياكى:

ئاي، كۈن پەيكەر يەدى بەيزاغا پەرتۇ سالدىيۇ،
كىم كۆرۈپتۇ بۇ كەبى دەھرى ئىچرە دىدارى يەنە.

شائىر لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنى مۇكەممەل يارىتىش

ئۇچۇن باشقا ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەردىنمۇ كەك پايدىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ساچسا گەر ئەندەك زاكاتى ھۆسنى ئول كانى نەمەك،
توزغا قانمىشىدۇر جاھان ئەھلى سامادىن تەسەك.

ياكى:

سىفاتى ۋەسفىدە ھەر كىمگە ھەد ئېتەر ئىمىش ھەددىن،
تۆگۈنمەس مېڭىدە بىرى مىك يىل بولسا ئۆمۈر ئەۋقاتى.

ياكى:

كۆزۈم شەۋقى سالسىپ كۆڭلۈمگە ئوتلارىنچە كىم كۆرگەچ،
جاھانىنى كۆيدۈرۈپ، كۈل قىلغۇسىدۇر سۆز ئەفغانىم.

شائىر خوجا جاھان ئەرشى كلاسسىك شېئىر شەكىللىرى بولغان قەسىدە، غەزەل، مەسنەۋى، رۇبائى، تەجنىس (ئۇمۇنىم)، مۇئەششەھ قاتارلىق شېئىر شەكىللىرى ئارقىلىق شېئىر يېزىپ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتكەن. بۇ، شائىرنىڭ كلاسسىك شېئىر شەكلىدىكى ھەرپىي ئوبرازلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرىنى يارىتىش ئىمكانىيىتىنى تېخىمۇ كېڭەيتكەن.

مەسىلەن:

ئەيىندۇر ئانىڭ چو ئەيىمن ئەپسلەك،
ئۆرتەر بارى ئالەم ئەھلىنى پاك.
شىمن نىكىم ئارائى جەپادۇر،
ئۇچ نوقەتىسى ئانىڭ ئۇچ بالادۇر.

قاپ كېلىمان چۆكوهى ئەنبۇھ،
ئەنبۇھ نەيەئىنى كوهى ئەندۇھ.
گاھ ئۇستىدە ئىككى نوقەتسى ئىككى زاغ،
يوق زاغ، كۆڭۈلگە ئىككى داغ.

يۇقىرىقى شېئىر شەكلى كلاسسىك ئەدەبىياتتا «مۇئەششەھ» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق شېئىر شەكلىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ھەربىر بېيىتتىكى بىرىنچى مىسرالىرىنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىپ قۇراشتۇرساق، بىر «مەنە» چىقسا، ئوڭدىن سولغا قاراپ پۈتۈن شېئىر تەلەپپۇزىنى ئوقۇساق، ھېلىقى «مەنە» نى كېڭەيتىپ يېشىدۇ. يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بىرىنچى مىسرادىكى «ئى» ئۇچىنچى مىسرادىكى «ش»، بەشىنچى مىسرادىكى «ق» ھەرپلىرىنى قوشساق «ئىشق» دېگەن ئاتالغۇ چىقىدۇ. ئەمدى شېئىرنى ئوڭدىن سولغا ئوقۇساق، ئەنە شۇ «ئىشق» نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ مۇنداق يېشىدۇ:

بىرىنچى مىسرادىكى «ئەيىمن» ھەرپى «ئىشق» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ئى»نى كۆرسىتىدۇ. ئىشق خۇددى ئاسمان جىسىملىرىدەك، يەنى ئاي، كۈن، يۇلتۇزدەك چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. قايسى پاك ئالەم ئەھلى ساڭا كۆڭۈل بەرسە، ئۇنى ئۆرتەپ سورۇۋېتىدۇ.

ئۇچىنچى مىسرادىكى «شىن» ھەرپى «ئىشق» سۆزىنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ش» نى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ مىسرادا ئىشق يولىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كىرگەنسېرى ئۇ جانغا جاپا بولىدۇ. بولۇپمۇ «شىن» نىڭ ئۈچ چېكىتى جانغا تىكىلگەن ئۈچ بالادۇر دېسە، بەشىنچى مىسرادىكى «قاپ» «ئىشق» سۆزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى «ق» نى ئىپادىلەيدۇ. شائىر بۇ يەردە ئىشق ساۋدايىسى ئاخىرقى چېكىگە يەتكەندە

نۇ ئاشىق بولغۇچىنى مۇراد - مەقسەتكە يەتكۈزىدۇ، ياكى تۈگىمەس ئەندىشىگە قويىدۇ، «ق» ھەرپىنىڭ ئۇستىدىكى ئىككى چېكىت خۇددى قونۇۋالغان ئىككى قاغىغا ئوخشايدۇ، ئەگەر بۇ ئىككى قاغا يوق بولىدىكەن، ئاشىقنىڭ كۆڭلىگە داغ چۈشۈپ، ئەبەدىي يارا قىلىدۇ، دەپ يېشىدۇ. دېمەك، شائىر كلاسسىك شېئىر شەكلى بولغان «مۇئەششەھ» تىن پايدىلىنىپ، ھەم ھەرپىي ئوبراز، ھەم لىرىك ھېسسىيات ئارقىلىق لىرىك قەھرىمان ئاغزىدىن «مۇھەببەت» نىڭ ئۇلۇغۋار قۇدرىتىنى تەسىرلىك ھالدا كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرىدۇ. شائىر «ئىنسانىنى ئىنسان قىلغان مۇھەببەت»، «گۈزەل يار» لى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدۇ. ئۇ:

«پەنجىگىنى كۆرەر ئىسەم يەنە گاھ،
قىلغۇم خىيال زاتى ئاللاھ»

دېگەن ھەرپىي ئوبراز ئارقىلىق گۈزەل يار پەنجىنىڭ (بەش بارمىقى) ئېچىلىپ تۇرۇشىنى «الله» (ئاللا) ئىسمىنىڭ يېزىلىشىغا تەپ - تارتمايلا ئوبرازلىق ئوخشىتىدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى تەجىنىس (ئومونىم) ۋە تۈيۇقلارنى يېزىش ئارقىلىقمۇ نامايان قىلىدۇ. تەجنىس شەكلىن بىر خىل، مەزمۇنەن تۇرلۇكچە بولغان سۆزلەرنى شېئىردا ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىشتۇر. بىر جىنس يا كى شەكىلداش. دېمەكتۇر. تەجنىس مىسرا ئېچىدە ۋە كۆپىنچە ئاخىرىدا ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇچۇن سۆز تەكرارلىنىشى شەرت قىلىنىدۇ.

ئەمدى «تۈيۇق» ژانىر بولسا، تەجنىسكە ئاساسلانغۇچى شېئىرنى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان تۆت مىسرا - نىڭ 1 - ، 2 - ۋە 4 - مىسرالىرىنىڭ ئاخىرى تەجنىس بىلەن تۈگەيدۇ.

شائىر خوجا جاھان ئەرشى ئەنە شۇنداق «تۇيۇق» تەجىنسىلارنىڭمۇ ماھىرى ئىدى. مەسىلەن،

ئول كىمسەگە كىم يار ئاڭا چىندۇر،
يوق چىنكى بىر نىگار ماچىندۇر.
گۈشەن ئارا بەزىم ئىتەرگە ئول ئىلە ساغارەم،
مەغرۇپ ئاڭا جاي ئىلە چىندۇر.

بۇنىڭدا بىرىنچى مىسرا «چىن» سۆزى راست مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن بولسا، ئىككىنچى، تۆتىنچى مىسرالاردا «چىن»— دۆلەت نامى مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.

شائىر خوجاجاھان ئەرشى شېئىرىيىتىدىكى يۇقىرىقى پاكىتلار شائىر شېئىرىيىتىدىكى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ناھايىتى زور بەدىئىي كامالەتنى كۆرسىتىدۇ.

شائىر خوجا جاھان ئەرشى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىز-دەك، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتتىن خەلقچىللىق ئەدەبىيات باسقۇچىغا ئۆتۈشىدە كۆزۈكلۈك رول ئويناغان شائىردۇر.

ئەرشى ئۆزىنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە بەدىئىي تىلىنىڭ سۈپەت جەھەتتىكى يۇقىرىلىقى ۋە بەدىئىي ئوبراز يارىتىشتىكى يۈكسەك ماھارىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئېگىز چوققىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسى مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئەرشىنىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ.
2. ئەرشىنىڭ شېئىرلىرىدا نېمىلەر تەسۋىرلەنگەن؟
3. ئەرشى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى قانداق؟

VI باب. پۇتۇھى

(1746 — 1714)

§1. پۇتۇھىنىڭ ھايات پائالىيىتى

پۇتۇھى ① شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، ئىسمى خوجا سەددىق. ئۇ يەركەن خاندانلىقى دەۋرىدىكى مەردىپەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر خانلارنىڭ بىرى بولغان خوجا-ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى) نىڭ ئوغلى، دانىيال خوجىنىڭ نەۋرىسىدۇر.

ھازىر ئۇنىڭ قولىمىزدا بار بولغان بەدىئىي ئىجادىيەت نەمۇنىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ ئاتىسى شائىر خوجا جاھان ئەرشىدىن تەلىم ئېلىپ، ئۇنىڭ ئىلغار ئىشلىرىنىڭ يارەمچىسى ۋە داۋاملاشتۇرغۇچىسى بولغانلىقى، تالانتلىق شائىر، يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر جەڭچى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

«تارىخىي نادىرىيە» دېگەن كىتابنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شائىر پۇتۇھى ھىجرىيە 1126 - يىلى (مىلادى 1714 - يىلى) يەركەندە خان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ھىجرىيە 1128 - يىلى (مىلادى 1716 - يىلى) جۇڭغارلار زور قوشۇن بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا

---

① پۇتۇھى — پەيزىلىك، كۆڭۈلدىكى، شەپقەت قىلغۇچى، ئىلتىماسات كۆرسەتكۈچى، قولغا كەلتۈرگۈچى، دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ.

كېلىپ يەركەن خانلىقىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى ۋە ئۆز گۇماشتىسى ئاپاق خوجا قورچاق هاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەپ قويدى. «قارا تاغلىقلار» ۋەكىلى بولغان دانىيال خوجىنى پۈتۈن ئەۋلادى بىلەن ئەسىر قىلىپ، ئىلىغا ئېلىپ كەتتى ۋە «ئىرىن قوبرغا» دېگەن جايدا تۇرغاقىقا قويدى. مانا شۇ چاغدا شائىر پۈتۈمەي ئىكىگى ياشتا ئىدى. ئاردىدىن 11 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەركەن خاندانلىقىدا «ئاق تاغلىق» بىلەن «قارا تاغلىق» لار ئارىسىدا يەنە جېدەل چىقىپ هاكىمىيەتنى «قارا تاغلىقلار» تارتىۋالدى. «قارا تاغلىقلار»نىڭ سىياسىي بېسىمى بىلەن جۇڭغار خانى رابدان چۇۋاك دانىيال خوجىنى يەركەنگە خان قىلىپ ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەمما ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا (خوجا جاهان ئەرشى) نى تۇرغاقتا تۇتۇپ تۇردى. ئەنجىدە شائىر پۈتۈمى ئائىلىسى خوجا ياقۇپ بىلەن 18 يېشىغىچە ئىلدا تۇرغاقتا تۇرىدۇ.

ياقۇپ خوجا (خوجا جاهان ئەرشى) ئۆز زامانىسىنىڭ پېتىلگەن مەدەنىيەت ئەربابى، تالانتلىق شائىرى بولغىنى ئۈچۈن ئۆز ئائىلىسىدە ئوغلى خوجا سىدىقنىڭ ساۋادىنى چىقىرىپ، هەر تەرەپتىن تەربىيەلەپ، ئۆز زامانىسىغا لايىق مەدەنىيەتلىك زىيالىي، شائىر قىلىپ يېتىلدۇرىدۇ. بۇ ئەھۋال «تارىخىي نادىرىيە» دە: «هەزرىتى خوجا جاهان خوجامنىڭ خوجا سىدىق خوجام ئاتلىق بىر پەرزەنت دىل بەندى بار ئىدى، هۆسنى جامالىدا ئاپتاپتىن غەلبە قىلۇر ئەردىلەر، خۇش خۇيلۇقىدا هەممە خۇلۇق ئاندا زاهىر بولۇر ئەردى. پەم-پاراسەتتە ئەپلاتون، ئارستوتېل، كەمتەرىن شاگىرتلىرى ئىدى. تەبئىي زېھنىلىرى پەيزەئى پولاتتەك مەزمۇتلىقىنى ئاسپىتەنى زۆهەل چالاكلىرى ئالماس بىلەن شكاپ ئەيلەر

ئىدىلەر، ۋۇجۇد سېخىيلىقتا ھاتەم بىر غۇلام چاكار ئىردى، ئەدىلۇ ـ ئادالەتتە نوشىرۋان بەستەرىن خادەم ئىدى. سىن ساللىرى ئون سەككىز ئىردىلەر، تەھسىللىرى ئاقارغان ئىدىلەر. تەپتىش ۋە تەتقىقلىرى تەمسىل تامام بولغان تالىپى ئىلىملەر- دىن يۈز دەرىجە ئارتۇق ئىدى. پەھىم ئەشئاردا ئاندىداغ ئىدىلەركى، ئۆزگە يارانلار بەيىتىنى ئېغىزلىرىغا ئالغۇنچە، مەزمۇنىنى تەسەۋۋۇپ قىلىپ تەقرىرىغە كەلتۈرەر ئىدىلەر. ئەشئار نەزمىدە ئىككى، ئۈچ غەزەلنى بەدىيەتەن بىر دەفئەدە كىتابقا ئالۇر ئىدىلەر. ھەممە يارەنلەر مۇنداق تەبئىي چالاك، تېز پەھىملىرىگە تەھسىن ۋە ئاپىرىن قىلار ئىدىلەر»① دەپ قەيت قىلىنغان.

بۇ گۈۋاھلىق بىزنىڭ پۈتۈھى توغرىسىدىكى تەرىپىمىزنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

غالدان سىرىن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يەركەن- گە 1727 - يىللىرى خان قىلىپ ئەۋەتىلگەن دانىيال خوجا يەركەنىنى مەركەز قىلىپ ئالتا شەھەرگە ئۆچ يىل ھۆكۈمرانـ لىق قىلىپ، يەركەن خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي قىيا- پىتىنى بەلگىلىك تىنىچ مۇھىتقا كىرگۈزۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بەلگىلىك ھالدا تەرەققىيات ئىنتىلىشىگە كىرگۈزگەن چاغدا ئۇ دۇنيادىن ئۆتتى. بۇ چاغ سۇئان رابدانا (1697 — 1727) ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى غالدان سىرىن (1727—1745) چىقىپ مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇ بوۋىسى باشلىغان «مانجۇلاردىن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىش» كۈرىشىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ... مۇنداق شارائىتتا ئالتە شەھەرنى ئىداره قىلىش ئۈچۈن دانىيال خوجىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا—

① «قەشقەر ئەدەبىياتى»، 1986 - يىل 2 - سان، 113 - بەت.

خوجا جاهاندىن باشقا ياخشىراق كىشى تېپىلمىدى. چۈنكى بۇ چاغدا ئالته شەھەردە «قارا تاغلىقلار» سىياسىي كۈرۈھى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكته تۇرۇۋاتاتتى. نەتىجىده غالىدان سىرىن ھىجرىيە 1144 - يىلى (مىلادى 1732 - يىلى) خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى) نى ئاتىسى دانىيال خوجىنىڭ ئورنىغا ئالته شەھەرنىڭ خانى قىلىپ يەركەنگە ئەۋەتتى. مانا مۇشۇ چاغدا شائىر پۈتۈھى ئائىلىسى بىلەن بىللە يەركەنگە كېلىپ ئوردا ھاكىمىيىتىگە قاتنىشىشقا باشلىدى. خوجا سىدىق پۈتۈھى شەرق شاھزادىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تەربىيەسىدىن تاشقىرى، ھەربىي تەلىماتتىن ئۆز زامانىسىغا لايىق تەربىيە ئېلىپ تاۋلانغانىدى.

خوجا سىدىق پۈتۈھى ئوردىغا كىرىپلا ئالدى بىلەن ئاتىسىنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش ئىشلىرىغا ياردەملەشتى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان 20 نەچچە يىل جەريانىدا، جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە سودا - سانائەت ئىشلىرى راۋاجلىنىپ، بازار ئاۋاتلاشتى... خەلقنىڭ مەنۋىيىتىنى بېيىتىش — تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى) شەرق ئىلغار شاھلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردىغا يازغۇچى، شائىر، ئالىم، ئۆلىمالارنى توپلاپ، كلاسسىك ئەدەبىي - سەنئەتنى تەتقىق قىلىش - ئۆگىنىش، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىشلىرىنى ئۈيۇشتۇردى. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ ئىشلارنى ئۈيۇشتۇرۇش ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا شائىر پۈتۈھى ئاتىسىغا ياردەملەشىپ، زور كۈچ چىقارغانلىقى مەلۇم.

شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شائىر زەلىلى، نۆۋىتى، ئۆمەر باقى يەركەندى، مەۋلانە موللا ناسىر، خوجا ھاجى ئابدۇللا، موللا

مۇمىن يەركەندى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان. نەۋائىنى ئۆگىنىش بۇ مەزگىلدىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ دىققەت مەركىزىنى تەشكىل قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھال خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئىجادىيىتىدىمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا ئوردىدا توپلانغان يۇقىرىقى شائىرلار توپىدا بىر ئەدەبىي ئېقىم شەكىللەندۈرگەن بولۇشى مۇمكىن، خوجا جاھان ئەرشى ئىجادىيىتىنىڭ كاپالىتىنىمۇ، خوجا سەدىق ئىجادىيىتىنىڭ بالاغىتىنىمۇ، ئەنە شۇ ئەدەبىي ئېقىم پائالىيىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمىسا كېرەك. جۈملىدىن ھازىر ئىز دېرەكى بولۇ- ۋاتقان «دىۋان پۇتۇھىسى» مۇ، ئەنە شۇ ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئىلھامى ۋە ياردىمىنىڭ مەھسۇلى بولسا كېرەك.

قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئاسراش- باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان 13 × 20 فورماتتىكى ئەرشى بىلەن پۇتۇھىنىڭ شېئىرلىرىدىن جەمئىي 42 بەتلىك قول يازما يۇقىرىدىكى «دىۋان پۇتۇھىسى» ۋە «دىۋانلار» نىڭ بولۇشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇرۇپتۇ.

غالدان سەرىن (1727 — 1745) ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقىدا ئىچكى زىددىيەت ئىنتايىن كۈچەيدى. سەر ئەسىردىن بېرى چارۇس «قۇنتايجى» لار بايرىقى ئاستىغا توپلانغان تۆت خوشۇت ۋە كويىت قەبىلىلىرى بۇ بايراق ئاستىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىدى. بۇ جۇڭغار خانلىقى بىرلىكىنىڭ بۇزۇلۇشقا باشلىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. خېلى ئۇزاق زىددىيەت، تالاش تارتىشلاردىن كېيىن غالدانسەرىنىڭ ئوغلى لاما دۇرجا (1750 — 1753) ھاكىمىيەتكە چىقىپ، ئۇ خان ئەتىسىنى ئۆزگەرتىپ قۇردى. لېكىن بۇ يېڭى خان لامادۇرجى دۆت ۋە چۇشكۈن بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭغا جۇڭغار خاندانلىقىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن سىياسىي ۋە ھەربىي

ئەربابلار نارازى ۋە قارشى ئىدى. ئۇ پەقەت ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان ۋەسىۋەللىق ۋارىسلىق تۈزۈمىنىڭ كۈچى بىلەنلا تەختكە چىققانىدى.

ناھايەت غالدانىنىڭ كۈيئوغلى ئانارخىست ئامۇرسانا 1753 - يىلى غۇلجىدا خان لاما دۇرجىننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى. شۇ يىلى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاتاغلىق سىياسىي ئەربابى، تەشكىلاتچى ۋە رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان غالدان سىرىنىنىڭ تاغىسى سىرىن دوندۇپنىڭ ئەمەلدارى داۋاجى ئامۇرسانا ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ كېلىپ، غۇلجىدا قاتتىق جەڭ بولدى. ئامۇرسانا مەغلۇپ بولدى، داۋاجى ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى (1753 — 1755). جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى ھاكىمىيەت تالىشىشىدىن پايدىلىنىپ، ئالتەشەھەر ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىللىك ئېلان قىلدى (1754 - 1753)، داۋاجىدىن يېڭىلگەن ئامۇرسانا مانجۇ خانلىقىدىن ياردەم تىلەپ بېيجىڭغا بېرىپ چىندى① دا چەنلۇڭنىڭ داغدۇغىلىق قارشى ئېلىشىغا ۋە ئالقىشىغا ئېگە بولدى. چۈنكى جۇڭغار خانلىقى چەنلۇڭغا ئارام بەرمەي كېلىۋاتقان تارىخىي دۈشمەن ئىدى. چەنلۇڭ ئامۇرسانانىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ (1755 - يىلى باش باھاردا) شىمالىي شىنجاڭغا چوڭ قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. مەنچىڭ قوشۇنلىرى جۇڭغارلار مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، غۇلجىدا تۇرغاقتا تۇرغان ئىككى خوجىغا دىققەت قىلىدۇ ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىمۇ تىنچىتىش نىيىتىگە كېلىدۇ. نەتىجىدە جەنۇبىي شىنجاڭنىمۇ تىنچىتىپ، مەنچىڭ

① چىندى — بۇ چاغدا چەنلۇڭنىڭ يازلىق دەم ئېلىش داچىسى ئىدى. بۇ چاغدىكى ئەھۋاللارنىڭ خاتىرىلىرى چىندىدا تاشقا ئويۇپ يېزىلغانىكەن، ھازىرمۇ بار.

هاكسميستنى تسكله‌يدۇ. مۇشۇ قېتىملىق جەڭدە خوجا جاهان (ياقۇپ خوجا) ۋە ئۇنىڭ قەھرىمان ئوغلى خوجا سدىق پۇتۇمى ئەسىرگە چۈشىدۇ ۋە زىندانىدا ئۆلىدۇ. ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ۋە جاسارەت بىلەن يۇغۇرۇلغان جەسمىنى ھېلىقى ئىستېبدات زىندان ۋەھشىيلەرچە يۇتۇپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىق بىلەن خەلق ئازادلىقى، بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كەلگەن جەسۇر روھىنى يۇتۇپ كېتەلمىدى ھەم يۇتۇپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆمۈربويى خەلق ئۈچۈن قىلغان قەھرىمانلىق كۈرەش مزلىرى ۋە غەيرەت - جاسارەتكە تولغان روھى ئەسىرلەر بويى ەلقنىڭ ئەركىنلىك ئۈچۈن بولغان كۈرەشلىرىدە ئىلھام بەخش رول ئويناپ، ئۇلارنىڭ كۈرەش يوللىرىغا نۇر چېچىپ كەلدى ھەم تىللاردا داستان بولۇپ، قاراڭغۇ ئەسىرلەر ئىسكەنجىلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، بىزنىڭ نۇرلۇق دەۋرىمىزگە كېلىپ قوشۇلدى.

2§. پۇتۇھىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

بەدىئىي تەپەككۇر شەكلىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ شەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجتىمائىي (جەمئىيەت) مەسىللىرىنى بىلىش، ئۆزگەرتىشكە ئۆز ژانىر-لىرى بويىچە ياراتقان تېپىك بەدىئىي ئوبرازلىرى ئارقىلىق ئېستېتىك زوقنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىرلىرى ئارقىلىق قاتنىشىدۇ. ئاپتور تەرىپىدىن ياراتىلغان بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ قىممىتى ئاپتور دۇنيا قارىشىغا تايانغان ئىستېتىك قارىشى ئارقىلىق ياراتىلغان تېپىك قەھرىمانلىنىڭ رېئال ئىجتى-

مائمي ئۇنۇمى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئاپتور ياراتقان ھەرقانداق تىپىك خاراكتېرنىڭ ياردىمىش ۋە ئۆسۈپ يېتىلىش مۇھىتى ئاپتور ياشاۋاتقان جەمئىيەت بىلەن ئاپتورنىڭ سىنىپىي ئورنى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى سىياسىتىنىڭ يول قويۇش دائىرىسى چەكلىمىسى ئىچىدە بولىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر مەسىلىچى ئىزوپ قۇل ئىدى. ئۇنىڭ ئۆز پىكرىنى ئوچۇق ئېيتىشقا شۇ زامان ھۆكۈمرانلار سىنىپى يول قويمايتتى، شۇڭا ئۆزىنىڭ دەرتكە تولغان يۈرەك سۆزىنى، ھۆكۈمران سىنىپلارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى مەسەل ژانىرى ئارقىلىق سىمۋوللۇق بەدىئىي ئوبرازلار بىلەن ئىپادىلىشى يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ يارقىن مىسالىدۇر.

شائىر خوجاسەددىق پۇتۇھى ياشىغان خوجىلار دەۋرى ئېنگېلسنىڭ «... ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ سىر بولۇپ قېلىپ قويۇلدى...»① دېگەن سۆزىنىڭ تىپىك شەكلى ئىدى. بۇ چاغ ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى سوفىزم ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى تېئولوگىيەتتۇر (تەكرى مەركەزلىك نەزەرىيىسى) بولۇپ، ئۇ، شۇ چاغنىڭ قانۇنى ھېسابلانغان قۇرئان كالام شېئىرىيەتنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولغىنىدەك دىنىي مەستىك، سوفىستىك ئەدەبىياتىنىڭمۇ نەزەرىيىۋى ئاساسى ئىدى. شۇڭا دىنىي مەستىك، سوفىستىك ئەدەبىياتنىڭ تېما ۋە تېماتىكىسىمۇ ئىلاھىيەت دىنىي فانتازىيىنى ئاساس قىلاتتى. بۇ چاغدىكى «ئانترا پوسىنترزم» (ئىنسان مەركەزلىك نەزەرىيىنى ئاساس قىلغان ئەدەبىيات) «دۇنياۋى ئەدەبىيات»

① «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن ئەسەرلىرىدىن تالالانما»، تۆۋەنۈرچە 66-، 67 - بەتلەر.

(ئىنسان ۋە ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان ئەدەبىيات) دەپ ئاتىلىپ، ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، رېئاللىققا يېقىنلىشىشتا ئالغا قاراپ تاشلانغان زور بىر قەدەم بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن غايەت زور ئىلغارلىق ھېسابلىنىدۇ. مانا شۇ ئىلغار ئەدەبىياتنىڭ تېپىك ۋەكىللىرىدىن بىرى خوجا سەدىق پۇتۇھى ئىدى.

ھازىرقى قولىمىزدا بار خوجا سەدىق پۇتۇھى ئىجادىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ شېئىرلىرى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە بېغىشلانغان. شائىرنىڭ ياشىغان شارائىتى، جەمئىيەتتىكى تۇتقان ئورنىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ جەمئىيەتتىكى فېئودالىق، مۇستەبىتلىك مۇناسىۋەتلەرنى پاش قىلىش، ئۇنىڭغا نارازىلىقىنى بىلدۈرۈش، خەلقنىڭ ئەركىنلىكىنى، بەخت-سائادىتىنى كۆيلىشىنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئەپلىك ئۇسۇلى «چىن ئىنسانىي مۇھەببەت»نى تېما قىلىش ئىدى. چۈنكى مۇھەببەت كونفىلكتى مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈم تەرتىپىدىكى كونفىلكتنىڭ كونكرېت تەجرىبىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

شائىر پۇتۇھى قەلىمى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن لىرىك قەھرىمانلارنىڭ، ۋەسال ئارزۇسىدا قان-زەردابىقا تولغان يۈزەكلەرنىڭ مۇنداق ھەسرەتلىك ئاھاڭلىرىنى ئاڭلايمىز.

يىگىت:

ساردىخ چەھرەم كۆرۈپ ئول گۈل كۈلۈمسۈپ ئىلتىپات ئەيلەر،
ئانىڭدەك كىم تەرەپ يۈزلەنگەن ئەلگە زەئىفران كۆرگەچ.
يۈز ئۆزرە ئەگمە قاشىڭغە مىسال ئەتمەك مەھال ئۇلغاي،
فەلەك ئۆزرە يېڭى ئايىنى قوياش بىرلە قىران كۆرگەچ.

قۇياش كۆك ئەشھەبدىن① ئۆزدىن تاشلاپ تاۋاپ ئەيلەر،
سەمەندەك② نەقشى پايىنى يەر ئۆزرە ناگەھان كۆرگەچ.
فىراقىدىن تەنىم ئۆزرە يۇزۇم سارغايماقى گويا،
ئەرۇر بەرگى كىم ئول شاخ ئۆزرە سارغايغان خازان كۆرگەچ.

قىز:

تىكەرمەن ياغلىقىڭنى كۆز سەۋادى③دىن مۇراد ئەيلەپ،
ياسارمەن خاما كىرپىك يىڭنەسىدىن ئېھتىيات ئەيلەپ.
رۇسۇل ئەتتىم كۆزۇمنىڭ مەردومىن④ مۇنداغ خىيال بىرلە،
ئۆزۇمنى ئىشق ئەھلى شاھى سەن شاھى قوباد⑤ ئەيلەپ.
ئىپەك جان جەۋھەرى تارىدىن ئەيلەپ ئاندا جان چەكتىم،
ئىككى جان بەخش لەئىلىك سۇرىتىن ھەرلەھزە ياد ئەيلەپ.
يازىپمەن قاماتىڭ سەرۋە⑥ كەبى پايىڭغا سورنەي دەپ،
قەۋى⑦ ئول سەرۋدىن مۇڭلۇغ كۆزۇم شەكلىن سەۋاد ئەيلەپ.
دۇ ياغلىق تىككۈچى ئەشكىمنى⑧ ساچتىم كۆڭلۇم ئۆرتەنگەچ،
چېكىپ ئاھىم يەلى گەردىمى⑨نى كۆككە گەردىبات ئەيلەپ.
چېكىپ زۇلفى پەريشانىڭنى ئاھىم ئەيلىدى كۆڭلۇم،
لىبىڭدىن غۇنچەلەر سەزدىم جانىمنى بەلكى شاد ئەيلەپ.

---

① ئەشھەب ــ ئاقۇش، كۈل رەڭ تۈس ئە سۇر رەڭلەردە يانغان ئوت يالقۇنى؛ كۆك ئاسمان.

② سەمەن ــ باھار، دەرى، قىممەت؛ ئاق، سېرىق رەڭدە ئېچىلىدىغان بىر خىل خۇش پۇراق گۈل (ياسىمەن گۈلى)

③ كۆز سەۋادى ــ كۆز قارىچۇقى.

④ كۆز مۇردەمىن ــ كۆز قارىچۇقى.

⑤ شاھى قوباد ــ مىلادى 483 - يىلىدىن 531 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئىران پادىشاھى كەي قۇباد كۆزدە تۇتۇلمدۇ.

⑥ سەرۋە ــ تىك ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ، سۇۋادان تېرەك.

⑦ قەۋى ــ كۈچلۈك.

⑧ نەشك ــ كۆز يېشى.

⑨ گەردىمى ــ پەلەك، ئاسمان، كۆك.

ئىنسان سەزگۈلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكىسى، ئەڭ نازۇك، ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ ئالىيجاناب، ئىنسانىنى ئىنسان قىلغان سەزگۈلىرىدىن بىرى — چىن مۇھەببەتتۇر. «دەدە قورقۇت» داستانىدا قىز-يىگىت مۇھەببىتىدىن جان ئالىدىغان ئەزرائىل تەپ تارتىپ يېڭىلىدۇ. ئۇلۇغ پرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركىينىڭ «قىز ۋە ئۆلۈم» دېگەن داستانىدىنمۇ يۇقىرىقى «دەدە قورقۇت» داستانىدىكى مەزمۇن تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. گوركىي بۇ داستانىنى مولىوتوۋ ۋە ستالىنغا ئوقۇپ بەرگەندە، ستالىن «مۇھەببەت ئۆلۈمنى يېڭىدۇ» دەپ خۇلاسە چىقارغانىدى. ئەدەبىيات-سەنئەتتە «مۇھەببەت»نىڭ مەڭگۈلۈك تېما بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ ئۇنىڭ شۇ مەڭگۈلۈك «قىممىتى»دە بولسا كېرەك.

يۇقىرىدا بىز مىسال كەلتۈرگەن ئىككى لىرىك قەھرىمان بىر-بىرىنى جان-دىلى بىلەن سۆيىدۇ. قىز يىگىتكە ئاتاپ

تىككەن قول ياغلىققا پۈتكەن
ئىپەك جان جەۋھەرى ناردىن ئەيلەپ ئاندا جان چەكتىم
ئىككى جان بەخىش لەئىلىك سۈرىتىدىن ھەر لەھزى ياد ئەيلەپ،

دېگەن بەيىتنى قىز قەلبىدىكى يىگىتكە بولغان پاك مۇھەببىتىنىڭ تۈگۈلگەن قەسەمنامىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمدى قىز مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغان يىگىت مەمنۇنلۇق بىلەن «ساردىخ چېھرىم كۆرۈپ ئول گۈل كۈلۈمسىرەپ ئىلتىپات ئەيلەر» دېگىنىدە بۇ تىپىك لىرىك قەھرىمان شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان يىگىت-قىزنىڭ ئۆزئارا بىر-بىرىگە مەيىللىرى بارلىقىدا قىلچە گۇمان يوق، ئەمما چىن مۇھەببەتتە ئوتتەك

يانغان يۈرەكلەرنىڭ مەيىللىرى كۆنكرېت ۋەسالى يولىغا چىققاندا، ۋەسالنىڭ ئېرىشەلمەي ئاھ چېكمدۇ. يىگىت:

فىراقىڭدىن تەنىم ئۆزرە يۈزۈم سارغارماقى گويا،
ئېرۇر بەرگى كىم ئول شاخ ئۆزرە سارغايغان غازاڭ كۆرگەچ.

دېسە، قىز:

قەۋى ئول سەرۋەددىن مۇڭلۇغ كۆزۈم شەكلىن سەۋاد ئەيلەپ،
بۇ ياغلىق تىككۈچى ئەشكىمنى ساچتىم كۆڭلۈم ئۆرتەنگەچ.
چېكىپ ئاھىم يەلى گەردىمنى كۆككە گەردىبات ئەيلەپ،
چېكىپ زۇلفى پەرىشانىڭنى ئاھىم ئەيلىدى كۆڭلۈم.

دەيدۇ. بۇ چاغدا «ئاشىق-مەشۇق» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان بۇ تېپىك لىرىك قەھرىمانلارنىڭ ۋەسال يوللىرىنى توسقان تۇرغان بۆسۈپ ئۆتكىلى بولمايدىغان ناھايىتى چوڭ بىر توساق بار، بۇ شائىر تىلىددىمۇ، لىرىك قەھرىمانلار تىلىددىمۇ ئوچۇق قويۇلمايدۇ. بۇنى يەقەت شائىرنىڭ يوشۇرۇن خاھىشلىق قىزغىنلىقىدىنلا بايقىۋالالايمىز. سىنچىلاپ قارىغىنىمىزدا، مەزكۇر چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئاشىق-مەشۇقلىرىنىڭ ۋەسال يولى بولغان «مۇھەببەت ئەركىنلىكى»نى توسۇپ تۇرغان توساق شۇ چاغدىكى فېئودالىق مۇستەبىتلىك تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان «شېئىرىيەت» قانۇنىدىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكى بىزگە ئايان بولىدۇ. بۇنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇشقا شائىرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئىجتىمائىي ئورنى ۋە شۇ چاغنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ئەلۋەتتە يول قويمايدۇ.

شائىرنىڭ كىشىلىك جەمئىيىتىدە ئىنسانلارنىڭ تۇتقان

ئورنى ۋە كىشىلىك سالاھىيىتىگە بەرگەن باھاسى ھازىرمۇ دېققەتكە ئەرزىيدۇ:

تەبىئىي يوقلار① توردىكى ئولكۇنچە قاچقان ياخشىراق،
ياستانىپ تەبىئەتلىنىڭ ئىشىكىدە ياتقان ياخشىراق.
دەردى يوق دانا ۋە ئاقىل نەچچە گۈلدەك ئاچىلۇر،
دەردىدىن پەژمۇدە بولغان كۆللى② نادان ياخشىراق.

شائىر پۈتۈھى ئوردىنىڭ چىرىك ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپاسىنى رەھىمسىز، باتۇرلارچە پاش قىلىپ تاشلايدۇ.

قەدىردان ئەرمىش كىشىلەر بەزمىدە ئىچكۈنچە مەي،
ھىجىردە خونابىئى ھەسرەتنى③ يۇتقان ياخشىراق.
گەرچە سود④ تەكەللۇپى بىرلەدۇر ئاراسىدىكە،
بى تەكەللۇپ پەقىرلەردىن سەۋرى چەندان ياخشىراق.
ئەھلى دۇنيا بەزمىسىدە ئىچكەن شاراپ نايابىدىن⑤
ئىشت يالاغى ئىچرە ئىچكەن قىپقىزىل قان ياخشىراق.

شائىر ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە ئىجتىمائىي سىياسىي قاراشلىرى بىلەن يانداشقاندا رېئال فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئىستىبدات سىياسىتىنى قاتتىق قارىلايدۇ ۋە

---

① تەبىئىي يوقلار — جۇرئەتسىز، تەبىئىتى يوق، ھورۇن.
② كوللى — كاتتا، يىرىك، ھەممە، پۈتۈن، تولۇق، ئومۇمىي، كۆپ، ھەربىر.
③ خونابىئى ھەسرەت — قانلىق ھەسرەت، پىغانلىق ھەسرەت، قاتتىق يىغا، ھەسرەتلىك ياش، قانلىق ياش.
④ سود — پايدا، بەھىر، نەپ، سۇركەش، سۇرتۇش.
⑤ نايا‌پ — ئېسىل، تېپىلمايدىغان، تېپىلماس.

ئۇنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسى بولغان «ئىسلام شەرئىتى»نى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاتمزم بوسۇغىسىغا بېرىپ قالمدۇ:

گەرچە يوق شاۋكەت ئىلىغا نالمدىن پەريادى جەك،
بەلكى تاۋۇس چەمەنمدىن① مورغى خۇشخان② ياخشىراق.
ئەي پۇتۇھى ئىلىكىگە تەسىبى ئالىپ قىلما رديا.
مەي ئىچىپ زۇننار③ ئاسىپ كەلتۇرگەن ئىمان ياخشىراق.

شائىر خوجىلار جەمئىيىتىنىڭ مەنۇيىتىنى سوغىزمىنىڭ ئىس - تۇتەكلىرى قاپلاپ كەتكەن شارائىتتا سوغىزمىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسى بولغان «تەڭرى مەركەزلىك» (ئىلاھىيەتچىلىك)گە ئانتروپوسىنتسىرزم (ئىنسان مەركەزچىلىك)نى قارشى قويۇپ ئىنسانپەرۋەرلىكنى تەرغىپ قىلىدۇ ۋە سوغىزمىنىڭ دىنىي فانتاسىيىنىڭ «ئاللا گۈزەللىكى»گە قارشى رېئال ئىنسان گۈزەللىكىنى قويىدى. بۇنى شائىرنىڭ گۈزەللىكىنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقىنى ئىقرار قىلغان ئېستېتىك قارىشى دەپ ئېيتىشقا بولمدۇ.

شائىر ئىنسان گۈزەللىكىنىڭ سىرتقى پورتىرېتىنى يارىتىشتا شەرق كلاسسىك شېئىرىيىتى ۋە ئۇنىڭ سالماقلىق بىر قىسمىنى تەشكىل قىلمدىغان ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، «ئىنسان كۆركى يۈز، يۈزنىڭ كۆركى كۆز»نى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، ئىنسان جىسمىنىڭ گۈزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان يۈز، كۆز، قاش، كىرپىك قاتارلىق ئامىللاردىن تولۇق پايدىلىنىپ

---

① تاۋۇس چەمەنى — توز ماكانى، توز ياشايدىغان چىمەنزارلىق، بۇ جايدا رەڭدۇرەڭ گۈلزارلىق، چىمەنلىك مەنىسىدە.

② مورغى خۇشخان — قۇشلار ماكانى، قۇشلار ئاۋازى.

③ زۇننار — ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى خرىستىئانلار بەلگە تاقاپ يۈرىدىغان بىر خىل بەلباغ ياكى بويىنغا ئاسىدىغان ئادەم رەسمى چۈشۈرۈلگەن بولاپكا.

ئېستېتىك تەسىر قوزغايدىغان بەدىئىي تەپەككۇر خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق بەدىئىي ئوبرازلار يارىتىدۇ ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تۈپكى خۇسۇسىيەتلىرىدىن بولغان ئېستېتىك زوق، بەدىئىي تەسىر يارىتىپ، ئۆزىنىڭ ئويلىغان پىكرىنى باشقىلارغا تەبىئىي ھالدا ئۆتكۈزۈش مەقسىتىگە ئېرىشىدۇ.
مەسىلەن:

يۇز ئۆزرە ئەگمە قاشىغا مەسال ئەتمەك مەھەل ئولغاي،
فەلەك ئۆزرە يېڭى ئاينى قۇياش بىرلە قىران كۆرگەچ.
قۇياش كۆك ئەشھەبىدىن ئۆزىدىن تاشلاپ تاۋاپ ئەيلەر،
سەمەندىن نەقشى پايىنى يەر ئۆزرە ناگىھان كۆرگەچ.

ياكى:

ئەي جامالىڭ تابىدىن كۈن زەررەدەك بى تابدۇر،
كاكولۇڭ سەۋداسىدىن سۇمبۇلدا پىچۇ تابدۇر①.
نالە ئەيلەر جان قۇشى ئەفئى گۇمان ئايلەپ مەگەر،
قامىتىڭ سەرۋىنى سۇمبۇلدەك ساچىڭ خىرمانىدۇر.
خىزرىۋەش خەتتىڭ② ھەياتىڭ تازە قىلسەنى ئەجەپ،
چۈنكى ئول لەئىلگىدىن③ ئىچكەن سود ④ ئىلەسرابدۇر.
مايىل ئىرسە كىرپىگىڭ قاشىڭ ساری ئەھمەس ئەجەب،
چۈنكى ئوقلار ساجدە گاھىغا كامان مېھراپ ئىدۇر.

ۋە ياكى:

زىبا قەددىگىز نەخلى⑤ ئىرۇر تورپەنھال،

---

① پىچوتاب ــ تولغىنىش، ئىزتىراپ، مەجازى، قىينىلىش، سىقىلىش.
② خۇرىۋەش خەتتىڭ ــ بۇ مىسرادا ئاپتور خىزىر ئەلەيھىسالام ياشىلمىغا ئەزەر سېلىپ ھاياتىنى پاك قىلسا ئەجەب ئەمەس دېمەكچى بولىدۇ.
③ لەئىل ــ ياقۇت، بۇ جايدا لەۋ، كالپۇك مەنىسىدە.
④ سود ــ پايدا، بەھىر، نەپ، سۇركەش، سۇرتۇش.
⑤ نەخلى ــ خورما، مېۋىلىك دەرەخ، مەجازى مەنىسى ــ پەرزەنت كۆچەت، ياش دەرەخ

يادەك قاشىڭىز قوش قوزەھ بەلكى ھىلال،
گۈلىرىڭىزنى، يۈزىڭىزنى دەر دەرھال،
كۆرگەن كىشىلەر بۇياڭلىغ ئولىماس جامال،

يۇقىرىدا ئاپتور سوغىزمىنىڭ «ئىلاھىيەتچىلىك» نۇقتىسى-
نەزەر «ئاللا گۈزەل» لىكىگە قارشى ھالدا ئانتروپوسىنتىرزم
(ئىنسان مەركەزچىلىك) نۇقتىسىنەزەرى بىلەن رېئال، چىن، گۈ-
زەل يار پورتىرىتىنى سىزىپ گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ھۇزۇر-
لىنىدۇ. بۇ جايدىكى «گۈزەل يار» پورتىرىتىمۇ، ئۇنىڭدىن تە-
سىرلىنىپ، ھۇزۇرلىنىۋاتقان «مەن» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان
ئاپتورمۇ تېپىك خاراكتېرگە ئىگىدۇر. ئۇنىڭ رېئاللىققا قارىشى
مۇ، گۈزەللىككە بولغان ھېسسىياتىمۇ، جۇملىدىن ئىنسان گۈ-
زەللىكىدىن ھۇزۇرلىنىپ تەسىرلىنىشىمۇ، يامانلىق، قەبىھلىككە
نەپرىتىمۇ كىتابخانلار بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ. يۇقىرىدا ۋەكىل-
لىك خاراكتېرىدە پۇتۇھى شېئىرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مىسالار-
دىن تۇغۇلغان تەسىرچانلىق، ئېستېتىك زوقنىڭ ئىجابىي، سەل-
بىي قىرلىرى ئەمەلىيەتتە چىنلىق تۇيغۇسىدا تۇغۇلغان بەدىئىي
ئوبرازلارنىڭ تەسىرچانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، نۇ شائىر پۇتۇ-
ھى ئەسەرلىرىدىكى بەدىئىيلىكنىڭ بىرىنچى باش ئۆلچىمىدۇر.
چۈنكى قانداق ئەسەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تەسىرچانلىقى
يوق ئەسەرنى بەدىئىي ئەسەر دېگىلى بولمايدۇ.

بەدىئىيلىك توغرىسىدا ئۇلۇغ نېمىس پەيلاسوپى گېگىل:
«پوئېتىك تەسۋىرىنى بىز ئوبرازلىق تەسۋىر دەيمىز. چۈنكى ئۇ
بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئابستراكت ماھىيەت ئورنىغا ئۇنىڭ

كونكرېت رېئاللىقنى قويمدۇ»① دەپ كۆرسەتسە، ئاتاخلىق رۇس ئىنقىلابىي دېموكرات يازغۇچىسى ۋە تەنقىدچىسى بىلىنىسكىي: «پەيلاسوپ سىللوگزملار بىلەن، شائىر بولسا، ئوبرازلار بىلەن، مەنزىرىلەر بىلەن سۆزلەيدۇ. ھەر ئىككىسى بىر نەرسە توغرىلىق سۆزلەيدۇ... بىرى ئىسپاتلايدۇ، ئىككىنچىسى كۆرسىتىدۇ ۋە ئىككىسلا ئىشەندۈرىدۇ. پەقەت بىرى مەنتىق دەلىللەر بىلەن ئىشەندۈرىدۇ، ئىككىنچىسى بولسا، مەنزىرىلەر بىلەن ئىشەندۈرىدۇ»② دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىدېئولوگىيە ساھەسىنىڭ ئالاھىدە ساھەسى — بەدىئىي تەپەككۇر مەھسۇلى بولغان بەدىئىي ئەسەرگە بېرىلگەن ئومۇمىي تەرتىپتۇر. ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بەدىئىي ئەسەردىكى بەدىئىيلىك شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ئۆزئارا ماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى ئەسەرنىڭ شەكىل كومپونېنتلىرى (ھەممە قىسىملىرى) ئەسەر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان ئىدىيەۋى غايىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈشكە خىزمەت قىلسۇن دېگەن سۆزدۇر. بوھەر قانداق ئەسەرنىڭ جىنس، ژانىرلىرىگە ئورتاق پېرىنسىپ، لېكىن بەدىئىي ئەسەر جىنس، ژانىرلىرىنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلغان ئامىللار ئۆزىگە خاس خىلمۇ خىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، شېئىرىيەتتە بوغۇم، تۇراق، رېتىم، مىسرا، بەند، قاپىيە، قاپىيىنىڭ تۈرلىرى ۋە باشقىلار شېئىرىنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار بولۇپ، ئۇلار ئاپتورنىڭ بەلگىلىك بىر ئەسىردە كىشىلەرگە ئۆتكۈزمەكچى بولغان ئىدىيەۋى بەدىئىي غايىسىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە تولۇق خىزمەت قىلغاندا بۇنداق ئەسەردە شەكىل بىلەن مەزمۇن ماسلاشقان بولىدۇ ۋە بەدىئىيلىك مەيدانغا چىقىدۇ. مەسىلەن، شائىر پۈتۈھى غەزەللىرىدىن بىرىنى ئالايلى:

---

① «كېكىل ئەسەرلىرى» رۇسچە نەشرى، 14- توم، 194- بەت.

② ئۇ. ك. بىلىنىسكىي ئەسەرلىرى» رۇسچە نەشرى، 3-توم، 798- بەت.

ئاھىيكىم كۆڭلۈمنى ئالدى قاماتى زىبا يىگىت،
ئاغزى غۇنچەئى يۈزى گۈل ھەمراھ يىگىت.
ئەشكىدەك بىر يەردە تىنماس جىلۋە ئەيلەپ ھەر تەرەپ،
نىجۇت ئەتمەس بىر كۆزى كۆزمۇردەمىن① مەئۇا يىگىت.
جىلۋە كۆرگەزگەچ خىجالەتتىن گۈلى رانا ئەمەس،
بولدى رۇخسارى قىزىل ساردىغ يۈزىمگە رەئنا يىگىت.
جان ئىلەددىن نەقىدىنى② ئاسرارغا يوقتۇر تاقىتىم،
بىر كۆزى ئولتۇرسە ئەيلەر بىر كۆزى ئەھىيا يىگىت.
نەچچە يال بەرسەم مەنى مەھزۇنىغا③ پەرۋ ئەيلەمەس،
يوقتۇرۇر دەھر④ ئىچرە مۇنداغ شوخ بىپەرۋا يىگىت.
رەھىمى ھەرگىز قىلمادى كۆڭلۈمنى ئالغاندىن بېرى،
كۆڭلى قاتتىق تاش باغرى ئافاق ئارا يەكتە⑤ يىگىت.
ئەي پۈتۈھى جان دىل بىرلە ئۇنىمگە مۇئتادى بول،
دىسە مۇئتاددىم سىنى شۇكرى ئېيت زىبا يىگىت.

بۇ غەزەلدە قىز سۆيگەن ئاشىقىنىڭ تەققى - تۇرقى، مىجەز خاراكتېرى، قىز سۆيگۈسىنىڭ ئۆز ئاشىقىغا بولغان ئەگ نازۇك، چىن ئىنسانىي مۇھەببىتى، ئىنتىزارى، ئۇستا رەسسام سىزغان ئەگ گۈزەل رەسىمدەك سىزىپ بېرىلگەن. بۇ رەسىمدە گەۋدىلەنگەن ھېسسىيات جەزبىسى ھەرقانداق يۈرەكنى تىترىتىپ ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ. بۇ كۈچ غەزەلنىڭ شەكلى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، شېئىر شەكلىدىكى كومپونىتلار، غەزەلنى تەشـ

---

① كۆز مورەمىن — كۆز قارىچۇقى.
② دىن ئەقىدى — ئىمان، ئىسلام.
③ مەھزۇن — غەمكىن، غەملىك.
④ دەھر — زامان، دۇنيا.
⑤ يەكتە — يەككە - يىگانە بىر دىنە بىر.
⑥ مۇئتاد — ئادەتلەنگەن، ئۆگەنگەن. بۇ مىسرادا يار، دوست مەنىسىدە كەلگەن.

كىل قىلغان مىسرا، كۆپلىت، مىسرانى شەكىللەندۈرگەن رېتىم، تۇراق، قاپىيە، رادىپ قاتارلىقلارنىڭ شېئىر مەزمۇنىنى، شائىر ھېسسىياتىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈشكە خىزمەت قىلغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بىز يۇقىرىقى غەزەلدە شېئىر شەكىل كومپونېنتلىرى بىرەر جايىدا ئۆز ۋەزىپىسىنى بېجىرمىگەنلىكىنى ھېس قىلالمايمىز. شېئىر مەزمۇنىغا ئۇنىڭ كومپونېنتلىرىنىڭ مانا شۇنداق خىزمەت قىلىشى ئەسەردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى، ئەسەر بەدىئىيلىكىنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەدەبىي ئەسەردىكى مەزمۇن—يەنى خاراكتېر بولسا زۆرۈر غايىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ئىنسان ئوبرازىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەدەبىي ئەسەردىكى مەزمۇن، ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقى، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەر، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى ياكى خۇنۇكلىكى ۋە بۇ ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان ئېستېتىك ھېسسىياتنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي قىرلىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەبىياتنىڭ ھېچنەرسە بىلەن چەكلەنمەيدىغان بىردىنبىر قورالى تىل ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدۇ. شۇڭا ئەسەردە ئىشلىتىلگەن بەدىئىي تىل ئەسەرنىڭ بەدىئىلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ روشەن بەلگىلەرنىڭ بىرى. مۇنداق بەدىئىي تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ روشەن، راۋان، يارقىن، ئوبرازلىق (ئۆزىگە خاس)، رەڭدار، ھەممە چۈشىنەلەيدىغان ئاددىي بولۇشى كېرەك. مۇنداق ئەدەبىي تىل تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتنى بولۇپمۇ ئادەمنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىدىكى ئەڭ نازۇك تەرەپلەرنى تەسۋىرلەشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. شائىر پۈتۈمى ئەدەبىي تىلدا ئوبرازلىقلىقنى مەيدانغا كەلتۈرىدىغان ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەر مېتافورا، مېتانومىيە، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش، ئاپوروزدم قاتارلىقلار يېتەرلىك ھالدا تېپىلىدۇ. ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان جەزبىلىك سېھرىي كۈچ

نى ئوبرازلاردا گەۋدىلەندۈرۈلگەن كۆچلۈك، رەڭدار، ئەدەبىي بويياقتا ئىنتايىن باي، بەدىئىي تىلدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

شائىر پۈتۈھىنىڭ ھازىر بىز ئۇرىشكەن ئىجادىيەتىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىدىن قارىغىنىمىزدا، ئۇنىڭ بىلىملىك زىيالىي، پىشىپ يېتىلگەن تالانتلىق شائىر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. ھازىرقى ئەدەبىياتشۇناسلار شەرق شېئىرىيىتىدە شېئىر مەسنەۋى، قەسىدە، مۇسەممەن دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. مەسنەۋى تۇرلەرگە بۆلۈنمەيدۇ. قەسىدىدىن موفرات (فەرد)، رۇبائىي، غەزەل، قىتئە ئاجرىلىپ چىققان. چۈنكى بۇ شېئىر شەكىللىرىدە قاپىيە بىر خىل خالاس. مۇسەممەن بولسا مۇسەللەس (ئۈچلۈك)، مۇرەببە (تۆتلۈك) مۇخەممەس (بەشلىك)، مۇسەددەس (ئالتىلىك)، موستەزات (يەتتىلىك)، مۇسەممەن (سەككىزلىك)، باتاسنە (توققۇزلۇق)، مەشرۇ (ئونلۇق) كۆرۈنۈشلەرگە ئىگە.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك شەرقنىڭ يۇقىرىقى كلاسسىك شېئىر ژانىرلىرىنىڭ ھەممىسىدە شېئىر يېزىش شۇ چاغدىكى شائىرنىڭ ماھارەتتە پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىڭ بەلگىسىدۇر.

شائىر پۈتۈھى يۇقىرىقى كلاسسىك شېئىر ژانىرلىرىدىن: غەزەل، رۇبائى، تەجنىس (تۇيۇق) قاتارلىق ژانىرلارنى ماھارەت بىلەن ئىشلەتكەن.

خوش ئول كىشىكىم ئىلكىدە چىن بولسا،
ئول چىن ئىچرە چاي چىن بولسا.
چاي جوش موزەييەن كۆتەرىپ ئىلكىدە،
قاياناتقۇچى بىر ئاپەت چىن بولسا.

شائىر بۇ شېئىردا «چىن» سۆزىنى ئوخشىمىغان مەنىدە ئىشلىتىش ئارقىلىق يۇقىرىقى تەجنىسنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ.

بىرىنچى مىسرادىكى «چىن»نى «چىنە» مەنىسىدە، ئىككىنچى مىسرادىكى «چىن» نى «راست» «ھەقىقىي» مەنىسىدە، ئۈچىنچى مىسرادىكى «چىن» نى «يار»، «جانغا ئوت ياققۇچى» مەنىسىدە ئىشلەتكەن. بۇ شائىرنىڭ كلاسسىك شېئىر ژانىرلىرىنىڭ نەزەرىيىسىنى پىششىق بىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

رۇبائى شەرق لىرىكىسىنىڭ مەشھۇر ئەنئەنىۋى ژانىرلىرىدىن بىرى. پەلسەپىۋى - دۇنياۋى، ئىجتىمائىي سىياسىي، ئىشقى-ئەخلاق ماۋزۇلاردىكى تۈگەللەنگەن بىر غايىۋى پىكىر تۈت مىسراغا قويۇپ تاشلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئۆمەر ھەييام، نەۋائى، بابۇر قاتارلىقلار شەرقتە رۇبائىنىڭ ئىجادچىلىرى سۈپىتىدە داڭ قازانغان.

شائىر پۇتۇھى شەرق ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنە شۇ كلاسسىك فورمىسى بولغان رۇبائى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، رۇبائى ژانىرىنى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرغان.

كلاسسىك شېئىرىيەت رۇبائى شەكلىنىڭ قاپىيە تەرتىپى: aaba ياكى aaaa بولىدۇ. پۇتۇھى رۇبائىلىرىنىڭ قوللىنىلىشىدا بار بولغان نەمۇنىلىرى رۇبائىنىڭ يۇقىرىقى كلاسسىك قائىدىلىرىگە تولۇق جاۋاب بېرىدۇ. مەسىلەن:

خوش ئولكىشكىم تەبىئىي سەلىمى بولسا،
جاي جوش ئىلە چاي داغى چىلى بولسا.
نى ئەيىپ ئەگەر مۇقامى بولسا،
ئەگىنىدە ئۇنىڭ قارا كىيىمى بولسا.

(قاپىيە تەرتىپى aaba)

ياكى:

زىبا قەددىگىز نەخلى ئىرۇر تورىمە نىهال،
يادەك قاشىگىز خوش قوزۇمە بەلكى ھىلال.
گۈلرىگزنى، يۈزىگىزنى دەردەر ھال،
كۆرگەن كىشىلەر بۇ ياڭلىغ ئولماس جامال.

(قاپىيە تەرتىپى aaaa)

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شائىر ئۆز جەمئىيىتىنىڭ بەزى ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە دۇچ كەلگەن چېغىدا ئۆزىنىڭ ئىلغار نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ، پۈتۈن جەمئىيەت روھىيىتى قاپلاپ كەتكەن سوغۇق ئىس - تۈتەكلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاتىزم بوسۇغىسىغا بېرىپ قالسىمۇ، ئەمما ماركسىزملىق ئىنكاس نەزەريىسى، ماركسىزملىق ئىستېتىكا نۇقتىئىنەزەرىدىن قارىغاندا ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئوغلى — مۆمىن مۇسۇلمان ئىدى.

ئۇ:

«ئەي سوپاتىڭ ھەمدۇ بىرلەن ياد ئېتەر مەن بى كىنار①
ماساۋا ئىرمەس سېنىڭ زاتىڭ مۇسەللىڭ②پايىدار.
زاھىرۇ③ باتىنىمۇ④ سەن، يا ئەۋۋەلۇ ئاخىرمۇ سەن،
بىزگە غەپلەتتىن ئىمەستۇر زاتى پاكىڭ ئاشكار.
يارۇسۇللىلا توپەيلىڭ بارچە بولدى كائىنات،
ئايەتى لەۋلاك⑤ ئىرۇر شاھىد ساڭا ئەي كامىكار⑥،
يۈزۇ زولغۇڭ ۋەسپىنى ياد ئەيلىگەندە زولجالال⑦،

---

① بى كىنار — رىياسىز، ھىيلە قىلماق.
② مۇسەللىڭ — ئوخشاش، ئوخشايدىغان.
③ زاھىر — ئوچۇق، ئاشكارا.
④ باتىن — ئىچكى، يوشۇرۇن.
⑤ ئايەتى لەۋلاك — ئەگەر مېنىڭ ئايىتىم بولمايدىغان بولسا.
⑥ كامىكار — مەقسەتكە ئېرىشكۈچى، قۇدرەتلەڭ ھاكىم.
⑦ زول جالال — قۇدرەتلىك، ھۆرمەتكە تەگرى.

نازىل بولدى سىررەئى «ۋەللەيلى»① بىرلە «ۋەننەھار»②
«ئەييوھەل موزەممىل»③ ئۇلادى زاتى پالىگگە نىدا،
«رەھمۇ تولليل ئالەمىن④ دەپ ياد قىلدى بىرو بار.»⑤

دېگىنىدە سوغىزمىنىڭ دىنىي مىستىك قارىشىنىمۇ، دىنىي پانتېئىزملىق ئېستېتىك قارىشىنىمۇ ئوچۇق ئېچىپ تاشلايدۇ.

بۇنىڭغا دىئالېكتىك تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىدىن باھا بەرگەندە، دەۋر، تارىخ چەكلىمىسى ۋە تارىخىي مۇقەررەرلىك دەپ قارايمىز. ئەمما شائىر پۇتۇھىنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا يۇقىرى ئورۇن ئىگىلەپ، ئۆزىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېستېتىك ئىدېئال ۋە بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىن سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىمۇ ئوخشاشلا تارىخىي مۇقەررەرلىكتۇر.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. پۇتۇھىنىڭ ھاياتىنى سۆزلەڭ.
2. پۇتۇھىنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا قانداق چۈشەنچىگە كەلدىڭىز؟
3. پۇتۇھى شېئىرلىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى قايسىلار؟

---

① ۋەللەيلى — سۈرە ئىسمى بولۇپ، كېچە بىلەن قەسەم ئىچىمەن دەيدۇ.

② ۋەننەھار — سۈرە ئىسمى بولۇپ، كۈندۈز بىلەن قەسەم ئىچىمەن دېگەن مەنىدە.

③ ئەييۇھەل مۇزەممىل — سۈرە ئىسمى بولۇپ، «ئى ئورۇنلۇغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

④ «رەھمۇ تولليل ئالەمىن» سۈرە ئىسمى، ئۇ مەككە، ئالەمگە رەھمەت ئېيتىش، دېمەكتۇر.

VII باب. مەھزۇن خوتەنى

18. شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ «دىۋانى مەھزۇن» ئەسىرى

ئۇيغۇر شائىرى مەھزۇن خوتەنى XVII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا خوتەننىڭ ئېلچى ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

مەھزۇن خوتەنى تەخەللۇسلۇق بۇ ئىستىداتلىق شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى — تەرپى بولۇپ، تەپسىلىي بىئوگرافىيىسىگە ئائىت ئىشەنچلىك ماتېرىيال تېخى تېپىلغىنى يوق. پەقەت ۋەتەنپەرۋەر لىرىك شائىر مەھزۇن خوتەنىنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەزى مىسرالاردىن ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە قىسمەن پاكىتلارغا ئىگە بولالايمىز.

شائىرنىڭ شېئىرىي مىسرالىرىدا ئۆزىنىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ، ئۇ ئۆزگە يۇرتلاردا يۇرگەن چاغلىرىدا ئۆز يۇرتى خوتەننى سېغىنىپ

مېنى مەھزۇن ئېتەي بۇ غۇربەت ئىچرە،
خوتەن مۇلكى مېنىڭ ئېردى دىيارىم.
(مەن مەھزۇن بۇ غېرىبلىقتا قانداق قىلاي،
خوتەن دىيارى مېنىڭ يۇرتۇم ئىدى)

دەپ قەلب ساداسىنى ئىپادە قىلغانلىقىدىن شېئىرلار XVII ئەسىردە

خوتەندە ياشىغان مەشھۇر شەخسلەردىن «خوجا ئىسھاق»① قا مۇ-
بارەك مەدھىيىلىرىنى بايان قىلىدۇ.

دۇرۇدى بى نەھايەت مۇستاپاغە،
يەنە ئەۋلادى، ئەسھابى ساپاغە.
خۇسۇسەن خۇاجەئىي ئىسھاق ۋەلىغە②
مەي ۋەھدەتنى ئىچكەن پۇرددىلى③ غە.

ئۇنىڭ بۇ شېئىرىي مىسرالىرىدىن شائىرنىڭ ئانا دىيارى خوتەن ئىكەنلىكىنى ھېچبىر شۈبھىسىز مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە، XII ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇل-لانغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

شائىر مەھزۇنىڭ باللىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرى مەھەللە مەكتەپلىرىدە ۋە شۇنداقلا ئۆز زامانىسىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكەن.

شائىر مەھزۇن خوتەنىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان «دىۋانى مەھزۇن» بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر دىۋان بولۇپ، ئۇنىڭ بەزى مىسرالىرى شائىرنىڭ ئۆزۈن بىر مەزگىل خوتەندە ياشاپ غۇربەتچىلىك تۇرمۇش دەسىتىدىن، يەرلىك فې-ئۇدال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېزىشى تۈپەيلىدىن ھاياتىنىڭ ئاخىر-قى يىللىرىنى ئالتىشەھەردە مۇساپىرلىقتا ئۆتكۈزۈپ، ناھا-يىتى ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

شائىرنىڭ «دىۋانى مەھزۇن» ناملىق دىۋانىدىكى بەدىئىي ئە-

---

① خوجا ئىسھاق — XVII ئەسىردە يەركەندە ئۆتكەن دانىشمان خوجىنىڭ ئوغلى خوجا ئىسھاقتىن باشقا بىر شەخس.

② ۋەلى — ئەۋلىيا.

③ پۇرددىل — يۇرەكلىك، جاسارەتلىك.

پادىلەش ماھارىتىدىن قارىغانىدا، ئۇنىڭ تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغان يەنە نۇرغۇن ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقى ياكى ئۇ ئەسەرلەرنىڭ تولۇق ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر، تۇپەيلىدىن زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى بىلىنىدۇ. چۈنكى «دىۋان» دىكى شېئىرلار يالغۇز مۇھەببەت تېمىسىدىلا بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ كۆپ خىل تەرەپلىرىنى — كىشىلىك ئەخلاق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، چىن مۇھەببەتكە بولغان سەمىمىي - سادىقلىق، جاھالەتلىك زامانغا بولغان نارازىلىق، ئىنسانىي تۇرمۇشنى قەدىرلەش قاتارلىق تېمىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۆمرى ئىچرە خوتەن دەشتىدە تۇن - كۈن يېغلاپ،
ئاقنى قاراغە، قارانى ئاققا ئۇلادىم.

.....

نە ئۈچۈنكىم ئاندا باراي، مۇنىدا مەن قالماق بولاي،
ئۆمۈردىن ئەللىكە يەتتىم بولدى كۆپراق.

دېگەن مىسرالاردىن ئۇنىڭ بىر مەزگىل تىجارەت بىلەن مەشغۇل بولغانلىقى بىلىنىدۇ. شائىر ئۆزى ئىپادە قىلغاندەك، ئۇنىڭ ھاياتى بەكمۇ نامراتلىقتا ئۆتكەن، ئۇ شۇ ۋەجىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قەشقەر، كۇچا، ئاقسۇ، يەركەن، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا سەرگەردانلىق ئىزدەپ، جاھانكەشتلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئادالەتسىزلىك ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ بۇ جايلاردا تېخىمۇ كۈچلۈكلۈكىدىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلەلمەي، ئالىتىشەھەرنىڭ بىرىدە پېقىرلىق ۋە مۇساپىرچىلىقتا ۋاپات بولغان.

شائىرنىڭ باشقا ئەسەرلىرى تېپىلمىغىنى ئۈچۈن شائىر-

نىك ئۇمۇر بايانى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە. ھازىرچە قولىمىزدا بار بولغان «مەھزۇن خوتەنى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بىلەنلا چەكلەنمەكچى. شائىرنىڭ يەنە قانداق ئىجادىي ئەسەرلىرى بارلىقى، قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۇستىدە داۋاملىق تىرىشىپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

2. مەھزۇن خوتەنى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

قالايمىقان شائىر مەھزۇن خوتەنى، مەنچىك ئىستىبدات ھاكىمىيىتى گۈماشتىلىرى خەلقنىڭ ئۇستىدىن رەھىمسىزلىك بىلەن قاتمۇ قات زۇراۋانلىق يۈرگۈزۈۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتا ياشىغانلىقى ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلق ئاممىسىنىڭ دەرتلىك مۇڭ-زارىنى ئاڭلىدى ۋە ئېچىنىشلىق تۇرمۇشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، بۇ خىل ئېچىنىشلىق تۇرمۇش مەنزىرىسىدىن شائىرنىڭ تەقدىرىمۇ سىرتتا قالمىدى. شۇڭا ئۇ ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي قىيابېتىنى رېئاللىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، تەقدىرداشلىرىنىڭ، زامانداشلىرىنىڭ قەلب سادالىرىنى لىرىك شېئىرلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەپ كۆرسەتتى.

مەھزۇن شېئىرلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك، كىشىلىك ئەخلاق، چىن مۇھەببەتكە بولغان سەمىمىي ساداقەت، جاھالەتلىك، نادانلىقتىن زامانىغا بولغان نارازىلىق، كىشىلىك تۇرمۇشنى قەدىرلەش... قاتارلىق ئىدىيىۋى مەزمۇنلار ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شائىر مەھزۇننىڭ شېئىرلىرىدىكى ئۆز يۇرتىنى ئۆزگە يۇرتلىنىن ئەلا كۆرۈشى ۋە قەدىرلەشى ھېسسىياتى، چىن مەنىسىدىن ئىپتى-

قاندا يەنىلا شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ خىل ۋەتەن سۆيۈش خاھىشىنى لىرىك شېئىرلىرىدا ئىپادە قىلغاندا، «ئالتىشەھەرنىڭ چاھار باغىدىن ئۆز دىيارىم خوپ»، «بۇ غۇربەت شەھەرىدىن ئۆز دىيارىمغا يەتسەم خۇددى دوزاختىن چىقىپ جەننەتكە كىرگەندەك بولۇمەن» دەپ يازىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز يۇرتىغا بولغان ئوتلۇق مۇھەببىتىنى روشەن ئىپادىلەيدۇ. بۇ، ئەلۋەتتە، شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ يارقىن ئىپادىسىدۇر.

شائىر ئەمىيەتتىكى رەنجى - زۇلۇم، پىتنە - پاسات ۋە ھەر-خىل ناشايان ئىشلار ئۈستىدىن غەزەپ - نەپرەت بىلەن شىكايەت قىلىش ئارقىلىق ياخشىلىق، چىنلىق، گۈزەللىك قارىشىنى تەشۋىق قىلىدۇ ۋە كىشىلەرنى ئەدەبلىك، ئەخلاقلىق بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

شائىر مەھرۇنىسانىڭ يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا بولسا، چىن ۋاپادارلىق، ئىشىق - مۇھەببەتكە سادىقلىق، ئۆز-ئىگارىنى دۇنيادىكى ھەممىدىن ئەلا كۆرۈش ھېسسىياتى ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىگەن. سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىدىكى شېئىرلىرىدا شائىر نىگارنى كۆيلەش، مەدھىيىلەش ئارقىلىق، ئۇنى دۇنيادىكى بارچە گۈزەللىكلەرنىڭ گۈلتاجىسى دەپ قارايدۇ. شۇ يول بىلەن ئايالار كەمستىلىۋاتقان، دەپسەندە قىلىنىۋاتقان فېئودالىزملىق جەمئىيەتكە نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، كىشىلەرنى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى قەدىرلەشكە چاقىرىدۇ. شائىرنىڭ بۇ خىل ئىدىيىۋى قاراشلىرى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئالاھىدە ئىلغارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شائىر مەھزۇن ئۆز دىۋانىدىكى بىر شېئىرىدا:

ياخشىراقتۇر گۈشە ئۇتماقلىق ماڭا ئەل يانىدا،
نەپسىنى، مەنسەپنى سۆيگەنلەرگە يوقتۇر رىغبىتىم. ①

① .....

بەختسىز ئۆتكەن كۈنلۈمگە ئەمدى رەنجۈرمەن بۈگۈن،
تاڭلا ئەۋلاد ئالدىدا رەسۋايى ئاسىي خىجالىتىم.

دەپ يازسا، ايەنە بىر شېئىرىدا:

شەقاۋۇل① يوق ئەردى بورنا② خوتەندە
ئەجايىپ دىل جەم ئەردۈك ئۆز ۋەتەندە.
كى بولدى ئابدۇغاپپار شاقاۋۇل،
ۋەتەندە تىنچالى قويمايسدۇرۇر ئۇل.

دەپ يېزىپ، قورساق توپغۇزۇپ كۈن ئۆتكۈزۈشىنىڭ كۈپىغا چۈشكەن، ئەمەل - مەنسەپنى سۆيگەن ياكى ياخشى كۆرگەنلەرنى رىغبەتلەندۈرەرلىك ياخشى سۆزۈم يوق. كېيىنكى ئەۋلادلار ئالدىدا مەنسىز ئۆتكەن، بەختسىز كۈنلىرىمگە قاتتىق ئازابلىنىمەن ۋە خىجىل بولىمەن دەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق مۇددىئاسىنى چەكسىز نەپرەت بىلدۈرىدۇ ھەمدە شائىر ئەينى جەمئىيەتتە ئەمەل تۇتقان، ئادالەتسىز ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ۋەھشىي - ياۋۇزلۇقىنى ئوبرازلىق تىل ۋاستىسى بىلەن ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ شائىرنىڭ «قوغۇنلار ئۆزئارا ھۇرمەت تالاشتى» سەدىسى بىلەن باشلانغان شېئىرىدا ئەشۇ جەمئىيەتتىكى زورلۇق - زۇمبۇلۇقنىڭ چېكىدىن ئېشىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇۋاتقان ئامىل ئىقتىدارسىز، قابىلىيەتسىز ئەمەلدارلارنىڭ كۆپلۈكى دەپ قاراپ، ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ نام - ئابروي، ھوقۇق - ئەمەل تالىشىش كۈرەشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قابىلىيەتسىزلىكىنى قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ. ئېزىلگۈچىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلارنىڭ ھەددى ھىسابسىز كۆپىيىپ كەتكەنلىكىنى يىغىۋللۇق ئاساستا پاش قىلىپ، ھۆ-

---

① شاقاۋۇل — (شاغاۋۇل) ۋالىي.

② بورنا — بورۇنقى، بۇرۇن.

كۆمران تەبىئەتنىڭ يىرگىنىشلىك رەزىل ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلايدۇ. بۇ شېئىر گەرچە قوغۇن تېوغرىسىدىكى ھەزىل (چاقچاق) تەك تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ئۇ چىن ماھىيىتىدىن ئالغاندا چوڭقۇر سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، مەھزۇن غەزەللىرىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئالدى بىلەن، ئۆز يۇرتىنى سۆيۈش ھېسسىياتى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. چۈنكى، ئۆز يۇرتىنى سۆيمىگەن كىشىنىڭ ئۆزگە يۇرتىنى سۆيۈشىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بىز ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېتلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، شائىر شېئىرلىرىدىكى ئۆز يۇرتىنى ئېغىنىش ھېسسىياتىغا ھېچبىر شۈبھىسىز ھالدا ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كۈچلۈك ئىنكاسى ئىكەنلىكىنى ئېنىق چۈشىنىۋالالايمىز.

شائىر مەھزۇن شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىۋى مەزمۇنلاردىن، يەنى شائىرنىڭ گۈزەل ھاياتنى سۆيۈشى، تۇرمۇش گۈزەللىكىنى قەدىرلىشى، ئادالەتسىزلىككە، زورلۇق - زومباۋانلىققا قارشى تۇرۇشى، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى سۆيۈشى ۋە جېنىدىن ئېزىز كۆرۈشى، كىشىلەرنى ۋاپادار، سادىقە تىلىك ۋە ئەخلاقىي پەزىلەتلىك بولۇشقا ئۈندىشى، ۋەھاكازالاردىن شائىرنىڭ ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلىك كىشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

§3. مەھزۇن خوتەنى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

شائىرنىڭ شېئىرلىرى تىلنىڭ راۋانلىقى، كۈچلۈك ئوبرازچانلىقىغا ۋە چوڭقۇر مەنتىقىلىققا ئىگە بولۇشى، ۋەزىنىڭ يەڭگىللىكى، ئاھاڭدارلىقى، شېئىرىي شەكىلنىڭ كۆپ خىللىقى، شېئىرىي ھېسسىيات ۋە شېئىرىي تەسەۋۋۇرنىڭ كەڭلىكىدەك

بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئاراكتېرلىنىدۇ.

شائىر ھەربىر پارچە شېئىرىي ئەسىرىدە ئاممىباب تىل ئارقىلىق ئوي - پىكىرنى روشەن، جانلىق ئىپادىلەپ، ئىۋزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن نامايان قىلغان.

شائىر شېئىرلىرىدا قوللانىلغان ئىستىلىستىك ۋاستىلەر شېئىرغا جان بېغىشلاپ، شېئىرنىڭ مەھلىيا قىلىش كۈچى ۋە تەسىرچانلىقىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. بىز مەھزۇنى شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا، ئۇنىڭ ھەربىر شېئىرىدا مۇكەممەل بىر شېئىرىي پىكىر چوڭقۇر ئورۇن ئالغانلىقىنى، شۇنداقلا قوللانغان ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ شېئىرىي مىسرالارغا ئۆزئارا گىرەلەشتۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

شائىر شېئىرلىرىدىكى مەھلىيا قىلىش كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقىنى شائىرنىڭ ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ھەربىر سۆزنى قايتا - قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر شېئىرلىرىنىڭ ھەربىر مىسراسى كىشىنى ئۆزىگە زور سېھرىي كۈچ بىلەن تارتىدۇ. مەھزۇنى شېئىرلىرى بەدىئىي جەھەتتىن نەپىس، گۈزەل بولۇشتىن تاشقىرى، تىل جەھەتتە XIX ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شىۋىسىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەدەبىيات ۋە تىل تەتقىقاتى جەھەتلەردە مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

شائىر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىك جەھەتتىكى يەنە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى كۆرۈپ تەھلىل قىلىشى ۋە قانائەت ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن شائىرنىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىنى مىسال تەرىقىسىدە كىرگۈزدۇق.

گۈل ياقا چاك ئەيلادى① رۇخسارى ئالمك② نى كۆرۈپ،
سەرۇى ئەر ـ ئەر③ تىترادى نازۇك ناھالمك④ نى كۆرۈپ.
ياڭى ئاي قان يىغلادى ئەرمەس شەپەق⑤ چەرخ ئۆزھەكسم،
قامەتىن خەم ئەيلابان⑥ مۇشكىن ھىلالىڭنى⑦ كۆرۈپ.

سەير ئېتىپ كۆڭلۈم قۇشى باغلاندى زۇلپۇڭ تارىخە⑧
دانە يەڭلىغ كىم لېبىمك ئۈستىدە خالىڭنى كۆرۈپ،
خىزىرى سۈيى بىرلە ئەيسا⑨ ياشۇنۇپ بولدى خىجىل،
لەئلىمك⑩ ئىچرە ناگېھان⑪ شېرىن زۇلالىڭنى⑫ كۆرۈپ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىرنىڭ ھاياتىي پائالىيىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

2. مەھزۇنى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

---

① گۈل ياقا چاك ئەيلادى — گۈل ئېچىلدى.

② رۇخسارى ئالمك — ئالتۇن رەڭلىك گۈل يۈزۈڭ — جامالىڭ.

③ سەرۇى ئەر ـ ئەر — تۇڭ تۇيغۇدىغان مۇڭادان تېزەك.

④ ناھالمك — نازۇك بويلىرىڭ.

⑤ شەپەق — كۈن تولتۇرغاندىن كېيىنكى ئۇپۇقتا پەيدا بولغان قىزىللىق.

⑥ قامەتىن خەم ئەيلابان — بويىنى ئەگدى.

⑦ مۇشكىن ھىلالىڭ — ئىپارغا ئوخشاش قارا، يېقىن تاپقاڭ ئوخشاش ئەگمە قاشىڭ.

⑧ زۇلپۇڭ تارىخە — چېچىڭنىڭ تالىرىغا.

⑨ ئەيسا — ئەيسا پەيغەمبەر.

⑩ لەئلىڭ — ياقۇتتەك قىزىل لەۋلىرىڭ.

⑪ ناگېھان — تۇيۇقسىز.

⑫ شېرىن زۇلالىڭنى — تاتلىق سۈيىڭ (لەۋىڭ).

VIII باب. نۆبتى

§1. نۆبتىنىڭ هايات پائالىيىتى

ئۆزمىنىڭ گۈزەل لىرىكىلىق ئەسەرلىرى بىلەن XVII ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بىر ئۆلۈش هەسسە قوشقان مۇهەممەد سىدىق زەلىلىدىن كېيىنكى يەنە بىر تالانتلىق، مەشهۇر لىرىك رومانتىك شائىر نۆبتىدۇر.

شائىر نۆبتىنىڭ تەپسىلىي تەرجىمهالى توغرىلىق هازىر-غىچە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بەزى شېئىرلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، «نۆبتى» ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، تەخمىنەن XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا خوتەندە ئوتتۇراهال ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن.

شائىر نۆبتى كىچىكىدىن تارتىپلا ئىلىم ئۆگىنىشكە بېرىلگەن. بۇ هەقتە ئۇ مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ:

بۇ ئالەمنى فانىيغە كېلىپ مەن گۈزەر ئەتتىم،
تۆرت ياشىمدا ئىلىم ئىستەگەلى مەن سەفەر ئەتتىم.
هەر يەردىكى بىر ئالىمنى خۇش قەهمىنى تاپسام،
بىر لەهزە ئانىڭ مەجلىسىدە مەن مەقەر ئەتتىم.

بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىلىمگە هېرىسمەن نۆبتى ئىلىم تەهسىل قىلىش ئۈچۈن، تەخمىنەن 15 - 16 ياشلارغا كىرگەن مەزگىلدە يەركەن ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ، ئۆز زامـا-

نسەنكى داڭلىق مەدرىسلەردە ئوقۇغانلىقى مەلۇم. ئۇ يەركەن، قەشقەرلەرگە كەلگەنلىكى توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك يازغان:

چىقىپ يارکەند دەيارىدىن مەنازىللارنى قەتئ ئەيلەپ،
زىيارەت قىلغالى سۈلتان سۇتۇق بۇغرايخان كەلدىم.

ئۇ قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگىنىش بىلەن بىللە، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ۋە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشقان. شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان.

شائىر نۆۋىتى ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

ئۆمرۈم ئەللىكە يېتىپ قالدى، ھەنۇزمەن ئەل ئىمەس،
قىلمادىم ياخشى ئەمەل بىھۇدە ئۆمرۈم ئۆتتى دەرىغ.

(يېشىم ئەللىكە يەتكەن بولسىمۇ، تېخىچە مەن ئادەم بولمىدىم، ئىمىش، ياخشى ئىش قىلالمىدىم، ئۆمرۈم بىھۇدە ئۆتۈپ كەتتى.) دەپ يازسا، بىر رۇبائىسىدا ئۆزىنىڭ غەزەللەر توپلىمى «دىۋان نۆۋىتى» نىڭ رەتلەنگەن، توپلام قىلىنغان ۋاقتىنى ئەسكەرتىپ:

ئى يارانلار بىز ئۆلۈرمىز، يادىكار قالدى كەلام،
كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
مىڭ يۈز ئاتمىش ئەردى پەيغەمبەر نەبىنىڭ ھىجرەتى
بۇ كىتابى نۆۋىتى تەسنىفى بولدى ۋەسسالام.

(ئەي دوستلار، بىز ئۆلسەك، سۆزىمىز يادىكار بولۇپ قالىدۇ. كىشىدىن جاھاندا بىر ياخشى نام، بىر ياخشى نىشان

قېلىشى لازىم. ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ بىر يىۇز ئاتمىشىنچى يىلى، نۆۋىتىنىڭ بۇ كىتابى يېزىپ پۈتۈپ تاماملاندى.) دەپ، كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا شائىر نۆۋىتى ئۇز دەۋرىنىڭ ھىجرىيىنىڭ 1160 - يىلى (مىلادىنىڭ 1747 - يىلى) 50 ياشقا كىرگەندە يېزىپ تۈگەتكەن. شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ شائىرنى تەخمىنەن مىلادى 1697 - يىللىرى تۇغۇلغان دېيىشكە بولىدۇ.

يەزىنىڭ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر نۆۋىتى گەرچە يەلگىلىك يەرنى سۇ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە ئوتتۇراھال مۇلۇكدار ئائىلىسىدىن كەلگەن چىققان بولسىمۇ، ئەمما نېمە سەۋەبتىندۇر ئائىلىسى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان، شۇنىڭ بىلەن شائىرنىڭ ئاختۇرقى ئۆمرى ئىنتايىن پېقىرلىق، غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. ئۇ ئۆز ھاياتىنى دوراپ-ئوشلۇق قىلىش، خەتتاتلىق قىلىش، خەت كۆچۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزگەن. شۇنداق قىلىپ، شائىر ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يېتەلمەستىن، تەخمىنەن 1760 - يىللىرى يورۇق دۇنيا بىلەن مەڭگۈ خوشلاشقان.

دېمەك، نۆۋىتى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە خوتەندە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، مول، نەپىس، قىممەتلىك غەزەللىرىنى بىزگە ئەبەدىي مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن تالانتلىق، مەشھۇر، لىرىك، رومانتىك شائىردۇر.

§2. نۆۋىتىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

1. نۆۋىتىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەل، راۋان لىرىكىلىق غەزەل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئەلىشىر نەۋائى، لۇتفىيىنىڭ

ئۈندىن ماڭغان شائىر نۆۋەتنىڭ غەزەللىرى مەنتىقە راۋانلىقى، ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە شەكلىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن كىتابخانلارنى ئالاھىدە ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

دىلىمدىكى سەندەك جاھاندا ھېچكىم رەنجىمەس،
فورقەتنىڭدە ھېچكىم مەندەك ساڭا شەيدا ئەمەس.

ھۆسن باغىدا سېنىڭدەك كۆرمەدىم ئەي نازىنىن،
غۇنچەنىڭ خەندان لەبىڭدىن ھېچ گۈلى رەنجىمەس.

بۇلبۇلى بىچارە كۆڭلۈم گۈل يۈزۈڭنىڭ شەۋقىدىن،
زار يىغلاپ ئىستەنۇرمەن بىر گۈلى پەيدا ئەمەس.

لەبلەرىڭدىن غۇنچەنى بەرسەڭ جامالىڭ سەدقەسى،
ئۆكسۈ مەسكىم ھۆسن باغىدا گۈلى لالە ئەمەس.

بىھۇدە ئۆمرۈم ئۆتۈپتۇر كۆرمەدىم ياردىن ۋەفا،
نۆۋىتىدەك بۇ جاھاندا ھېچكىم رەسۋا ئەمەس.

ئۆزۈنىڭ لىرىك غەزەللىرى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ قازانغان رومانتىك شائىر نۆۋىتىنىڭ غەزەللىرى مۇكەممەل بىر دىۋان ھالىتىدە زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. شائىر نۆۋىتىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن دىۋانى «دىۋان نۆۋىتى» نىڭ ئىككى نۇسخىسى بولۇپ، بىرى زەسمىي دىۋانى، يەنە بىرى پارچە شېئىرلىرىدىن تۇپلەنگەن توپلامدۇر.

رەسمىي دىۋانى شائىرنىڭ ھەجرىيەنىڭ 1160 - (مىلادى 1747 -) يىلىدىكى شېئىرلىرىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بۇ توپلامدا

107 مۇسەددەس، 31 رۇبائى بار، كىتابنىڭ ئاخىرىغا شائىر
ھۇۋەيدانىڭ 69 پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن قول يازما ئۇيغۇر-
چە 100 بەت بولۇپ، ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونـ
لۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا. يەنە بىرى پارچە شېئىرلاردىن
تۈزۈلگەن توپلىمى بولۇپ، بۇ توپلامنى خوتەنلىك بامىيا
يېزىسىدا ياشىغان موللا ئەھمەد دېگەن كىشى ھىجىرىيىنىڭ
1309 - (مىلادى 1891 - 1892 -) يىلى كۆچۈرگەن. بۇ
توپلامدا 1600 مىسرادىن ئارتۇق شېئىر بار. ھازىر بۇ توپـ
لام شىنجاڭ ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات
ئىنىستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

شائىر ئۆز دەۋانىنى تاماملاپ، تەخمىنەن 13 يىلدىن
كېيىن يەنى 1760 - يىللىرى ۋاپات بولغان. شائىر ئۆمرىنىڭ
ئاخىرى بولغان بۇ 13 يىلدا ئەسەر يازمىغان دېيىشكە تىلىمىز
بارمايدۇ. شۇڭا شائىرنىڭ كېيىنكى يىللاردا يازغان يەنە بىر
مۇنچە گۈزەل لىرىك غەزەللىرى ۋە توپلاملىرى بولغان بولسىمۇ،
ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەرلەر ھازىرغىچە تېپىلمىدى. ئۇنىڭ بىرمۇـ
چە گۈزەل غەزەللىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.

2. نۆبىتى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

شائىر نۆبىتى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن تەرەققىيپەرۋەر
شائىر ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ ئۆزىدىنىڭ گۈزەل، لىرىك غەزەللىرىدە
بىز ئۇچۇن تولىمۇ قىممەتلىك ئىلىغار، ئىجابىي پىكىرلەرنى
ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن جانلىق، ئوبرازلىق قىلىپ ئىپادىلىگەن.
شائىر نۆبىتى شېئىرلىرىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن قارىغان-
دا، ئۇنىڭ غەزەللىرىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك،
ئىنسانىي ئەخلاق - پەزىلەت كۈيلەنگەن، ئاياللارنىڭ كەمىستىلىشىگە
نارازىلىق، ئىنسانغا مۇھەببەت، دوستقا سادىقەت، ئۆزئارا مۇنا-
سىۋەتتىكى سەمىمىيەت، ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، ئۇنىڭ بەختىنى،

طەسلەتلىرىنى كۆيلەش، نادانلىقنى، جاھىللىقنى پاش قىلىش، ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ خاسىيىتى، ھاياتنىڭ لەززەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش قاتارلىق تېمىلار ئىپادىلەنگەن.

يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرلىك ئىدىيىسى نۆۋەتتى شېئىرلىرىنىڭ يادرولۇق مەركىزىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇنداقلا بۇ تېما نۆۋەتتى غەزەللىرىدىكى قەدىرلەشكە تېگىشلىك بىر دىنبىر ئىلغار مەزمۇندۇر.

شائىر نۆۋەتتى ئۆزىنىڭ «خوتەننى» رادىئوغلىق بىر غەزىلىدە، ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئېزىز ئانا تۇپرىقىنىڭ گۈزەللىكىنى، قەدىرلىك ھەم ئەلا ئىكەنلىكىنى ئىنتايىن ھۆرمەت تۇيغۇسى ۋە يۈكسەك شېئىرىي ماھارىتى بىلەن تەرىپلەپ، ئۆزىنىڭ ۋەتىنىگە بولغان چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببىتىنى تۆۋەندىكىدەك ئىزھار قىلىدۇ:

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەنىنى،
بەھىشىدىن زىياد مىسال ئەت خوتەنىنى.
(باغقا ئوخشىتىپ خىيال قىل خوتەنىنى
بەھىشتىنمۇ ئارتۇق بىل خوتەنىنى)
خوجەستە خاكى رەھمەت سۈرمىسى،
كۆزۈڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەنىنى،
(تۇپرىقى رەھمەت سۈرمىلىدۇر،
كۆزۈڭگە تۇتىيا قىل خوتەنىنى)
پەرىلەر بۇسەسى تۇرفە شەھرىندۇر،
ھۆرلەر لەبىگە بال ئەت خوتەنىنى،
(پەرىلەرنىڭ سۆيۈشلىرى بەكمۇ شەھرىندۇر،
ھۆرلەرنىڭ لەۋىگە بال ئەت خوتەنىنى)
تەلئەتىگە خۇرشىد، كۆزلەرىگە ئەختەر،

یادەك قاشىغە ھىلال ئەت خوتەننىنى.
(جامالىنغا قۇياش، كۆزلىرىگە يۇلتۇز،
ئەگىم قاشلىرىغا ئاي بىل خوتەننىنى)
مۇئەللىم ئاپاق، بىنىشىن سۇخەنگۇي،
نەقىلگە دەرس، ماقال ئەت خوتەننىنى،
(دۇنياغا مۇئەللىم، ئوخشىشى يوق سۆز ئۇستىسى،
بالىلارغا دەرس بولغۇچى ماقال بىل خوتەننىنى).
جاھان شائىرلىرى گۈلشەنى باغى
خەمسەگە قۇرباش ئىنتىسال ئەت خوتەننىنى،
(جاھان شائىرلىرىنىڭ گۈلشەن بېغى
يازماقچى بولغان خەمسەگە قۇر بېشى قىل خوتەننىنى)
سەن ھەم نۆبىتى سىياھ رۇي ئېلىگە،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال ئەت خوتەننىنى.
(نۆبىتى، سەنمۇ قارا يۈزلەرگە،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال كەلتۈرگۈچى بىل خوتەننىنى)

شائىر نۆبىتى: «تەفاخۇرۇم ئەيلەسە ھەقلىق دېيارىم
بەدىرىدىن ئارتۇق» دەپ ئۆزىنىڭ گۈزەل يۇرتى بىلەن
پەخىرلىنىدۇ.

مۇساھىبىم سۆز باشلاسىڭ ئەۋۋەل خوتەندىن باشلاغىل،
دىلىبەرىم خۇرشىد يۈزۈم، ئول سىيمىتەندىن باشلاغىل.
باشقە گەپكە ئاچما لەب يوقتۇر بۇنىڭچە خاسىيەت،
دىلئارام، تەفاخۇرۇم ئول جانۇ تەندىن باشلاغىل.

دېگەن غەزىلىدىن نۆبىتى ئەھمەدئاداق «ھەرقانداق سۆز باشلىماقچى بولساڭ ئاۋۋال خوتەندىن باشلا» دەپ خىتاب قىلىدۇ.

ئۆز يۈرتى خوتەنىڭ قۇياش يۇزلۈك، كۆمۈش بەدەنلىك دىلبەرگە ئوخشىتىدۇ؛ دۇنيادىكى ھەرقانداق سۆھبەتلەر ئىچىدە ئەڭ خاسىيەتلىك سۆھبەت ئۆزى تۇغۇلغان ئانا تۇپراق ھەقـ قىدە سۆزلىشىش ئىكەنلىكىنى، چۈنكى بۇ ئانا دىيار ئۆزىنىڭ كۆڭۈل ئارامى، پەخرى، ھەتتا جېنى ھەم تېنى ئىكەنلىكىنى ئېيتىتىدۇ.

شائىر نۆۋەتتى تۆۋەندىكى مىسرالاردا يۈرت مۇھەببىتى ئالدىدا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس جايى ھېسابلانغان مەككە مۇھەببىتىنىڭ ئەرزىمەس بىر نەرسە ئىكەنلىكىنى، ئۇنى زىيارەت قىلىشنى قىلچە ئىستىمەيدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىش ئارقىلىق ۋەتەن مۇھەببىتىنى ھەممىدىن ئەلا، ئۇستۇن ئورۇنغا قويۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

مەككە زاھىرمەس چۈشۈمدە ئەسلىدە كۆرمىگەچ،
ئىشقسىزدۇر مەن ھەمىشە ئاڭا ئەسلى كۆيمىگەچ.
ئەۋۋەلى ھەم ئاخىرى قىبلىگاھىمدۇر خوتەن،
ئۆزگىگە بىنەزەرمەن، مەن خوتەندەك كۆيمىگەچ.

(مەن ئەسلىدە مەككىنى كۆرمىگەچكە، ئۇ مېنىڭ چۈشۈمـ گىمۇ كىرمەيدۇ، كۆرەي دېسەم ئۇنىڭغا ئىشق باغلىغان ئەمەس مەن، خوتەن باشتىن ئاخىر مېنىڭ تىلىكىمدۇر، مەن خوتەندەك كۆيمىگەچ، باشقا جايغا نەزەرمۇ تاشلىمايمەن.)

ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەت نۆۋىتى غەزەللىرىنىڭ يەنە بىر تېمىسىدۇر. شائىر نۆۋىتى بۇ تېمىنى ئۆز غەزەللىرىدە خەلق ئامىسىنىڭ ھېمايىچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، شاھتىن ئادالەت، ھەققانىيەتنى تەلەپ قىلىش يولى ئارقىلىق ناھايىتى جانلىق ئىپادىلىگەن.

بارى تاجىز قولۇڭنى پىتنەڭنى تاخىر زامانىدىن،
گۈناھىمنى تىلەرمەن شۇم رەقىبلەردىن زىيان كۆرگەچ.
ئىمىد بىرلەن كېلىپمەن پادىشاھىم تاستىڭغا،
بۇ تاجىز ئۆبىتى ئەمدى سېنى شاھىبقىران كۆرگەچ
(پادىشاھىم، بۇ تاجىز ئۆبىتى سېنى كۈچ - قۇۋۋەت ئېگىسى دەپ بىلگەچ، ئۈمىد بىلەن بوسۇغاڭغا كەلدى. گۈناھىمنى تىلەيمەن، شۇم رەقىبلەردىن زىيان كۆرۈۋاتقان بارچە تاجىز قۇلۇڭنىڭ تاخىر زامان پىتنەسىدىن قۇتقاز). شائىر ئۆبىتى ئۆز غەزەللىرىدە يەنە سەممىي ئىنسانىي مۇھەببەتنى كۈيلەيدۇ. «جاندىن كەچمىسە جانانغا يەتكىلى» بولمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

سېنىڭ ئۈچۈن تەغدىرىم نەززارەسىدىن تىرە ئىشق،
ناۋەكى پەيكاندىن بولدۇم جاراھەتدارلىق،
نەچە كۈن بولدى جەراھەت دەردىدىن جىسمىم زەئىپ
ئەيلابان يار كويىدا شامۇ - سەھەر بىدارلىق.
تا رىيازەت چەكمەيىن تاپماسكى ۋەسلى يارىنى،
تا تىرىكمەن ئەيلەسەم ئالدىدا خىزمەتكارلىق.
(كۆز بېقىشىدىن ئۇنىڭ ئىشقى كۆكسۈمگە قادالدى،
كىرپىڭ ئوقلىرى دىلىمنى جاراھەت قىلدى.
بۇ جاراھەتنىڭ دەردىدىن كۈندىن - كۈنگە جىسمىم زەئىپلەشتى،
ئاشۇ يار كويىدا شامۇ - سەھەرلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدۇم،
رىيازەت چەكمىگۈنچە ھېچ كىشى يار ۋەسلىنى تاپالمايدۇ،
تىرىكلا بولىدىكەنمەن. ئۇنىڭ ئالدىدا خىزمەتكارلىق قىلىمەن.)

شائىر ئۆبىتى غەزەللىرىدە ۋاپا - ۋە ساداقەتنى قەزغىلىن سۆيىدۇ، كىشىلەردى ۋاپادار بولۇشقا ئۈندەيدۇ، ۋاپاسىزلىق،

ئىككى يۈزلىمىلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر پاش قىلىنىدۇ ۋە ئەيىبلىنىدۇ، ۋاپاسىز يارىدىن كۆرگەن دەرد ئەلەملەر، ئازاب-كۈلپەتلەر ھەسرەت بىلەن بايان قىلىنىدۇ:

جىلۋە ئەيلەپ دوستلۇق مېھرىنى بۇنيات ئەتتىگىز،
مەرھەمەت ئەيلەپ ھەزىن كۆڭلۈمنى ئاباد ئەتتىگىز.
ۋەئدە بىرلە كۆرسەتىپ مېھرۇ ۋەفالىق رەسمىنى،
ئىلتىفات ئەيلەپكى مەن بىچارەنى شاد ئەتتىگىز.
كۆپ ئۈمىدىم بار ئىدىكى ۋەئدىگە قىلماي ۋەفا،
بىۋاپالىق ئەيلەبان كۆڭلۈمنى ناشاد ئەتتىگىز.
يۈرىكىمنى غۇلچە يەڭلىغ تەھ-بەتەھ قان ئەيلەبان،
مەن يەتىمگە رەھىم قىلماي زۇلمۇ بىدار ئەتتىگىز.
بۇ جەھاندا بۇۋەفا مەئشۇق رەسمى ئۇشبۇدۇر،
سەبر ئەيلەڭ ئۆبەتتىكىم تۇرفە قەرياد ئەتتىگىز.

شائىر ئۆبىتى ئۇزىنىڭ ھاياتقا ۋە رېئال جەمئىيەتكە بولغان كۆزقاراشلىرىنى ۋە باھاسىنىمۇ كۆپىنچە مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن:

كۆڭلۈم ئالدى ناگەھان ئۇل دىلبەرى ئەييار قىز،
ئارەزى چۈن شەمس تەلئەت، قەددى خۇش رەفتار قىز.
ساچلارى مانەندى سۇنبۇل، لەبلەرى مانەندى گۇل،
سۆزلەرى قەندىن لەزىز، خۇشخۇيۇ خۇش گۇفتار قىز.
مەن كەبى يۈز مىڭ گەدانى ھەسرەتىدە كۆيدۈرۈپ،
تىيرى باران ئەيلەبان مىژگانلارى خۇنخار قىز.
.....

بەرمەگىل كۆڭلۈڭنى بۇ دۇنيا بىۋەفا نى قىز كۆرۈپ،
ئارنىيەتدۇر ئاخىرى قىلغاي سېنى بىمار قىز.

.....

كۈھنە بىۋەفا دۇنيا كۆرۈنۈر جەۋانان قىز،
كىم ئانىڭغە دوست بولسە ئول قىلۇر غۇلامان قىز.

.....

دوست تۇتمە، ئەي ياران، ئىستەپان يۈرۈپ ھەر يان،
ئول ساڭا ۋەفا قىلماس كەلتۈرۈر پۈشەيمان قىز.

دېگەن مىسرالارتا ئارقىلىق دۇنيانى ۋاپاسىز قىزغا ئوخشىتىپ، ئۇنىڭغا مۇھەببەت باغلىماسلىققا، كۆڭۈل بەرمەسلىكە دەۋەت قىلىدۇ.

نۆۋەتتى شېئىرلىرىدا يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىن قالسا مۇھەببەت تېمىسى مۇھىم ۋە سالماقلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. شائىر يارنىڭ نۇرانە ھۆسنى - جامالىنى، چىرايلىق سۆز - ھەرىكەتلىرىنى، ئاشىق - مەشۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى پاك ۋە گۈزەل مۇھەببەت كۆرۈنۈشلىرىنى يۇقىرى ھاياجان بىلەن تەسۋىرلەيدۇ:

فەسلى نەۋ باھاردا گۈل كەبى ئاچىلغان قىز،
مىسلى كاكۇلى سۇنبۇل ھەر تەرەف ساچىلغان قىز،
زەۋقىدە ئىچىپ بادە، مەيدە ئەكسىنى كۆردۇم،
ھۇسن باغىدا تەنھا ئولتۇرۇر خىرامان قىز.
شۇم زەقىبلەر جىنھىسىدىن بولمادى يۈزىدىن كۆزمەك،
بۇلۇت ئىچرە ئاي مۇزمەر، زۇلفى ئىچرە پىنھان قىزما.
كۆز ئۇچى بىلە باقتى، تەگدى تىيرى مژگانى،
سىنەم ئۆزدە پەيكانى رەھنە قىلدى رەيھان قىز،
مەن ئەيتتىمكى: ئەي بۇلبۇر، لەيلەرى گۈلى ئەھمەر،

سەدقەئى جەمالىگدىن بىزگە ئەيلە ئىھسان قىز.
غۇنچەئى نەھالىدا ئىككى مېۋەنى كۆردۇم،
ياكى ساڭگۈلاچ ئالما، ياكى ئىككى رۇمىمان قىز.
.....
رەھىم ئەيلە، ئەي مەھۇەش، تۇشتى جانىمە ئاتەش،
نۆۋىتىڭ نەھالىگىغە بولدى ئىشتىپچان قىز.

شائىر نۆۋىتى يەنە نۇرغۇن شېئىرلىرىدا رېئال دۇنيانىڭ جەڭچىسى سۈپىتىدە رېئال، ساپ ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ سادىق ئاشىقى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

تاپمىدىم يارىمغا قان ياشىمدىن ئۆزگە تۆھپە،
كېچە ـ كۈندۈز يارغا گويا كى ئاقتى قاش بۇلاق.
.....
يارىنىڭ كويىدا ئۆلمەك قەندۇ شەكەردىن لەزىز،
فۇرقەتى ئىشقىدا كۆيمەك قەندۇ شەكەردىن لەزىز.

دېيىش ئارقىلىق مۇھەببەتتىكى سادىقلىقنى كۆيلىسە، يەنە بىر غەزىلىدە:

چاچادۇر ھەر كۈنى شەمشەر قامەت بىرلە مېنى،
زەخمىدە مىسلى قوغۇندەك باشىم بولدى تىلە.

دېيىش ئارقىلىق، ئاشىقلىنىڭ بېشىغا چۈشكەن جاپانى ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ.
نۆۋىتى شېئىرلىرىدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ھەر خىل ئىجتىمائىي ئەخلاقىي كۆرۈنۈشلەرنى ئالغا سۈرگەن.

ئۆزەڭنى ئادەمىي بىلىسەڭ ئىلگەللە فەتھى نۇسرەتنى،
دېمەكىل جۇملە كارىڭدا كېرەكسىز مەيلى ئىنسافنى.
چېچەكلەر كەۋنەين كامىڭ ئىشىڭ رۇستلۇق بىلە ئۆتسە،
يېتىلدۇر تەربىيە تۇمبەمبر بىرلە نەخلى ئىنسافنى.

شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا كىشىلەرنى ئادالەتلىك، ئىنساپلىق، تۆز كۆڭۈل بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.
شائىر يەنە پىكرىنى داۋاملاشتۇرۇپ:

ھەر زامان قىلغىل كىشىگە ياخشىلىقنى پىشەئى،
ياخشىلىق كۆز تۇتماغىل تۇغمى يامانلىقنى تېرىپە
.....
ئۆزۈڭگە نەفئ كۆرۈپ خاھلاما كىشىگە زەرەر،
چۇقۇرنى كىم قازسە ئول چۇقۇرغە شول تىقىلۇر.
.....
ئەي يارانلار، بىز ئۆلۈرمىز يادكار قالدى كەلام،
كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.

دېگەن مىسرالاردا شائىر كىشىلەرنى باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشقا، ئۆز پايدىسىنى كۆزلەپ، ئۆزگىلەرگە زىيان سالماسلىققا، دۇنيادا ياخشى نام قالدۇرۇپ كېتىشكە چاقىرغان، باشقىلارغا يامانلىق قىلغان كىشىنىڭ ياخشىلىق كۆرمەيدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرغان.
شائىر نۆۋىتىنىڭ غەزەللىرى ئىچىدە يەنە تەبىئەت لىرىكىسىمۇ دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ مۇھەببەت-نەپرىتى، قايغۇ-شادلىقىنى پورتىرېت تەسۋىرى ۋە تەبىئەت تەسۋىرلىرىگە سىڭدۇرۇپ ئوبرازلىق ھالدا ئىزھار قىلغان.

ئالما، دەيدۇرلەر، ئالۇرلەر ئالمەنى،
قوينىغە يىلداپ سالۇرلەر ئالمەنى.
ئالمەغە مەيل ئەتسە ھەر كىم ناگەھان،
شاخىدىن ئېگىپ ئالۇرلار ئالمەنى.
ھېچ مېۋە ئالمەدەك مەرغۇب ئەمەس،
زەۋق ئىلە جانىم سورارلار ئالمەنى.
نازىنىن رۇخسارى يەڭلىغ رەڭ - بەرەڭ،
تاختەغە تىزىلىپ قويارلەر ئالمەنى.
تۇرفە خۇشبۇيلۇق ئولا ئۆي زىينەتى،
فۇل بېرىپ ساتىپ ئالۇرلەر ئالمەنى.
كەلسە نەۋرۇز فەسلى ئەييامى بەھار،
چوڭلارغە تۇھفە قىلۇرلەر ئالمەنى.
ئۆمرۇڭ ئۆتتى نۆبىتى ھەسرەت بىلە،
جۇستجۇ قىلسە تاپارلەر ئالمەنى.

قارىماققا ئىشاندەك كۆرۈنگەن شائىر نۆبىتى زەلىلگە ئوخشاش مەيخانە مەدھىيىسى ۋە ئۆزىگە ياردىن باشقا نەرسىنىڭ كېرەك ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، جاھىل سوپى - زاھىدلارنى ۋە ئۇلارنىڭ تەركىي دۇنياچىلىقىنى قاتتىق مازاق قىلىدۇ ۋە يار ئۈچۈن باغ - بوستاندىنمۇ كېچىدىنغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

كېچە - كۈندۈز يارىنىڭ كويىدا ئىچسەم بادەئى،
زاھىدا مەنئى ئەتمەگىل كىم باغ بوستانىم سانىغا.

(مەن يارىنىڭ كويىدا كېچە - كۈندۈز مەي ئىچىم، ئەي سوپىلار مېنى توسماڭلار، باغ - بوستانىمنى ساقلاڭلار ئۆتۈنۈپ بېرەي)

ئاشىق كىشىگە جامال جانانە كېرەك.
زاھىدلارغا باغ، بوستانە كېرەك.
باغ بىرلە ماڭا ئى زاھىد قىلمىپ بەرمە،
باغ ساڭا بولسۇن ماڭا باغبانە كېرەك.

(ئاشىق كىشىگە جانانىنىڭ جامالى كېرەك، سوپىلارغا باغ بىلەن بوستان كېرەك. ئەي زاھىد، بىلەن ماڭا ھىيلە-مىكىر قىلما، باغ ساڭا بولسۇن ماڭا باغۋەن (يار) كېرەك)

شۇ دەۋردە زاھىدلىققا قارشى چىققان شائىر نۆۋىتى ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، ئۇنىڭ بەختىنى، تۇرلۇك ياخشى خىسلەتلىرىنى كۆيلەيدۇ. شۇڭلاشقا ئىنسانپەرۋەر شائىر نۆۋىتى نادانلىقنى، جاھىللىقنى قاتتىق پاش قىلىپ، كىشىلەرنى ھاياتنىڭ لەززەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا ئۇنداپ ئاۋازى بىلەن چاقىرىدۇ.

يا بىلگىلار، بىلمەگىلار ئاڭلىماس مۇنى ئاڭلا،
ئاڭلا بولغۇسى ئاڭلا، بۇ كۆڭۈنى غەنىمەت بىل.

ئاخىرىدا شۇ نەرسىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، شائىر نۆۋىتى ئۇزۇنىنىڭ كۆزەل غەزەللىرىدە يۇقىرىدىكىدەك رېئال ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، مۇھەببەت، سادىقەت ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىكنى، سەمىمىيلىكنى كۆيلىگەن بولسىمۇ، كۆپلىگەن شېئىرلىرىدا دىنىي كۆز قاراشنىڭ ئوچۇق-ئاشكارە چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئۆز پىكىرلىرىدىن رېئال ئىلمىي خۇلاسىلەرنى چىقىرىشنىڭ ئورنىغا ئىلاھىي خۇلاسىلەرنى چىقىرىدىغان بۇ، نۆۋىتى غەزەللىرىدىكى ئىدىيەنى ۋەي ئاجىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە شۇنىڭ تەكىتلەش

كېرەككى، نۆۋەتتى غەزەللەرى دىنىي تەرغىباتنى مەقسەت قىلغان مىسرا شېئىرىيەتتىن تۇپتىن پەرقلىنىپ، ساماۋى تېمىلارنى ۋە ھاپىزلىق مۇھەببەتنى ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، رېئال ھاياتنىڭ گۈزەللىكى، ھەقىقەت، ئادالەت ۋە ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئىنسانىي خىسلەتلەرنى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن تەكرار مەدھىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە شۇكى، شائىر نۆۋەتتى ئەينى ۋاقىتتىكى ئوبىيېكتىپ شارائىت، دىنىي تەقىپ ۋە ئىدىيىۋى چەكلىمە تۈپەيلىدىن ئۆز شېئىرلىرىغا مىسرا ياكى يېپىنچا كىيدۈرىدۇ.

شائىر نۆۋەتتىكى غەزەللەرى ئىنتايىن نەپىس بەدىئىي ئوخشىتىش، راۋان ۋە جارانلىق سۆزلەر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، مۇزىكىدارلىقى ۋە رەڭدارلىقى جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپرەك جەلپ قىلىدۇ. نۆۋەتتىكى تۆۋەندىكى بىر غەزەلدىن ئۈنىڭ مەجاز ۋاستىلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كۆرۈپمەن ئولتۇرۇپتۇ ھۆسن باغ ئىچىدە بىر دىلدار،
يۈزى ئايۇ، كۆزى چولپان، پەرىشتە خۇي، گۈلى رۇخسار.
قاشى مېھراب يامۇنبەر كۆزدۇر چەشمەئى كەۋسەر،
قەدى چۇن سەرۇ يا ئەر - ئەر، يۈرۈش خۇش كىيىك رەفتار،
يۈرىدۇر بىر مەھى تابان، لەبىدۇر لەئلى يا مارجان.
بولۇپمەن ۋالەئى ھەيران سۆزى شېرىنۇ - خۇش گۇفتار،
تو'' ن ئايدەك جامالىڭغا، كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغە
قاچان يەتكۈم ۋىسالىغە كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار.

ئومۇمەن، تالانتلىق لىرىك شائىر نۆۋەتتى شېئىرىيەتتە تىل سەنئىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ نەمۇنىسىنى يارىتىپ،

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇن زور ھەسسە قوشقان شائىرلىرىمىزدىن بىرى. شۇڭا ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىنى، ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا شائىر نۆۋىتىنىڭ ئەھمىيىتى بىز ئۇچۇن ناھايىتى قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىر نۆۋىتىنىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ.
2. شائىر نۆۋىتىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
3. نۆۋىتى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
4. نۆۋىتى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى

IX باب. مۇھەممەد ئابدۇللا خاراباتى

§1. مۇھەممەد ئابدۇللا خاراباتنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ھاياتى

فېئودالىزم ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى باسقۇچلىرىدا ئۆزىنىڭ زۇلمەتلىك دىنىي ئالدامچىلىق ۋە نادانلىقىنى بىرلەشتۈرگەن ئەپتى بەشىرىسىنى تېخىمۇ ئاشكارىلىدى. ئىسلام تەرىقىتىدە بۇ ھادىسىلەر خېلى ئىلگىرىلا گەۋدىلىنىشكە باشلىغانىدى. شەرقىنىڭ بىر قاتار تەرەققىيپەرۋەر كىشىلىرى، ئەڭ ئالدى بىلەن شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىشىنىڭ نامايەندىلىرى، ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى گاھى ئوچۇق ئاشكارا، گاھى يوشۇرۇن سوفىزىملىق شېئىرىي مىسرالىرىنى ۋاسىتە قىلىپ ئىپادىلەپ، ئۆزىنىڭ ئىسيانكارلىق كۆزقاراشلىرىنى داۋام قىلدۇرۇپ كەلدى.

ئىسلام شەرقىدە ئېلىپ بېرىلغان فېئودالىزمغا قارشى مەنىۋى كۈرەش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدا ئەبۇ ناسىر فارابى، ئىبن سىنا، ئەبۇ رەيھان بېرونى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەخمەد يۈكنەكى، ئەلىشىر نەۋائى، بابا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، جۇملىدىن مۇھەممەد ئىمىنى ئابدۇللا خاراباتى قاتارلىق تەپەككۇرانە پىكىر نامايەندىلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىنى ئابدۇللا خاراباتى (1638—1730)

جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھېمايىسى ئاستىدىكى ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان جاھالەتلىك دەۋردە ياشىدى.

مۇھەممەد ئىمىنى خارابات<u>ى</u> ئاقسۇنىڭ چۈغتال كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (1638 — 1678) يەرگەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۆتتى. ئۇ ئابدۇللاخان (1628 — 1668)، يولۋاس سۇلتان (1668 - 1670)، ئىسمايىلخان (1670 — 1678) دىن ئىبارەت يەرگەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانلىرى زامانىسىدا 40 يىل ياشاپ، قەشقەر ۋە بۇخارا مەدرىسلىرىدە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۈلگىلىرىنى پىششىق ئۆگەندى. ئۇ 40 ياشقا تولغان يىلى (1678 - يىلى) جۇڭغار خانى غالدان باشىلىغان قوشۇن ھىندايىنتۇللا ئاپاق غوجىنىڭ تەلىپىنى باھانە قىلىپ، يەرگەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىنى ئابدۇللا خارابات<u>ى</u> ئاپاق خوجا (1694 - يىلى ئۆلگەن) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن پائېتىلىك يىللاردا يەنە 52 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 92 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

§2. «كۇللىيات مەسنەۋى خارابات<u>ى</u>» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تېمالىرى

«كۇللىيات مەسنەۋى خارابات<u>ى</u>» دېگەن سۆزدىنلا خاراب بولغۇچىنىڭ مەسنەۋى شەكىلدىكى داستانلار توپلىمىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. «كۇللىيات مەسنەۋى خارابات<u>ى</u>» بەھرى رەمەل (مۇقەددەس مەھزۇب) ۋەزنىدىكى مەسنەۋى (ئىككىلىك بەيىت) شەكلىدە يېزىلغان كۇللىيات بولۇپ، 112 ئىجتىمائىي،

سىياسىي، ئەخلاقىي تېمالىرىغا بويىچە 1300 نەچچە مىسرادىن تەشكىل تاپقان. «كۆللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ھىجرىيىنىڭ 1146 - يىلى (مىلادى 1726 - يىلى) مۆتەپەككۇر شائىرنىڭ 88 ياشقا كىرگەن چېغىدا ئايالاشقان. بۇ ھەقتە ئەسەردە مۇنداق ئۇچۇر قىلىنغان:

«نى ھېساپا ئەيلەدىم تارىخقا،
مىڭ ۋە ئۇز يانە قىرىق ئالتىغا.

«كۆللىيات مەسنەۋى خاراباتى» نىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا (1907) مولالا مۇھەممەسوم بىننى شاھ يۇنۇس ئىسىملىك كىشى نىڭ خىراجىتى بىلەن تاشكەنت «ئارىپجانانۇپ مەتبەئەسى» دە بېسىلغان نۇسخىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا ① .

«كۆللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ئەينى زامان جاھالىتى مۇھىتىدا ياخشىلىق، ھالالىلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئۇنىڭغا ئاساس سالىدىغان ئادالەت، ئىلىم - پەن، ئىدىيە تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋە قورال قىلىپ، قاباھەتلىك، ھارامخورلۇق، زالىملىقنى قاتتىق قامچىلايدۇ ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىرى بولغان ھۆكۈمران تەبىقىلەر، سوپى - زاھىتلار، مال - مۈلۈكپەرەس، ھەشەم - ئابرويپەرەس باي، ئەمەلدار، بەگلەرگە قارشى شىكايەت قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي ماۋزۇلىرى روشەن ئىدىيەۋى قاراش ۋە كۆچلۈك مۇھەببەت - نەپرەت بىلەن تولغان.

خاراباتى ياخشىلىقنى ئۇلۇغلاپ، يامانلىقنى ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنى قاتتىق سۆكۈپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ:

---

① ئۇنىڭ تالالانغان پارچىلىرى «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 2 - سانى بىلەن 1982 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلدى.

«هەي قاياشىم! ئىنتىسەك بولماق ئامان،
ياخشىلىق بىسيارنى قىل خەلقى جەھان.
بولسا كىشىك ئادەتتى جۇدىي كەرەم،
ئول خەلايىتە ئىچىرەم بولغاي مۇھتەرەم»
«ھەم ساۋاب ئەيلەر كىشى، ھەم مەئزىغشەت
ئەئىكلىسە ئۇنى ئۇرغاي ئاقىبەت
«كىمكى تىغلى بىرلە دائىم ئوينىاشۇر
ئۇ كىشنى ئاقىۋەت رەسۋا قىلۇر»

شائىر بۇ يەردە ياخشىلىق ۋە يامانلىقنى «سەۋەب»، «ئۇرۇق» ئورنىدا ئۇنىك نەتىجىسىنى «ئاقىۋەت»، «ھوسۇل» سىپلىشتۇرمىدا تىلغا ئالىدۇ. ئۇ ئىككى خىل سەۋەبنىك ئىككى خىل ئاقىۋىتىنى مۇنداق روشەنلەشتۇرىدۇ.

«بەدنىيەت بىرلە ئەگەر ساچىساك ئۇرۇق
بولماغاي ھەرگىز ھوسۇل، قالغۇك قۇرۇق»
«خەلق ئارا ھەر كىمكى سەركەشلىك قىلۇر،
راھەت ھەم ئىززەت ئىشىكىنى باغلاتۇر»
«نەفسى ئەمرىن قىلماغان مەردان بولۇر
ئاخىرى خەلق ئىچىدە ئول سۇلتان بولۇر.»
«كى شەجائەتتىن بولۇر گويا كى تىنىر،
كى لەتاپەتتىن بولۇر گويا كى ئەر،
گاھى ھەمىشە بىرلە ئول ئەنقا بولۇر،
گاھ مىسكىرى بىرلە ئۇرەۋباھ ① بولۇر.
كى قانات بىرلە ئول ئىنسان بولۇر
گاھى ھىرغۇرلۇق بىلەن ھايۋان بولۇر.»
«ھەر كىشىدە بىردە رەم بولسا ھارام
قالغۇسى مەقسۇدى ئانىك ئاتەمام»

① رەۋباھ ــ تۈلكە.

«نەقىسى بىر ئىنتۇركى سەمرىتمە ئۇنى،
ئول سېھىرز بولسا ئالىپ ئۇرغاي سېنى.»

شائىر ئۆز زامانىسىدا ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىش ئارقىسىدا پەيدا بولۇۋاتقان ئىجتىمائىي چۈشكۈنلۈكلەرنى خەلقنى، مىللەتنى ھالاك قىلىدىغان ئاپەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ:

مەقسىدى خەلق ئىچىدە تاپماق ئىززىتى،
شۇل زەمان بەرباد كەتكەي مىللىتى»

دەپ سۆزلىدۇ. ئۇ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇنداق نەپسانىيەتچىلىك-نى ئىنسان قېلىپىدىن چىققانلىق، ئىنسانلىق قەدىر - قىممىتىنى ئەلا بىلىدىغان كىشى مۇنداق نەپسانىيەتچىلىككە قارشى كەسكىن كۆرەش قىلىش لازىم، دەپ خىتاب قىلىدۇ.

«نەپسىدىن بولماق خالاس ئاسان ئەمەس،
نەپسىدىن بولماي خالاس ئىنسان ئەمەس»
«نەپسىنىڭ زىددىدە قىلغىن ئىشنى تېز،
ئىككى ئالەم ئىچىدە بولغايسەن ئەزىز.»

شائىر ئەينى زامانىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى-نىڭ ھەققانىيەتسىز، نەپسانىي مەقسەتلەر ئۈچۈن قىلىنىۋاتقان-لىقىنى ئېچىپ تاشلاپ:

«قىلماغىل بۇ يولدا نەپسىڭنى رەپىق،
بولما ھەرگىز نەپسىنى مۇتتەپىق① ،

① مۇتتەپىق — ئىنتىپاقچى، شېرىك.

تۇن - كۈنى نەفسىڭ بىلەن قىلغىن ئۇرۇش،
راست قىل سەسىبابى جەڭ ئاندىن ئۇرۇش»

دەپ يازىدۇ.

شائىر ياخشىلىق كاتېگورىيەسىنى دىنىي ئېقىملاردىن كەسكىن پەرقلەندۈرۈپ، «خەلقە قارىتىلغان پەرز»، «بۇرچ» دەپ، ئۇنى «خۇداغا قارىتىلغان پەرز» دىن ئۇستۇن قويىدۇ. ئۇنىڭ:

«پەرزى خەلقنى قىلغايسەن ئەۋۋال ئادا
پەرزى ھەقنى قىلغايسەن ئاندىن بىجا»

دېگەن ئىبارىلىرى ئەينى زامان مۇھىتىدا نەقەدەر ئالىيجانابلىق بىلەن تىلغا ئېلىنغان-ھە!

خارابىاتى ياخشىلىق كاتېگورىيەسىنى ئادالەت كاتېگورىيەسى بىلەن بىرلەشتۈرىدۇ. ئۇ ئادالەت ھەققىدە سۆزلىگەندە توغرىدىن - توغرا ئادىل پادىشاھ ۋە زالىم پادىشاھ كاتېگورىيىلىرى ئۇستىدە گەپ ئاچىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ ھامىيسى سۈپىتىدە چەكسىز ئاسمانغا قاراپ زۇلمەت ھەققىدە ئەرز - شىكايەت قىلىپ مۇنداق نىدا قىلىدۇ:

«ئەي مەلەك سورغىل رەئىيەت ① ھالىنى
ئىنسى ئۇلفەت بىرلە پەرھەم ② دادىنى.»

شائىر ئادالەت ۋە زۇلۇم ھەققىدە توختالغاندا:

«زولمنى كۆپ قىلسا دۆلەتتىن بوشار،
بىئەجىر كۆپ كۈلسە غىررەتتىن ③ بوشار،
شاھى ئادىل شەھرىغە نېئىمەت ياغۇر،
شاھى زالىم شەھرىغە لەنەت ياغۇر.»

---

① رەئىيەت — خەلق ئۇقۇرمەنلىرى.
③ پەرھەم — ئەرز - شىكايەت.
⑧ غىررەت — غۇرۇر.

يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى بىلەن خوجىلار دەۋرى نەزەردە تۇتۇلغان بۇ مىسرالار ئەينى زامان ئەمەلدار جاھالەتنىڭ ئەجەللىك يېرىگە قارىتىلغاندى.

§3. «كۇللىيات مۇسنەۋى خارابات»نىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى

مۇھەممەد ئەمىنى ئابدۇللا خارابات ئادالەت كاتېگورىيەسىنى ئىلىم - ماتارىپ بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغان. ئۇ ئۆز قاراشلىرىنى مۇنداق شېئىرىي جۈملىلەر بىلەن ئىپادىلىگەن:

«جىسمى ئادەم خۇددى بىر دېۋارىدۇر①،
مەرىپەت دېۋار ئارا گۈلزارىدۇر.»
«تالىبا، جىسمىڭنى ئاباد ئەيلىمە،
مەرىپەت گەنجىنى② بەربات ئەيلىمە»
«ئەي ئوغۇل ئۆلمەسنى قىلساڭ ئىختىيار
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.»
«كىمدە بولسا مەرىپەت ئالىم بولۇر.

× ×

مەرىپەتسىزلەر بىلىمگە زالىم بولۇر.»
«مەرىپەت گويا كى ئۇل ئابىھەيات،
ئۆچسە كىم تاپقايكى ئۆلمەكتىن نىجات»
«ئەيىب ئەمەستۇر نەچچە بولسا گاچا تىل
ئىلىمسىزلىك ئەيىبى دىلدۇر، ئەيىب دىل.»
شائىرنىڭ كۆزەل مىسرالىرى بىلەن ئىپتىتاندا:

① دېۋار — ئۆي - ماكان، قورغان.
(2) گەنجا — خەزىنە.

ئەي بەندە گەنجى ۋەيران ئىچرە دۇر.
مەرىفەت ئىلمى بۇ ئەريان① ئىچرە دۇر»

دېگەندەك ئىلىم ئەھلى خاراب قىلىنغان مۇھىتتا ئىلىم ئەھلىنى كۆككە كۆتۈرۈپ:

«كىمكى كۆرسە ئەھلى نالىمنى ھەقىر②،
ئول كىشىنىڭ بىگۇمان ئۆمرى كەمىر»
«گەر كىشى ئالىم كىشىنى شاد ئىتەر،
بىر ئۆمۈر ئۆز قەلبىنى ئازات ئىتەر.»
«ھەر دىيارنىڭ چىراغىدۇر ئالىمى،
ھەر قارا تۈننىڭكى ماھى③ ئالىمى.»
«ئەھلى ئارىپ ④ مۇررىنى ⑤ قىلغاي ھايات
بەلكى دوزاختىمۇ تاپقاي نەجات.»
«ھېچكىمى بۇ يولدا سەنئەتسىز ئەمەس،
كىمدە سەنئەت بولمىسا ئادەم ئەمەس.
خەلق ئارا كىمكى سەنئەتلىكتۇر،
ھەر كىشى ئالدىدا ئىززەتلىكتۇر.
مەرىفەتلىك ئادىمى خەيرۇلبەشەر ⑥،
مەرىفەتسىز ئادىمى ئىتتىن بەتەر،
مەرىفەت ئىلمىگە گەر قىلساڭ خىيال
بول بۇ يولدا دائىمى رىسقى ھەلال»
دەپ يازىدۇ.

---

① ئەريان — سەرسانلىق.
② ھەقىر — خار، كەمسىتىلگەن.
③ ماھى — ئاي.
④ ئەھلى ئارىپ — بىلىم ئەھلى، زىيالىيلار.
⑤ مۇررا — مۇردا، ئۆلۈك.
⑥ خەيرۇلبەشەر — خەيرىلىك ياخشى ئادەم.

خارابات‌ئ ئىلىم مەسىلىسىدە توختالغاندا ئەمەلىيەتنى تەكىتلەپ:

«ئىككى قىسمى ئادىمى ھۆرمەتتەيدۇر،
مۇندىن ئۆزگە بارچىسى ھەسرەتتەيدۇر.
ئىستەسە ئىلمى ۋە ھەم قىلسا ئەمەل،
كۆڭلىگە ئىككى جاھان قىلماس خەلەل ① »

دەپ يازىدۇ. خارابات‌ئ يالغاندىن ئىلىم نەقابىغا ئورۇنۇۋېلىپ، ھە دېسىلا لاپ ئۇرۇپ، پەتىۋا ئويدۇرۇپ خەلقنىڭ كۆزىنى بويىاپ، ئىلىكىنى شوراپ كۈن ئۆتكۈزىدىغانلارنى «پەتىۋا سېتىپ دۇنيا مىلىنى يىغقۇچىلار»، ئۇلار ياكى «يورۇق چىقارمايدىغان چىراغقا ئوخشايدۇ» دەپ كىنايە قىلىپ:

«ئىلمى بولسا ھەم ئەمەل ئاقىل دۇرۇر،
بىلمىسە مەنىسىنى لايەئىقەل② دۇرۇر.»

دەپ يازىدۇ.

خارابات‌ئ ئىلىم - پەن مەسىلىلىرى بويىچە نەزەرىيەۋى تەپەككۇرنىڭ غايەت زور ئەھمىيىتىنى، نەزەرىيەۋى تەپەككۇرنىڭ نامايەندىلىرى بولغان دانالارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتتىكى رولىنى ئەڭ قەزغىن تىلغا ئېلىپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئەي ئوغۇل بۇ يولغا بىر رەھبەر كېرەك،
ئىلكىدە بىر شەمئى ③ پىرانۇر ④ كېرەك
قىلما بىرسىز ئابۇ ھىرۋا ⑤ دىن خىيال،
بىرسىز ئول سۇنى تاپماقلىق مەھال ⑥.»

---

① خەلەل — كاشىلا.
② لايەئىقەل - سارالاق، ئەخمەق.
③ شەمئى — چىراغ.
④ پىرانۇر — نۇرانە - پىشقەدەم.
⑤ ئابۇ ھىرۋا — رەھبەت سۈيى.
⑥ مەھال — مۇشكۈل.

شائىر ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئابۇھايات، ئابۇھىرۋان ئۇچۇن ئارستوتېلنى ئۇستاز تۇتقانلىقىنى بېشارەت قىلغانىدىن كېيىن، دەھىرلىك بەدكەردىسى بىلەن ئوتتا كۆيدۈرۈلگەن ئەزەربەيجانلىق ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇر شەمسى تەبرىزىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ. ئۇ دانا مۇتەپەككۇرلارنى پۈتكۈل يەر يۈزىنىڭ مەشئىلى، نىجادىيەت دەپ ئۇلۇغلاپ مۇنداق يازىدۇ:

ئەھلى دانا مەشئەلى روھى - زىمىن
كىمدە مەشئەل بولسا تۇن خەۋفىدىن ئەمىن.»
«ئەي بىرادەر بولما داناسىز بۇگۇن
بولمىغىل ھەرگىزمۇ مەشئەلسىز بۇگۇن.»
«گەر كىشىنىڭ ئۆمرى بىدانا ئۆتەر،
ئول كىشىنىڭ چەشمى نابىنا① ئۆتەر.»
«بولسا گەر ھەركىمكى دانادىن يىراق،
بولغاي ئول ھېچ شەكسىزكى نۇسرەتتىن يىراق.»
«تەبلىدۇر② ئالەمدە داناسىز كىشى،
تاپىلغاي رەۋنەق ئۇنىڭ ھەممە ئىشى.»
«ئەي خەراباتى فەراسەت ئەيلەگىل،
دانالار ھۇرمىتىن ئادەت ئەيلىگىل.»

مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتى ئۆز دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن تەرەققىيپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر شائىرى سۈپىتىدە كىشىلەردىكى ھەرخىل ئىدىيىۋى - ئەخلاقىي خاراكتېر مەسىلىسىگە يېقىنلاشقان، ئۇ بۇنى «ئادەمشۇناسلىق» دەپ ئاتىغانىدى. سىياسىي ئىلىم، پىسخولوگىيە، ئەخلاق ئىلمى ۋە ئەدەبىي

---

① نابىنا — چۈشەنچىسىز.
② تەبلى — دۆمباق.

ياتشۇناسلىق ئۇچۇن مەركىزىي تېما بولغان بۇ مەسىلىنىڭ نەـ
قەدەر مۇھىملىقىنى ئۇ مۇنداق تەكىتلەيدۇ:

«خەلىقنىڭ ھالىنى بىل ئەي ئادەمشۇناسلىق،
بۇ قەدەردۇر بىگۇمان قىلغىل قىياس.»

شائىر ئىنسانلاردىكى ئوخشىمىغان پىسخىك ھالەتلەرنى ۋە
مەنىۋى قىياپەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر كەنج گىران،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر رەنج گىران.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گويا ھەسەل،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گويا ئېغىل.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گۈلشەن كەبى،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گۈلخان كەبى.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى جەلا ئۇستۇن جەلا،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى قارا ئۇستۇن قارا.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى ئاققان سۇدەك،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى تۇرغان سۇدەك.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى شاد كۈندۈزكى كۈن،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر كۈن ئىچىدە تۈن.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر ساھىبجامال،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر مال ۋە ئايال.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر مەيخانىدەك،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر تىغ يانىدەك.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گويا بازار،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گويا مازار.»

«ھەر ئۆمۈر سولغان بىلەن ئالماس ئەمەس،
ھەر كىشى بولغان بىلەن ئۇل خاس ئەمەس.»

خارابات‌ی هەربىر پىكرىدە كىشىلەردىكى مەنىۋى خاراكـ
تىپر ئالاھىدىلىكىنى تىلغا ئېلىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ بىر خىل
ئەمەسلىكىنى ئۇلاردىكى روھىيەت، ئىنسانىيەت خۇسۇسىيەتلىرـ
نىڭ ھەرخىـل ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ.

«كۇللىيات مەسنەۋى خارابات‌ى» دا زامان بۇزۇقچىلىقى
خۇددى «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانلـ
رىنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرىدىكىدەك قاتتىق ئېچىنىش بىلەن مۇنـ
داق نالە قىلىدۇ:

«ئەي برادەر بۇ جاھان زىندان ساڭا،
بولماغىل زىنھار شاد خەندان ئاڭا،
ھەممىسى بىر - بىرىنىڭ قەستىدىدۇر
تىغ زەھەر ئالۇد ھەم دەستىدۇر.»
خاھى باي، خاھى گاداي دەساھ ھەممە،
خاھى شەيىخ، خاھى سوپى ۋە موللا ھەممە.
خاھى قازى مۇپتى. خاھى مۇھتەسەپ.
ئىستىمەس ھەرگىز ھالالەتتىن نۇسىپ.»

ئۇنىڭ:

«ئەي دەريغا ھەممە غەفلەت ئىچرەدۇر،
دائىما كۇفرى زالالەت ئىچ ەدۇر.»

دېگەن شېئىرى بىلەن ئۆزىگە خارلانغۇچى دېگەن تەـ
خەللۇسنى قويغان مۇھەممەد سىدىق زەلىلىنىڭ

«بۇ پىشە سەرھەددىدە ھەر تەرەپ يۇزشىرۇ ئەجدەرھا،
خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردە غەفلەت نۇر ئايان بولماس»

دېگەن شېئىرى نېمىدېگەن بىرەك بولغان- ھە!
خارابات كۆپ سۆزلەشنىڭ مەنىسىزلىكى، ھەسەتخورلۇق، چېقىمچىلىق، غەيۋەتخورلۇقنىڭ پۈتۈن ئەلگە كەلتۈرىدىغان بالايىئاقىۋەتلىرىدىن يىرگىنىپ مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

«بىنىەزەردۇر ھەر كىشى كۆپ سۆزلىسە،
مەنىسى يوق سۆزنى ھەر كىم كۆپ دېسە،
قايسى ئەلدە گەپ تولادۇر بەركە ئاز،
قايسى ئەلدە ئىش تولادۇر بەركە ساز.»
«فىتنە قىلماق خۇنى ناھەقتىن يامان،
فىتنىچى قالماس جەھەننەمدىن ئامان.
خۇنى ناھەق فىتنىدىن پەيدا بولۇر،
فىتنىدىن ئالەمدە كۆپ غوغا بولۇر.»

.....

«ئۇشبۇ ئالەم فىتنىدىن بولغاي خەراب،
فىتنىدىن كۆپرەك كىشى كۆرگەن ئازاپ.»
«ھەر كىشكىم بولمىسا ئەخلاقىي زەر
بۇ جاھاندىن نامۇنىشانسىز كېتەر.»

بۇ مىسرالار ئون يىللىق پاراكەندىچىلىك دەۋرىدە ئەسەبىي ھالەتكە يەتكەن چوڭ سۆزلەش، يالغان سۆزلەش، مەنىسىز سۆزلەش بىلەن پىتنە - ئاداۋەت قالدۇقلىرىنى داۋاملىق تازىلاشتا ھېلىمۇ ئەملىي تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

§4. ئابدۇللا خارابات ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى

مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خارابات ئۆزىنىڭ «كوللىياتى» ئارقىلىق بىزگە قىممەتلىك مەنىۋى مىراس قالدۇرۇپ

كەتتى. ئۇ مۇتەپەككۇر سۈپەتتىدە ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ شائىر سۈپەتتىدە رېئالىست ئىدى. ئەينى زامانداشلىرى يالغان ئاشىق سۈپى ئىشانلارنى قاتتىق مەسخىرە قىلاتتى.

«ئاشىق ئولدۇر چىھرەسى بەرگى خازان،
بولمىغاي بىر سائەتى غەمدىن ئامان.»

ئۇنىڭچە ھەقىقىي ئاشىقلىق ياكى يۈسۈپ-زۇلەيخا، لەيلى-مەجنۇنەك يارغا بېغىشلانغان چىن مۇھەببەت شەيدالىقى، ماھىيەتتە، خەلق غېمىغا بېغىشلانغان يالقۇنلۇق پىداكارلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئۇ:

چىقمىسام ھەرگىز ئۇشۇل مەيخانەدىن،
بولمىسا ئىلكىم جۇدا پەيمانەدىن.
قۇي لەبا-لەب ساقىيا جامىم غەمى،
رىزلار بەزمىدە قىلغىل مەردەمى.»

دەپ يازىدۇ. مۇتەپەككۇر ۋە سەنئەتچى ئۇچۇن ھەرقايسى كونكرېت رېئال تارىخىي دەۋردە ئالەمشۇمۇل تارىخىي پىكىر قىلىشتىنمۇ خاسىيەتلىك نەرسە يوق.

مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خارابا تىنىڭ تەرەققىياتىپەرۋەر ئىجتىمائىي قاراشلىرى ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابىدىن باشلانغان، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نەۋائى ئەسەرلىرىدە ئۇزۇنىڭ يارقىن شېئىر شەكلىنى گەۋدىلەندۇرگەن ئالەمشۇمۇل ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە دۇنياۋى (رېئالىستىك) ئەدەبىياتنىڭ داۋامى سۈپىتىدە يىراق مەنبە، كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە ئىدى. بىز ئۇ-نى قارا خانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قارىغۇ بولۇپ قالغان يالقۇنلۇق شائىر ۋە مۇتەپەككۇرانە پىكىر ئىگىسى

ئەخمەد يەكنەكمگە ئوخشتىمىز. ئىپتىدائىشچە، خارابىاتى
يېشىدا ئۆز ئەسىرىنى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا تامام ئاغاندىن كېيىن،
ئانچە، ئۆتمەي، بارلىق خۇسۇسىي مال - مۈلكىنى كەمبەغەللەرگە
ئۈلەستۇرۇپ بېرىپ، خۇددى زەلىلى ۋە مەشرەپتەك تەركىدۇنيا بولۇپ كەتكەن.

مۇھەممەد خارابىاتىنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى ئىسلام ئېتىقادى رامكىسىدىن ھالقىپ چىقىپ كېتەلمىگەن لېكىن بۇنى ئۆز ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويغان ئەمەس. ئۇ پەقەت ئادەم بىلەن «تەڭرى» يارىتقان ئادالەتسىز دۇنيانىڭ زىددىيەتلىرىنى كۆرەلىگەن خالاس. خارابىاتىنىڭ ئىككى دۇنيا كۆز قارىشىدىكى ۋە رېئال دۇنيا ھەققىدىكى ئۈمىدسىزلىك قارىشىدىكى تەركىدۇنياچىلىق ۋە دەرۋىشلىك تۇتەكلىرىگە تولغان. بۇ بۇددىزم بىلەن ئىسلام سوفىزمىدىكى تەركىدۇنياچىلىق قارىشلىرىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان تەسىرىنى كۆرسىتەتتى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ ئىلغار، جەڭگىۋار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى ئەينى زامان جاھالەت مۇھىتىدا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھال - ئەھۋالى، ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئىپادىلىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى داۋاملىق ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنىدىغان مەنىۋى بايلىق ۋە ئەدەبىي مىراستىن ئىبارەت.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. خارابىاتىنىڭ ھاياتىي پائالىيىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. «كۇللىيات مەسنەۋى خارابىاتى»نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى سۆزلەڭ.
3. خارابىاتى ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى نېمىدىن ئىبارەت؟

X باب. قەسۇرى

شائىرنىڭ ئىسمى ئەھمەد بولۇپ، قەسۇرى① ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. ئۇ XVII ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگە بولۇپ، 1717-يىلى پەچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن رايونى بازار مەدرىسى ئالدى مەھەللىسىدە غوجامنىياز ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

غوجامنىياز ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇقىرى مەلۇماتلىق موللا كىشى بولغان، ئۇ باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئۆز داددىسىدىن ئالغان.

ئەھمەد داددىسى غوجامنىيازنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىلىم مەرىپەتكە، ئەدەبىيات، تارىخ. تىبابەتچىلىك ئىلىمىگە قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان ۋە لۇكچۇن ۋاڭلىق مەدرىسىتە ئوقۇغان. كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىتە بىر مەزگىل ئوقۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى ۋە ئەرەب، پارس تىلىنى ياخشى ئۆگىنىش بىلەن شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەنمۇ تونۇشقان. ئۇ يەنە قوشۇمچە ئۇيغۇر تىبابىتىگە دائىر بىلىملەرنىمۇ ئۆگىنىپ، بەلگىلىك ئۇنۇمگە ئېرىشكەن.

شائىر قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى تاماملاپ لۇكچۇنگە كەلگەندە، لۇكچۇن ۋاڭلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولۇپ تەيىنلەنگەن. كېيىنچە ئاخۇنلۇق ۋەزىپىسىنمۇ قوشۇمچە ئۆتىگەن.

شائىر قەسۇرى ئىجتىمائىي پائالىيەتچى بولۇپ، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى، بىلىمنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن ياشلارنى تەر-

① قەسۇرى — كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى.

بىيىلەپ بىلىم ئەھلىگە ئايلاندۇرۇش قاتارلىق ئىلغار خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇ كونا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى ھېسابلانغان ئەدەب، پارس تىلىدىكى كىتابلارغا ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەرلەر يېزىپ دەرسلىك تۈزۈش بىلەن ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ يۈكسىلىشىگە بەلگىلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ يەنە، ئىلمىي يىغىلىشلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، بىر قىسمى قەدىرلەش، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان، ئۇ، «ۋاقىلارغا نەسىھەت» دېگەن شېئىرلارنى يېزىپ، ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمرانلارنى بىلىملىك كىشىلەرنى قەدىرلەشكە چاقىرغان، ئادىللىق بىلەن يۈرت باشقۇرۇپ، ھەر خىل يامان ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى، خەلقنى تىنچ ئايرىلغان شاھنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارنى ئادالەتكە چاقىرغان.

شائىر قىسقىچە يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ئىلمىي پائالىيەتلەر ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1827 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، (ئۇنىڭ مازىرى پىچان تۈيۇقنىڭ مازار ئالدى مەھەللىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.)

شائىر قىسقىچە تەخەللۇسى بىلەن 20 نەچچە ياشلىرىدىن باشلاپلا شېئىر يېزىشقا كىرىشىپ كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ ئۆمرىدە لىرىك غەزەل ۋە مۇخەممەسلەرنى يازغاندىن باشقا يەنە 1802 - يىلى يازغان 3000 مىسرادىن تەركىب تاپقان «رەۋزەتىل زوھرا» ناملىق بىر يىرىك ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان.

ئۇ يەنە، تەرجىمە ئىشى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئەرەبنىڭ پارس تىلىدىكى دىنىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردىن «قەسىدە بۇردىيە»، «تارىخىي ئەسھابولكەھف» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

«رەۋزە تىل زوھرا» قىسقۇرىنىڭ يەرىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، ساددىلىق مەسىلىلىرى نۇقتىلىق بايان قىلىنغاندىن باشقا، ياشلارغا پايدىلىق بولغان ئىلىمگە بەرىلمەش، ئاتا-ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، ھالال ئىشلەش، يالغانچىلىق-تىن ساقلىنىش قاتارلىق پەندى-نەسىھەتلەرنى بايان قىلىدۇ.

داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدە داستاننىڭ ماۋزۇسى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇ بۇ ئەسەرنى ياشلارنى تەربىيىلەش مەقسىتىدە يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ ئۆزىنى بىر باغۋەن، ياشلارنى كۆچەت ئورۇندا قويۇپ، «كۆكەرتىش»، «پەرۋىش قىلىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «رەۋزەتىل زوھرا» نى تالىلاپ داستانغا ئات قويغانلىقىنى قەيت قىلغان.

شائىر بۇ داستاندا كىشىلىك ھايات ۋە ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلىش بىلەن ئادەملەر ئۇستى-دىن چوڭقۇر تەھلىللەرنى ئېلىپ بارغان.

ئۇ، ئادەم ھەممە مەخلۇقتىن ئۈلۈغ ۋە ھۆرمەتلىك. ئۇ ئەقىل ئىگىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىنى قەدىرلەش، پاك ۋىجدان-لىق كىشىلەرگە ئىشىنىش كەرەك دەيدۇ. پەزىلەت ئىگىلىرىگە ھۆرمەت قىلىش بىلەن، ئەقىللىق، تەجرىبىلىك، ياخشى كىشىلەر-نىڭ تەربىيىسىگە قۇلاق سېلىش كېرەك دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىلىم ئەھلىلىرىنى ئۇلۇغلايدۇ.

ئۇ يەنە داستاندا ئاتا-ئانىلارنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ياخشى ئادەم بولۇپ چىقىش ھەققىدىكى مەز-مۇنلارنى بايان قىلىش بىلەن ياشلارنى ياخشى ئىجابىي تەسىر قال-دۇرۇشقا مۇراجىئەت قىلغان. بۇ تېمىنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىز ئۈ-چۈنمۇ تەربىيەۋى ئەھمىيىتى زور.

داستاندا يەنە شائىر نۇقتىلىق ھالدا يالغانچىلىق قىلماس-لىقنى، بۇنىڭ ياش-ئەۋلادلارغا تەسىرىنىڭ ئىنتايىن يامان ئە-

كەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ، مولىلىلارنىڭ بىلىپ تۇرۇپ يامان ئىشلارنى قىلىدىغان يالغانچى، كاززاپ ئادەملەر ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت رەزىل ماھىيىتىنى پاش قىلغان ھەمدە بىزنى ئاشۇ دەۋرىدىكى مائارىپنىڭ بىر قاتار ئەھۋالى ھەققىدە بىرقەدەر مەلۇماتقا ئىگە قىلغان.

ئۇ يەنە داستاندا كەمتەرلىك، ئۆزىنى چەكلەشكە ماھىر بولغان كىشىلەر ئەقىللىق كىشىلەردۇر، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھاكاۋۇر، پوچىلارغا رەددىيە بەرگەن.

داستان بەدىئىيلىك جەھەتتىنمۇ بەلگىلىك ئۇنۇمگە ئېرىشكەن. داستاندا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، تىلى ئوبرازلىق ۋە ئاممىباب، شۇنداقلا شائىر يەنە ھەر خىل ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، داستانىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن. لېكىن شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى تارىخىي چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ئىجادىيىتى بەزى نۇقسانلاردىن خالى ئەمەس.

«رەۋزەتىل زوھرا» داستانىدىن پارچە

چۈن دىيىلدى نەتى بىرلە مەنقەبەت،
بىر ھىكايەت ئەيلەيىن پۇر مەنپەئەت.
شېئىرىدا گەر يوق پاساھەتتىن نىشان،
بى تەكەللۇپ نەزمىنى قىلدى ئايان.
تاكى ياد بولغاي دەپ ئاسان نەزمىدە،
ئوقۇبا بىر-بىرىگە ياشلار بەزمىدە.
ئەيلىدىم چۈن باغ بۇ ئەبىيات ئاڭا،
«رەۋزەتىل زوھرا»نى قىلدىم ئات ئاڭا.
«رەۋزەتىل زوھرا» قويۇلدى ئاتىنى،
چۈنكى دۇرلاردىن تىزىلدى زاتىنى.

نەسىھەتنى پەرزەند

نەدەيمن ھالىڭنى نەپسى شەرمەندە،
ياخشىراقتۇر ئەيلىسەم پەرزەندپەندە.
كەل نەسىھەتكە قۇلاق سال ئەي ۋەلەد،
ئاگاھ قىلسۇن سېنى ئاللاھۇ سەمەد.
ئىخۋەتسىگە ھەم ساڭا تەنھا ئەمەس.
ئۆيدە بىر ئەلگە ئىرۇر بىر باڭو بەس.
لەيلىك سەندۇر سەن مۇخاتىپ ئەي ئوبەيدە،
دائىما ئۆمرىڭنى قىلسۇن تەڭرى ئەيد.
كەل نەسىھەتكە قۇلاق سال ئەي ئوغۇل،
سۆزلىرىمنى ئاڭلىغىن ئەتكىن قوبۇل.
مېھرىبان بولسا غېنى پەرزەندىگە،
كۆپ جاۋاھىر سەرپ ئېتەر دىل بەندىگە.
يوق پېقىر ئاجىز داداڭنىڭ جەۋھىرى،
لەيلىك باردۇر ئاغزىدا سۆز گۆھىرى.
دۇر كەبى سۆزلەر ساڭا ئەيلەر ناسار،
ئال ئۇنى گۆھەردەك ئەتكىل ئېتىبار.
ھەم ئۆزەڭگە ھەم خالايىقا تامام،
ياخشى پىشىلىڭدىن بولغاي نەپئى ئام.
بى ۋاقىتتۇر بىل ئەجەلنىڭ پۇرستى،
بىيھەد بىپايان ئۆلۈمنىڭ شىددىتى.
ئەيلىگەن جاھىل ئىرۇر بەدخۇي ئەمەل،
ئاقىل ئەرسەڭ زادى قىل ياخشى ئەمەل.
ئاخىرەت قورقۇنچىدىن ھەم ئەيلەكار،
قىشنىڭ ئەسبابىنى قىلۇرسەن نەۋ باھار.

ئىككى قوناق ئانىدىن قالساڭ قۇرۇق،
ئىككى كۆزده ئول كۈنى قالماس يورۇق.
قىلمادىڭ سەن ئەي ئوغۇل بۇ ئەمرى ھەق،
بەرگۈك ئەمما خېلى شەيتانغا سەبەق.
ياخشى ئىش ۋاقتىدا موری ناتاۋان،
يامان ئەيلەردە نۇچۇككىم ئارسلان.
ياخشى ئىش ۋاقتىدا سەن بىلمەس بولۇپ،
يامان ئىش قىلۇردا چوڭ يولۋاس بولۇپ.
ياخشىدىن توشقان مەسەللىك بىخەۋەر،
يامان ئىشقا تۇلكىدىن ھەم ھىيلىگەر.
ياخشى ئەر سەلاشا خەردىن ھەم ھورۇن،
جۆر بولۇپ بىدئەتكە ئانداقكىم قۇيۇن.
قىلمادىڭ بىر بار ھوزۇر بىرلە ناماز،
قىلمادىڭ ھېچ ياخشى بىر ئىش ھەم نىياز.
باش كۆتەرگۈنچە روكوسىدىن ئىمام،
ئۆزىنى تاشلاپ سەجدەنى ئەيلەپ تامام،
روزاگەر تۇتساڭ مالامەتلەر بىلەن،
يوق قىلىپ غەيۋەت ـ شىكايەتلەر بىلەن.
بىر دەرەم بەرسە ساڭا بىر زىشتى خۇي،
دىمىگىن يۈسۈپ مەسەللىك خويرۇي.
رەنج سىز كىمدۇركى تاپقان گەنجىنى،
گەنجى تاپماقلىققا چەككىل رەنجىنى.
بى تەكەللۇپ كىرمىگەي ئاغزىڭغا نان،
بى تەسەررۇپ قامىتىڭ كىيمەس چاپان.
نە لىباسىڭ توقۇماق ــ سوزماقسىز،
نە عىزايىڭ تېرىماق ــ ئورماقسىز.
پايدا قىلماس كۆزگە سۇرسەڭ ئوسمىنى،

روشەن ئەتمەكلىككە سۈرگۈن سۈرمەسلىق.
ھەر ئىشتىكەننى دېمەك تەھقىقسىز،
ئۇشبۇ بەس يالغانچىلىققا ئەي ئىزىز.
ھەر ئەجەپكە ئەيلىمە ھەم خەندە كۆپ،
بولما ھەربىر ئىشقا خۇش نازەندە كۆپ.
مەدھىشە مەغرۇر بولۇردىن ھەم يىراق،
بولغايۇ تاپقاي ئۇنىكسىم ياخشىراق،
گەر تاپار خۇرشىد چۈش ۋاقتى كامال،
شۇل زامان ئەيلەر يەنە مەيلى زاۋال.
گۈلى تەر ئوتتىن چىمەندە ئاچىلۇر،
نەچچە كۈندىن سوڭرە يەرگە ساچىلۇر.
ھەق تائالا ئەيلىمىش ئىنسان سېنى،
ئەۋۋەل ئىنسان نەدۇر بىلگىن مۇنى.
ئاندىن بىلسەڭ كېرەك ئەھۋالىنى،
قىلساڭ ئىنسان بولغان ئەل ئەپئالىنى.
قىسقا ئېيتاي ساڭا ئىنساندىن كالام،
گە مۇپەسسەل ئەيلىسەم بولماس تامام.

قىسقىرى شېئىرىدىن بىر مىسال:

تامامىغا ①

(لۇكچۈندىكى دۆلەتباغقا بېغىشلانغان)

شۇكرىللالا يەتتى ئەتمامىغا كارى ئۆزگىچە،
قەسرى ئەيۋان تەكراسىدا مۇرۇخ زارى ئۆزگىچە،

---

① قىسقىرى «تامامىغا» ناملىق شېئىرنى 1837- يىلى يېزىپ، لۇكچۈندىكى دۆلەتباغنىڭ بىنا قىلىنىشىغا بېغىشلىغان. ئۇكچۈن ۋاڭنى ئىمىن سۇلتانغا ياتلىق قىلىنىغان قۇمۇل شامەخسۇت ۋاڭلىقى قىزى ئايپۈجۈك ئاغچامغا دۆلەتباغدا مەخسۇس ياسالغان ئۈزۈك ئايۋانلىقنىڭ ئالدىغا چوڭ تاختايغا يېزىپ ئېسىلغان.

جىلۇە ئەيلەر ھەرتەرەپ، نەقشى-نىگارى ئۆزگىچە،
غۇنچە گۈللەر كورسانىپ ھەربىر باھارى ئۆزگىچە،
باغىي ئوردا بىرلە ئىرمۇك سازدۇارى ئۆزگىچە.

تىرنلىپ ھەر ياندا تۇرغان نىھالىمۇ ئىكىن،
ياكى جەننەت باغ تۇبى مىسالىمۇ ئىكىن،
نازىدىن يا ئىرغاتىپ ددلبەر جامالىمۇ ئىكىن،
يارنىك ياددداكى غاشىي خىيالىمۇ ئىكىن،
كوزى ئەيلەپ زەپمۇ ھۆسنى بىقارارى ئۆزگىچە.
كورگىل ئەل باغ ئەرەم دەر لالىزارىنى كۆرۈپ،
سەددى ئىسكەندەر كەبى ئالى گۈل ھاسارىنى كۆرۈپ،
خۇبىلەر ئايىناكاسى بىغۇبارىنى كۆرۈپ،
ئوخشۇتۇپ زۇلپىغە تاكى شاخى سارىنى كۆرۈپ،
تەرىھىدۇر قۇش تەبىئىلەر غەمگۇزارى ئۆزگىچە.

ئۆگزىلەر ئوتسە راۋاقى چەرىخ تاقىدىن ئىبشىپ،
قۇببىسى ئايۋانى ئاي بىرلە قۇياشقا ياندىشىپ،
ئۇستىدە گۈل مىخلىرى يۇلتۇز مەسەللىك ئوزماسىپ،
ھەر ياغاچ ئۇستىدە گۈللەر بەرگىگە چىرماشىپ،
ھەۋزى-كەۋسەردەك ئىچىدە شوخ ئاقارى ئۆزگىچە.

مېۋىلەر بولمىش بۇ باغ ئىچرە نىھايەتسىز سىچۇك،
ئەل كۆرۈپ بولغاي يېمەكلىككە بۇۋىلەردەك يۇرۇك،
ھەر تەرەپ ئەنجىر-ئانارى، رەڭگارەڭ شاپتۇل-ئۆرۇك،
بابا شىخ-شېرىن قوغۇن، چىگىلە، تاربۇزلار-چۇرۇك،
خۇبىلەر رۇخساردەك ئالما-ئازارى ئۆزگىچە.

شاهى ئەفرىدۇن مۇھەممەد غايىپتىن چۈشكەن ئېتى،
خۇاجى مۇھەممەد شېرىپ پىر غەيىپتۇر نىسبىتى،
ئەفرىدۇن بىرلە جەمشىتتىن بەك زىيادە دۆلىتى،
ئەدلىدا نوشىرۋانى ھاتەمدىن ئارتۇق شۆھرىتى،
قايدا دۆلەت ئەلدە مۇنداق شەھسۋارى ئۇزگىنچە.

شائىرانە مەدھى ئەۋساپىن قىلاي دەرمەن ئايان،
ئەقلىم ئېيتۇر بۇ ماھال ئىشى يوق بي ھەددى بايان،
ئاپىتاپ تەرىپىنى ھاجەت ئەمەس بىلگىل بايان،
ئۇتكىلى بولمايدىغان دەريادا كىرمەكلىك زىيان،
ئۇز چېغىدىن تاشقىرى بۇ ئىختىيارى ئۇزگىنچە.

ئەي قىسۇرى ئەردى تارىخ دۇئاسىدىن كالام،
بىرمىك ئىككى يۈز ئەللىك يەتتىدە بولدى تامام،
يائىلاھا ئۇمرىنى تارىخدەك ئەيلەپ مۇدام،
دوست يارى بىرلە دۆلەتباغدا قىلغىل شادى كام،
ئەيلىگىل دۇشمەنلىرىنى خارى-زارى ئۇزگىنچە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. قىسۇرىنىڭ ھاياتى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىڭلار.
2. قىسۇرى ئۇز ھاياتىدا قانداق ئەسەرلەرنى يازغان؟
3. «رەۋزەتىل زوھرا» داستانىدا نېمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان؟

XI باب. خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى تەرجىمە ئەدەبىيات

§1. ئەدەبىي تەرجىمان ۋە شائىر موللا مۇھەممەد تۆمۈر

موللا مۇھەممەد تۆمۈر قەشقەرى XVII ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان ئاتاغلىق ئەدەبىي تەرجىمان ۋە شائىر. ئۇ قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، بۇلارنىڭ ئېسىل دۇردانىلىرىدىن ئۆز خەلقىنى خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن بىر قىسىملىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بىرى «كەلىلە ۋە دىمنە» دۇر.

«كەلىلە ۋە دىمنە» نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ھىندىلارنىڭ قەدىمكى مەشھۇر مەسەل - ھېكايىلەر توپلىمى «بەشنامە» ياكى «بەش كىتاب» — خەمسە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ①.

«بەشنامە» ھىندىستاننىڭ كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ «ھىندىستان فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا ھىندىستان فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ بارغانسېرى گۈللىنىپ تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە ئۆزگەرگەنلىكىنىڭ سەمەرىسى»② ئىدى.

---

① ك. ئابدۇرېھىم: «ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئۇچ مەشھۇر ئەسەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىل 2 - سان، 107 - بەت.

② جى شىيەنلىن: «〈بەشنامە〉 (خەمسە) نىڭ قايتا نەشرىگە ئاخىرقى سۆز». خەلق نەشرىياتى، 1981 -يىل خەنزۇچە نەشرى.

«بەشنامە» دۇنيا ئەدەبىياتىدا يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە. گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس ۋىدنېز: شەرق ۋە غەرب ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ھەم بىرلىشىشىدە «بەشنامە» نىڭ تارقىلىشىغا سىلىشتۇرغۇدەك ھېچقانداق ئەسەر يوق، دەپ ھېسابلىغان. ① بىراق دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر «بەشنامە» نى بىۋاستە چۈشەنگەن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تارقىلىشىدا، «كەلىلە ۋە دىمنە» دەپ ئاتالغان بىر ئەسەرنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى كۆچ كۆرسەتكەن. ② بۇ تەرجىمە ئەسەر VIII ئەسىردە مەيدانغا كەلگەندىن باشلاپ، ئون نەچچە خىل تىل-يېزىقتا تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن «بەشنامە» دېگەن ھېكايىلەر جەنۇبىي ئاسىيادىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە، غەربىي ئاسىيادىن ياۋروپا ھەتتا ئافرىقىغىچە بېرىپ يەتكەن. «كەلىلە ۋە دىمنە» نىڭ نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن فورف «ئىنجىل» دىن باشقا بۇ ئەسەر دۇنيادىكى ھەرقايسى تىللارغا ئەڭ كۆپ تەرجىمە قىلىنغان ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەپ يازغان③.

«بەشنامە» ئەڭ دەسلەپ ئىران — پەھلىۋى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. پارس — ساسانىلار پادىشاھى نوشىرۋان (531 — 579) بىلىملىك، ئادىل شاه بولۇپ، پەن مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ ھىندىستانغا تېۋىپ بەرزۇيەنى ئەۋەتىپ، كىتابنى قولغا چۈشۈرگەن ۋە پەھلىۋى

---

① ۋىدنېز: «ھىندى ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى»، «چەت‌ئەل ئەدەبىياتى تەتقىقاتى»، خەنزۇچە 1981 - يىل 2 - سان.

② جىيوخاۋ: [«ئەرەب نەسرىي ئەدەبىياتىدىكى كۆھنە»— نەسىنى مۇقەددىما ۋە ئۇنىڭ «كەلىلە ۋە دىمنە» سى] («چەت‌ئەل ئەدەبىياتى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى»، 9 - توپلام، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر بەشرىياتى، خەنزۇچە 1984 - يىل بەشرى، 266 - بەت.

③ ۋىدنېزنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسىرىدىكى ماقالىسىگە قارالسۇن.

ئىلى (قەدىمكى ئىران تىلى) غا تەرجىمە قىلىنغان. مىلادى 570 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە پەھلىۋى تىلىدىن سۈريىيەتىلىغا تەرجىمە قىلىنغان①. مىلادى VII ئەسىردە پەھلىۋى تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئوبۇل ھەسەن ئابدۇللا ئىبنى ئەلى مۇقەففا پىرسىيىلىك بولۇپ، 724 - يىلى ئىرانىنىڭ زۇر شەھىرىدىكى بىر يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇ ۋاقىتتا پىرسىيە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. 750 - يىلى، ئەبۇ جەفەر مەنسۇر (ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئەلى ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئاببباس) نىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئوبۇل ھەسەن ئابدۇللا ئىبنى ئەلى مۇقەففا ئەرەبچە تەرجىمىسىنى ئىشلەپ چىقىپ، باشقا تەرجىمىلەرنى بېسىپ چۈشۈپ، ئەرەب ئەدەبىياتىدا كاتتا شۆھرەت قازانغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ تەرجىمان بىرمۇنچە مەزمۇنلارنى قوشۇپ تەرجىمە قىلغانلىقى ئۈچۈن، كىتابنىڭ بىر ئاپتورى مۇقەففا ھېسابلىنىپ قالغان. مەھمۇد غەزنىۋى ئەۋلادىدىن ئەبۇل مۇزەپپەر (ئوبۇل مەنسۇر) بەھرام شاھ سۇلتان مەسئۇتنىڭ ئىلتىماسى بويىچە، مۇقەففانىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىدىن نەسرۇللا ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇلھەمىد ئەبۇلمەئانى پارسچىغا قايتا تەرجىمە قىلغان. سۇلتان ھۇسەيىننىڭ يېقىنلىرىدىن بولغان ئەمىر شەيخ ئەھمەد (مەشھۇر ئىسمى ئەمىر سۇھەيلى) نىڭ ئىلتىماسى بويىچە، مەۋلانا ھۇسەيىن (ۋائىزۇل كاشىفى) قايتىدىن چۈشىنىشلىك قىلىپ پارسچە ئىشلەپ چىقىدۇ ۋە «ئەنۋارى سۇھەيلى» دەپ نام قويىدۇ.

ھىجرىيە 1130 - يىلى (مىلادى 1717 - يىلى) قەشقەر

---

① «كەلىلە ۋە دىمنە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە 1985 - يىل نەشرى، «تەھرىر سۆزى».

هېكىم بېگى ئىمام مۇھەممەدنىڭ تەۋسىيىسى بويىچە، موللا مۇھەممەد تۆمۈر بۇ كىتابنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىدۇ ۋە «ئاساری ئىمامىيە» دەپ قوشۇمچە ماۋزۇ قويىدۇ①.

موللا مۇھەممەد تۆمۈر بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «رەھمەتلىك جەنىتى مۇسەنىپ (ھۇسەيىن ۋائىز ئۇلكاشىفى) ئۆزى تەرجىمە قىلغان پارسچە كىتابقا ئەمەرى سۇھەيلى سەۋەبچى بولغانلىقى ئۈچۈن «ئەنۋاری سۇھەيلى» دەپ ئىسىم قويغانلىقىنى دوراپ، بۇ تۈركىي مەجمۇئەنىڭ تەرجىمە قىلىنىشىغا مۇھەممەد ئىمامبەگ سەۋەبچى بولغانلىقى ئۈچۈن مەنمۇ «ئاساری ئىمامىيە» دەپ ئىسىم قويدۇم.

«ئۇ كىشىگە ئوخشىمىغىم بولسىمۇ گەرچە قىيىن،
قۇدرىتىمنىڭ يېتىشىچە ئوخشىتىپ باقتىم، لېكىن.
ھەددى يوقتۇر زەررىنىڭ تەكىلەشكىلى قۇياش بىلەن،
بىپايان ئاسمان يۇزىدە چەرخ ئۇرۇپ يۈرگەن بىلەن.»

موللا مۇھەممەد تۆمۈر كىتابنى تەرجىمە قىلىشتىكى مەقسەت، جۈملىدىن ئۇنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە چۈشەنچىلىك قىلىپ، يىغىنچاق مەلۇمات بېرىدۇ:

«بۇ كىتابنىڭ ئەسلى ئىسمى «كىتابى كەلىلە ۋە دىمىنە» («دىمىنە» دەپمۇ يېزىلغان — نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كىتابتا ھېكمەت ئىلمى بايان قىلىنغان. بۇ ھېكمەت ئىلمى ئىنسانغا ھاياتنىڭ قائىدە يۇسۇنى ۋە قىلىدىغان ئىشلارنىڭ چارە-تەدبىرلىرىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھېكمەت ئىككى

① ئىمىن تۇرسۇن: «ئەدەبىي تەرجىمە تارىخىمىزدىن بىر باب»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1988 - يىل، 4 - سان، 48 - بەت.

قىسىم بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى ھەربىر كىشىگە ئالاھىدە زۆرۈر بولغان ھېكمەت بولۇپ، ئۇ پاكلىق ئەخلاقىي دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ خۇي-پەيلىدىكى پاكلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئىككىنچىسى جامائەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش ئىشلىرىدا لازىم بولىدىغان ھېكمەت بولۇپ، بومۇ ئىككى خىل بولىدۇ. بۇنىڭ بىرى، مەھەللىدارچىلىق، قوشنىدارچىلىقتا ياكى ئۆيدە ئۇچرايدىغان ھەرخىل مۇئامىلىلەردە لازىم بولىدۇ؛ شۇڭا بۇ مەنزىل تەدبىرى دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىرى بولسا، شەھەر، ۋىلايەتلەردە ۋە ئىقلىم مەملىكەتلەردە لازىم بولىدىغان ھېكمەت بولۇپ، سىياسەت دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ كىتاب يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ خىل ھېكمەت ئىلمىنىڭ كېيىنكى ئىككىسىنىڭ بەزى پايدىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېكىن پاكلىق ئەخلاقىغا تەئەللۇق سۆزلەر بۇ كىتابتا كۆرستىلمىگەن. گەرچە بۇنىڭغا ئالاقىدار مىساللاردىن كىرگۈزۈشنىڭ يولى كەڭەن بولسىمۇ، رەھمىتى مۇسەننىپ بىد پاي ھەكىمنىڭ سۆزىدىن باشقىغا ئارتۇق چە مىساللارنى كەلتۈرۈشنى خالىمىغان، بەلكى ھەكىم يازغان بابلاردىن باشتىكى ئىككى بابنى — ئەسلى سۆزگە ئالاقىسى يوق ۋە ئارتۇقچە پايدىسىمۇ يوق بولغاچقا چىقىرىۋېتىپ، قالغان 14 بابنى روشەن، ئېنىق سۆزلەر ۋە ئاسان تەلەپپۇز بىلەن تەرجىمە قىلغان، ھېكايىلىرىنى ئەسلى كىتابدىكى بويىچە راي ۋە بىراھمانىنىڭ سوئال-جاۋابى تەرىقىسىدە يېزىپ چىققان. ھەر بىر بابتىن ئىلگىرى ئەسلى ھېكايىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان سۆز بەشى ئورنىدىكى بايانلارنى قوشۇپ قويۇشنى لازىم تاپقان ھەمدە سۆزدىكە زىننەت ئۈچۈن، شۇ جايغا لايىق كېلىدىغان ئايەتلەرنى كىرگۈزگەن ۋە سۆز جەۋھەرلىرىنى شېئىر گۆھەرلىرى بىلەن زىننەتلىگەن.

يازار هەركىمگە ئۇ بولسا ئەقىللىق،
ئەسەر نەزمىسىگە شېئىرنى يېقىملىق.
ئوقۇپ تاپقاي كىشى كۆڭلى ھالاۋەت،
بولۇپ تەن تاپقىنىدەك ئىستىراھەت.

ۋە يەنە، تېخىمۇ چىرايلىق كۆرۈنۈشى ئۈچۈن، «بىر دەستە گۈلنى بىر چىقىرتماقتا باغلىغاندەك، خاتىرىگە كەلگەن ئاجايىپ ھېكايىلەر. ۋە يارىملىق ماقال - تەمسىللەرنى دەل ئۆزىگە مۇناسىپ كېلىدىغان ئارىسىغا قىستۇرغان.» (موللا مۇھەممەد تۆمۈر- نىڭ ئەسەر تەرجىمىسىگە يازغان «مۇقەددىمە» سى)

موللا مۇھەممەد تۆمۈر «كەلىلە ۋە دىمنە» نى تەرجىمە قىلىشتا ئىجادىي يول تۇتقان. ئۇ كىتابنى پاساھەتلىك تىل بىلەن ئىشلەپ، ئۇنىڭغا يېڭى لىباس كىيگۈزگەن.

ئۇ ئالدى بىلەن ئەسەرگە ئۆزۈن قوشۇمچە — «مۇقەددىمە» يېزىپ، كىتابنىڭ كېلىش مەنبەسى، مەزمۇنى، ھەرقايسى تىللار- غا تەرجىمە قىلىنىشتىكى سەۋەبلەر، تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلىش جەريانى قاتارلىق بىرمۇنچە مەسىلىلەر توغرا- لىق مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ تەرجىمىدە ئۆزى- گە خاس ئىجادىي يول تۇتۇپ، ئۇيغۇر ھېكايەتچىلىكىنىڭ گۈزەل ئۇسلۇبىنى قوللىنىش بىلەن بىللە ھەربىر مۇھىم ۋەقە، ئىپىزوتلار ئارىسىدا ھالقىلىق مەسىلىنى شېئىر بىلەن چۈشۈرگەن. بۇنداق شېئىرلار تەرجىمانىنىڭ شېئىرىيەت ھەۋەسكارى ئىكەنلى- كىدىن گۇۋاھلىق بېرىپلا قېپالماستىن، بەلكى بەدىئىي جەزىبىدار- لىقى كۈچلۈك بۇنداق شېئىرلار ئەسەرنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇ- رۇپ، ئۇنى شەكىل جەھەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى تەلىپىنى قاندۇرۇشتا تېخىمۇ ئۈنۈملۈك رول ئوينىغان.

«كەلىلە ۋە دىمنە» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مۇئەييەن تەسىر
رىنى كۆرسەتكەن ئەسەر. ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىشلىنىش
تىن ئىلگىرىلا ئەرەبچە ۋە پارسچە نۇسخىلىرى ئۇيغۇرلار ئارا
سىغا تارقالغان. ئۇيغۇر مەسەللىرىدىكى «يولۇاس بىلەن توش
قان»، «قۇزغۇن بىلەن قارچۇغا» قاتارلىقلار «كەلىلە ۋە دىمە
نە» دىكى «ئاق توشقانچاق بىلەن باتۇر شىر»، «مۇشۇكۇاش
قارچۇغا بىلەن قۇزغۇن» قاتارلىق ئېپىزوتلار ئۆزئارا يېقىن
لىشىدۇ. بۇ چۆچەك - مەسەللەرنىڭ تارقىلىشىنى «بەشىنامە» نىڭ
تەرجىمە قىلىنىشى، بۇددا نوملىرىنىڭ تارقىلىشى، شۇنداقلا
«كەلىلە ۋە دىمىنە» نىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى
بولمايدۇ ①.

دىمەك، «كەلىلە ۋە دىمىنە» دىكى بىرمۇنچە مەسەل -
چۆچەكلەر زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇلارنىڭ مەنىۋى بايلىقـ
نىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدا موللا
مۇھەممەد تۆمۇرنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسى بار، ئەلۋەتتە.

«كەلىلە ۋە دىمنە»، موللا مۇھەممەد تۆمۇرنىڭ 1717 -
يىلىدىكى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ كۆچۈرمىسىگە ئاساسەن،
نېمۇتىللا ئەبەيدۇللانىڭ نەشرىگە تەييارلىشىدا شىنجاڭ خەلـق
نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 - يىلى يېڭى نۇسخىسى نەشىر
قىلىنىپ، كۆپ تىراژدا تارقىتىلدى.

«ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» («ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەخـ
لاقى ھەققىدە») پارس يازغۇچىسى مەۋلانە ھۇسەيىن ۋائىز كاشـ
غىنىڭ N ئەسىرىدە ھىراتتا يازغان پەلسەپىۋى، دىداكتىك
ئەسىرى بولۇپ، موللا مۇھەممەد تۆمۇر بۇ ئەسىرنى 1709 -

---

① جى بۇخاۋنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماقالىسىگە قارالـ
سۇن. «چەت ئەل ئەدەبىياتى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» جەنزۇچە نەشرى ۋ - توپلام، 284 - بەت.

يەلى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان①.

بۇ ئەسەر 40 باب بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋاپا، ۋەدە، ياخشىلىق، گۈزەللىك، ئىلىم-مەرىپەت، شىجائەت، ساخاۋەت، سەبىر، ھايا، پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىش، ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىق قاتارلىق ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئەتراپلىق چۈشەندۈرۈلگەن. تەرجىمان موللا مۇھەممەد تۆمۈر «ئەخلاقى مۇھسىنىن» نىڭ كىشىلەرنىي ئەدەب-ئەخلاققا ئۈندەشتە بەلگىلىك رولى بار، دەپ تونۇغانلىقتىن، خۇددى ئۆزى ئېيتقاندەك، خەلقنى كىتاب مەزمۇنىدىن بەھرىمەن قىلدۇرۇپ، يامان ئەخلاق، ناچار ئىللەتلەرنى تۈزىتىپ، ياخشى خىسلەتلەرنى راۋاج تاپقۇزۇش مەقسىتىدە ئۇنى تەرجىمە قىلغان.

تۆۋەندە «كەلىلە ۋە دىمنە» دىن بىر چۆچەكنى ۋە «ئەخلاقى مۇھسىنىن» دىن بىر پارچىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

سار بىلەن قارچۇغا ھېكايىسى

بىر زامانلاردا ئىككى قارچۇغا بار بولۇپ، بۇلار بىر-بىرىگە يېقىنلىقتا، مېھرىبانلىقتا ۋە جۈپلۈكتە ئۆز زامانىسىنىڭ يەكگە-يېگانىسى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئۇۋىسى بىر تاغنىڭ چوققىسىدا بولۇپ، ئاسمان بۇركۇتى ئۇچۇش كۈچى بىلەن ئۇلارنىڭ ماكانىغا يېتىپ بارالمايدىكەن.

تاغ ئەمەس ئۇ، ئۇستىدە تۇرغان،
ئاسمان ئۇستىدە يەنە بىر ئاسمان.

---

① «يېڭى قاشقىيە» ژۇرنىلى، 1987 - يىل، 1 - سان.

ئۇلار ئۆز ئۆۋىسىدا خاتىرجەم ۋە خۇشال - خۇراملىق بىلەن بىر - بىرىنىڭ دىدارىدىن كۆڭلى شاد بولۇپ ياشايدىكەن.

تاپتىڭ ئەي بۇلبۇل چىمەن سەھنىدە گۈل بىرلە ۋىسال،
بىل غەنىمەت بۇ ھاياتنى خەندە ئەيلەپ بول خۇشال.

بىرنەچچە ۋاقىتتىن كېيىن ھەق تائالا ئۇلارغا پەرزەنت ئاتا قىپتۇ. ئۇلار پەرزەنتلىرىگە چەكسىز ئامراق بولغانلىقىدىن بالىلىرىغا ئۇزۇق تېپىش ئۈچۈن ئىككىسى بىللە بارىدىكەن ۋە ھەر تەرەپتىن بالىلىرىغا غەزا تېپىپ كېلىدىكەن، كەلتۈرگەن غىزاسى بىرئاز ۋاقىت يېتىدىكەن. بىر كۈنى ئۇلار بالىسىنى يالغۇز قويۇپ، شىكار قىلىش ئۈچۈن كېتىپتۇ. لېكىن ئۇۋلىغۇدەك بىر نەرسە ئۇچرىمای كېچىكىپ قاپتۇ. قارچۇغا بالىسىنىڭ قورسىقى ئېچىپ ئىشتىها جازىبىسى ھەر تەرەپكە تەلمۈرۈپ ۋە ئىنتىلىپ، ئۇۋۇلىسىنىڭ لېۋىگە بېرىپ قاپتۇ - دە، ئۇ يەردىن يىقىلىپ تاغنىڭ تۈۋىگە چۈشۈپ كېتىپ بارسا، تاسادىپى ھالدا بالىلىرىغا ئۇزۇق ئىزدەپ چىقىپ تاغنىڭ قاپتىلىدا ئولتۇرغان بىر سار ئۇنى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە «ئۇ تۆۋەنگەدومىلاپ كەتكەن ياكى بولمىسا، باشقا بىر سارنىڭ چاڭگىلىدىن چىقىپ كەتكەن چاشقان ئوخشايدۇ، ئەمدى يېگۈدەك بىر نەرسە تېپىپتىمەن» دەپ ئويلاپ ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ ۋە ئۇنى چاڭگاللاپ تۇتۇپ، ئۆز ئۇۋىسىغا ئەكىلىپ تۇزۇكرەك قاراپ، تۇمشۇقى ۋە ئايىغىنىڭ نىشانىسىدىن ئۇنىڭ شىكار قۇشلىرىنىڭ جىنسىدىن ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. ئۇنىڭ ئۆز جىنسىدىن ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن سارنىڭ كۆڭلىگە مېھىر پەيدا بوپتۇ. «مۇشۇ ئىشتىن ئاللاتائالانىڭ قۇدرىتىنى بىلگىلى بولىدۇكى، — دەپ ئويلاپتۇ سار، — مېنى ئۇنىڭ ھايات قېلىشىغا سەۋەبچى قىلدى، ئەگەر مەن دەل شۇ پەيتته

هازىر بولمىغان بولسام بۇ جانۋار تاغ بېشىدىن يەرگە چۈشسە، تاشلار ئۈنۈك ئەزالىرىنى پارە-پارە قىلغان، ئۈستىخانلىرى تولا پا بولۇپ شامالغا سوروُلغان بولاتتى. خۇدانىڭ تەقدىرى مېنى ئۇنىڭ ھايات قېلىشىغا ۋاستە قىلغانىكەن. دېمەك، مەنمۇ ئۇنى بالا قىلۋېلىپ، پەرزەنتلىرىم قاتارىدا بىللە تەربىيەت قىلىشىم لازىم بولىدۇ». بۇ خىيال بىلەن سار ئۇنىڭغا مېھىر-شەپقەت قىلىپ، ئۇنى تەربىيەت قىلىشقا مەشغۇل بولۇپتۇ ۋە ئۆز بالىلىرىغا قانداق قارىغان بولسا تاكى چوڭ بولغىچە بۇنىڭغىمۇ خۇددى شۇنداق پەرۋىش قىلىپتۇ. قارغۇچا بالىسى چوڭ بولۇپ-بولمۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئاددىتى بويىچە چىقىراشقا ۋە ھەربىكەتلىنىشكە باشلاپتۇ. قارچۇغا بالىسى ئۆزىنى «سارىنىڭ بالىسىمەن» دەپ ھېسابلايدىكەن. لېكىن ئۆزىنىڭ كۆرۈنۈشى، سالاپىتى ۋە ھىممىتى، سارىنىڭ باشقا بالىلىرىغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى سېزىپ ئەجەپلىنىدىكەن، ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ھەيران بولغان قارچۇغا بالىسى ئاخىرى «مەن بۇلارداىن بولمىغان بولسام، نېمە ئۈچۈن كۆرۈنۈشۈم ۋە ھەجەز-خۇلقىم بۇلارغا ئوخشىمايدۇ؟ بۇلارداىن بولمايدىغان بولسام نېمە ئۈچۈن بۇلار بىلەن بىر ئۇۋدا ياشايمەن؟» دەپ ئويلاپتۇ.

بۇ ئاراغا بولۇپ قالدىم قايدىن داخىل،
بولماس كۆڭلۈم بۇ ماكانغا زادى قايىل.
ياخشى ئىدى بۇ شۇبھىدىن بىر قۇتۇلۇپ،
بولسام ئاخىر پادىشاھلىق تەختكە ۋاسىل.

— يۇرتىكىمنىڭ پارىسى بالام، — دەپ بىر كۈنى سار قارچۇغىدىن سوراپتۇ، — ناھايىتى مالال كۆرۈنۈسەنغۇ؟ بۇنداق

مالال بولۇپ قېلىشىڭنىڭ سەۋەبى نېمە؟ كۆڭلۈڭدە بىرەر ئار-
زۇيۇڭ بولىدىغان بولسا ماڭا دېگىن. مەن ئۇنى پەيدا قىلىشنىڭ
پېيىدا بولاي، قانداق مۇراد - مەقسىتىڭ بولسا ئىزھار قىلغىن،
كۆچۈمنىڭ يېتىشىچە ئامالىنى قىلاي.

— مەنمۇ ئۆزەمدە مالاللىقنىڭ ئەسىرىنى كۆرۈۋاتىمەن، —
دەپتۇ قارچۇغا ئالىسى، — لېكىن سەۋەبىنى ئۆزەممۇ بىلمەيمەن،
بىلسەممۇ ئېيتالمايمەن.

بۇ ئەجەپ گۈلنى كۆرۈڭ، مەندە ئېچىلدى بۇ زامان،
نە قىلارمەن رەڭگىنى ئىزھار ۋە بوينىنى نىھان.

مېنىڭ مەسلىھىتىم شۇكى، ماڭا رۇخسەت بەرگىن، ئىككى - ئۈچ
كۈن ھەرىكىتىم بەرىكىتىدىن غەمنىڭ غۇبارى كۆڭلۈم سەھىپىسى-
دىن ئېرىسە ئەجەپ ئەمەس. كۆڭلۈم ئالەمنىڭ ئاجايىپ - غارا-
يىپلىرىغا مەشغۇل بولسا تەلەتسىڭ ئەينىكىدە خۇشاللىقنىڭ سۈ
رىتى كۆرۈنۈشى ئېھتىمال.

سار ئۇنىڭ «كېتىمەن» دېگىنىنى ئاڭلاپ، مېڭىسىدىن تۈ-
تۈن چىقىپتۇ - دە، پەريات بىلەن شۇنداق دەپتۇ:

— ئەي، بالام! سەن پىراقتىن تولا سۆزلەپ كۆيدۈرمە مېنى،
ھەرنە قىلساڭ مەيلى، لېكىن ھېچقاچان قىلما ئۇنى.

سەن شۇنداق ئەندىشىلىك خىياللارنىمۇ ئويلىدىڭمۇ بالام،
سەپەر دېگەن سۆزنى ئىككىنچى ئاغزىڭغا ئالغۇچى بولما. سەپەر
دېگەن بىر ئادەمخور دەريا ياكى بىر قانخور ئەجدىھا!

بۇ جاھانىڭ سەقەرىدۇر ھەربىر سەپەر،
چۈنكى سەپەر سۈرىتىدە كەلدى سەقەر ①.

خالايىقلار تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۇچۇن ياكى بىرەر ئۇزۇق-ئو-قەت تېپىش ئۇچۇن، ياكى بولمىسا ئۆز يۇرتىدا ياشاش قىيىن بولغانلىقتىن سەپەرنى ئىختىيار قىلىدۇ. ساڭا بۇ ئىككى ئىش-نىڭ ھېچقايسىسى سەۋەب بولالمايدۇ. خۇداغا شۈكرى كۇن كە-چۈرگۈدەك ئۇزۇق-ئوقەت كەم ئەمەس، راھەت-پاراغەت بىلەن ياشىغۇدەك ماكانىمىز بار. مەنمۇ باللىرىمدىن سېنى ئارتۇق بىلە-مەن، باللىرىممۇ ھەممىسى سېنىڭ چوڭلۇقۇڭغا بويۇن سۇنۇشە-دۇ. بۇنچە راھەتتىن كېچىپ سەپەر مۇشەققىتىنى ئىختىيار قىلە-شىڭ ئەقىلدىن يىراق ئەمەسمۇ «ياخشى كۇندىن ۋاز كېچىش ئاقىلنىڭ ئىشى ئەمەس» دېگەن گەپ بارغۇ؟

— ماڭا شەپقەت ۋە مېھرىبانلىق يۇزىسىدىن بۇنداق چې-رايلىق گەپ قىلۋاتقانلىقىڭنى چۈشىنىمەن، — دەپتۇ قارچۇغا بالىسى، — ئەمما ھەرقانچە ئويلاپ باقساممۇ، بۇ ماكان ۋە بۇنـ-داق تاتلىم مېنىڭ ھالىمغا لايىق ئەمەسكەن. مېنىڭ كۆڭلۈمگە شۇنداق ئوي-پىكىرلەر تۇغۇلدىكى. ئۇنى ئىزھار قىلىشقا سۆز تاپالمايمەن.

سار «ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ» دېگەن سۆزنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپتۇ-دە، قارچۇغا بالىسىنىڭمۇ قار-چۇغىلىقلىق مىجەزى قوزغالغانلىقىنى چۈشىنىپ، ئۇنى تەسۋىش-تىن توختاپتۇ ۋە شۇنداق دەپتۇ:

— ھەي بالام! مېنىڭ ئېيتقۇاتقان سۆزلىرىمنىڭ ھەممە-سى قانائەت قىلىش تۇغرىسىدىكى گەپلەر ئىدى. سەن بولساڭ پەقەتلا ھېرىس تۇغرىسىدىكى گەپنى قىلۋاتىسەن. ھېرىس مەھـ-رۇملۇقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. قانائەت قىلمىغان ئادەم راھەت

① سەقەر - دوزاختىكى بىر بۆلۈمى.

كـۆرەلمەيدۇ. سەن قانائەت نېمىتىگە شۇكرى قىلمايۋاتسەن، ھەم پاراغەت دۆلىتىنىڭ قەدرىنى بىلمەيۋاتسەن، ھەم ھېرىس قىلغان مۇشۇككە كەلگەندەك بالا-قازا سالمىسۇن كەلمىگەي دەپ قورقمەن.

— نۇ قانداق ئىش ئىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ قارچۇغا بالىسى.

— قەدىم زاماندا بىر كەمپىر بار ئىكەن، دەپ ھېكايە سىنى باشلاپتۇ سار.

ئەخلاقۇل مۇھسىنىن

(پارچە)

ئونىنچى باب ئەدەب توغرىسىدا

ئەدەبنىڭ مەنىسى ــ بۇزۇق سۆز، بۇزۇق ئىشلاردىن نەپسىنى توسۇش، ئۆزىنىڭ ھەم باشقىلارنىڭ ئىززەت ـ ئابرويىنى ساقلاش، كىشىلىك ئىناۋىتىنى ۋە ھۆرمىتىنى تۆكمەسلىك دېمەكتۇر. ئەدەبنىڭ نىسبىتى ــ ھەممە ئىشلاردا پەيغەمبەرىمىز ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھىسالامغا ــ (تەبىئىەتنى لازىم تۇتۇپ) ئەگىشىشتۇر. رۇسۇلىللاغا ئەگەشكەن كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئەخلاقىنى كامالىغا يەتكۈزگەن بولىدۇ. ھەتتا مەكتەپخانىسىدىمۇ ھېچبىر كىشى ئۇنىڭدەك ئەدەب ئۆگىنىپ، نامىقۇل ئەخلاقتىن پاك بولغان ئەمەس.

ئول مۇئەددىبدىن ئەدەب ئۆگەنكىم،
ئەدەب ئۆگەتتى ئاڭا ھەزرەتى ھەق.
سەبەق ئالغىل كىم سەن ئول كىشىدىن،
كىبىريا لەۋھىدىن ئول ئالدى سەبەق.

ئەدەب ھەرقانداق كىشى ئۈچۈن ئالىي زىننەت، بولۇپمۇ مەملىكەت باشقۇرغۇچى پادىشاھلار ئۈچۈن ئەدەب ـ قائىدىسىگە رىئايە قىلىش تېخىمۇ مۇھىم، ئەگەر ئۇلار ئەدەب ـ قائىدىسىگە رىئايە قىلمىغان بولسا، رەئىيەلەرمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ئەدەب

يولدىن چىقمايدۇ. بۇ چاغدا مەملىكەت ئىشلىرى تەرتىپلىك ۋە ئىنتىزاملىق ئىجرا بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئەسباب لىرى تەييارلانغان بولىدۇ.

ئىزدەيلى ھەقتىن ئەدەپ - تەۋپىقنى،
بىسمىلەدەپ تاپمىدى ئۇنىڭ پەزلىنى.
بەس، ئەدەبتىن نۇر تاپتى بۇ پەلەك،
ھەم ئەدەبتىن چاك بولدىلەر مەلەك.

ئۆتمۈش پېشقەدەملىرى «كىشىلەر ئۇچۇن (پادىشاھلار ئۈچۈن بەكمۇ) ئەدەب پۈتۈن سەرمايىنىڭ ياخشىراقى، ھەممە زىننەتلەرنىڭ گۈزەلرەكى» دېگەنىدى. خەۋەرلەردە شۇنداق ھېكايە بار: مىسىر پادىشاھى رۇم سۇلتانى بىلەن بولغان ئاداۋەتنى يوقىتىپ، ئوتتۇرىدا ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆز قىزىنى رۇم سۇلتانىنىڭ ئوغلىغا نىكاھلاپ بەردى. سۇلتانمۇ ئۆز قىزىنى بۇ پادىشاھنىڭ ئوغلىغا بەردى. ئىتتىپاقلىق ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئەلچىلەر ۋە نامەلەر ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۈزۈلمەي يۈرۈشۈپ تۇرىدىغان بولدى. بۇ ئىككى پادىشاھ ئىتتىپاقلاشقانلىقتىن، ھەر ئىككى دۆلەت گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. بۇ ئىككى پادىشاھ ئۈزلىرىنىڭ قىلماقچى بولغان ھەربىر چوڭ - كىچىك ئىشلىرىدا بىر - بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈشۈپ تۇردى. ھېچبىر مۇھىملىرىغا ئۈزئارا مەسلىھەت قىلىشماي قەدەم قويمايتتى. بىر كۈنى مىسىر پادىشاھى رۇم پادىشاھىغا:

— بىزنىڭ ئوغلانلىرىمىز تېرىكلىكىمىزنىڭ ئاساسى، ھايات - مىزنىڭ جەۋھەرلىرىدۇر. بىزلەر ئالەمدىن ئۆتسەك، نام - نىشانىمىز ئەنە شۇلارنىڭ ھاياتلىقى بىلەن مەزكۇر بولىدۇ. ھېكمەتلەردە:

تەرىكتۇر دېيارىمدە ھەر كىمكى ئۇل،
قويۇپ كەتتى ئورنىدا ياخشى ئوغۇل.

دېيىشلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بىزلەردىن كېيىن خۇشال - خۇرام پارغىنىڭ ئۆتۈشىنىڭ غېمىنى يېيىشىمىز كېرەك. ئۇلارنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئەسبابلىرىنىڭ پىكىرىنى قىلىش كېرەك. مەن ئوغلۇم ئۈچۈن قىممەت باھالىق نەپىس ماللار، سانسىز ياخشى ئات، تۆگىلەر ۋە باشقا ھەرخىل چارۋىلار، كىيىم - كېچەك، ئۆي - ئىمارەت، سارايلار، ئۈگىمەن ۋە باشقا مۇلۇكلەرنى زەخىرە قىلدىم، سىز ئوغلىڭىزنىڭ مەنىشەتى ئۈچۈن نېمە تەدبىر قىلىپ، نېمىلەرنى تەييار قىلدىڭىز؟ — دېدى. بۇ- نى ئاڭلىغان رۇم سۇلتانى كۈلۈپ كېتىپ مۇنداق دېدى:

— مال ۋاپاسىز، يار باقاسىز دىلدارىدۇر، ئۇنىڭ ھېسابىنى قىلىش كېرەك. لېكىن بۇ دۇنيانىڭ ماتائىلىرىغا ئالدانماسلىق كېرەك. مەن ئوغلۇمنى ئەدەب كىيىملىرى بىلەن جابدۇپ قوي- دۇم، ئۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى سۈپەت ۋە ئەدەب ئەخلاقلارنى ساق لاپ قويدۇم، مالغا زاۋال يەتسىمۇ، لېكىن ئەدەب ئۆزگەرمەس، — دېدى.

بۇنى ئاڭلىغان مىسىر پادىشاھى «ئەل ئەدەبۇ خەيرۇن مە نەززەھەبى» دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ، رۇم سۇلتانىنىڭ پىكىرىگە تەسلىم ئەتتى. بۇ مەنىدە مۇنداق بىر شېئىر بارلىققا كەلدى.

ئەدەب گەنجىگە يەتمەس گەنجى قارۇن،
بولالماس ھەم تېڭى مۇلكى پەرىدۇن.
ئەمەس مەنزۇر ھۇش ئەھلىغە مالى،
نىچۇنكىم مالىنىڭ باردۇر زاۋالى.
ئۇلار مەتلۇبى بولمىش ئىلمىي ئاداپ،
كى تاپمىشلەر ئەدەبتىن ياختى ئەلقاپ.

ئون بەرىنچى باب. بەلەن ھىممەتلىك توغرىسىدا

ئىننەللاھ يۈھىبۇ مەئالىيەل ئۆمۈر (ئاللا بەلەن ھىممەتلىك كىشىلەرنى دوست تۇتىدۇ، ئۇلارغا ئۇلۇغۋار، ياخشى ئەمەللەرنى مۇشەررەپ قىلىدۇ) ئۇلۇغلۇق، سائادەتمەنلىك بەلەن ھىممەت بىلەن ئايرىلمايدىغان سەپداشلار بولۇپ، بۇ ھەقتە مۇنداق كەلتۈرۈلىدۇ:

مۇرغى ھىممەت قانات ئېچىپ ئۇچسا،
شەرەپ ـ دۆلەت ئاشيان بولمىش.
بولسا جۈگان ئەگەر ئۇلۇغ ھىممەت،
كەمتەرىسىن كۈيى ئاسمان بولمىش.

بەلەن ھىممەت پادىشاھلار ئۈچۈن تېخىمۇ مەنپەئەتلىك تۇر. ئۇ پادىشاھلارنىڭ ئىشلىرىدا ئوڭۇشلۇق مەدەتكارىدۇر. ھەر قانداق كىشىنىڭ ھىممىتى كۈچلۈك بولسا، ئىززەت ۋە شەۋكەت جەمەتتە باشقا كىشىلەردىن ئالدىراق ئورۇندا تۇرىدۇ.

خۇدا قاشىدا خەلق ئىچرە، ئالىي ھىممەت بول،
كى ھىممىتىڭگە باقا ئېتىبار تاپقايسەن.

بىر قېرى خوتۇن ياقۇپ لەيگىسكە مۇنداق دېدى:
ـ ئەي ياقۇپ، سېنىڭ بۇ قىرانلىق دەۋرىڭ شەھۋەت ئارزۇسى غەلىبە قىلىدىغان ۋاقتىڭدۇر، سېنىڭ تەشنالىقىڭگە ئارام

بهرىدىغان كىشىڭ يوق، بۇ هالىڭغه ئىچىنمه‌ن، جابدۇق ته‌يـ
يارلىغىن، ساڭا خۇپ يه‌ردىن خوتۇن ئېلىپ بېره‌ي؟ ياقۇپ:
ــ خوتۇن مېنىڭ خاهىشىمگه كه‌لگه‌نده ئۇنـى ئېلىشىمغا
جابدۇغۇم ته‌يياردىر، ــ دېدى ده قېرى:
ــ ئۇنداق بولسا، ته‌يياردىلغان جابدۇغۇڭنى مه‌ن بىر كۆ‌ـ
رەي، ساڭا مه‌قبۇل كه‌لگه‌ن مه‌ڕغۇبىڭ كىيىمدۇر؟ ــ دېدى. يا‌ـ
قۇپ ده‌رهال ئۆ‌يگه كىرىپ بىر دانه شه‌مشه‌ر ئېلىپ چىققاچ
ۇه:
ــ مه‌ن گېزى كه‌لگه‌نده مه‌غرىپ ۇه مه‌شرىقنىڭ قىزىلىرىنى
ئالالايمه‌ن. ئۇلارغا مېنىڭ جابدۇغۇم مانا مۇشۇ شه‌مشه‌ردۇر ــ
دېدى.

ياخشى به‌ختنى ئه‌سلا خوشلىماس كىشى. يوقدۇر،
مه‌ملىكه‌ت ئۇدۇمىنىڭ مېهرى تېخ. بىله‌ن ئوقتۇر.

ته‌قى دېگه‌ن بىر كىشى بۇ مه‌ئنىده «ئه‌گه‌ر بىر كىشى ئا‌ـ
لىيا همىمه‌ت بىله‌ن قىلىچنى سۆ‌يسه، مه‌ملىكه‌ت قىزلىرىنى ئۆ‌ز قۇ‌ـ
چاقىدا ئۇتالايدۇ» ده‌پ ئېيتقان. همزرىتى ئىسكه‌ندەر پادىشاهـ
لىق يۇزگۇزگه‌ن زامانلاردا جاهانگىرلىك يايىقىنى رۇم دائىرا‌ـ
سىدىمۇ كېڭه‌يتىپ، ئه‌ره‌ب ۇه ئه‌جەم زېمىنلىرىغىچه ئىسكه‌نىيى
نىيه‌ت قىلىپ، پۈتۈن ده‌ريا ۇه قۇرۇقلۇقنى ئۆ‌زىگه بويسۇندۇ‌ـ
رۇشنى ئارزۇسىدا ئۇرۇشنى ئاتىلىرىنىڭ يۇرۇشكه‌ سالدى. لېكىن ئۇ‌ـ
نىڭ قه‌لبىده بىر ئېخىل ئه‌ندىشه ۇه كۆ‌پ مالالىقلار ئه‌كس ئه‌ت
تى. ئىسكه‌نده‌رنىڭ ئه‌ره‌سته ئىسمىلىك بىر ۇه‌زىرى بار ئىدى.
ئۇ، ئۆ‌تكۈر په‌هىملىك، زېرەك، كۆپنى بولغانلىقتىن، شاهىنىڭ قه‌ل‌ـ
بىدىكىنى ده‌رهال پايقاپ
ئۇ شاهى جاهاڭ پاناهى، دۆ‌لىتى ئه‌سلا بۇزۇلمىسۇن ته‌يياردى خادىم

لار، ۋە ئەسكەرلەر كوچلىرىمىز بەندىلىك بىلەن بۇيرۇق كۈتۈپ خىزمەتكە تۇتۇنماقتا، ئەزانىلەر ئىقتىسادىمىز توشۇپ كەتكەن، دۆلەت مەبلىغى ئامبارلىشىپ كەتكەن، بەختلىك دۆلەت مەكتەپ گۈلىگە زىننەتلىنىپ ئاراستە بولغان. دۆلەتنىڭ بەرگىلى بەر قارارلىق شەرتىمىز بىلەن پەرەستە سائادەت ۋە ئىقبال مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ كەمەرىنى ئاغلاپ ھۆزۈرۇڭدا تۇرۇۋاتقان، ئەزىمەت ۋە جەلال خىزمەت ئۈچۈن ئەستانەڭ ئەتراپىدا بولۇپ تۇرۇۋاتقان، يەنە قەلبىڭنى، ئەندىشىلىك خاتىرەڭنى غەملىك تۇتۇشقا سەۋەب نېمىدۇر؟ — دېدى. ئىسكەندەر ئېيتتى:

— پىكىر قىلىمايلا، جاھان مەيدانى بەكمۇ ھەقىر، بۇ يەتتە ئىقلىم بولسا، ئۇنىڭ مەيدانى تولىمۇ ئاددىي ۋە كىچىك، مەن مۇنداق ئاددىي ۋە ئەرزىمەس مۇلۇك ئۈچۈن ئاتلىنىشتىن ئۇيالدىم، مۇشۇ ئاز سەرمايەمنى تەسەررۇپ قىلىشقا مەشغۇل بولغايمەن.

كىراي قىلىمغاي كىنم بۇ جاھانىنىڭ يەتتە ئىقلىمىن،
مۇسەخخەر ئەيلىگەيمەن دەپ ئۆزەم ئات ئۆزره ئالغايمەن،
بۇ ئالەمدەك ئەگەر يۇز مىڭ جاھان بولسە كەمدۇر كىنم،
ئۇنىڭ قەشتى ئۈچۈن ناگاھ قەدەم يول ئىچره سالغايمەن.

— توغرا، سۆز قىلدىڭىز، — دېدى ئەرەستە تالى، — بۇ قەدەر ھەم ئاددىي جاھانىنىڭ ھۆكۈمەتى سىزنىڭ ئالىي ھىممەتلەرنى ھىممەتىڭىزگە لايىق ئەمەس ۋە مۇختەسەر مۇلۇكنىڭ رەياستى سىزنىڭ ئالىي سەلتەنىتىڭىز ئۈچۈن يارىماس، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەبەد (قىيامەت ئاخىرەت) مەملىكەتىنىڭ مەيدان سەھنىسىنى قوشۇۋالىڭىز، تىغ زەربە بىلەن پانىي جاھان ئىقلىمىنى باشقۇرۇش قەيدىگە كىرىسىڭىز، پۈتۈن ئالەم ئارا ئەدلىڭىز بەرـ

كەتتىدىن باقتىي ئاقىبەت مۇلكى ھىچ ئىستىھقاقسىزلىق قەبزە-
سىگە كېلىشى مۇمكىن، دۇنيا كىشىۋەرلىك كەملىك تەرارۇكى
ئاخىرەت دارىلمۇلكىنىڭ ئارتۇقلۇقى بىلەن بولمىدۇ. بۇ ئاز كۈچ
بىلەن تەرەققى قىلىدۇ.

مۇلكى ئوقىبا ئىستەكىم خورەم دورۇر،
زەرەسى ئانىڭكى يۇز ئالەم دۇرۇر.
جەھدە قىلغىل تابۇ ئالەم ئىچرە سەن،
ئاخىرى مۇلكى قولۇڭغا ئالغايسەن.

ئىسكەندەر بۇ سۆزلەر بىلەن تەسەللىي تاپقاچ، ھەكىمگە ئايىرىلەر قىلدى. بۇ كۈن ھەربىر كامىلىنىڭ ئاقىل قۇشى ئىسكەندەرنى مەدھىيىلەپ، ماختاش ھاۋاسىدا پەرۋاز قىلىپ، بەخت-سائادەت ھۇماسى دۇنيانىڭ چىرىپ كەتكەت ئۇسـ تىخانىغا مەپلان قىلمىدى.①

28. ئەدەبىي تەرجىمان شاھ مۇھەممەد ئىبنى خوجا نىزاممدىن قاراقاشى

شاھ مۇھەممەد ئىبنى خوجا نىزاممدىن (بەزى مەنبەلەردە شاھ مۇھەممەد بىن نىزاممدىن دېيىلگەن) قاراقاشى «شاھنامە» نى ئۇيغۇچىغا تەرجىمە قىلغان يىرىك تەرجىمان سۈپىتىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

«شاھنامە» تاجىك-ئىران خەلقىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئۇ-بۇلقاسىم فىردەۋسى (934 — 1025) تەرىپىدىن يېزىلغان تا-رىخىي ئېپوس بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن 60 مىڭ بەيىت، 120 مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان.

① «يېڭى قاش تېشى» ژورنىلى، 1987 - يىل، 2 - سان.

تاجىك ـ پارس ئەدەبىياتىنىڭ يارقىن نامايەندىسى ۋە ئەدەبىيات خەزىنىسىدىن پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان «شاھنامە» ئۇيغۇر خەلقىگە قەدىمدىن بېرى تونۇشتۇر. ئەدەبىياتقا قىز زىلقۇچى ئۆلىمالار ۋە ئالىي مەكتەپ تالىپلىرى «شاھنامە»نى پارس تىلىدا بىۋاستە ئوقۇغان بولسا، پارس تىلىنى بىلمەيدىغان ئاددىي خەلقلەرمۇ «شاھنامە» نىڭ ئومۇمىي بايانلىرىنى ۋە باش قەھرىمانلىرىنى ئۆز ئانا تىلىدا يارىتىلغان ھېكايە ـ قىسسەلەرنى سۆزەكلىگەنسېرى ئوبدان بىلىدۇ.

بۇ شاھ ئەسەر ئۇيغۇر خەلقى، جۈملىدىن ئۆلارنىڭ ئىلىم ئەھلى ئۈچۈن مەزكۇر ئېپوس باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى بولغان ئافراسىياب (تۇران خاقانى ئالىپ ئەرتۇڭا) توغرىسىدىكى بايانلار ۋە تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۆزاق ئۆتمۈشتىكى تارىخىي كۆرۈنۈشلىرىنى قىياسەن بىلىۋېلىشىغا تارىخىي مەنبەلىك ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئېپوسنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى شۇكى، بۇ ئەسەر پارس تىلى بىلەن بېزەلگەن ئېپوسلۇق لىباسىنىن چىقىرىلىپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تىلى بىلەن تېكىلگەن نەسىرلىك تونى كىيگۈزۈلگەن.

«شاھنامە» بىرقانچە نۆۋەت ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇلاردىن بىزگە مەلۇملىرى XVII ئەسىردە يەركەندە ياشىغان پازىل موللا خامۇشاخۇن يەركەندىنىڭ ئۇيغۇرچىغا قىلغان تەرجىمىسى ۋە شاھ مۇھەممەد ئىبنى خوجا نىزامىدىن قارا-قاشى ئىشلىگەن تەرجىمىسىدۇر.

موللا خامۇشاخۇن بۇ تەرجىمە ئەسىرىنى 1791 - يىلى (ھىجرىيە 1211 - يىلى) مەيدانغا چىقارغان. بۇ خەلق ئارىسىدا «شاھنامەئى تۈركى» دەپ ئاتالغان تەرجىمە «شاھنامە» نىڭ تۇنجى يېرىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئاپتورنىڭ يېزىشچە

ئەسەرنىڭ يۇقىرىقى يېرىمى 1687 - يىلى يەركەن ھاكىمى خوجا جاھان خوجامنىڭ ئەمرى بىلەن، ئاخۇن موللا شاھ ھىجران ناملىق ئالىم تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئىكەن. لېكىن بۇ قول يازما شۇ دەۋرلەردىكى مالىمانچىلىقتا زايا بولۇپ كەتكەن. خوتەن قاراقاشلىق شاھ مۇھەممەد ئىبنى خوجا نىزار مىلادىن قاراقاشنى ھىجرىيە 1253 - يىلى (مىلادىنى 1837 - يىلى) بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي ۋە جانلىق تەرجىمە قىلغان. شۇڭا بۇ تەرجىمىنى يېرىم ئىجادىيەت دەپىمىشكە بولىدۇ. قاراقاشلىق موللا سۇلتان موللا قوزى كۆچۈرگەن نۇسخا سىدا شاھ مۇھەممەدنىڭ بۇ نەسرىلەشتۈرۈلگەن تەرجىمىسى كۆپ يۇرمەرىستەن ئەرەشىرنىڭ ھەفتۇۋەدكە يۇرۇش قىلغىنىغچە بولغان قىسمىدىن ئىبارەت. بۇ تەرجىمە نۇسخىدىن باشقا يەنە بىر نەسرىي تەرجىمە نۇسخىسى ئەكۇان دېگەنىڭ ۋەقەسىدىن ئەردەشىر بابەككىچە بولغان ئىشلار بايان قىلىنغان؛ ئۇچىنچى بىر نەسرىي تەرجىمە نۇسخىسىدا كۆپۈرمەرىستىن ئىبارەت گەنىدەرگىچە بولغان ۋەقەلەر سۆزلەنگەن①. بۇلاردىن باشقا يەنە مۇكەممەل نۇسخىلىرى بارلىقىمۇ مەلۇم.

«شاھنامە»دە مىللىي مەنپەئەت نۇقتىسىدىن چىقىپ، ئېقلگە سىغمايدىغان دەرىجىدىكى تەسۋىر، ئوبرازلارنىڭ يارىتىلىشى ئارقىلىق تارىخىي رېئاللىقنى بۇرمىلىغان ھالدا قەدىمكى ئىران - تاجىك خەلقلىرىنىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانلىرى كەيكاۋۇس (نەمرۇد)، رۇستەمنى تەگدىشى يوق باتۇر، رەھىمدىل، ئىنسانپەرۋەر، دانا، مەرد، پىكىلمەس قەھرىمان سۈپىتىدە مۇبالىغىلاشتۇرۇپ، كۆكىكە كۆتۈرگەن. ئەكسىچە، شۇ دەۋردىكى «تۇرانىلار» دەپ ئاتالغان تۇركىي

① ئىمىن تۇرسۇن: «ئەدەبىي تەرجىمە تارىخىمىز»دىن بىر باب»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1981 - يىللىق 3 - سان.

خەلقلەرا ۋە ئۇنىڭ ئەترابىدىكى ئەللەرنى ئەقىلگە سىغمايدىغان دەرىجىدىكى تىبىل تەسۋىرى، ئىنسانلەر، ھايۋانلار، ئوبرازلار، ئارقىلىق خۇددى كىنو ئاشىقۇرۇپ، قەھرىمان توغرا ئالىپ ئەر (ئافراسياپ)، ئىلى قەبىلە تاجاۋۇزچىلىرى، زالىم، دۆت، تەدبىرسىز سۈپەتلەندە مەسخىرە قىلىپ تەسۋىرلەپ، تارىخىي پاكىت لازىمى مىللىي ھېسسىيات بىلەن ئىغىر دەرىجىدە بۇزۇپ كۆرسەتكەن. تاجىك ئىدرانىزم نۇقتىسىدا تۇرۇپ مۇبالىغىچىلىككە ھەددىدىن ئارتۇق يول قويۇپ، تارىخىي ئەپسانىلىلىقتىن خېلىلا چەتلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭدىكى قەدىمكى ئىران، تۇران ئەللىرى، ئۇنىڭغا يانداش ياۋروپا، ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق، ھىند دىستان، چىن قاتارلىق ئەللەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا پارلىقا كەلگەن سەپاسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋالى ۋەئاللىقا بىرقەدەر ھۆرمەت قىلغان ئاساستا تەسۋىرلەنگەن.

شاھ مۇھەممەد چىنگ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ياۋۇزلۇقتا ئەدەپ كەتكەن، سەرتقى دۈشمەنلەرنىڭ تەھدىتى كۈچىيىپ، ئەل يۇرتنى ئىغىر كۈلپەتلەرگە يولۇقۇۋاتقان شارائىتتا ياشىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە تەرجىمان ئۆز دەۋرىنىڭ ۋەئاللىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن فىردەۋسىنىڭ ئەسىرىنى تەرجىمە قىلىپ، بۇ ئەسەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان تۈپ ئىدىيىسىنى ۋاستىلىك ھالدا پايدىلاندى. ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئەسىرىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ھەقىقىي مۇھەببەت ۋە ئادەمنىڭ ئادەمگە بولغان مېھىر-شەپقىتى، شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەرلىك، قەھرىمانلىقتا ئوخشاش ئىنسانىي خىسلەتلەرنىڭ مۇقەددەسلىكىدىن ئىبارەت بۈيۈك غايىنىڭ ئاردىدىن ئالتە ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندە چىنگ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئىغىر تەھدىتىنىڭ ھاۋىسىدا

شاھ مۇھەممەد تەرىپىدىن ئىجادىي رەۋىشتە ئالغا سۈرۈلۈشى مۇھىم سىياسىي ھەم ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ھادىسىدۇر.

«شاھنامە» نىڭ خېلى ئىلگىرىكى يىللاردىلا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، تارقىلىشى يالغۇز شىنجاڭ دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى خەنزۇ ئەدەبىياتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان جۇڭگو ئەرجىمەئەدەبىيات تارىخىدا ئالاھىدە ۋەقەدىيىمشكە بولمدۇ.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ۋە «شاھنامە» خەنزۇ كىتابخانلىرىغا تونۇلۇشقا باشلىغان. بۇنىڭدا جېكڭ جېندۇنىڭ «ئەدەبىيات پروگراممىسى» مۇقەددىمە مەنبەلىنىڭ رول ئويناغان. 1934 - يىلى ئىران ھۆ-كۈمىتى فىردەۋسى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقىنى خاتىرە-لىگەندە دۇنيادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرمۇ ئۆزئارا پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. مەملىكىتىمىزدە «ئەدەبىيات» ژۇرنىلىنىڭ 3- جىلد 5- سانىدا ۋۇ شىنىڭ «پارس شائىرى فىردەۋسىنىڭ 1000 يىللىقىغا تىلاۋەت» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ماقالىدا شائىرنىڭ ھاياتى ۋە «شاھنامە» نىڭ ئىجاد قىلىنىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ئومۇميۈزلۈك تونۇشتۇرۇلغان. ماقالىنىڭ ئاخىرىغا ئېنگىلىزچىدىن تەرجىمە قىلغان «جەمشىد ۋە زوھاك» دېگەن ھېكايە قوشۇمچە قىلىنغان. مانا بۇ مەملىكىتىمىزدە ئۇلۇغ شائىرنىڭ ۋە ئۇنىڭ «شاھنامە» ئەسىرىنىڭ تونۇشتۇرۇ-لۇشقا باشلىغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ① 1964 - يىلى شائىر خەيي تەرجىمە نەشرىياتى «شاھنامە» دىكى «رۇستەم بىلەن سوھراب» دېگەن ھېكايىنى تەرجىمە قىلدى ۋە ئۇنىڭ كىرىش سۆزىدە «شاھنامە» نى بىرقەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇدى. ②

① ② جاڭ خۇگنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى جۇڭگودا»، «شەرق سېلىشتۇرما ئە-دەبىياتى ماقالىلار توپلىمى»، خۇنەن ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 350- بەت.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەر ئارىسىدا «شاھنامە» بىلەن تۇنۇشقۇچىلار ئۇيغۇرلار بولغان ۋە ئۇلار دەسلەپتە ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ پايدىلانغان.

§3. ئەدەبىي تەرجىمان مۇھەممەد بىننى ئابدۇللاخان مەخدۇم

مۇھەممەد بىننى ئابدۇللاخان مەخدۇمنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ھەققىدە تەرجىمە ئەمگىكى ــ «مىڭ بىر كېچە» نىڭ قول يازمىسىنىڭ بېشىغا «مۇھەممەد بىننى ئابدۇللاخان مەخدۇم ئاقسۇيى تەرجىمىسى» دېگەن سۆزنىڭ يېزىپ قويۇلغانلىقىغا قاراپ، بۇ كىشىنىڭ ئاقسۇدا ياشاپ ئۆتكەن ئادەم ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئابدۇللاخان مەخدۇم ئەرەبلەرنىڭ دۇنياغا داڭقى كەتكەن كلاسسىك ئەسىرى «مىڭ بىر كېچە»نى ئەرەبچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىدىكى تىل ئۇسلۇبىغا قاراپ، تەرجىمانىنى XVI ئەسىردە ياشىغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«مىڭ بىر كېچە» («ئەلفلەيلە ۋەللەيلە») ئەرەب خەلقىنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، ئەرەبلەر، شۇنداقلا پۈتۈن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى سۆيۈپ ئوقۇيدىغان، جۇملىدىن دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بەدىئىي كلاسسىك يادنكارلىق.

ئابدۇللاخان مەخدۇم دۇنيا كلاسسىكلىرىنىڭ ئېسىل دۇردانىلىرىنى خەلقىگە تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋ-

يەسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسەتتە بۇ مەسەلىنى تەرجىمە قىلىپ چىقتۇق.

ئەرەب تىل - ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتىنى پىششىق ئىگىلىگەن تەرجىمان ئابدۇللاخان مەخدۇم «مىڭ بىر كېچە» نىڭ تەرجىمىسىگە ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتقان. تىلنى چۈشىنىشلىك، ئوبرازلىق، جۈملىلەرنى ئىخچام، قىسقا، سۆز - ئىبارىلەرنى ئاددىي، راۋان قىلىشقا تىرىشقان، شۇنداقلا مۇھىم ئىزاھاتلارنىمۇ قوشۇمچە قىلىشنى ئۇنۇتمىغان. ئەسلىگە سادىق بولۇپ، باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدىكى ئۆز-ئىچىلىكلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغان. مەنتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسىگە ئاساسەن، مۇھىم تولۇقلاشلارنى ئىلىپ بارغان. ئو ئارقىلىق XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا رەسمىي نەشىر قىلىنىشى ئۈچۈن مۇقەددىمە ۋە ئاساس ھازىرلاپ بەرگەن.

«مىڭ بىر كېچە» ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى بۇرۇنلا ئىشلەنگەنلىكى جۈملىدىن تەرجىمە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى چوڭ ئىش.

يېڭى خۇددى ئەپەندى «مىڭ بىر كېچە» جۈملىدا دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدا «جۈملىدا «مىڭ بىر كېچە» نىڭ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى بىر قانچە يىلىدا باشلانغان» دېگەن يەكۈننى چىقارغانىدى①.

يۇقىرىقى بىر قانچە ماۋزۇلاردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك شۇنداق پىكىرگە كېلىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى،

---

① «چەتئەل ئەدەبىياتى تەتقىقات مەجمۇئەسى»و - توپلام، جۈملىدىن ئىجتىمائىي پەلسەپە ئەدەبىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1982 - يىل.

تارىخىي تۇرمۇشنىڭ تۈزگىنچىلىكى جەھەتتە جۈملىدىن تەرجىمە ئەدەبىياتى ساھەسىدە تۈزۈمگە خاس شەرەپلىك تۇرۇنغا ئىگە بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى ۋەتىنىمىز تەرجىمە ئەدەبىياتى ساھەسىنى كېڭەيتىش، بېيىتىش، خىلمۇخىللاشتۇرۇشتا ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك ھەسسە قوشتى.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي تەرجىمانلاردىن كىملەرنى بىلىۋالدىڭلار؟
2. خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە قانداق تەرجىمە ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن؟
3. خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ تەرجىمە ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇتقان تۇرنىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى مىساللار ئارقىلىق سۆزلەپ بېرىڭلار.
4. «كەلىلە ۋە دىمنە»، «مىڭ بىر كېچە» ئەسەرلىرىدىكى مەسەل - چۆچەكلەرنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئىزنالىرى توغرىلىق ئەمەلىي مىساللارنى تېپىپ، سۆزلەپ بېرىڭلار.
5. تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى قانداق بولغانلىقى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ بېقىڭلار.
6. «ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى ھەققىدە» دېگەن تېمىدا بىر پارچە كىچىك ماقالە يېزىڭ.

ئىككىنچى قىسىم

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئىككىنچى قىسىم

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

I باب. ئومۇمىي بايان

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى (1759—1912) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى چوڭ-كىچىك خوجىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. 1759- يىلىدىن 1912- يىلىغىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى قەدەر بولغان 153 يىللىق تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋرئادەتتە سىياسىي، ئىجتىمائىي ھۆججەتلەردە «چىڭ سۇلالىسى دەۋرى» دېگەن نام بىلەن يورۇتۇلىدۇ. بىز بۇ دەرسلىكتە، بۇ دەۋرنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىمىز. بۇ، 1759-يىلىدىن 1864- يىلىغىچە بولغان تارىلىقتىكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى 1864- يىلىدىن 1912- يىلىغىچە بولغان تارىلىقتىكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدىن ئىبارەت.

يەركەن-سەئىدىلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭ رايونىدا «خوجىلار ئەۋلادلىرى» سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتلەردە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشقا باشلىدى ھەمدە بىر مەزگىلدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ سىياسىي، دىنىي ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كىشىنى بەكلا ئېچىندۇرىدىغىنى شۇكى، بۇ خوجىلار «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» دېگەن ئىككى مەزھەپكە ئايرىلىۋېلىپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقى (ئاساسەن ئۇيغۇرلار) نى دىنىي گۇرۇھلار كۈرىشىنىڭ پاجىئەلىك كۆرەش ئوچىقىغا بەھۇدە ھالدا سۆرەپ كىردى. «ئاق تاغلىقلار» نىڭ ئاقساقىلى بولۇۋالغان ئاپاق خوجا «قارا تاغلىقلار» غا ھايىلىراق بولغان

يەركەن - سەئددىلەر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى سۇلتانى ئىسمايىل خاندىن هاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، شىزائىدىكى لاما ئۆلۈمالىرىنىڭ هاۋالىسى بىلەن جۇڭغار ۋادىسىدا هەربىر كەتلىنىپ يۈرگەن جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئاتارمىنى غالداندىن يارەم تەلەپ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، 1678-يىلى ئالتە شەهەرنىڭ هوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. 1755-يىللىرىغا كەلگەندە، ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەهمەد خوجىنىڭ ئوغلى بۇرهانىدىن ئەجداد بوۋىسى (ئاپاق خوجا)نىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مانجۇ (مەنچىڭ) ئاقسۆڭەك هۆكۈمرانلىرىنىڭ ياردىمى ۋە بەزى ئۇيغۇر، قىرغىز فېئودال ۋەكىللىرىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا 400 مىڭ كىشىلىك چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ۋە مىڭ كىشىلىك موڭغۇل قوشۇنىغا يول باشلاپ، تەڭرى تاغلىرىدىن هالقىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا كىردى. ئەمەلىيەتتە، بۇ مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى هۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلىنىشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. بۇرهانىدىن ئىنىسى خان خوجىنىڭ بېسىمى بىلەن قورالنىڭ ئۈچىنى ئارقىغا ئۇرۇپ، گۇناهىنى يۇيۇش ئۈچۈن، بىر قاتار تەۋەككۈلچىلىكلەرنى قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى هەرىكەت قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئەمما 1759 - يىلىغا كەلگەندە قۇدرەتلىك مانجۇ - چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزۇن تارىخ شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە تۇراقلىق بولمىسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى فېئودال هۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىلىگە كىلىپ بەرگەن تۇردى. ئىچكىرى ئۆلكىلەردە خەنزۇلار ۋە باشقا مىللەتلەرنى قانلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقان چىڭ سۇلالىسى ئاقسۆڭەكلىرى شىنجاڭدا پۈت تىرەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىنى تاپقاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي سىياسىي ۋەزىيىتىدە نىسپىي تۇراقلىق كەيپىياتىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئىقتىسادىي

ئىگىلىكنى قىسمەن ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن بارلىق فېئودال ئېكسپلاتاتسىيە قاناۋچى سىنىپلارغا ئوخشاش ئۇلار- نىڭ شىنجاڭدىكى ئېزىلگۈچى مېھنەتكەشلەرگە بەخت - سائادەت ۋە ئەركىنلىك بېرىشى زادىلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ئىدى. ناھايەت، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى شىنجاڭدا ئىچكىرىي ئۆلكىلەرگە قارىغاندا تېخ مۇ قاتتىق سىياسەت يۈرگۈزدى. ئۇلار بۇ يەردە مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى، يەرلىك فېئودال بەگلەر ۋە دىنىي ئىمتىياز ئىگىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ بىرلەشمە ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىپ، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى ھەسسىلەپ كۈچەيتتى، ھەتتابىر مىللەتنى يەنە بىر مىللەتكە قارشى قويۇپ، مىللەتلەر ئارىسىدا بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلدى. ئۇيغۇر- لارنى ئۆزئارا زىددىيەتكە سالدى. خەلق ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى. جەمئىيەت چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ، ئىقتىساد ۋەيران بولدى، مەدەنىيەت خاراب-لاشتى. مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ كۈچلۈك ئىنكاسى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەت رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش مەج- بۇرىيىتىدىن باش تارتماي، بەلكى مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەتـ چىلەر، بۇرۇختۇملۇق ئىچىدە كىشىنىڭ تۇلپارىدەك، ئۇنىڭ تە- رەققىياتى ئۈچۈن دادىل ئىزدەندى.

ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ قارىشىچە، يۈكسەك سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە بۈيۈك سەنئەتكارلار ئىقتىسادىي جەھەتتە قالاق مەملىكەتلەردىمۇ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. مۇنداق ۋاقىتلاردا، شۇنداق قالاقلىق - قاششاقلىق، مۇتەئەسسىپلىككە قارشى روھ ۋە يېڭى ھايات، كەلگۈسى ئاساسىشلىق ئۈچۈن بولغان ئىنتىلىش ۋە كۈرەش ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى بولۇپ قالىدۇ. ف. ئېنگېلسنىڭ كۆرسىتىشىچە، XVII ئەسىردىكى گېرمانىيىدە لېسسىنگ (1729—1781)، گىيوتې (1749 — 1832)، شىللېر

(1759—1805) قاتارلىقلارغا ئوخشاش بۇيۇك مۇتەپەككۇر ۋە يازغۇچىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى سەۋەب كەڭ خەلق ئاممىسىدا ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن قاتتىق نارازىلىقنىڭ بولغانلىقىدۇر.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس سەنئەتكار ۋە يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى شەخسىي ئىش ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي ھايات، جۈملىدىن جەمئىيەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى دائىم تىلغا ئېلىپ تۇرغانىدى. ئۇلار بۇيۇك سەنئەتكارلار ۋە يازغۇچىلار ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار ئىدىيە-كۆز قاراش، غايىلىرىنى تۇشۇغۇچىلار ۋە بۇ غايىلەرنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن كۈرەشكۈچى قەھرىمانلار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، XVIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا باشلانغان ئويغىنىش دەۋرىنى، بۇ دەۋرنى دە يېتىشكەن رەسسام ۋە يازغۇچىلارنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: «بۇ ئىنسانىيەت شۇ دەۋرگىچە باشتىن كەچۈرگەن ھەممە ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە ئۇلۇغ، ئىلغار ئۆزگىرىشلەر ئىدى. بۇ شۇنداق دەۋر ئىدىكى، بۇ دەۋر، ئۇلۇغ سىيمالارغا ۋە بۇ دەۋر ئۆز مۇتەپەككۇرى، كۆچى، ھېس-ھاياجانلىرى ۋە خاراكتېرى جەھەتتىن، مۇكەممەللىك ۋە ئالىيجانابلىق جەھەتتىن ناھايىتى ئۇلۇغ سىيمالارنى يېتىشتۇرۇپ بەرگەن دەۋر بولدى»①.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ماركس بىلەن ئېنگېلىس شۇ نەرسىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەنكى: «... ئۇلار ئۆچۈن ئەڭ خاراكتېرلىك نەرسە شۇكى، ئۇلارنىڭ دۇنيەرلىك ھەممىسى ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇكۇر مەنپەئەت توقۇنۇشى — زىددىيەتلىرى تارىخىدا ھايات كەچۈردى. ئەمەلىي كۈرەشكە قىزغىن قاتناشتى، ئۇ ياكى بۇ پارتىيە تەرەپكە ئۆتۈپ، بىرى سۆز ۋە قەلەم بىلەن، بىرى بولسا ھەم قەلەم، ھەم قىلىچ بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارا تتى. ئۇ-

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلىس، «سەنئەت توغرىسىدا»، 1 توم، (1821—1882)

لارنى كامالەتكە يەتكۈزگەن خاراكتېر يېتىلدۈرگۈچى ۋە كۈچلەندۈرگۈچى ئىبارەت.»①

ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ يۇقىرىقى مۇلاھىزە ۋە بايانلىرىنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەنجاڭنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ساھەسىگە تەدبىقلىساق، تارىختىن بېرى دەۋر روھىنى كۈچلۈك ئىنكاس قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇ دەۋردىمۇ تاۋ رىخىنىڭ زور ئېقىمىغا ماسلاشقان ھالدا ئىجتىمائىي ئۇنۇم، ئۇ مۇمىي ئىدىيەۋى مەزمۇن، تېما، تۈر، شەكىل، ژانىر قاتارلىق ساھەلەردە يېڭى بىر تەرەققىيات يۈزلىنىشى بويىچە ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن يازغۇچىلار قوشۇنى تاريخ تىكى ھەرقانداق بىر دەۋرگە قارىغاندا زورايدى. ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەجمىمۇ كۆپەيدى، تېمىسى خىلمۇ خىللاشتى. بۇ لۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ خاھىشچانلىقى، تېخىمۇ روشەنلىشىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى رېئالىزملىق خاھىش ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىشتەك ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، يەنى بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا دۇنياۋى رېئالىزىمنىڭ تېمىلارغا بۇرۇلۇش، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ماھىيەتلىرىنى يورۇتۇش، خەلق قوشاقلىرى ئاممىللىرى ۋە ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىن كەڭ رەك پايدىلىنىشقا ئۆتۈش ـ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەت بولۇپ قالغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئوبيېكتىپ ۋە سوبيېكتىپ سەۋەبلەر خىلمۇخىل ئىدى، شۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ۋە مۇھىتنىڭ تەسىرى بىلەن يەرلىك قورچاق ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق ئەمەلدار ۋە بەزى زاتلار ئەينى دەۋردىكى يازغۇچىلار، شائىرلارنى قوللىدى، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، يېڭىلىق يارىتىشقا

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلىس «سەلنەت توغرىسىدا»، I توم.

ئىلهام بەردى. مەسىلەن، 1811- يىلى زوھۇرى، ئېمىرى قاتارلىق شائىرلارنى ئۆز ئوردىسىغا توپلاپ، لۇتفى، نەۋائىي، خوجا ھاپىز قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنە ئېلىپ، «بايازى» ناملىق توپلامنى تۈزۈشكە ھەرىكەتلەندۈرگەن قۇمۇل ۋاڭىي ئەردەشىر؛ 1808- يىللىرى مولىلا سەدىق يەركەندىنىڭ نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىنى نەسرلەشتۈرۈپ چىقىشقا تەشەببۇسكار بولغان يەركەن ھاكىم بېگى ميرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگ، 1800 - يىللىرى خوجا ياقۇپ يەركەندىنىڭ ئەمرىخىراۋ دېھلەۋىنىڭ «چاھار دەرۋىش» ناملىق ئەسىرىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىشقا مەدەت بەرگەن يەركەن ئەمىرى قارىقاشلىق يۇنۇس ۋالىق، 1841- يىلى تۇردۇش ئاخۇن غېرىبىنىڭ «كىتابى غېرىب» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقىشقا رىغبەتلەندۈرگەن قەشقەر ھاكىم بېگى زوھۇرىدىن، 1839 - يىلى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ بىر قىسىم داستانلىرىنى توپلام قىلىپ چىقىشقا ئىلهام بەرگەن تۇرپان ۋاڭى ئەپەندى، 1854 - يىلى موللا ئىسمەتۇللابىننى موللا نېمەتۇللا مۇجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نى يېزىپ چىقىشقا تەشەببۇسكار بولغان خوتەن ھاكىم بېگى مۇھەممەد ئەلىشىر بىننىي ئابدۇمۇمىنبەگ (ئەلىشىر ھاكىم بەگ) لەرنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، قاراخانىلار دەۋرىدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن قەشقەرنىڭ ئەۋزەل شارائىتى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلار تارىخىدىن چىقىدىغان مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەشقەر رايونىدىن چىقىشتەك ئەدەبىيات - سەنئەت مەركەزچىلىك

هالىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، بۇنداق كىشىلەر ئۇيغۇرلار ياشاپ تۇرغان شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدىن بارلىققا كېلىدىغان مەدەنىيەتنىڭ ئومۇملاشقانلىق كەيپىياتى شەكىللەندى.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئۇزۇلمەس دولقۇنلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىدىكى ئەدەبىياتىدا يېڭى - يېڭى قاينام ھاسىل قىلىپ، داۋاملىق ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلماقتا ئىدى. قەلەندەر، گۇمنام قاتارلىقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى غەزەل ژانىرلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈشكە ھەسسە قوشقان بولسا، موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى «دىۋانى بىلال»نى، زوھۇرى «دىۋان زوھۇرى» نى، ئىسمايىل بەگ «دىۋان بىنىشان»نى، مەجلىسى «دىۋان مەجلىسى»نى، ئىبراھىم مەشھۇرى «دىۋان مەشھۇرى»نى، موللانىياز(ئاشىقى) «دىۋان نىياز» نى، شەۋقىي «دىۋان شەۋقى» نى، سادائى «دىۋان سادائى» نى، ئەمىرى «دىۋان ئەمىرى» نى، مولا سالىھ بىر قاتار غەزەللەرنى يېزىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى «دىۋان» تۈزۈش ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇردى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىدا ئەدەبىي - يازما غۇچىلار يالغۇز ئەدەبىي ئەسەر ئىجاد قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، يەلكى دەۋرنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ماسلاشقان ھالدا تۈرلۈك ئىلىملەرگە نەزەر ئاغدۇرۇپ، ئۇنىۋېرسال پەنلەر بويىچە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئىجادىي ئىلمىي ئەسەرلەرنى قالدۇرۇشقا كىرىشتى، بۇ يېقىنقى دەۋر ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى قامۇسچىلىق ھەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ خىل ھەرىكەتتە مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» (ئۇنىڭ ئىنچىكىلاشتۇرۇلغان نۇسخىسى «تەزكىرەئى خوجىكان»)، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھىب»، «قىياپەتۇل بەشەر»، «رىسالەئى كەسپىدار»، «تارىخىي ئىسكەندەرىيە ۋە تاجىنامەئى شاھى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى، مۇھەممەد ئىۋەز

قارىغاش «مەختۇم ئەزەم»، «مەجمۇئەتۇل ئەمكام» قاتارلىق ئەسەرلەرنى مەرلىپە تېپەرۋەر شائىر ھەيئىتى «ئەزا تاراتماقنىڭ باياني» دېگەن ئىلمىي كىتابنى، مۇجىزى «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» نى يېزىپ چىقتى.

تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر ئەدەبلىرى ئاساسەن دېڭىزدەك يەككە ھالدىكى ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بولسا، چىنىك سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ھەمكارلىق ئاساسىدىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت كۇرۇپپىلىرى تەشكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ ئەدەبىي كۇرۇپپىلىرىنىڭ ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى، نۇرۇزئاخۇن زىيائىي، ئىمىر ھوشەيئىن سەبۇرى قاتارلىقلار ئۇيۇشتۇرغانىدى. ئۇلار كلاسسىك ئەسەرلەرنى كۆچۈرۈش، تارقىتىش ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى زور ھەۋەس بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشىپ كەتتى. ئابدۇرېھىم نىزارى «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا» ۋە «رابىيە - سەئىدىن»، «زادۇلمەجاد» قاتارلىقلارنى ئەدەبىي كۇرۇپپىلىك تەرىكىبىدە شەخسىي يېزىپ چىققان بولسا، نۇرۇزئاخۇن زىيائىي بىلەن بىرلىشىپ «چاھار دەرۋىش» داستانىنى، زىيائى «مەسئۇد - دىلئارا»، «ۋامۇق - ئۇزرا» داستانلىرىنى، غېرىبى «بەھرام - دىلئارام» داستانىنى ۋە «كىتابىي غېرىب» نى يېزىپ چىقتى، نەتىجىدە بۇ ئاپتورلار ئەدەبىي ھەمكارلىقنىڭ نىشانىسى سۈپىتىدە ئۆز ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇلاپ «ئەدەبىي بايان» نى بارلىققا كەلتۈردى. رىكېيىنچە بۇ «غېرىبنامە» ئايرىم مەنبەلەر دە «مۇھەببەت داستانلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى.

جەمئىيەتتىكى قانۇن - تۈزۈم ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق تۈزۈملىرىنىڭ ئېغىر ھالدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى نىزارى دەۋرلىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبلىرىنىڭ جىددىي دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى

دی. بۇنىڭ بىلەن بىر تۈركۈم ئەدىبلەر مەخسۇس ئىجتىمائىي ئەخلاقنى قەدىرلەشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، پەندى ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەرنى يارىتىشقا كىرىشىپ كەتتى. مەسىلەن، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «ژۇۋىدە تۇل مەسائىل ۋەل ئەقائىد» («ئوبدان مەسىلەر ۋە قائىدىلەر»)، «ئەدەبۇششالىھىن»، («ياخشى ئەدەبلەر»)، ئاخۇن مۇللا كالان «رىمىيازۇل ـ مۇزەككىرىن»، («ۋەز ـ نەسىھەت بەرگۈچىلەرنىڭ باغچىسى»)، مۇھەممەدسىدىق بەرشىدى «سىددىقنامە»، ئىسمايىل بەگ (بى نىشان) «پەندنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئىلەن مۇشۇ ساھەنىڭ نامايەندىلىرى بولۇپ قالدى. بۇلار، ئاساسەن، كىشىلەرنى ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىشكە، ئەدەبلىك، پەزىلەتلىك بولۇشقا دالالەت قىلغان بولسا، ئەھمەد شاھ قارىقاش «ئات ھەققىدە مۇخەممەس» ناملىق يېرىك مۇخەممەسىدە كىشىلىك ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنى ئاياغ ـ ئاستى قىلغان نامەردلەرنى كەسكىن قامچىلاپ، ئۆز ئەسرىنى زور ئىجتىمائىي تۈس ئالدۇردى.

خەلقنىڭ ئاھ ـ زارىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ۋىجدانى غۇرۇرى بىلەن ھېسداشلىق تۇيغۇسىدا بولۇۋاتقان خەلقپەرۋەر ئەدىبلەر ئۆتكۈر ئىجتىمائىي كۆرەشلەرنى تېما قىلغان ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئادەمخور قىياپىتىنى پاش قىلدى. دىلبەر دۇغەنىڭ «ئەمەزلۇملار ئاھى» دېگەن مۇخەممىلەسى، مۇللا توختىنىڭ «ئەرزىيەت» ئىدىگەن غەزەللىرى، مۇللا نىيازنىڭ «ئەرزنامە» دېگەن شېئىرى، مۇھەممەد غېرىبنىڭ «شەھىيارنىڭ «ئىشتىياقنامە»، دېگەن لىشىمۇللا توپلىمى تېپىقنىقى دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېئالىزم ئاھەنگىنى ئىگىلەپ ئەسەرلەر دۇر

فېئودالىزم تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەت دېھ-
قانلار ئاممىسى بىلەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى ئوتتۇرى-
سىدىكى كۈرەشتۇر. 2000 يىلىغا ئېقىن فېئودالىزم جەمئىيىتى-
دە تۈرۈپ كەلگەن جۇڭگونىڭ ئاخىرقى مەزگىلىنى باشقۇرۇش
ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان چىڭ سۇلالىسى ئاقسۆڭەك ھۆكۈم-
رانلار گۇرۇھى جۇڭگونىڭ بارلىق فېئودال ھۆكۈمرانلىرىغا قا-
رىغاندا دېھقانلارنى تېخىمۇ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى.
شىنجاڭدەك ماجىرالار كۆپ، سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىمسىز رايون-
دىكى دېھقانلارنىڭ ھالى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى دېھقانلارنىڭ
ھالىدىنمۇ بەتتەرەك بولىدىغانلىقى ھەممىگە
ئايان ئىدى. زۇلۇم بار يەردە قارشىلىق كەيپىياتىنىڭمۇ ئۆ-
سۈپ تۇرىدىغانلىقى تارىخنىڭ كۆپ قېتىم ئىسپاتلىغان يەكۈن
لىرىنىڭ بىرى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ چې-
رىك، ئىستىبداد سىياسىتى ۋە يەرلىك ئاتارمەن - چاپارمەنلەر-
نىڭ زۇلۇم - سىتەملىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىدىغۇچىلىقىنى
قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىدا دېھقانلار
قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. سىياسىي زۇلۇمغا، فېئودالىق ئاسا-
رەتكە، مۇدھىش جاھالەتكە قارشى ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتىگە
مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجتىمائىي ھادىسىلەر، شۇنداقلا ئۇيغۇرلار-
نى تەرەققىياتچىلىققا باشلاپ، سوپىلىقنىڭ مەنىۋى زەنجىر-
لىرى بىلەن بوغۇشقا ئۇرۇنغان خوجا-ئىشانلارنىڭ ئۆكتەملىكىگە
قارشى ھەرىكەتلەر ئەدەبىياتقىمۇ ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتتى.
بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ تە-
سىرلىك ئەھۋالى بايان قىلىنىدىغان ۋە سوپى - ئىشانلارنىڭ بۈز-
غۇنچىلىقى پاش قىلىنىدىغان، كۈچلۈك خاھىشچانلىققا ئىگە بول-
غان، جۇملىدىن ئىنقىلابىي روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان ئەدەبىيات
جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بۇنداق تېمىدىكى ئەسەرلەرگە موللا

ئابدۇغاپپارنىڭ «زەپەرنامە شاھ باھادىرخان» ناملىق تارىخىي داستانىنى، مۇغەننىنىڭ «زەپەرنامە» داستانىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

فېئودالىزم جەمئىيىتىدە ئاياللار قوش زۇلۇمغا ئۇچرايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئازابلىرى، ئاھۇ - زارلىرى ئەر مېھنەتكەشلەرگە قارىغاندا نەچچە ھەسسە ئارتۇق. ئوتتۇرا ئەسىر-دە ئۇيغۇر ئاياللىرى دىنىي ھاكىمىيەت، سىياسىي - ئىجتىمائىي ھاكىمىيەت، ئەرلەر ھاكىمىيىتى قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ قاتمۇ قات ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ زەربىسى بىلەن يۈرەكلىرى لەختە - لەختە زەردابقا تولۇپ، ئاھۇ-زارى پەلەكنى قاپلىدى. ئۇلار بۇ خىل ئازابنى ئەللەي ناخشىسى، چاق (يىپ) ئېگىرىش ناخشىسى، ھازا قوشىقى، پاختا تېرىش قوشىقى قاتارلىق ئاغزاكى ناخشا - قوشاقلاردا ئىپادىلەپ، زۇلۇمغا نىسبەتەن قارشىلىقىنى ئىپادىلىدى. ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي ئازادلىقىنى تەلەپ قىلدى، كەلگۈسىدىكى تەڭ - باراۋەر جەمئىيەتكە ئىنتىلدى. بۇنداق قوشاقلار خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجىتىشى بىلەن زور بىر قىسمى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىجادچىلىرى كەڭ ئەمگەكچى، مېھنەتكەشلەر بولۇپ، كونكرېت ئاپتورىنى دەللىلەش قىيىن. ئەمما ھەرخىل تارىخىي دەۋرەكلەردە مۇشۇ دەۋردە قولىغا قەلەم ئېلىپ، يازما ئەدەبىيات شەكلىدە ئارقىلىق قەلب دۇنياسىنى ئىزھار قىلغان ئۇيغۇر شائىرەلىرىنىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم.

پروفېسسور ك. ئا. بروفكوفنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتقان ئورنى» دېگەن ماقالىسىدە يېزىشىچە، ئەينى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا يازغۇچىلىرى ئارىسىدا پەرغانىدە ياشىغان مۇتىرىبە دېگەن قەشقەر-

شائىرىمىز ئۆز زامانىسىدا مەشھۇر بولغان.① ئۇنىڭدىن باشقا، مۇئەممىيان قەشقەرى دېگەن شائىرەنىڭ شېئىرلىرى خەلق ئارىسىدا خېلى تارقالغان. بىز بىزگە مەسئۇم ئەسىرنىڭ (XVIII ئەسىر)، ئاجىزە، زۇلپىيە قەشقەرى، مۇزەييىنە، سەكىنە، مەزلۇمە، رابىيە، مەستۇرە قاتارلىق شائىرەلەرنىڭ ئەسەرلىرى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە خەلق ئارىسىغا تارقالغان. زۇلپىيە قەشقەرى XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ «دىۋان زۇلپىيە» ۋە «زۇلپىيەنامە» دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان. «زۇلپىيەنامە» داستانىدا ئۆزىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىپ، ئەينى چاغدىكى ئايالالارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىگە باھا بېرىپ چىققان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوملىرى زېمىنىگە ئۆز دەۋرىنىڭ روھىي قىياپىتىنى بەدىئىي ۋە تارىخىي يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشلا ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈش ۋەزىپىسى چۈشكەنىدى. بۇنداق ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تۆۋەندىكىلەر چىققانى: موللا نىياز «تەزكىرەئى زەبىر مۇللا» دېگەن داستانىنى، قاسىمى «تەزكىرەئى ئارسلانخان» نى، موللا ھاجى «تەزكىرەتۇل بۇغراخان»، «جەڭنامە ھەزرىتى رەسۇل ئەلەيھىسسالام»نى، موللا مىرسالىھ قەشقەرى «چىڭگىزنامە» (قەشقەر تارىخى)نى، مۇھەممەد ئابدۇل ئىپلى قەشقەرى «تەزكىرەئىي ھەزرەت مۇللام»نى، مۇھەممەد نىياز ئابدۇغۇپۇربەگ «قىسسەسۇلخەرايىت»نى، مۇھەممەد تۆمۇر قارىقاشى «تەزكىرە تۇلىشات» نى، موللا ياقۇپ بېنىنى ئۆمەر قەشقەرى «شەجەرەئى بۇزرۇكۋار» (ھىجرىيە 1262 - يىلى، مىلادى، 1845 -،

① ۋەلى - ئەدەبىيات ھەم تارىخ مەسىلىلىرى» 1948 - يىل، ئالمۇتا، ئۇيغۇرچە نەشرى، 27 - بەت.

1846 - يىللىرى كۆچۈرۈلگەن)① نى، تەلەبى «تارىخىي ۋاقىئە ئەنى كاشغەر»نى② موللا مۇھەممەد ئابۇل ئەلىم بدن ئاخۇن ئارزو مۇھەممەد (تەخەللۇسى «شائىر ئاخۇن») «ئىسلاھنامە» (1767 - يىلى) ناملىق شېئىرىي داستانىنى، ئەيمەن دېگەن كىشى «ئىلىك خانلار توغرىسىدا داستان» (بۇ كىشىنىڭ يەنە «ئەشئار سادىق - سادىق شېئىرلىرى» دېگەن ئەسىرىمۇ بارلىقى مەلۇم)نى، 1767 - يىللىرى مەھمۇد ئابدۇل ئالىم موللا «ئىسلام كىتابى» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەرنى يازدى. خاتىرجىسى پېكىچە ئۇسلۇب بىلەن يېزىلغان XII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق «قەشقەر تارىخى» دېگەن كىتاب بولۇپ، بۇنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان دەۋرى ئېنىق ئەمەس③. يۇقىرىقىلاردىن باشقا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى بىر قاتار تارىخىي تەزكىرىلەرنى يېزىپ چىقتى. بۇ خىل تارىخىي تەزكىرىلەرنىڭ يېزىلىشى خوجىلار دەۋرىدىكى تەزكىرىچىلىكنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى.

تەزكىرە — تارىخىي ھادىسە ۋە تارىخىي شەخسلەرنى ھەم نەسرىي، ھەم شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلىپ بېرىدىغان، تارىخىي ۋە ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بىر خىل ژانىر.

«تەزكىرە» — ئەرەب تىلىنىڭ «تەپ - ئىلا ۋەزنىدىكى ھەرىكەت نامىنى بىلدۈرىدىغان مەستەر (مەسدەر) پېئىلى بولۇپ، «ئەسلىمەك»، «يادلىماق»، «خاتىرلىمەك» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

---

① مەزكۇر ھۆججەتنىڭ چاغاتاي يېزىقىدىكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

② ئەنۋەر بايتۇر: «ئاپاق خوجا ھەققىدە» («شىنجاڭ سەنئەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل 3 - سان).

③ خامادا ماسامى (ياپونىيە): «XIX ئەسىردىكى ئويغۇر تارىخى يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە»، «شىنجاڭ سەنئەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىل 3 - سان، 76 - بەت.

بەزىدە ئىسىم ئورنىدا «ئەسلىمە»، «يادنامە»، «خاتىرە نامە» قاتارلىق مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ.

«تەزكىرە» ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران، خۇراسان، ئوسمانلى تۈرك سۇلتانلىقى، تۆمۇرلەر خاندانلىقى، شىنجاڭدا XV ئەسىر-نىڭ ئالدى - كەينىدە، بولۇپمۇ يەركەن - سەئىدىلەر خانلىقى دەۋرلىرىدە تۈرلۈك مەنىلەردىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، ھۆكۈ-مەت دائىرلىرى بىلەن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن توخ-تامنامە، يول يۈرگۈچىلەرگە بېرىلگەن تونۇشتۇرۇش، خىزمەت-كە تەينىلەنگەن كىشىلەرگە بېرىلگەن يارلىق - گۇۋاھنامە، ئىس-پات قەغىزى، ئوردىلاردىكى نوپۇس دەپتەرلىرىمۇ «ئىسناد تەزكە-رىسى (خىزمەتكە ئۆستۈرۈش)»، «مورۇر تەزكىرىسى» (يولدىن ئۆتۈش)، «نوپۇس تەزكىرىسى» (تىزدىم جەدۋەل) دەپ ئاتالغان، ھەت-تا خان، ۋەزىر، ھاكىم، بەگ ئوردىلىرىدىكى يېزىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنىمۇ «تەزكىرەخان»، «تەزكىرىچى موللا»، «تەزكىرىچى كاتىپ ئاخۇن» دەپ ئاتاشمۇ ئادەت بولغان.

قىسقىسى، «تەزكىرە» فرانسۇز ئەدەبىي تىلىدىكى مېمۇئار (Memuar) يەنى يازغۇچى، ئالىم، ئاپتورلارنىڭ ئۆزى قاتناش-قان ياكى كۆرگەن ۋەقەلەرنى ئەسلەپ يازغان «ئەسلىمە»، «ئەستلىك» ئەسەرلىرى ياكى گىرېك تىلىدىكى «ئانتخوس لې-گو» (Anthos lego) ئاتالغۇسىدىن رۇس تىلى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن «ئانتالوگىيە» (АНТОЛОГИЯ) يەنى شائىرلارنىڭ تاللانغان ئەسەرلىرىدىن توپلام دېيىلگەن ئەسەرلەر بىلەن ئوخشاش مەنىدە بولۇپ، پارسچىدا «تەزكىرەئى ئەشئار» دەپ ئاتالغان. «تەزكىرە»نىڭ كۆپلۈكى «تەزاكىر» بولۇپ، «ئەسلىمە-لەر»، «يادنامىلەر»، «خاتىرات» (خاتىرىلەر) مەنىلىرىدە كەلگەن.①

---

① ئا. روزى، «ئوتتۇرا ئەربىي ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى تەزكىرىچىلىك ئەدە-بىياتى»، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىل 3 - سان.

«تەزكىرە» ئاتالغۇسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتـ
كەن ئەسىرلەردىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەسەرلەرـ
نىڭ نامى بولۇشتىن تاشقىرى، «يەر نامى تەزكىرىسى»، «غەرـ
بىي رايون تەزكىرىسى»، «يېزا ـ كەنت تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ
تەزكىرىسى»، «قەشقەر تەزكىرىسى» قاتارلىق شەكىللەردە
قوللىنىلماقتا.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئەسىردە تەزكىـ
رىلەر، ئومۇمەن، ئىككى خىل مەزمۇن، ئىكىكى خىل شەكىلدە
يېزىلغان.

ئۇلارنىڭ بىر خىلى، دىنىي (ئەدەبىي) تەزكىرىلەر. يەنى،
ئىسلام دۇنياسىدا تونۇلغان مەشھۇر ئادەملەر، بىرەر مەسلەك،
غايە، بىرەر مەسلىنى تەرغىپ قىلىش ئارقىلىق كىشىلەر ئارىسىدا
غايەت زور تەسىر، ئىناۋەتكە ئېرىشكەن شەخسلەرنىڭ تەرـ
جىمالى ۋە قىلغان ئىشلىرى، نەسەبى، شەجەرىسى، خەلق ئارـ
سىدىكى ئابرويى، ئىززەت ـ ئەتىۋارى قاتارلىقلارنى يادلاپ، ئەسـ
لەپ يېزىلغان خاتىرىلەر.

ئىككىنچى بىر خىلى، تارىخىي (ئەدەبىي) تەزكىرىلەر. يەـ
نى ئاساسەن، شائىرلارنىڭ ۋە باشقا تارىخىي شەخسلەرنىڭ،
قەدىمگاھ، سەيلىگاھلارنىڭ تەرجىمھالى، خاتىرىسى ۋە شائىرلارـ
نىڭ ئەسەرلىرىدىن پارچىلار نەقىل كەلتۈرۈلۈپ يېزىلغان يارد-
نامىلەر. بۇلارنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئىجتـ
مائىي تارىخلارنى تۈرغۇزۇشتا ياردىمى زور بولىدۇ.

يۇقىرىقىدەك مۇنداق تەزكىرىچىلىك ئوتتۇرا ئەسىردە، ئوتـ
تۇرا ئاسىيادا خېلىلا تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا
مەخسۇس بىر خىل يېزىقچىلىق ژانىرىغا ئايلانغان. بۇلار ئۆز
دەۋرىنىڭ دىنىي تۈرمۇشى، ئەدەبىياتى، تارىخى، ئىدىئولوگىيىسىنى
ئۆگىنىشتە ئوبدان ماتېرىيال.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ يەنە كۆزگە چېلىقىدىـ

ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى — ئۆتمۈشتىكى كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە تەقلىد قىلىپ ئەسەر يېزىش ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىش بولدى. ئۆمەر باقى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» داستانلىرىنى ئېلىپ تەسىر، نەزىم ئۇسلۇبىدا ھېكايە شەكلىگە كىرگۈزگەن، ئېمىر ھۈسەيىن سەبۇرى نەۋائىنىڭ «لىسانىتتەير» (قۇشلار تىلى) ئاساسىدا «ماقالات»نى ئاممىباب قىلىپ يېزىپ چىققان، مۇللا سىدىق يەركەندى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىنى نەسرىي شەكلىدە رومانلاشتۇرۇپ چىققان. يەنە ئەلىشىر نەۋائى، لۇتفىلارنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى («خەمسە» مۇبۇنىڭ ئىچىدە) مۇللاسىدىق يەركەندى تاجى مۇھەممەد ھىدايەتگ ۋە سەبۇرى (يەنە بىر تەخەللۇسى «سەدائى») لەر تەرىپىدىن نەسرىي يول بىلەن شەرھىلەنگەن. سەبۇرى 1840 - يىلى نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانى توغرىلىق ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت ئەسەر يېزىپ چىققان①. بۇ كىشىلەر يۇقىرىقىدەك ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا «نەۋائىشۇناسلىق ئىلمى»نى شەكىللەندۈرۈشتە، نەۋائىنى ئۆگىنىش، ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش كەڭ خەلق ئاممىسىغا نەۋائىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇشتا زور خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، پەخىرلىك ئورۇننى ئىگىلىدى. بۇ دەۋردە يەنە، مۇللا نىياز يەركەندى مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدى» نامىلىق مەشھۇر تارىخىي ئەسىرىنى پارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇزۇن بىر قوشۇمچە يېزىپ چىققان، بۇ ئەسەرنى يەنە ھاجى يۈسۈپ ئىبنى مۇللا ھوشۇر خەلپەم 1750 - يىلى قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭدىن باشقا ئىسمى نامەلۇم بىر

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالمۇتا، 1983 - يىل نەشرى، 97 - بەت.

تەرجىمان 1845 - يىلى خوتەن شەھىرىدە بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن. بۇ نۇسخا ھازىر ياۋروپادىكى «ئىنجىل جەمئىيىتى»دە ساقلانماقتا. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تارىخىي تەبەرى» ۋە «تارىخىي رەشىدى» قاتارلىق كىتابلارنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.① بۇ دەۋردە يەنە ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيزۇن»، «كىتابۇلمۇسىقى»، «كالامىمۇلمۇسقى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن زاھىرىدىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ «ئەسرارى مۇسقى» ناملىق كىتابى شۇ چاغدىكى ئۇستا خەتتاتلار تەرىپىدىن قايتا كۆچۈرۈپ چىقىلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە موللا خوجامنىياز مۇھەممەد نىياز قەشقەرى ف. ئەتتارىنىڭ «تەزكىرەئى ئەۋلىيا» دېگەن ئەسىرىنى 1830 - يىلى كۆچۈرۈپ چىققان.

سىياسىي ۋە دىنىي تەقىپ كۆچەيىپ، ھەممە يەرنى ۋەھىمە قاپلاپ كەتكەن شارائىتتا ئەدەبىياتتىكى سىممۇلىزم ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، دېمەكچى بولغان پىكىرلىرىنى يوشۇرۇن مەنىلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات ساھەسىدە مەسەلچىلىك تەرەققىي قىلدى. مەلۇمكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مەسەلچىلىك خېلى بۇرۇنلا شەكىللىنىشكە باشلىغان. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلەنگەن شېئىرلار بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇئەييەن ئىدىيە ئىپادىلەنگەن ۋە بۇ ئارقىلىق تەبىئەت ھادىسىسى بولغان پەسىللەرگە ئىجتىمائىي تۇس كىرگۈزگەن. XV ئەسىردە ئۇتكەن ئۇيغۇر شائىرى ئەھمەدى «سازلار مۇنازىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە چالغۇ - ئەسۋاب-

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قازاقىستان س س ر «دايكا - پېن» نەشرىياتى، ئالمۇتا، 1983 - يىل نەشرى، 86 - بەت.

لارنى ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىپ، بۇلارنىڭ سىمۇوللۇق ئوبرازىدا جەمئىيەتتىكى ھەرخىل سىنىپ ۋە تەبىقىلەرنىڭ ئوخشاشمىغان ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى، خۇلقى - مىجەزلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئاخىرى يورۇقلۇقنىڭ زۇلمەتنى يەڭگەنلىكىدەك ئۇمىدۋارلىق غايە ئالغا سۈرۈلگەن. بۇ ئەسەردە ئاپتورنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەلىشىر نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» دېگەن شېئىرىدا مەلۇمات بەرگەن ئۇيغۇر شائىرى يەقىنىنىڭ «ئوق ۋە يا مۇنازىرىسى» ناملىق شېئىرىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى سىمۇوللىزىملىق ئەدەبىياتنىڭ ياخشى ئۈلگىسى. XV ئەسىرلەردە ياشىغان شائىر يەقىنى بۇ ئەسەردە ئوق بىلەن يانى ئۆزئارا مۇنازىرىلەشتۈرۈپ، ئاخىرى ئوقنى غالىب ئورۇندا قويۇش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە بولغان نارازىلىقىنى، ھەقمەت - ئادالەتنى ياقلاش ۋە ئۇنى قىزغىن سۆيۈش ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

نىزارى دەۋرىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئەجدادلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ھەم ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي رېئال ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ، ئەدەبىياتتىكى سىمۇولىزم ئۇسۇلىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلاندى. شائىر خىسلەتنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان»،موللا نىياز ئاشىقنىڭ «دىۋان نىيازى» دېگەن توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» قاتارلىق مەسەللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ غىزا تۈرلىرى، ئەھىيا قىلىپ يېتىشتۈرگەن مېۋىلىك دەرەخلىرىنىڭ خىللىرى ھەققىدە قىزىقارلىق مەلۇمات بېرىپ، خەلقنىڭ تىنچ ھەم خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان ئۇۋچىلىق توغرىسىدىكى 70 بابلىق «باز-نامە» دېگەن ئەسەرمۇ بار.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ دەۋردە

يەنە بىر قىسىم شائىرلار ۋە ئالىملار خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىنى توپلاش، رەتلەش ئىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى ۋە بۇ ساھەدە ئەۋلادلارغا نەمۇنە قالدۇردى. مەسىلەن، موللا سەنجار ئىبنى ئىبراھىم قەشقەرى «بەختىيارنامە» دىن ئون ھېكايىنى ئېلىپ، شۇنداقلا خەلق ئارىسىدىكى ھېكايە - چۆچەكلەرنى توپلاپ، 1849 - يىلى «جامىئۇل ھېكايەت» (ھېكايىلەر توپلىمى) نى تۈزۈپ، ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرۈپ چىققان، بۇنىڭ بىلەن، ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ئىشلىرىغا مۇھىم تۆھپە قوشقان. بۇ چاغدا يەنە، «يار - يار» ناملىق بەيىتلار توپلىمى، «بۇلبۇل گۈلشەن ناۋايى» (ماھمۇنىر، بەھراز شاھزادىسى ۋە سودىگەر ئەبۇ نەسرنىڭ قىزى خوپ چىمرە ھەقىقىدىكى مۇھەببەت قىسسىسى)، نەسرىي يول بىلەن يېزىلغان «ئىسكەندەرنامە» قاتارلىق خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى بارلىققا كەلگەن. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا سەلەي چاقچاق لەتىپىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر. 1816 - يىلى قەشقەرنىڭ كونىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق ئوپال رايونىدا تۇغۇلغان مەشھۇر قىزىقچى، لەتىپىچى سەلەي چاقچاق باللىق چاغلىرىدىن تارتىپلا ئۆز خەلقىنىڭ ناخشا - سازلىرىغا، ئويۇن - مەشرەپلىرىگە ئىشتىياق باغلىغان، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ قىزىقچىلىقىرى، ھازىر جاۋابلىقلىرى، سۆزمەنلىك خىسلەتلىرىنى ئۆگىنىپ، خۇش چاقچاقلىق ۋە قىزىقچىلىقنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇش بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئېچىپ، قايغۇ - دەرد ۋە خۇشاللىقتا ئۇلارنىڭ سىر-

داش دوستی بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ كۆلكىلىك لەتىپىلىرى دەل مۇشۇ دەۋردە، XK ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلىدى.

بۇ دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكا ساھەسىدىمۇ بىر مۇنچە جانلىنىشلار بولدى. مىلادى 1820 — 1828 - يىللىرىدا قەشقەر دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى نوزۇگۇم ھەققىدە توقۇلغان «نوزۇگۇم» قىسسىسى بىلەن «نوزۇگۇم» ناخشىسى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. خوتەنلىك «قارىقاش ناخشىسى»، قەشقەرنىڭ «قىزىلگۈل ناخشىسى»، تۇرپانلىق «مايسمخان ناخشىسى»، قۇمۇلنىڭ «يار سەنەم ناخشىسى»، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئانارخان»، «ئويناڭ تۆرەم»، «بىۋاپا نادان يارىم»، «خارابلىك مەن»، «دادەي»، «سارىخان»، «ئاللا يارىم»، «ھاي - ھاي ئۆلەن» قاتارلىق ناخشىلىرى ئەنە شۇ دەۋردە پەيدا بولغان.

بۇ دەۋردە تەرجىمە ئەدەبىياتى، تەقلىدىي ئەدەبىيات ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىيات مۇقىم راۋاجلىنىپ، يازما ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا تېگىشلىك ھەسسە قوشتى، يازغۇچىلارنىڭ ۋە ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرىنىڭ مەنىۋى تەلىپىنى قاندۇرۇشتا ئۈنۈملۈك رول ئويناندى.

خوجا ياقۇپ يەركەندى ئەمىر خۇسراۋ دېلىۋىي (1253 — 1325) نىڭ «چاھار دەرۋىش» ئەسىرىنى تاجىك - پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ۋە تاش مەتبەئىدە باستۇرغان موللا مۇھەممەد نىياز ئەسلى تاجىك - پارس تىلىدا يېزىلغان نەسرىي قىسسىگە ئاساسەن «مەنسۇر» نامىلىق شېئىرىي داستانىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. نامەلۇم تەرجىمان «داستان مېھرۇماھ» (خاۋەر شاھ ئوغلى مېھىر بىلەن ئافرىقا ھۆكۈمدارى نىڭ قىزى ماھنىڭ ئاشىق - مەشۇقلۇقى توغرىسىدىكى قىسسە) نى

تاجىك - پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.
ھۈسەيىن ئىبنى ئەلى ئىبنى مۇسا تارسۇسىنىڭ قەدىمكى پارس سۇلالىسى ئەھمەنىلەردىن پادىشاھ دارا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 521 — 486 - يىللار) ھەققىدە يېزىلغان «داراپنامە» دېگەن قىسسىنى نامەلۇم تەرجىمان تاجىك - پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

«ئىسكەندەرنامە» — ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى (1141 — 1203) نىڭ «پەنج - گەنج» (بەش خەزىنە) دەپ ئاتالغان «خەمسە» (بەشلىك) داستانلىرىنىڭ بەشىنچىسى بولغان مەزكۇر داستانى شۇنىڭدەك «داستانى سەلغۇلمۇلۇك» (يەنى «سەلغۇلمۇلۇك ۋە بەدىئۇل جەمال ھەققىدە ھېكايە») «داستانى مالىك ئەژدەر» (يەنى ئىمام ھەسەن بىلەن ئىمام ھۈسەين توغرىسىدىمۇ بايان قىلىنىدىغان ھېكايە)، «زەفەرنامەئى بۇزۇرۇج مېھىر» (ساسانىلار سۇلالىسىدىن پادىشاھ نوشىرۋان ھەم ۋەزىر بۇزۇرۇج مېھىر ھەققىدە بايان قىلىنىدىغان، يەنى ئۇلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش سۈپەتلىرى بايان قىلىنىدىغان قىسسە)، «داستانى مېھرۇماھ» قاتارلىق مۇئەللىپلىرى بىزگە نامەلۇم بولغان ئەسەرلەر نامەلۇم تەرجىمانلىرىمىز تەرىپىدىن (بىزگە مەلۇم بولغان يازما نۇسخىلارنىڭ باش - ئايىغى چولتا بولغىنى ئۈچۈن، ئاپتور ھەم تەرجىمانلىرى نامەلۇم بولۇپ قالغان) ئۇيغۇر تىلىغا XVII — XIX ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغان.

«ئەجايىبۇل مەخلۇقات» دېگەن بىر ئەسەرنى موللا مۇھەممەد ھەسەن مۇتەۋەللىي ئاخۇنۇم ھىجرىيە 1270 (مىلادى 1853 - يىلى) مىرزا ئەھمەد ۋاڭ نامىغا بېغىشلاپ ئاقسۇدا تەرجىمە قىلغان.

يەنە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بىر ئەسەر بار، ئۇ «تەرجىمەئى تارىخ تەبەرى». بۇ ئەسەر تارىخچىلارنىڭ ئەرەب، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى تەكشۈرۈشتە ئاساسلىنىدىغان نوپۇزلۇق مەنبەلەردىن بىرى، شۇنداقلا، بۇ ئەسەرنى مەلۇم مەنىدە تارىخىي قىسسە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ھىجرىيە 224-(مىلادى 838-) يىلى تەبەرىستانىنىڭ ئامىل (ياكى ئامۇل) شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، (ۋاپاتى 923-يىلى)، «تەبەرى» نامى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر تارىخچى ئەبۇ جەئىفەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر ئالەم پەيدا بولغاندىن تارتىپ ھىجرىيە 300-(مىلادى 912-)يىلغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدا بىرقەدەر تەپسىلىي ۋە بىتەرەپ ھالدا مەلۇمات بېرىدىغان «تارىخۇل ئۇممەم ۋەل مۇلۇك (مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەر تارىخى)» يەنە بىر نامى «تارىخۇل رەسۇل ۋە مۇلۇك» (پەيغەمبەرلەر ۋە پادىشاھلار تارىخى) نى يازغان. بۇ ئەسەر «تارىخ تەبەرى» (تۈركچە تۈركچە تەرجىمىسى «تارىخ جەئىفەرى») دەپ تونۇلغان. بۇ ئەسەرنى پارسچىدىن ئابدۇرۇسۇل ئىننى مەۋلانا مۇھەممەد رەھىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھىجرىيە 1257-(مىلادى 1841-) يىلى موللا ئوشۇر ئىننى موللا مۇشتەرى ئىننى موللا شەمسى كۆچۈرگەن نۇسخىدۇر. تەرجىمان مۇھەممەد رەھىم نۇرغۇن قوشۇمچە ۋە تۈزىتىشلەر بىلەن ناھايىتى يەڭگىل تىلدا ئوقۇشلۇق قىلىپ تەرجىمە قىلغان

«تەرجىمەئى يۈسۈپ-زىلەيخا جامى» — پارس-تاجىك شائىرى ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىرى — «يۈسۈپ-زىلەيخا» داستانىنى نامەلۇم تەرجىمان ھىجرىيە 1169-(مىلادى 1755-) يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. (بەزى مەنبەلەردە موللا مۇھەممەد تۆمۇر تەرجىمە قىلغان دېگەن قاراش ئىلگىرى سۈرۈلگەن.)

«هېكايالىق هۆرلىقا» نى XIX ئەسىردە موللا توختۇنىياز بىننى موللا مۇھەممەد تۆمۈر («كەلىلە ۋە دىمىنە» نىڭ تەرجىمانىنىڭ ئوغلى، يەنى ئاتا كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان موللا توختۇنىياز) قەشقەردە تەرجىمە قىلغان.

«تەرجىمەئى قابۇسنامە» — ئەمىر نەسىر كەيكاۋۇس تەرىپىدىن يېزىلغان «قابۇسنامە» نى مۇھەممەد سىددىق رەشىدى ھىجرىيە 1201 - (مىلادى 1787 -) يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ①

يۇقىرىقى مەلۇماتلارچىكى سۇلالىسىدەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخىي تەسۋىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ دەۋردە يەنە گۇمىلىق شائىر ئىسمائىل ھاجى 20 مىڭ مىسرالىق «غەزەلىيات» نى، خوتەنلىك موللا ھەيدەر «كىتابى مىسكىن» نى، چىرىيىلىك موللا نىياز «ئىمىر ئاباي مۇسلىم سالىھىبىقىران» نى، نامەلۇم ئاپتور «خەۋزۇن نىجات» نى، ئابدۇللا ھاپىز «ئابدۇللا ھاپىز» ئەسەرلىرىنى يازدى.

پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنى ئۇيغۇر تارىخى ئەدەبىياتى ۋە باشقا بىلىم مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن بەھرىمەن قىلىش ئۈچۈن بەزى ئاپتورلار پارس تىلىدا ئەسەر يازدى. مەسىلەن، مۇھەممەد گۇدا ئىبنى مۇھەممەد ئىبراھىم (لەقىمى خوجا گۇدا) ھىجرىيە 1193 - يىلى (مىلادى 1793 - يىلى) «تەزكىرەئى بۇغراخان» نى مەۋلانا مۇھەممەد سىدىق «زۇبدە-تۇلنەمائىل» نى، موللا مۇھەممەد ھۈسەيىن كۆچارى بىلەن موللا توختى خەلىپەت قەشقەرى بىرلىكتە «تەزكىرى پىر ياران» (ھىجرىيە 1226 - يىلى، مىلادى 1811 - يىلى) قاتارلىقلارنى

---

① ئىمىن تۇرسۇن: «ئەدەبىي تەرجىمە تارىخىمىزدىن بىر باب»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 4 - سان ۋە «ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىز»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل، 1 - سان.

يازدى. بۇلار ئۆز تىلىنى، يىلنامىگە نىلىكتىن ئەمەس، بەلكى مەدە-
نىيىتىنى باشقىلارغا تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان.

دېمەك، چىنگ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىدا ياشىغان
يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئەدىبلەر مانجۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتىغا مول مەزمۇن قوشتى. شۇڭا ئېيتىش كېرەكى، بۇ دەۋردە
مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى
دىكى مەرقانداق دەۋردىكىگە سېلىشتۇرغاندا مەجمۇ جەھەتتىن
كۆپ، مەزمۇن جەھەتتىن مول، تېمىسى كەڭ ۋە ژانىرى مەر-
خىلدۇر.

چىنگ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچى يەنى، XIX ئەسىر-
نىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ، شىنجاڭدا ئادەم ئەقلىنى
مەيران قالدۇرىدىغان ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتتى. 1678 - يىللىرى-
دىن باشلاپ، نادانلىق ئىلكىدە قالغان ئۇيغۇر مېھنەت-
كەشلىرى زامانىدىن زادىلا خۇۋلۇق كۆرمىدى. يۇرەكلىرى
پارە - پارە بولۇپ، قەددى - قامىتى پۈكۈلدى، خەستىن قەدىر-
سىز، ھايۋاندىن بەتەر ھالەتكە چۈشتى. بۇنداق ۋەزىيەت XIX
ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەۋجىگە چىقىپ مۇستەبىت زۇلۇم-
نىڭ چېكىنى مۆلچەرلەش ئىنسانىنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان
ئىش بولۇپ قالدى.

1860 - يىللىرىغا كەلگەندە، چىنگ (مانجۇ) سۇلالىسى ھۆ-
كۈمىتى تەپپىكى تىيەنگو ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ۋە چەت
ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا ئۇرۇش چىقىمى تۆلەش ئۈچۈن، ئىنتا-
يىن زور ئىقتىسادىي قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. چىنگ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى بۇ زور ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقنى ھەر مىللەت ئەمە-
گەكچى خەلقىنى يەنىمۇ تالان - تاراج قىلىش ئارقىلىق ھەل
قىلىشقا ئۇرۇندى. بۇنىڭ بىلەن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستىدىكى

زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيە ئېخىمۇ ئېغىرلاشتى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ دەۋرگە كەلگەندە، چىت ئەل ئەكسىيەتچى جاھانگىر كۈچلىرىنىڭمۇ بۇ رايونغا كۆزى چۈشۈپ، شىنجاڭدا خالىغانچە زوراۋانلىق قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنى زادىلا ئارامچىلىق بەرمەيدى. يەرلىك ئەكسىيەتچىلەر، چەت ئەل جاھانگىر كۈچلىرىنىڭ ۋە فېئودال ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ كەلتۈرۈۋاتقان ئازاب-كۈلپەتلىرى سەۋەبىدىن چىدىمۇچىلىكى قالمىغان مەزلۇم خەلق يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ قوزغالغا قورال ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. خۇددى يولداش ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك: «پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلار ئۇستىدىن يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي زۇلمى دېھقانلارنى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى نۇرغۇن قېتىملاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى» ①. شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەپەر مارشى ياڭرىدى. 1857-يىلى كۇچا خەلقى مەمتېلى، ئىبراھىم شاھلارنىڭ باشچىلىقىدا ئېغىر باج-سېلىق ۋە زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 1860-يىلى، يەركەندە توغرا ئۆستەڭ خەلقى ئايشىلىق ئالۋاڭغا قارشى چىقىپ، خان يامۇلى بىلەن كۈرەش قىلدى. 1862-يىلى كۇچالىق مۇھەممەد دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا كۇچا خەلقى ھۆكۈمرانلارنىڭ زوراۋانلىقىغا ۋە باج تاپشۇرۇشقا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. بايدىكى ئەيسا گۇمبەز دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا باي خەلقى باج-سېلىقنى ئازاپ تېشىنى ئاشكارا تەلەپ قىلىپ، ئىسيان كۆتۈردى. يەنە شۇ يىلى خوتەن ئالتۇن كېنىدا زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. 1863-يىلى، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي، مەركىزى ئىلى جىياڭجۇنى تۇرۇشلۇق ئالمىلىق شەھىرى يېنىدىكى مۇسۇلمانلار

---

① «ماۋزېدۇڭ تالالانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 546-بەت.

قوزغىلاڭ كۆتۈردى. سادىر پالۋان باشچىلىقىدا ئىلى دېھقانلىرى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشنى 1866-يىلى غەلىبە قىلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاشۇ دەۋرلەردە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆپ قېتىملىق ستىخىيىلىك كۈرەشلىرى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ھامان قانلىق باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى بوشىتالمىدى، بەلكى تېخىمۇ كۈچەيتتى. شۇڭا 1864-يىلىقى كۆلىمى ئىنتايىن زور دېھقانلار قوزغىلىڭىدا چوڭ غەلىبىلەر قازىنىلدى. بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە «كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى» كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغايتتى. 1857-يىلى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى كۈرۈھى كۇچادا ئۆچ ئېلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇ ھال يۇقىرىدا ئېيتىلغان 1864-يىلىقى شىنجاڭ ھەرىمىللەت خەلقىنىڭ فېئودال مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمى ۋە يەرلىك فېئودال ھاكىمىيەتلىرىگە ئېزىشىگە قارشى زور دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. بۇ قوزغىلاڭدا كۇچا دېھقانلار قوشۇنى فېئودالىق مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە يەرلىك فېئودال بەگلەرگە قاتتىق زەربە بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەل ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىشتىمۇ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى نامايان قىلدى. «جاھانگىرلار بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، فېئودالىزم بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يېقىنقى زامان جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەتتۇر» ①. كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىدا مانا بۇ ئىككى ئاساسىي زىددىيەتنىڭ كەسكىن تۈس ئالغانلىقىنى

---

① «ماۋزېدۇڭ تالالانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 599-بەت.

كۆرۈڭۈالغىلى بولىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ۋەتەننىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش يولىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن «ئەنجۇانلىقلارنى قوغلاپ چىقرايلى، يۇرتىمىزنى ئازاد قىلايلى» دېگەن جاراڭلىق شوئار ئاستىدا چەت ئەل كۈچلىرى بىلەن باتۇرلارچە ئۇرۇش قىلىپ، شانلىق ئىش ئىزلىرى بىلەن ئۆچمەس سەھىپە قالدۇردى.

مەلۇمكى، ھەر خىل ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ، ئەسەردە ئىپادىلەنگەن ھايات كۆرۈنۈشلىرى ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۆزئارا تەپرىقچىلىككە، جاھىل دىنىي روھانىيلارنىڭ خۇراپاتلىق ھەرىكىتىگە، نادانلىق ۋە نادامەتكە، زۇلۇم ۋە زالالەتكە، ھەر خىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە، ئىناقسىزلىققا قارشى تۇرۇپ، بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىققا دالالەت قىلىدىغان، ئاساينىشلىق ۋە خاتىرجەملىكنى ئۈمىد قىلىدىغان، ئەركىنلىك ۋە ئازادلىقنى تەلەپ قىلىدىغان روشەن ئىدىيەۋى مەزمۇن بىلەن خاراكتېرلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مۇشۇ مەزگىلگە كەلگەندە، دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزم ۋە جاھانگىرلىككە قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانانە كۈرەشلىرىنى ۋە ئۆز ئىستىقبالىنى قايتىدىن ئويلىنىپ كۆرۈشتەك كەسكىن تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ تەلىپى ۋە دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسى نەتىجىسىدە، ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋرگە قارىغاندا رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە يۈزلەندى. بۇ دەۋردە ئۇرۇش، قوزغىلاڭ تېمىسىنىڭ مۇستەقىل بىر تېما سۈپىتىدە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات ساھەسىگە كىرىپ كېلىشى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. قەدىمكى ئۇيغۇر داستانلىرى، ئېپوسلىرى ئاساسەن ئۇرۇش، جەڭلەرنى تېما قىلغان، «مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى» دېمۇ بۇ ئەنئەنە قىسمەن داۋاملاشتۇرۇلغان. لېكىن كېيىنچە فېئودالىزمنىڭ روناق تېپىشى، ئولتۇراق تۇرمۇشنىڭ تۇراقلىشىش، سۆيگۈ - مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، ئادالەت، ئىلىم-مەرىپەت قاتارلىقلار ئىدىيىۋى مەزمۇن قىلىنغان ئەدەبىيات تەرەققىي قىلىپ، ئۇرۇش تېمىلىرى قوشۇمچە مەزمۇن بولۇپ قالغانىدى. ئۇرۇش ئەھۋالىنىڭ مۇستەقىل تېما سۈپىتىدە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ساھەسىگە كىرىپ كېلىشى ئۇنىڭ دۇنياۋى ئەدەبىيات سەۋىيىسى بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىدىن شەپە بېرەتتى. دۇنيا خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا، ئىلگىرى ئۇرۇش تېمىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ تەسىرى چوڭقۇر، كىتابخانلىرى مول، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى يۇقىرى، ساقلىنىش چانلىقى ئۇزۇن بولغان. چەك سۆزلالىسى دەۋرىنىڭئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئىجتىمائىي تارىخىدا ئۇرۇش، خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ جەڭگىۋار كۆرەش مەنزىرىسى ئەكس ئەتتۈرۈلۈش جەھەتتە، تارىختىكى ھەرقانداق دەۋرگە قارىغاندا زور ئىلگىرىلەش بولدى. 1864-يىلىدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىدىن تارتىپ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە 20 دىن كۆپرەك تارىخىي يازما يادىكارلىق يېزىلغان. بۇنى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدىكى ئالاھىدە ھادىسە دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر تارىخىي يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى يازما يادىكارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلغان.① ئۇرۇش - خەلق قوزغىلاڭلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە

---

① خامادى ماسۇمى: XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخىي يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە». (شىنجاڭ سىفەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىل، 3 - سان، 77 - بەت.)

مۆتىبەر ئورۇننى ئىگىلەيدىغان ئەدىب موللا شاكىر ئىبنى موللا تاھىر «زەپەرنامە» داستانىنى كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭىدىكى ۋەقەلەرنى ئاساس قىلىپ يېزىپ چىققتى. موللا بىلال نازىمى «غازات دەرمۇلك چىن» داستانىنى يازدى. بۇلاردا بىر توپ كول لېكتىپ كىشىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن بولسا «نۇزۇگۇم» ناملىق داستاندا بىر ئەرك سۆيەر ئۇيغۇر قىزىنىڭ شانلىق ئوبرازى يارىتىلدى. XX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يۇز بەرگەن ۋەقەلەرگە بېغىشلانغان ئەسەرلەر قاتاردا مۇھەممەد سادىق يەركەندىنىڭ «رىسالەئى مەكتۇپ» ناملىق ئەسىرنى كۆرسىتىشكە تىرىشىدۇ. مەزكۇر ئەسەر ئاساسەن شېئىرىي خەت، ھۆججەتلەردىن ئىبارەت بولۇپ، كۆچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى راشىدىن غوجىغا قارىتىلغان. ئۆز ئەسىرىدە شائىر راشىدىنىنى ماختاپ ئۇنىڭ خىسلەت كارامەتلىرىنى مەدھىيىلەيدۇ. لېكىن، ئاددىي قوزغىلاڭچىلارغا، نامرات خەلقىگە داستاندا يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلۈنمىگەن. سىيىت مۇھەممەد قاشى 1882-يىلى «شەرھى شىكەستە» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈشى ئالدىدىكى بىر ۋەزىيەتنى تەسۋىرلەش بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر كۈلپەتلەر، قىيىنچىلىقلارنى بايان قىلدى. شائىر مۇغەنىنىڭ 1877-يىلى يازغان «زەپەرنامە» داستانى خەلقنىڭ ھەققانىي قوزغىلاڭلىرىنى تەسۋىرلەش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

1864-يىلىدىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەزكىرە چىلىك داۋاملىق تەرەققىي قىلىش بىلەن بىللە تەزكىرە رەسمىي تارىخچىلىققا راۋاجلىنىپ باردى. قەشقەرلىك تارىخچى موللا ھاجى «تەزكىرەتۈل بۇغراخان» نى ھەمدە تارىخچى، ئالىم شەيخ ھەزرى بىلەن بىرلىكتە «جەڭنامە ھەزرىتى رۇسۇل ئە-

لەيمەسلام) ناملىق چوڭ ھەجمىدىكى تارىخىي ئەسەرنى يازدى. خوتەنلىك تارىخچى مەھمۇد ئەلەم «خوتەن تەزكىرىسى» (1897- يىلى) نى، ھاجى يۇسۇپ (1836 — 1914) «جەمئىل تارىخ» (1907 - يىلى) نى، شائىر ئارزۇ مۇھەممەد «ئىسلامنامە» نى، ئۇمىدى «جەڭنامە» نى، مۇھەممەد ئەلەم «تارىخىي كاشغەر» نى، قاسىم بەگ «غۇلجا ۋاقىئاتلىرى بايانى» نى، مۇھەممەد سادىق يەركەندى «غازات ئەل مۇسلىمىن» نى، مەھمۇد شەيخ غەربىي «تارىختامە يەئىقۇبخان»نى، شەمسدىن ئىلى ئابدۇللا يېكسارى «سيەلمۇخلىسىن» (1863) نى يازدى. موللا ئەيسا ناملىق كىشى «ئارسلانخان تەزكىرىسى» نى يازدى، بۇ ئەسەردە قاراخانىلار ئەۋلادىدىن ئارسلانخانىنىڭ تۇغۇلۇپ تاكى ۋاپاتىغىچە بولغان ۋەقەلەر مەسنەۋى ئۇسلۇبىدا داستانلاشتۇرۇلغان. يەنە بۇ دەۋردىن سەل بالدۇرراق يېزىلغان «زۇيەرنامە شاھ باھادىرخان» دېگەن ئەسەرنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتمەي بولمايدۇ.

بۇ ئەسەرنى يەركەن شائىرى موللا ئابدۇغاپپار 1853-يىلى يازغان بولۇپ، مەزمۇنى تۇرپان ۋالىسى ئەۋلادىدىن يەركەنگە ھۆكۈمدار بولغان شاھ باھادىرخانىنىڭ نەسەبى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى 1847-1848-يىللىرى كۆتۈرۈلگەن ئاتۇش خەلقىنىڭ قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىكى باھادىرخان ھەربىكتى بايان قىلىنىدۇ. ئەسەر ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان بولۇپ، كىرىش سۆزىدىن تاشقىرى، 2376 بەيىتتىن تەركىب تاپقان. بۇ ئەسەر ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۆتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ تەزكىرىلەر بايان قىلىش شەكلى جەھەتتىن تارىخقا يېقىن تۇرىدىغانلىقتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىلگىرىكى تەزكىرە ئەدەبىياتلىرىدىن ھالقىم پەرقلىنىدۇ.

چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان، مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ مۇنداق ئەسەرلەرمۇ بار:

«ياقۇپ بەگ قەشقەرنى ئىشغال قىلىۋېلىشىدىن بۇرۇن قەشقەردە ئۆتكەن سەيىد بەگ ھەققىدىكى رىۋايەتلەر»، بۇ ئەسەر ھازىر ھىندىستان لاۋازىمات مىنىستىرلىكىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا، بۇ ئۇيغۇرچە قول يازمىنىڭ نومۇرى 3. ئاپتورى ھاجى ئابدۇل ۋاقى قەشقەرى بولۇپ، مىرزا كالال ھالالىد ناخۇت كۆچۈرگەن. ئەسەر ھىجرىيە 1282 - يىلى جامادىيەل ئەۋۋەلنىڭ 13 - كۈنى (مىلادى 1865- يىل 10 - ئاينىڭ 4-كۈنى تاماملانغان).

«خەيرىيەتنامە». بۇ ئەسەر ھىندىستان لاۋازىمات مىنىستىرلىكىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ ئۇيغۇرچە قول يازمىنىڭ نومۇرى 4. ئەسەرنى كورلىلىق داۋۇت يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا 1865 - 1866-يىللاردىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

«زەپەرنامە»، بۇ ئەسەر ھىندىستان لاۋازىمات مىنىستىرلىكىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ ئۇيغۇرچە قول يازمىنىڭ نومۇرى 5. بۇنى مەھمۇد ئەلىخان كەشمىرى ھىجرىيە 1284-يىلى (مىلادى 1867-1868-يىللار) يازغان. بۇ ئادەمنىڭ «كەشمىرى» تەخەللۇسىنى ئىشلىتىشى ھەققىدە تەتقىقاتچىلار بۇ ئادەمنىڭ بىرمەزگىل كەشمىردە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى سەۋەپ بولغان بولسا كېرەك، دەپ قارىشىدۇ.

«ياقۇپ بەگ ھەققىدىكى رىۋايەتلەر»، بۇ ئەسەر ھىندىستان لاۋازىمات مىنىستىرلىكىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇنىڭ نومۇرى 6. ئاپتورى مىرزا بىلال بولۇپ، ئەسەردە ھىجرىيە 1294-يىلى (مىلادى 1877 - يىلى) دىكى ۋەقەنى بايان قىلغان بولۇپ، ھىجرىيە 1311 - يىلى جامادىيەل ئەۋ-

ۆەل (مىلادى 1894 - يىل 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ و-كۈنىگىچە) دە يېزىلغان.

«بۇزرۇكخان تۆرە بىلەن ياقۇپ بەگ ھەققىدىكى ۋەقەلەر»، بۇ قول يازما فرانسىيە باكلاۋېرلار ئاكادېمىيىسىدە ساقلانماقتا. قول يازمىنىڭ نومۇرى 7-3398. بۇنىڭ ئاپتورى ئېنىق ئەمەس.

«مۇنتەخەبۇتتەۋارىخ»، بۇ قول يازما بىرىتانىيە مۇزېيدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ نومۇرى 8156. ئاپتورى مۇللا پانساپ بولۇپ، ئەسەر ھىجرىيىنىڭ 1291-يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 15-كۈنى (مىلادى 1874-يىلى 3-ئاينىڭ 4-كۈنى) يېزىلغان. بۇ ئەسەردىن ئەينى چاغدا دوكتۇر بىللىۋۇ ۋە ئاكادېمىك راداللوۋلار پايدىلانغان ئىكەن.

«خوتەن تارىخىي»، بۇ قول يازما فرانسىيە باكلاۋېرلار ئاكادېمىسىدە ساقلانماقتا. نومۇرى 8-3348. بۇنى مەھمۇد ئەلەم ھىجرىيە 1311-يىلى شەئبان ئېيىنىڭ 18-كۈنى (مىلادى 1894-يىلى 12-ئاينىڭ 17-كۈنى) يازغان. بۇ كىتابنىڭ ئەسلى مۇقاۋىسىغا «ھاجى پادىشاھ ھىمايۇللا بىلەن راشىدىن خان ھاجى ۋە ياقۇپ بەگ توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر خوتەندە يېزىلدى، شەئبان ئېيىدا تاماملاندى» دەپ يېزىلغان، ئۇنىڭ ئېنىنگرادتىمۇ نۇسخىسى بار. بارتولدتىن بۇيانقى سوۋېت ئالىملىرى ئۇنى «قەشقەرىيە تارىخى» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

«مۇسۇلمانلارغازىتى»، بۇنىڭ ئاپتورى ئېنىق ئەمەس، بۇ كىتاب «قەشقەرىيەدىكى ئۇچ پارچە قول يازما دېگەن نام بىلەن شەرقشۇناس روسى تەرىپىدىن 1908-يىلى (؟) لاھۇردا بېسىلىپ چىققان.

«ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر»، بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئېنىق ئەمەس. گالىنا ئۇنى «يېقىنقى

زامان جوڭگو تۈركىستانى ئەدەبىياتىدىن ئۆرنەكلەر» دېگەن نام بىلەن ساقلىغان. «ياۋروپا ژۇرنىلى» نىڭ وسان، 13-جىلد 1899-يىلى نەشر دىدە ئېلان قىلىنغان. ①

«تەزكىرەتۈل ھىدايەت» نى موللا ياقۇپ بەننى ئۆمەر قەشقەرى ھىجرىيە 1300 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى (مىلادى 1883 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 24 - كۈنى) تاماملىغان.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئىجادىيىتىدە سېپىگە كىرىپ كېلىشى ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ «تەزكىرەتۈل ئەۋلىيا» (1885 - يىلى)، «دەرىايات ئەسھابۈل كەھەب» (1898 - يىل)، «تارىخىي ئەمنىيە» (1903 - يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، قەلەم ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە پىشۇرغاندىن كېيىن، 1908 - يىلى «تارىخىي ھەمدىيە» دېگەن يېرىك ئەسىرىنى تاماملاپ، ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق ئىلمىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشتى. ئۇ يەنە «تەزكىرەئى خوجا ئاپاق» دېگەن ئەسەرنىمۇ يازغان.

موللا مۇسا سايرامى يالغۇز تەزكىرىچى، جۇملىدىن تارىخشۇناسلا ئەمەس، بەلكى پىشقان شائىر ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتكەن تارىخىي، تەزكىرە ئەسەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىي قىممىتىدىن باشقا، ئەدەبىي قىممىتىنىمۇ كەم مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ۋە ئەدەبىلەرنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، ئۆز ئەسىرىنىڭ شەكلىنى ئەدەبىي شەكىلدە تۇرغۇزغان، بەزى ئەسەرلەرنىڭ باش ئاخىرىغا ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى مۇقەددىمە - ئاخىر قىلغان، ئارىلىرىغا شېئىرىي مىسرالاردىن نەقىش قويغان، ۋەقەلىك تەسۋىرلىرىنى لىرىك، ھېسسىياتچان تەرىزدە بەرگەن. شۇڭا، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنى ئەدەبىيات

---

① خامادا ماسامى (ياپونىيە) «XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخىي يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە»، «شىنجاڭ ئىنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى»، 1981 - يىل، 2 - سان.

نۇقتىسىدىن تۇرۇپمۇ شەرھلەشكە ئاساس تۇغۇلىدۇ.

ئۇزۇن داۋاملىشىۋاتقان خاتىرجەمسىزلىك، كۆڭۈلسىزلىكلەر ئىجتىھاتلىق ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتقان شائىرلارنىڭ ئىجادىنى توختاتقان ئەمەس. بىر قىسىم ئەدىبلەر قولىغا قەلەم ئېلىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي قىياپەتلىرى بىلەن باغلاپ، يېڭى روھىي كارتىنىلارنى سىزدى. موللا ئەلى ئىمىن ئوغلى «دىۋان ئەلى» نى، خەستە «كۆللىياتى خەستە» نى، مەھمۇد قارىي «دىۋان قارىي» نى، موللا سەئىد دۇللا شېئىرىي دىۋانىنى يېزىپ چىقتى. شايارلىق غوجامىيار ئىبنى مۇھەممەد (غېرىبى) ھىجرىيە 1292 - يىلى «خاتىرە ئى غېرىبى» نى ئىشلىگەن. ش ئۇ ئار مۇزەييىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ كىتاب تەرتىپسىز، رېتىمسىز يېزىلغان شېئىر ۋە نەسرىي خاتىرىلەردىن تەركىب تاپقان. XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان شائىرلار ئىچىدە نىزامىدىن ئاخۇنۇمنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

نىزامىدىن شەرق شېئىرىيىتىنى ياخشى بىلگەن سوپىلار ئەدەبىياتىغا قىزىققان شائىردۇر. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىنى غەزەل، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇسەددەس شەكىللىرىدە يازغان. ئۇنىڭ لىرىكىسىدا مۇھەببەت ماۋزۇسىمۇ يېتەرلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇنىڭ ئىجادىدا شۇنداقلا پەندى - نەسىھەت، ھايات ۋە مامات مەسىلىلىرى ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نامەلۇم بىر ئۇيغۇر شائىرى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان بىر داستانىدا 1864- يىلى يۇز بەرگەن قوزغىلاڭ ھارپىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دەرد - كۆلپەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھەجمى

چوڭ ئەمەس. نامەلۇم ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە مىڭلىغان ئادەمنىڭ دەۋرىنى توسۇش ئىشىغا ھەيدەلگەنلىكىنى، ئايلاپ ئىشلىگەن خەلقنىڭ تارتقان جاپاسىنى تەسۋىرلەپ، زۇلۇم ۋە ئالۋاڭنىڭ دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ:

توپاغا بۇلغانىپ خەلقىكى گۆرددىن يېڭى چىققاندەك،
تونالماي بىر - بىرىنى خەلق بارچە ئەقلىدىن شاشتى.
بۇ خەلقلەرگە خوتۇن قايدا، كۆمەچ كۆممەككە ئۇن قايدا،
ئۆيمنى كۆپ سېغىنىپ تىبەلەردەك بارچە بوزلاشتى.
كېلەي دېسە كېلەلمەس خەلق ئۆيمگە ناھلىغان كۈندە،
بالاسىنى سېغىنغاندىن ھەممە كۆزىنى ياشلاشتى.

شائىر ئۆز داستانىدا فېئودال ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇستەبىت سىياسىتىنى، ممسىلسىز ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى پاش قىلىپ، خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى روشەن تەسۋىرلەيدۇ.

بۇ دەۋرگە مەنسۇپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن يەنە مۇنداق ئەسەرلەر بىزگە مەلۇم. ھىجرىيە 1296 - يىلى (مىلادى 1878 - يىلى) موللا مۇھەممەد توختىنىياز ئىبنى موللا مۇھەممەد تۆمۇر تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «داستان ھۆرلىقا» (مەزمۇنى مىسىر شاھى خۇسراۋنىڭ ئوغلى ھەمراھ بىلەن ئىرەم باغىنىڭ پەرىسى، شاھرۇخ ئىبنى شەئىبانىنىڭ قىزى ھۆرلىقا توغرىسىدا داستان)؛ 1873 - يىلى كۆچۈرۈلگەن «داستان مالىك ئەژدەر» (رەجەب ھەرس شەھىرىنىڭ پادىشاھىنىڭ ئوغلى مالىك ئەژدەر توغرىسىدا قىسسە)؛ 1890 - يىلى كۆچۈرۈلگەن «قەسىدە دەرىنەئىت سۇلتان ئارسلانخان» (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى سەئىت ئارسلانخان ھەققىدە داستان)؛ 1893 - يىلى كۆچۈرۈلگەن «قىرىق تۇتى» (پارسچىدىن تەر-

جىمە قىلىنغان نەخشەبىنىڭ 52 ھېكايىسى ۋە باشقا ئوريگىنال 40 ھېكايىدىن تەركىب تاپقان توپلام)، ئاقسۇلۇق مۇھەممەد ھەسەن ئەلەم تەرىپىدىن يېزىلىپ، 1893 - يىلى مىرزا ئابدۇقادىر ئاخۇن كۆچۈرگەن «ھاتەمنامە» (سېخىيلىقنىڭ سىمۋولى بولغان ھاتەم تاي ھەققىدە قىسسە) ۋە باشقىلار.

بۇ دەۋردە خەلق ئاممىسىنىڭ رېئال كۆرەش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان جەڭگىۋار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان تۇرپان ۋادىسىدىكى پىچانلىنىڭ لۇكچۈن دېگەن يېرىدە ئۆتكەن خەلق لەتىپىچىسى موللا زەيىدىن ئەينى چاغدىكى لۇكچۈن ۋاڭى بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنى لەتىپە ژانىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەدەبىياتنىڭ سىنىپىيلىكىنى تېخىمۇ روشەن تۇس ئالدۇرغان.

شىنجاڭنىڭ يەرلىك فېئودالىق ئىمتىيازىنى قوللىغا كىرگۈزۈۋالغان قارانىيەت بۆلگۈنچى ياقۇپبەگ (بەدۆلەت 1838—1877) ھەققىدە خەلق ئارىسىدا قوشاقلار كەڭ تارقالغان. بۇ قوشاقلاردا جاھانگىرلارنىڭ ئىشپىيونى، تاجاۋۇزچى ياقۇيبەگنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتى ئېچىپ تاشلانغان.

بۇ دەۋردە سادىر پالۋان (1818—1881) نىڭ جەڭگىۋار قوشاقلىرى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى دەرتمەنلەرنىڭ يۈرەك قەلبىنى ئىزھار قىلدى. سادىر ئىلى سەھرالىرىدىكى ئاددىي دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ ئېغىر-چىلىقلىرىنى بېشىدىن كۆچۈرگەن. ئۇ پەم - پاراسەتلىك، قەتئىي ئىرادىلىك ۋە باتۇر كىشى بولۇپ، مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى بەخت - سائادەت ئۈچۈن بولغان كۈرەشنىڭ ئاۋانگارتىسى، ئادالەتسىزلىككە، تەڭسىزلىك ۋە خورلۇققا قارشى كۆكرەك كېرىپ چىققان سان - ساناقسىز ئاددىي قەھرىمانلارنىڭ بىرى ئىدى.

سادىر ئۆز قۇشاقلىرى بىلەن خەلق شېئىرىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈردى. قەيسەرلىك خىسلەتلىرى بىلەن كۆپچىلىككە تونۇلغان سادىرنىڭ بېشىدىن كۆچۈرگەن ۋەقەلىرى پەقەت ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بولماي، بەلكى سادىرغا ئوخشاش يۇزلىگەن جۇڭخۇا پەرزەنتلىرىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى، كۆرەش هاياتى ۋە يولى ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەجبۇرىي هالدا يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىغان كۆچمەنلەرنىڭ تارتقان جاپا - مۇشەققەتلىرىمۇ ناهايىتى جانلىق ۋە تەسىرلىك هالدا شۇ دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتىدا ئۆز ئەكسىنى تاپتى.

مىڭ جاپا بىلەن سالغان،
قالدى باغۇ - بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلىپ،
دىلدا قالدى ئارمانلار.

دەپ باشلىنىغان كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روهى بىلەن سۇغۇرۇلغان «كۆچ - كۆچ» قوشاقلىرى زور تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ گۈۋاهچىسى سۈپىتىدە قەدىرلەنمەكتە.

خوتەن خەلقىنىڭ ئەكسىيەتچى هۆكۈمرانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى «ئابدۇراهمانخان خوجا» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ داستان كۆچلۈك غەزەپ - نەپرەت هېسسىياتى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك.

1912 - يىلى قومۇلدا تۆمۈر خەلىپە باشچىلىق قىلغان دېهقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ ياڭ زىڭشىن هۆكۈمرانلىقىغا قاخشاتقۇچ زەربە بېرىلدى. ئەمما ئۇنىڭغا مۇستەهكەم تەشكىلەنگەن بىر سىياسىي گۇرۇھ يېتەكچىلىك قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلاب مەغلۇب بولدى. چۈنكى ئۇ چاغدا «جۇڭگو پرولېتارىياتى تېخى ئاڭلىق، مۇستەقىل سىنىپىي كۈچ سۈپىتىدە سىياسىي

سەھنىگە چىقمىغانىدى. ئىنقىلابقا ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەگەشكۈچىسى سۈپىتىدە قاتناشقانىدى①.»
تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ، تۆمۈر خەلىپە ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ جەڭگىۋار ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇن قوشاقلار بارلىققا كەلدى ۋە ئۇ خەلقنىڭ قەلبىدە ھازىرغىچە ياشاپ كەلمەكتە.
شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇ دەۋرگە كەلگەندە، ئەنئەنەۋى سىيۇژېتلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، رېئال ۋەقەلەر زېمىنىدا خېلى زور دەرىجىدە ئىلگىرىلەشكە ئېرىشتى.
XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن دەۋر بولدى. بۇ دەۋردە ئەدەبىيات ئىدىيە جەھەتتىن كۈچەيدى، ماھارەت جەھەتتىن يۈكسەلدى، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن بېيىدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەينى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ۋە ھاياتنىڭ تۈپ نېگىزىنى ئىنقىلابىي رېئالىزملىق ۋە تەنقىدىي رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن بىرقەدەر چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق سۈرەتلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات يەنە كۈچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا، جەڭگىۋارلىققا ئىگە بولغانلىقى بىلەن ئالدىنقى باسقۇچلاردىكى ھەرقانداق دەۋر ئەدەبىياتىدىن پەرقلەنىدى. ئۇ خەلقنىڭ رېئال كۆرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بارلىققا كېلىپ، مېھنەتكەشلەرنى تەربىيىلەيدىغان ئۇنۇملۇك قورالغا ئايلانىدى. ئەگەر چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئەدەبىياتى دەپ ئاتىساق، بۇ ئەدەبىيات XX ئەسىردىن باشلانغان ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ ھارپىسى، شۇنداقلامەنىۋى ئاساسى دېيىشكەھەقلىمىز.
بىز تۆۋەندە بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىرقىسىم ۋەكىللىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم 624 - بەت.

II باب. قەلەندەر

§1. شائىرنىڭ ھاياتى

ئىشق ئوتىنىڭ ئۆرتىشى، ھىجران قايغۇسىنىڭ ئازابلىشى، ۋىسال ئۈمىدىنىڭ يانداۋرۇشىدىن تەپچىپ چىققان چوڭقۇر ھېسسىياتلىق، ئاجايىپ شوخ، ئويناق غەزەللىرى بىلەن كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ لىرىك تۈرىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرگۈچى شائىرلارنىڭ بىرى قەلەندەردۇر.

قەلەندەر — گۈمنام، سەبۇرىلار بىلەن بىر قاتاردا ئىنسان قەلبىگە گۈزەللىك تۇيغۇسىنى بېغىشلىغۇچى مول مەزمۇنلۇق لىرىك ئەسەرلەرنى يارىتىپ، XIX ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى يېڭىدىن - يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنى مەسىلسىز ھالدا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، شۇڭا قەلەندەر شېئىرلىرىنى بەدىئىي تالانتىنىڭ يۈكسەك ئۈلگىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

شائىر قەلەندەرگەرچە XIX ئەسىر شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن تالانت ئىگىلىرىدىن بىرى ھېسابلانسىمۇ، بىراق «قەلەندەر» تەخەللۇسىدىن باشقا، ئۇنىڭ ھايات - پائالىيىتى ھەققىدە ھېچقانداق بىر ماتېرىيال مەيلى ئاغزاكى ياكى يازما ھالەتتە بولسۇن، ساقلانمىغان. بىزنى قىسمەن بولسىمۇ بەزىبىر مەلۇمات بىلەن تەمىنلىگۈچى بىردىنبىر مەنبە شائىر ئىجادىيىتىنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە ھازىرش ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ قول يازما بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان «دىۋان قەلەندەر» نامىلىق شېئىرلار توپلىمىدىن ئىبارەت. دىۋان ئاخىرىغا شائىر

ياكى كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن پۈتۈلگەنلىكى ئېنىق بولمىسىمۇ بىراق پۈتۈلگەن ياكى كۆچۈرۈلگەن ۋاقتىنى ئىپادىلەيدىغان ھىجرىيە ھېسابىدىكى «تارىخىي بىرمىك ئىكىكى يۈز يىگىرمە بىر پەلەك يىلى ئەيد قۇربان» دېگەن رەقەم يېزىپ قويۇلغان. بۇ دەل مىلادى 1807 - 1808 - يىل 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، شائىر «قىلساڭ» رادىفلىق بىر غەزىلدە:

ئۆتۈپتۇر قۇللۇغۇڭ، ئەي پەرىۋەش، ياشىم ئاتمىشتىن،
ئۆلەر چاغىم بولۇپدۇر، نە بولۇر جانارنى قىلساڭ،

دېگەن مىسرالارنىمۇ يېزىپ قالدۇرغان. دىۋاندا يەنە شائىرنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىدىن خەۋەر بەرگۈچى:

بەر قەلەندەرغە ئىلاھا قۇندۇزى جەننەت نىشان،
يۇسۇپى كەنئانغە قىلغىل شەھرى دەۋراننى نېسىپە

دېگەن مىسرالارمۇ ئۇچرايدۇ.

دېمەك، بۇنىڭدىن شائىرنىڭ مىلادى 1747 - يىللار ئەتراپىدا قەشقەر يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ «قۇندۇز» دېگەن جايىدا تۇغۇلغان دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن.

دىۋانىنىڭ بەدىئىي سەۋىيىسىدىن قارىغاندا، شائىرنىڭ كىچىكىدىن باشلاپلا ئىلىمگە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەنلىكى، ئەدەبىيات، پاساھەت ئىلمى، ئىلمىي مەنتىق، ئىلمىي تەجۋىد بويىچە يۇقىرى مەلۇماتقا ئېرىشكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

شائىرنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرى كەرچە قۇندۇزدا

ئۆتكەن بولسمۇ، ئەما قانداق سەۋەبتىندۇر. ھاياتىنىڭ كېيىنكى قىسمىنى خوتەننىڭ ئىلچى ناھىيىسىدە ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغان. شائىر بۇنى «قۇياش كۆردى يۈزۈڭ خىجالەت بىلەن يەر ئاستىدا ياتتى» سەدرىسى بىلەن باشلانغان بىر غەزىلىدىكى:

گۈناھىم نەئىدىكىم قۇندۇزى جەننەت نىشانىمدىن،
پەلەك سالغۇ تاشدەك چۆرۈلۈپ خوتەن ساری ئاتتى،

دېگەن مىسرالار بىلەن «دىلبىرىم» رادىفلىق يەنە بىر غەزىلىدىكى:

دەۋزەخى ئىلچىدە سىز بىزنى قويۇپ،
باردىڭىز سىز باققا كۆچۈپ دىلبىرىم،

دېگەن مىسرالاردا ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلىگەن.

شائىرنىڭ خوتەندىكى ھاياتى ئىنتايىن نامراتچىلىق ۋە پەقىرچىلىقتا ئۆتكەن. بۇنىڭغا شائىر ياشىغان دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى سەۋەب بولغاندىن تاشقىرى ئىشسىق - مۇھەببەت سەۋدالىرىمۇ ئۇنى دەرۋىشلىك، قەلەندەرچىلىك كوچىسىغا تاشلىغان. دىۋانىدىكى:

«دىلبەرىم مەكتەپتە يۈرمەن يول ئارادا مۇننەرىز،
ئەي مۇئەللىم بىر زامان ئول سەرۋىنى ئازاد قىل.

يوق ئىدى مۇمكىن قەلەندەر بۇ خوتەندە تۇرماغىم،
زۇلپ ئىلە ساچى بولۇپدۇر ھەلقەئى دامىم مېنىڭ.

تا خوتەننىڭ شەھرىدىن قىلدىڭ سەپەر ئەي گۈلئۇزار،
نالەئى ئەفغان قىلۇرمەن بۇلبۇل ئوخشە زار - زار.

گەرچە كۆردۇم يەر - يۈزىنى سەيرا ئېتىپ باشتىن - ئاياق،
كۆرمەدىم سەندەك جاھاندا تىلى يۇمشاق باغرى تاش.

تەرك ئېتىپ دۇنيانى كەيدى جەندە باشىغا كۇلاھ،
تا قەلەندەرنىك رەقىبىن سەن نىگەھبان① ئەيلەدىڭ»

دېگەن بىر قاتار مىسرالارنىڭ مەزمۇنىدىن ۋە «گۈلشەنى گۈلزارى باغىمنىڭ گۈلى تاباردى تاغ» سەدرىسى بىلەن باشلانغان مۇخەممىسنىڭ ماھىيىتىدىن قارىغاندا، شائىر ئىلچى مەدرىسىلىرىنىڭ بىرىدە ئوقۇۋاتقان بىر ياش قىزغا ئاشىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشىق پىراقىدا ئۆرتەنگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ قىز قەلەندەرنىڭ مۇھەببىتىگە ئېتىبارسىز قارىغان. كېيىن ئىلچىدىن ئاقساي تەرەپتىكى بىر تاغقا كۆچۈپ كەتكەن. ھىجران ئازابىدىن چەكسىز غەمگە مۇپتىلا بولغان شائىر ئۆز دەرد - ھەسرىتىنى نەزمىگە قاتقاندىن تاشقىرى، جۇنۇنلۇق سەھراسىغا قەدەم بېسىپ جاھاز - گەشتىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، XIX ئەسىرنىڭ 10 - يىللىرى ئەتراپىدا ۋاپات بولغان.

§2. «دىۋان قەلەندەر»

«دىۋان قەلەندەر» — شائىرنىڭ ئىجادىيەت يولىنى يورۇتۇپ بەرگۈچى بىردىنبىر ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ، 149 غەزەل ۋە يىگىرمىگە يېقىن مۇخەممەستىن تەركىب تاپقان. 192 بەتلىك بۇ دىۋاندا شائىر مۇھەببەتىنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا چىن ئىنسانىي سۆيگۈنى قىزغىن ئۇلۇغلاپ، ۋاپا، ساداقەت، پىداكارلىق ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كىشىلەرگە دەرت - ئەلەم كەلتۈرگۈچى زامان جەبىر -

① نىگەھبان — پايلاقچى.

جاپالىرى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇنىڭ بىۋاپالىقىدىن نارا-زى بولىدۇ. ئۆز يۇرتىغا بولغان تەلپۈنۈشىنى مەزمۇن قىلغان هالدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئىزهار قىلىدۇ.

چىن ئىنسانىي مۇهەببەت دىۋانىنىڭ ئاساسلىق تېمىسى-لىرىدىن بىرى بولۇپ، شائىر ئۇنى هەممىدىن بەك ئۇلۇغلايدۇ، يار ۋە مۇهەببەتنى جەننەتنىڭ ئەڭ ئېسىلى، ئەلاسى بولغان فىردەۋىستىن ئارتۇق بىلىدۇ.

جەننەتۇل فىردەۋىسنى قىلماسىدۇر هەرگىز ئارزۇ،
تا قەلەندەرنى سىز ئەي گۈلچېهرە مېهمان قىلمىڭىز.

شۇنداقلا ئۇنى شاهلىق تاجۇ-تەختىگە تەڭ قىلمايدۇ.

گەرچە شاهلارغا بېرۇرسەن تاجۇ-تەختۇ ئىززۇجاه①
ماڭا قىلغايسەن ئىلاها ئۇل پەرى پەيكەرنېسىپ.

ئەگەر ئۆزى ئۇچۇن يار ئىشىكىنى قوغداش نېسىپ بو-لۇپ قالسا، ئەڭ ئالىي مەنسەپ، ياردىن جەبرۇ سىتەم يېتىپ قالسا دۆلەت، بەخت-ساۋادەت دەپ هېسابلايدۇ:

جەهاننىڭ تەختۇ-تاجىغە كۆڭۈل تارتمايدۇ هەرگىز،
سېنىڭ ئىشىكىڭنى ياشانسام② مېنىڭ ئۇل ئىززە جاهىمدۇر.

.....

شۇكرى ئېيتىپ دەرمەنكى بۇ دۆلەت ئاتا بولدى ماڭا،
يەتسە سەندىن هەر زەمانى جانغە يۈزمىڭ گەزەند③.

① ئىززۇجاه — ئىززەتلىك، مەرتىۋە، ئالىي مەنسەپ.
② ياشانمىش — ساقلاش، قوغداش.
③ گەزەند — ئاپەت، زەرەر، مۇسىبەت.

شائىرنىڭ مۇھەببەتنى مۇنداق ئېزىزلاپ ئەلا بىلىشى ئۇ-
نىڭ مۇھەببەتكە بولغان چۈشەنچىسى ۋە ساداقەتمەنلىكىدىن كەل-
گەن بولۇپ، ئۇ مۇھەببەتنى ھاياتقا مەزمۇن بېغىشلىغۇچى ئەڭ
ئالىيجاناب تۇيغۇ، ھاياتتىكى ھەرقانداق مەزمۇن مۇھەببەتنىڭ
مەزمۇنىغا يەتمەيدۇ، دەپ قارايدۇ.

شۈكرى لىللاھ① ئەي قەلەندەر ئول پەرىشەش ۋەسفىدە②
سېنى تاپقان مەزمۇنىڭغا ھېچ مەزمۇن ئوخشىماس.

شۇڭا مۇھەببەتكە نىسبەتەن ئىنتايىن ۋاپادار، ساداقەتمەن-
لىك پوزىتسىيىدە بولىدۇ.

ياناردىم يوقتۇرۇر مۇمكىن سېنىڭ ئىشقىڭدىن ئەي دىلبەر،
ئەگەر كىم سۆزىمنى بەندە - بەندىدىن جۇدا قىلساڭ.

ۋاقتى كېلىدىكەن، ھاياتنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە پاك
مۇھەببەتنى قوغداپ قېلىش ئىرادىسىنى نامايان قىلىدۇ.

تايماس ھەرگىز ئەي قەلەندەر دۆلەتى دىدارىنى،
ھەر كىشى تا يارىغا جانىنى قۇربان ئەيلەمەس.

.....

شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا شائىر ھايات گۈزەللىكىنىڭ
مۇھىم مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان چىن، ئىنسانىي سۆيگۈنى
ئۇنىڭغا (ھايات گۈزەللىكىگە) دۇھمەنلىك كەيپىياتى بىلەن
قارىغۇچى تەركىدۇنياچىلىققا قارىمۇقارشى قويىدۇ.

---

① شۈكرى لىللاھ — خۇداغا شۈكرى.
② ۋەسپى — تەرىپى، سۈپىتى.

باقماغمل ئول گۈلغه دەپ زاهىد① مېنى مەنسىتمەكسىز،
تەلمىنۈر يۈزىگە ئانىڭ تا كۆزۈمنىڭ ياغى② بار.
سەن بىلەن دەۋزختە بولسام ئولدۇرۇر خۇلدى بەرىن③
قاشۇ، كۆزۈڭ، كىرپىگىڭ، زۇلفىڭگە④ يۈزمىڭ ئافەرىن.

شائىر چىن ئىنسانىي سۆيگۈنى ئۇلۇغلىغاندا، ئۇنىڭغا دۇشمەنلىك كەيپىياتى بىلەن قارىغۇچى تەركىدۇنياچىلىق نۇقتىسىنەزەرلىرىنى ئەيىبلەش بىلەنلا توختاپ قالماستىن، يەنە مۇ بىرقەدەم ئىلگىرىلىگەن هالدا چىن ئىنسانىي مۇهەببەت ئىستىكىنىڭ ئەهمىيىتىنى توسقۇنلۇق قىلىپ، ئاشىق - مەشۇقلار ئوتتۇرىسىغا تىكەن بولۇپ ئونگۈچى شۇمبۇيىلارنىمۇ قاتتىق سۆكىدۇ هەمدە ئىنسانلىق پەزىلىتىدىن مەهرۇم بولغان بۇ ئىككى ئاياغلىق هايۋانلار بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدۇ:

زەررىچە چىقمايدۇ دەردىم شۇم رەقىپ ئەغيارىنى،
قەهرۇ ئاچچىغ بىرلە سوقسام كۈندە ئانى يۈز تاياغ.
ئەهلى هېكمەت دېدىلەركىم: رەشك ئۆلۈمدىن يامان،
يەتسە قولۇم شۇم رەقىپ قانىنى ئىچمەك ياخشىراق.
كېچە - كۈندۈز سىنىڭ كۆيۈڭنى چۆرۈلمەكتىن سەبەب،
شۇم رەقىپنىڭ بوينىنى تىغ ئىلە ئۇرماقدۇر غەرەز.

مانا بۇلار شائىرنىڭ چىن ئىنسانىي مۇهەببەت، ۋاپادارلىق ساداقەتلىك پىداكارلىق هەققىدىكى ئاساسىي قاراشلىرى بولۇپ،

---

① زاهىد — سۆيى، تەركىدۇنيا.
② ياغى — كۆرۈش قۇۋۋىتى.
③ خۇلدى بەرىن — جەننەت.
④ زۇلفى — چاچ، سۈكىلەر.

بىز بۇنىڭدىن مۇھەببەتنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى، ئۇنى ئىستىگۈ-
چىلەر ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بۇرچلار ئۈستىدە كونكرېت
چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز.

شائىر قەلەندەر پۈتۈن ئۆمرىنى دېگۈدەك ھىجران قايـ-
غۇسىدا ئازابلىنىپ، ۋىسال ئىشقىدا ئۆرتىنىپ، مۇڭ - ھەسرەت
ئىچىدە ئۆتكۈزدى. شۇنداقلا ئۇ زامانىدىن ھېچقانداق خۇۋلۇق
كۆرمىدى. ستەمكار زامان بارچە جەبىر - جاپانى ئۇنىڭ ئۈستى-
گە يۈكلەپ، ھەر جەھەتتىن خورلىدى. زامان جەبىر - جاپاسىدىن
قەددى - قامىتى خۇددى يادەك ئېگىلىپ، ئىلمەكتەك دۇمچەيگەن
ئاشىق شائىر خېلى بىر قىسىم غەزەللىرىنىڭ مەزمۇنىنى زامان
زۇلمى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇنىڭ زالىملىقىنى، ۋاپاسىز-
لىقىنى ئېچىپ تاشلاشقا، زامانىنىڭ تەڭسىزلىكىنى پاش قىلىشقا
بېغىشلىدى.

كۆرمەدىم جەبرۇ - جەپادىن ئۆزگە ھەرگىز دەھر① ئارا،

لۇتىپ ئېتەرىدىن② ماڭا گويا كىم ئىبا③ قىلدى پەلەك.
ئەھلى فەزلۇ دانىش ئەھلىگە④ دەردۇ - ئەلەم،
دۇن ئىلىن⑤ ئالەم ئارا كامىنى رەۋا قىلدى پەلەك.
زاھىدۇ شەيخى رىيايىغە⑥ قىلىپ لۇتپى كەرەم،
ئىشق ئېلىنىڭ ھەربىرىنى بىنەۋا قىلدى پەلەك

---

① دەھر — زامان، دۇنيا.
② لۇتىپ ئېتەرىدىن — ئىلتىپات قىلمىتىن، ياخشىلىق قىلمىتىن.
③ ئىبا — نومۇس.
④ فەزلۇ دانىش ئەھلىگە — پەزىلەتلىك، دانىشمەن كىشىلەر.
⑤ دۇن ئىلىن — پەس، رەزىل ئادەملەر.
⑥ رىيا — مەككار، ساختا.

مانا بۇ مىسرالاردا شائىر زامانىنىڭ ئۆزىگە يەتكۈزگەن دەرت ـ ئەلەمدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇنىڭ مەككار، رەزىلىلەرگە ئالدىنىپات، ياخشىلىق قىلىش بەدىلىگە پەزىلەتلىك كىشىلەرگە، ئىلىم ئەھلىلىرىگە ئۇۋال قىلىپ جەبىر سېلىۋاتقانلىقىدەك تەڭسىزلىكنى پاش قىلىپ، تۆۋەندىكى مىسرالاردا ئۆزىنىڭ بېتەلەيلەمىگە قاتتىق ئېچىنىدۇ.

نەدېيىن بەختى بەدىمدىن① ئەي مۇسۇلمانلار كۆرۈڭ،
سۇ تىلەپ جەيھۇنغا② بارسام بولادۇر جەيھۇن سەراپ③.

شائىر زامان زۇلمى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغاندا، ئۇنىڭ ۋاپاسىزلىقىنىمۇ قاتتىق سۆكىدۇ. ئۇ زامانىغا ئۇممىد باغلاپ جاپا تارتىشنىڭ قىلچە ھاجىتى يوقلۇقىنى ئېيتىپ، كىشىلەردىن ئادـ دىي ـ ساددا ياشاشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەي قەلەندەر بۇ‌اپادۇر بۇ جاھان تامشالماغىل،
قالغۇسىدۇر نىچە قىلساڭ باغىيۇ ئەيۋان، سەرا.

ياكى:

باغلاگىز رەختى سەپەر ھازىر ئولۇپ، تەييار ئولۇڭ
بۇ‌ۋاپادۇر بۇ جاھان ھەرگىز كۆڭۈلنى باغلاماڭ.

شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا شائىر ھۈرلۈككە تەلپۈنگەن ئاساستا پىتنە ـ پاسات، ھېيلە ـ مىكىربىلەن تولغان زامانىنى ۋە ئۇنىڭ كىشىلەرگە سالغان جەبىر زۇلمىنى يوقىتىشنى قىزغىن ئارزۇ قىلىدۇ.

---

① نەدېيىن بەختى بەدىمدىن — بەختسىزلىكىمگە نېمە دەي.
② جەيھۇن — ھازىرقى سوۋېت ئامۇر دەريياسىنىڭ ئىسمى.
③ سەراپ — ئېزىتقۇ.

كىچىۋۇ كۈندۈزدۇ ئايىم بۇدۇرۇر: قىلغىل مېنى،
كۈلپەتى ئەندۇ بىلە ھەم دەردى دەۋراندىن خەلاس.
مەقسەدىم بۇدۇر مېنىڭ دۇنيادا ئەي رەببى جەلىل،
پىتنەۋۇ ۋەسۋاسى بىرلەن ئەيلە شەيتاندىن خەلاس.

ۋەتەنپەرۋەرلىك — دىۋانىنىڭ يەنە بىر تېمىسى بولۇپ، شائىر ئۇنى ئۆز يۇرتىغا بولغان قىزغىن سېغىنىش ھېسسىياتى ئارقىلىق ئىزھار قىلغان.

بىر يولى يۇزمىڭ كۆرۈپ خوتەندە مىڭ يول ئۆتكۈچى،
قۇندۇزى جەننەت نىشانىنى شاد كۆرسەم ئېردى كاش.

مانا بۇ مىسرالاردىكى خوتەندە يۇزمىڭ راھەت كۆرۈپ، مىڭ يىل ياشىغان ئۆمرىدىن ئۆز يۇرتى قۇندۇزدا ئۆتكۈزگەن بىر خۇشاللىق كۈننى ئەۋزەل بىلىشتەك يۇرتىغا بولغان ئىنتىلىش، سېغىنىش تۇيغۇسىدىن شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنىڭ نەقەدەر ئۇستۇنلۇكىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، «دىۋان قەلەندەر» — شائىرنىڭ مۇھەببەت، زامان، ۋەتەن ھەقىدىكى بىر قاتار ئىلغار قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، يورۇقلۇق ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش تۇيغۇسى، شۇنداقلا ئۇمىدۋارلىق روھى بىلەن تولغان مول مەزمۇنلۇق ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ گەرچە ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمران ئىدىيەۋى ئېقىم بولغان دىنىي خۇراپىي ئەقىدىلەردىن خالى بولالمىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھەببەت، ۋەتەن ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئالىيجاناب، نازۇك ئىدىيەۋى رىھسسىياتقا ۋەتەنسىرلىك لىرىك كۆيگە ئىگە قىممەتلىك بەدىئىي مىراستۇر.

§3. قەلەندەر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى

قەلەندەر شېئىرلىرى شائىرنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يۈكسەك بەدىئىي سەۋ-

يەسى بىلەنمۇ ئۇنىڭ تالانتى ۋە ماھارىتىنى **نامايەندە قىلغان.** قەلەندەر شېئىرلىرى بەدىئىيلىك جەھەتتە گۈزەل، يېقىملىق، شوخ، راۋان، ھېسسىياتى قاينىاق ۋە كۈچلۈك، ۋەزنى ئاددىي، يەڭگىل، رېتىملىق، جارانگلىق، مۇزىكىلىق بولۇشتەك خېلى كۆپ ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇنى يىغىنچاقلىغاندا تۆۋەندىكىدەك بەش نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن.

1. قەلەندەر شېئىرلىرى تىلىنىڭ گۈزەل، يېقىملىق، شوخ، ئويناق، ھېسسىياتلىق بولۇشى، ئوبرازلىقلىقى بىلەن دىققەتنى ئالاھىدە جەلىپ قىلىدۇ. قەلەندەر شېئىرلىرىدىكى ئىدىيەۋى مەزمۇن گۈزەل شېئىرىي ھېسسىيات بىلەن تولغان ئىنتايىن نازۇك، نەپىس، راۋان، ئوبرازلىق تىل بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەنلىكى، ئۇنى ئوقۇغان كىشى چوڭقۇر تەسىرات كەيپىياتىغا چۆمۈپ، ئۆزىنى خۇددى شۇ مۇھىت ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك ياكى شائىر قەلبىنى ئاستىدا تەسەۋۋرلىنىۋاتقان گۈزەل رەنانى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغاندەك ھېسسىياتتا بولىدۇ.

چىقماغىل گۈلگۈن ئۆيۈڭدىن كېچەدە ئەي شوخ ياش،
ئېل ئارا غەۋغا تۇشەر كېچە تۇغۇپتۇر دەپ قۇياش.
ناز ئىلە چىقساڭ ئۆيۈڭدىن بۇقەدەر رۇخسار ئىلە،
سەجدە ئەيلەر قاشلارىڭغە بۇت ئىلە ھەم بۇتتەراش.

مانا بۇ مىسرالاردا نامايان بولۇۋاتقان، كېچىسى تالاغا چىققانلىقى ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ تۇنىدىنمۇ قۇياش چىقىپتۇ دەپ غەۋغا قىلىشىغا سەۋەبچى بولغان تۇلۇن يۈزلۈك سەنەم ۋە سەنەمگە ئوخشاش چىرايلىقلارنىمۇ ھەيران قالدۇرۇپ سەجدە قىلىشقا مەجبۇر قىلغان قەلەمقاشلىق يارنىڭ ئوبرازى پەقەت تىل گۈزەللىكى ئارقىلىق يارىتىلغان بولۇپ، ئۇ بىزگە شائىرنىڭ

تىل ماھارىتىنىڭ نەقەدەر يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدىكى ئىدىيەۋى مەزمۇننى تېخىمۇ جانلىق، كونكرېت، يارقىن سۈرەتلەش ۋە، تەسىرچانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئىنتايىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان.

مەسىلەن،

لەبلەرىڭدۇر شەھدۇ① شەككەر، تىشلىرىڭ دۇررى خۇشاپ②
ئىككى زۇلفۇڭ سايەسىغە ئاي يۈزۈڭدۇر ئايتاپ.
(ئوخشىتىش)

نەرگىسۇ بادام كۆزۈڭنىڭ رەشكىدىن قان يۇتتىلەر،
ئول ئىلىپتەك قامەتىڭغە سەرۋى مەۋزۇن③ ئوخشاماس.
(سۈپەتلەش)

لەبلەرىڭدە ك لەئلى يوقتۇر، ئاغزىڭ ئوخشە غۇنچەئىي،
تىشلەرىڭغە ئەي پەرۋىش دۇررى مەكنۇن④ ئوخشاماس.

بىر غەربى ناتەۋانىنى مۇنچە كۆيدۈرمەك نېدۇر،
نالە ئۇ ئەپغانىمە⑤ سەرتارۇ ⑥ قانۇن ⑦ ئوخشاماس.
(سېلىشتۇرۇش)

---

① شەھدۇ — شەربەت.
② دۇررى خۇشاپ — ماپ ئۇنچە.
③ مەۋزۇن — ئۇزۇنچەنگەن، سۈمباتلىق، پەتپەت قويغاندەك.
④ دۇررى مەكنۇن — يوشۇرۇنغان، ساقلانغان گۆھەر.
⑤ ئەپغان — پىغان، نالە - زار.
⑥ سەرتارۇ — ساتار.
⑦ قانۇن — قالۇن.

ئەي مۇسۇلمانلار كۆرۈڭلار ئول پەرىشتە دەردىمنە
ھەجرىدىن گەر يىغلاسام بىردەمدە جەيھۇن بولغۇسى.
(مۇبالىغە)

3. دىئالوگ شەكلىدىن پايدىلىنىپ ئىددىيەۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش قەلەندەر شېئىرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ، شائىر بۇ ۋاستە ئارقىلىق شېئىرىي مەزمۇننى ئىخچام بايان قىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتقان.

دېدى: ئەي ئاشىقى سادىق ساڭا لۇتپى كەرەم ئەيلەي،
ئەگەر نەھىسڭ① مەدەد قىلسا خۇدايىم بولسا گەر باۋەر②
ئاياغىغە قويۇپ باشىم، دېدىم: ئەي مەھۋەشى③ ئالەم
مۇرادە - مەقسەدىڭ بەرسۇن خۇدايىم، ئەي پەرى پەيكەر④
تەبەسسۇم ئەيلەدى باقىپ دېدى: ئول نادىرى دەۋران.
ۋىسالىدىن نەسىپ ئەتكەي ساڭا بىر خالىقى ئەكبەر
قولۇم ئاچىپ دۇئا قىلدىم، دېدىم: ھۆرى پەرىزادىم
خۇداۋەندىم سېنى قىلسۇن بۇ ئالەم ئىچىگە سەرۋەر⑤.

4. قەلەندەر غەزەللىرى — غەزەل قائىدىسىگە تولۇق رىئايە قىلىنغان ئاساستا، كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ھەرقايسى بەھىرلىرىدە يارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىر غەزىلى بەشتىن يەتتىگىچە بەيىتتىن تەركىب تاپقان. شائىر دېمەكچى بولغان

① نەھىس — نەس، پىتنەلىك، يۇلتۇز (مارس).
② باۋەر — ئىشەنچ، قوبۇل قىلىماق.
③ مەھۋەش — ئاي يۈزلۈك، ئايغا ئوخشاش.
④ پەرى پەيكەر — پەرىلەرنىڭ پەرىسى.
⑤ سەرۋەر — يولباشچى.

ئوي - پىكىرنى ئەنە شۇ مىسرالارغا ئەركىن ھالدا تولۇق سۆ- داپ كىرگۈزۈش ئارقىلىق شېئىرىي ئىخچاملىقنىڭ ئۇلۇغلىنى يارىتقان.)

5. قەلەندەر غەزەللىرى چوڭقۇر پەلسەپىلىك ئوي - پىكىر- لەر، ھېكمەتلىك سۆز - جۈملىلەر بىلەن تولغان بولۇپ، شائىر ھايات ۋە مۇھەببەت ھەقىقىدىكى بەزى قاراشلارنى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئارقىلىق ئۆز شېئىرلىرىنىڭ قايمل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان.

بۇ ئۇسۇلۇبنى قەلەندەر ئىستىمادى① قىلماغىل ھەرگىز، كېچە ھەرنىچە كىم بولسۇن ئۇزۇن ئاخشى سەھەر بولغاي.

ياكى:

گەۋھەرى مەقسۇدىنى ئول تاپمادى بۇ بەھرى② ئارا كىمگە كىم ئىشقى مۇھەببەت دەردى پەيدا بولمادى.

مانا بۇ مىسرالاردىكى كېچە ھەرقانچە ئۇزۇن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بەربىر سەھەرگە ئورۇن بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تەبىئىي قانۇنىيەت بىلەن مۇھەببەتنىڭ دەرد - ئەلىمگە گىرىپتار بولماي تۇرۇپ، مۇھەببەت يولىدىكى مەقسەتكە يەتكىلى بولماسلىقتەك ئىجتىمائىي قانۇنىيەت پەلسەپىدىكى قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنى ئۆمۈرگە ئىشىنىپ ۋاقىتنى بىھۇدە ئۆتكۈزمەسلىككە، مۇھەببەت يولىدىكى جاپا - مۇشەققەتلەرنى قاچماسلىققا، ۋاپادار، سادىقەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

دېمەك، قەلەندەر غەزەللىرى ئىلغار ئىدىيىتىگە مەزمۇننى

---

① ئىستىمادى — ئىشەنمەك، تايىنىش.

② بەھرى — دېڭىز.

يۇكسەك بەدىئىي شەكىل بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇشنىڭ ئۇلكە-
سى بولۇپ، ئۇ كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ ئەنئەنىسىنى ئۆگىنىش
ۋە تەتقىق قىلىشتىكى زۆرۈرىي ئەھمىيىتى بىلەن ئەدەبىيات
تارىخىمىزدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. قەلەندەرنىڭ ھاياتىنى سۆزلەڭ.
2. قەلەندەر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
3. قەلەندەر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى سۆزلەڭ.

III باب. گۇمنام

§1. گۇمنامنىڭ ھاياتى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيىتى

1. گۇمنامنىڭ ھاياتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن لىرىك شائىر گۇمنامنىڭ① نامى «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1962 - يىللىق 8 - سانىدا بىرقانچە غەزەللىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنلا دەۋرىمىز جامائەچىلىكىگە مەلۇم بولدى. شۇنىڭدىن بۇيان گۇمنام غەزەللىرى ئۆزىنىڭ يۈكسەك بەدىئىيلىكى بىلەن كىتابخانلار ئارىسىدا يۇقىرى باھاغا ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدە ئۆزىگە خاس مۇھىم ئورۇن تۇتقان لىرىك شائىر گۇمنام ھەققىدىكى تەرجىمەھال خاراكتېرلىك يازما ماتېرىياللار يوقىنىڭ ئورنىدا، شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرنىڭ تولۇق ئىسمى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ھەققىدە ھازىرچە ئېنىق بىر نېمە دېيىش قىيىن. شۇنداق بولسىمۇ، بىز شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەزىبىر ئىسرالارغا ئاساسلىنىپ ئۇنىڭ يۇرتى، دادىسىنىڭ ئىسمى، ياشىغان دەۋرىنى قىياس قىلالايمىز.

شائىر گۇمنامنىڭ ئىسمى دىۋانىنىڭ ھېچقانداق يېرىدىن

---

① مەرھۇملار ئوسمانۇزۇنىڭ «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ ئومۇمىي 18 - سانىدىكى «ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرى گۇمنام» ناملىق ماقالىسى مەنبە قىلىندى.

مەلۇم ئەمەس. بىز دىۋاندىن پەقەت شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى «كۆمنام» (نامى يوقالغان، نامسىز، نامى يوق) ئىكەنلىكىنى بىلا بىلمىز.

دىۋاننىڭ ئاخىرىدا شائىرنىڭ تۆۋە - ئىستەخپار مەزمۇنىدىكى بايانلىرى بەرىلگەن بولۇپ، بۇ بايانلار:

ئاتام ئاتى خوجەم قۇلى خوجەدۇر،
زاھىرى قۇل ھەقىقەتى خوجەدۇر.
كۆن بولۇر تۇششە كۆن قارا يەرگە،
بارماغاي تىل ئانى قارا دېرىگە،
ئىشقىدىن تۇشكەن ئىردى كۆڭلىگە تۇر،
قارالىقنى ئول ئەتكەن ئىردى دۇر.

دېگەن مىسرالارغا كەلگەندە ئۇزۇلۇپ قالىدۇ.

يۇقىرىدىكى شېئىرىي مىسرالاردىن شائىر گۇمنامنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى خۇجامقۇلى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ، شۇنداقلا يەنە شائىرنىڭ ئاتىسىنىڭ شۇ دەۋر جەمئىيىتىدە تۆۋەنكى تەبىقىگە مەنسۇپلۇقى، پەقىرانە ھايات كەچۈرگەنلىكى، شائىر گۇمنامنىڭ ماتا شۇنداق كەمبەغەل ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى تەخمىن قىلىنىدۇ.

شائىرنىڭ تۇغۇلغان يىلى ۋە ياشىغان دەۋرى ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولمىسمۇ، بىز پەقەت شائىرنىڭ باباردىنىم مەشرەپىنىڭ «مەشرەپمەن» رادىفلىق غەزىلىگە تەقلىد قىلىپ يازغان:

تېپىپ مەشرەپ يولىن تەرك ئەيلە زاھىدلىق يولىن گۇمنام،
ئەمەسمەن ماھى تەلئەت، مەي ئىچىپ مەستانە مەشرەپ مەن.

دېگەن غەزىلىدىكى مىسرالارغا ئاساسەن، ئۇنىڭ باباردىنىم

مەشرەپتىن① كېيىنكى، تەخمىنەن XVIII ئەسرنىڭ بىرىنچى چارىكىدىن كېيىنكى مەزگىللەردە ياشىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى شائىر گۈمنامنىڭ «مەشرەپ يولى»نى تۈتۈشىنى ئىستىشى ئۈنىڭ باباڭرەھىم مەشرەپتىن كېيىن ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېنىق.

شائىر گۈمنام بىلەن كلاسسىكلىرىمىزدىن خىرقىتىنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئوخشاشلا خوجامقۇلى بولغانلىقىغا قاراپ بۇلارنى بىر شەخسمىكىن دەيدىغان قاراشلارمۇ بار. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك گۈمنامنىڭ باباڭرەھىم مەشرەپتىن كېچىكلىكىنى يەنى باباڭرەھىم مەشرەپنىڭ ياش ۋاقىتلىرى خىرقىتىنىڭ خېلى ياشلارغا كېرىپ قالغان ۋە بەدىئىي ھاياتتا خېلى يۇكسەلگەن دەۋرىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، شائىر گۈمنامنىڭ خىرقىتى بىلەن بىر شەخس ئەمەسلىكى ئۆز-ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. خىرقىتى بىلەن گۈمنام ئوتتۇرىسىدىكى بەدىئىي تېما ۋە ئۇسلۇبنىڭ ئوخشاشلىقىمۇ بىزنىڭ بۇ پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ناۋادا «خوجامقۇلى» دېگەن ئىسىم ئەمەلىيەتتە ئىككى شەخسنى ئەمەس، بىر شەخسنى كۆرسىتىدىغان بولسىمۇ، گۈمنام بىلەن خىرقىتى بىر شەخس ئەمەس، قېرىنداشلار بولۇشى مۇمكىن.②

شائىرنىڭ پۈرتى قەشقەر بولۇپ، بۇنى شائىرنىڭ تۆۋەندىكى غەزەللىرى جانلىق پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

---

① باباڭرەھىم مەشرەپ ھىجرىيىنىڭ 1050 - يىلى، مىلادىنىڭ 1640 - يىلى دۇنياغا كەلگەن (مەشرەپنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى بەزى مەنبەلەردە 1657 - يىلى دەپ تىلغا ئالىدۇ) ھىجرىيىنىڭ 1123 - يىلى مىلادىنىڭ 1711 - يىلى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

② مەرھۇملىتان ئوسمانوۋ «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك شائىرى گۈمنام» «بۇلاق» ئوتۇمىي 18 - سان، 111 - بەت.

كاشغەر شەھرىدىن بىلمەك گۈمنامنىڭ يايلاغىدۇر،
دىلكۈشا، ئىشرەت فەزا① ھەر سەبزە زارى كاشغەر.

.....

نە ھاجەت ھەججى ئەكبەر② كاشغەر ئىچرە مەزارىم بار،
زىيائى چەشمە③ خاكى دەربىدىن④ سۈرمە زارىم بار.

دېمەك شائىر گۈمنام يۇقىرىقى غەزەللىرىدە، ئۆز يۇرتى قەشقەرنى «گۈمنامنىڭ يايلىقى» دېگەن ئىبارە بىلەن ئىپادىلىگەن. بىز شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ شائىر گۈمنامنى قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە ئۆزىنىڭ بالىلىق ھاياتىدىن تارتىپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قەشقەردە ياشىغان دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز.

شۇنىڭدەك شائىرنىڭ غەزەللىرىدە قەشقەر شۇنىسىگە خاس تىل خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئىپادە قىلىنغانلىقىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

قەشقەرنىڭ تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە پەن - مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭدا مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىم ۋە يازغۇچىلارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقىنى، ئۇنىڭ چاغاتاي ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشنىغان مەركەزلەرنىڭ بىرى بولغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، شائىرنىڭ قەشقەردە ئىلىم تەھسىل قىلغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ بەدىئىي پائالىيىتىنى قەشقەردە ئېلىپ بارغانلىقىنى مۆلچەرلەش ئانچە خاتا بولمىسا كېرەك.⑤

---

① ئىشرەت فەزا — ئىشرەت يۇكسەلگەن، ئىشرەت ئەۋج ئالغان.
② ھەججى ئەكبەر — ئۇلۇغ جايىنى ھەج قىلىش.
③ زىيائى چەشمە — كۆز روشەنلىكى.
④ خاكى دەر — ئىشىك ئالدى تەرىپى، بوسۇغا تۆپىسى.
⑤ مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، يۇقىرىقى ماقالىسى 111 - بەت.

شائىر گۇمنامنىڭ شەخسىي ھاياتى توغرىسىدىمۇ دەۋاندا
بىرەر تەپسىلىي بايان يوق. بىز پەقەت شائىرنىڭ:

.....

ئېشىمدۇر پەقىر يولىن تەي قىلىپ① قەتئىي تەئەللۇقدۇر②
ئىچىپ مەي تۇنۇكۈن مەن تالىبى مەيخانە مەشرەپ مەن.
ماڭا قىسمەت③ ئەزەلدىندۇر يەمەك دەردۇ بەلا قۇتىن④.
نە ئىشرەت، گۈلشەن ئىچرە زۇلۇم ئېلىدىن غەمگۇزارىم بار.
مەنى كۆرسە قاچادۇر شەيخۇلئىسلام⑤ ئەھرىمەن ⑥ يەڭلىغ
نىچۇن بوينۇمدا زۇلف تارى چىرماشقان تۇمارىم بار.

دېگەن مىسرالىرىدىن شائىر گۇمنامنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىپتىقاندا، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەنكى تەبىقىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى، ئۆز ئاتىسى خوجام قۇلىغا ئوخشاش پەقىرانە ھايات كەچۈرگەنلىكىنى، ئۆز ھاياتىدا مال - دۇنيا يىغىنغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز.

2. گۇمنامنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى

لىرىك شائىر گۇمنامنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىن بىز پەقەت ئەرشىدىن تاتلىق 1957 - يىلى يەركەنلىك سايىم ئاخۇن دېگەن كىشىدىن ئېلىپ كەلگەن غەزەللەر دىۋانىنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىسىغىلا ئىگىمىز.

---

① تەي قىلماق — يۇرمەك، ماڭماق.
② قەتئىي تەئەللۇق — دۇنيادىن ئۈزۈلۈش، مال دۇنيا قىلماسلىق.
③ قىسمەت — ئۈلۈش، تەقسىم قىلىنغان نەرسە.
④ قۇت — ئوزۇق، يېمەكلىك.
⑤ شەيخۇلئىسلام — ئىسلام دىنى بويىچە ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىدىكى كىشى.
⑥ ئەھرىمەن — شەيتان.

بۇ دىۋان 105 × 165 سم ھەجمىدە بولۇپ، ئۇشتىلەنگەن يەرلىك قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن. خېتى ئانچە ياخشى ئەمەس. دىۋاننىڭ قولىمىزدا بار قىسمىدا كۆچۈرگۈچى كۆچۈرۈلگەن يىل، كۆچۈرۈلگەن ئورۇن توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ.

دىۋاندىكى غەزەللەر شەرق كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدىسى بويىچە قافىيىسىنىڭ ئاخىرقى ھەرپىگە قاراپ ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپى بويىچە تىزىلغان. ئەپسۇسكى بۇ دىۋان تولۇق ئەمەس، باش تەرەپتىن «ا» ھەرپىدىن تارتىپ تاكى «ر» ھەرپىگىچە بولغان توققۇز ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان قافىيىدىكى غەزەللەر (تەخمىنەن يىگىرمە نەچچە ۋاراق) دىن تاشقىرى، كىتابنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قافىيىسى «ش، س، م، ط، ظ، غ، ق» ھەرپلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان غەزەللەر نېمىشقىدۇر كۆچۈرۈلمىگەن. ئەمەلىيەتتە بۇنداق بىر داغلىق شائىرنىڭ بۇنداق قافىيىلەردە غەزەل يازماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. دىۋاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا قافىيىسى «ە» (ئە) ھەرپى بىلەن ئاياغلاشقان غەزەللەردىن كېيىن يەنە يىگىرمە ئىككى ۋاراق كەم. دىۋاننىڭ ئەڭ ئاخىرىدا شائىرنىڭ ئۆزى ھەققىدە قىلماقچى بولغان بايانى باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن تۈگىمەستىن ئايىغى ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇنداق قىلىپ يۇقىرىدىكى كەم ۋاراقلارنى ھېساب قىلمىغاندا، پۈتۈن دىۋاندىن ھازىر قولىمىزدا بارى جەمئىي 109 بەت بولۇپ، بۇنىڭدا گۈمنام تەخەللۇسى بىلەن يېزىلغان 85 غەزەل، ئىككى مۇخەممەس، 25 رۇبائى، 198 مىسرا تەرجىئى بەند بار.

دىۋاندىكى بىر نورمالسىزلىق شۇكى، غەزەللەر ھەرقايسى ھەرپ قافىيىلىرىدىكە تەڭ بۆلۈنمىگەن. مەسىلەن، «ر» قافىيىسىگە 28 غەزەل، «ن» قافىيىسىگە 16 غەزەل، «م» قافىيىسىگە 15 غەزەل، «ك (جۈملىدىن ڭ)» قافىيىسىگە 8

غەزەل تۇغرا كېلىدۇ. قالغان مەرپىلەرنىڭ ئالدىغا بەش، كەينىگە ئىككىدىن توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال قولىمىزدىكى دىۋانىنىڭ شائىر گۇمنامىنىڭ ئەسلى دىۋانىنىڭ پۈتۈن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولماستىن، بەلكى كۆچۈرگۈچىنىڭ ئىستېتىنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن تاللاپ كۆچۈرۈۋالغان قول يازما نۇسخىسى ئىكەنلىكىنى، شائىر غەزەللىرىنىڭ تولۇق توپلىمى تېخى خەلق ئارىسىدا يوشۇرۇن ساقلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دىۋانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا قانداقتۇر بابارەھىم مەشرەپنىڭ بىرقانچە غەزەل ۋە مۇخەممەسلىرىنىڭ مەشرەپ تەخەللۇسى بىلەن كۆچۈرۈلۈپ قويۇلۇشى يۇقىرىقى قارىشىمىزنىڭ بىرئاز ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دىۋان شائىر گۇمنامنىڭ بىزگە مەلۇم قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى كەمدىن - كەم تېپىلىدىغان مۇھىم ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

§2. گۇمنام شائىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

1. گۇمنام شائىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

شائىر گۇمنامنىڭ دىۋانىدىكى غەزەللەر ئومۇمەن ئىنشىق - مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان. شائىر ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئوي - پىكرىنى مۇشۇ تېمىدىكى غەزەللىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلغان.

شائىر گۇمنام ئۆزى تاللىغان بۇ تېمىدا ئارقىلىق ئانا تۇپرىقىغا بولغان چەكسىز سۆيگۈ - مۇھەببىتى، ۋەتەنپەرۋەرلىك

تۇيغۇسى، ئەركىن ئىنسانىي سۆيگۈ توغرىسىدىكى سەمىمىي ۋە چوڭقۇر ھېسسىياتى، ئىنسانىي ھېس - تۇيغۇ، ئىنسانىي پەزىلەت ۋە ئىنسانىي گۈزەللىك، ۋاپا ۋە ساداقەت، ئىنسانلار ئارىسىدىكى تەڭلىك قاتارلىق ئىجتىمائىي ۋە ھاياتىي مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەن. ئۆزبېكنىڭ بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن ئىلغار پىكىرلىرى، ئەخلاقىي ۋە پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. شۇنداقلا يەنە ئۆز غەزەللىرىدە تەركىدۇنيالىققا دەۋەت قىلغۇچى، جاھىل، مۇتەئەسسىپ سوپى - زاھىدلارنى ئۆتكۈر ھەجۋىي تىل بىلەن دۇمبالىغان. رەزىللىك، بىئاپالىق، بولۇپمۇ كىشىلەرگە «دەرد - ھەسرەت كەلتۈرگۈچى زامان»دىن نەپرەتلىنىپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان.

ئەڭ مۇھىمى، گۈمنام غەزەللىرىدە ئانا تۇپراققا بولغان چەكسىز سۆيگۈ - مۇھەببەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى گويا بىر گۈلىخان كەبى يالقۇنجاپ، شائىر ئىجادىغا زور قىممەت ۋە رېئال ئەھمىيەت بېغىشلايدۇ.

نە ھاجەت ھەججى ئەكبەر، كاشغەر ئىچرە مازارىم بار،
زىيائى چەشمە خاكى دەربىدىن سۈرمە زارىم بار.
مېنى كۆرسە قاچادۇر شەيخۇلئىسلام ئەھرىمەن يەڭلىغ،
نەچۈن بوينۇمدا زۇلفى يار چىرماشقان تۇمارىم بار.

ئىنسانپەرۋەرلىك، شائىر بۇ مىسرالاردا ئۆز ئانا يۇرتى قەشقەردە ھايات كەچۈرۈشنى ئۇلۇغ جايغا ھەجگە بېرىشتىن ئارتۇق كۆرىدۇ. يارنىڭ چېچىنى بوينىغا تۇمار قىلىپ ئېسىپ، شەيخۇلئىسلامنى ھۈركۈتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر تەبىئىي ھالدا ئانا يۇرتى قەشقەرنى يۈكسەك بىر سۆيگۈ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى بىلەن مەدھىيىلەيدۇ.

ئۇدۇ① ئەنبەر تۇفراغىدۇر، ئابى كەۋسەردۇر سۈيىمە
دۇررۇ - مەرجان تاشلارىدۇر كۆھسارى كاشغەر.
يا پەرى يا ھۇر يا باغى ئىرەم② ياد ئەيلەمەس
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەركىم دۇچارى كاشغەر.
ھۇشمەندۇ دەرد مەندۇ مەردۇ زەندۇرلەپ چۇقەند،
ئارى خەندان،③ سىبى رەئنا④ مەرنە بارى كاشغەر.
كاشغەر شەھرىن بىلىك كۆمنامنىك يايلاغىدۇر،
ھەلكۆشا، ئىشرەت فەزا ھەر سەبزە زارى كاشغەر.

بۇ غەزەلنى، ئەلۋەتتە، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۆز ئاتا يۇرتى، ئۆز ۋەتىنىگە بولغان مۇھەببەت كۆيلەنگەن غەزەللەرنىك نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ. قىسقىسى، بۇ غەزەل شائىرنىڭ ئاتا يۇرتى قەشقەر ھەققىدىكى ياخشى مۇقامىدۇر.

شائىر تۆۋەندىكى مىسرالىرى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ بىرەر ماكانى يوقلۇقىنى، ئەگەر كۆڭۈلنىڭ كۆزى بىلەن قارايدىغان بولسا، ھەممە جايدا مۇھەببەتنىڭ بولىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

ئىشقنىڭ كوۋنۇ مەكان ئىچرە ماكانى يوقتۇرۇر،
لەيلى باقساڭ جان كۆزىدە ئىشقسىز يوقتۇر مەكان.

شائىر گۈمنام تۆۋەندىكى مىسرالار ئارقىلىق ساپ، سەمىمىي مۇھەببەتنى زوق - شوخ بىلەن كۆيلەيدۇ. ئۆز سۆيگۈسىگە

---

① ئۇدۇ — خۇش پۇراق بىر خىل دەرەخ.
② باغى ئىرەم — ئەپسانىۋى گۈزەل بىر باغنىڭ نامى.
③ ئارى خەندان — گۈلۈپ تۇرغان ئانار.
④ سىبى رەئنا — قىزىل ئالما.

سادىق بولغان ئاشقىنىڭ پەرىلەرنىڭمۇ ھۆسنىگە قاراپ قويمايدىغانلىقىنى، ھەتتا جەننەت بىلەن ھۇر قىزلاردىنمۇ كېچىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ:

ئاشقى سادىق قىيا باقماس پەرىلەر ھۆسنىگە،
تەڭ ئېتىپ جەننەتى رىزۋان① ھۇرى غىلماندىن كېچەر②.

دېمەك، شائىر گۈمنام يۇقىرىقى مىسرالاردا رېئال ئىنسانىي گۈزەللىكنى دۇنيادىكى بارلىق گۈزەللىكلەردىن ھەتتا جەننەتتىكى ھۇرى پەرىلەرنىڭ گۈزەللىكىدىن يۇقىرى قويغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، شائىرنىڭ ئەينى دەۋر شارائىتىغا نىسبەتەن خېلى تەرەققىيپەرۋەر، ئىلغار پىكىرلىك كىشى ئىكەنلىكىنى ئەيىنەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

شائىر گۈمنام غەزەللىرىدە يارنى — ئەمەلىيەتتە ئىنسانىي مۇيگۈنى ئۇلۇغلاپ، تەرىدۇنيا چىلىقنى قاتتىق ئەيىبلىگەن:

زۇھىد ئېلىدىن روز مەھشەر ئىستەگەي سەۋمۇنەماز،
گۈلشەنى ھۆسنى تىلەر ئېلىنىڭ گۈناھى ئۆزگەدۇر.
قاشىن كۆرگەچ نېچۈك ئايلانمايىنكىم قىبلەگاھىمدۇر،
ئاياغىڭغا نېچۈن باش ئۇرمايىنكىم سەجدە گاھىمدۇر.

شائىر گۈمنام ئۆز غەزەللىرىدە ئۆز سۆيگىنى ئۇچۇن چەككەن ھەرقانداق جاپالىرىنىڭ راھەت بىلىنىدىغانلىقىنى، يار ۋەسلىگە يېتىش ئۇچۇن جاپا - مۇشەققەت چېكىش لازىملىقىنى، كىشىلەرنىڭ ئەجىر قىلماستىن راھەت - پاراغەت ئىزدىمەسلىكى لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتىدۇ.

---

① جەننەتى رىزۋان — «رىزۋان» دەپ ئاتىلىدىغان جەننەت.
② ھۇرى غىلمان — جەننەتتىكى خىزمەتكار ھۇرلەر.

بولهەۋەسلەر بىناھايەتتۇر قاچان تاپقاي خەبەر،
ئىشق ئاتىسىن تۇتقان بىلەن تا بولماغۇنچە باغرى قان.
ئانىك ئىشمكىدە گۈمنام خار ئىلە خارانى① ياستانساك②
دېگىل يوق باغى جەننەت ئىچرە بو يەكلىغ قۇماشمدۇر③.
گەر مۇيەسسەر بولماسا ۋەسلى، تەلەپ ئۇتىدا كۆي،
ئىشىق تىللاسىنى ئالماق ئېرسە، مېھنەتدۇر مەھەك.

شائىر گۈمنام ئۆز غەزەللىرىدە يەنە ئىشىق مۇھەببەتنىك مەردىنىك ئىشى ئىكەنلىكىنى، نامەرد بولماسلىق، نامەردلەر ئالدىدا ھەرگىز كۆز يېشى قىلماسلىق لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. نامەرد چىدىماسلارنى بولسا ھەجۇي تىل بىلەن قاتتىق قامچىلايدۇ.

غەمزەئى چەشىم④ ئەگەر بۇدۇر قىلمە نەززارە زاھىدا،
مەئرىكە⑤ مەدرىنىك ئىشى ھەيز⑥ ئېسە چەكارە⑦ دۇر.
مۇسۇلمان ئىمەس نامەرتكە سېپن كۆز ياشىك تۆكسەك،
غەمىنىك گۇھەردىن ئول كىمسەگە ئىسار⑧ ئەتىپ بولماس.

گۈمنام ئۆز غەزەللىرىدە يەنە كىشىلەرنى سەۋرچان بولۇشقا، قۇرۇق ھاۋايى ھەۋەسكە بېرىلمەسلىككە، ئۆز نەپسىنىك ئارقىسىغا كىرمەسلىككە، ماختانچاق بولماسلىققا ئۇندەيدۇ، ماخ-

① خارا — قاتتىق تاش.
② ياستانماق — ياستۇق قىلىپ ياتماق، مۆلۈنمەك.
③ قۇماش — رەخت، توقۇلما رەخت.
④ چەشم — كۆز، بۇلاق.
⑤ مەئرىكە — مەرىكە، كۆرەش، مۇسابىقە.
⑥ ھەيز — قان سېپىش، ھەيز.
⑦ چەكارە — ئەمگەك ئىشى، قانداق ئىش.
⑧ ئىسار — بېرىش، تەقدىم قىلىش، مەرھەمەت قىلىش.

تانچاقلىقنىڭ ئاخىرى بولسا كىشىنىڭ ھۈرەمتىنى يوقىتىدۇ دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

لەچەبى سەبزى سەن قىلمە تەكەللۇم ئىشقىدىن ھەرگىز،
كىشىكىم بۇلھەۋەسدۇر ① مەھز② ئەسرار ئېتىپ بولماس.
تەۋەھھۇم ئەيلەگىل③ ھەقدىنۇ خۇدپەسەند④ ئولما
كى قەھرى زەللەت⑤ ئېرۇر تۈخمى خۇد نەمالىغىنىڭ⑥

شائىر گۈمنام ئۆز زامانىسىدىكى تەڭسىزلىكتىن رەنجىيدۇ. شۇڭا ئۆز شېئىرلىرىدا كىشىلەرنىڭ باراۋەر بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شائىرنىڭ تۆۋەندىكى بىر بەيىتىنى (ئۇ گەرچە ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق بېرىلگەن بولسىمۇ) ئەمەلىيەتتە شائىرنىڭ تەڭلىك ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرىنىڭ ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ.

بەزم ئارا گۈلشەن يۈزۈڭگە ئەيىب ئەمەس قىلسام نەزەر،
باغ ئارا كىرسە بارابەردۇر، پەقىرۇ شاھۇ بەگ.

شۇ نەرسىنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش ھاجەتكى، شائىرنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، شائىردا شۇ دەۋرلەردە ئۇتتۇرا ئاسىيادا، جۈملىدىن قەشقەردە كەڭ كۆلەمدە ئەۋج ئالغان تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ تەسىرى بارلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

---

① بولھەۋەس — ھەۋەسكار، بىرەر نەرسىلەرنى ھەۋەس قىلغۇچى.
② مەھز — ھەرگىز.
③ تەۋەھھۇم ئەيلە — قورقمىغىن.
④ خۇدپەسەند — تەكەببۇر، مەلمەن.
⑤ قەھرى زەللەت — خارلىق ئەندىشىسى.
⑥ خۇد نەما — ماختانچاق، شۆھرەتپەرەست، ئۆزىنى كۆرسىتىش.

لېكىن بۇ ئەھۋالنى ئەينى دەۋرنىڭ مۇھىتى بىلەن باغلاپ چۈشىنىش كېرەك. يەنى گۇمنام غەزەللىرىدە تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى، ھاياتقا قارىتا ئۇمىدسىزلىك، ئۆلۈمدىن زارلىنىش، ئاخىرەتنىلا كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بۇ دۇنيانى يادىدىن چىقىرىش قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىمەيدۇ. شۇڭا بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ غەزەللىرىنىڭ ئىجابىي رولىغا ھەرگىز تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ.

2. گۇمنام شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى

گۇمنام غەزەللىرى يۇقىرىقىدەك مەزمۇن تىرەنلىكىدىن تاشقىرى، بەدىئىي تەسۋىر ماھارىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، ۋەزىن ۋە قافىيىلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقى، ئاھاڭدارلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. دىۋانىدىكى غەزەللەر ئۇنىڭ ئىلھامى راۋان، تىلى ئۆتكۈر ۋە چۈچۈك، بىلىمى كەڭ ۋە چوڭقۇر، بەدىئىي ماھارىت جەھەتتە خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن زات ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شائىر گۇمنامنىڭ شېئىرلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا تۆۋەندىكى بىرنەچچە ئالاھىدىلىكلەرنىڭ گەۋدىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز.

1) شائىر گۇمنام ئۆز غەزەللىرىدە ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن — ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇللىرىدىن ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىسىنى ئوبرازلىق، جانلىق، تەسىرلىك قىلىشقا تىرىشقان.

بىز ئىمەس جەننەت تەلەب نې ۋەجهدىن شاد ئولمالى،
كۈن يۈز ئۇزرە قوش ھىلال ئىچرە ئىشرەت بابى① بار.
كۆزۈڭ كەبى ئالەمدە نى يەردە قاراقچى بار،
ئىككى قىلىچى دائىم ئۇستىدە ھەمايىلدۇر②.

① بابى — ئىزىك.
② ھەمايىل — نېمىغىلىق.

دېمەك، شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۆزى تەسۋىرلىگەن گۈزەل يارىنىڭ قىيىشىنى بىردەم يېڭى چىققان ئايغا، بىردەم قاراقچىنىڭ قىلىچىغا ئوخشاتقان.

كىشىۋەرى ئالەمنى شەلەر ئېل بىلە تەسخىر ئېتەر،
شەھرى دىل ئالماقتە دىلبەرنىڭ سىپاھى ئۆزگەدۇر.

(پادىشاھلار دۇنيا مەملىكەتلىرىنى ئادەم كۆچى بىلەن بېسىۋالىدۇ. كۆڭۈل شەھرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن دىلبەرنىڭ ئىشلىتىدىغان قوشۇنى باشقا).

شائىر يەنە يۇقىرىقىدەك سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بىر قىسىم پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى جانلىق قىلىپ ئىپادىلەپ بەرگەن.

2) شائىر گۈمنام مۇبالىغە ئۇسۇلىدىنمۇ ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، كىتابخانلارنى ھەيران قالدۇرىدىغان ماھارەت كۆرسەتكەن.

جەھانغە شەمئ تولسە چىقماسا كۈن تىيمرەلىك كەتمەس،
بۇ رەڭ ئالەمگە ئەي گۈمنام جانان نۇرى تۇتاشىپدۇر.

(كىچىسى بۇتۇن دۇنياغا شام يېقىپ قويغىنىڭدىمۇ يەنىلا قارانغۇلۇق كەتمەيدۇ، بۇ نەدىن كەلگەن يورۇقلۇقكىن دېسەم، ئەي گۈمنام جانانىنىڭ نۇرى تارالغان ئەمەسمىكەن؟!)

3) گۈمنام غەزەللىرىدە خۇددى ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى غەزەللىرىدىكىدەك لىرىك خىتابلارمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. شائىر بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي-پىكىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆچەيتكەن. بىز بۇ

ئەھۋالنى كۆپىنچە غەزەللىرىنىڭ چۈشۈرگىسى سۈپىتىدە غەزەللىنىڭ ئاخىرقى بەيىتلىرىدە ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن،

سەنى گۈمنام ئەگەر ھىجىر ئوقى مىڭ پارە قىلۇر،
غەم يېمە، لەئىل تۈمەن پارەدۇر ئەرزان ئولماس.
تولا قان يىغلاما گۈمنام، پاتقان كۈن كەبى كۆز يۇم،
جەھاننى تۈتقۇسى قان مېھىردېك خۇنبار① ئەتىپ بولماس.
ئول ئېتەك تۈتماق ھەدى ئېرمەس ئىدى گۈمنامنىڭ،
ئىشىق زوردىن يىراقتىن بولسا ھەم سۈندى بىلەك.
قاچان يېتەرسەن ئاڭا مىڭ ھەۋا بىلەن گۈمنام،
كېل ئېمدى بار يوقۇم بىر يولى ئىدا قىلايمن.

4) گۈمنام غەزەللىرىدە ئاتاغلىق شائىر، مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاساس سېلىپ بەرگەن سەككاكى، لۇتفى، خۇرشىتلار تەرەققىي قىلدۇرغان ھەرپ ئارقىلىق ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلىمۇ تولىمۇ يۇكسەك ماھارەت بىلەن قوللىنىلغان. مەسىلەن:

جىسم ئېرمەس ھەرفى جان ئول ئاينىڭ شەكلى جەمالىدۇر،
ئەلف ئېرمەس ئارادا يار قەددىنىڭ مىسالىدۇر.

بۇ بەيىتتا «جان» سۆزىدىكى «ج» ھەرپىنى گۈزەلنىڭ جامالىنىڭ شەكلىگە ئوخشاتسا، «ا-ئەلف» ھەرپىنى يارنىڭ تىك تۇرغان قەددىگە ئوخشىتىدۇ.

5) گۈمنام غەزەللىرىدە ئۆز پىكىرلىرىنى جانلىق،

① خۇنبار — قانلىق ياش تۆكۈچى، قانتىمق يىغلىغۇچى

مەنتىقلىق، ئاممىباب، چۈشىنىشلىك قىلىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن، خەلق ماقال - تەمسىللىرىدىن پايدىلانغان. بىز بۇنىڭدىن شائىر- نىڭ خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىگىمۇ خېلى كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن:

ئايمادىم سىرتىمنى ئېلىگە ئىشق ئۆزى فاش ئەيلەدى،
ئوت سالىب ماموق ئىچىگە قايدا قالسۇن ياشۇرۇن.

دېگەن بەيىتتە «پاختىنىڭ ئىچىدە ئوت ساقلىغىلى بولماس» دېگەن ماقالىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلانغان.

6) گۈمنام غەزەللىرىنىڭ تىلى ناھايىتى باي ۋە خىلمۇ- خىل بولۇپ، بىز ئۇنىڭدا تىل كەمبەغەللىكىنى ھېس قىلالمايمىز. ئۇنىڭدا تىل چاغاتاي ئەدەبىياتىدا ئادەت بولغىنىدەك ئەرەب، پارس سۆزلىرى كەڭ قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى يېنىك بولۇپ، كىشىلەرنىڭ چۈشىنىشى ناھايىتى ئاسان.

يۇقىرىقىلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك بولىدۇكى، تىل ۋە بەدىئىي ماھارىتى مۇنچە ئۇستۇن بولغان شائىرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يازغان ئەسەرلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئەپسۇسكى بۇ ئەسەرلەر ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم ئەمەس.

لىرىك شائىر گۈمنامنىڭ قولىمىزدىكى «گۈمنام غەزەل- لىرى» ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي قىممىتى بىلەن بىزگە ئىسمى نامەلۇم شائىردىن قېپقالغان «گۈمنام» دېگەن تەخەللۇسىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن گۈم بولماسلىقى (يوقاپ كەتمەسلىكى) ئۈچۈن قويۇلغان مەڭگۈ تاش ھېسابلىنىدۇ. ①

---

① مىرسۇلتان ئوسمانۇۇ، يۇقىرىقى ماقالە، 120 - بەت.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. گۇمنامنىڭ ھاياتىنى سۆزلەڭ.

2. گۇمنامنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

3. گۇمنام شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

4. گۇمنام شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى قانداق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

---

① ھېكايىلەرنى ئاساسەن ئاپتورنىڭ ئۆز ئېغىزدىن ئاڭلىغان.

IV باب. مۇھەممەد سەدىق بەرشەدى

§1. مۇھەممەد سەدىق بەرشەدىنىڭ ھاياتى

XVIII ئەسىردە ياشىغان ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر مۇھەممەد سەدىق بەرشەدىنىڭ پەندـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى مەشھۇر ئەسىرى ــ «سەدىقنامە» ئۇيغۇر كلاسسىك پروزىسىنىڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىن بىرىدۇر.

ئالىم مۇھەممەد سەدىق بەرشەدىنىڭ ھاياتى ۋە تەرـجىمھالىغا ئائىت ماتېرىياللار ناھايىتى ئاز. ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىگە ۋە ئاپتور بابلىرىغا كىرگۈزۈلگەن قىسمەن ماتېرىيالـلارغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەد سەدىق بەرشەدى مىلادى 1715 ـ يىلى ئاتۇشتا تۇغۇلغان. شۇ ۋاقىتلاردىكى بىلىم يۇرتلىرى بولغان ئاتۇش ۋە قەشقەردىكى مەدرىسلەردە بىرنەچچە يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى، پەلسەپە ۋە قانۇنچىلىققا دائىر بىلىملەرنى ئەتراپلىق ئۆگىنىپلا قالماي، بەلكى ئەرەب، پارس تىللىرىنى تېرىشىپ ئۆگىنىپ، ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. جۇملىدىن XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى قابۇس ئىبنى ۋەشمەگىرنىڭ ئۆز ئوغلى گىلان شاھقا قارىتىپ ئاتىسىنىڭ ئۆز ئوغلىغا قىلغان نەسىھىتى تەرىپلەنگەن يازغان «قابۇسنامە» ئەسىرىنى تەپسىلىي ئۆگىنىپ تەتقىق قىلغان.

مۇھەممەد سەدىق بەرشەدى شۇ چاغدىكى قەشقەرنىڭ

هاكىمى مۇھەممەد ئىبراھىمبەگ① كېپەكبەگ ئۇغلىنىڭ تەۋسىيىسى ۋە ياردىمى بىلەن 1785 - يىلى ئۆز ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشىپ، ئۇچ يىل ئىچىدە يەنى 1787 - يىلى يېزىپ تاماملىغان.

ئالىمنىڭ ئەسىرىدىكى بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ «سەددىقنامە» نى يېزىشتىن بۇرۇن، خەلق ئاممىسى ئىچىدىن باي ماتېرىياللارنى توپلاش ئۈچۈن قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق مۇشۇ كەڭ زېمىنلارنى سایاھەت قىلىپ ئىزدەنگەن. ئەسەرنىڭ ئىلى ۋە مەزمۇنى ھەققىدە خەلق ئىچىدىن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان.

ئالىم مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ ئەسلى قول يازمىسىنىڭ كىرىش سۆزىدىكى بەزى خاتىرىلەر بىزنى ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، مەقسىتى، كىم تەرىپىدىن تەشەببۇس ۋە ياردەم قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى ناھايىتى ئاددىي مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئالىم مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق بىر كۇپلېت شېئىرنى يازغان:

يېشىم يەتمىش بەشكە يەتكەندە كۆرەشتىم تاغ ئىلە،
قازدىم بەھرى پەتكەي دەپ تاغنى تىرناقىم ئىلە.

يۇقىرىقى بىر كۇپلېت شېئىردىن مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ «سىدىقنامە» ئەسىرىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا

① مۇھەممەد ئىبراھىمبەگ — 1750 - يىللاردىن كېيىن قەشقەرگە ھاكىم بولغان خوش كېپەكبەگنىڭ ئوغلى، ئۇ دادىسى خوش كېپەك قىزىلئارا تەرىپىدىن ئۇلۇغ ئولكە قەدىن كېيىن قەشقەرگە ھاكىم بولغان.

دا ـ يەتمىش بەش ياشقا كىرگەندە يېزىشقا كىرىشكەنلىكىمى، يەنە بىر تەرەپتىن. خۇددى تىرناق بىلەن تاغ قازغاندەك مۇشەققەتلىك ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، ناھايىتى جاپالىق ئىزدىنىش لەرنى ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى تالانتلىق ئالىم ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ نادىر ئۇستىلىرىدىن بولۇشىغا قارىماي، ئۆز دەۋرىدىكى ئومۇمىي يۈزلىنىشكە ئايلىنىپ قالغان ئەسەرنى ئەرەب ۋە پارس تىلىدا يېزىش قائىدىسىنى كەسكىنلىك بىلەن بۇزۇپ تاشلاپ، «سىدىقنامە»نى ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىدا يازغان. ئاپتور ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا بۇ ھەقتە ئالاھىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ ئەسكەرتىدۇ: «پۈتۈن ئالىمى خاسقا بەھرى يەتكۈزمەك ئۈچۈن، بۇ دىيارنىڭ خەلقى ئەلپازى تۈركى بىلەن سۆزلەشكەچكە، مەن بۇ ئەسىرنىمنى تۈرك لەپزىدە يازدىم». بۇنىڭدىن مۇئەللىپنىڭ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىتىنى ئوڭايلا ئۇقۇۋالغىلى بولىدۇ.

§2. مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ ئىجادىيىتى

ئالىم مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ ئىجادىي ممراسىدىن ھازىرچە بىزگە مەلۇملۇق بولغىنى مانا مۇشۇ «سىدىقنامە» دۇر. «سىدىقنامە» گەرچە ئۇسلۇب جەھەتتىن «قابۇسنامە» نى ئۆزىگە ئۈرنەك قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ «قابۇسنامە» دىن مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەسىلىلەرنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بەرگەنلىكى، تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئۇپتىن پەرق قىلىدۇ.

«سىدىقنامە» پەندى ــ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى نەسرىي ئەسەر بولۇپ، جەمئىي 44 بابتىن تۈزۈلگەن. ئالىم مۇھەممەد

سىدىق بەرشىدى ئۆزىمۇ «بۇ كىتابنى 44 ياش بىلەن بەنا قىلدىم»① دەپ ناھايىتى ئېنىق ئېيىتقانىدى.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى تولىمۇ كەڭ دائىرىدە بولۇپ، ئەسەر- دە مۇئەللىپ سىياسەت، پەلسەپە، قانۇن، ئەدەبىيات، دىن، ئەخلاق، تۇرمۇش، مىللىي ئۆرۈپ ـ ئادەت قاتارلىق ئىلىم- پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى ۋە مەلۇم ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ، كىشىلىك ئەخلاق ۋە ئۇنىڭ ئۆلچەملىرىنى مۇكەممەل ۋە تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ، ئىنسان- پەرۋەرلىك، ئادالەت، ھەققانىيەت، راستچىللىق، ۋاپادارلىق، قەھرىمانلىق، مەرىپەتپەرۋەرلىك كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

«سىدىقنامە»نىڭ بەشىنچى بابى بولغان «ئاتا ئانىنىڭ ھەققىنى بىلمەكنىڭ بايانى» بىز ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، مۇئەللىپ بۇ بايانداا ئاتا ـ ئانىلارغا ۋە پەرزەنتلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. مۇئەللىپ، ئالدى بىلەن، پەرزەنتلەرگە نەسى- ھەت قىلىپ، ئاتا ـ ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، ئۇلارغا جان دىلى بىلەن كۆيۈنۈش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، ئاتا ـ ئانىسىنى خارلىغان، كەمستكەن ۋە پەس كۆرگەن بەغەرەز، ھارامزادە- لەرنى ئىنسانىي قىلىپىدىن چىقىپ كەتكەن، تۆزكور، ئىپلاس، قارا يۈز ئادەملەر دەپ قاراپ، بۇنداق كىشىلەردىن ناھايىتى قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ شۇنداقلا مۇئەللىپ بۇ بايانداا، ئاتا ـ ئانىلارغا نەسىھەت قىلىپ، ناھايىتى چىرايلىق، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار بىلەن ئاتا ـ ئانىنىڭ پەرزەنتلىرىگە بېرىدىغان تەربىيىسىنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى، بۇنىڭغا ھەرگىز سەل قارىشقا بولمايدىغانلىقىنى جىددىي رەۋىشتە ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

---

① «تەشقەر ئەدەبىياتى» 1982 - يىللىق 2 - سان، 51 - بەت.

ھەسەلەن،

«ئاتا ـ ئانىمنىڭ ئەڭ ئاددىي ھەققى ئۇشبۇدۇركىم، ئاتا-ئاناڭنىڭ ۋاسىتە بولۇشى بىلەن، سەن دۇنياغا تۇغۇلدۇڭ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتا ـ ئاناڭنى ھەمىشە ھۆرمەت قىل ۋە ئۇنى ئۇلۇغ بىل. ئاتا ـ ئاناڭ سېنى كىچىكىڭدىن تارتىپ مېھىر-مۇھەببەت بىلەن پەرۋىش قىلىپ چوڭ قىلدى، ياخشى ئىش، ياخشى كەسىپلەرنى ئۆگەتتى، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ سېنىڭ ياخشى ئادەم بولۇشۇڭنى تىلەيدۇ.

ئاتا ـ ئاناڭنىڭ كۆڭلىگە ھەرگىز ئازار بەرمە ۋە رەنجىتمە. سەن ئۇلارنى رەنجىتسەڭ بۇ دۇنيادا پۈتۈن ئىنسان ساڭا نەپرەت ياغدۇرىدۇ». مېنىڭ مۇشۇنداق ياخشى ۋە ئوبدان ئادەم بولالىشىم ئاتا ـ ئانامنىڭ سەۋدىسى ۋە تەربىيە قىلىشىدىن بولغان دەپ تونۇغىل. ئاتا ـ ئاناڭنى ھەرگىز پەس كۆرمە ۋە كەمسىتمە. ئۇلارنى پەس كۆرۈپ ھۆرمەت قىلمىساڭ، سېنىمۇ ھەرگىز ياخشى ئادەم دېگىلى بولمايدۇ، ئاتا ـ ئانا دەرەخنىڭ غولىغا، بالا دەرەخنىڭ شېخىغا ئوخشايدۇ. شاخ غولىنىڭ قەدرىنى بىلمىسە، شاخنىڭمۇ قىممىتى بولمايدۇ ياكى ئاتا ـ ئانىنى مېۋىلىك دەرەخكە ئوخشىتىش مۇمكىن. مېۋىلىك دەرەخنىڭ تەربىيىسى ياخشى بولسا، ئۇنىڭ مېۋىسى ھەم كۆپ، ھەم يوغان ھەم شېرىن بولىدۇ.»

ئالىم مۇھەممەد سىددىق بەرشىدى يۇقىرىقى بايانىنىڭ ئاخىرىدىكى ئەقىل ـ پاراسەت ھەققىدە مالنى بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ھەرقانداق پۇل-مالنى بېسىپ چۈشىدىغان، ئۇنى ئالتۇن ـ كۈمۈشكىمۇ سېتىۋالغىلى بولمايدىغان، ئەڭ ئېسىل خىسلەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى ئەقىل ـ پاراسىيەت ئىگىلەشكە، غەيرەتلىك بولۇشقا چاقىرىدۇ. مەسىلەن،

«... پۇل - مالنىڭ يوقلۇقىدىن كەمبەغەل بولساڭمۇ، ئەقىل - پاراسەت، غەيرەتىكە باي بولغىل. سېنىڭدە ئەقىل- پاراسەت، غەيرەتنىڭ بولۇشى پۇل - مالنىڭ بولۇشىدىن كۆپ ئەۋزەلدۇر. چۈنكى ئەقىل - پاراسەت، غەيرەت بولسىلا، پۇل- مالنى تاپقىلى بولىدۇ، پۇل - مال بىلەن ئەقىل - پاراسەتنى تاپقىلى بولمايدۇ. پۇل - مال كۆپ بولۇپ، ئەقىل - پاراسەت بولمىسا، پات پۇرسەتتە موھتاج ۋە گاداي بولىدۇ. ئەقىل- پاراسەتنى ئوغرى ئالالمايدۇ، ئوت كۆيدۈرەلمەيدۇ، سۇ ئاققۇ- زالمايدۇ.»

مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى «سىدىقنامە» نىڭ ئالتىنچى بابى بولغان «ھۈنەرنىڭ گۆھىردىن زىيادىلىكىنىڭ بايانى» نىڭ بىرىنچى ئابزاسىدا، ھۈنەرسىز كىشىنى ياپراقسىز دەرەخ- كە ئوخشىتىپ، ھۈنەرنى ئەتىۋارلاپ، ئۇنى قانداقتۇر گۆھەر- دىن، ئاتا - ئانىلار ئەزانچىللاپ قويغان ھەرقانداق ئۇلۇغ ئىسىملاردىن، ئېسىل ئالمي شەجەرىلەردىن ئاللىقانداق ئۈستۈن قويمىدۇ. مەسىلەن، ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانىنى ئاڭلاپ باقايلى:

«گۆھەرلىرىڭنىڭ كۆپلۈكىدىن ھۈنىرىڭنىڭ كۆپ بولۇشى ياخشىدۇر. ھۈنەرسىز كىشى خۇددى ياپراقسىز دەرەخكە ئوخ- شايدۇ، ئۇنىڭ غولى، شېخى بولغان بىلەن سايىسى بولمايدۇ. ھۈنەرسىز كىشى قانچە ئالمي نەسەبلىك ئېسىلزادە بولغىنى بىلەن خالايىق ئارىسىدا ھۆرمەتكە ئىگە بولالمايدۇ. شەرەپ ئەقىل بىلەن ھۈنەردىن، ئۇلۇغلۇق ئىلىم بىلەن پاراسەتتىن ھاسىل بولىدۇ، باياشات بىلەن نەسەبتىن ياكى داغدۇغىلىق ئىسىمدىن ھاسىل بولمايدۇ. ئاتا - ئاناڭ سائا ئۇلۇغ ۋە ئاتاق- لىق كىشىلەرنىڭ نامىلىرىغا ئوخشىتىپ ھەشىمەتلىك ئىسىملارنى قويسىمۇ، ئۇنىڭدىن سائا قىلچە ياخشىلىق كەلمەيدۇ. ئۇ ئىسىم

سېنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش، كىشىلەر ئارىسىدىن سېنى چاقىرىشنىڭ ئالامىتى، نىشانىسى بولالايدۇ، خالاس.»

ئالىم يەنە ئۆز پىكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھۈنەر ئۆگىنىش ئىنسانلىقى، ئۇنى قانداق ئۆگىنىشنىڭ يوللىرى، شۇنداقلا ھۈنەرنىڭ ئىنسانغا كەلتۈرىدىغان خاسىيەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ھۈنەر ئۆگەنگىل. ئۆگەنگەندە سوراشتىن نومۇس قىلمىغىل، نېمىنى بىلمىسەڭ، شۇنى ئۆگىنىشكە تىرىشقىل. سۇقرات ھېكىم «ھەر قانداق بايلىق ھۈنەردىن ياخشى ئەمەس، ھەرقانداق ئىززەت ـ ھۈرمەت ئىلىمدىن ئارتۇق ئەمەس، ھەر-قانداق زىبۇزىننەت نومۇس ۋە ھايادىن ئۈستۈن ئەمەس» دەيدۇ. ئۆگەنگەندە ۋاقىتنى بەلگىلەپ (چەكلەپ) قويمىغىل. ھەر ۋاقىت، ھەرھالدا بولساڭ تىرىشىپ ئۆگەنگىل. ئەگەر ئۆگىنىدىغان دانا ئالىم كىشى بولماي قالغاندا، ناداندىن ئۆگەنگىل. چۈنكى ناداننىڭ ھەربىكىتىگە كۆڭۈلنىڭ كۆزى بىلەن نەزەر سالساڭ، ئۇنىڭ ناموۋاپىق ئىشلىرىنى كۆرىسەن. شۇنداق ئىشنى سادىر قىلىشتىن ھەزەر قىل. بۇ نادانلىقنى ناداندىن ئۆگەنگىلىك بولىدۇ. ھۈنەر ئۆگەنمەسلىك ۋە تىرىشماسلىق ــ جاھىللىق، ۋە مۇھتاجلىققا رازى بولغانلىق بولىدۇ. ھۈنەر ئۆگەنمەك بىلەن بەدەننىڭ سالامەتلىكى ئاشىدۇ. ھورۇنلۇق ۋە سۇسلۇق بەدەن-نىڭ سالامەتلىكىنى بۇزىدۇ.»

ئالىم مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى «سىدىقنامە» نىڭ يۇقىرىقى بابىدا يەنە، ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا، ئۆز-ئارا ئالاقىسىدە ناھايىتى مۇھىم بولغان تىل، يەنى سۆز توغرىسىدا دېمۇ توختىلىپ، سۆزنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى، تىلنى ياخشى سۆزلەرنى قىلىشقا ئادەتلەندۈرۈشنىڭ لازىملىقىنى، سۆزنىڭ مەزمۇنلۇق، ئورۇنلۇق بولۇشى كېرەكلىكىنى، قىسقىسى، سۆزدە

گۈزەل بولۇش لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ مۇنداق دېگەن:
«ھەممە ھۈنەرلەرنىڭ ياخشىراقى ھەم بىرىنچىسى ــ ياخشى سۆزلەشنى ئۆگىنىشتۇر. ئىنسان ھەممە مەخلۇقتىن ياخشى ۋە ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئىنسانىنىڭ ھايۋاندىن پەرقى ــ ئون تۇرلۈك بولىدۇ. ئۇنىڭ بەشى ئىنسانىنىڭ ئىچىدە، بەشى ئىنسانىنىڭ تېشىدا بولىدۇ. ئىچىدىكىسى سۆز سۆزلىمەك، ئۆگەنمەك، ئېھتىياتچان بولماق، ئەستە ساقلىماق، خىيال ۋە تەپەككۇر قىلماق. تېشىدىكىسى ــ ئاڭلىماق، كۆرمەك، پۇرىماق، سىلىماق، ئېيتماق. شۇ ئەۋەبتىن ئىنسان پۈتۈن ھايۋاندىن ئۈلۈغراقتۇر.
تىلىڭنى ياخشى سۆزنى سۆزلەشكە ئادەتلەندۈرگىل، تىلىڭ قايسى سۆزنى سۆزلەشكە ئادەتلەنسە، ھەمىشە شۇ سۆزنى ئېيتىدۇ. ياخشى سۆز ئىنسان ۋە ھۈنەرنىڭ زىيادىلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر. سۆز كۆپ سۆزلىنىۋاتقان ئورۇندا، سەن سۆزلىمەي خاموشلۇقنى ئىختىيار قىلغىل. پايدىسى يوق سۆز ھەممە ۋاقىت زىيانلىقتۇر. ھەرقانداق سۆزدە ئىنسان ۋە ھۈنەرنىڭ ئەسىرى بولمىسا، ئۇنداق سۆزنى سۆزلىمەكەن ياخشىراقتۇر. ھەرگىز مۇباشقىلار سەندىن سورىمىغان سۆزنى ئېيتمىغايسەن، ئېھتىياتسىزلىق بىلەن سۆز سۆزلىمەكتىن پەرھېز قىلغىل. سەندىن باشقىلار سۆز سورىسا، راست ئەيتقىل.»
ئالىم مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى «سىدىقنامە» نىڭ يۇقىرىقى بابىنىڭ ئاخىرىدا تۆۋەندىكى سەككىز بەلگىنى ئۆزىگە پۇختا ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشقا، بېخىللىق، ئۇنۇتقاقلىق، جاھىللىق، نادانلىق، بەدخۇيلۇق، ئاچچىقى يامانلىق، يەڭگىللىك، تەكەببۇرلۇق، مەنمەنلىك كەيپىياتلىرىنى ئۆزىدىن يىراق قىلىپ، راست سۆزلەش، ھايالىق، مۇلايىم، ياۋاش، خۇشخوي، كەمتەر بولۇشقا، ئۇممەتلىك ياشاشقا چاقىرىدۇ.
«ھەممە ياخشىلىق ۋە ئوبدانلىقنىڭ ئاساسى مۇنۇ سەككىز

ئىشتۇرا بىرىنچى، ئىلىم ئۆگەنمەك، ئىككىنچى، ئەپسىنى يىغماق، ئۇچىنچى، ياخشىلار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولماق، تۆتىنچى، راست سۆزلىمەك، بەشىنچى، خالىس ۋە ئادىل بولماق، ئالتىنچى، كىشىلەرگە ئازار بېرىشتىن يىراق بولماق، يەتتىنچى، باشقىلارنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرمەك، سەككىزىنچى، شەرم - ھايالىق بولماق.

ياماندىن قېچىش، بېخىللىق، ئۇنۇتقاقلىق، يالغان سۆز-لەشتىن شەرم - ھايا قىلغىل، ياخشى ئىش قىلىش، ياخشى سۆز-لەشتىن ھەرگىز نومۇس قىلمىغىل، ياخشىلىق ۋە ئوبدانلىقنىڭ ئېپادىسى — نومۇس، شەرم - ھايادۇر. يامانلىقنىڭ ئېپادىسى — نومۇسسىزلىقتۇر. نادان ۋە جاھىل كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولمىغىل. خۇسۇسەن ئۆزىنى دانا، بىلىملىك دەپ ھېسابلايدىغان كىشىلەردىن يىراق بولغىل. چۈنكى مۇنداق بىر تەمسىل باردۇر:

ياماننىڭ ياخشىسى بولغۇچە، ياخشىنىڭ يامانى بول،
قارامۇق دانىسى بولغىچە، بۇغداينىڭ سامانى بول.

...كىشىلەر يامان دەيدىغان خۇيدىن يىراق بول، كىشىلەرگە زىيىنى يېتىدىغان ئىشنى قىلمىغىل. ھەممىشە ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا تىرىشقىل.

...ئاچچىقى يامان، بەدخۇي بولمىغىل، مۇلايىم، ياۋاش، خۇشخۇي بولغىل.»

مۇئەللىپ بۇ بابنىڭ ئاخىرىدا يەنە ھەرقانداق بىر ئىشنى بار مەسلىھەت بىلەن قىلىشنىڭ لازىملىقىنى، شۇنداق قىلغاندا پۇشايمان قىلمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن.

«بىرەر ئىشقا دۇچكەلگەندە ئۇ ئىشنى پۈتۈنلەي ھەل قىلالايدىغان بولسامۇ، ئۆز بىلىمىگە ئىشىنىپ كەتمىگىل. باشقىلار بىلەن پىكىرلىشىشتىن نومۇس قىلمىغىل. ئۆزىگە بەك

ئىشىنىپ كەتكەن كىشى ھەمىشە پۇشايماندىن خالى بولالمايدۇ. ھەرقاچان مېھرىبان دوستلار، ئاقىل قېرىلاردىن مەسلىھەت ئالغىل. بىر كىشىنىڭ بىلگىنى ھامان ئىككى كىشىنىڭ بىلگىنىگە يەتمەيدۇ. بىر كۆزنىڭ كۆرگىنىمۇ ھامان ئىككى كۆزنىڭ كۆرگىنىگە يەتمەيدۇ.»①

«سەدىقنامە» پۈتۈنلەي نەسرىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭغا نۇرغۇن شېئىرىي مىسرالار كىرگۈزۈلگەن. ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن بۇ شېئىرلار مۇكەممەل بەدىئىي تۈزۈلۈشكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالىمنىڭ سىياسىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەنگەن.

ئى كۆڭۈل قاچغىل بىيابانلاردا ۋەھشىلەر كەبى،
تۈتمىغىل ئۇلپەت يامانلار بىلەن ياخشىلار كەبى.
تۈتقۇچە ئۇلپەت يامانلار بىرلە، تەنھالىقتا بول،
لەئىلە كانى ئىچرە قاينالغان بەدەخشىلەر كەبى.

ئاپتور بۇ مىسرالاردا بىزنى يامانلار بىلەن ئۇلپەت بولماسلىققا ئاگاھلاندۇرسا، يەنە:

كى يامانلىق ئەيلىسە تاپماس يامانلىقتىن ئامان،
ئول يامانلىق ئاپىتى يانغاي ئۆزىگە بىگۇمان.

دەپ يېزىش ئارقىلىق، يامانلىق، رەزىللىكنىڭ چوقۇم زاۋال تاپىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ھەقىقەتنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدىكى شېئىرلاردىن ئالىم مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ

① يۇقىرىقى ئۈزۈندىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر، ئەدەبىياتى» نىڭ 1982-يىللىق 2-سانىدا ئېلان قىلىنغان «سەدىقنامە» نىڭ 7 ۋە 71 بايلىرىدىن ئېلىندى.

قەلەم قۇۋۇتىنىڭ خېلى پىشىپ يېتىلگەنلىكى، ئۆزىگە خاس يېزىش ئىستىلىغا ئىگە بولغان شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئالىم مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى «سىدىقنامە» دىن كېيىن بىر مەزگىل جاپالىق ئىجادىيەت جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن بىر قىسىم ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۈچۈن بىباھا يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ، تەخمىنەن مىلادى 1800 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە يورۇق دۇنيا بىلەن مەڭگۈ خوشلاشتى. ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «سىدىقنامە» بىزگە مەڭگۈ-مىراس بولۇپ قالدى.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ ھايات پائالىيىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. «سىدىقنامە» قانداق ئەسەر؟ ئۇ قانداق دۇنياغا كەلگەن؟
3. «سىدىقنامە» نىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
4. سىزنىڭ بۇ ئەسەرگە بولغان باھايىڭىز قانداق؟

V باب. مەجلىسى

مەجلىسى XVII ئەسىردە ئۇيغۇر شائىرى، شائىرنىڭ «مەجلىسى» تەخەللۇسى بىلەن 1797 - يىلى (ھىجرىيە 960 - يىلى) يازغان «دىۋان مەجلىسى» نامىلىق ئەسىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

«دىۋان مەجلىسى» مۇھەببەت تېمىسىدىكى ئىپتىك ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا مىسر پادىشاھىنىڭ ئوغلى بىلەن يەمەن پادىشاھىنىڭ قىزى ئوتتۇرىسىدىكى ئىشق مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى ھېكايە قىلىنىدۇ. قىسقىچە ۋەقەلىكى مۇنداق:

مىسر پادىشاھى ئاسمىنىڭ ئارزۇلۇق شاھزادىسى يەمەن پادىشاھى سەيفۇلمۇلۇكنىڭ قىزىغا ئاشىق بولۇپ، ئىشقى پىراقىدا سەرسان - سەرگەردان بولىدۇ. مىسر پادىشاھى ئەلچى قويۇپ، يەمەن پادىشاھىنىڭ قىزىنى سورىتىدۇ. چىن خاقانى بىلەن بولغان دوستلۇق ۋاسىتىسى بىلەنلا مىسر پادىشاھىنىڭ تەلىپى ھەل بولۇپ، ئىككى ياش مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىدۇ.

مەجلىسى ئوبرازىنى يارىتىقان ئاشىق - مەشۇقلار چەت مەملىكەتتىكى مۇھەببەت ئاشقىلىرى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ مەجلىسى قەلبىمى ئاستىدا بايان قىلىنغان سۆيگۈ سەرگۈزەشتىلەر ئەينى ئىجتىمائىي رېئاللىقتىكى ئۇيغۇر ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئوخشاش ئىدى.

شائىرنىڭ «سەيفۇلمۇلۇك - بەدىئۇلجامال» دېگەن داستانى مۇ بار. ئۇ «قىسسەئى سەيفۇلمۇلۇك» نامى بىلەن ھىجرىيە 1255 - (مىلادى 1839 - 1840) يىللىرى قازان شەھىرىدىكى

قازان ئۇنىۋېرسىتېتى مەتبەئەسىدە بېسىلغان. كىتاب جەمئىي تۆت مۇناجات، 118 ماۋزۇ، 1877 بېيىتتىن تەركىب تاپقان. تۆۋەندە داستاندىن پارچىلارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

مۇناجات

ئىلاھا سەندىن ئالدىمدا ئىزھار،
ئۇيا تىلىمەن سېنىڭ ئالدىڭدا بەتىيار.
ساڭا تۆز باققىلى يۇزدە كۆزۈم يوق،
ساڭا قۇلمەن دېگىلىمۇ يۇزۈم يوق.
سېنىڭ ئىشىڭنى قىلغۇدەك قىلمىدۇق بىز،
خۇجام دەپ ئىشىنگىگە كەلمىدۇق بىز.
ئىنايەت بىرلە رەھىم ئەيلە قۇلۇڭغا،
بېرىپ تەۋپىقۇ سالغىل تۆز يولۇڭغا.
كىدۇرتىن كۆتەرگىل كۆڭلىمىزدىن،
تەرەھھۇم بىرلە تۇتقىل قولىمىزدىن.
يوق ئەزىبە بىزگە ھېچ تەدبىرى يوقدۇر،
ئەمەلىمىز رائىدە توغرىمىز يوقدۇر.
ساڭا ئۇزۇر ئېيتقالى تىل - كۆڭۈل ھەم لال،
سېنىڭ ئالدىڭدا بىزگە ئۇشبۇدۇر ھال.
خىجالەت بولدا لەب تەشنادۇرمىز،
كى سەندىن سوتىلارگە يوق تىلىمىز.
ئىنايەت بەھرىدىن ئىنشامۇ قىلغىل،
كى ئۆز لۇتفىڭ بىلە ئەجۇمۇ قىلغىل.
پەرىشانىمىز بىلىڭ ئەھۋالىمىز كۆپ،
سېنىڭ ئالدىڭدا ھەم ئىسيانىمىز كۆپ.
ئىلاھا مۇلتافاتىڭ مېنىڭ ئاجۇ - ھەقىڭ،

02349

مۇئتەبەر ساچۇھەم، تاجى ھەققى،
ھەم ئانىك تۆرت يارىنىك ھەققىدىن،
بارى ئەسھابلارنىك ھەم ھەققىدىن.
يەنە سوفىيۇ، ئابىدۇ، زاھىدۇ، غازى،
تەخى بىچارىلەرنىك دەردۇ زارى.
يەنە ئاسىيۇ جافى ئاھۇ ھەققى،
پەلەكنىك شەمسى ھەم بىر ماھۇ ھەققى.
مەلائىك تەسبىھى ئەزارى تۇچۇن،
تامامى ئەنبىيانىك رازى تۇچۇن.
يېتىملارنىك، تۇللارنىك كۆزى ياشى ھەققى،
ئۆزۈك سۆيگەن ئىرانىنىك ياشى ھەققى.
ئىلاھا مەجلىسىڭە قىل ئىنايەت،
بېغىشلىغىل يارۇق ئىمان سالامەت.

ئەسلى داستاننىك پەيدا بولغانى

رىۋايەت قىلدى راۋى ئەسلى سۆزنى،
كۆرۈپ سۇلتانۇ مەھمۇد ناخۇش ئۆزنى.
ئالەچچە كۈنلەر ئاجايىپ تەيرى بولدى،
ئەزارى ئەرغىۋانى خەيرى لولدى.
بار ئىردى ئالدىدا ئىككى ۋەزىرى،
لاتاپەت بىرلە يوق ئىردى نەزىرى.
دېدى سۇلتان ئەجەب ئاشۇقەدۇرمەن،
بىلە ئالمام نېچۇك ئەلگە تەدۇرمەن.
مەگەر بۇ غۇسسەدىن مەۋدايى بولدۇم،
بۇ مەۋدايى بىرلە ھەم شەيدايى بولدۇم.
قىلىك بۇ قىسسەنى پەيدا ئالىن.

ئوقۇپ ئاندىن زامانى سۈيەنالى.
كىم مەن ھېچ ئىشتىمىگەن بولغايمەن ئانى.
باكى ئالەمدە بىلمىگەن بولغايمەن ئانى.

گۈلغە ساباننىڭ ھېكايىتى ۋە بۇلبۇلنىڭ ئەھۋالىنى
بايان قىلغانلىق

سابا چۈن گۈل ھەرنىمغا ئۇلاشتى،
جاھان ئارا جامالىغا يېتىشتى.
دېدى ئەي گۈل كېلىپ كەلدىم جاھانىنى،
تونۇپ دۇنيادا ياخشىيۇ يامانىنى.
بار ئەركەن دەھر ئارا بىر مۇرغزارى،
چىمەن زارى ئاجايىپ لالە زارى.
يېتىشتىم ئەرسا ناگاھ بىر گۈزەرگە،
ئاجايىپ بىر نېمەرسە كەلدى كۆزگە.
سىيمەن بىرلە بىنەفشە باز سۈنبۈل،
بۇلارگە زار ئىكەن بىچارە سۈنبۈل.
تەئەججۇپ قىلدىمۇ تۇردۇم زامانى،
ببناگاھ باشلادى بۇلبۇل فىغانى.
قاشىغا باردىمۇ ئەيدىم كى بۇلبۇل،
ساڭا لايىق ئىمەس ئەسرىنۇ سۈنبۈل.
گۈلى سەۋسەن بولار يەڭلىغ چېچەك ھەم،
كېرەك قىلما بۇلار ئۇچۇن يىمە غەم.
مۇنىڭ تەرىق قىلدىم ئول چىمەنده،
بايان ئەتتىم سىپاتىڭ ئەنجمەنده،
سىپىنڭ ئىشقىڭدا بولدى زار بۇلبۇل،
ئۇزىڭگە ۋىرد شېتىپ ئەيتۇر گۈلۇ-گۈل.

بۇ سۆزدىن گۈل ئېچىلىپ بولدى خەندان،
نېشاتۇل ئەيش ئۈتتە رمەك باغۇ بوستان.
سابا تابدى مەھەلنى ئەيتدى ھەي گۈل،
ساڭا شەرى يەتمەردى خەستە بۇلبۇل.
چۇ گۈل خەندان بولۇپان بى تەھەممەل،
ئەجەب لۇتفى بىلەن ئەيتۇركى قۇل - قۇل.
تۇزۇپ نەغمە بىلەن سەۋتى ئەمەلنى،
سابا ئالدىدا قويدى بۇلغەزەلنى.
قىلىپ تەسىر گۈلغە بۇلغەزەلدىن
ابتىدى شېئىر بۇلبۇلغا ھەۋەسدىن.

گۈلنىڭ بۇلبۇلغا ئەيتقىنى

ئايا بۇلبۇل تىلەر بولساڭ ۋىسالىم،
سوغار غىل كۆز ياشىڭ بىرلە نىھالىم.
يىراقدىن قىلماغىل شەن ئىشق بازى،
ياۋۇق كەلگىل كۆرەر بولساڭ جامالىم.
ساڭا مەلۇم بولماس ئاندا تۇزۇپ،
مېنىڭ مۇددەلغەم ھۇسنۇ جامالىم.
تۇزۇگىنى قىلما رەسۋا ۋە مېنى ھەم،
كى ھەددىدىن تاشتى ئەي بۇلبۇل جامالىم.
جاھان ئىچرە گەرچە تارتىم تۇلادۇر،
ۋەلى تۇشتى ساڭا مېھرى خىيالىم.

سابا بۇلبۇلغا قىلغان گۈلنى تەرىف قىلغانى

چۇ بۇلبۇل ھەر سەباھى سايرار ئېردى،
سابا ئول مەجلىسى ئىچرە ھازىر ئېردى.

سابا كۆردىكى بۆلبۈل بۇ مەھەللە
مۇھەببەتدىن دەم ئۇردى بىر غەزەلدە
دېدى ئەي بۈلبۈلى مەھزۇن مەھجۇرە
سېنىڭ ئاتىڭ ئېرۇر ئالەمدە مەشھۇرە
بېرىپ گۈللەرغە كۆڭۈل لال بولما،
يامان - ياخشى قاشىدا لال بولما.
بۇ گۈللەر ئارىسىدا بىر گۈلنى بارە
ئاڭا لايىق ئەگەر بولساڭ گىرىپتارە
ئۇنىڭ ئاتى قىزىلگۈلدۇر چىمەندە
سېپاتىنى قىلۇرلەر ئەنجىمەندە
يۈزىنىڭ رەڭگى ئاينىڭ ئاتەشىدۇرە
لەتافەت ئىچرە ھەدىسى نازىنىدۇرە
دېدى ئۇل خۇش قەد، خۇشرۇي ئېردى،
بۇ گۈللەر ئىچرە ھەم خۇشبۇي ئېردى.
بېرۇر، راھەت تەنۇ جانغا گۈلابى،
داۋايى دەرد ئېرۇر ئۇنىڭ گۈلابى.
ۋىسال ئەھلىغە گەر بولسا مۇيەسسەر،
بولۇر ئۇنىڭ دېماغى بەس مۇئەتتەر.
ئۇنىڭ بۇيىدىن ئەي بۈلبۈل ئىشتىكىل
شەكۇ شۇبھە بۇ سۆزدە ياۋقتۇرۇر بىل.
يىل ئايرىن سايە تۇشىمە مەۋسىمى گۈل،
يىگىتلەر گۈل تۇفەيلىدىن بولۇر مۇل.
گۈلىستان ئىچرە ھەر كۈن پېرۇ بەرنا،
تەئەججۇپ بىرلە ئەيلەرلەر تاماشا.
كۆرەرلەر گۈلنى گاھى زەۋق بىرلە،
ئۇرۇرلەر سانچىماقغا شەۋق بىرلە.
بۇ سۆزلەردىن بۇدۇر مەقسۇد بۈلبۈل،

كى ئالەم ئەھلى دۇرلەر ئاشقى گۈل،
ئېمەسدۇر گۈل بۇلارغە ھېچ مايىل،
قىلۇر ئەكسەر يۇزىگە پەردە ھايىل،
تىلەر ئولھەم ئۆزىگە يار دايىم،
كى بولغايلار ئىكەۋلەن يار دايىم.
ساباغە دېدى ئولدەم بۇلبۇلى زار،
بۇ يەگلىغ گۈل ماڭا بولغاي قاچان يار؟
جاۋاب ئەيدى سابا بۇلبۇلغا ئولدەم،
بۇ مەئنىدىن ئۆزۈڭنى قىلما پۇر غەم.
ئىشتىپدۇر سېنىڭ ئاتىڭنى ئول گۈل،
ھېمىشە ياد ئېتەر ئەي خەستە بۇلبۇل.
فىراقىدا بولۇبدۇر سىنە سى چاك،
سېپىنىڭ ئىشقىدا قىلىبدۇر زارۇ غەمناك.
غەمۇ ئەندۇھۇ مېھنەت يەتكەن ئۆچۈن،
سەرىغ بولدى ئۇنىڭ باغرى ئۆزۈن كۆن.
فىراق ئوتىغا ئولدەم كۆيدى بۇلبۇل،
بولۇبتۇر بۇ سەبەبتىن رەڭگى چۈن گۈل.
ئۆزىمن گۈل ئىشقىدا كۆردى گىرىپتار،
تەزەررۇ بىرلە قىلدى نالەئى زار.
ساباغا دېدى بۇلبۇل بۇ غەزەلنى،
ئوقۇغىل قاشىغا تاپساڭ مەھەلنى.

دېمەك، مەجلىسىنىڭ بۇ داستاندا شاھزادە ئەيغۇلمۇلۇك بىلەن مەلىكە بەدىئۇلجامالدىن ئىبارەت ئىككى ئاشىق - مەشۇق تەسۋىرلىنىدۇ.

شائىرنىڭ ئۆزى مەقسەدە ئېيتقان ئۆۋەندىكى بەيىتى خېلىلا قىممەتكە ئىگە:

ئوقۇبان مەجلىسنى ياد قىلىڭ،
دۇنيا بىرلە ئۇنى شاد قىلىڭ.
تىلەكسىمدۇر دۇنيا ئۆزىگە سۆزۈم يوق،
بۇ دۇنيادا سۆزۈم قالغان ئۆزۈم يوق.
بۇ ئاسى مەجلىسى كۆپ جان چېكىپتۇر،
كۆڭۈللەرگە ۋاپا تۇخۇمىن ئېكىپتۇر.
ئەرەب تۈركى تىلغە ئەزمە ئېتىپتىمەن،
ھەۋس بىرلە ئوقۇپ مەزۇن ئېتىپتىمەن①
تەكرارلاش سوئالىمىز

1. مەجلىسى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىڭلار.
2. «دىۋان مەجلىسى» نىمىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئىپادىلەر-
دىن ئىبارەت؟

① ھىجرىيە 1299-يىلى ئوتتۇرىسى 25 - ياش (1882-يىلى).

VI باب. ممر هەسەن سادايى

قەشقەر — قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئۇزۇنلۇق ئۆزاق ۋە شانلىق تارىخنى جەريانىدا ئۆيغۇر مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان ھەمدە مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئابدۇرېھىم نىزارى، سەبۇرى، غېرىبىي، زىيائى، كۇمنامغا ئوخشاش بۈيۈك ئالىم ۋە شائىرلارنى يېتىشتۈرگەن. ممر هەسەن سادايىمۇ ئەنە شۇ قەشقەردە ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىرلارنىڭ بىرىدۇر.

شائىرنىڭ تولۇق ئىسمى «ممر هەسەن سادايى» بولۇپ، «سادايى» شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. شائىر بۇ هەقتە ئۆز دىۋانىدا توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

ممر هەسەن ئاتام، سادايى دەپ ماڭا بولدى لەقەب،
مەئنىي يوق يا مەسلىھەت مانەندى نەقش بورىيا.

شائىر ممر هەسەن سادايىمۇ ئۆيغۇر خەلقىنىڭ «گۈمنام» «نۆبەتى»، «قەلەندەر» تەخەللۇسلۇق شائىرلىرىغا ئوخشاش ئۆزىنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىيەت پائالىيىتى توغرىلىق بىزگە بىرەر ئېنىق ماتېرىيال قالدۇرمىغان.

شائىر ممر هەسەن سادايىدىن بىزگە «دىۋان سادايى» ناملىق بىرلا توپلام ممراس قالغان. شائىرنىڭ بۇ دىۋانى موللا زەپەر شۈكۈر مۇھەممەد ئوغلىنىڭ خىراجىتى بىلەن غولام هەسەن ئاردى مەرتىبەسىدە ھىجرىيە 1337 - يىلى (مىلادى 3561

1918-1919 - يىللىرى) تاشكەنتتە بېسىلغان.

شائىر ممز ھەسەن ساداينىڭ ھاياتىغا دائىر ئازغىنا ما-
تېرىياللارنىمۇ پەقەت ئۇنىڭ دىۋانىدىنلا تاپقىلى بولىدۇ. شائىر
دىۋاندا ئۆزى توغرىلىق تۆۋەندىكىلەرنى يازغان:

ئۆتمەي ئىشقىنىڭ بەھرىدىن، گەر قاپ بولۇپ نەھرىدىن،
بۇلاق بېشى شەھرىدىن ئېيتىپ بارىڭ دوستلارىم.
ئەگەر دەرگاھىمغە بارسام قىلىپ مەن شانۇ - شەۋكەتنى،
بۇلاق باشىدەكى يۇرگەن ئىشكىمدە گاراۋدەرلەر.
ياشىم يېتىپ ئەللىككە ساقالىم ئاقارغاندا،
خىزمەتكە بۇيۇرغاي دەپ يار ئالدىدا نەۋكەرمەن.

شائىر ئۆز دىۋانىنىڭ تۇزۇلگەن ۋاقتى توغرىلىق مۇنداق
مەلۇمات بېرىدۇ:

بولدى مېنىڭ ۋە ئېككى يۈز يىگىرمە بىرده بۇ سۆزۈم،
ھەر كىشى بۇ مەنىنى شەرھ ئەيلەسە ئولدۇررىسا.

شائىر ممر ھەسەن ساداينىڭ يۇقىرىقى شېئىرلىرىدىكى
ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، شائىر دىۋانىنىڭ ھىجرىيە 1221 -
يىلىدا (مىلادى 1806 - 1807 - يىللىرى) تۈزۈلگەنلىكى، بۇ
ۋاقىتتا يېشىنىڭ ئەللىككە يېتىپ قالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇنىڭ
غا قارىغاندا شائىرنىڭ مىلادىنىڭ 1757 - يىللىرى تۇغۇلغان دەپ
پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقىلارغا ئاساسلىنىپ شائىر
ممر ھەسەن ساداينىڭ تەخمىنەن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن
XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشىغان بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز
قىلىشقا بولىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ ھۆۋەيدائا بېغىشلانغان بىر
شېئىرىدا:

قالۇر ئارمان مۇبادا كۆڭلىمىزده،
كى تارخسىز ۋاپاتى بولسا مەستۇر.
چۇ ھىجرەت بولدى مىڭ ئىككى يۈزده
گۈنادەپئىگە لايىق بولدى جۇر - پۇر.

دەيدۇ ۋە يۇقىرىقى بىر غەزىلىده «بولدى مىڭ ۋە ئىككى يۈز يىگىرمە بىرده بۇ سۆزۈم» دېگەن مىسرالار بار. ئەمما، مانا بۇلارغا ئاساسلىنىپ شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ۋاقىتلىرىنى ھىجرىيە 1200 ۋە 1221 - يىللار (مىلادى 1786 — 1806 - يىللار) ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شۇنى ئالاھىده ئېيتىش كېرەككى، شائىر سادايى ئۆز زامانىسىنىڭ خېلى مەشھۇر سۆز ئۇستىلىرىدىن بىرى بولغانلىقىدا گەپ يوق. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى چاغلاردا نەۋائىي، مەشرەپ، نۆبىتى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرى قاتارىدا مەكتەپلەردە ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ پايدىلىنىلغان.

شائىر ھەر ھەسەن سادايىنىڭ خېلى كۆپ غەزەللىرىده پاك بولۇش، سەممىيلىك، ۋاپادارلىق، ساداقەتمەنلىك ھەمدە ئىلىم - پەنگە ئىنتىلىشنىڭ مۇھىملىقى تەكىتلەنگەن، ئەينى چاغلاردىكى زۇلۇم - جاھالەت، نادانلىق پاش قىلىنغان.

شائىرنىڭ تۆۋەندىكى غەزەللىرىدىن ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ھەرقانداق ناچار ئىللەتلەرنى ئايىماي پاش قىلغان جۇرئەتلىك ئەدىب ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

سۆزلىرىم ئاچچىق، دىلىم قاتتىق، ياماندۇر ئادىتىم،
قىلىمسىز كۆپ غەيۋىتىم ئەلۋەتتە چەندان ئەلۋىدا،

هەر چەندە رەقىپ ئېيتۇر: «بۇ تەلۇە يامان ئاچچىق»
بىلگىنكى ئەي ئەزىزىم مەن شەھىدۇلەشكەرمەن.

شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا يۇقىرىقىلارغا ھەرقانداق كىشىنىڭ مەلۇم بىر ھۈنەر كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئەگەرچەنكى ئالەم ئىچرە نېمەتلەر پاراۋاندۇر،
ھۈنەر كەسىپ ئەتمەگۈنچە بولماغاي بىر پارچە نان پەيدا.

شائىر يەنە ئۆز زامانىسىدىن شىكايەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ۋاپاسىز ئۇشبۇ دۇنيادا قالىپمەن بى سەرۇ - سامان،
يۇرەك باغرىمنى غەم ئەزدى تاپىلماس كۆزدە نەم پەيدا.
ئەجەپ شۇرىدەدۇر بەختىم قەدەم ھەر يەرگە مەن قويدۇم،
مەنۇ بىچارە مىسلىنگە كى بولدى يۇز ئەلەم پەيدا.

تامامى ئەۋەلۇ - ئاخىر ھەممە مەقسۇدىگە يەتتى،
يېتەلمەي قالمۇسۇن ھېچكىم سادايىمدەك بولۇپ رەسۋا.

شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى؛ تارىخىي چەكلىمە ۋە دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن شائىرنىڭ ئىجادىيىتى خۇراپىي دىنىي ئەقىدىلەر ۋە تەركىدۇنياچىلىق قاتارلىق پاسسىپ ئامىللاردىنمۇ خالى بولالمىغان.
شائىر مىر ھەسەن سادايىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيەت پائالىيىتى توغرىسىدىكى تېخىمۇ تەپسىلىيرەك ماتېرىياللارنى بۇنىڭ

ددن كېيىنكى ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتى جەريانىدا داۋاملىق ئىزلەشكە توغرا كېلىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىر مىر ھەسەن سادايىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. شائىرنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆزلەڭ.
3. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا قانداق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

VII باب. يۇسۇپ خوتەنى

ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى — XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر.

ئۇنىڭ «خوتەنى» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسىدىن ۋە

ئىبنى يۇسۇپ ئېردى پەرزەندى خوتەن،
تۈركىي تىلىدىن ئۆزگە تىلنى بىلمىگەن.

دېگەن مەلۇماتلاردىن خوتەن راپونىدا «يۇسۇپ» ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەنلىكىنى، شېئىرلىرىنى ئۇيغۇر-تىلى بىلەن يازغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

بىز يەنە شائىرنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تىل قۇرۇلمىسى، ئۇسلۇبى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە دىققەت قىلساق، ئۇنىڭ XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرى خوتەنىدە بىر قاتار ئىلمىي پائالىيەتلەر ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ۋە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىمىز.

شائىرنىڭ تەپسىلىي ئىش - پائالىيەتلىرىنى بىلىشىمىز ئۇچۇن يەنىمۇ ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

شائىر ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى هاياتىدا ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن كۆپ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان. ئەمما ئۇنىڭ بىزگىچە مەلۇم بولۇپ كەلگەن ئەسىرى، بىر شېئىرلار

توپلىمىدىن ئىبارەت، بۇ توپلامنىڭ ئەسلى نۇسخىسى شىنجاڭ داشۋدە ساقلانماقتا. بۇ توپلام 2500 مىسرادىن ئارتۇق شېئىردىن تۇزۇلگەن بولۇپ، جەمئىي 70 بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان. ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە يېزىلغان. بۇ توپلام شائىر ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىدىن كېيىن ئۆتكەن خوتەنلىك خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن 1822 - يىلى كۆچۈرۈلگەن. بۇ توپلامدىكى شېئىرلارنىڭ تېمىسى كەڭ، ھەرخىل بولۇپ، زامانداش شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا، مەسەل، ئىبرەتلىك ھېكايە، داستان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن شېئىرلار بولۇپ، ئىپتىدائى شېئىرلار تەركىبىگە كىرىدۇ. شائىر ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى شېئىرلىرىدا ئاساسەن سەمۇۋلىستىك ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رېئال جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئاساسىي كۆز قارىشىنى ۋە تەشەببۇسلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ يەنە ئىپادىلەمەكچى بولغان مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھەرخىل ھايۋانات، ئۇچار قۇشلارنى تالىمۇبىلىپ ئۆز ئىجادىيىتىدە گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن ئۇلارنى ئادەملەشتۈرۈپ (جانلاندۇرۇپ) ئادەمگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى بىلەن سۈپەتلەيدۇ، بۇلار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ھەرخىل تەبىقە ۋە ھەرخىل كۈرۈھقا مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ. قىسقىسى، بۇخىل ۋاستىلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

شائىر سىيۇژىتلىق شېئىرىي مەسەللىرى ئارقىلىق ئۆزىنى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمىگەن. ئۇ خەلق رىۋايەتلىرىدە «بەخت قۇشى» دەپ ئاتالغان ھۇمانى ①، ھۇد - ھۇدنى ② مىسالغا ئېلىش بىلەن ئۇلارنىڭ ماختانچاقلىق،

---

① ھۇما — رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان بەخت قۇشى، ئۇنىڭ سايىسى ئادەمنىڭ بېشىغا چۈشسە بەختلىك بولارمىش.

② ھۇدھۇد — ھوپۇپ

هاكاۋۇرلۇق ۋە مەنمە نچىلىك قاتارلىق سەلبىي تەرەپلىرىنى
ھەجۋىي قىلىش بىلەن ئەشۇ دەۋردىكى دىنىي تونۇغا ئورىنىۋېلىپ
ئاقكۆڭۈل پۇقرالارنى دەپسەندە قىلۋاتقان ھۆكۈمران تەبىقە
لەرگە بولغان كۈچلۈك غەزىپىنى ئىپادىلىگەن ۋە ئۇلارنىڭ
ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى پاش قىلغان. ئەمدى شائىر يۇقىرىقى
كۆز قارىشىنى يەنىمۇ بېيىتىپ، قارچۇغىنى مىسالغا ئېلىپ،
ئۇنىڭ «تاجۇ ـ تەختكە قونۇش» ئارزۇسىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى
بىزگە ئوقتۇرىدۇ. شائىر بۇ يەردە قارچۇغىدىن ئىبارەت بۇ
سەلبىي ئوبرازنى ئارقىلىق زالىم خانلاردىن ۋاپا ئىزدەش، ئۇلار
دىن ئۈمىد كۈتۈشنىڭ ئۆزى ئەڭ يىرگىنىشلىك ئەھۋال ئىكەن
لىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن كۈرەش
قىلىشقا بولىدۇكى، ھەرگىز يالۋۇرۇشقا بولمايدۇ دېگەن ئىدىيىنى
نامايان قىلغان. شۇنداقلا ھۆكۈمرانلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى
ۋە ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتكە بولغان كۈچلۈك نارازى
لىقىنى سىمۋوللاش ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرگەن.

شائىر «شېئىرلىرى» دا يەنە تاماخورلۇق ھەققىدە توخ
تىلىپ، تاماخورلۇق، ئاچكۆزلۈكنى قاتتىق سۆكۈش بىلەن بۇ
ئىللەتنى خەلق ئارىسىدىن تازىلاش كېرەكلىكىنى بايان قىلغان.

شائىر ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى شېئىرلىرىدا يەنە لوقمان
ھېكىمنىڭ ① ئۆز ئوغلىغا قىلغان نەسىھىتى ئارقىلىق ئاتا ـ ئانا،
ئۇستازلارنى ھۆرمەت قىلىش، بىلىملىك كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھ
بەتتە بولۇش، دوستلۇقنى قەدىرلەش، خەلقتىن ئايرىلىپ قالماس
لىق، سۆز سەنئىتىگە دىققەت قىلىش، مېھمانلارنى ياخشى
كۈتۈش، ئىقتىسادىغا مۇۋاپىق خىراجەت قىلىش، ھەشىمەتچىلىك
تىن ساقلىنىش، غەيۋەت قىلماسلىق، يامان ئىشلاردىن يىراق

---

① لوقمان ھېكىم ـ ئوتتۇرا، يېقىن شەرقتە نامى چىققان مەشھۇر ئىسلام، ھېك
مەت ۋە پەلسەپە ئۇستازىدۇر.

تۇرۇش قاتارلىق ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىمۇ، گەۋدىلەندۇرگەن ھەمدە كۆزەل ئەخلاق — ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى قىممەتلىك كۆھەر دېگەن يەكۈننى چىقارغان. شائىرنىڭ بۇ قارىشى بۈگۈنكى دەۋرىمىز ئۈچۈنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شائىر يەنە شېئىرلىرىدا پادىشاھلارنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشى ئالدىدا خەلقنىڭ ھاياتىنىڭ ئويۇنچۇققا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرسەتكەن بولەن پادىشاھلارنىڭ زالىملىقى ۋە بۇزۇقلۇقىنى پاش قىلغان.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا يۇقىرىقىدەك ئىلغار پىكىرلەر بىلەن بىللە يەنە تارىخىي چەكلىمىلىكمۇ مەۋجۇت، شۇنىڭدەك ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتىغا مۇۋاپىق ھالدا دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشى تەرغىپ قىلىنغان جايلارمۇ بار. بۇ نۇقسان دەۋر چەكلىمىلىكىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي قاراشتا مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شائىرنىڭ شىنجاڭ داشۆدە ساقلىنىۋاتقان قول يازمىغا ئاساسەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىللىق 3 - سانىدا ھازىر بار بولغان شېئىرلىرى بېسىلدى. شائىرنى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش كېرەك.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىنىڭ ھاياتىي پائالىيىتىنى سۆزلەڭ.
2. ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى شېئىرلىرىدا قانداق مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەنلىكىنى سۆزلەڭ.

VIII باب. زوھۇری

§1. زوھۇرنىڭ ھاياتى ۋە تۆھپىلىرى

بىز XII ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىنى ئاختۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ خاقانىيە ئەدەبىياتى دەۋرى ۋە ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدىن كېيىنكى مۇھىم گۈللىنىش دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئابدۇرېھىم نىزارى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۈرى، تۇردى نازىم (غېرىبى)، نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى قاتارلىق تالانتلىق شائىرلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان «زوھۇرى» تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ «زوھۇرى» دەل زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ئۆزىدۇر.

زوھۇرى ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

بەسى ئەۋلادۇرا ئاندىن خاكپايىن تۇتىيا قىلماق،
ماڭا بولسا ئىسكەندەر تاجى بىرلە تەختى ئەفرىدۇن.
زوھۇرى قىلسا گەر سەندە ئانىڭ مەيگۇن كۆزى ئەكسى
بولۇپ مەزھەر ئاڭا مىرزا زوھۇرىدىنىدەك ئەت قانۇن.

دەپ يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلايدۇ.

تالانتلىق شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ (بەزىدە «تاجى ھاكىمبەگ» دەپمۇ

ئاتىلىدۇ) XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە تۇھپۇلىغان. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى چىڭ سۇلالىسىغا بۇرۇن بەيئەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ جۇڭغار خانلىقى بىلەن يەركەنسى مەركەز قىلىغان ئالتەشەھەر خانلىقىنى يوقىتىشىغا ۋە بۇ جايلاردا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىشىگە يېقىندىن ياردەم بەرگەن تۇرپان ۋاڭلىرىدىن بولۇپ، خىزمەتلىرى ئۇچۇن مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى تۇرپان بىلەن قەشقەرنىڭ ۋاڭلىق ھوقۇقىنى ئۇلارغا ئىنئام قىلغانىدى. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ بوۋىلىرىدىن يۈسۈپ، ئىسكەندەر، پەرىدۇن، ئەفرىدۇن قاتارلىق بەش ئەۋلاد كىشى تۇرپان بىلەن قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى مىلادى 1759 - يىلىدىن مىلادى 1825 - يىلىغىچە جەمئىي 66 يىل يۈرگۈزگەن.

قەشقەرنىڭ ۋاڭلىق ھوقۇقى زوھۇرىدىنغا كېلىپ ئاردىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، 1826 - يىلى قەشقەردە دېھقانلار ئامما سىستېمىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلىڭى پارتلىدى. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئامالسىز تەختىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ شۇ قاچقانچە سوۋېت ئۆزبېكىستانىدىكى ئوشقا بېرىپ توختىدى. ئاندىن قوقەنىد، بۇخارا، ئۆرە تۆپە، سەمەرقەند قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ مەشھۇر مازارلارنى زىيارەت قىلىدۇ. ئاندىن بۇخارانى ئايلىنىپ يۇلتۇز ئارقىلىق چۆچەككە كېلىدۇ. (بۇ چاغ تەخمىنەن 1830 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدۇ.) زوھۇرىدىن چۆچەكتىن ئىلى جىياڭجۇن مەھكىمىسىگە كېلىپ، بۇ مەھكىمىنىڭ تەپتىشى بىلەن قەشقەرگە ھاكىم بولۇپ باردى.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ: ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيىدىغان ۋە ئىلىم ئەھلىگە ئىتىبار بېرىدىغان كىشى بولغاچقا، ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم بەرگەن، ئۇلارنى ئىلمىي ئىجادىيەت ئىشلىرى بىلەن

ئۇغۇللىنىشقا رىغبەتلەندۈرگەن ۋە ئۇلارغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. ئۇ ئابدۇرېھىم نىزارى، ھەر ھۈسەيىن سەبۈرى، تۇردىنى نازىم (غېرىبى)، نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاغلىق يازغۇچى شائىرلىرىنى، ئىلىم ـ پەنـنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى مۇتەخەسسىل ئالىملارنى ۋە ئۇستا سازەندىلەرنى توپلاپ، ئۇلارغا ئۆز مەھكىمىسىدە خىزمەت ۋە ئىمتىياز بەرگەن.

زوھـۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن نەۋائىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يۈكسەك پەللە ياراتقان شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ داستانلىرى بىلەن «دورىلىك ناجات» («نىجاتلىق ئۇنچىلىرى») كىتابى نىزارىنىڭ غېرىبى، زىيائىلار بىلەن بىرلىشىپ يازغان «غېرىبنامە ھېكايىتى»، تۇردى نازىم غېرىبىنىڭ «كىتابى غېرىپ» ئەسىرى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۈرىنىڭ «ماقالات» بىلەن «نەۋائىنىڭ ئادالەتچەرلىك ۋەرلىك توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرى، موللا ھاجىنىڭ «سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان تەزكىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەر زوھـۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن يېزىلغان.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا دۇنياۋى رېئالىستىك تېمىلارغا بۇرۇلۇش، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى يورۇتۇش خەلق قوشاقلىرى ئاممىللىرى ۋە ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىن كەڭ پايدىلىنىشقا ئۆتۈش خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەت بولغانىدى.

2§. زوھۇرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، زوھـۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا 22 × 13 فورماتلىق 68 بەتلىك «دىۋان زوھۇرى» نامىلىق باش ـ ئاخىرى يوقالغان تولۇقسىز بىر قول يازما دىۋانىنى 50 ـ يىللاردىن تارتىپ، ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭدا 104 پارچە غەزەل شەكىلدە يېزىلغان شېئىرلىرى بار.

دۇاننىڭ سەۋىبىسىدىن قاراپ، شائىر زوھۇرىنىڭ ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن يۇقىرى مەلۇماتلىق، مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئەدەبىيات ئىستېداتىغا ئىگە بولغان مەرىپەتلىك كىشى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. دۇاندىكى غەزەللەرنىڭ تىلىدىن قارىغاندا، ئاپتور ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئوبدان بىلسە كېرەك.

ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە غەزەللەرنىڭ ئاخىرىدا شائىر ئۆز تەخەللۇسى «زوھۇرى» نى كۆپرەك ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، يەنە ئۆز ئىسمى «زوھۇرىدىن» نىمۇ قوللانغان. بەزى غەزەللەر ئۆزىگە «شاھ»، «شاھا» دەپ خىتاب قىلغان.

شائىر زوھۇرىنىڭ دۇاندىكى غەزەللىرى چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئورتاق بولغان ئىشقىي مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان. ئۇنىڭ دېداكتىك خاراكتېردىكى غەزەللىرى ئىنتايىن ئاز. ئۇنىڭ دۇاننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى گۈزەل يارنى سۈرەتلەش، يار ۋىسالىغا ئىنتىلىش، سۆيگۈ ئازابىدا جۇدالىق قايغۇسى، رەقىبلەرگە غەزەپلىنىش، قېيمىداش، رەنجىش، ۋاپاسىز يارغا بولغان تاپا - تەنىلەر، ئومۇمەن، ئۇمىدسىزلىك، ئۆمۈردىن پۇشايمان قىلىش، ئەجەل ئەندىشىسى، تۆۋە - ئىستىغپار قاتارلىق مۇرەككەپ تۇيغۇلار ۋە ئىچكى كەچۈرمىلەرنى گۈزەل لەشتۈرگەن لىرىك غەزەللىرىدىن ئىبارەت.

شائىر زوھۇرى ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە دوستلۇقتىكى ساختىلىقنى پاش قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

نى قارا مۇڭدۇر باشىمغا قىلدى جەۋر ئىزھار دوست،
ئەي كۆڭۈل غەم دوستى بولغىل تۇتماغىل زىنھار دوست.
ھەر كېچە نالەمدىن ئۇل ئەغيارلارغە① ئۇيقا يوق،
دەرناك ئۆلدۈم داغى كەم بولمادى بىدار دوست.
كۆلسە دۇشمەن ئەيىپ ئەمەس بەزم ئىچرە بولسا پاي كۆپ②،

① ئەغيار — رەقىب، دۇشمەن.
② پاي كۆپ — دەسىلىش، پائىمالىش.

نىم بىسمىل قۇش ① كەبنى چەرىخ ئەيلىسەم بىسيار② دوست.
مەزھىرى ③ قىل دوستلۇق تۇت قويلاردم يوقتۇر غەمى،
بولسا ئالەم دۇشمىنى ھەركىمگە سەندەك ياردوست.
ئەي زوھۇرى چەرخىنىڭ مېھرىگە مەھرەم ئولماغىل،
ھېچكىمگە بولمامىش ئول دۇشمىنىنى غەردار④ دوست.

شائىر يەنە بىر غەزىلىدە تەقۋادارلىق تونىغا ئورۇنسۇالغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىبادىتىدىكى شەرىئەت ھۆكمىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان رىياكارلىق قىلمىشلارنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

كى خەۋەر تاپساڭ ھەقىقەت مەيلىرىدىن شەممەئىي⑤
زوھە⑥ تەقۋاتەرك ئىبتىپ مەيخانە خەيلى⑦ ساڑى بار.
مەينى نەقىد ئالماقغە سەندە ھېچ ۋەجھى بولماسا،
رەھىن⑧ ئەيلە بۇ روھورنىڭ ھامان دەستارى⑨ بار.
شائىر زوھۇرى ئۆز غەزىلىدە يەنە بەزى كىشىلەرنىڭ ئۆزى قەرىسمۇ، ئەمما قەرىغىنىنى تۇيماي ياشلارنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى يەرگە ئۇرىدىغان بىسمەنە قىلىقلىرىنى قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ.

---

① نىم بىسمىل قۇش ـ چالا بوغۇزلانغان قۇش.
② بىسيار ـ كۆپ، مول، ئارتۇق.
③ مەزھىر ـ كۆرۈنۈش، نەرسىلەرنىڭ ئاشكارىلىنىدىغان جايى.
④ غەردار ـ ئالداماچى، ھىيلىگەر.
⑤ شەممەئىي ـ ئازغىنە.
⑥ زوھە ـ بارلىق گۈناھلىق ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتقۇچى،
⑦ خەيىل ـ گۇرۇھ.
⑧ رەھىن ـ گەرەۋ.
⑨ دەستار ـ سەللە.

گەرچەرى ئەيلەسە ياشلار ئارا بەزدم ئارالىق،
بولماغاي ئاندا يىگىتلەر كاتاشا ئەفزارلىق.
كىم يىگىتلىك چاغىدۇر خىزمەت، تائەت ۋاقتىدۇر،
قېرىغە يانماقۇ تايماق ھەمە ناپەرۋايلىق.
ياراشۇر ياشلىقىدا نېچۈك ئىشلار ئەتسە ھەم،
خۇش ئەمەستۇر قېرىغە قىلسا قەدەھ پەيمانلىق.
كىم خۇدا يادىدا بولماي قېرىغان بادە ئىچەر،
ياخشى بۇ نەۋئى مۇسۇلمانلىقتىن ئول تەرسايىلىق.

ئىشق - مۇھەببەت تېمىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇشتە ئۆزگىچە يول تۇتقان شائىر زوھورى مۇھەببەت تۇيغۇسىنى ئالدىن ئىزھار قىلىش يالغۇز ئەرلەرگىلا خاس ئادەت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاياللارمۇ ئۆز ئىشق مۇھەببىتىنى ئەرلەرگە قارىتا ئالدىن ئىزھار قىلسا بولىدۇ دېگەن قاراشنى ئالغا سۈرمەكچى ھەدىدە فېئودالىق ئۆرپ - ئادەت ئىسكەنجىسى ئاستىدا ئىزىلىۋاتقان ئاياللارنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلماقچى بولغان. مەسىلەن،

جان ئاراسىرۇ نىھالىمدۇر قەدى زىبا يىگىت،
ئوت سالىب كۆڭلۈمگە كىردى ئول خەلىل ئاسا يىگىت.
گۈلشەنى ھۆسنىگە كىرسەم گۈللەردىن بۇي ئېلىپ،
مەست ئەيلەپ قاچتى مەندىن ئول كۆزى شەھلا يىگىت.
ھىجردا ۋامۇق كەبى ھەرنىچە زار ئولسام ئاڭا،
غۇنچىدەك كۆزدىن نىقابىن ئالمادى ئوزرا يىگىت.
.....
تۈن - كۈن ھىجردا زار ئولسام كۆزۈمدىن قان تۆكۈپ،
ھېچ باقمايدۇ مېنىڭ ھالىمغا بى پەرۋا يىگىت.

ئاھۇ ئەفغان ئەيلەسەم مىڭ ھەرسۇبھىدەم بىدار ئۆلۈپە
ئەي زوھۇرى نىگە رەھىم ئەتمەس ماڭا مەرزا يېگىت.

شائىر زوھۇرى يۇقىرىقىلارىدىن باشقا يەنە ئۆز شېئىرلىرىدا ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرىگە پۇشايمان قىلىپ زارلىنىدىغان، تەڭرىگە قۇللۇق قىلالمىغانلىقىغا ئېچىنىدىغان، جەمئىيەت ئۇچۇن تۆھپە قالدۇرالمىغانلىقىغا ئۆكۈنىدىغان مەسرالارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، زوھۇرى بىر غەزىلىدە ئۆمرىنىڭ بىھۇدە ئۆتكەنلىكىگە ئېچىنىپ مۇلداق يازغان:

ئەي دەريغا! ئۆمۈرلەر غەفلەتتە ئۆتتى يازۇ ـ قىش،
يازۇقۇم① كۆبدۇر ۋە لېكىن قىلمادىم بىر ياخشى ئىش.
نەئىتىپ ئىلىم ئەھلى بىرلە بىر نەفەس دەمسازلىخ،
جەمئىل ئىلىگە بىر نەفەس تەرك ئەتمادىم باريش-كېلىش.
قىلمادىم ئانداغ بىر ئىشكىم تاپقۇن ئاندىن ئافىيەت،②
ئالەم فانى③ ئىشىدىن تاپمادىم بىرەم تىنىش.

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، شائىر ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى خەلقىگە پايدىلىق بولغان ياخشى ئىشلىرى ۋە ئۆزىنىڭ شائىرلىقى سەۋەبىدىنلا ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىن مۇۋاپىق ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ. بىز زوھۇرىدىن ھاكىمبەگكە باھا بەرگەندە ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۆھپىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا قەشقەر خەلقى ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيەۋە زۇلۇملىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنى

---

① يازۇق — گۇناھ
② ئافىيەت — تىنچ ـ ئامانلىق
③ ئالەم فانى — بۇ دۇنيا.

هۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زات، دەپ قارىشىمىز لازىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. زوھۇرىنىڭ ھاياتى توغرىلىق نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. زوھۇرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر قېتىملىق كۆللىكتىپ نەشر دەۋرىدە قانداق مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان؟
3. شائىر زوھۇرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

---

① ولي — الدين

② الميت — الطالب

③ الحي الذي — لا يموت.

IX باب. ئىبراھىم مەشھۇرى

§1. ئىبراھىم مەشھۇرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

XVII ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» ناملىق غەزەلىيات دىۋانى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلارنىڭ بىرى - داڭلىق لىرىك شائىر ئىبراھىم مەشھۇربدۇر.①

لىرىك شائىر ئىبراھىم مەشھۇرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىلىق يېزىلغان يازما ماتېرىيالىلار ھازىرغىچە يوق. بىز پەقەت شائىرنىڭ غەزەلىيات دىۋانىدىكى بىر قىسىم شېئىرىي مىسرالىرىغا ۋە ئۇنىڭدىكى يېپ ئۇچلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى توغرىسىدا ئاز - تولا مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرنىڭ غەزەلىيات دىۋانىدا ئۇنىڭ تەخەللۇسى — «مەشھۇرى» كىتابنىڭ كۆپ جايلىرىدا تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئاخىرىدا يازغان بىر مۇناجاتىدىلا مەلۇم بولغان.

مۇناجات مۇنۇ مىسرالار بىلەن باشلىنىپ، ئاخىرى مۇنداق تۈگىگەن:

پادىشاھى رەھىم قىل ئاجىزۇ ۋەيرانۇرمەن،
دەرت غەم تىغلىرىدىن بۇ جىگىرى قانۇرمەن.

---

① مەمتىمىن يۈسۈپنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» توغرىسىدا دەسلەپكى تەتقىقات» ناملىق ماقالىسى مەنبە تىلخندى.

ئاھ ھەسرەت ئوتىدىن سىنەسى بەريانداۋرەن، ①
كۆزدە ياش سىنەدە تاش ھالى پەرىشانداۋرەن،
دەربىدەر يۇرگۈچى ئاۋارەيى دەۋراندۇرەن ②.
.....
تۇنۇ - كۈن بولدى مېنىڭ قىسقى ئىشرەت گاھىم،
ھەر سىرى كويىدا ئىبلىس لەئىن ھەمرايىم③.
ئاقىۋەت تەۋبىگە تەۋفىق بېرىپ ئاللاھىم،
كەلدى دەرگاھىگە بۇ يۈزى قارا ئىبراھىم،

گۈناھ ئامۇرزە④ سەنۇ غەرقدىئى ئىسيانداۋرەن.
دېمەك، يۇقىرىقى «كەلدى دەرگاھىگە بۇ يۈزى قارا ئىبرا
ھىم» دېگەن مىسرادىن بىزگە شائىرنىڭ ئىسمىنىڭ «ئىبراھىم»
ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

شائىر مەشھۇرى غەزەلىيات دىۋانىنىڭ بىرقانچە يەرلىرىدە
يەكەن ئۇستىدە توختىلىپ، يەركەنگە كەلگەن شاھنى ۋە يەر-
كەننى مەدھىيىلەپ تۆۋەندىكى غەزەلنى يازغان:

گۈلئۈزارى كەلدىكىم بولدى گۈلىستان ياركەندە،
نەۋ باھارى مەقدىمىدىن تازە بوستان ياركەندە.
لوتىق ئىلە كەلتۇردى مەقدەم⑤ بىر مەسىھا⑥ مەقدىمى
تاپتى جىسىم ناتىۋاندەك پەيزىدىن جان ياركەندە.

---

① بەريان — كاۋاب.
② ئاۋارەيى دەۋراندۇرەن — زامانىنىڭ ئاۋارىسى.
③ ئىبلىس لەئىن — لەنەت قىلىنغان شەيتان.
④ ئامۇرزە — كۆچۈرگۈچى.
⑤ مەقدەم — كېلىش.
⑥ مەسىھا — ئەيسا پەيغەمبەر.

كەلدىكىم قىش ئوتراسىدا بىر سىراپا① نەۋ باھار،
گۈل كەبى باشتىن ئاياقتا بولدى خەندان② يارىكەندى.

كەلدىك ئانداغ، شەۋكەتۈ شانۇ شەھى شاھى بىلەن،
كاشغەر ھەسرەتتە قالدى. بولدى ھەيران يارىكەندى،

رەقىبەرەك ئەۋسافىنى③ كىم ئەيلىمىش يۈز تىل بىلەن،
خوشناۋا④ مەشھۇرى بۇلبۇلدۇر گۈلىستان يارىكەندى.

شائىر يۇقىرىقى غەزەللىرىدە («دىۋان مەشھۇرى»، 30-غەزەل) يەركەننى ناھايىتى گۈزەل سۈرەتتە ماختاپ، شۇ كۈنلەردە قەشقەرنىك يەركەننى كۆرۈپ ھەيران قالغانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق يەركەنگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ ۋە ئۆزىنى خۇش سايرايدىغان بۇلبۇلغا، يەركەننى گۈلىستانغا ئوخشىتىدۇ.

شائىر ئۆزىنىك يەنە بىر غەزىلىدە:
بۇ چىمەنىنىك بىر گۈلى رەئىناسىمەن مەشھۇرىكىم،
ئاقىبەت باد خازان ھەڭگام⑤ بەربار بولمىشەم.

دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىك بۇ چىمەنىنىك بىر بۇلبۇلى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. بۇنىڭدىن شائىر مەشھۇرىنىك يۇرتى يەكەن بولۇپ، ئۇنىك يەركەندە ھايات كەچۈرگەنلىكى بىلىنىدۇ.
«دىۋان» دا شائىر مەشھۇرىنىك ياشىغان دەۋرىگە ئائىت

---

① سىراپا نەۋ باھار (پ) — باشتىن - ئاياغ يېڭى باھار.
② خەندان (پ) — كۈلگۈچى.
③ ئەۋسافىنى (ئە) — سۈيەتلىرىنى.
④ خوشناۋا (پ) — ياخشى سايرىغۇچى.
⑤ ھەڭگام — ۋاقىت.

بىرەر تەپسىلات يوق، لېكىن ئۇ «دىۋان» نىڭ ئاخىرىدا «ئېزىز» ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ مەرسىيە يازغان. مەرسىيىدە تىلغا ئېلىنغان ئېزىز كىم؟

روسىيىلىك ئا. م موگنوف تۈزگەن «ئۇيغۇر قول يازمىلىرى يازۇسى» دېگەن كاتالوگدا «تارىخىي رەشىدى» نىڭ 4-روكنى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ: «بۇ كىتاب «تارىخىي رەشىدى» نىڭ 4 - روكنىدۇر. ھەزرىتى مۇھەممەد ئېزىز ھاكىم بەگنىڭ ھۆكمى ئالىيلىرى بىلەن مۇھەممەد نىياز ئاخۇن فارىسنى تۈركىگە تەسىنىڭ قىلغان» دېيىلگەن. بۇ سۆزنىڭ ئايىغىغا «ئېزىز بەگ» دېگەن مۆھۈر بېسىلغان. مۆھۈرنىڭ بېسىلغان ۋاقتى ھىجرىيىنىڭ 1247- يىلى (1831-1832- يىللىرى) ئىدى.

تەتقىقاتچى مەمتىمىن يۈسۈپ «دىۋان مەشھۇرى» نى نەشر قىلىپ تەييارلاش جەريانىدا، شائىرنىڭ ياشىغان دەۋرىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ماتېرىيال ئىزدەپ يۈرۈپ «قەسە سۇلغا رايىپ» («ئاجايىپ قىسسىلەر») ناملىق بىر قول يازمىنىڭ فاكسىمىل (سۈرەتكە ئېلىنغان) نۇسخىسىنى ئۇچراتقان. بۇ كىتابنى ھىجرىيىنىڭ 1257 - يىلى (1841-1842- يىللىرى) مۇھەممەد نىياز بىن ئابدۇغۇپۇر بەگ دېگەن كىشى خوتەن، يەركەن ھاكىمى مۇھەممەد ئېزىز بەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يازغان. دېمەك، شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى مەرسىيە يازغان «ئېزىز» ئىسىملىك ھاكىم مۇشۇ ئېزىز بەگ بولۇشى مۇمكىن①.

يۇقىرىقى دەلىللەردىن شائىر ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ ھىجرىيىنىڭ 1247- يىلى (1831-1832- يىللىرى) تېخى ھايات ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. ئەمما شائىرنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ،

---

① مەمتىمىن يۈسۈپ «دىۋان مەشھۇرى» توغرىسىدا 2 دەسلەپكى تەتقىقات»، «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى پەنلەر تەتقىقاتى» 1985- يىللىق 4- سان، 151 - بەت.

لەچچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، قاچان ۋاپات بولىغانلىقىنى مەلۇم ئەمەس.

دىۋاندىكى بەزى غەزەللەرگە قارىغاندا («دىۋان مەشرەپى» 149- غەزەل)، شائىر ئىبراھىم مەشرەپى ۋەيرانە، سەرسانلىقتا، غۇربەتچىلىك ئىچىدە هايات كەچۈرگەن:

دوستلار ئۆمۈر ئالمىدە مەن باقايى ① تاپمىدىم،
هەر ئىكۈڭ بىر ئۆتكۈچى، ئاندىن ۋاپايى تاپمىدىم.

بۇ چەمەنىنىڭ بۇلبۇلى بىخانىمانى② مەندەرمەن،
يۈز ناۋاله بىرله بىر بەرگى③ نەۋائى تاپمىدىم.

بۇ جاهاندا كەزمىشىم هەر كۈن قىيامەتتە ۋادىسىدۇر،
ۋادىسى مېهنەت غېمىدە ئىنتىهايى④ تاپمىدىم.

شائىر ئىبراھىم مەشرەپى ئۆزىنىڭ پۈتۈن هاياتىدا قەلەمدىن ئايرىلمىغان، قەلەمنى ئۆزىگە سىرداش دوست تۇتقان. شائىر ئۆزىنىڭ دىۋانىدىكى 125 - غەزىلىنىڭ 2 - بېيتىدە:

بار قەلەمرەۋنى كېزىپ يۈردۈم تاپايىدەپ هەمزابان، ⑤
بىر قەلەمدىن ئۆزگە يارۇ هەمزا بانىنى كۆرمىدىم.

دەپ قەلەمدىن باشقا يارۇ - دوست تاپالمىغانلىقىنى يازىدۇ.

① باقايى — باقىيلىق
② بىخانىمان — ماكانسىز.
③ بەرگى — ئۆسمەك، ساياىلىماق، ياپىرىماق.
④ ئىنتىهايى — بىر ئۆكۈنچى.
⑤ هەمزابان — بىر تىل، سىرداش

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى ئۆز زامانىسىدىكى مەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ خاراكتېرىنى تەپسىلىي كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن، ئەزگۈچى، تەييارتاپ، ئالدامچىلاردىن نەپرەتلىنىپ، جاھان كېزىپ يۇرۇپ غۇربەتچىلىكتە ھايات كەچۈرگەن. ئۆز دەردىنى قەلەمگە تۆككەن، قەلەمنى دوست تۇتقان.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى ئۆزىنىڭ غەزەلىيات دىۋانىدا كاماللىكە يەتكەن لىرىك شائىر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن شەرق كلاسسىكلىرى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىدىن ئەلىشىر نەۋائى، ئابدۇراخمان جامى، سەككاكى، لۇتفى، مەۋلۋى، پەرىدۇن ئاتتار، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىي ممراسلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىدۇ ھەمدە ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى شېئىرىي پىكىر ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا يېڭىلىق يارىتىدۇ.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى زور تالانت ۋە يۈكسەك ماھارەت ئىگىسى، شۇنداقلا ئۆزىگە ئىشەنگەن شېئىرىيەتتە ئۆز ماھارىتىنى ئۆزى قەدىرلىگەن شائىردۇر. ئۇ نەۋائىنى ھۇرمەتلەپ تىلغا ئېلىش بىلەن ئۆز شېئىرىنىڭمۇ كىتابخانلىرى يوق ئەمەسلىكىنى ئىزھار قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

نەۋائىدىن كېيىن مەشھۇرى شېئىرىنى ئوقۇماس كىم؟
بۇ بازار ئىچرە باردۇر ھەر ماتائىنفە خېرىدارى.

ئىبراھىم مەشھۇرى بىر تەرجىئىبەندە نەۋائى بىلەن مەنەدە ئۇستۇنلۇك تالىشىدۇ.

نەۋائى بىر تەرجىئىبەندىدە:

خارابات ئارا كەردىم ئاشۇپتە ھال،
مەي ئىستەرگە ئىلكىمدە سۇنغان ساپال.

دېسه، ئىبراھىم مەشھۇرى تەرجىئىبەنددە مۇنداق مۇشائىرە قىلدۇ:

ئەزەل ساقىسىدىن ئىچىپ جامى ھال،
نە باشتا خۇمارۇ نە قولدا ساپال.

(ئى نەۋائى! سىز پەرىشان ھالدا، قولىڭىزغا سۇنۇق ساپالنى ئېلىپ مەيخانىدا مەي سوراپ يۈرگەن بولسىڭىز، مەن ئەزەل ساقىسىدىن بىر ھال (ئىشىق) جامىنى ئىچكەنمەن، بېشىمدا مەيىنىڭ خۇمارىمۇ يوق ۋە مەي ئىزدەشكە قولۇمدا ساپالغا ھاجەتمۇ يوق)، دەيدۇ.

ئىبراھىم مەشھۇرى يالغۇز شائىرلا ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىنىڭ ئالىمى ئىدى. شائىر تۆۋەندىكى غەزىلىدە:

يۈز تۇمەن مۇشكۇللىرىڭنى قەتىرەئى مەي ھەل قىلۇر،
جۇش ئۇرار ھەردەم سوراھى ئىچرە مەزمۇنى سوراھ.

بولدىكىم مەيخانە ئىچرە ھەل ھەمە مۇشكۇللىرىم،
بىر سوراھىغە گۆرۈ قويغۇمدۇر يۈز دەپتەر سوراھ.

مەئىرىپەتتە يوقتۇر مەشھۇرى ئەھلى مەدرىسە،
چۇنكى بويى مەئرىپەت بەرمەيدۇ تەھزىبۇ مۇراھ.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى يۇقىرىقى غەزىلىدە «سۇراھ مۇللۇغەت» دېگەن لۇغەت كىتابىدىن، «تەھزىب» ۋە «مۇراھ»، «مىشكات» دېگەن ئىلمىي كىتابلاردىن سۆز ئاچىدۇ. بۇلار ئۆز زامانىسىدىكى ئەرەب، پارس تىل ئالىملىرى پايدىلىنىپ

دىغان كىتابلار ئىدى. ھەتتا شائىر مەشھۇرى مىلادىدىن بۇرۇنقى ئەپلاتۇندەك ئالىملار ھەققىدىمۇ سۆز قىلىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇ ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىنمۇ خەۋىرى بار. ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىلگەن شائىرى ۋە ئالىمدۇر، ئۇنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» دىنمۇ باشقا يەنە يازغان ئەسەرلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن، ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەرلەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىدى.

ئىرىنىڭ شائىر ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» نامىلىق غەزەلىيات دىۋانىنىڭ قول يازمىسى 1983 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەركەن ناھىيىسىدىن تېپىلغان.

دىۋان پاتلاغان خوتەن قەغەزىگە قومۇش قەلەم، قارا سىياھدا خەتتە پارىسى ① ئۇسلۇبى بىلەن ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان. دىۋاننىڭ فورماتى 18×13 بولۇپ، 178 بەت، ھەر بېتىدە 13 تىن 10 قۇرغىچە خەت يېزىلغان. جەمئىي 205 غەزەل، ئۇچ مۇخەممەس، بىر مۇسەددەس، ئىككى تەرجىئىبەند (بوغۇم قايتۇرۇش)، ئىككى مەرسىيە ۋە بىر مۇناجات، جەمئىي 3960 مىسرا شېئىر.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى ئۆزىنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» دىۋانىنى چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدىن بۇيانقى شېئىر ئىجادىيىتىنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرى - غەزەل، مۇخەممەس، مۇسەددەس، تەرجىئىبەند، مەرسىيە، مۇناجات قاتارلىق كۆپ خىل شېئىر شەكىللىرى بىلەن يېزىپ چىققان. بۇ شائىرنىڭ غەزەلىيات ئىجادىيىتىدە يۇكسەك ماھارەتكە ئىگە تالانتلىق شائىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، XVIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم ماتېرىيال بىلەن تەمىن

① خەتتاتلىقتا خەت ئۇسلۇبى خەتتە پارىسى، خەتتە ئەرەبىي، خەتتەسىتە كۆپىنى قاتارلىق بىر نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. خەتتە پارىسى دېگەنلىك، بۇ ئەسەر پۈتۈنلەي پارىس تىلىدا يېزىلغان دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ.

ئېتىدۇ. بولۇپمۇ كۆپ خىل شېئىر شەكىللىرىنىڭ غەزەلىيات دىۋانىغا مۇجەسسەملىشىشى تېخىمۇ قىممەتلىكتۇر.

2§. ئىبراھىم مەشھۇرى لىرىكىلىرىنىڭ مەزمۇنى

لىرىك شائىر ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ غەزەلىيات دىۋانى «دىۋان مەشھۇرى» كۆپ خىل شېئىرىي شەكىلدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ناھايىتى مول، رەڭمۇ رەڭ، ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىلغار پىكىرلەر ئالغا سۈرۈلگەن.

شائىر ئۆز دىۋانىدا، كىشىلىك مۇھەببىتىنى شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئىچىگە قويۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ھەمىدالىزمىغا قارشى دېموكراتىك تەلىپىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەرىپىدۇر.

شائىر ئۆز دىۋانىدا گۈزەل لىرىك شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق ساپ مۇھەببەتنى زوق-شوخ بىلەن كۈيلەيدۇ. ئەركىن مۇھەببەتكە يېتىشتىن ئىبارەت ئارزۇ-ئۇممىدىنى بايان قىلىدۇ. لېكىن شائىرنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىغا شۇ دەۋردىكى «كاج پەلەك» يول قويمايدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايۋاتقانلىقىنى بىۋاستە ھالدا ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن باغلايدۇ. ئەركىن مۇھەببەتنى ئاياغ ئاستى قىلىدىغان فېئودال بايلارنى، مۇتەئەسسىپ دىنىي روھانىلارنى ۋە سوپىلارنى قاتتىق سۆكىدۇ. شۇڭلاشقا شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك غەزەللىرىدە ساپ مۇھەببەت تېمىسىنى چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان. شائىر دىۋانىدا ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىنى بىر پۈتۈن خەلق ۋە ئەل بىلەن زىچ باغلايدۇ. بۇ شائىر مەشھۇرىنىڭ خەلقپەرۋەرلىك روھىنىڭ روشەن بەلگىسى بولۇپلا

قالماستىن، بەلكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇ-
سىنىڭمۇ كۈچلۈك گەۋدىلىنىشىدۇر. قىسقىسى، شائىر مەشھۇرىنىڭ
خەلق ئاممىسىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەز-
مۇنىنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن.

شائىر ئۆزىنىڭ دۇئانىدا يەنە رىياكار سوپىلارنى، بىخەل بايلارنى، تاماخور سەللىلىكلەرنى، جاھىل مۇتەئەسسىپلەرنى، خەلقنى ئالدايدىغان شەيىخلەرنى، ئۆز زامانىسىنىڭ ۋاپاسىز ئەر-بابلىرىنى قاتتىق قامچىلايدۇ. شائىر يەنە جاھالەتكە، نادانلىققا قارشى تۇرۇپ، خەلقنى بىلىم ئىلىشقا چاقىرىدۇ؛ كىشىلەرنى پەز-لەتلىك بولۇشقا، خەلق، ۋەتىنى ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن كۈ-رەش قىلىشقا چاقىرىدۇ؛ شائىر يەنە ئۆز شېئىرلىرىدا كىشىلەرنىڭ مال ـ دۇنياغا قەتئىي بېرىلمەسلىكىنى، مال ـ دۇنياغا كۆڭۈل بېرىش-نىڭ دۇئانىلىق ئىكەنلىكىنى، مال ـ دۇنياغا بېرىلگەن شاھنىڭمۇ شاھلىقىنىڭ يوقىلىدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرۇش ئارقىلىق، مال ـ دۇنيا توپىلاشقا بېرىلىپ كەتمەسلىكنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا يەنە ئۆز سۆزىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ، ئويلاپ سۆزلەشنىڭ لازىملىقىنى، مەنىسىز، ئورۇنسىز بىر ئېغىز سۆز بىلەن كىشىنىڭ رەسۋا بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى، شۇڭلاشقا سۆزنىڭ قۇدرىتىگە سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەم تەپەككۇر ئەقىل توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ.

يۇقىرىقىلار ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ غەزەلىيات دۇئانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تۈپكى ئىدىيىلەرنىڭ تومتاقلا كۆرۈنۈشى بولۇپ، شائىر لىرىكىلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرىدىغان بولساق، يۇقىرىقى مەزمۇنلار ۋە يەنە باشقا ئاجايىپ ئىلغار پىكىرلەرنىڭ زور بەدىئىي ماھارەت بىلەن شېئىر ئىچىگە سىڭدۈرۈلگەنلىكىنى كۆرىمىز.

ئىبراھىم مەشھۇرى پۈتۈنلەي ئىشقىقا بېرىلگەن شائىردۇر.

شۇڭلاشقا ئۇ ئۆزىنىڭ دىۋانىدا ئىشقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. شائىرنىڭ قارىشىچە ئىشق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئادەمدە ئىشق بولمسا، ئۇ «ئادەم ئەمەس»، ئۇ جانسىز سۈرەتتۇر، جان مەملىكىتى ئىشقسىز ئاۋات بولمايدۇ، جاننى مەملىكەتكە، ئىشقنى شۇ مەملىكەتنىڭ شاھىغا ئوخشىتىدۇ:

ئادىمىدە نەشئەيى ئىشق بولماسا ئادەم ئەمەس،
سۈرەتتىدۇر كىم ئىگەر ئول جىسمىدە جان بولمايىن.

شائىر تۆۋەندىكى مىسرادا يار ئىشقىنى ئوتلۇق ئۆيگە، ئۆزىنى ئوت چاچقۇنىغا ئوخشىتىپ، پەلەك ماڭا قانچىلىك ئوت چاچقۇنلىرىنى چاچسىمۇ بىر تال مويۇم ئېگىلمەيدۇ، دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىشق مەيدانىدا تەۋرەنمەي تۇرىدىغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ.

ئىشقنىڭ ئاتەشخانىسىدىن بىر سەمەندەر ① ۋار② مەن.
خەم ③ ئەمەس مويۇم ④. پەلەك بولسا شەرار ئەپكەن ⑤ ماڭا،

شائىر تۆۋەندىكى مىسرالاردا بولسا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىشقنىڭ خاسىيىتىدىن ئۆلمەيدىغانلىقىنى، جانانغا يېتىش ئارزۇسىنىڭ ئۆزى ئۇچۇن مەڭگۈ جان ئىكەنلىكىنى، شاھلار شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇۋەرسۇن، ئىشق كوچىسىدا گادايلىق ئۆزى ئۇچۇن شانۇ-شەۋكەت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق مۇھەببەتنى يۇقىرى پەللىگە چىقىرىدۇ:

---

① سەمەندار—ئوت چاچقۇنى.
② ۋار — ئوخشاش.
③ خەم — ئېگىلمەس.
④ مۇي — تۈك.
⑤ شەرار ئەپكەن — ئۇچقۇن.

ئىشىق ئەنجازى① دەستىن ئۆمۈرۈم ئىچرە ئۆلمۈگۈم،
ئارزۇيى ۋەسلى جانان، جاۋدان② جاندۇر ماڭا.

پادىشاھلىق تەختى گاھى ئۆزرە بولسا شاھلەر،
ئىشىق كويىدا گادايلىق شەۋكىتۈ - شاندۇر ماڭا.

شائىر تۆۋەندىكى مىسرالاردا بولسا، يارسىز گۈلىستاننى كۆرۈشنىڭ ھاجەت ئەمەسلىكىنى، يارسىز گۈلىستانغا كىرسە ئۆزىنى تىكەنلەر ئارىسىدا يۈرگەندەك ھېس قىلىدىغانلىقىنى، بىراق يار قەسرى ناھايىتى ئېگىزدە ئىكەنلىكى سەۋەبلىك ئۇنىڭغا ئۇچقان نەزەر قۇشلىرىنىڭمۇ قاناتلىرى توزۇپ كېتىدىغانلىقىنى ئوبزور لاشتۇرۇپ بايان قىلىدۇ.

كۆمەيسەن گۈلچەھرىنى نەيلەي گۈلى گۈلزار ئارا،
گەر كېرەر ئەرسەم گۈلىستانغا يۈرەرمەن خار ئارا.
.....
نەچۈك يەتكۈم دۈرۈر كىم ناز قەسرىدۇر بەلەند ئاندا
نەزارە قۇشلىرى پەرۋاز قىلسا پەرسىچار ئاندا.

شائىر مەشھۇرى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، ئىشقىنى تەرىپلەپ، ئىشىق گويا قۇياشقا، ئاشىق شەبنەمگە ئوخشايدۇ، قۇياش كۆتۈرۈلگەندە، شەبنەم كۆتۈرۈلۈپ قۇياش بىلەن بىر بولۇپ كەتكەندەك، سەن ئاشىق بولغان ئىكەنسەن، ئىشىق يولىدا ئۆز ھاياتىڭدىن كېچىشىڭ لازىم، دەپ قەتئىي ئىرادە بىلدۇرىدۇ:

---

① ئەنجاز — مۆجىزە
② جاۋدان — مەڭگۈ

بار ئۆزۈڭدىن ئىستەر ئەرسەڭ ئۆزىڭگە بىر بارلىق،
كۈن بىلەن بىر بولدى شەبنەم ئۆزى نا پەيدا بولۇپ.

شائىر تۆۋەندىكى مىسرالاردا بولسا ھەقبقىي، ساپ مۇھەببەتنىڭ مەردانە بولىدىغانلىقىنى پاساھەتلىك سۆزلەر بىلەن مۇنداق يېغىنچاقلايدۇ:

بەسكى كۈنبەم شۇ ئىلايى ئاھىم بىلەن روشەن ئېرۇر،
ئاي چىراغىغە قاچانمەن كەلتۈرۈپمەن ئېھتىياج.
ھۆسنىنىڭ ئاۋازەسى مەشھۇرى يەتتى چەرخقە،
ئاپتاپ ھەم ماھتاپ ئالەم ئارادا بەردي باج.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن تەنقىد نەزەرى بىلەن قارىغان، شۇڭا ئۇ سەللىسىنى پەش قىلىپ خەلقنى ئالدايدىغان شەيخلەرنى مەسخىرە قىلىدۇ:

كامنى ئاشىق تاپار مەئشۇق كامىن ئىستەسە،
قىلدى تەرسانى مۇسۇلمان، شەيخ ئۆزى تەرسا بولۇپ.

.....

شائىر تۆۋەندىكى غەزىلدە بولسا، ئۆز كۆز قارىشىنى تېخىمۇ ئاشكارىلاپ:

مەن ئانداغ سوپىمەنكىم دەير① سەھنى خانىقاھىمدۇر،
قەدەكەشلەر قەدە پالاسى سەرپچى② كولاھىمدۇر.

---

① دەير — بۇتخانا.
② سەرپچى — ئۇستىنى ياپقۇچ.

شائىر مەشھۇرى بۇ بېيىتتە سوپىلارغا ۋە بۇلارنىڭ سەل-
لىسىگە ناھايىتى ئېنىق تەرىپ بېرىدۇ. مانا بۇ شائىر دۇنيا قا-
رىشىنىڭ جانلىق ۋە ئېنىق گەۋدىلىنىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يۇزى شۇملەر يۇزلىرىدىن ياخشىدۇر ئۆلۈم يۇزى،
كىم رەقىبى شۇم رويلەرنى كۆرۈپ ئۆلگۈم كېلۇر.

كوپىرىدۇر ئەھلى تەرىقەت مەزھىبىدەكىم رىيال،
خۇد نامازاھىدلىرىنى مەشھۇرى ئۆلتۈرگۈم كېلۇر.

شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا خەلق كۆرسۇن دەپ ئىبادەت
قىلىدىغان زاھىتلارنى قاتتىق ئەيىبلەپ، بۇنداق زاھىدلارنى
ئۆلتۈرگۈسى كېلىدىغانلىقىنى، ھەربىر ئىشتا ساداقەتنىڭ كې-
رەكلىكىنى، ساختىپەزلىكنىڭ ئەگ يامان ئادەت ئىكەنلىكىنى
گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان.

شۇنداقلا يەنە ئۇ غەزىلىدە شۇم يۇز رەقىبلەرنىڭ يۇز-
دىن ئۆلۈكنىڭ يۈزىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ئىشق ئەتىۋارىنى ئەيتمام زاھىد پەر سۇدەگە ①
كىم قۇرۇق بەرگى گىياھغە ئابى باراندىن نەھەز.

شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا بۇلسا زاھىدلارنى «كونىرىغان
زاھىدلار» دەپ، ئۇلارنى قۇرۇپ قالغان ياغاچقا ئوخشىتىپ، قۇ-
رۇق پاپراق يامغۇر سۇيىدىن كۆكلىمىگەندەك، قۇرۇق زاھىدغا
ئىشق سۆزى ئەپ قىلمايدۇ دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

گەر دېسەڭ ئىززەت تاپاي ئالەمدە سەن دۇنيانى تاپ،
دېۋەدۇر گويا پېرىشتە گەر ئۇنىڭ دۇنياسى بار.

مەن نېچۇك ئەيلەي ئەقىدە سوپى پور رىيىسىغە،
زەرنى ئىشقىتىن ئايرىماستىن سوپىلىق دەئۇاسى بار.

---

① زاھىدى پەرسۇدە ــ كونىرىغان زاھىد

دەيرىدىن كەلمەيدۇ چىققۇم خۇبرۇزە ئىناسى بار.
نە قىلاي شەيخ تۇرۇش‌رو① بىرلە مەسچىت ئىچرە مەن
شائىر مەشھۇرى يۇقىرىقى مىسرالاردا دۇنيا بىلەن ئىز-
زەت تاپقانلارنى ۋە زەر بىلەن ئىشقنى ئايرىيالمايدىغان ھېرىس
سوپىلارنى زاڭلىق قىلىپ، دۇنيا تاپسا دۇنمۇ پەرىشتە بولىدۇ.
ئىشقنى ئالتۇندىن پەرق قىلالمايدىغان ھېرىس سوپىلارغا مەن
ئىخلاس قىلمايمەن، بۇنداق شەيخلەر بىلەن بىر مەسچىتتە تۇ-
رۇپ نېمە قىلىمەن، شۇڭلاشقا بۇتخانىدىن چىققۇم كەلمەيدۇ
دېيىش ئارقىلىق مال-دۇنياغا ھېرىس سوپىلارنى قاتتىق
ھەجۋي قىلىدۇ.

ئىشق مەشھۇرى نەزمىنى ئىستەر ئىسەك سەن ۋە ئىزى رەببانى،
كى ھەررەنگىن ساداللەر ساردىن گۈلباڭگى ۋەھدەتتۇر.

شائىر مەشھۇرى يۇقىرىقى مىسرالاردا ناھايىتى ئېنىق قى-
لىپ ئۆزىنىڭ نەزمىسىنى ئىلاھى ۋەزدىن ئۈستۈن قويغان. بۇ
شائىر دۇنيا قارىشىنىڭ ناھايىتى ئوچۇق ۋە جانلىق گەۋدىلىنى-
شىدۇر. شۇنداقلا سوپى-ئىشانلار يامراپ كەتكەن، ھە دەپ
«ئاللاغا مۇھەببەت»نى كۆچەپ تەشۋىق قىلىۋاتقان كەسكىن
پەيتتە، مەشھۇرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققىپ يۇقىرىقىدەك ئىلغار پى-
كىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ئادەتتىكىدەك بىر ئىش بولماس-
تىن، بەلكى شائىرنىڭ XVII ئەسىر قارا ئاخۇ ئىستىبداتىغا، روھا-
نىيەتچىلىكىگە ئۆز قەلبىمى بىلەن ئاتقان بىر پاي زەمبىرەك
ئوقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شائىر ئۆز غەزەللىرىدە يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە مال-
دۇنياغا بېرىلىپ كەتمەسلىك ئىدىيەسىنى ئالغا سۈرۈپ، مال-
دۇنياغا كۆڭۈل بېرىشنىڭ دەۋانىلىق ئىكەنلىكىنى، مال-دۇن-

① تۇرۇش‌رو — يۈزى تۇرۇك، ئاچچىق سۆز.

ياغا بېرىلگەن شاھنىڭ شاھلىقىنىڭ كېتىپ، ئوردىسىنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى گۈزەل شېئىرىي مىسرالار بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

پوشت پا دۇنياغا ھەر كىم ئۆرسا ئول مەردانەدۇر،
باغلىسا ھەر كىم كۆڭۈل دۇنياغا ئول دىۋانەدۇر.

پادىشاھقا پادىشاھلىق ئارىيەتتۇر نەچە كۈن،
تەختى ئاخىر يىقىلۇر ھەم ئورداسى ۋەيرانەدۇر.

شائىر مەشھۇرى تۆۋەندىكى مىسرالاردا مال - دۇنياغا بېرىلىپ كەتكەنلەرنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنداقلارنى كورغا ئوخشىتىپ، كوردىن يورۇقلۇقنى كۈتكىلى بولمىغاندەك، مال - دۇنياغا بېرىلىپ كەتكەنلەردىن مەرىپەتنى كۈتۈش بىھۇدە ئىش ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

مەرىپەت قىلماق ئۈمىد ئىسھابى دۇنيادىن ئەبەس①
رۇشنالىق كۆزىنى كۆز تۇتماق ئەئمادىن ئەبەس.

شائىر مەشھۇرى ئۆز غەزىلىدە قېشىنىڭ بىر تال مويىنى ئۈچۈن بايلارغا ئېگىلمەيدىغانلىقىنى، ئۆزى گادای بولسىمۇ ھىممىتىنىڭ شاھانەلىقىنى، ئۆزىنىڭ مال - دۇنياغا بېرىلمەسلىكى ئۆزى ئۈچۈن بەخت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

تار مويى قاشلىرىمدىن ئەغمىيا غەم ئەمەس،
گەر ئۆزۈم قەللاشىدۇرمەن② ھىممىتىم شاھانەدۇر.

---

① ئەبەس — بىھۇدە، بىكار.

① قەللەش — قەلەندەر.

ئىبراھىم مەشھۇرى ھەققىي مەرىپەت سۆيەر شائىر بولۇپ، ئۇ ئۆز مىسرالىرىدا قايتا-قايتا نادانلىق ۋە جاھالەتنى قاتتىق سۆكىدۇ ۋە نادان بىلەن دانانىڭ ھەر قاچان تەڭ بولالمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

قاندا نادان زۇمرەسى① مەقبۇلى دانا بولغۇسى،
قاندا نابىنا كېلىپ مەنزۇرى بىنا② بولغۇسى.

شائىر تۆۋەندىكى شېئىرىدا كىشىلەرنى پەزىلەتلىك بولۇش ۋە بىلىم ئىگىلەشكە دەۋەت قىلىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ سىرتىنى پەدەزلەپ، شۇنىڭ بىلەن قالتىس بولۇۋالغانلارنى تەنقىد قىلىدۇ:

قاچان ئارايمىش سورەتنى دائىم ئېتىبار ئەيلەر،
خوروس باشىدا تاجى بار، چۈدىن باشىدا دەستارى.

(ياسانغان سۈرەتنى كىم ئېتىبارغا ئالىدۇ، ئەنە قاراڭلار، خورازنىڭ بېشىدا تاجىسى، چۈدىنىنىڭ بېشىدا سەللىسى تۇرامدۇ؟!)

شائىر تۆۋەندىكى غەزەلىدە نادانلىقىنىڭ زۇلمەتىدىن ئىبارەت ئىككىنچى ئۇقتۇرۇپ، نادانلارنىڭ زۇلمەتتە (قاراڭغۇدا) ئولتۇرىدىغانلىقىنى، يورۇقلۇقنى ئىزلىگۈچىلەرنىڭ ئۆگىنىشى لازىملىقىنى، شۇنداقلا ئىنسانىنىڭ ئۆگىنىش بىلەن يۈكسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن ۋە بىلىمسىز يوغان سەللىلەرنى تامدەكى گۈمبەزگە ئوخشىتىدۇ:

---

① زۇمرە — گۆرۈھ.
② مەنزۇرى بىنا — قاراپ كۆرگۈچى.

ئوتۇرۇر، زۇلمەتتە نادان روشنالىق ئىستەسەك،
پەيىز تەئىلمى لەدانايى جاھان بولماق كېرەك.
.....
گۈنبەزى ئەمما مەدىن قورقۇتمىغىل ئابىد مېنى،
رىئلەرنىك گۈمبىزى دىۋاردىن پەرۋاسى يوق.

شائىر مەشھۇرى تۆۋەندىكى مىسرالاردا:

ھەر كۈنى بىر نۇقتىنى تەئىلىم ئال ئەللامەدىن①
تامچىلاپ يامغۇر يېغىپ ئاخىردا ئول دەريا بولۇر.

دەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئالىملاردىن ھەر كۈنى بىر نۇقتا بولسىمۇ ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ، چۈنكى دەريا سۇيىمۇ يامغۇر تامچىلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ، دەيدۇ.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى غەزەللىرىدە يەنە سۆز، تەپەككۇر، ئەقىل توغرىسىدىمۇ توختىلىپ، ئادەمىلەرنىك ئويلاپ سۆزلىشى لازىملىقىنى، مەناسىز ۋە ئورۇنسىز بىر ئېغىز سۆزمۇ كىشىنى ئوسال قىلىپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، سۆزدە گۈزەل بولۇشنىك لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ۋەھكى شەيخ خانىقاھ ۋە ئىزدىن ئىشتكۈم كەلمەيۇر،
يوق تۇرۇر سۆزدە ئەسەر، ئۇزدە سۇرايەت② بولمىسا.

ئادىمى بىر لەنەدىن ئەرمەس بەرابەر ۋەھشى تەيىر،
ئەقلىدىن گەر ئادىمى لەردە شاراپەت بولمىسا.

---

① ئەللامە — بىلگۈچى.
② سۇرايەت — تەسىر.

يۇرتىمىزدا كىم يېڭى ئەلپاز بىلەن سۆزلەر ئىدى،
نۇسخەئى ناسىر ئىلى شاھ شەۋكەت بولمىسا.

.....

ئەر ئىسسەك دانا تەئەممۇل① قىل بىكار سۆز سۆزلىمە،
بىر ئېغىز بىمەئىنى سۆز بىرلە كىشى رەسۋا بولۇر.

شائىر مەشھۇرى يەنە ئۆز غەزەللىرىدە جەك مەيدانىنى ماختاپ، جەڭچىلەرنى قەھرىمانلىق كۆرسىتىشكە ئۇندەيدۇ، قول لىرىدا يالتىراق پالتىلارنى تۇتۇپ دۇشمەن بىلەن ئېلىشىشنىك يىگىتلەر ئۇچۇن شەرەپ ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە يىگىت بولساك ئۆيۇڭگە يوشۇرۇنۇۋالماي، ئۆيۇڭدىن چىقىپ مەيدانغا ئات ئوينات، ھۇنەر كۆرسەت دەيدۇ:

تىنماي چالادۇر نەققاره جەك جىگەرلەر،
مەئناسى بۇ كىم جەك كۇنى ئىلغا نۇر ئىرانلەر.

بىر ئەردىن بىر ئەر قاچسا خاتون ئول،
باشىغا لىچەك تېڭىپ قاچارلەر.

ئالەمدىن ئەر ئۆچمەس گەر ئېتى ئۆچمەس،
تەھسىن بىلەن ھەر مەئىكىدە زىكىر ئېتەرلەر.

مەيدانى جەك ئېرۇر ئىرانلەرگە گۇلىستان،
نەچچە باش ئۇزەر بىلگىل گۇللەر ئۇزەرلەر.

---

① تەئەممۇل — ئويلىنىش.

خۇش زىننەت ئېرۇر ئەرگە سلاھ ① برلەر ياسانماق،
قەددىدە قويۇق ئىلكىدە رەخشەند ② تەبەرلەر.

.....

ئەر بولساڭ ئۆيۈڭدىن چىق مەيداندا ئات ئوينات،
كۆرسەتكىل مەيداندا ئەرلەر كەبى ھۈنەرلەر.

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى يەنە ئۆز غەزەللىرىدە، شېئىرىيەتنى تولۇمايدىغان، شېئىرگە نىسبەتەن پات كۆز بىلەن قارايدىغانلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، تاتلىق سۆزلىسەممۇ ئاچچىق دەيدۇ، يامان سۆزلەيدىغانلار ھەققەتەن تاتلىقنى ئاچچىق دەيدىغان بولىدۇ؛ ھەر نەرسە ئۆزىدە بارىنى ئاشكارا قىلىدۇ، يامان ياخشىنى كۆرەلمەيدۇ، دەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق كىشى ئارقىسىدىن غەيۋەت قىلىدىغانلارنى ئۆتكۈر قەلىمى بىلەن سۆكىدۇ.

قانچە شېئىرىن سۆزلىسەممەن، ئەيتادۇر ئەغيار تەلخ③
ئارى - ئارىئ جۇش ئۇرار بەدگويىدىن گۇپتار تەلخ.

شەككىرىستانغا تۇشۇپ توز قەترەسى شېئىرىن بولۇر،
قەندىن شېئىرىن دېسە ئول لەئلى شەككەر بار تەلخ.

---

① سلاھ — قورال.
② رەخشەند — بارقىراق.
③ تەلخ — ئاچچىق.

خۇيىدىن مەلۇم بولۇر ياخشى - ياماننىڭ جەۋھىرى،
گۈل بويى بىسيار① شىرنىدۇركى بويى خار② تەلىخ.

ھەر نېمە ئۆز جەۋھىرىن مەلۇم قىلماي قويمىغاي،
ياخشى ئادەم ياخشى سۆزلەيدۇ، يامان ناچار تەلىخ.

بىر مىسال بار كىم كۆرەلمەيسىلەر يامانلار ياخشىنى،
كۆرە ئالمايدۇ مېنى يۇ ئەيتادۇر ناچار تەلىخ.

سۆزلىگىل مەشھۇرى شېرىن سۆزلىسە بەگۇ تۇرۇش③
تۇتىلەر سۆزلەيدۇ شېرىن، زاغ④ بەدگوپتار تەلىخ.

شائىرنىڭ يۇقىرىقىلاردىن باشقا نۇرغۇن مىسرالىرىدا ئۆزى ياشىغان زامانىدىن نارازىلىقى، ئۆز ئۆمرىنىڭ سەرسان - سەرگەردانلىقتا ئۆتكۈزگەنلىكىنى، كىشىلەر ھەرىكىتىنىڭ رىيا ۋەساختىپەزلىك بىلەن تولغانلىقىدىن زارلىنىش، ئۆز زامانىسىنىڭ ۋاپاسىز ئەربابلىرىغا، بۇۋاپا يار - بۇرادەرلىرىگە تاپا - تەنە قىلىشتەك مەزمۇنلارنىڭ ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز.

× × ×

شائىر ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا مەخسۇس توختالمىساقمۇ، يۇقىرىقىدەك مول

---

① بىسيار — كۆپ.
② خار — تىكەن.
③ تۇرۇش — ئاچچىق
④ زاغ — قاغا.

مەزمۇننىڭ تۈرلۈك ئوخشىتىشلار بىلەن جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشىنىڭ ئۆزىدىن شائىر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى قانچىلىك دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس، ئەلۋەتتە.

«دىۋان مەشھۇرى» نىڭ تىلى XIV ئەسىردىن XX ئەسىر-نىڭ باشلىرىغىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن بىرمۇنچە بەيىتلارنى شۇ دەۋردىكى جانلىق ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇپ يازغان، ھەتتا بىرمۇنچە بەيىتلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. شۇڭا دىۋاندىكى چوڭ-قۇر مەنىگە ئىگە بەيىتلارنى ئاسانلا چۈشەنگىلى بولىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، داڭلىق لىرىك شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى ئۆزىنىڭ غەزەلىيات دىۋانى — «دىۋانى مەشھۇرى» دىكى مول ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىممەتلىك مەزمۇنلارنى پاساھەتلىك سۆزلەر، يۇكسەك شېئىرىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلەپ XVIII ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىر يېڭىلىق ياراتتى، بۇ دەۋردىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئەھمىيىتىنى بىرنەچچە ئىبغىز سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بېرىش تەس. قىسقىسى، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە شېئىرىي ئىجادىيىتى بولۇپمۇ بەدىئىي ماھارىتى ھەققىدە يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ.
2. ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
3. ئىبراھىم مەشھۇرى لىرىكىلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

X باب. موللا نىياز خوتەنى

موللا نىياز خوتەن دىياردا ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان يەردىك شائىر ۋە تارىخچى.

شائىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئېسىل ئەسەرلەرنى يېزىپ، مۇئەييەن تەسىر قالدۇرۇش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالىنى تەسىرلىك قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەن يېگانە شائىرلارنىڭ بىرى. شۇڭا بىز ئۇنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئۆزى ئېيتقانلىرىغا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ، ئۆز بايانىنى بېرىمىز. بىز بۇ بايانلاردىن شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدىلا چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپ قالماي، بەلكى شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت بىلىملەرنى بىلىۋالالايمىز.

ئۇزۇر تەقسىر سىزگە ئەي ئاقىل،
مەن ئېرۇرمەن كەمىنەئى غافىل.
ئېردى ياشىم كىچىك، ئۇزۇم نادان،
ئەيب نۇقسانىم باردۇر چەندان.
ئىش كىچىكلەرگەدۇر خەتا قىلماق،
ئانى چوڭلار ئىشى ئەتا قىلماق.
يوق ئىدى قابىلىيەتىم ئانچە،
مۇنچە سۆزلەرنى نەزم قىلغۇنچە.
ئاناموللىك خوتەن ئاتا تاغى،
تۆرت ئىملارىم نىيازى مەن داغى.

تۇفراغىم ئۇشبۇ ئاستاندىندۇر،
نەسەبىم ئۇشبۇ ئاشيانەدىندۇر.
مەنزىلىم ھەم بۇ مەشھەد پاكى،
تەكياگاھىم بۇ ئاستان خاكى.
ھەشت پۇشتۇم بۇ يەردە ئۆتكەن ئىكەن،
مۇنداق مەقسەدلارنىڭ يەتكەن ئىكەن.
قىرق ياشىمغە ئاتام يېتىپ ئەمدى،
يوق ئىكەن ئەمما ھېچ فەرزەندى.
بىر كۈنى رەۋزەگە كېلىپبدۇرلەر،
تۇنەب ئاندا تەلەب قىلىپبدۇرلەر.
بۇدلۇق يېتىپان نەبۇدۇمغە،
پات يېقىن كەلمىشەم ۋۇجۇدۇمغە.
ئاقىبەت بىر كۈنى تۇغۇلمىشمەن،
بىر نەھىق ھەم زەئىق ئوغۇلمىشمەن.
شۇكر ئېتىپ تەربىيەت قىلىپبدۇرلەر،
رۇز-شەب مەرھەمەت قىلىپبدۇرلار.
قويۇب ئېركەن ئاتىمنى موللا نىياز،
مېنى قىلمىش ئىمامىلارنىمغە نىياز.
بەردى مەكتەبكە تورت ياشىمدا،
ئاتام ئېردى ھەمىشە قاشىمدا.
مېنى دەب كۈندە داخىلى مەكتەب،
ئۆرگەتۈرگە ماڭا ئىلىم - ئەدەب.
ياشىم ئالتە - يەتتىگە يەتمىش،
بىۋەفا دۇنيادىن ئاتام كەتمىش.
باشىغە تۇشمىش بۇ دەرد، غەم تاغى،
كۆڭلۈمە بۇ يىتمچىلىك داغى.
يوق ئاتام ھەر قايان باقۇر ئېردىم،

روز - شەب يىغلابان ئوقۇر ئىردىم.
پات فۇرسەت سەۋاددىم ئاچىلمىش،
باب گەنجى مۇرادىم ئاچىلمىش.
لىك بۇ سۆز كۆڭۈلغە يەتكەچ پات،
نەزدم ئەيلەب قىلۇر ئىددىم ئەبيات.
تولا ئەبيات ئەيلەگەچ زاھىر،
ماڭا ئات قويدى چوك - كىچىك شائىر.
تا بۇدەم كەمىنە شىكەستەئى لال،
كۆڭلۈمە ئىردى بىر ئەجىب خەيال.
بىر ئىشى مەندىن ئاشكار ئولسا،
ئەھلى ئەلەمگە يادىگار ئولسا.
كۈندە باشىمدا يۈز خەيال ئىردى،
لىك بۇ ئىش ماڭا مەھەل ئىردى.
بۇ تەفەككۇر بىلە قاتىب باشىم،
يەتتى ئاخىر يىگىرمەگە ياشىم.
كەلدى ئاخىر بۇ ئىش خەياللىمغە،
ساغىنىپ ھەيىۋ زۇلجەلالىمغە،
ئاقىبەت رەۋزە ساڑى ئەزم ئەتتىم،
تۆرت ئىنامىلارىم جانىبىغە يەتتىم.
نەچچە كۈن ئاندا ئىبستىبخارە قىلىب،
ئاھ، ئەفغان، نالە، زارە قىلىب.
تەلەبىم بۇ ئىدىكى شام - سەھەر،
نەزدم تارىغە باغلاسام بۇ گۆھەر.
كىچچە - كۈندۈز ماڭا بۇ ئىردى جەدەل،
كۆرمىشەم تۇشدە بىر رەفىق جەبەل.
مۇر يەڭلىغ ئاڭا قەدەم قويدۇم،
كوھ غەمنى باشىمغا ھەم قويدۇم.

كەلدى بىر سەييىدى ھەمىد سىغات،
دېدى غەمدە كەچۈرمەگىل ئەۋقات.
تۈتتى ئىلكىمنى دەستىگىر ئولدى،
مۇر تاغ ئوزرە چىقتى شىر ئولدى.
شاد ئولدۇم يۈز ئانچە غەم چەكتىم،
ئويغانىپ ئاھ دەمبەدەم چەكتىم.
ھەق تائالا زەبانسىمە يارى،
بەردى تىل بولدى نەزمىغە جارى.
شاھلار يار بەردى، جەزم ئەتتىم،
قۇۋۋەتسىمنىك بارىچە نەزم ئەتتىم.
نەچە كوب بولسا ئەيىب نۇقسانى،
ئەفۇ ئېتىك، ئەيىب كۆرمەيمن ئانى.
ئەمما نەيلەي بۇ چەرخ كەجرەفتار،
كىمكى تەبئ ئەھلى بولسا ئەيلەدى خار.
شۇئرالارغە يوق خەرىدارى،
كەساد ئولمىش بۇ لەئل بازارى.
نەزم، ئەشئارنى خاھلامايدۇ ئېھل،
گەنج ۋەيرانەنى تونۇمايدۇر ئېھل.
بۇ سەبەبدىن بەسى مەلال ئېردىم،
ئۆز- ئۆزۈم بىرلە پايمال ئېردىم.
گاھ ئۇششاق ئارا مۇقامىم ئىدى،
خەمسە بىرلە نەۋايى كامىم ئىدى.
مېنى قىلغان مۇنچە سۇخەندانى،
مىر ئەلىشىرنىك نەمەكدانى.
تۈزى يوق بولسا نەچچە تاتلىغ ئاش،
ياخشى ئاندىن قۇم ئوزرە قاتتىغ تاش.
ئوزنى ئول شاھغە تەئەللۇق ئىتىب،

يۇز تۇمەن ئوزر ئىلە تەئەللۇق ئېتىب.
ئاستانە بوشلۇغىدا ياتمىش ئىدىم،
دەرد، غەم بالچىقىغە پاتمىش ئىدىم.
ھالىم ئەيتۇرغە ھىچ كىشىم يوق ئىدى،
ئالەم ئەھلى بىلە ئىشىم يوق ئىدى.
نە ئاتا، نە ئانا، زەنو فەرزەند،
نە قېرىندىاش، نە ياۋەرو دىلبەند.
دەشت غۇربەت ئارا ئىدىم مەجنۇن،
ئەشىك ھەسرەت ئارا ئىدىم جەيھۇن.
بۇ سۇفەت زار، ناتەۋان ئېردىم،
ئۆز - ئۆزۈم بىرلە پايمال ئېردىم.
دەھر ئېلىدىن كۆلفەتىم بار ئىدى،
ئۆز - ئۆزۈم بىرلە ئۇلفەتىم بار ئىدى.
بىرنەچە ئەيلەدىم خىيالاتى،
فانىدۇر دەھرنىڭ ھوسۇلاتى.
ئۇمر كورسە كىشىكى لوقماندەك،
دۆلەتى بولسا گەر سۇلەيماندەك.
بولسا رۇستەم ئەگەر نەدىمى ئانىڭ،
بولسا ھورى - پەرى ھەرىمى ئانىڭ،
گاھى يەر بولسا جايى، گاھ فەلەك،
خىزمەتىن ئەيلەسە جەمئى مەلەك.
كۆڭلى گەر مېھرىدىن ئېرۇر سافى،
سىغماسا سەفھەلەرگە ئەۋ سافى.
ئاقىبەت بىر كۇنى ئەجەل يەتكەي،
ھىچ بىرسىگە باقمايىن كەتكەي.
باقغالى بولماغاي ئىلاجى ھەم،
سۇد قىلماس بۇ تەخت تاجى ھەم.

بىر نەفەس تۇرمايمن بەدەر كەتكەي،
سائىلى دەھردىن بەتەر كەتكەي.
قىلسا بىر ياخشى ئىش جەھاندا كىشى،
باقى قالغاي ئانىڭ بۇ ياخشى ئىشى.
مەسىلەن مەدرەسە ۋەيا لەنگەر،
مەسجىدۇ كول بىنا قىلۇر ھەر ئەر.
فانى بولسا ئەگەر ئوشۇل فانى،
ئەمما بولماس ئانىڭ ئاتى فانى.
ياخشى ئات بىرلە ياد ئەيلەرلەر،
روھ - ئەرۋاھىن شاد ئەيلەرلەر.
ئانى قىلمەقغە مەندە يوق مەقدۇر،
ھىچ ئىش مەندىن باقى قالمابدۇر.
مۇددەتى باقى سۆز گۈلىستانى،
ئۇشبۇ ھەم ئاقىبەت بولۇر فانى.
ياد تۇتغىل كۆڭۈلدە ئەي ياران،
ئايەتى «كوللۇمەن ئەلەيھافان».
ياد ئىتەرلەر دەپ فانى بولغۇنچە،
سۆزلەدىم نەزم ئاڭا بىرمۇنچە.
ئەيىب بولسا سۆزۈمدە يا خەتدە،
ياد ئىپتىگلار دۇئادا ئەلبەتتە.
ئىبردى تارىخ ئۇچ يۈز توقسان،
ئۇنى زۇلھەججەدە شەھىد بولغان.
يەنە تارىخ بولمىش ئىبردى غەرىب،
نەشردىن تاپتى نەزمغە تەرتىب.
ئاي ھەمەل ئىبردى، يىلى ھەمدۇنە،
ھەم تەمام ئولدى روز ئازدىنە.
پۈتۈلۈب نەزم بولدى بۇ تاغدا،

گاھ ئىماملاردا، گاھ سايباغدا.
بەئدازان بۇ كىتابنى قىلدى تەمام،
توختى ئاخۇن ئۆزى خەتىب ۋە ئىمام.
بىر مىڭ ئۇچ يۈز ئىردى تارىخقە،
يادگار قويدىلار ھەممە خەلققە.

[ئەي ئەقىللىق كىشىلەر، مەن كەمىنە بىر نادان (بىلىمسىز)، غاپىل (تۇيغۇسىز) كىشىمەن، مېنىڭ يېشىم كىچىك، ئۆزۈم بىلىمسىز، كەمچىلىكلىرىم كۆپ ئىدى. ئەلۋەتتە، كىچىكلەر خاتالىق ئۆتكۈزسە چوڭ كىشىلەر ئەپۇ ئېتىدۇ، ئۆزۈمنىڭ قابىلىيىتى بولمىغانلىقتىن، مۇنداق بىر ۋەقەلىكنى شېئىرىيەت بىلەن داستان قىلىش قولۇمدىن كەلمەيتتى. ئانامنىڭ يۇرتى خوتەن، ئاتامنىڭ يۇرتى خوتەننىڭ تاغ يېرىدىن بولۇپ، ئۇلار تۆت ئىمامنىڭ «نىيازى» (بېغىشلىمىسى ۋە نەزرىسى) قىلىپ، ئېتىمنى «نىياز» دەپ قويۇشقان ئىكەن. دېمەك، مېنىڭ ئانا ۋەتىنىم بولسا خوتەن ئىدى، كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن تۇپراقنىم ھەم شۇ دۇر، نەسىل-نەسەبىم خوتەندۇر، تۇرغان يېرىم ھەم شۇ ئىدى. يەتتە پۇشتۇم (يەتتە بوۋام) مۇ خوتەنده جاھانغا كېلىپ، خوتەنده كۆمۈلگەن ئىكەن. ۋە شۇ يۇرتتا ئۆز مەقبەتلىرىگە يەتكەنىكەن. ئاتام قىرىق ياشقا يەتكەندىمۇ زادى بالىسى يوق ئىكەن بىر كۈنى ئىماملارنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ كېچىسى ئىبادەت قىلىپ تەلەپ قىلىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن مەن ئانامنىڭ ھامىلىسىگە پەيدا بولۇپ ۋۇجۇدقا كېلىپتىمەن. تۇغۇلغاندا ئاجىز-كىچىك بىر ئوغۇل بولۇپ تۇغۇلغان ئىكەنمەن، ئاتاناملىرىم خۇداغا شۈكرى قىلىپ تەربىيە قىلىپتۇ، پۈتۈن كۈچى بىلەن مېنى تەربىيەلەشكە كىرىشىپ چوڭ قىلىپتۇ، ئېتىمنى «موللا نىياز» قويۇپ، ئىماملارغا نىياز قىلىپتۇ (بېغىشلاپتۇ). تۆت

ياش ۋاقتىمدا مەكتەپكە بېرىپ‌تۇ، ئاتام داۋاملىق مەن بىلەن بولاتتى، ئىمان، ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگىتەتتى. يېشىم ئالتە ـ يەتتە ياشقا يەتكەندە، ئاتام ئۇلۇپ كەتتى، بېشىمغا يېتىملىك غەم تېغى بېسىپ چۈشتى، كۆكلۈمنى يېتىملىك هەسرەت داغلىرى قاپلىدى. ئاتا يوق هەر يەرگە باراتتىم، كېچە ـ كۈندۈز يىغلاپ يۈرەتتىم هەم مەكتەپتە ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدۇراتتىم. شۇ ئارىدا پاتلا ساۋاتىم چىقىپ هەر قانداق بىر سۆز ئالدىمدىن ئۆتۈپ خاتىرەمگە چۈشسە، نەزمە (شېئىر) قىلاتتىم. شېئىرىمنى ئاڭلىغانلار رازىلىق بىلدۈرۈپ ياخشى كۆرەتتى. كۆپلەپ شېئىر يازغانلىقىمدىن، خەلق ماڭا «كىچىك شائىر» دەپ ئات قويدى. خىيالىمدا داۋاملىق بىرەر ئەسەر يارىتىش هۆكۈم سۈرەتتى. مۇشۇ خىيال بىلەن يۈرۈپ بەشىم 20 گە يەتتى. خۇداغا سېغىنىپ ئىمامىلارنىڭ مازىرىغا بېرىپ يىغلاپ، ئۆزۈمنىڭ تەلىپى ئۈستىدە ئىمامىلارنىڭ روھىدىن بىشارەت سورايتتىم. چۈشۈمده بىر ئېگىز تاغنى كۆزدۈم، ئۇ تاغقا چۈمۈلىدەك ياماشتىم، تاغقا قاراپ چىقىپ كېتىۋاتاتتىم، بىر ئۇلۇغ سۈپەتلىك كىشى پەيدا بولۇپ: ــ ئەي ئوغلۇم! غەم قىلما ــ دەپ قولۇمنى تۇتۇپ تاغ ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى، مەن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم. ئاھ چېكىپ ئويغاندىم. شۇنىڭدىن باشلاپ شېئىردا تىلىم راۋان (جارى) بولۇشقا باشلىدى. ئىمامىلار ماڭا مەدەت بەردى. ماھارىتىم ۋە كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە شېئىر يازىدىم. بۇ كىتابتا كەمچىلىك خاتالىقلار كۆرۈلسە ئەپۇ قىلىڭلار، ئەينىكە بۇيرۇماڭلار، كاژ (ئەگرى) ماڭىدىغان پەلەك (دەۋر) زېرەكلىك، تەبىئەتلىك كىشىلەرنى خارلىدى. شائىرلارغا خېرىدار (تەلەپكار)مۇ يوق، شېئىر گۆھىرىنىڭ بازىرى كاساتلاشتى. شېئىرنىڭ قىممىتىنى تونۇمىغانلار خارابىگە كۆمۈلگەن مەخپىي خەزىنە (ئالتۇن، جاۋاهىر) لەرنىڭ قەدرىنى بىلمىگەنلەردۇر.

بۇنداق ئەھۋال تۇپەيلىدىن بەك مالال بولاتتىم (مەيۇسلىنەتتىم)، ئۆز ئەھۋالىم بىلەن ئاۋارىچىلىق تارتاتتىم، بەزىدىر چاغدا ئاشىق (جەمئىيەتتىن ئۇزۇلگەن كىشىلەر) بىلەن بىللە يۈرەتتىم. بۇ ۋاقىتلىرىمدا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ خەمسىسى ۋە شېئىرلىرى ماڭا مۇڭداش بولاتتى، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بۇ ئەسەرلىرى مېنى سۆز-خەندان (سۆزچى) قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆزۈمنى ئەلىشىر-نىڭ نەمەكدانى (تۇزقاچىسى) دىن لەززەت ئالغۇچى ھېسابلى-دىم، ھەرقانداق تاماق تۇزسىز بولسا، ئەلۋەتتە تەمى يوق، بەتتام بولىدۇ، تۇزى يوق تاماقتىن قۇمغا ئارىلاشقان قاتتىق تاش ياخشى، دېمەك، مەن ئۆزۈمنى ئىمامىلارغا مەنسۇپ قىلىپ، شۇلارنىڭ مازىرىدا ياتاتتىم، مېنىڭ ئەھۋالىمغا يېتىدىغان بىرمۇ كىشى يوق ئىدى، جاھان خەلقى (جەمئىيەتتىكى ئادەملەر)گە ئارى-لاشمايتتىم، ئاتا - ئانام، خوتۇن - بالا - چاقام يوق، ئۇرۇق - تۇغ-قانلىرىم ھەم يوق ئىدى، چۆلدە يىغلاپ يۈرەتتىم، ئۆز - ئۆزۈم-نى ئۇلپەت ئىدىم. كۆپ ئويلىغاندىن كېيىن، ئۆمرۈمنىڭ ئا-خىرلىشىپ كېتىشىنى، ئەگەردە لوقماندەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆر-سىمۇ، سۇلايمان پەيغەمبەردەك چوڭ پادىشاھ بولسىمۇ، رۇس-تەمدەك كۈچلۈك پەلۋان بولسىمۇ، ھۈردەك قىزلار خىزمەتكارى، ھەمنەپىسى بولسىمۇ، پۈتۈن پەرىشتىلەر خىزمەت قىلىپ بەرسىمۇ، ئۇنىڭ ئاقىۋەت ئەجەل چاڭگىلىغا چۈشۈشى ۋە ھېچكىشى ئۇنى توسۇپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئويلىدىم. لېكىن ياخشى يادىكار قالدۇرغان كىشىنىڭ ئېتى ئۆچمەسلىكىنى ۋە خەلق ئۇنى ياخشى نام بىلەن ئاتايدىغانلىقىنىمۇ ئويلاپ، ئاددىي بول-سىمۇ بۇ شېئىر داستانىنى يېزىپ قالدۇدۇم. سۆزلىرىمدە، شې-ئىرىمدا، خېتىمدە ئەيىب - نۇقسانلار كۆرۈلسە، كەچۈرۈپ دۇئا-يىگىزدا ياد ئېتىڭ.

تۆت ئىمامنىڭ خوتەندە ئۇرۇش قىلىپ شېھىت بولغان

ۋاقتى تاريخى ھىجرىيىنىڭ 390 - يىلى (مىلادى 990 - يىلى) زۇلھەججە ئېيىنىڭ 10 - كۈنى ئىدى. بۇ كىتاب ھىجرىيىنىڭ 1212 - (مايمۇن) يىلى (مىلادى 1797 - يىلى) ھەمەل پەسلى (مارت) باھار مەۋسۇمى جۈمە كۈنى تامام بولدى. يېزىلىشتا بەزى «ئىماملار» ① دا، بەزى سايباغ يېزىسىدا تۇرۇپ يازدىم.]

دېمەك، شائىرنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرغان ئەسەر مانا مۇشۇ ئىمامىلىرىم ھەققىدىكى داستانى بولۇپ، بۇ ئادەتتە «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.② ئۇنىڭدىن باشقا «تۆت ئىمام زەبەھۋللا تەزكىرىسى»، «تەزكىرەئى زەبەھۋللا»، «تەزكىرەئى ئىمام زەبەھۋللا» دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىپ كېلىنمەكتە.

«تۆت ئىمام تەزكىرىسى» بىر تارىخىي داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ئىدېئولوگىيە تارىخىنىڭ دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم بىر دەۋرى بەدىئىي يول بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىپ بېرىلگەن.

ئاروز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان 2080 مىسرالىق (بەزى مەنبەلەردە 2340 مىسرادېيىلگەن) بۇ داستان مەزمۇنەن ئۈچ قىسمغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى قىسمى، ھەمدۇسانا؛ ئىككىنچى قىسمى، داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى — ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەت بىلەن بۇددىزم ئوتتۇرىسىدىكى بولغان كۈرەش؛ ئۈچىنچى قىسمى، شائىرنىڭ ئۆزىنىڭ يۇرتى، ھاياتى، ئەدەبىي پائالىيىتى توغرىسىدىكى بايانلار.

تارىخقا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ھىجرىيە 46 - يىلى

---

① «ئىماملار» دېگەن بۇ سۆز خەلق ئىچىدە مەشھۇر بولۇپ، ھازىرقى كىشىدە تۆت ئىمام دەپنە قىلىنىپ مازار بولغان يەرنىڭ ئىسمى «ئىماملار» دە. ئاتىلىدۇ. خوتەن ۋىلايەت چىرىيە ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئەتراپى تاغلىق بىر رايوندۇر. سايباغ دېگەن يەرمۇ «ئىماملار» رايونىغا تۇتاش بىر رايوندۇر.

② «بۇلاق»، 1984 - يىل، 11 - سان، 68 - بەت.

(مىلادى 666 - يىلى) ئەرەبلەر ئەرەب ئارىلىدىن چىقىپ شەرق-
قە يۈرۈش قىلىدۇ. ئەرەب ئەمىرلىرىدىن رابىئە بىننى ھارىس
ئىرانىنى بېسۇبلىپ، كېيىن قاچقان ئىران شاھىنى قوغلاپ ئوت-
تۇرا ئاسىياغا كېلىدۇ، ئۇ بۇ يۈرۈشتە ئىسلگىرى - ئاخىر بولۇپ،
سەمەرقەند، بۇخارا، تاشكەنت، پەرغانىلەرنى بېسۇبلىپ، بۇ
جايلاردا ئىسلام دىنىنى كەڭ تارقىتىدۇ. مىلادى 733 - يىللارغا
كەلگەندە غەربىي تۈركىستاندا ئىسلام دىنى ئاساسەن ئۆزلە-
شىپ بولىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ كۆزى قەشقەرگە چۈشۈشكە
باشلايدۇ.

ئۇيغۇرلار زېمىنىمىزغا تۇنجى قېتىم كۆز تىككەن ئەبۇناسىر
سامانى دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنىنى بۇ يەردە ئۇ-
رۇش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى باشقا ئەپلىك بىر يول بىلەن
تارقىتىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ. ئۇ بىر تۈركۈم سودا كارۋانلىرىنى
ئېلىپ، قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ ۋە ئالدى بىلەن ئا-
تۇشقا كېلىپ چۈشىدۇ.

بۇ ۋاقىت ھىجرىيە 332 - يىلى (مىلادى 942 - يىلى)
بولۇپ،قەشقەردە قاراخانىلاردىن بارۇن بۇغراخان① خاقان ئىدى.
بارۇن بۇغراخان ھىجرىيە 338 - يىلى (مىلادى 948 - يىلى)
ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ يەتتە ياشلىق ئوغلى سۇتۇق تاغىسى
ئوغۇلچاق قېدىرخانىنىڭ قولىدا قالىدۇ. سۇتۇق 12 ياشقا كىرگەن
يىلى (مىلادى 952 - يىلى) ئوبۇلقاسىم سامانى ئۇنىڭ بىلەن
تونۇشۇپ ئۇنى ئۆز تەسىرىگە ئېلىپ، ئىمان ئېيتقۇزۇپ مۇ-
سۇلمان قىلىدۇ. ئوبۇلقاسىم سامانى سۇتۇقنى ئوغۇلچاقىقا
قارشى قويىدۇ. سۇتۇق ئوردا ئىچىدە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى بارا-

---

① بارۇن بۇغراخان — بەزى تەزكىرىلەردە ھارۇن بۇغراخان، مۇسا بۇغراخان،
بارخان، دۇرۇم بۇغراخان، خاقان بازىر دېيىلگەن.

بارا كېڭەيتىپ، ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلغان تاغىسى ئوغولچاقنى قەتلە قىلىدۇ ۋە ئۆزى خانلىق تەختىنى ئولتۇرۇپ، قەشقەردە ئىسلام دىنىنى خاقانلىق پەرمان يولى بىلەن جارى قىلدۇرىدۇ.

مىلادى ۹۹۹ - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي تۈركىستان— تاشكەنت، پەرغانە تەرەپلەردە ئىسلام دىنىغا قارشى كۆتۈرۈلۈشلەر بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سۈتۈق بۇغراخاننىڭ ئوغۇللىرى — سەسەن بۇغراخان، ئارسلانخان، يۈسۈپ قادىر خانلار غەربىي تۈركىستانىدىكى قارشىلىقلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرى لەشكەر باشلاپ ئۇ ياققا ئاتلىنىپ، قەشقەرئەتراپىغا خوجا بىخەم ئوغۇلقاسىم قەشقەرى دېگەن كىشىنى سەردار قىلىپ تەيىنلەپ قالدۇرىدۇ.

بۇ چاغلاردا يەركەن، خوتەن تەرەپتىكى ئۇيغۇرلار تېخى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئۇلارنىڭ خانلىرى ئاكا - ئۇكا چوقتا رەشىد ۋە نوقتا رەشىد دېگەن كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار بۇددا ئېتىقادىدا ناھايىتى قاتتىق تۇرغانىدى، ئۇلار سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ غەربىي تۈركىستانغا يۈرۈش قىلغان پەيتىدىن پايدىلىنىپ يەركەن، خوتەنلەردىن قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، قەشقەر خەلقىنى ئىسلام ئېتىقادىدىن بۇددا ئېتىقادىغا قايتۇرىدۇ.

چوقتا رەشىد ۋە نۇقتا رەشىدلەرنىڭ قەشقەردە بۇددىزمنى قايتا يولغا قويغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ھەسەن بۇغراخان، ئارسلانخان، يۈسۈپ قادىر خانلارنى قاتتىق غەزەپلەندۈرىدۇ. ھەسەن بۇغراخان ئىنىسى يۈسۈپ قادىرخانىنى 40 مىڭ لەشكەر بىلەن قەشقەرگە يولغا سالىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان قوشۇننى باشلاپ مەدايىن دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئۇ يەردە دىنىي پائالىيەتتە بولۇۋاتقان تۆت ئەرەب ئىمامىنى ئۆزى

بىلەن بىللە قەشقەرگە ئېلىپ كېتىدۇ.

بۇ تۆت ئىمام ئەرەب ئۆلىمالىرىدىن ئەسىردىن، مەئىيىدىدىن، زوھۇرىدىن، قەۋمىدىن دېگەن زاتلار بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە مەركىزىي ئاسىيادا ئىسلام ئېتىقادىنى يېيىشتا دىنىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن زور كۆرسەتكەن ئەمەلدار ئىدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا يانداشتا، ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى نوپۇزى ۋە تەسىردىن پايدىلىنىشنى ئويلىغان.

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ ئۇستۇن ھەربىي كۈچى ۋە دەبدەبىسىدىن قورققان چوقتا رەشىد ۋە نوقتا رەشىدلەر قەشقەرنى ئۇرۇشسىزلا تاشلاپ بېرىپ خوتەنگە قاراپ قاچىدۇ، يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرنى يەنە يېڭىباشتىن ئىسلامغا كىرگۈزىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان يەركەن، خوتەن لەرگە قاراپ مېڭىپ، غازات قىلىدۇ. ئۇ يەركەنىنى ئېلىپ، بۇ يەردىكى كىشىلەرنى ئىسلامغا كىرگۈزىدۇ، ئاندىن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.

خوتەن ئۇيغۇرلىرى چوقتا رەشىد ۋە نوقتا رەشىدلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە بۇددا ئېتىقادىدا قاتتىق تۇرۇپ، يۈسۈپ قادىر خانغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، قانلىق ئۇرۇشلار بولىدۇ، ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن چىقىم بولىدۇ، بۇ ئۇرۇش خوتەن زېمىنىدا 40 يىلغا قەدەر سوزۇلغانمىش. ئاخىرى ئىسلام ئېتىقادىدىكى ئۇيغۇرلار غالىب كېلىپ، خوتەندە ئىسلام دىنى ئومۇمىيۈزلۈك جارى قىلدۇرۇلىدۇ، بۇ ۋاقىت ھىجرىيە 430 - يىلى (مىلادى 1050 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلاردا ئەرەب مەدەنىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە ئۆگىنىش باشلانغان ئىسلامىيەت دەۋرى ئېچىلىدۇ.

شائىر موللانىياز ئۆز داستانىدا مانا مۇشۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىدۇ. ئۇ يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ ھەربىي ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان ئەرەب ئۆلىمالىرىنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن داستانغا «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» دەپ نام بەرگەن. شائىر ئەلۋەتتە بۇ ۋەقەلەرنى ئۆزى ئىسلامىيەت مۇھىتىدا ئۆسۈپ چىققان شائىر بولغاچقا ئىسلامىيەتنى ئۇلۇغلاش مەيدانىدا تۇرۇپ يازغان.

شائىرنىڭ ياشىغان ۋە ئىجاد قىلغان دەۋرى ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئەڭ قاراڭغۇ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئاپاق خوجىنىڭ يەركەن - سەئىدىلەر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى، «ئاق تاغلىقلار» ۋە «قارا تاغلىقلار»نىڭ زىددىيىتىنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى، 1700 - يىللىرى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئاتارمىنى سۇئانارابدانىنىڭ ئالتە شەھەرنى يەنە بىر قېتىم دەپسەندە قىلىشى مانا شۇ ئەسىرلەردە يۈز بەرگەن.

شائىر ياشىغان ۋە ئىجات قىلغان دەۋرنىڭ ئالدى - كەينىدە يۈز بەرگەن بۇ تارىخىي قالايمىقانچىلىقلار 160 يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرگەن يەركەن - سەئىدىلەر خانلىقىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ كۈرىشى، شۇ سەۋەبتىن خەلق تەقدىرىنىڭ جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىشى شائىر موللا نىيازدا كۈچلۈك نارازىلىق قوزغىغان. شائىر 80 نەچچە يىل داۋام قىلغان پاراكەندىچىلىكلەر ۋە ئۇرۇشلارنىڭ دەردىنى تارتقان خەلقلەرگە ئىچىندۇ، ئىسلامىيەت يېڭى باشلانغان دەۋرنى ئەسلەيدۇ ۋە سېغىنىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىشانچىلىقىغا ۋە سوفىزم مەزھىپىگە بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، خەلق ئاممىسىغا ھېسداشلىق قىلىدۇ.

بۇ مەندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شائىرنىڭ داستانى ئەينى دەۋردە خەلقنىڭ ئومۇمىي روھىي كەيپىياتىغا ۋەكىللىك قىلىپ،

مۇئەييەن ئىلغارلىق ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان، ئىسلامىيەت مۇھىتىنىڭ شائىرى موللانىياز دىن ئەلۋەتتە، ئۇنىڭدىن ئارتۇقرا- قىنى تەلەپ قىلىشقا بولمايدۇ، ئۇنىڭ بۇ داستانى ئۇيغۇر ئىدىئو- لوگىيە تارىخى ۋە ئەدەبىيات تارىخىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىك. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تارىخىنى ئۆگىنىشتە كەم جايلارنى تولۇقلايدۇ.

موللا نىياز ئۆمرىدە كۆپ ئەسەرلەرنى يازغان. بۇلاردىن «قەۋزۇننىجاد» دېگەن بىر ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەبۇ مۇس- لىم خۇراسانى دېگەن ئادەم ۋەقەسىگە تۇختالغان، ئۇنىڭدا، ئاساسەن، ئىجتىمائىي، دىنىي مەسىلىلەر بايان قىلىنغان.

شائىر كۆپلىگەن لىرىك شېئىرلارنى ۋە ئېپىك شېئىرلارنى- مۇ يازغان. ئەمما، ئۇنىڭ مۇكەممەل دىۋانى تېخىچە ئىزلىم دۇنياسىغا مەلۇم ئەمەس، باش ئاخىرى يوق تولۇقسىز بىر دە- ۋانى بولۇپ، ئۇنىڭغا شائىرنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى كىرگۈ- زۈلگەن.

يېقىنقى يىللىدىن بۇيانقى تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ئايرىم شېئىرلىرى مەلۇم بولۇپ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىل 4- سانىدا ئېلان قىلىندى. بۇ شېئىرلار مۇخەممەس، ھەجۋىي بەيىت- لار، مۇھەببەت بەيىتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىغا نەزەر سېلىنىدىغان بولسا، ئۇنىڭدىن ئەينى جەمئىيەتتىكى ئىللەتلەرگە، تەڭسىزلىككە ۋە بولمىغۇر قىلىقلارغا كۈچلۈك نارازىلىقنىڭ چىقىپ تۇرغانلىقىنى سېزىش ئالغىلى بولىدۇ.

شائىرنىڭ «موللا نىياز ئاخۇندنىڭ تويىنىڭ ۋەقەلىرىدىنى ھەجۋىي قىلغانلارنىڭ بەيانى» دېگەن شېئىرى شائىر ئىدىيەسىنى چۈشىنىشتە تېرموموبتر بولالايدۇ. بۇ شېئىر قولدىن قولغا كۆچۈ- رۈلگەن جۇلسا كېرەك، ئاريانتىلىرى كۆپ خىلىلاشقان. ھەتتا

مىسرنىڭ پايتەختى قاھىرەدە 1960 - يىلى ئۇيغۇر تىلىدا بېسىلغان «تۈركىستان ئەدەبىياتىدىن پارچىلار» دېگەن كىتابقا «ئەرز» سەرلەۋھىسى بىلەن كىرگۈزۈلگەن ۋە بۇ «بىر خوتۇننىڭ خوتەن ھاكىمىغا تۈتقان شېئىرىي ئەرزى، يازغۇچىسى مەشھۇر شائىر موللانىياز ئاخۇنۇم» دەپ ئىلاۋە قىلىنغان.

شېئىردا شائىر بىر خوتۇن نامىدىن ھەققانىي شىكايەت قىلىدۇ. شېئىردىكى ئەرز قىلغۇچى خوتۇن ياش چېغىدا چىرايلىق، قەلەمقاش، لەۋلىرى لەئىلدەك (ياقۇتتەك) ساھىبجامال بولۇپ، تۇرمۇشقا چىقىدۇ، 22 يىل ئۆي تۇتىدۇ، بەش بالىسى بولىدۇ. چۈشەنمەي تېگىپ قالغان بۇ ئەسكى گاداي ئەر ئايالغا قاتتىق زۇلۇم سالىدۇ، قىش - ياز، كېچە - كۈندۈز ئىشلىتىپ مازغا ئوخشاش قىلىۋېتىدۇ، پىيازنى سويغاندەك ئازابلايدۇ، نەھايەت، خوتۇننىڭ بېشىنى ئاقىرىپ، چىشى چۈشۈپ، قېرىيدۇ، ساقىلى قارا ئەر ئۆزىگە بىمۇناسىپ كېلىۋاتقان قەدىناس ئايالىنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ، يېيىشىگە يېمەكلىك، قالىشىغا ئوتۇن، بارا-بىغا يېرى يوق ئېغىر ئاياغ، يېتىم ئايال كۆز يېشىنى دەريا سۈيدەك ئېقىتىپ، زارلىنىدۇ. ئاجىزلارغا مۇناسىۋەتسىز زۇلۇم بولۇۋەرمەسلىكنى ئۈمىد قىلىدۇ.

كۆچلۈك ۋە ھەققانىي غەزەپكە تولغان شائىر يېتىم، يېسىرە، ھەزلۈملارغا ئىچ ئاغرىتىپ، ئۇشبۇ شېئىرىنى يېزىپ چىققان.

موللا نىياز ئاخۇندنىڭ تويىنىڭ ۋاقىئەلەرنى ھەجۋى قىلغانلارنىڭ بەيانى

يەتتىپدۇر ھەم يىگىرمە ئۈچكە ياشىم،
قاتتىپدۇر غەم بىلە بۇ خەستە باشىم،
يۈرۈپمەن نەچچە كۈن ھەسرەت بىلە بويۇم،

قىلىپ تېردىم بۇ ئۆتكەن ئەرتەياز توي،
تاۋار مەشرۇھ ئۆتۈك ھەم ئاشقە تۇردى،
ماڭا ئالتە قەرى ھەم ئوشتە قويدى.
دادام بىرلە ئانامغە چاسۇ ياغلىق،
قويۇپدۇر ئۆزگەگە يانچۇقغە چاغلىق.
قىلىپ تويىنى بۇ يەڭلىغ ئۆيگە باندىم،
دېدىم كۆڭلۈمدە خاتۇنغە ئۇلاندىم.
خاتۇنۇمغە ئاناسى ئۆرگەتىپ سۆز،
بۇگۈن كەلسە ئېرىڭگە سالماغىل كۆز.
قەيىن ئانام ئەزازىلىدىن زىيادە،
ئانىڭكى ئاللىدا شايتان پىيادە.
خاتۇنۇمغە ئاناسى ئۆرگەتىپ سۆز،
خاتۇنۇم سالمادى بارسام ماڭا كۆز.
چىرايلىغ سەن، ئېرىڭ ئەشكى مىيانە،
دېمىش كەلسە تۇتۇپ سوق تازىيانە.
ئاناسى ئۇشبۇ يەڭلىغ ئۆرگەتىپ سۆز،
بۇگۈن كەلسە ئېرىڭگە سالماغىل كۆز.
قاتىپ بەزمەي خاتۇنۇمنى ئاناسى،
يامان ئىكەن خاتۇننىڭ بىھەياسى،
يىغىپ ئۆيگە يەنە ياش - ياش ئوغۇلدىن،
باشى ئات باش، ئاياغ غوڭرات مۇغۇلدىن.
بۇلار بىرلە ئىچىپدۇر ھەر كېچە مەي،
چالىپ بەربابۇ دۇمباق دائى بىلە نەي.
مەنى بارسام تۇتۇپ سوقماقغە تۇردى،
تاياق راستلاپ بولۇپ توخماقغە تۇردى.
گۇۋاھدۇر ئۇشبۇ ئىشدا موللا تۇردۇش،
تاياق تۇشتى ماڭا بىرنەچچە بىر مۇش.

× ×

ئۆزۈم بىيۈه ئاجىز سەرىغ يازىدىن،
قالىپ خارلىقغه مەن فۇلۇم ئازىدىن.
يىگىرمه ئىككى يىل بولدى بىر ئۆيده بىز،
بالام بار ئىدى ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز.
فەقىر ئەسكىلىك بىر گەدايغه تېگىپ،
خوتۇن قىلدى بوينۇمنى ئانچه ئېگىپ.
تىجارەت قىلىپ ئىشلەدىم روزى - شەب،
كېچه ياتمادىم ئانچه ھەقدىن تىلەپ.
كى ياز بولسه ئىشلەپ قاپاردى قولۇم،
قاغارغا كېلۇر ئىدى تاپغان پۇلۇم.
تويۇپ قازنى ئاشقه ئىگىنگه تەنى،
نەرى دەپ بۇ كۈندە چىقاردى مەنى.
دېدى: «ئەي قەرى [بۇ] سەقالىمغه باق،
كى سەندە لەقال يوق باشىڭ بولدى ئاق.
تىشىڭ ھەم تۈشۈپدۇر بولۇپ سەن قېرى،»
ئىشىڭ يوق سېنىڭ چىقىپ كەت نېرى
مېنى زۇلم بىرلەن چىقاردى قويۇپ،
ئالىپ قالدى تاپغان پۇلۇمنى سويۇپ.
قىلىپدۇر مېنى كوھنه مازەككىنه،
چىقاردى مېنى سويغان پىيازەككىنه.
ئاغىر بولۇپدۇر، مېنىڭ قۇرساقىمدا بالام،
كۆيۈشلۈك دادام يوق ئىدى يا ئانام.
بۇ گەدايغا تەككەنده مەن ياش ئىدىم.
چىرايلىغ ئەجايىب قەلەم قاش ئىدىم.
بىجىقىم، مېنىڭ توم قىزىل ئالمادەك.
ئۇۋاپ تاشلاپ ئەتتى مېنى چالمادەك.

موللا نىيازنىڭ ھەجۋىي شېئىرلىرى خېلى چوڭقۇر ئىجتىمائىي قىممەت يارىتقان. تۆۋەندە ئۇنىڭ بىر ھەجۋىي شېئىرىنىڭ باش قىسمىنى ۋە «مۇھەببەتنامە»سىدىن بىر مىسالنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

موللا نىياز ئاخۇن سۇلتان بۇبىنى ھەجۋىي قىلغانلارنىڭ بەيانى

خوتەنگە بولدى پەيدا بىر ئەجايىب بىپەدەر سۇلتان،
قەلەندەر فېئىلى مەشرەبخان تولا، شۇڭغە سۇلتان،
ئۆزى مەزلۇم ئەمما قىرىق بىر ئۇششاقى ئەر سۇلتان،
يۈرۈيدۇر دەشتى سەھرا چۆل - بەيابان دەربەدەر سۇلتان،
نەمازۇ روزەۋۇ ھەمدى - سەنادىن بىخەبەر سۇلتان،
كېچە بىدار ئىبرۇر دائىم ئۇيۇقلايدۇر سەھەر سۇلتان.

ئىبرۇر شامۇ سەبا ھەمراھى ئانىڭ قىرىق بىر بەگگى،
خۇدادىن بىخەبەر، ھەرقايسى بىر ئۆيلەنمەگەن زەگگى،
قويارغان ساغىرىلغان بىر - بىرىنىڭ رەگگىدىن رەگگى،
ئىبرۇركىم بىر مادەنىڭ كەينىدە قىرىق بىر ھاگگى،
كى ھىممەت يوقدۇرۇر بۇ قىرىقدا ناموس يا نەگگى،
شەرىئەت ئۇشبۇ سۇرەتلىك نە دەيدۇر مادەخەر سۇلتان.

ئاتاڭ دەللال ئىبرۇر مەششاتدۇر كويلاغاڭ ھەمزە،
قىلۇرسەن ھەم ئۆزۈڭ ھەر كىمنى كۆرسەڭ بىر بۆلەك غەمزە،

يىگىت جاھىل، قەرى غافىلنى ئازغۇرغان شۇبۇ رەمزە،

ئۆزۈڭ بىل ھەقنى دەمرە يا مۇفەررەھ مايەسىن يەمرە،
.....①.....
فەقىر بىزارمەن بولساڭ ئەگەر شەمسۇ قەمەر سۇلتان.

ھەرام ئىرمىش ۋەگەر مەزلۇملارنىڭ باڭى ئاۋازى،
ۋەگەر بىگانەلەرنىڭ سۇھبەتى ھەمرازى - ھەمرازى،
ھىراتۇ بەلخ لۇلىسىدا يوقتۇر مۇنچە غەممازى،
قىلۇر بىر كۆرمەگەن ئادەمى تاپسە كۇنى نازى،
قەزا ئەفلاكىدىن چاڭگال ئاچىپ گەر يەتسە شەھبازى،
زەلالەت دەشتىدە لەب تەشنە كەتكۈدۇر خەتەر سۇلتان.

سېنىڭ قىلغان ئىشىڭ تائەت ئەمەس فىسقۇ كەسافەتدۇر،
سېنىڭدەك لەندىگە دەئۋايى سەييىدلىق قەباھەتدۇر،
ھەمە سەييىدلارنىڭ روھىغە سەندىن ھەقارەتدۇر،
مەنۇ دىلخەستەغە مۇندىن خىجالەت بېنىھايەتدۇر،
ئاتىڭ ھەم ھەيدۇر سۇلتان بۇبى بولساڭ كىفايەتدۇر.
بولۇر شەيتان ئەگەر بەش نۇقتە قىلساڭ مۇختەسەر سۇلتان.

قىلۇرسەن نە سەبەبدىن فىسق ئارا مۇنداغ دىلاۋەرلىك،
چېكەرسەن ھەر زەمان دەريايى غەفلەتتە، شۇناۋەرلىك،
ھەرام ئىرمەسمۇدۇر مەزلۇم كىشىلەرگە قەلەندەرلىك،
مۇسەللەم بولماسا غەرلىك ساڭا بولماسمىدىڭ ئەرلىك،
خىتا سۇلتانىغە تەككۈڭ ئەگەر يازاتباساڭ يەرلىك،
جەھان ئەيۋانىدا يوقتۇر سېنىڭدەك خەيرۇشەر سۇلتان.

سېنىڭ ئەي بىسەباتىم مەزاردا نې ئىشىڭ باردۇر،
مەكەرراھەر قەبرىدە سىنھان قىلىنغان بىر كىشىڭ باردۇر،

① ئەسلى قول يازمىدا بىر مىسرا كۆچۈرۈلمەي قالغان.

دېگىل نازىك تېمە دەپ ساپ يۇرۇپ نې قىلمىشىڭ باردۇ،
بىرەۋنى قارغىشىڭ باردۇر ۋەيا بىر ئالقىشىڭ باردۇر،
ئۆيۈڭدە قىلماقىڭ لازىم ئەگەر ھەر نالەشىڭ باردۇر،
ئۇلۇغ دەرگاھدۇر قىلماق كېرەك ئاندىن ھەزەر سۇلتان.

چىراغى مەئرىفەتنى قولغە ئال سوردۇم قىلمە ئاھىڭنى،
قارا قىلمە مەجازى دەۋرىدىن يۈز بىرلە ئاھىڭنى،
يىگىتلەر بەزمىدىن كەچ ھەر سەھەر ياد ئەت ئىلاھىڭنى،
بۇ دەرگەھدىن بۆلەك بىر يەردە تاپتىڭمۇ پەناھىڭنى،
ئۆزۈڭ بىرلە ياراتمىش ئەزۋە دەپ ھەربىر گۈۋاھىڭنى،
ئاڭا بىر خار، ئاجىز بەندە سەن بولساڭ ئەگەر سۇلتان.

.....

مۇھەببەتنامە

بەيان ئەيلەدىم ئەرزى ھالىم خېنىم،
مېنىڭ قالمادى ئەمدى ھالىم خېنىم،
فەلەككە يېتىشتى فىغانىم خېنىم،
ساڭا يەتمەدى ئۇشبۇ ئاھىم خېنىم،
تۇگەندى فىراقىڭدا جانىم خېنىم.

تىلەيمەن سېنى تەڭرىگە يالىرىپ،
تاپالماي ئىلاجىمنى تۇردۇم ھارىپ،
كى سەنسىز شەھەر ئىچرە بولدۇم غەرىپ،
يۇرۇرمەن چېكىپ ئاھنى ساغرەرىپ،
كى تەبرەنگۈچى يوق مەجالىم خېنىم.

---

① بۇ جاننى نېتەي سەنسىز ئەي ماھرۇي،
② ساغىنىدىم سالادۇر دىماغىمغە بوي،

يىغى - ناله‌دىن ئۆزگه يوق مه‌نده كۆيى،
ئه‌لەم - قايغۇ ببزگه، خه‌لايىقغه توي،
مېنىڭ يوقتۇر سه‌برى قارارىم خېنىم.

فىراقىڭ ماڭا يۈزله‌نىپ ده‌مبه‌ده‌م،
كېتىپ شادلىق يه‌تتى غه‌م ئۇزره غه‌م،
كۆڭۈلگه يېتىپ قايغۇ جانغه ئه‌لەم،
نېتەي قالمادى ئه‌مدى ئاغزىمدا نه‌م،
ره‌فىقىم مېنىڭ غه‌مگۇزارىم خېنىم.

كى چۇن چاره يوق هه‌ر نه‌چه يىغلاسام،
كىيىپ جه‌نده به‌لگه كه‌مه‌ر باغلاسام،
كى ئۆلگه‌ي ئىدىم ئه‌ۋۋه‌لى ئاڭلاسام،
بۇ ئىشدىن ئۆلۈم ياخشىدۇر چاغلاسام،
خېنىم مۇنىسىم تاجىدارىم خېنىم.

خېنىم يىغلاماي ئه‌مدى تۇردۇم باقىپ،
تۇغه‌ندى فىراقىڭدا جانىم چىقىپ،①
ياتۇرمه‌نكى سىينه‌منى يه‌رگه ياقىپ،
قارا ردى كۆزۈم بوينۇڭغا باقىپ،
كۆڭۈلنىڭ [ئۆيىده] چىراغىم خېنىم.

كېتىپسه‌ن قويۇپ بۇ جه‌هان مۇلكىنى،
كى چىقماس بۇ ده‌ردىم قىيامه‌ت كۈنى،
نېتەي داغ هه‌سره‌تده قويدۇڭ مېنى.
.....②
كۆڭۈلنىڭ خۇشى مېهرىبانىم خېنىم.

---

① ئەسلى قول يازمىدا «چىقىپ» دېگەن سۆز «خېنىم» دەپ يېزىلىپ قالغان.
② ئەسلى قولىيازمىدا بىر مىسرا چۈشۈپ قالغان.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. موللا نىياز خوتەنلىك ھاياتىنى سۆزلەڭ؟
2. «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» دە قانداق ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن؟
3. شائىرنىڭ «موللا نىياز ئاخۇندنىڭ تويىنىڭ ۋاقەلىرىنى ھەجۋىي قىلغانلارنىڭ بەيانى» ناملىق شېئىرىدا نېمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان؟
4. شائىر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىڭلار.

XI باب. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى

§ 1. ئەدىبنىڭ ھاياتى

تالانتلىق يازغۇچى، شائىر، تارىخشۇناس ئالىم، تىلچى ۋە تەرجىمان موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى كۆپىلىگەن تارىخىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرى بىلەن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر ئارىسىغىلا ئەمەس، شۇنداقلا ئەرەب ۋە ياۋروپا ئەللىرى خەلقلىرىگىمۇ تونۇلغان ئەدىبلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر.

موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى قەشقەردىكى يەرلىك تارىخچىلارنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋرە - چەۋرىلىرىنىڭ ئېسىپات ئېيتىشىگە قارىغاندا، ھىجرىيە 1138 - يىلى مىلادى (1725 - 1726 - يىللىرى) قەشقەر شەھىرىنىڭ ياۋاغ مەھەللىسىدە موللا شاھ ئەلماخۇنۇم ئىسىملىك بىر دىنىي مۆتىۋەر كىشىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بۇ باشلانغۇچ مەلۇماتىنى ئائىلىسىدە ئاتىسىدىن ئالغاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرىدىكى مەدرىسەرنىڭ بىرىگە ئوقۇشقا كىرىپ دىنىي ئىلمىنى، شۇنداقلا ھېساب، تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيىگە ئوخشاش پەننىي بىلىملەرنىمۇ ياخشى ئۆگىنىپ، يۇقىرى مەلۇماتلىق بولۇپ يېتىشكەن.

موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى مەدرىسنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قەشقەر خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە تەيىنلىنىپ، بىر مەزگىل ياش تالىپلارنى ئوقۇتۇپ، ئەۋلاد

تەربىيىلەش ۋە ئىلىم مۇئالىئە قىلىش بىلەن مەشغۇل بولىغان. ئۇ قەشقەرنىڭ داڭلىق ئۆلىمالىرى يىغىلىشقان بىرقانچە قېتىملىق ئىلمىي سورۇنلاردا ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئۆز ئىلمىي قابىلىيىتى ۋە پەزىلىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، سورۇن ئەھلىنى تولۇق قايىل قىلغانلىقتىن، ئاز ئۆتمەي ئۇنىڭ شان - شۆھرىتى قەشقەرگە يېيىلغان. موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرنىڭ مەلۇماتىنىڭ چوڭقۇر، ئەتراپلىق، ئەزەر دائىرىسىنىڭ كەڭ، ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەرنىڭ ئەينى چاغدىكى ھاكىمى مىرزا ئوسمان بەگ ئۇنى ئوردىسىغا چاقىرغان ھەمدە ئالىم بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ ئىقتىدارىنى سىناش يۈزىسىدىن تارىخىي ئەسەر «تەزكىرە ئەزىزان» («ئەزىزلەر تەزكىرىسى») نى يېزىشقا بۇيرۇغان. مىرزا ئوسمانبەگنىڭ ئانىسى رەھىمخان ئاغچا بىكەممۇ موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنى يېزىشقا دەۋەت قىلىپ، ئىلھام ۋە مەدەت بەرگەن. مولا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى تېز تۇتۇش قىلىپ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، بۇ كىتابنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يېزىپ چىققان. بۇنىڭدىن بەكمۇ سۆيۈنگەن ھاكىم مىرزا ئوسمانبەگ مولا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنى ئۆز يېنىغا ئېلىپ قېلىپ، مىرزىلىققا سالغان. ئالىم مۇشۇ مەزگىلدە رەنە يەنە ھىجرىيە 1207 - يىلى (1792 - 1793 - يىللىرى) «ئىسلام ئاساسى»، «كەشپۇل قولۇپ» ناملىق ئىسلام ئەقىدىتى ۋە ئەدەب - ئەخلاققا دائىر ئىككى ئىلمىي كىتابنى يېزىپ چىققان.

ھىجرىيە 1210 - يىلى (1795 - 1796 - يىللىرى) مىرزا ئوسمانبەگ ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزبانلىق يۇنۇس تاجى ھېكىمبەگ بىننى ئىسكەندەر ۋالى قەشقەرنىڭ ھاكىملىقىغا

تەپسىلىنىدۇ. ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ گەرچە يۈرت باشقۇرۇش تەجرىبىسى كەمچىل، ئىختىدارى تۆۋەنرەك بولسىمۇ، ئەمما ئىلىم-مەرىپەتنى بىرقەدەر سۆيىدىغان ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغاچقا ئۇ موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئىلمىي لېكسىيىلىرىنى ھۇزۇرمەت بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ ئوردا خىزمىتىدە ئالاھىدە قالدۇرىدۇ. زامانىسىنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىلى بويىچە مۇتەخەسسىس دەپ ئاتالغان موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىمۇ ئۇ يەرگىلىدە ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئەسىرىدە (839 — 923) ئۆتكەن ئەرەب تارىخچىسى ئەبۇجەپپەر مۇھەممەد بىننى جۇۋەيرى بىننى زەيىت تەبەرىنىڭ ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ، تاكى ئاپتور ۋاپات بولغانغا قەدەر ئارىلىقتىكى دۇنيانىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ تارىخىغا ئائىت تۆت تومۇلۇق «تارىخىي تەبەرى» نامىلىق ئەسىرىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا سەرپ قىلىپ دەۋرىمىزگىچە ماسلاشتۇرغان ھەمدە مەزمۇن جەھەتتىن ئەسلىدىكىسىگە نىسبەتەن بىرقەدەر تولۇقلىغان ئاساستا، ئىجادىي ھالدا ناھايىتى مۇۋاپىقىيەتلىك تەرجىمە قىلىپ چىقىدۇ ھەمدە بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشىغا قەشقەرنىڭ ئۆۋەتتىكى ھۆكۈمدارى يۇنۇس تاجى ھېكىم بەگ بىننى ئىسكەندەر ۋاڭ ئەۋەبچى بولغانلىقى ئۈچۈن، تەرجىمان ئۇيغۇز تەرجىمىسى ئەسىرىگە ئەنە شۇ ھۆكۈمدارنىڭ نامى بىلەن «تارىخىي ئىسكەندەرىيە ۋە تاجىنامەئى شاھى»، («ئىسكەندەر خانلىقى تارىخى ۋە شاھلار تاجىنامىسى») دەپ ئات قويىدۇ.

كىتاب ئاخىرىدىكى:

كۈنجى ئىخلاسمەت ئىجرە بولدۇم، قىلمىدىم سەيرى چەمەن،
بوستانۇ باغ كۆرمەيىنكىم، نى سەمەر، نى-نى شەجەر.

جەهد قىلدىم ئۇچ يىل ئىچىرە ئەيلەددىم سەئى بىلىخ، شۇكرە لىللاھ كىم تامام بولدى خەلەلسىز بىخەتەر.

(كۇنلەرنىڭ چىمەنلەردە سەيلە قىلىش بىلەن ئەمەس، بەلكى خالى يەردە ئۆتكۈزدۇم. باغۇ - بوستانلارنىمۇ، دەل - دەرەخلەرنىمۇ، مېۋىلەرنىمۇ كۆرمىدىم. ئۇچ يىل جەريانىدا غەيرەت بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ، بۇ كىتابىمنى دەخلىسىز ۋە بىخەتەر تۈگەتتىم) دېگەن مىسرالاردىن قارىغاندا، ئاپتورنىڭ ئۇنىڭغا نەقەدەر جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز. يەنە بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئاپتور مۇشۇ يىللاردا ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا ھەيدەر قەشقەرى (كوراگان) نىڭ داڭلىق ئەسىرى — «تارىخىي رەشىدىيە» نى پارسچىدىن «قەشقەر تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىپ چىققان» لىقى مەلۇم.

دېمەك، بۇ يىللار ئالىمنىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلگەن، ئىجادىيەتتىكى كۆپ تەرەپلىمىلىكىگە ئىگە يۇقىرى بەدىئىي ماھارىتى بىلەن يۈكسەك ئىلمىي ئىقتىدارى ئۆزلەپ تېخىۋاتقان، ئۆزىنىڭ خۇش خەتلىكى، ئىلىنىڭ ئورۇنلۇق، مەنتىقلىق بولۇشى قاتارلىق دىۋان خەزمەتچىلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە مەسىلەرنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ ھەم چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ ئۇنى ھېچكىمنى رەت قىلالمىغۇدەك دەرىجىدە ئەستايىدىل، مۇكەممەل ۋە پۇختىلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلالايدىغان ئالاھىدە تالانتى تولۇق نامايەن بولۇۋاتقان دەۋر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى بۇ خىل كەمىدىن كەم تېپىلىدىغان تالانىت ۋە ئىقتىدار ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارىلىپ، تەڭرى تاغلىرىدىنمۇ ئېشىپ، تۇرپان ۋاڭلىقىغا ئاڭلىنىدۇ. تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇن

مۇھەممەد سادىق قەشقەرىگە غايىبانە ئىشتىياق باغلاپ، ئاتىسى ئىسكەندەرگە خەت يېزىپ، ئۇنى مەلۇم مەزگىل ئوقۇز ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئىسكەندەر ۋاقتىنك موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنى گەرچە ئوقۇز يېنىدىن ئاجراتقۇسى بولمىسىمۇ، ئەمما ئەقىدۇننىك ئىلتىماسىنى ئەلا بىلىپ، ئۇنى تەلىم-تەربىيىگە ئىگە قىلىش مەقسىتىدە، ئالمىنى ۋاقىتلىق تۇرپانغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. مولىلا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى شۇ كەتكىنىچە تۇرپاندا ئون يىلدەك تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ ئەقىدۇننىك ھۇزۇرىدا ئوخشاشلا ئوقۇز تالانتىنى جارى قىلدۇرۇپ، بىر تەرەپتىن، مەسلىھەتچىلىك ۋە ۋاك پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى ئىشلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، يېزىقچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب» («ئەسھابۇل كەھب تەزكىرىسى») «مەھزۇنۇل ئىسلام» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ ۋاقىغا تەقدىم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئالىمنىك يېشىمۇ ئوقۇلغىيىپ 80 گە يېقىنلاشقان، كۆزلىرىمۇ خىرەلىشىپ، ئىلگىرىكىدەك تازا ياخشى كۆرمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، ئاخىرقى ھاياتىنى يوقتىدا ئوتكۈزۈش ئۈچۈن ۋاقىدىن ئىجازەت سورايدۇ. بىراق مۇشۇ مەزگىلدە ۋاقىلارنىك ئورنىدا ئالمىشىش يوز بەرگەچكە، مولىلا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ۋاقىلىقىغا تەينىلەنگەن ئەقىدۇنغا ئەگىشىپ، يوقتىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ، يوقتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شەرئىي مەھكىمىنىك قازىلىقىغا تەينىلىنىدۇ. موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى بۇ خىزمەتنى ئۈنجى قېتىم ئىشلەۋاتقىنىغا قارىماي، شۇنداق ياخشى، شۇنداق پوختا، شۇنداق ئەستايىدىل ئىشلەيدىكى، ئۇنىك چىقارغان ھۆكۈملىرىنى ھېچبىر كىشى رەت قىلالمايدۇ. تەكرى تاغلىرىنىك جەنۇبىدىكى مۇرەككەپ، چىگىش، ھەل قىلىش مۇمكىنچىلىكى

يوق دەپ قارالغان مەسىلەر موللا مۇھەممەد سادىق قەشقە-
رىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا سۇنۇلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا،
ئۇنىڭ «موللا مۇھەممەد سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم①» دېگەن
مۇھۇرى ئالتە شەھەر② دە بىردەك ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى قازى قۇززاتلىق خىز-
مىتىنى ئىشلەۋاتقان موشۇ مەزگىللەردە يەنە قەشقەرنىڭ ئىلىم-
پەن، مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىغىمۇ ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ.
ئىلىم ساھەسىدە كۆپلەپ شاگىرت يېتىشتۈرگەنىدىن تاشقىرى،
زامانىسىنىڭ تالانت ئىگىلىرى بولغان ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇر-
دۇش ئاخۇن (غېرىبى)، نورۇز ئاخۇن (زىيائى)، ئېمىر ھۇسە-
يىن سەبۇرى قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆز دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت
تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ كۆپ كۈچ قوشتى. ھەتتا ئىلىم - پەن
ئەھلىلىرىگە بولغان چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئىپا-
دىلەپ، خېلى كۆپ مىقداردىكى ئالتۇنغا سېتىۋالغان قىممەت
باھالىق مۇلكى «مەسنەۋى شېرىپ» كىتابىنى مەھمۇد قەشقە-
رىنىڭ مازارىغا زىيارەتكە چىققان ئەدىبلەر ۋە ئىلىم ئەرباب-
لىرىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، ئۇ مازارغا مۇتلەق ۋەخپە قىلىندۇ.
بۇنىڭدىن 152 يىل مۇقەددەم، يەنى ھىجرىيە (1252 - يىلى
(مىلادى 1835 - يىلى) يازغان ئاشۇ ۋەخپە خېتىدىكى: «بۇ
ئۇلۇغ ئەدىبكە (مۇتلەق ۋەخپە قىلغان) بۇ كىتابىمنى ئەدىبلەر
بىلەن ئىلىم ئەرباب‌لىرىنىڭ قۇياشى ھۇسەيىن (ئوغلى)،قە-
لەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مۇبارەك قەبرى ئۈستىدە،

---

① موللا مۇھەممەد سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم — ئاپتورنىڭ ئىلىم جەھەتتىكى ئۇستازلىرىدىن بىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مەشھۇر بولغان نامى، «قەشقەرى» تەخەللۇ-
سىدىن نامىنى بولسا پەقەت يېزىقچىلىقتىلا ئىشلەتكەن.

② ئالتە شەھەر — قەشقەر، خوتەن، يەركەن، ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپاندىن ئىبارەت.

سۈزۈك بۇلاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ، مۇتالىئە قىلىپ، قەلەم ئىـ
گىسى بولغان ھەزرىتى مەۋلام ــ دىنىنىڭ قۇياشى ھـۇسەيىن
(ئوغلى) مەھمۇد قەشقەرى ھەقىقىدە دۇئا قىلىپ، مۇسۇلمان
ئەۋلادلىرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ خەلق ئالدىسىغا ئىلىم ئۆگىتىپ،
ئۇلارنىڭ تولۇق، پەزىلەتلىك بولۇشقا تىرىشىشنى ئۈمىد قىلـ
مەن» دېگەن جۈملىلەر ئۇنىڭ ئىلىم - مەرىپەتىنى قىزغىن سۆـ
يىدىغان، مىللەتنىڭ ۋە ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ئىلىم - مەرىپەتلىك بو-
لۇپ يېتىلىشىگە نەقەدەر كۆڭۈل بۆلىدىغان تەرەققىپەرۋەر،
خەلقپەرۋەرلىك روھى ئۇستۇن بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى روشەن
كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مولا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ئاتاقلىق تارىخچى ۋە
زامانىنىڭ پىشقەدەم ئۆلىماسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەشقەر-
نىڭ نۆۋەتتىكى ھاكىمى زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ ئىسلاھات
ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەملىشىدۇ. ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەشكىل
لەنگەن «يەر - جاي ناملىرىنى بىكىتىش ھەيئىتى» نىڭ مەسئۇل-
لۇقىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، «يېڭىدىن ئېچىلغان بىنام يەرلەر-
دىن ئۇچ يىلغىچە باج - سېلىق ئالماسلىق» سىياسىتىنى ئوتتۇ-
رىغا قويۇپ، تېرىلغۇ زېمىننىڭ زور دەرىجىدە كېڭەيتىش بىلەن
بىرۋاقىتتا، نۇرغۇن يەرسىز دېھقانلارنى يەر - سۇغا ئىگە قىلىدۇ،
ئۇزۇن مۇساپىلىق ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، سۇ مەنبەسىنى ئا-
چىدۇ. نامى ئۇنتۇلغان بىر قىسىم جايلارنىڭ نامىنى ئېنىقلاپ،
قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، يېڭىدىن ئاۋات قىلىنغان
مەھەللە، كەنت، ئېرىق ئۆستەڭلەرگە نام قويۇپ چىقىدۇ.

ھىجرىيە 1254 - يىلى (1838 - 1839 - يىللىرى) زو-
ھۇرىدىن ھېكىمبەگ ئۆزى ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىسلاھاتقا ماسلاشـ
تۇرۇپ، ھازىرقى «ئىچكىرىسكى شەھەر» دەپ ئاتالغان قەشقەر
شەھىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھالىتىنى شىمالدا تۇمەن دەر-

ياسى، جەنۇبتا قىزىل دەريانىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا سېـ پىل بىلەن ئىھاتىلەپ، كېڭەيتىپ قۇرماقـچى بولـدۇ. بىراق بۇ ناھايىتى زور، ئېغىر، جاپالىق ئەمگەك بولغاچقا، خەلققە ئۇۋالـ چىلىق يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن مولـلا مۇھەممەد سادىـقِ قەشقەرى بىلەن تۇردى شەيـخ ئاخۇنۇم① باشقىچىرەك پىكىرده بولىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق رەنجىگەن زوھوريدىن ھېكىمبەگ ئۆـ زىنىڭ بۇرۇنقى پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، شەھەر سېپىلىنى ئۇلارنى جازالىغان ئاساستا موللا مۇھەممەد سادىـق قەشقەرىنىڭ تۆرەيا باغدىـكى بېغى بىلەن تۇردى شەيـخ ئاخۇنۇمنىڭ قۇمدەرۋازىـ دىكى بېغىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا سالىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق رەنـ جىگەن موللا مۇھەممەد سادىق قەشـقەرى ئـۆز خىزمىـتىدىن ئىستىپا بېرىپ، ئائىلىسىگە قايتىپ كېتىدۇ ھەمدە ھاياتىنىڭ ئاخىـ رىغا قەدەر ئىلىم ـ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىـنىپ، ئەرەب، پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېلىشتۇرمىـسى بولغان «مۇكاشىپۇل لۇغەت» ناملىق چوڭ ھەجىملىك لۇغىتىنى، شۇنداقلا «قىياپەـ تۇل بەشەرى» («ھەرخىل قىياپـەتلەر بەشىرىسى»)، «رىسالەئى كەسپدار» («كەسىپدارلار رىسالىسى») قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېـ زىپ، ھىجىرىيە 1266 ـ يىلى (مىلادى 1850 ـ يىلى) ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى قەشقەر شەھەرلىك پارتكوم ئائىلىلىلىكـ لەر قوروسى ئىچىدىكى ھازىر ئىزى ئۆچكەن «سېيىت جالالىـ دىن باغدات»نىڭ گۇمبىزى جايلاشقان زەرەتكارلىققا دەپنە قىلىنىدۇ.

---

① تۇردى شەيـخ ئاخۇنۇم ـــ موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى تەرىپىدىن مەھـ مۇد قەشقەرى مازارىغا كىتاب ۋەخپە قىلغانلىق توغرىسىدىكى ھۇججەتكە قىول قويـ غان بەش كۆۋاچىنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئوپالدىكى مەھمۇد قەشقەرى مازارىنىڭ 14ـ ئەۋلاد شەيخى ـــ قەشقەرنىڭ داڭلىق ئۆلىمالىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ «بىۋغراخانلار تەزكىرىسى» ناملىق كىتابى بار.

28. مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ تارىخىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرى

موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلىكىگە يارىشا كۆپ ئەسەر يازغان تالانتلىق يازغۇچىنىڭ بىرى، ئۇ خانلىق مەدرىسىتە مۇدەررىسلىك قىلۋاتقان ۋاقتىدىن باشلاپ ئىجادىيەتكە كىرىشكەن 70 يىللىق ئىجادىي پائالىيەت جەريانىدا ئىلمىنىڭ تارىخ، ئەدەبىيات، دىن، پەلسەپە، قانۇن، لۇغەتشۇناسلىق قاتارلىق ھەرقايسى تارماقلىرى بويىچە 18 پارچە ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەر يازغان. ئاپتور بۇ ئەسەرلىرىدە ئەدەبىياتنىڭ پروزا، نەسىر، شېئىرىيەت، مۇھاكىمىگە ئوخشاش ژانىر ۋە تۈرلىرىنى بەدىئىي ئىپادىلەش شەكلى قىلغان.

1. «تەزكىرە ئەزىزان»

مەشھۇر تارىخىي ئەسەر — «تەزكىرە ئەزىزان» موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ تۇنجى ئەسىرىدۇر. ئاپتور بۇ ئەسەرنى «قەشقەر ھۆكۈمدارى ئادىل ۋە پەزىلەت ئىگىسى بولغان مىرزا ئوسمانبەگنىڭ ئانىسى رەھىمخان ئاغچا بېگىمنىڭ ئۆتۈنۈشى ۋە مىرزا ئوسمانبەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن»، «ئوقۇپ ئاڭلىغانلار بەھرىمەن بولسۇن ۋە روھىمنى دۇئادا ياد قىلسۇن» دېگەن مۇددىئادا ھىجرىيە 1203 - يىلى (مىلادى 1788 - يىلى) يازغان. مەلۇم بولۇشچە، ھازىر بۇ كىتابنىڭ بەت سانى، تۈزۈلۈش شەكلى ھەمدۇ سانا قىسمى، كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى بىر-بىرىدىن ئاز تولا پەرق قىلىندىغان ئالتە خىل قول يازما نۇسخىسى بار بولۇپ، ئۇلار شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ش ئۇ ئار ئىجتىما-

ئۇي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى، ش ئۇ ئار مىللىي قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى، يەر- كەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللىي قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلانماقتا.

«تەزكىرە ئەزىزان» مەخسۇس خوجىلار تارىخىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان تارىخىي، ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەر بولۇپ، ئاپ- تور بۇ كىتابىدا خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىش جەريانى «قارا تاغلىق»، «ئاق تاغلىق»لار گۇرۇھىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە بۇ گۇرۇھ شەكىللەندۈرگەن مەزھەپنىڭ بىر - بىرىگە تۇپتىن ئوخشا- ماسلىقى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان زىددىيەتلەر ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ئۈستىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

ئاپتورنىڭ بايان قىلىشىچە، خوجىلار شىنجاڭغا مەخسۇم ئەزەم لەقەبلىك سەيىت ئەھمەد كاسانىدىن تارتىپ كېلىشكە باشلىغان. مەخسۇم ئەزەم «پەيغەمبەر ئەلەيھىسالامنىڭ 37 - نەۋرىسى» بولۇپ، باغداتتا تۇغۇلغان. بەش ياش چاغلىرىدا ئا- تىلىرى بىلەن ماۋارە ئۇنىنەھر، خۇراسان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ، شۇ يەرلەردە چوڭ بولغان. كېيىن سەمەرقەنت پادىشاھى ئەمىر مۇھەممەد بارلاسنىڭ تەكلىپى بىلەن كاسانغا كېلىپ ئورۇنلاشقان.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، مەخسۇم ئەزەم بىرنەچچە خوتۇن ئالغان. ئۇلاردىن 11 ئوغۇل، سەككىز قىز دۇنياغا كەلگەن. بىراق، بۇ بالا - چاقىلىرى يېنىدا بولمىغانلىقتىن، مۇھەممەد بار- لاسنىڭ بىر تۇركمەن كېنىزەكنى نىكاھىغا ئالغان. ئايلار، يىل- لار ئۆتۈپ بۇ كېنىزەك بىر جۈپ ئوغۇل تۇغىدۇ. بىراق بۇ ئو- غۇللار ئانا قارىنىدىن بىر سەقىمدىن قانىنى قاماللاپ چۈشكەنلىك- تىن، ئۇنىڭغا ھەيران بولغان قۇرئاندازلار قۇر ئېچىپ: «بۇ ئىك- كى سەيىدزادە ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىككى گۇرۇھ بىر-

بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، نەچچە يۈزمىڭ كىشىنىڭ ناھەق ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئەۋلادىدىن پادىشاھلار دۇنياغا كېلىپ شۆھرەت قازانغۇسىدۇر» دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىدۇ. مانا بۇ سەيىدزادىلەر XVI ئەسىر شىنجاڭ تارىخىدا شەكىللىنىپ كۆپلىگەن جەڭگى - جېدەللەرنىڭ تۈگۈلۈشىغا سەۋەبچى بولغان قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ ئاقساقىلى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا (ئىمام كالان) بىلەن ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ ئاقساقىلى خوجا مۇھەممەد ئىمىن (ئىشسان كالان) ئىدى. ئاپتور بۇ يەردە بىرى، ئىككى سەيىدزادىنىڭ ئانىسىنىڭ تۇرىكمەن ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىش ئارقىلىق خوجا مۇھەممەد ئىمىندىن باشلانغان خوجا ھىدايىتۇللا (ئاپاق خوجا) ئاتا - بوۋا ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى «بىز سەيىد ئەۋلادى» دەۋالغانلىقىغا رەددىيە بەرگەن. يەنە بىرى، ئۇلار سىقىمداپ چۈشكەن قان ئارقىلىق، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننى مەركەز قىلغان ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان قانلىق جەڭگى - جېدەللەردىن ئالدىن بىشارەت بەرگەن. راست دېگەندەك، ئالتە يىل پەرغانە، قوقەنىد، ئەنجان، قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا سايامەتتە بولغان مەخدۇم ئەزەم ھىجرىيە 915 - يىلى (مىلادى 1509 - 1510 - يىللىرى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا چوڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىمىن شەيخلىققا ئولتۇرىدۇ. بىراق بۇنىڭغا نارازى بولغان ئىسى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئاكىسىنى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، مىلادى 1533 - يىلى قەشقەرگە قېچىپ كېلىدۇ. بىرقانچە يىل ئاقسۇ، خوتەن، يەركەنلەردە ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق مۇرىت توپلىغاندىن كېيىن، ئابدۇرىشىتخاننىڭ 7 - ئوغلى، قەشقەر ھاكىمى سۇلتاننى يېنىغا تارتىپ، 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن يەركەنگە ـ ئاكىسى ئابدۇكېرىمخانغا قارشى ھۇجۇمغا ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئاپتور

كۆرسەتكىنىدەك، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنى سەمەرقەند خانلىقىغا قارام قىلىپ بېرىش، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاكىسىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈشتەك قەبىھ جىنايىتىنى يۈيۈپ، سەمەرقەند خانلىقى ئالدىدا ئۆز ئىناۋىتىنى قايتا تىكلەش ئىدى. بىراق 5 مىڭ لەشكەر بىلەن تاقابىل تۇرۇشقا چىققان ئابدۇكېرىمخان «قارا قۇرۇم» دېگەن يەردە 14 كۈن جەڭ قىلدى ۋە ئىنىسى سوپى سۇلتاننى مەغلۇپ قىلىپ، ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلدى. ئۆز مۇددىئا-سىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئۆچ ئىلىشىنىڭ ئەپ-لىك پۇرسىتىنى ئىزدەش ئۈچۈن ئۆزئادەملىرى ئارقىلىق: «ئابدۇللىتىپ خان① ئاقسۇدىن نۇرغۇن لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانمىش دېگەن خەۋەرنى تارقىتىدۇ. بۇنىڭغا ئىشەنگەن ئابدۇكېرىمخان قوشۇنلىرىنى ئىلىپ، مارالبېشىغا بارغاندا، خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئۇن نەچچە سوپىسى ئۇنىڭ قۇرئان تىلاۋەت قىلىۋاتقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئاندىن ئابدۇكېرىمخاننىڭ يەنە بىر ئىنىسىنى قۇرەيىش سۇلتاننى تەختكە يۆلەپ چىقىرىپ، ئۇنى ۋە يەركەن خەلقىدىن 80 مىڭ كىشىنى مۇرىت قىلىپ، ئۇلارغا قارا تەقىي (بۆك) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ. چۈنكى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا: «قىيامەت بولغان كۈنى جەننەت ئىشىكىدە ئولتۇرار» ئىمىش ۋە مۇرىتلىرىنىڭ بېشىدىكى «قارا تەقىيدىن تونۇۋېلىپ جەننەتكە ئىلىپ كىرەر» ئىمىش. مانا بۇ «قارا تەقىيلىك» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئېتىنىك مەنبەسىدور، شۇڭلاشقا «قارا تاغلىق» — بەزىدە «قارا تەقىيلىك» دېگەن نام بىلەنمۇ يۈرگۈزۈلىدۇ. چۈنكى «تارىخىي رەشىدىيە» («زەيلى») دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ ئاخىرقى سۇلتانى ئاقباشخان دەۋرىگە كەلگەندە ئاپاق

---

① ئابدۇلمۇتەلىپخان — ئابدۇكېرىمخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، لەقىمى ئاپاق خانىدۇر.

خوجىنىڭ مۇربىت - مۇخلىسلىرى، تەبىئىي ھالدا ئاتۇشنىڭ شىمالىدىكى «ئاق تاغ» نى مەركەز قىلىغان ھالدا قەشقەر، ئاتۇش ئەتراپىغا، خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىسى دانىيال خوجىنىڭ مۇربىت - مۇخلىسلىرى بولسا قاغىلىقنىڭ غەربىدىكى «قارا تاغ»نى مەركەز قىلغان ھالدا يەركەن، قاغىلىق، خوتەنگە ئورۇنلاشقان ھەمدە ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» دەپ ئاتىغانلىقتىن، كېيىنكى تارىخلاردا بۇ ئاتالغۇلار ئاشۇ نام بىلەن خاتىرىلەنگەن.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ قۇرەيىش سۇلتانىنى مۇربىت قىلىۋېلىپ، پايتەخت يەركەننى كونترول قىلىۋېلىشى ئاقىۋىتىدە نۇرغۇن قانلىق جەڭلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئابدۇكېرىمخاننىڭ ئوغلى ئابدۇللىتىپخان (ئاپاقخان) ئاتىسىنىڭ ھالاك قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن قۇرەيىش سۇلتانىنىڭ ئۇستىگە 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئاقسۇدىن باستۇرۇپ كېلىپ ئۈنى 5 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئەسىرگە ئېلىپ، بالا - چاقىسى بىلەن ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلىدۇ. 2 مىڭ كىشىنى زىندانغا تاشلاپ، 3 مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. تاغىسى مۇھەممەدخان بىلەن بىرلىكتە خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ سوپىلىرىنى ئۇرتوقاي - سۇرتوقاي قىلىپ، كۆرگەنلا يەردە تۇتۇپ قاماشقا باشلايدۇ. ۋەزىيەتنىڭ تولىمۇ ئەپسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا سەمەرقەند ۋالىيسى ئەمىر مۇزەپپەرگە خەت يېزىپ، 10 مىڭ ئەسكەر ياردەمگە ئەكەلدۈرگەن بولسىمۇ، مۇھەممەدخانىنىڭ قوشۇنلىرىغا تەڭ كېلەلمەي «ئاقتىلا»دا بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ. مۇھەممەدخان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانى چېگرىدىن چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۇ چىقىپ كېتىشتىن بۇرۇن ئۆز مۇرىتلىرىدىن ئۇچتۇر خەلپىنى قەشقەرگە، قاسىم خەلپىنى يېڭىسارغا، يۈسۈپ خەلپىنى خوتەنگە، ئوغلى خوجاشادىنى يەر-

كەبكە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ھەجرىيە 995 - يىلى (مىلادى 1586 - 1587 - يىللىرى) سەمەرقەندكە قايتىپ كېتىدۇ، بىراق سەمەرقەندكە بارغاندىن كېيىنمۇ جىم تۇرمايدۇ. تىرىلىش مەقسىتىدە 5 مىڭ ئەسكەرنى يەركەنگە ماڭدۇرغان بولسىمۇ، شامالى باغدا بولغان توقۇنۇشلاردا پۈتۈنلەي تارمار كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇزۇن مۇددەتتىن ئىشقا ئاشۇرالمىغان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ھىجرىيە 998 - يىلى (مىلادى 1588 - 1589 - يىللىرى) ئارمان بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. جەسىتى سەمەرقەندتىكى «ئەسپىدۈك» دېگەن جايىغا دەپنە قىلىنىپ، كېيىن «باغى بەلەند»كە يۆتكىلىدۇ.

مانا بۇلار «تەزكىرە ئى ئەزىزان»دا خاتىرىلەنگەن قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلاتچىسى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ پائالىيىتىگە دائىر ۋەقەلىكلەرنىڭ قىسقىچە بايانى بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا نېمە مەقسەتتە كەلگەنلىكىنى ۋە بۇلارنىڭ ئۆز مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا قانداق شۇملۇقلارنى ئىلىپ بارغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق بىلىۋالالايمىز.

ئاپتور موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ئۆز كىتابىدا گەرچە قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ بەزى ئىلغار تەرەپلىرىنى قوللاپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن بەلگىلىك ھېسداشلىق قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتقان بولسىمۇ، بىراق، خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاغا قارىتا كۆرۈنۈشتە «بۇ زات»، «ھەزرىتى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىشلىتىپ، ئۇنى ھۆرمەتلەپ، ئاسمىتىن ئۇنىڭ خان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، بىرىنى قوللاپ، بىرىگە قارشى تۇرغان ھەمدە نۇرغۇن قىرغىنچىلىق پاجىئەسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ھېكايىلەرنىڭ ئادەمىلەرنىڭ ناھەق ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان قېلىمىش-

لمرحنى كەسكىن پاش قىلىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ 170 يىل ئەتراپىدا ھۆكۈم سۈرگەن شانۇ-شەۋكەتلىك بىر ئۇيغۇر خانلىقىنى سەمەرقەند خانلىقىغا قارام قىلىپ بەرىشكە ئۇرۇنۇشتەك قانۇنىيىتىنى «خوجا ئىسھاق ۋەلى موغۇلستاندا تۇرغان مەزگىللىرىدە پادىشاھلار بىلەن كېلىشەلمىدى، خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ مەقسىتى بۇ يۇرتلارنى سەمەرقەند خانلىرىغا ئىتائەت قىلدۇرۇش ئىدى. لېكىن ھەقتەئەلا ئۇنى قوبۇل كۆرمىدى. بۇ مەقسەت ئىشقا ئاشمىدى. بۇزات ئۆز ئەۋلادلىرىنىڭ بەشىغا قانداق كۈنلەر كېلىدىغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلگۈچى ئاللادۇر» دېگەن جۈملىلەر بىلەن قاتتىق مەسخىرە قىلىپ، ئۆزىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئاپتور ئۆز كىتابىدا يەنە ئاق تاغلىقلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلاتچىسى بولغان خوجا مۇھەممەد ئىمىنىنىڭ (ئۇنۇڭ ھەزرىتى پايزۇل ئەنۋار، يەنە بىر ئۇنۇڭ ھەزرىتى مازار پادىشاھ) ئوغلى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ نەۋرىسى (خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ ئوغلى) خوجا ھىدايىتۇللا («ئاپاق خوجا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۇستىدىمۇ توختىلىپ، تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

ئاپتورنىڭ يېزىشىچە، «كارامەت ئىگىسى»، «ئوغما ئەۋلىيا» دەپ ئاتالغان خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ سەمەرقەندىنىڭ دەھبىتىنى موغۇلستان دىيارىغا ھىجرىيە 1030 - يىلى (مىلادى 1620 - يىلى) كېلىپ قۇمۇلغا ئورۇنلاشقان ھەمدە بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان قەشقەر بەشكېرەم قاراساقاللىق مەرسىيىت جېلىل قەشقەرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ قىزى زىلەيخا بىكەمگە ئۆيلەنگەن. ھىجرىيە 1035 - يىلى (مىلادى 1626 - يىلى) زىلەيخا بىكەمدىن خوجا ھىدايىتۇللا دۇنياغا كېلىدۇ. خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ھىجرىيە 1047 - يىلى (مىلادى 1638 - يىلى) 12 ياشلىق ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا

لاڭى ئەگەشتۇرۈپ قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ چاغدا سەئىدىيە خاڭ-لىقى تەۋەسىدە مەخمۇتخاننى مەركەز قىلغان قەشقەر گۇرۇھى، ئەھمەدخاننى مەركەز قىلغان يەركەن گۇرۇھىنى مەۋجۇت ئىدى. يەركەن گۇرۇھىنىڭ پىر ئۇستازى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئوغلى خوجا شادى ئىدى. خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ قەشقەرگە كېلىشى پىر ئۇستازغا موھتاج بولۇپ تۇرغان مەخمۇتخان ئۇچۇن تولىمۇ خاسىيەتلىك ئۇلۇغ ئىش بولىدۇ. مەھمۇدخان خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ يۈكسەك ئىناۋىتىدىن پايدىلىنىپ، بىرلا ھۇجۇم بىلەن يەركەننى ئالىدۇ. يەركەن سۇلتانى ئەھمەد-خان ئاقسۇغا قاچىدۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن مەھمۇدخانىنىڭ ئوغلى قاراشەھەر ۋالىسى ئابدۇللاخان خوجا شادىنى پىر ئۇستاز تۇتقان ھالدا قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، ئاقسۇدىن ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ئاتىسى ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇنىڭ قولىدىن يەركەن ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالىدۇ. ئاتىسى مەھمۇدخان پەرغانىگە قاراپ قاچىدۇ. ئابدۇللاخان ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغاندىن كېيىن چوڭ تازىلاش ئېلىپ بېرىپ، ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىنى ۋە خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە باشلايدۇ. خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مەخپىي خەت ئارقىلىق سەمەرقەندتىن 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئالدۇرغان بولسىمۇ، بىراق بۇ قوشۇنلار ئابدۇللاخانىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەنلىكتىن، خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ يەركەنگە بارالماي «ياغدۇ»① دا ۋاقىتلىق پاناھلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەختىگە ئولتۇرۇپ 27 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەر ھاكىمى (ئوغلى) يولۋاسخان بىلەن كەسكىن زىددىيەت تۇغۇلىدۇ. يولۋاسخان

---

① ياغدۇ ــ ھازىرقى قەشقەر ھەزرەت يېزىسى.

ئاتىسىنىڭ «ئۆز قىزى خانزادە بىكەمنى خوجا مۇھەممەد يۇ-
سۇپ مازار پادىشاھنىڭ نەۋرىسىگە بېرىدىكەن» دېگەن خەۋەرگە
ئىشىنىپ چاممۇ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىگە نارازى
بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈستىگە ئۇنى يەنە ۋەلى ئەھمەد (ئىزباسار)
لىقتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆچمەنچى ئوغلى ئابدۇل
مۆمىننى بەلگىلەنلىكتىن، دەر غەزەپكە كېلىدۇ ۋە ئاتىسىدىن
ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن «ئەۋلىيايى مادەرزات» (ئاتىدىن تۇغما
ئەۋلىيا)، قۇتبۇلئەقتاپ (قۇتبىلەرنىڭ قۇتبىسى. ئەۋلىيالارنىڭ
ئۇلۇغى) خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ مازار پادىشاھقا مۇرىد
بولىدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان مۇشۇنداق بىر پەيتنى كۈتۈپ ياتقان
خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ يولۋاسخانىنىڭ ھىمايىسىدە قايتىدىن
جانلىنىپ، دەرھال ئاقسۇغا بېرىپ، ئاقسۇ ۋالىسى ئابدۇللاخان-
نىڭ ئىككىنچى ئوغلى نۇردۇنخاننى ئۆزىگە مۇرىد قىلىدۇ
ھەمدە 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، يولۋاسخان بىلەن
نۇردۇنخاننى ئاتىسى ئابدۇللاخانغا قارشى ئاتلاندۇرىدۇ. ئۇ-
رۇشتا يېڭىلگەن ئابدۇللاخان ئورنىغا ئابدۇل مۆمىننى ئولتۇر-
غۇزۇپ قۇيۇپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق
مىلادىي 1670 - يىلى كەشمىرده ۋاپات بولىدۇ. ئىنىسى ئابدۇل
مۆمىندىن يەركەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋې-
لىشقا مۇيەسسەر بولغان يولۋاسخان بىر يىل ئۆتە - ئۆتمەي
بۇ ھوقۇقنى ئابدۇللاخانىنىڭ قاراشەھەردىكى ئىنىسى ئىسما-
يىلخانغا تارتتۇرۇپ قويىدۇ. يولۋاسخانغا ھامىي بولۇپ كەل-
گەن خوجا مۇھەممەد يۈسۈپمۇ خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ
مۇرىدلىرى تەرىپىدىن زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. خوجا ھىدا-
يىتۇللا ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئۇنىڭ جەسىتىنى يې-
كىسار توپلۇقتىن قەشقەرگە يۆتكەپ، ياغدۇ يېزىسىغا دەپنە
قىلىدۇ. ئاندىن ئۇ ئىسمايىلنىڭ قېشىغا كىرىپ، ئۇنى بولۇشىغا

ماختاپ دۇنيا ـ تەگىبىر بىلەن ئالداپ، ئۆز مۇرىدە ـ مۇخلىسلىرىدىن ئۆشرە ـ زاكات، باج ـ سېلىق ئالماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ تەكتىگە چۈشەنمىگەن ئىسمايىلخان ئاپاق خوجىنىڭ ساختا دۇنياسىغا ئېرىپ كېتىپ، دەرھال ماقۇل بولىدۇ. باج ـ سېلىقتىن ئازاد بولۇشنى ئويلىغان 70 مىڭ دېھقان بىر يولى ئاپاق خوجىغا مۇرىد بولىدۇ. ئاپاق خوجا، بىرىنچىدىن، «گۇناھىدىن پاك بولغانلىقنىڭ ئالامىتى» سۈپىتىدە، ئىككىنچىدىن، قىيامەت بولغاندا «جەننەت ئىشىكىدە ئولتۇرۇپ، ئۆز مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىنى ئاشۇ دوپپىسىدىن تونۇۋېلىپ، ئۇدۇل جەننەتكە ئېلىپ كىرىشكە ئاسان بولسۇن» ئۈچۈن هەممەيلەنگە ئاق تەقىي (ئاق بۆرك) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ هەمدە ئۇلار ئۆزلىرىنى «دۇنيادىن كۆچۈل ئۆزۈپ ئاخىرەتنى يادلىغان، كېچە ـ كۈندۈز خۇدانىڭ ئىشقىدا بولىدىغانلار» دەپ تونىغانلىقتىن، بۇ سۈلۈككە ① «ئىشقىيە» دەپ ئات قويىدۇ. يۇقىرىقىلار «ئاق تەقىيلىكلەر» گۇرۇھىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى، شۇنداقلا بۇ گۇرۇھ تارىخ سەھنىسىگە چىققىچە ئارىلىقتا بولۇپ ئۆتكەن زور ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنىڭ ئومۇمىي بايانى بولۇپ، بىز بۇ بايانلاردىن «ئاق تاغلىقلار» گۇرۇھىنىڭ شەكىللىنىپ مەيدانغا چىقىشى «قارا تاغلىقلار» گۇرۇھىغا ئوخشاش ئانچە ئاسانغا چۈشمىگەنلىكىنى، بۇ گۇرۇھ ۋۇجۇدقا چىققىچە ئارىلىقتا نۇرغۇن ئەگرى ـ توقايلىقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ساناقسىز قېتىملىق قارشىلىقلارنى يەڭگەنلىكىنى، شۇنداقلا بۇ گۇرۇھنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ، ئاپاق خوجىدىن ئىبارەت ئىككى ئەۋلادنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى سەرپ ئەتكەنلىكىنى روشەن چۈشىنىۋالالايمىز.

---

① سۈلۈك (سلوك) ـ يول، سوپىلىق يولى، دەرۋىشلىك يولى.

ئاپتور ئۆز كىتابىدا «ئاق تاغلىقلار» بىلەن «قارا تاغ-
لىقلار» كۆرۈھىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مۇھىم ۋەقەلىكلەرنىڭ تەپسىلاتىنى بايان قىلىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، باشقا تارىخچىلاردىن پەرقلىق ھالدا بۇ ئىككى كۆرۈھنىڭ دىنىي مەزھەپ جەھەتتىكى پەرقىنى ئايرىپ كۆرسە-
تىش ئارقىلىق، قارا تاغلىقلارنىڭ ئاق تاغلىقلارغا نىسبەتەن كۆپ ئىلغارلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن. مانا بۇ كە-
تابنىڭ بىز ئۈچۈن ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپىدۇر.

ئاپتورنىڭ كۆرسىتىشىچە، قارا تاغلىقلار «زىكرى جەھ-
رىنى كەم قىلىپ، خەلىققە كىتاب ئوقۇپ بېرىپ، ئۇنى تەتبىق قىلىشنى، دىن ۋە شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى چۈشەندۈرۈش»نى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر يولى قىلغان. ئۇلار مۇشۇ مەقسەتكە ئۆزىنىڭ پىرىدىنبىر يولى قىلغان. ئۇلار مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن نۇرغۇن مەسچىت، مەدرىس، جامەلەرنى بىنا قىلدۇرغان، ئىسلام ئەھكاملىرىغا ھۆرمەت ۋە ئەمەل قىلغان. ئالىملارنى ئىتتىپاقلاشتۇرغانلىقتىن، ئۇلار ئاپىسىدا پىتنە-
پاسات يۈز بەرمىگەن، ئىسھاقىيە خوجىلىرى ئۆز مەزھىپىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئەرەب، پارس تىلىدىكى نۇرغۇن كىتابلارنى تەرجىمە قىلدۇرغان. مەدرىسلەردە ئوقۇۋاتقان كەمبەغەل تالىپ-
لارغا خەيرىدىن يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، پۇل-مال يارەم بەرگەن. بازارلارغا مۇھتەسىپ (نازارەتچى) قويۇپ، تارازىلارنى تەكشۈرۈپ تۇرغان، ئوغرى، لۇكچەك، قىمارۋاز، نەشىكەش، ھاراقكەش، پاھىشەۋازلارغا ئىبرەتلىك جازالار بەر-
گەن. موللا مۇمىن يەركەندىنىڭ «تارىخىي ئىسھاقىيە» نام-
لىق كىتابىدىن مەلۇم بولۇشىچە، دانىيال خوجام پادىشاھلىق قىلغان دەۋردە، يەركەنتىڭ مەسخەر دەرۋازىسىنىڭ تېشىدا شەر-
ئەتكە خىلاپلىق قىلغان جىنايەتكار پاسىقلارغا ئەدەب بېرىش ئۈچۈن 17 تۈرلۈك جازا قوراللىرى ئورنىتىلغان.

ئاق تاغلىقلار بولسا «بىكار تۇرماي رەقىس، ساما قىلىدۇ. ئۆزىنى پاناپىللا قىلىش (تەكرى تەرىپىگە ئۆتكۈزۈش)، ئۆز ھالىدىن ئۆزگىرىش ئۈچۈن نەشە چېكىپ مەستۇ-مۇشتەغىراق بولۇش»، شۇنداقلا «تەلقىن ئوقۇپ دۇنيادىن كۆڭۈل سۈزۈتۈش، ئاخىرەتنى ياد ئېتىش لازىم» بولىدۇ. شۇڭا ئاق تاغلىقلار سۆلۈكدە «شەرىئەتتىن ئايەت ھەدىسلەردىن سۆزلەنمەيدۇ، بەلكى «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»، «دەيران ئەششاقى»، ئېمىر نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن ئەششاقى» قاتارلىق كىتابلىرى ئوقۇتۇلۇپ، يىغا-زارە قىلىندۇ». مۇشۇ سەۋەبتىن، «دۇنياغا ھەرقانچە ھېرىس ئادەم ئاپاق خوجامنىڭ سۆھبىتىدە بىر-ئىككى كۈن تۇرسا تەركىدۇنيا بولۇپ، ھەممە تەئەللۇقاتىنى خۇدا يولىدا بېرىۋېتىپ، خاكسار بولۇپ، كېتەر ئىدى». «ئۇنىڭ سوپىلىرى ناماز ئوقۇماس، روزا تۇتماس ئىدى. نەشە چېكىشكە ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇلار ئۆلىمالار بىلەن چىقىشالماس ئىدى»، بۇ سوپى-سۆلۈك ئەھلى ناماز ئوقۇمىغانلىقى سەرتىدا مەسچىت، مەدرىسە-لەرنى خانىقاغا ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. رەقىس، ساما قىلىپ مەسچىتلىك جايىناماز، بورىلىرىنى يىرتىپ ۋەيران قىلۋېتەتتى، بۇ سەۋەبتىن، كىشىلەر ھەززىتى قۇتبۇل ئەقتاپ ئاپاق خوجامغا ئەرز قىلسا سوراشنىڭ ئورنىغا ئەرز قىلغانلارغا مۇنداق دەر ئىدى: «سىزلەر پاسىق، كۇندە بەش مەرتىۋە ناماز ئوقۇيسىز-لەر، ئۇنىڭ بۇياغى مەسچىت بىكار تۇرۇپ ئالىلاتائالاغا ئەرز قىلۇر. بىزنىڭ يارانلىرىمىز زىكرى، رەقىس، ساما قىلسا بۇ جايغا ئاللاتائالانىڭ مالائىكىلىرى چۈشىدۇ. قۇتبۇل ئەقتاپ، رەيجالۇل غەيبىلەر ھازىر بولۇر، مەسچىتىنىڭ ئورنى تاكى ئاخىرەتكىچە ئاللادىن رازى بولىدۇ، ئەمەسمۇ؟»»

مانا بۇ ئاپتور تەرىپىدىن بېرىلگەن مەزھەپ پىكرى سەلىشتۇرمىسىدىن، بىز قارا تاغلىقلار گەرچە شىنجاڭدا مەزھەپ

پەيدا قىلىپ، نۇرغۇن جەڭگى - جېدەللەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا
شۇنداقلا بىھۇدە قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەپ بولغان پاسسىپ
تەرەپلىرى بولسىمۇ، بىراق مەلۇم جەھەتتىن ئۇلارنىڭ ئۆز
سۈلۈكىنى ئىزچىللاشتۇرۇش جەريانىدا شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي
تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنى
راۋاجلاندۇرۇش، قانۇن - ئىنتىزامنى مۇستەھكەملەپ، جەمئىيەت
تەرتىپىنى قوغداشتا بەلگىلىك رول ئوينىغانلىقىنى، ئاق تاغلىق -
لارنىڭ بولسا، ئۆز پائالىيىتىدە باشتىن - ئاخىر شەرىئەت ھۆ -
كۈمىگە خىلاپ ئىش تۇتۇپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى قالايمىقان -
لاشتۇرغانلىقى، كەيىپ - ساپاغا بەرىلىپ، تەركىدۇنياچىلىق،
چۈشكۈنلۈك، بۇزغۇنچىلىقنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلاند -
دۇرۇۋالغانلىقى، دىن، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئەدەب - ئەخلاق -
نىڭ دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

«تەزكىرە ئەزىزان» نىڭ بىز ئۇچۇن يەنە بىر ئەھمى -
يەتلىك تەرىپى شۇكى، ئاپتور بۇ كىتابىدا ئاق تاغلىقلار بىلەن
قارا تاغلىقلارنىڭ پەرقىنى يالغۇز دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىنلا
سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىپ قالماستىن، شۇنداقلا سىياسىي جەھەت -
تىن ئايرىپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە ئۇزۇندىن بۇ -
يان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «مەيلى ئاق تاغلىقلار بولسۇن، مەيلى
قارا تاغلىقلار بولسۇن، ھەممىسى شىنجاڭ خەلقىنىڭ دۈشمنى»
دېگەن نۇقتىئىنەزەرنى رەت قىلغان. ئاپتور بۇنى ئىسپات -
لاشتا ئاق تاغلىقلار سىياسىي سەھنىگە چىققاندىن كېيىن،
بىرىنچىدىن، جۇڭغارلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە يۆلىنىپ سەئىدد -
يە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىقى، ئىككىنچىدىن، قارا تاغ -
لىقلارنى دەھشەتلىك باستۇرۇپ، نۇرغۇن قىرغىنچىلىقلارنى
ئېلىپ بارغانلىقى، قارا تاغلىقلارنىڭ بولسا مەلۇم جەھەتتىن
خەلق ئاممىسىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، ۋەتەن، مىللەت، دىنىنىڭ

خانىنى بولغان ئاق تاغلىقلارغا، ئۇنىڭ ئارقا تەرىكى جۇڭغار ۋە مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى تۇرۇپ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغان تەرەپلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈگەن.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، «تەزكىرە ئەزىزان» XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تاكى XVII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەخدۇم ئەزەمدىن باشلانغان خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىش تارىخىنى، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىنى، خوجا ھىدايىتۇللانىڭ جۇڭغار خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملاشقان ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرى دەۋرى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن جەڭگى-جېدەللەرنى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا مۇكەممەل ۋە روشەن قىلىپ يورۇتۇپ بەرگەن نادىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخ نۇقتىسىدىن ئالغاندا خوجىلار ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى، شۇنداقلا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتان ئابدۇكېرىمخاندىن باشلاپ ئاكى يېمىرىلگىچە ئارىلىقتىكى بىر ئەسىردىن كۆپرەك داۋام قىلغان مەلۇم بىر دەۋرنىڭ تارىخى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

كىتاب خۇددى ئاپتور باشتا: «مۇجىمەل سۆزلەرنى قالدۇرۇپ، ئاساسلىق رىۋايەتلەرنى بېكىتىشكە ئەھمىيەت بەردىم، ئۆز ئەينى بولۇشقا دىققەت قىلدىم» دەپ ئىزاھلىغىنىدەك، تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى بايان قىلغانلىقى، شۇنداقلا چىنلىققا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى تەرىپىدىن تارىخىي ئەسەر ھېسابلانسىمۇ، ئەمما كىتابقا سىڭدۈرۈلگەن ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى، كۆز قارىشى ۋە يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى جەھەتتىكى مەلۇم ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن قارىغاندا بىر بەدىئىي ئەسەر، شۇنداقلا پروزا-

نىڭ ياخشى نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىسى مۇنداق ئۇچ نۇقتىدىن ئىسپاتلاش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئاپتور ئۆز كىتابىدا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىر ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، مەلۇم شەخسلەرنىڭ بىر پۈتۈن ئوبرازىنى ياراتقان. مەسىلەن،

«ئاپاق خوجام غەزەپلىك، ئاچچىقى يامان كىشى ئىدى، ئەگەر بىر كىشىگە ئاچچىقلاپ قاراپ قويسا، بۇ كارامەتلىك سوپىلار بىر ئاخشامدا بېرىپ، ئۇ كىشىنى دۇنيادىن ئۈزىتىپ قويۇپ كېلەتتى. سەردەپتەرى ئەۋلىيا ــ ئاپاق خوجام ئۆمرىدە كىشىدىن ئىلىم ئۆگەنمىگەن ۋە مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەنىدى. تولا ۋاقىتلاردا توپلانغان كىشىلەرگە خەلىپە، سوپىلىرىغا «مەسنەۋى خاراباتى»، «ماھارىقۇل ئەششاقى»، «مەجالىسۇن ئەششاقى»، «كەشپۇل مەھجۇپ» ناملىق ئەششاقى كىتابلاردىن ئوقۇپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئىشقىيە سۇلۇكىنى تەرغىپ قىلىپ، يىغا-زارە پىلەن ئاياغلاشتۇراتتى...»، «...ھەزرىتى ئاپاق خوجام پەقەت خەلق ئارىسىدا تاماق يېمەيتتى»، «ئەرۋاھلار، ماشايىخلار سۇپىرىسىدىن تاماق يەيمەن» دەيتتى. تولا چاغلاردا ئۆزىنىڭ خاس ھۇجرىسىدا بولاتتى، ھۇجرا ئىشىكىدە ئۆزىنىڭ مەخسۇس كىشىلىرى تۇراتتى.»

مانا بۇ تەسۋىرلەردىن بىز ئاپاق خوجا خاراكتېرىنىڭ مەلۇم ئالاھىدە تەرىپىنى، يەنى ئۇنىڭ خاراكتېرىدە ئۆزىنى ئالاھىدە ۋە سىرلىق تۇتىدىغان تەكەببۇرلۇق، مەنمەنچىلىك چوڭقۇر ئورۇن ئالغان مەزھەپچىلىك ۋە قاتتىق قوللۇقتا بېرىلگەن بىر شەخس ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. مۇنداق تەسۋىر تارىخىي شەخس ئابدۇللاخان ۋە خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاغا بېرىلگەن خاراكتېرىدىن كىلىدىغۇ روشەن كۆرۈلىدۇ.

ئىككىنچى، ئاپتور بايان ئۇسلۇبىدا خەلق داستانلىرىنىڭ

ئەسىر بىلەن ئەزمىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ قوللىنىشتەك ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا، تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ جەريانىنى ئەسىر شەكلى بىلەن پىرسوناژلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتى، مۇلاھىزە، قاراشلىرىنى ئەزم شەكلى بىلەن ئىپادىلەپ، ئوبرازلار خاراكتېرىنىڭ روشەن ۋە مۇكەممەللىكىنى تەمىن ئەتكەن. مەسىلەن،

ئەسلى يۇرتۇم سەمەرقەند، تۇركستاندا مەن غېرىپ،
ئول دەھىشەتتەك باغۇ ـ بوستان ئۆيلىرىمدىن ئايرىلىپ،
مۇندا مەن مەنزۇر ئىمەس ئول شاھى قالماق بەچچىگە ①
ئاخىرى بىر كۈن ئالۇرمەن شاھلىقنى ئاندىن ئايرىلىپ.
ساقىيا تۇتقىن قەدەھنى ھېچ كىشى مەھرۇم ئىمەس،
قالمىسا مۇمكىن ئىمەس ئول خەلق خاندىن ئايرىلىپ.

ئاپتور مانا بۇ «سەنەدۇ سائادەت» كىتابىدا خاتىرىلەنگەن ئاپاق خوجىنىڭ شېئىرىنى ئۆز كىتابىغا قىستۇرۇپ قايتا بايان قىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىغا بولغان قارانىيىتىنىڭ ئەزەلدىن مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن بولسا، تۆۋەندىكى شېئىر ئارقىلىق ئۇنىڭ بۇ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى شەرمەندىچىلىكىنى پاش قىلىدۇ.

كۆرۈك ئەۋلادى پەيغەمبەر يېتىپ بۇتخانىدا ئۇچ ئاي،
مۇسۇلمان قەتلىچۇن قاتىراپ يۇگۈردى زادىلا تىنماي.

.....

كۈچادا خارۇزار بولدى گۆدەكلەر، قىز ـ ئوغۇل ياشلار،

---

① شاھى قالماق بەچچى ـــ ئىمايىلىخانىغا قارىتىلغان بولۇپ، ئەسلى ئەسلى موڭغۇل دېمەكچى.

ئۇلارنىڭ تېنەسى ئاتلار ئاياغىدا ئامان تاپماي.
تەرەھەۋم ئەيلىگىن ئاللاھ بۇنىڭدەك خارۇزارلەرگە،
يېتىپ كەتكەن ئۆلۈكلەرنى كۆمۈشكە بىر كىپەن تاپماي.

ئۇچىنچى، كىتابنىڭ تىلى پىششىقلانغان ئەدەبىي تىل بولۇپ، ئۇ مەلۇم جەھەتلەردە كۈچلۈك ھەجۋىلىكە ئىگە، ئاپتور كىنايە (ياپىتى گەپ) ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، بەزى شەخسلەرنى كۈچلۈك مەسخىرە قىلغان. مەسىلەن، «تۇغما ئەۋلىيا»، «كارامەت ئىگىسى»، «ھەززىتى قۇتبى جاھان»، «قۇتبۇل ئەقتاپ»، «ئەۋلىيالارنىڭ ئەۋلىياسى»، «زامانىنىڭ قۇتبىسى»، «سەرداپتىرى ئەۋلىيا»، «ئەۋلىيالارنىڭ شاھى»، «تەكەببۇرنىڭ ئاشىقى» «ھەززىتى ماشايىخلارنىڭ سۇلتانى»، «ھەممە ئالەمنىڭ قۇتبىسى»، «ئىنسان ۋە جىنسلارنىڭ ماشايىقى»..... ۋە باشقىلار.

مانا بۇلار خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ۋە ئاپاق خوجىنى تەرىپلەشكە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ بىر سۆزلۈكى بولۇپ، بۇ سۆزلەر كۆرۈنۈشتە ئاپتورنىڭ خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ۋە ئاپاق خوجىغا بولغان ھۆرمەت ئىخلاسىنى ئىپادىلىگەندەك قىلسىمۇ، ئەمما ماھىيەتتىن قارىغاندا تېگى - تېكىدىن مەسخىرىلىك ئالامەتنىڭ چىقىپ تۇرغانلىقى ناھايىتى ئېنىقتۇر.

دېمەك، «تەزكىرەئى ئەزىزان» مەلۇم تەرەپلەردە دىنىي تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ تەسىرىگە بېرىلگەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن شىنجاڭنىڭ XIV ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالاتىنى چۈشىنىش بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن. شۇنداقلا، بەدىئىي جەھەتتە ئۇبرازلار خاراكتېرىنى ھەرخىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق يارقىن يارىتىپ، كىشىلەردە ئىستېتىك تۇيغۇ پەيدا قىلغان، ئەدەبىيات تارىخىدىكى نادىر ئەسەرلەردىن بىرى بولۇپ، ئۇ

مەيلى تارىخىي قىممىتى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئەدەبىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بولسۇن، ئەستايىدىل بېرىلىپ ئۆگىنىشكە، قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزيدۇ.

2. «تەزكىرە خوجىكان»

موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرە ئەزىزان» («تەزكىرە جاھان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن كېيىنكى چوڭراق ھەجىمدە يېزىلغان ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن بىرى «تەزكىرە خوجىكان» دۇر. ھازىر ش ئۇ ئار قەدىمكى كىتابلار ئىشخانىسى بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى قاتارلىق بىرقانچە ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان 352 بەتكە يېقىن ھەجىمگە ئىگە بۇ قول يازمىدا ئاپتور يەنىلا خوجىلار تارىخىنى بايان قىلمدۇ. بۇ كىتابنىڭ «تەزكىرە ئەزىزان» دىن پەرقلىنىدىغان روشەن بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئاپتور «تەزكىرە ئەزىزان» دا دانىيال خوجىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن مەشھۇر لىرىك شائىر ئەرشىنىڭ (خوجا ياقۇپنىڭ) پائالىيىتىگە كەڭرەك ئورۇن بېرىپ، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن بولسا، «تەزكىرە خوجىكان» دا خوجىلاردىن خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ پائالىيىتىنى نۇقتىلىق تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئاچىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «تەزكىرە ئەزىزان» دىكى ۋەقەلىك ئاق تاغلىقلارنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى خوجا بۇرھانىددىننىڭ مانجۇلارنى ئارقا تىرەك قىلغان ھالدا ئۇلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، 23 يىل دەۋران سۈرگەن خوجا ياقۇپنىڭ سەلتەنىتىنى بىراقلا يوقىتىپ، قاراتاغلىقلارنىڭ تارىخ سەھنىسىدىكى سىياسىي پائالىيىتىگە ئۇزۇل ـ كېسىل خاتىمە بەر-

گەنلىكى بىلەن ئاخىرلاشسا، «تەزكىرە خوجىكان» دىكى ۋەقەلىك چىنك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدامۇستەھكەم بىرتەرتىپ ئورنىتىپ ئومۇمىيۈزلۈك ۋاڭلىق تۈزۈمىنى يولغا قويغانلىقىغا قەدەر داۋاملىشىدۇ. شۇڭا «تەزكىرە خوجىكان» نى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن «تەزكىرە ئەزىزان» نىڭ كېڭەيتىلگەن نۇسخىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ داۋامى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

3. «زۇبدەتىل ماسائىل»

«زۇبدە تىل ماسائىل» — ئاپتورئىجاددىي ئەمگەكلىرى ئارىسىدا تەرىبىيەۋى ئەھمىيىتىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرىلىقى بىلەن جامائەتچىلىكنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن مۇھىم ئەسەرلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسىرنى ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىيغا ۋە جەمئىيەت ئەخلاقىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىش مەقسىتىدە يازغان. ئەسەر پۈتكەندىن كېيىن ئۇنى قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانى مىرزا ئوسمان بەگكە تەقدىم قىلغان. بىز كىتاب مۇقەددىمىسىدىكى مىرزا ئوسمانبەگ بىلەن ئاتىسى مىرزا ھۇدابەگنى تەرىپلەپ تىلغا ئالغان «ئۇنى ئاللا نۇرغا چۆمۈلدۈرسۇن، ئورنى جەننەتتە بولسۇن» دېگەن جۈملىلەردىن بىلىۋالالايمىز. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ قول يازما ئەسىرىدە ئاپتور موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى شەرىئەت قائىدىلىرىنى مىسالىي ئادەت ۋە تەلەپلەر بىلەن زىچ جىپسىلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، شۇنىڭدەك جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن مۇۋاپىق قائىدە - تۈزۈملەرنى بەلگىلەش

ۋە ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ئىجابىي مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ.
تارىخىي ماتېرىيالنىڭ نۇقتىسىنىدىن قارىغاندا، ئاپتونۇملۇق قارىشىنى ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بەلگىلىنىش ئىلغارلىقىمانىڭ بولۇپ، ئۇنى يەنە دەۋر چەكلىمىسىدىن ھالقىغان ئاساستا ئېتىراپ قىلىش ئۈزۈل-كېسىل ئىسيان كۆتۈرۈش، ئۇنى تەلتۆكۈس يوقىتىش يۆكسەكلىكىگە كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

4. «تەزكىرە ئەسھابۇلكەھىپ»

«تەزكىرە ئەسھابۇلكەھىپ» ئاپتورنىڭ تۇرپانداشقى ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارىسىدا ۋەكىللىك خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان، دىنىي رىۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان، خېلى زور ھەجىمدىكى بەدىئىي ئەسەرلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەرنىمۇ تۇرپان ۋاقىلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يازغان. بۇ ئەسەردە ئاپتور قۇرئاندىكى «ئەسھابۇلكەھىپ» سۆزىنى مەزمۇن قىلغان ھالدا، پىچاقنىڭ تۈيۇق يېزىسىدىكى مەشھۇر «ئەسھابۇلكەھىپ» غارى توغرىسىدىكى قىزىقارلىق ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئاپتورنىڭ ئەدەب - ئەخلاق كۆز قارىشىنى بايان قىلىدىغان «ئادابۇس سالىھىن»، «قىياپەتۇل بەشەر»، «رىسالەئى كەسپدار» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ كىشىلەرنى دىيانەت، پەزىلەت، ئىلىم ھۈنەرگە ئۇندەيدىغان، تەربىيىۋى ئەھمىيىتى چوڭقۇر، نادىر ئەسەرلەردىن بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر كىشىلەرنىڭ ئەخلاق، پەزىلەت ئادىتىنى يېتىلدۈرۈش، شۇنداقلا ئاپتورنىڭ ئەخلاق قارىشىنى تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

لېكىن بىز شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، يازغۇچىنىڭ يۇقىرىقى تەزكىرىلىرىدە تارىخىي رېئاللىققا زىت بولغان دېنىي رىۋايەتلەرمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنداق تەرەپلىرىگە ئەلۋەتتە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئەدەبىنىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ.
2. مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ تارىخىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرى قايسىلار؟
3. «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا نېمىلەر تەسۋىرلەنگەن؟ بۇ ئەسەرنى نېمە ئۈچۈن مۇكەممەل بىر بەدىئىي ئەسەر دەپ قارايمىز؟
4. «تەزكىرەئى ئەزىزان» بىلەن «تەزكىرەئى خوجەكان» نىڭ پەرقى قەيەردە؟

XII باب. خەسلەت

1§. خەسلەتنىڭ ھاياتى ۋە ئەجدادىيىتى

XII ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بېيىشى ۋە گۈللىنىشى ئۇچۇن ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشقان شائىر خەسلەت ئەينى دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەردە تۇغۇلۇپ، باشلانغۇچ بىلىملەرنى شۇ يەردە ئالغان. ئۇ ئۇقۇش جەريانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نادىر نەمۇنىلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىقتىدارىنى ئاشۇرغان.

شائىرنىڭ تولۇق ئىسمى سەئىد ئارىپ خوجا ئىشان شاشى بولۇپ، خەسلەت ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر.

شائىر خەسلەت مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈشكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، بەلگىلىك ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر تەتىجىسىدە ئانا يۇرتى قەشقەردىن ئايرىلىپ قوقەندكە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە ئۆز زامانىسىنىڭ داڭلىق شائىرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە قوقەندتە ئولتۇراقلىشىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شائىر خەسلەتنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھازىرغىچە ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ھىجرىيىنىڭ 1320-يىلى (مىلادى 1902 - يىلى) موللا رەھىم بەردى قارىي تەرىپىدىن ئۇچىنچى قېتىم نەشر قىلىنغان چوڭ تىپتىكى شېئىرىي توپلام «مەجمۇئەتۇل شۇئىرا» نامىلىق توپلامغا شائىر خەسلەتـ

ئىك شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، خەلقىتى شېئىرلىرىغا ئىلاۋە سۈپىتىدە بېرىلگەن تۆۋەندىكى مىسرالاردىن بىز ئۇنىڭ قەشقەرلىك شائىر ئىكەنلىكىنى، كېيىن قوقەندكە بېرىپ، شۇ يەردە تۇرمۇش كەچۈرۈش بىلەن بىللە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغانلىقىنى بىلۈالالايمىز.

ئىدۇر خەلقەت ئۇ كاشغەر شائىرى،
كى تۇتى ۋە بۇلبۇلنىڭ ئولدۇر بىرى.
.....
كۆڭۈل رىشتىسىدىن كاشغەردىن ئۈزۈپ،
بۇ قوقەند ئارا ئىستىقامەت تۇزۇپ.

شائىر خەلقەت قوقەندكە بارغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل ئۇ يەرنىڭ خانىقا - مەدرىسلىرىدە ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللىنىپ يالغۇز تۇرمۇش ئۆتكۈزگەن، كېيىنچە ئۇ يەردىكى شائىرلار، يازغۇچىلار بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلار بىلەن مۇڭدىشىپ، ئىناق دوستلاردىن بولۇپ قالىدۇ. ئۇلار شائىرنىڭ پىشقان قەلەم ئىگىسى ئىكەنلىكىنى، شېئىرلىرىدا ئىلگىرى سۈرگەن مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر، سەنئىتىنىڭ يۇكسەك ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلەن قارايدۇ، بۇ ھال ئۇنىڭ شائىر مۇقىيمىنىڭ غەزەللىرىنى يازغان تەخمىسلىرىدە روشەن كۆزگە چېلىقىدۇ:

چەمەن جانا ساڭا كىم مۇپتىلادۇر،
جاھان سەنسىز كۆزۈمگە قاپقارادۇر.
تۇنۇ - كۈنلەر ئىشىم ئاھۇ ناۋادۇر،
جۇدالىق دەردىدىن تىنماي ئاقادۇر.

سره‌شكسم سۆيى توفاندىن قالمشماس،
ئايا ئەي ئاقىلۇ دانا مۇقىيمىسى،
سائا بولسا بەھەشت يار ۋە مۇقىيمىمى،
مۇھەببەت بىرلە خىسلەتتا مۇقىيمىمى،
نەزەر قىلغاندا نەزمىگە مۇقىيمىمى،
نازاكەتتە ئۆمەر خاندىن قالمشماس.

پروفېسسور ك. ئا. باروۋكوۋ «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتقان ئورنى»① دېگەن ماقالىسىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا بولغان پېتەكچى ئەھمىيىتى ۋە تەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ مىسال ئورنىدا: «...قوقەند شائىرلىرىنىڭ ‹مەجمۇئەتۇل شۇئىرا› ناملىق دىۋانىغا XIX ئەسىرىدىكى قوقەند خانىي — ئۆمەرخان دەۋرىدە ياشىغان قەشقەر شائىرى ئىسھاقىي ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرچە غەزەللىرىدىن ئىبارەت. يەنە شائىرنىڭ يۇقىرىقى ئەسەرلىرىنىڭ

① «تىل-ئەدەبىيات، ۋە تارىخ مەسىلىلىرى»، ئالمائاتا، 1948-يىل نەشرى.

ردىن باشقا نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن، ئەپسۇسكى، بۇلار ھازىرقى كۈنگە قەدەر بىزگە مەلۇم ئەمەس.

2§. خىسلەتنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان» داستانى توغرىسىدا

شائىر خىسلەتنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان» داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا قوشۇلغان قىممەتلىك بىر ئۇلۇشتۇر. «مۇشۇك بىلەن چاشقان» (بەھسەئى - مۇش - گۇربە) تاشكەنت «غۇلامىيە» مەتبەئەسىدە ھىجرىيە 1330 - يىلى (مىلادى 1911 - 1912 - يىللىرى) ئىككىنچى قېتىم نەشر قىلىنغان. داستاننىڭ قىسقىچە ۋەقەلىكى مۇنداق:

ئۆتكەن زاماندا ئىككى كۆزى خۇددى يېنىپ تۇرغان چىراغدەك، پۇتلىرى قاۋۇل، يولۋاس سۈپەت ۋە ناھايىتى نادان بىر مۇشۇك بار ئىدى، ئۇ بىر كۈنى بىر ھاراق خۇمۇرىنىڭ ئاستىغا مۆكۈپ ياتسا، خۇمۇر ئاغزىدىن شارابنى بولۇشچە سۈمۈرۈپ مەست بولغان چاشقان مۇشۇكلەرنى مەسخىرە قىلىپ لاپ ئۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپكە كەلگەن مۇشۇك خۇمۇرىنىڭ تېگىدىن ئېتىلىپ چىقىپ چاشقاننى تۇتۇۋالىدۇ. مۇشۇكنىڭ قولىدا ئىلاجسىز قالغان چاشقان شېرىن سۆزلەر بىلەن خۇشامەت قىلىپ، مۇشۇككە يالۇرۇشقا باشلايدۇ. لېكىن مۇشۇك ئۇنىڭغا ھېچبىر رەھىم - شەپقەت قىلماستىن، ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە كېيىن تاھارەت ئېلىپ مەسچىتكە كىرىپ، قىلغان گۇناھلىرى ئۈچۈن تەۋبە قىلىپ خۇداغا يالۇرىدۇ. مۇشۇكنىڭ بۇ ھالدىكى نالىلىرىنى ئاڭلىغان مەسچىت مۇنبىرىنىڭ ئاستىدىكى چاشقانلاردىن

بىرى ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ ئۆز توپىغا كېلىدۇ ۋە چاشقانلار ئەھلىگە: «مۇشۇك كۆزلىرىدىن نۇرغۇن ياشلارنى تۆكۈپ، گۇناھىغا تۆۋە قىلىپ مۇسۇلمان بولىدى» دەيدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چاشقانلار ئەھلى خۇشال بولۇشۇپ ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ: «مۇشۇكنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئىشان بولدى، ئۇ بىزگە ئەمدى دەخلى - تەرۇز يەتكۈزمەيدۇ. بىز مۇبارەكلەيلى!» دېيىشىپ نۇرغۇنلىغان تارتۇقلار بىلەن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا بارىدۇ ۋە ئەرنى سۆيۈپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم بىجا كەلتۈرگەنلىكىن كېيىن: «بىز سىزنى زىيارەت قىلغىلى كەلدۇق. سىز سۇلتانىمىز بولۇڭ، دوست بولۇشۇپ كۆڭۈل ئېچىشايلى!» — دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇشۇك خۇشال بولۇپ: «مەنمۇ نەچچە كۈندىن بېرى سىلەرنى بەكمۇ سېغىنىدىم. ھەم ئۆزۈممۇ روزىدار ئىدىم، سىلەر بىلەن بىللە ئىپتارقىلايلى» دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان چاشقانلار ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي تۇراتتى، ئۇلارنىڭ خارامۇش تۇرغان پەيتىدىن پايدىلانغان مۇشۇك دەرھال ئۇلارغا ئېتىلىدۇ ۋە ئىككىنى ئىككى پۇتىدا بېسىپ، ئاغزىدا بىرنى چىشلەپ، ئۇلارنىڭ جېنىنى جاڭگالدا قويىدۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن باشقا چاشقانلار دەرھال كامارغا قېچىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باشقا چاشقانلار توپىغا بېرىپ، مۇشۇكنىڭ نۇرغۇن ھېيلە - مىكىرلەر بىلەن كۆپلىگەن قېرىنداشلىرىنى قەتلە قىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن زارلىنىپ: «مۇشۇكنىڭ جاجىسىنى بەرگۈدەك بىرەرسى چىقماس-مۇ، بۇ ئەھۋالنى شاھىمىزغا ئېيتايلى!» دېيىشىپ، شاھنىڭ ئالدىغا بارىدۇ. ئۇلارنىڭ دەردى - ھالىنى ئاڭلىغان چاشقانلارنىڭ شاھى غەزەپلىنىپ: «ئۇ بولسا يالغۇز بىر مۇشۇك، ئەمدى مېنىڭ غەزىپىمنى كۆرسۇن!» دەيدۇ. بۇنىڭدىن روھلانغان بارلىق چاشقانلار ئۆلگەن قېرىنداشلىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش يۈزى-

سدىن پادىشاھنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇشۇكلەرگە قارشى جەڭ ئېلان قىلىپ بارىدۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن بارلىق مۇشۇكلەر دەرھال فوراللىنىپ، ئەسكەر يىغىپ چاشقانلار بىلەن تىنىمۇ تىنچ ئېلىشىدۇ. بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئەسكەر چىقىم بولۇپ، جەڭ چاشقانلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ جەڭدە چاشقانلار بىر مۇشۇكنى ئەسىرگە ئالىدۇ ۋە ئۇنى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بارىدۇ. تۇتقۇنىنى كۆرگەن پادىشاھ غەزەپلىنىپ: «ئۇنى دەرھال دارغا ئېسىڭلار!» - دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. دارمۇ پۇتۇپ، مۇشۇكنى دارغا ئېسىش ۋاقتى كەلگەندە، بىر مۇشۇك كېلىپ پادىشاھتىن ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن، چاشقانلارنى بوزەك قىلمايدىغانلىقىنى، تۆۋە قىلىپ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئۇنى دارغا ئاسماسلىقىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. لېكىن چاشقانلار شاھى ئۇنىمايلا ئۇنى دارغا ئېسىشقا بۇيرۇيدۇ. بۇ پەيتتە ھېلىقى مۇشۇك ئاچچىقلىنىپ، دەرھال پادىشاھقا چاڭگال سالىدۇ ۋە ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قالغان چاشقانلارغا ئېتىلىدۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن باغلاقتىكى مۇشۇك ئارغامچىسىنى ئۈزۈپ ھېلىقى مۇشۇككە ماسلىشىپ چاشقانلارنىي يەپ تۇگىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن داستان ۋەقەلىكى ئاياغلىشىدۇ.

شائىر خىسلەت داستانىدا يۇقىرىقىدەك بىر قاتار كونكرېت ۋەقەلەر، ئارقىلىق سەۋۋىلۇق ۋاستىلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئەينى ۋاقىتلاردىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ ئەمگەكچىلەرنى ئالداپ جان بېقىشتىكى رەزىل قىياپەتىنى، ئۇلارنىڭ ھېيلىگەرلىك، ساختىپەزلىك ۋە ئىككى يۈزلىمىلىكتىن ئىبارەت ئەسكى تۇرۇنۇۋېلىپ، ئەمگەكچى خەلىق ئامىسىنى خالىغانچە بوزەك قىلىدىغان ياۋۇز ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاش بىلەن بىللە ھەرقانداق ياۋۇزلۇقنىڭ مۇستەھكەم بىرلىك تۈزگەن ئىتتىپاقلىق ئالدىدا ھامان، رەسۋاسى چىقىدىغانلىقىنى،

ئاجىز ۋە كۆچسىزلەرنىڭمۇ ئىتتىپاقلىشىپ مۇرىنى - مۇرىنى تى-
رەپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە كۆرەش قىلغانىدىلا، ھەرقانى-
چە كۆچلۈكلەر ئۈستىدىن ھامان غەلىبە قىلدىغانلىقىنى، ئەكسى-
چە ئىتتىپاقسىزلىق، ئۆمىدسىزلىكنىڭ چوقۇم مەغلۇبىيەتكە ئې-
لىپ بارىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى بەدىئىي ۋاستىلەر
ئارقىلىق، سىمۋوللۇق يوسۇندا جانلىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

شائىر داستاندا يەنە تۆۋەن تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ
بىخۇدلۇق كەيپىياتىنى جانلىق تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۇلارنى
ئەزگۈچىلەرنىڭ سەپسەتىسىگە ھەرگىز قۇلاق سالماسلىقىغا ئۇن-
دەيدۇ. بۇ خىل ئىدىيە داستاندا مۇشۇكنىڭ مەسچىتە ئول-
تۇرۇپ تۆۋە ئىستىغپار قىلۋاتقان ۋاقتىدا، مۇنبەرنىڭ تېگىدە
تۇرۇپ ئۇنىڭ تۆۋىسىنى ئاڭلىغان چاشقانلارنىڭ خۇشاللىقى ۋە
ئۇنى مۇسۇلمان بولدى، ئەمدى بىزگە ئازار بېرمەيدۇ،—دەپ
قاراپ، نۇرغۇن سۆزغا - سالاملار بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەن-
لىكىدەك بىر قاتار پائالىيەتلەردە تولۇق ئەكىسىنى تاپقان بولۇپ،
شائىر بۇنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

.....

مۇشۇكنىڭ نالەسىن مۇنبەر تەگىدە،
تۇردى ئىشىتىپ بىر نەچچە چاشقان.
ئۇ شۇ كېچىكىنە چاشقان تېز يۈگۈرۈپ،
سۆيۈنچى دەپ ئېلىگە باردى چاشقان.
ئالىپ كەلدىم سىلەرگە خوش خەۋەرنى،
قىلىپ تۆۋە مۇشۇك بولدى مۇسۇلمان.
ئۆگۈرۈپ تەسبىھىدىن كۆزدىن تۆكۈپ ياش،
قىلۇر مەسچىت ئىچىدە ئاھۇ - نالان.
ئۇ شول كېچىكىنە چاشقان سۆزىدىن،

ئىشتىپ بولدى خۇررەم بارچە چاشقان.

.....

قىلىشتىلەر ئويۇن رەقسۇ - سامالىرى،
ئۇلار چۈن ھايدا - ھۇي بىمەر ئەيتىبان.
مىسالى بەچچەدەك ئوينىاپ بىرسى،
چالۇ - غەججەك بىرى، ئىككىسى خەندان.

.....

چالبۇردى بەزىسى چاك، بەزىسى دۇتتار،
چو جەمشىد بەزمە بولدى مۇشان.
قىلايلۇق دەپ مۇشۇكنىك خىزمىتىنى،
ئۇ شۇل كۈن ئەرتەسى ئول بارچە چاشقان.
قىلىپ تەرىپۇ - تەۋسىپ ھەددىن ئەفزۇن،
دەر ئەردىلەر ئاتاسى ئەردى ئىشان.
مۇشۇكنى كۆرگالى ئالىپ بارارغە،
تاتاملار قىلدىلەر كېڭەش بىرلان.

.....

ئەدەپ بىرلەن ئۇپۇپ يەرنى پۈكۈپ تىز،
مۇشۇككە تەئىزىم ئەيلەپ بارچە چاشقان.
دىدىلەر: «قىلغىلى سىزنى زىيارەت،
كېلىپتۇرمىز ئايا بىزلەرگە سۇلتان.

.....

ئىچىپ مەينى بۇگۈن سىز بىرلە بىزلەر،
قىلۇرمىز سۇك تاماشا باغۇ - بوستان»

داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى مۇشۇكنىڭ شۇنچىۋالا چاشقاندىن قۇتۇلۇپ، ئۇلارنى ئۆزىگە يەم قىلىشى تاسادىپىيلىقتىن، بولماستىن بەلكى شائىرنىڭ ئۇزاق يىل ئەينى دەۋر رېئاللىقىنى كۆزىتىشىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ خەلق ئاممىسىنى ئېزىشى، بۇلاش - تالاشتىكى ئالدامچىلىق، ئۇچىغا چىققان ھىيله - مىكىر ۋە خىلمۇ خىل پەرەز-لەرنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان رەزىل ماھىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئومۇمەن، شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ خەلقچىللىق مەيدانىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى دەۋر تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇنداقلا شائىر ياشىغان دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. خەسلەتنىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ.
2. خەسلەتنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئەسەرلىرى قايسىلار؟
3. خەسلەتنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان» ناملىق داستانىدا قانداق پىكىرلەر ئالغا سۈرۈلگەن؟

XIII باب. مۇھەممەد ئېۋەز قارىقاشى

مەزكۇر زاتنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئېۋەز ئىبنى مەۋلانە سەدرىدىن قارىقاشى بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قارىقاش ناھىيىسى مۇغاللا مەھەللىسىدىكى بىر ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلى يۇقىرى بىلىم ئىگىلىگەن ئادەم ئىدى.

مۇھەممەد ئېۋەزنىڭ «مەخدۇمى ئەزەم»، «مەجمۇ ئەتۇل ئەھكام» تاملىق ئەسەرلىرى بار.

«مەخدۇمى ئەزەم» ئاساسەن تەزكىرە بولۇپ، بۇنىڭدا XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا يۈز بەرگەن زور ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەھۋاللار، تارىخىي ۋەقە، تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. خوجىلار ھەرىكىتى، «ئاق تاغلىقلار»، «قارا تاغلىقلار» ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن ئەسىرى بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىپ كەم يەرلىرىنى تولۇقلىشىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ XVII—XIX ئەسىرلەردىكى ئەھۋالىنى بولۇپمۇ خوجىلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى ئۆگىنىشتە پايدىلىق قىممەتكە ئىگە ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» (ھۆكۈملەر يىغىندىسى) 14 باب تىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، فىزىئولوگىيە، تارىخ ۋە پسىخولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىتابنىڭ ئاخىرىدا مۇئەللىپ ئۆزى بىلەن

زامانداش بولغان ۆه ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن بەزى ئالىملار-نىڭ ئىلمىي پائالىيەتى توغرىسىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» XIII ئەسىر شارائىتىغا نىسبەتەن ئىپتىقاندا تەبىئىي پەن ھەققىدە دادىل پىكىر يۈرگۈزگەن ئىلغار كىتابتۇر. مۇھەممەد ئىۋەز ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرى ئارقىلىق تەبىئەتنى بىلىش جەھەتتە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن. ئۇ ئىلىم - پەن تارىخىدىن خېلى ياخشى خەۋىرى بار، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەدىب ۆه ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنىڭ تەبىئىي پەن ساھەسىدىكى ئەسەرلىرىنى پىششىق تەتقىق قىلغان. مۇھەممەد ئىۋەز ئۆز ئەسەرلىرىگە مۇنداق مۇقەددىمە يازغان: «بۇ پەقەر خاكسار، پەرىشان روزىغار مۇھەممەد ئىۋەز ئىبنى مەۋلانە سەدرىدىن قارىقاشى...بىر نەچچە كەلىمە ھۆكۈما ئەھۋال دىن ۆه تارىخ...ھېساب جەمەل...توققۇز ئەخلاق...يەتتە ئىقلىم، ئەجايىبات ۆه غارايىبباتى ئالەم، شەھەر-لەر...قەلئەلەر ئىلمىي ھەندەسە ۆه نۇجۇم، ئىلمىي ھەيئەت... مۇقەددىماتى ئىلمىي ھېساب، پاراسەت ۆه ھۆكۈمەتتىن جەمئىي قىلىندى ۆه «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» دەپ ئات قويۇلدى.»

بۇ كىتابنىڭ ھىجرىيە 1241 - يىلى (1819 - 1820-يىللىرى) كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىلىرى ساقلانماقتا.

مۇھەممەد ئىۋەزنىڭ كىتابلىرى ئۆز نۆۋىتىدە «تەزكىرە» لەرنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇھەممەد ئىۋەز شېئىرىي ئىجادىيەتكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، تۆۋەندە ئۇنىڭ بىرقانچە شېئىرىنى بېرىمىز:

مۇھەممەد ئىۋەز قارىقاشى شېئىرلىرىدىن

قۇچ

مەتانەتلىك بولسۇن بەلەند گەنجى ئىلە كىمیانى قۇچ،
زارى مەجنۇن لەيلىچۇن ئەلدىن چىقىپ سەھرانى قۇچ.

مۇتتكا جان كۆيدۈرەر ساھسپ دىلان لالانى قۇچ
ۋەسلى يولىدا تاھىرى ئول ھەبسپ زوھرانىى قۇچ،
مەنزىل ئارا ماھى بەددر ۋامەق بۇگۈن ئۇزرانى قۇچ.

ھىممىتىگنى جارى ئەيلە، ئادەمچىلىك شۇئارە قىل،
ئالىجاناپ ئەخلاقنى چىك ساقلا ئۇنى تومارە قىل،
خۇش پېللىغىك ئىلە پەلىدلىنى بىمارە قىل،
باسمىسۇن ئادەم ئارا قەدەم ئۇنى ئاۋارە قىل،
رەختىگنى ياي بازار ئارا، نەقدىگگە باپ باھانى قۇچ.

ھەر نەپسەس ئالغان تىنىق بىلسەك غەنىمەت ۋاقتىدۇر،
ئۆتكۈزمە ۋاقتى، قىل جەھەت لايىغى پۇرسەت ۋاقتىدۇر،
سەن تەلەپكار پىشە بولساك، ساڭا رۇخسەت ۋاقتىدۇر،
كەتسە دىشۋارلىق تۇگەپ، كىينى راھەت ۋاقتىدۇر،
مىسلى ئىسكەندەر بولۇپ بىھىساب دۇنيانى قۇچ.

سۆزلىرىم مەئناسىدۇر تەسدىق ئۆزەم ئاندىن بىرى،
بىلسەك جاۋاھىر قەدرىنى، ئەھدىسكى ئىسيان مۇشتىرى،
تىل تۇتۇلماستىن بۇرۇن قويغىن قەدەمنى ئىلگىرى،
ئاشىغى سىددىقنى سۆيگەي ۋاپالىق دىلبىرى،
يول يۇرەرنى بىلمىسەك، يول باشلۇغۇچ ھەمرانى قۇچ.

غەمگۇزارلىق ئادىتىك بولسۇن مۇدام دوستۇڭغا خاس،
قىلمىسا دوستۇك ئىشەنچ دوستسىزلىغىك ھايۋانغا خاس،
سەرىخ رو بول يىغلىغاندا، ھەممە ئادەم ھەمدەم خاس،
تاپقاي كۇشات مۇشكۇللىرىك دوستۇك بىلەن رەنجىك خالاس،
مۇراد ـ مەقسەت ھاسىل بولۇر، جەننەتىل مەئۋانى قۇچ.

تەختى خىلايەتكە چىقىپ بولساڭ جاھانغا ھۆكۈمران،
شاھلىققا شات بولۇپ، بولما گاداغا نارىزان،
ئەرزىدىخۇاھىنىڭ داددىغا تۇتقىن قۇلاق قىلماي كۆمان،
سايىبانلىق رەسمىنى تۇتۇپ يولۇڭدا ھەر زامان،
ئەدلىنىڭ ھۆكمىنى سۈر، تاپقىن راۋاج دانانى قۇچ.

تەلۋىلەردەك ئازغىنىپ كىرمە كۆڭۈلنىڭ كەينىگە،
ئالدانمىغىن ئاشىق دېسە ئىخلاسى يوقلەر سۆزىگە،
بىھۇدە ئېيتما كىشىنىڭ ئەيبىنى بىۋاخ ئۆزىگە،
كىم تەلەپتىن قالمىدى ئاخىر يېتەر مەقسۇدىگە،
مەۋج ئۇرغان ئابۇ - كەۋسەردەك ئۇلۇغ دەريانى قۇچ.

مەسلىھەتچىگدۇر ئېۋەزى ھەر مەھەل ئەي مەھلىقا،
گەردى پايىگنى قىلاي دىدەمگە ھەردەم تۇتىيا،
شاھسەن، مەن بىناۋا، سەندىن گەرەم، مەندىن دۇئا،
سۆزلىرىمنى يەتكۈزۈپ ئۆتكىن ئۇچۇپ بادى سابا،
ئىشىقتا كۆيمەك ئىزدىگەنلەر مەشرەپى شەيدانى قۇچ.

كاج پەلەك

مۇغبىچە مېنى ساڭا قىلدى دۇچار كاج پەلەك،
كاسا كەلتۇر نۇش ئېتەي، قىلدى خۇمار كاج پەلەك،
ئۆكسىمەس دەردىم مېنىڭ قىلدى بىسيار كاج پەلەك،
يارىنى ياقتۇرمايمن قىلدى ئەغيار كاج پەلەك،
ھەر ئىشىمغا بۇنچە كاجلىق توشقۇزدى مىقدار كاج پەلەك.

تالييمنى نەس بېسىپ ياندى ئامەت كەينىگە،
دەھرىگە زوقۇم قالمىدى، ياندى رىغبەت كەينىگە،
دوست كۆزۈمگە ئۇردى تاش، ياندى ئۈلپەت كەينىگە،
سالدى مېنى نائىلاج تەتۈر قىسمەت كەينىگىە،
ھەممىنى مەندىن تولا قىلدى بىزار كاج پەلەك.

ۋادەرىخ بەختىم قارا، بەختىم قارا بولدۇم بۈگۈن،
ئول سۆيەر يارى ئەزىزىمدىن جۇدا بولدۇم بۈگۈن،
كېچە-كۈندۈز ھەمدەمسىم دەردى-بالا بولدۇم بۈگۈن،
ئاختۇرۇپ تاپمايي ئىشكىلەردە گادا بولدۇم بۈگۈن،
مەن سوراغسىز ئىزدەي دېسەم قويمايدۇ بازار كاج پەلەك.

بەرسە خۇدايىم مەن ئۇچۈن ئاقىل ۋە ساھىپ ئاشىنا،
جانىمغا ھەمدەم بولغىلى زىبا قەد، زۇلپى قارا،
ھەر نېكى قىلسا ئۇلار بولغاي ۋۇجۇدۇم كىمىيا،
ئۆزگىلەردىن قول ئۈزۈپ، ئۇنىڭغا ئەيلەپ جان پىدا،
قىلمىسا نا ئېتىۋار ئالدىدا زىنھار كاج پەلەك.

ساھىر ئەقلىنىڭ پىكرىدىن چىقما ئېۋەز يۈر ئۇدۇل،
خېزرى ئولغاي ئۇ گويا كۆرسىتىپ گۈمراھقا يول،
مەن بىشەك ئىخلاس ئىلە قىلسام ئۇنىڭ پەندىن قوبۇل،
ھۈرمىتىدىن خوش بولۇپ، رەھمىتىدىن ئالدىم ھوسۇل،
بولمىغاي ئىنسانغا ئەسلا ھېچۋاقتى دەركار كاج پەلەك.

غەزەل

ئول پەرىنىڭ كويىدا مىژگان قارا قاشىم قارا ئاق،
سۇ سېپىپ يول-يولغا پىكرى بىرلەيىغلاشىم قارا ئاق،
يۈز بۇلاق زەخمى بەدەندە، دىلدا ھەدسىزدۇر ئەلەم،

ئۇد ئېتىپ مەھزۇن تېنىم سۇندۇرغۇچى تاشىم قارالق.
مەسـت بولۇپ يادى جامال ئەتكەن مەھەلدە بول ئەجەپە
شەۋقىدىن ھەردەم تۆكۈلگەن يۇزگە قان ياشىم قارالق.
مېھرى يوق بىخۇدلۇق ئەتكەي رەقىبا سەرمەست كىشى،
دەمبەدەم يۇز - يۇز خىيالە بىرلە تىترەشىم قارالق.
دىلگە زىكرى گۈل جامالىغا كۆڭۈل كۈيىن يېزىپ،
ئەيلىگەن ئېۋەز غېمىدە قىسسەئى باشىم مېنىڭ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. مۇھەممەد ئېۋەزنىڭ مۇھىم ئىجادىي پائالىيىتى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟
2. شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭلار.

XIV باب. موللا ئىسمەتۇللا بەننى موللا نېمە-تۇللا مۇجەزى

موللا ئىسمەتۇللا بەننىموللا نېمەتۇللا خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئاپتورلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە ئۆز ئەسىرى-«تەۋارىخىي مۇسەقىيۇن» دا مەلۇمات بار. ئۇ مۇنداق يازغان:

ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن ۋەسسالاۋاتۇ ۋەسسالامۇ ئەلاھىسسەيىدىل مۇرسەلىنى ۋەللاھۇ ۋەسەھبە ئەجمەئىن.

ئەمما بەئدۇ، ئەدالەت كەشۋەرىنىڭ شەھەنشاھى ۋەسەخاۋەت شەبىستانىنىڭ تولۇن ماھى، ئاسالەت چەمەنىنىڭ سەرۋى رەئىناسى، سىيادەت بەھرىنىڭ گەۋھەرى يەكتاسى، غەرىپ - يېتىملەر ئاتاسى، فۇقىرا مىسكىنلەر رەھنەماسى، جەمشىد سەۋلەت، سۇلەيمان دەۋ-لەت، يولبارس خەشىم، ئىسكەندەر ھەشىم، خاقان سورەت، دەرۋىش سىرەت، چىراغى ۋەتەن، شاھى خوتەن ئەلى شىر ھەكىم بېگىم ھەزرەتلارى قۇياشىدىن بۇ كەمىنە كەمتەرىن، غەرىپ بىچارە، فىراق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلكىدە ئەسىر، بارچە ئادەمىدىن قەسىر يەئنى موللا ئەسمەتۇللا بەننى موللا نېئمەتۇللا مۇئجىزگە بىر لەمئە شۇئلە تۇشۇپ، بۇ زەررەنى فەلەك قۇياشىدىن ئۆتكۈ-زۈپ، ئانداغ يارلىق قىلدىلارىكىم، «مۇسىقى تەرەننۇمىكى، مۇ-جىپ سۇرۇر ۋە بائىسى ئەيش ھوزۇردۇركىم، پادىشاھىدىن گۇدا-غىچە، ئەۋلىيادىن تەرسائىچە ھەممە ئىنسان بۇ فەندىن شاد-مان بولۇرلار، ئەمما كۆپ مۇغەنىلارغە ھونۇز نامەئىلۇمدۇركىم، بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇف بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملار-دۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملاردۇر، ئۇستادلارى

كىملاردۇر «؟» سەنكىم كەسىنىڭ ھەم مۇسىقىدۇر ھەم ئەبىيات مەملىكەتنىڭ بۇلبۇلۇار سۇلتانى، ئەدەبىيات مۇلكىنىڭ تۈتى شېرىن لىسانىدۇرسەن ھەم خۇش پۇتكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن، نە بولغايكى، ئۇشبۇ غەرىپ فەننىڭ ساھىبى كەشۇفلارى تارىخىدىن بىر رىسالە پۇتۇپ، سايىر مۇغەننىلەرغە يادكار قويساڭ» دېپ ئەمرى قىلدىلار. بۇ غەرىپ مورغە گويا تاغ پۇكلەندى، بۇ زەئىف خورغە گويا ئاسمان يېقىلدى. نەبۇ ئەمرى ئەزىم ئىشتىغالىغە قۇۋۋەت، نە ئۆزرە ئىستىئىغاغە قۇدرەت! دەرياپى ھەيرەتتە مۇستە غەرق ۋە مۇستەھلىك بولۇپ، بۇ ئايەتنى كەرىمكىم، «قۇل ئەتىھۇللاھە ۋە ئەتىھۇۋەررەسۇل ۋە ئۇلۇەلە ئەلئەمرىمىنكۇم». مەزمۇنى: خاتىرىمىزە تۇشتى، بۇ ئەمرى ۋاجىبات تەركىن قىلۇرغە چارە تەفالمىدىم. تەۋەككۈلنى تەكرىمغە قىلىپ، بۇ ئەمرى ئالىنى بەجا كەلتۇرۇش ئۈچۈن مۇناسىپ تارىخ - تەزكىرەلارنى جەمئىي قىلىپ، تارىخى رەشىدى، تەۋارىخى تەبەرى، تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا، تەۋارىخى ھۆكەما، تەۋارىخى ئەجەم، تەۋرىخى ئەرەبلاردىن ئىنتىخاپ قىلدىم ھەم خاس ئالىم مۇسىقى ئۇستازلاردىن فىساغۇرس، فارابى، پەھلىۋان مۇھەممەد كۇشتىنگىر، ئەمىر نىزامىدىن ئەلى شىر نەۋائى مۇرشىدىمنىڭ بۇ فەن ھەققىدە پۇتكان كۇتۇب - رىسالىلاردىن بەھرەمەند بولدۇم. ئاخىرى قۇدرەتىمگە لايىق، ئىستىئدادىمغا مۇۋافىق بۇ رىسالەنى پۇتتۇم، ئالەم ئەھلىغە سەۋغا تۇتتۇم. بۇ رىسالەغە تەۋارىخى مۇسىقىيۇن ئات قويدۇم.

[ئايەتنىڭ مەنىسى»:

«ماختاش پۇتۇن ئالەمنى تەربىيىلىگۈچى تەكرىگە خاستۇر، رەھمەت ۋە تەنچىلىق پۇتۇن پەيغەمبەرلەرنىڭ غوجىسى «مۇھەممەت» گە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئات ۋەھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسىگە بولسۇن!»

ھەمد ۋە نەئىتتىن كېيىنكى سۆز شۇكى، ئادالەت مەملـ
كىتىنىڭ ئەڭ كاتتا پادىشاھى، سەخىلىك كىچىسىنىڭ تولۇن ئېـ
يى، ئىسسللىق چىمەنزارىنىڭ گۈزەل سەرۋى، ئۇلۇغلۇق دېڭـ
زىنىڭ بىر دىنبىر گۆھىرى، غېرىپ - يېتىملارنىڭ ئاتىسى، پې-
قىر - مىسكىنلەرنىڭ يېتەكچىسى، جەمشىتەك① سۆزلەتلىك،
سۇلايمانىدەك دۆلەتلىك، يولۇاستەك غەزەپلىك،
ئىسكەندەردەك② مەرتىۋىلىك، خاقان سۈپەت، دەرۋىش مىجەز،
ۋەتەنىنىڭ چىرىغى، خوتەنىنىڭ شاھى ئەلىشىر ھېكىم بېگىم③
ھەزرەتلىرى قۇياشىدىن مەندەك بىر ئەرزىمەس غېرىپ - بىچارە،
جۇدالىق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلكىدە ئەسىر، بارچە ئادەمدىن
تۆۋەن «كىشىگە» — يەنى موللا نېمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمە-
تۇللا مۆجىزىگە بىر يورۇق نۇر چۈشۈپ، مەندەك بىر زەررىنى
پەلەك قۇياشىدىن ئۆتكۈزۈپ شۇنداق يارلىق بولدى: «مۇزىكا -
كۇي خۇشاللىق ۋە تۇرمۇش ھوزۇرىنىڭ سەۋەبچىسىدۇر، شۇڭا
پادىشاھدىن گادايغىچە، ئەۋلىيادىن خىرىستىئانغىچە ھەممە ئىنـ

---

① جەمشىت — ئوبۇل قاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دېگەن ئەسىرىدە تەسۋىرلىنىـ
دىغان قەدىمكى ئىران رايوندىكى پىشدادىيان (پېشدادىيان) سۇلالىسىنىڭ بـ پادىشاھى،
شاھ، تومۇرسىنىڭ ئوغلى.

② سۇلايمان — داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى. يەھۇدى ۋە ئىسلام رىۋايەتلىرىدە
پۈتۈن ئىنسانىيەت، ھايۋانات ۋە جان - جانىۋارلارنىڭ ھەم دۇ - پەرى ۋە مالايىكىلەرـ
نىڭ پادىشاھى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ.

③ ئەلىشىر ھېكمەتبەگ — مۇھەممەد ئەلىشىر بەننى ئابدۇمۇنىبەگ. 1828 - يىلى
دادىسى ئابدۇمۇنىبەگنىڭ ئورنىغا مانجۇ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن خوتەن ھاكىمى بېگى
قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1864 - يىلى خوتەندە مۇقىتى ھەبىبۇللاخان ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن
كېيىن ھاكىم بەگلىك مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان. 1865 - يىلى ياقۇبېگ مۇقىتى ھەـ
بىبۇللاخاننى ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى ئىگىلىگەن. ياقۇبېگ ھۆكۈمىتى يوقىتىلغاندىن كېـ
يىن ئەلىشىر ھېكمەتبەگ يەنە ھاكىم بەگلىك مەنسىپىگە تەيىنلىنىپ، 1882 - يىلىـ
ۋاپات بولغان.

سان بۇ پەندىن شادلىنىدۇ. بۇ پەننىڭ ئالىملىرى ۋە كەشپىياتـ
چىلىرى كىملەر، ئىخلاسمەن يېتەكچىلىرى كىملەر، ئۇستىلىرى
كىملەر — بۇنى كۆپ سازەندىلەر تا ھازىرغىچە بىلمەيدۇ. سەن
بولساڭ مۇزىكىنى كەسىپ قىلغانسەن ھەم بېيىت مەملىكىتىنىڭ
بۇلبۇلدەك سۆلتانى، ئەدەبىيات دۆلىتىنىڭ شېرىن سۆزلۈك تۇـ
تىسىدۇرسەن، شۇنىڭدەك خۇش پۇتكۈچى ۋە دىلكەش ئېيتقـۇـ
چىدۇرسەن. مۇشۇ غېرىپ پەننىڭ كەشپىياتچىلىرى تارىخىدىن
بىر رىسالە پۈتۈپ باشقا سازەندىلەرگە يادىكار قىلساڭ قانداق؟»
«بۇنىڭ بىلەن» گويا بىر غېرىپ چۈمۈلە ئۇستىگە تاغ يۈكلەنـ
دى. گويا بىر زەئىپ بىچارە ئۇستىگە ئاسمان يىقىلدى. بۇ
بۇيۇك ئەمگۈنى ئىجرا قىلغۇدەك قۇۋۋەت «مەندە» يوق ئىدى،
ئۇزۇر ئېيتىپ باش تارتقۇدەك قۇدرەتمۇ «مەندە» يوق ئىدى!
ھەيرەت دېگىزىغا غەرق بولۇپ «تۇرغىنىمدا» «دېگىنكى، ئاللاـ
غا، ئۇنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئۇزەكلاردىن بولغان باشلىقلارغا بويـ
سۇنۇڭلار» دېگەن ئۇلۇغ ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئېسىمگە كەلدى ـ دە،
بۇ ۋاجىپ ئەمگۈنى ئىجراسىز قالدۇرۇشقا چارە تاپالمىدىم.
تەۋەككۈلنى تەكرىمگە قىلىپ، بۇ ئالىي ئەمگۈنى بەجا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن مۇناسىپ تارىخ ـ تەزكىرىلەرنى يىغىپ، «تارىخىي رەشىدى»
(رەشىدى تارىخى) «تەۋارىخى تەبەرى» (تەبەرى تارىخى)، «تە
ۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا» (ساپالىق باغ تارىخى)①، «تەۋرىخى

---

① «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا» — بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نامى دەۋزە تۇسسەفائى
فى سىرەتۇلئەنبىيا ۋە مۇلكى ئەلخەلافا» بولۇپ، ئىران تارىخچىسى مۇھەممەد ئىبنى
خاۋەند شاھ ئىبنى مەھمۇد مىرخۇند (ۋاپاتى 1498 - يىلى) تەرىپىدىن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ
تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان ئالتە توملۇق ئەسەر. ئەسەردە ئادەم پەيدا بولغاندىن باشلاپ
ئاپتور ياشىغان زامانغىچە بولغان ئەرەب ۋە ئىران تارىخى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا
ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى تارىخىي ئەھۋاللىرىمۇ ئالاھىدە ئورۇن
بېرىلگەن.

هۆكەما» (دانىشمەنلەر تارىخى)①، «تەۋارىخى ئەجەم» (ئەجەم تارىخى)②، «تەۋارىخى ئەرەب» (ئەرەب تارىخى)③ لەردىن (ئاساس) تاللىدىم. ھەم زور ئالىم، مۇزىكا ئۇسۇل تازلىرىدىن فىساغۇرس ④ فارابى، پەھلىۋان مۇھەممەت كۇشتەنگىر⑤، ئەمىر نىزامىدىن ئەلشىر نەۋائى پىرىنسىپلىرى بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتابلىرىدىن پايدىلاندىم، ئاخىر قۇدرىتىمگە لايىق قابىلىيىتىمگە مۇۋاپىق بۇ رىسالىنى يېزىپ، ئالەم خەلقىغە سوۋغا قىلدىم. بۇ رىسالىگە «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) دەپ ئات قويدۇم.]

موللا نېمەتۇللا ئەلشىر نەۋائىدىن ئوبدان ئۆگىنىگەن، يەنى ئۇنى «پىرىم»، «ئۇستازىم» دەپ ئىپتىخارلانغان. نەۋائىنىڭ «كۇللىيات»، «چاھار دىۋان»، «خەمسە» لىرى ھەم بۇلارنى ئوبدان باشقا ئىلگىرى - كېيىن يازغان 36 پارچە كىتابىدىن بەھرىمەن بولغان، لۇتفى، ئابدۇراخمان جامى، مۇھەممەد كۇشتەنگىر، فىساغۇرۇس (پىپاگور)، فارابى قاتارلىقلارنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرى ھەققىنە ئوبدان چۈشەنچىگە ئىگە ئىدى. دېمەك، مول-

---

① «تەۋارىخى ھۆكەما» — ئەسلى نامى «تەۋارىخى ھۆكەمائى سەلەف» بولۇپ، بەزىدە «تۇزۇك تۇلمۇ ئەرىخۇن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەب تارىخچىسى مەۋلانا ئاشەمسىدىن مۇھەممەد شەھرۇدى (شەھرى زورى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) يازغان ئىنگلىز تومۇز ئەسىرى، 1 - تومىدا ئىسلامىيەتكىچە بۇرۇنقى پەيلاسوپلار تارىخى، 2 - تومىدا ئىسلام دەۋرىدىكى پەيلاسوپلار تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

② «تەۋارىخى ئەجەم» — ئەلشىر نەۋائى تەرىپىدىن يېزىلغان ئىران تارىخى بولۇپ، ئەسلى نامى «تەۋارىخى مۇلكى ئەجەم» دەپ ئاتالغان.

③ «تەۋارىخى ئەرەب» — مۇنداق نامدىكى كىتابلار كۆپ بولۇپ، مۇئەللىپنىڭ قايسى بىرىنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقى مەلۇم ئەمەس.

④ فىساغۇرس — يۇنان ئىدىئالىست پەيلاسوپى پىپاگور (مىلادىدىن بۇرۇنقى 580 - 500 - يىللىرى) نىڭ ئەرەبچە ئاتىلىشى.

⑤ پەھلىۋان مۇھەممەد كۇشتەنگىر — ئەلشىر نەۋائى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىم،

لا نېمەتۇللا ھىجرىيە 1271 - يىلى (مىلادى 1854 - 1855 - يىللىرى) «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، («مۇزىكىچىلار تارىخى») دېگەن بىر كىتاب يېزىپ چىققاندى.

بۇ ئەسەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ماجالىسىنۇننەفاس»، مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» قاتارلىق كىتابلىرىغا ئوخشاش خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

موللا نېمەتۇللا ئەسىرىدە مۇزىكا تەرەققىياتى، مۇقامنىڭ شەكىللىنىشى، ئۇنىڭ تەرەققىياتى، ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ئىجادچىلىرى ھەققىدە توختىلىدۇ. جۈملىدىن 17 مۇزىكا پەرىنى تونۇشتۇرىدۇ. بىر قىسىم چالغۇ - ئەسۋابلارنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. نېمەتۇللا تونۇشتۇرغان مۇزىكانتلار ئىچىدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى جۈملىدىن ئۇيغۇر تارىخىدىكى كىشىلەر بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تارىخى، مۇزىكىسى، ئەدەبىياتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىرقەدەر ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ئەسىرىنىڭ قىممەتىنى بەلگىلەشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئاپتور ئەسەردە قەدىرخان يەركەندى بىلەن ئامانىساخان نەغمىسى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

موللا نېمەتۇللا مۇزىكا رىسالىسىنى ئەدەبىي ئۇسلۇبتا يېزىپ چىققان. ئۇ ھەربىر ئوبيېكتنى تەسىرلىك ھېكايە تەرىزىدە بايان قىلىدۇ. بۇنى ئوقۇغاندا كىشىلەر لەززەتلىنىشتىن ئۆزىنى قاچۇرالمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نى ئۆز دەۋرىنىڭ ھېكايەتچىلىكىنىڭ يادىكارلىقى دېسەمۇ بولىدۇ.

موللا نېمەتۇللا ئەسىرىدە شېئىرىيەتنىڭ جانلىق نەمۇنىلىرىدىن مىسال ئالىدۇ. ئۇ دىنىي ئەقىدىنىڭ كۈچلۈكلۈكى ۋە قەدىمكى كىتابلاردا ئەپسانىۋى مەزمۇنلارنىڭ ئۇستۇن ئورۇنغا ئىگىلەيدىغانلىقى تۈپەيلىدىن «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا

بەزى غەيرىي، ئاجايىپ - غارايىپ نەرسىلەرنى ئىلىغ-ۇدتىمەي ئىشلىتىپ قويغان. بۇ پەقەت ھازىرقى زامان كىشىلىرىگە يات تۇيۇلىدىغان، قەدىمكىلەرنىڭ كارامەتلىرى ئىدى. دەۋرىنىڭ تەرەققىياتى ئەلۋەتتە شاكالغا تەڭ نەرسىلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، مەخسۇسىن ئوزۇقلىنىپ ماڭىدۇ.

تۆۋەندە بۇ كىتابتىن بىر بابنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

.....

.....(مۇزىكىنىڭ) ئون يەتتىنچى پەرى مەلىكەئى ئامانىنىسا خېنىم ئىردى. بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخان پادىشاھنىڭ زەۋجەلارى ئىردى. شائىرەئى يىگانەئى دەۋران ئىردى، دىۋانى نەفسى ئاتلىق شېرىن بىر كىتابنى تەسنىف قىلىپ ئىرىدىلار ھەم خەتتاتلىقدا ئۇستادگۇل ئىردى ھەم مۇسىقى فەندە ئانداغ سالاھىيەتلىكى كەمال ئىردىكىم، سۇلتان بۇ مەلىكەگە ئاشىقى بىقارار، شەيدا - شەيدالىقدا بىئىختىيار ئىردى. سۇلتان بۇ مەلىكەنى ئەقىدىغە كىرگۈزۈش ۋاقتىسى ئانداغدۇركىم، سۇلتان ۋەزىرا - ئەمىرا لەشكەرلارى بىلان پايى تەخت ياركەنددىن ئاتلانىپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ، تەرك مەكان دەشتىگە شىكارغە يۈزلانىدىلار. بىرنەچچە كۈن ئاندا بولدىلار، كېچىسى سۇلتان دېھقانچە ساددە ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇسافىر سۈرەتىدە بولۇپ سەھرا ياقالاردىكى ئويلاردە غەربىانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلان ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلارغە زۇلۇم - سەتەم قىلغان ئىشلارىنى تەھقىقلەر ئادەتى ئىردى. ۋەقتىكى سۇلتان مەزكور رەئىشلارىچە بىر خەرابە ئۆيگە قونۇچى سۈرەتىدە بولۇپ، ئەكرەم نام بىر مەھرەمى بىلان كىردى. ئول ئۆيي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتانچىنىڭ ئۆيى ئىردى، بۇ مەلىكە شول مەھمۇدنىڭ ئاجىزەسى ئىردى. سۇلتان قەرايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئىردى. سۇلتان مەھمۇددىن سورىدىكى، تەنبۇرنى چېلىپ

بەرگەي. ئول ئايدىگى، مەن تەنبۇر چېلىشنى بىلمەسمەن، ئۇشـ
بۇ قىزىمىز مەكە تەنبۇر ئالىپ بېرىڭ دېپ خەفا قىلىپ ئالدۇرـ
دى، قىزىم چالىدۇ، دېپ ئىردى. سۇلتان: قىزىڭىز چېلىپ بەرـ
سۇن دېدى. مەھمۇد قىزىغە ئەمرى قىلدى. قىز تەنبۇرنى كەلـ
تۇرۇپ پەنجىگاھ مۇقامىغە ئانداغ چالدىكىم، سۇلتان ھەيران
قالدى. تۇرغەراق بۇكىم، قىز ئۆزى ئەيتقان بۇ شېئىرنى مۇقامغە
قوشۇپ ئوقۇپ ئىردىكىم، سۇلتان بۇ قىزنىڭ مۇھەببەتىدە ئاشقى
بىقەرار ۋە بەھۇش بولۇپ كەتتى. شېئىر بۇ ئىردىكىم (مەتلەئ):

سەڭا يۈز شۇكۇر يارەب بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ،
فەقىر ـ مىسكىنغە ئابدۇرەشىدخاننى پەناھ قىلدىڭ.

ئۇشبۇ غەزەلنىڭ مەقتەئى بۇ ئىدى باغلىنىپ ئىردىكىم
(مەقتەئ):

نەفسى كېچە كۈندۈز قىل دۇئا تەكرى تەقدىسغە،
كى شاھىڭ مەقسىدە قىلماي دۇئا قاتتىغ گۇناھ قىلدىڭ.

غەزەل تەمام بولغاندا سۇلتان ئالدىراپ سورادىكى، نەفسى دېـ
گەن شائىر كىم، سىز بۇ غەزەلنى قايەردىن ئورگۇنۇپ ئىردىڭىز،
دېگەچ، قىز: كىشىنىڭ غەزەلىنىمۇ ياد ئالىپ ئوقۇمىدىكەن كىشى،
مەن نەۋائى، فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ شېئىرلاردىن ئۆزگەنى ئوقۇـ
مايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەفسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم، دېـ
دى. نەچـە ياشـقا كىـرگـەنـلـىكـىنى سورىـدى، ئاتـىـسى: 13
ياشقە كىردى، دېدى. سۇلتاننىڭ يەنە ھەيرەتى ئارتىدى. ئاڭغـ
چە ئامانىسا خېنىم قوفۇپ ئۆزى پۈتكەن بىرقانچە ئەبياتلارنى كۆرـ
سەتتى، خەتنىڭ ھوسنى قىزنىڭ ھوسنى بىلان بەھىس قىلار

ئىردى. پادىشاھ بۇ خەتنى بويلە كىچىك نارەسىدە پوتكەنىڭ ئىسمى شانگۇسى كەلمەي، قەنى ئەمىسە مەن قاراپ تۇراي، شېئىر پۈتۈپ بېقىڭ، دېگەچ، قىز دۇۋەت، قەلەم، كاغەز كەلتۇرۈپ بۇ بېيىتنى پۈتۈدى (مەتلەئ):

ياردەب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب سۈئىزەن مەكا،
گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن مەكا.

سۇلتان كۇلدى. ئىشەندىم، مېنى ھەجۋىي قىلمىسىلا، دېدى. مەھرەمى بىلان تاشقەرى چىقىپ، بىز ھىلى كەلسەك، دېپ لەشكەرگاھقە بارىپ ۋەزىر ئەمىرلەرغە كۆرگەن ۋاقىئەنى بەيان قىلدى. باشلارىغە تاج، ئۇستىلارىغە دەۋاج يافتى. دەرھال ئون قوي، شايە ـ ئەتلەس مۇھەييا قىلىپ، تۇن ھەسسەدە قىرىق كىشى مەھمۇدنىڭ ئۆيىگە بارىپ، مەقسەدنى بەيان قىلىپ، پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغە ئالدىلار. يەنە گىرمە يىل پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى. بۇ قىزغە خۇدايتەئالا ئانداغ ئەقىل ـ فەراسەت ئەتا قىلىپ ئىردىكى، تەئرىپدىن مۇستەغنىدۇر. دىۋانىي نەفىسنى تەسنىف قىلدى، ئەخلاقى جەمىلە ئاتلىق بىر كىتابكىم، مەزلۇملارغە نەسىھەتدۇر، تەسنىف قىلدى. شورۇھۇلقۇلۇپ ئاتلىغ بىر رىسالە تەسنىف قىلدى. شائىرلىق، مۇغەننىلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدېك مۇفىد كىتاب ئازدۇر. ئىشرەت ئەنگىز ناملىغ بىر مۇقام ھەم بۇ مەلىكەنىڭ ئىخترانىاتلارى ئەردى، سۇلتان كەمالى غەيرەت يۇزىدىن ئۆز ئاتىغە نىسبەت بېرىپ مۇغەننىلارغە ئورگەتتىلار. بۇ مەلىكە ئوتتۇز تۆرت ياشلارىدا تۇغۇتدا ئالەمدىن كەتتى، دېپدۇرلار. بۇ مەلىكە ئالەمدىن كەتكاندىن سوڭرە سۇلتان گويا ئۆزىنى ئولتۇرەر بىر شورىدە ھالەتكە يېتىپ، سەۋداۋى بىر ئىللەت ئارز بولدى،

ئاخىر سۇلتان يىغلاپ ئالەمدىن ئوتتى، دېپدۇرلار. بۇلاردىن كېيىن يەنا مۇقام - غەزەل ئىختىراتات قىلغۇدېك بىر ئۇستادگۇل ئالەمگە كەلگەنى مەئلۇم ئىماستۇر. بىلمەك كېرەكمىكىم، نەيىنى جەمشىد پادىشاھنىڭ مەشھۇر خاتۇنى مەلىكە دىلسۇز كەشف قىلدى. سۇرناينى ئەۋۋەل كەيقبادشاھنىڭ نەزەردە بۇغا مۇنگۇزدە لەشكەرلارى ئاراسىدا ئەردىشىر ئاتلىغ بىر كىشى كەشف قىلدى. نوشىروۋاننىڭ زەمانەسىدا يىغاچىدا سۇرناي ياساپ چالدى. دافنى سۇلەيمان ئەلەيھىسسەلامغە دەۋرلەر ياساپ بەردى. تەبەل، نەقارە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زەمانىدا كەشف بولدى، دېپدۇرلار. تەممەت تەمام، بىئەۋنىل مەلىكۇل ئەللام.

[(مۇزىكىنىڭ) ئون يەتتىنچى پىرى مەلىكەئىسى ئامانىنىسا خېنىم ئىدى. بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ ئۇز دەۋرىنىڭ يىگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋان نەفەسى» (نەفەسى شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق شېئىردىن بىر كىتابنى يازغان ئىدى. خەتتاتلىقتا ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغان ئىدى. سۇلتانىنىڭ بۇ مەلىكىنى ئوز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغان ئىدى: سۇلتان ئۆز ۋەزىر - ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋەنەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتانىنىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم - سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ

ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇدنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇدتىن تەمبۇرنى چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەھمۇد: «مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، مۇشۇ قىزىم ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالىدۇ» — دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان: «ئەمىسە، قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن» — دېدى. مەھمۇد قىزىغا ئەمىر قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجىگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى، بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببەتىدە كۆيۈپ، بىھۇش بولۇپ كەتتى. شېئىرنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق ئىدى (مەنىسى)

خۇدا ساڭا يۇز شۇكرى، بىزگە ئادىل پادىشاھ بەردىڭ،
پېقىر ـ مىسكىنگە ئابدۇرىشىدخاننى پانا قىلدىڭ.

بۇ غەزەلنىڭ چۈشۈرگە بېيىتى مۇنداق باغلانغان ئىدى (مەنىسى):

ئەي نەپسى، ئۇلۇغ تەكرىگە كېچە-كۈندۈز دۇئا قىلغىن،
ئەگەر شاھ ھەققىدە دۇئا قىلمىساڭ، قاتتىق گۇناھ قىلغان بولىسەن.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ: «نەپسە دېگەن شائىر كىم سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆگەنگەن؟» — دەپ سورىغان ئىدى، قىز: «خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمىدىكەن، مەن نەۋائى، فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ شېئىرىدىن باشقىنى ئوقۇمايمەن

مەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەفسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم» — دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى. ئاتىسى: «13 ياشقا كىردى» — دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغىچە، ئامانىنسا خېنىم قوپۇپ، ئۆزى يازغان بىرنەچچە شېئىرلارنى ئەكىلىپ كۆرسەتتى. خېتىنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ ھۆسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشاھنىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك ناھەسىدىنىڭ يازغىنىغا ئەشكۈسى كەلمەي: «قېنى ئەمىسە، مەن قاراپ تۇراي. بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ» — دېگەن ئىدى. قىز دۇۋەت ـ قەلەم ۋە قەغەز ئېلىپ كېلىپ تۆۋەندىكى بېيىتنى يازدى (مەنىسى):

خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ كۈمانلىق كۆزدە قارىدى،
گويا بۇ ئۆيدە بۇگۈن ئاخشام مەن ئۇچۇن بىر تىكەن ئۇندى.

سۇلتان كۈلۈپ: «ئىشەندىم، مېنى مەسخىرە قىلماڭ» — دېدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ: «بىز ھېلى كېلىمىز» — دەپ كېيىنىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر ـ ئەمىرلەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى. بېشىغا تاج كىيىپ، ئۇستىگە دەۋاج ياپتى. دەرھال ئون قوي ۋە شاھى ئەتلەسلەر تەييارلاندى، ئۇن يېرىمىدا قىرىق كىشى مەھمۇدنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزىنى نىكاھىغا ئالدى. بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل ـ پاراسەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. «دىۋان ئەفسى» نى يازدى، خوتۇن ـ قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) نامىلىق بىر كىتابنى يازدى، «شورۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرھى) نامىلىق بىر رىسالە

يازدى، شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭ دەك مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغان ئىدى. كۈچلۈك رەشىك يۇزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ. مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان ئۆزىنى ئۆلتۈرگۈدەك هالەتكە يېتىپ، سەۋدا-پىلىق كېسىلىگە مۇپتىلا بولدى. سۇلتان ئاخىر يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى، دېيىلىدۇ.

بۇلاردىن كېيىن مۇقام، غەزەل ئىجاد قىلغۇدەك بىر ئۇسۇتازىنىڭ ئالەمگە كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇنى بىلىش كېرەككى، نەينى جەمشىد پادىشاهنىڭ مەشھۇر خوتۇنى مەلىكە دىلئۇز كەشپ قىلدى. سۇنەينى ئاۋۋال كەيقباد شاهنىڭ نەزەردە لەشكەرلىرى ئارىسىدا ئەردىشىر ئاتلىق بىركىشى بۇغا مۇڭگۈزدە ياساپ چالدى. نوشىرۋاننىڭ زامانىسىدا ياغاچتا سۇنەي ياساپ چالدى. داپنى سۇلايمان ئەلەيهىسسالامغا دىۋىلەر ياساپ بەردى. ناغرا ئىسكەندەر زۇلقەر نەيمەن زامانىدا كەشپ بولدى، دېيىلىدۇ. (دۇنيانىڭ مەنىسى) «بۇ كىتاب بەك بىلگۈچى ئالىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئاياغلاشتى».]

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. مۇجىزىنىڭ هاياتى توغرىلىق نېمىلەرنى بىلىۋالدىڭلار؟
2. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» نىڭ ئەهمىيىتى نېمە؟

XV باب. ئابدۇرېھىم نىزارى

§ 1. نىزارىنىڭ ھاياتى

ئۆزبېكىستان ياي ئەدەبىي مىراسلىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يېقىن بىر ئالتۇن دەۋرىنى ئاچقان ئەدىبلەرنىڭ بىرى-تالانتلىق رېئالىزمچى شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىدۇر. نىزارى مول ئىجادىي ئەمگىكى ئارقىلىق XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنلا ئەمەس، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت جەزمىسى ئۈچۈنمۇ مول تۆھپە-لەرنى قوشۇپ، ئۇنى بىباھا ئۇنچىلەر بىلەن بېيىتتى. شۇڭا نىزارى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ پەخىرلىرى بولغان مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋائىلار بىلەن بىر قاتاردا ئەسلىنىشكە ئەرزىيدۇ.

نىزارى مىلادى 1776 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ بۇلاق-بېشى مەھەللىسىدە كىچىك قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، كونا مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت - ساۋاتىنى چىقىرىپ، 1796 - يىلى قەشقەردىكى ئاتاقلىق «خانلىق مەدرىسى»گە ئوقۇشقا كىرگەن. شائىرنىڭ مەدرىستىكى ھاياتى پۈتۈن ئۆمرىدىكى ئۇنتۇلمايدىغان ئەڭ ئەھمىيەتلىك يىللار بولدى. چۈنكى شائىر بۇ يەردە، بىرىنچىدىن، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەندى. ئىككىنچىدىن، خۇشخەت، خەتتاتلىق سەنئىتىنى ئىگىلەپ، بۇ ساھەدە چوڭ ئىختىساسقا ئېرىشتى. ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك

ئەدەبىياتىنىڭ پېشىۋالىرىدىن ئەلىشىر نەۋائى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، زەلىلى، نۆبىستى، مەشرەپ، سوپى ئاللايار، ھۆۋەيدا، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن شەيخ سەئىدى، خوجا ھاپىز شىرازى، ئابدۇقادىر بەدىل، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق لارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشتى. تۆتىنچىدىن، زاما - نىنىڭ پەننىي بىلىملىرى ھېسابلانغان ماتېماتىكا، لوگىكا، پەلسەپە، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تىبابەت قاتارلىق پەن - لەرنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئىلىمنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە ئۆز ماھارىتىنى يېتىلدۇردى. خانلىق مەدرىستىكى بۇ قايناق مەدەنىي ھايات شائىرنىڭ بىلىمنى چوڭقۇرلىتىپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسىنى ھەم ئىشتىياقىنى ئېيغىتىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت مەي - دانىغا ئاتلىنىشقا قىزغىن ئىلھام بەردى. ئۇ «مۇخەممەس نىزارى» تويلىمىغا كىرگۈزگەن بىر قىسىم شېئىرىي ئەسەرلىرىنى مانا مۇشۇ ئوقۇش يىللىرىدا يازدى. 1806 - يىلى خانلىق مەدرىسىنى پۈت - تۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاتىسى بويىچە بولسۇن، ئەمما ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلماستىن، ئەكسىچە:

«دۇنيا ئەھلىنىڭ بىر يەقىرى ئىدىم،
زامان خەيلىنىڭ بىر ھەقىرى ئىدىم.
كى پىشەم جاھاندا كىتابەت ئىدى،
ئانىڭ ھاسىلىدىن تىجارەت ئىدى»

دەپ ئەسكەرتكەنىدەك، ئۇ ھاياتىنى كىتابلارغا شىراز باغلاش، خەتتاتلىق، كاتىپلىق، كىتابپۇرۇشلۇق بىلەن تولىمۇ نامراتلىقتە ئۆتكۈزدى. شائىر مانا مۇشۇ دەۋردە نەۋائىنىڭ «خەمسە»، شەيخ سەئىدىنىڭ «بوستان»، «گۈلىستان»لىرىنى،

خوجا هاپىز شىرازى، ميرزا ئابدۇقادىر بىدىل، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنىڭ نەزمىلىرىنى قول بىلەن كۆچۈرۈپ، كۆپەيتىپ تارقاتتى. تۇرلۈك كىتاب نۇسخىلىرىنى قولدا كۆچۈرۈش گەرچە ئېغىر، تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدا قىلىنغان ئىش بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مەتبەئە بولمىغان XIX ئەسىردىكى بىر شارائىتتا خەلقنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن سىرت، ئەينى دەۋرنىڭ مەدەنىي هاياتىنى جانلاندۇرۇشتا تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىجادىي ئىش بولدى.

پۈتۈن ئۆمرىنىڭ 40 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقتىنى ئۆگىنىش، بەدىئىي ئىجادىيەت، خەتتاتلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن شائىرنىڭ هۆسىنخەت قابىلىيىتى ۋە شائىرلىق تالانتى قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى هۆكۈمرانى، چىڭ سۇلالىسى هاكىمىيەتىنىڭ قەشقەردىكى نائىبى (قوللۇقچىسى) تۇرپانلىق كىمىيەتنىڭ مۇهەممەد ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ دىققىتىنى ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۇنى ئوردىغا خىزمەتكە ئالدۇردى. بىراق ئۇنىڭ تۇرمۇشتىكى خاتىرجەملىكى ئانچە ئۇزاققا بارمىدى. مىلادى 1825-يىلى قەشقەردە چىڭ سۇلالىسى هاكىمىيىتىگە قارشى خەلق قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، مۇهەممەد ئەفرىدۇن ۋاڭ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. نىزارى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەلق ئەزەردە ئوردا خىزمەتچىسى دەپ قارالغانلىقتىن، بىر مەزگىل چەتكە قېقىلىپ قالدى. مىلادى 1830 - 1831 - يىللىرى مۇهەممەد ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئوغلى زوھۇرىدىن قەشقەرنىڭ ئوردۇنباسارۋاڭلىقىغا قايتا تەيىنلىنىپ كەلگەندە، نىزارى يەنە ئوردىغا كىرىپ، ئوردىنىڭ باش كاتىپلىق خىزمىتىنى ئىشلىدى، ئۇ بۇ جەريانىدا زوھۇرىدىن هېكىمبەگنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، زوھۇرىدىن هېكىمبەگنى ئۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئۈندىدى. زوھۇرىدىن هېكىمبەگنىڭ قەشقەردە 16 يىلدەك تۇرۇش جەريانىدا قىلغان شەهەرنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ۋە ئۇنى سېپىل بىلەن ئىھاتىلەش، مەسچىت،

جامه، مەدرىسلەرنى بىنا قىلدۇرۇپ، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاج-
لاندۇرۇش، خەلقنى بىنام ئېچىشقا تەشكىللەپ، تېرىلغۇ زېمىنىنى
كېڭەيتىپ، يەرسىز دېھقانلارنى يەرگە ئىگە قىلىش، ئېرىق-
ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، چۆللەرگە سۇ چىقىرىپ، باغۇ-بوستان-
لىقتا ئايلاندۇرۇش قاتارلىق بىرقاتار ياخشى ئىشلىرى نىزارىنىڭ
مەسلىھەت ۋە ئەقىل كۆرسىتىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. زوھۇرىدىن
ھېكىمبەگ نىزارىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يەنە بەش كىشىلىك
دىۋانخانا (كاتىبات ئىشخانىسى) تەشكىللىدى. نىزارى بۇ دىۋان-
خانىدا زامانىسىنىڭ بىلىم ئەھلىلىرى ھېسابلانغان نەزەر ئاخۇنۇم،
ئىمىر ھۆسەيىن سەبۇرى، تۇردۇش ئاخۇن (غېرىبى)، نۇرۇز
ئاخۇن (زىيائى) لار بىلەن يېقىن ۋە سەممىي دوستلۇق ئۇر-
نىتىپ، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش،
گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلدى. ئۇ زوھۇرىدىن
ھېكىمبەگنىڭ ئۇرۇسىدا كاتىپلىق قىلغان بىر نەچچە يىل ما-
بەينىدە، زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ تاپشۇرۇقى، ئىلھاملاندۇرۇشى
ۋە شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىشى ئارقىسىدا، ئەدەبىي ئىجا-
دىيەتتە زور كۈچ سەرپ قىلىپ «دىۋباچە» («مۇقەددىمە»)،
«پەرھاد-شېرىن»)، «لەيلى-مەجنۇن»، «مەھزۇن-گۈلنىسا»،
«رابىيە-سەئىدىن» دىن تەركىب تاپقان «نىزارى داستانلىرى»①

---

① نىزارى ئۆزى ھايات چاغدا ئەسەرلىرى ئايرىم توپلانمىغان، ئۇ ۋاپا-
بولغاندىن كېيىن، نىزارىغا ئىخلاسمەن بەزى كىشىلەرئىنىڭ ئەسەرلىرىنى، مەرىبى،
زىيائىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىرلىكتە قوشۇپ، بىركەتابىغا جەملەپ قويغان.
ئازادلىقتىن كېيىنكى قەدىمكى كىتابلارنى توپلاش خىزمىتىدە بۇ كىتابنى يىغىۋالغان.
ش ئۇ ئار مۇزەيى ئۇنىڭغا «مۇھەببەت داستانلىرى» دېگەن ۋاقىتلىق
ئىسىمنى قويۇپ، نىزارى نامىدا تەرجىمىغا ئالغان. ئۇنىڭدىن بۇيىان بۇ ئەسەر
نىزارىغا تەئەللۇق دەپ قارىلىپ كەلگەن، بۇ ئۆزەت نىزارى ئەسەرلىرىنى ئەشرەف
تەييارلاشتا «مۇھەببەت داستانلىرى»نىڭ ئوچ كىشىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئېنىق-
لانغاندىن كېيىن نىزارىغا تەئەللۇق قىسمى ئايرىۋېلىنىپ «نىزارى داستانلىرى»
نامىدا ئايرىم كىتاب قىلىندى. بۇ يەردىمۇ. بۇ قېتىم ئەشرەف قويۇلغان ئىسىم
بىلەن ئېلىندى.

نى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇ يەنە زوھۇرىدىن ھېكمەتكە ئۆتۈنۈشىگە ئاساسەن نورۇز ئاخۇن (زىيائى) بىلەن بىرلىكتە «چاھاردەرۋىش»نى يازغانىدىن تاشقىرى، مۇقبىل روشەنىدىل، خاۋەر، ماۋەر، مۇدەببىر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مەسىلىلەرنى مەزمۇن قىلغان سوئال - جاۋاب مۇنازىرە شەكلىدىكى نەسىر ۋە نەزمى ئارىلاشقان «زادۇل نىجاد»نى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىدى. نىزارىنىڭ يەنە «غېرىبلار ھېكايىسى» ناملىق شېئىرىي چۆچىكى ،غەزەل، رۇبائى ۋە بىر قىسىم مۇخەممەسلىرى بار.

«ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابتا (1983 - يىلى ئالمۇتادا نەشىر قىلىنغان) مۇنۇلار يېزىلغان:

ئابدۇرېھىم نىزارى 1841 - يىلىدىن 1844 - يىلىغىچە تۇرپان شەھىرىدە غېرىبىي ھەم زىيائىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ 18 قىسسە، 24 ھېكايىدىن ئىبارەت «غېرىبلەر ھېكايىسى» توپلىمىنى تۈزۈگەن. ئۇنىڭغا كىرگەن 18 قىسسەنىڭ توققۇزى چوڭ ھەجىمدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا»، «رابىيە - سەئىدىن» نەزارى قەلىمىگە تەئەللۇق. «چاھار - دەرۋىش» نىزارى بىلەن زىيائىنىڭ ھەمكارلىقىدا يېزىلغان. «شاھ بەھرام» غېرىبىگە تەئەللۇق، «مەسئۇد - دىلئارام» زىيائى قەلىمىدە پۈتۈلگەندۇر. ھېكايىلەرنىڭ كۆپچىلىكى نىزارى ئىجادىغا خاس، شۇڭا «غېرىب-لەر ھېكايىسى» نىزارى نامى بىلەن باغلىقتۇر. شائىرنىڭ س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا «غېرىبلەر ھېكايىسى»دىن تاشقىرى دېداكتىكىلىق ئەسىرى «زادۇل نىجاد» بىلەن غېرىبنىڭ «كىتابى غېرىب» ئەسىرىمۇ ئورۇن ئالغان. كۇللىياتنىڭ خرونولوگىك تەرتىپى تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى، دېداكتىك ئەسەر - «زادۇل نىجاد»، ئىككىنچى، ئىشق داستانلار - «غېرىبلەر ھېكايىسى»، ئۈچىنچى، «كىتابى غېرىب»،

بۇنىڭدىن باشقا نىزارىنىڭ ئەۋائى غەزەللىرىگە باغلىغان مۇخەممەسلىرى، ئەۋائى غەزەللىرىدىن ئەمۇنىلەر ھەم غەربىيىنىڭ غەزەللىرى كىتابىنىڭ چەتلىرىگە كۆچۈرۈلگەن. بۇ نىزارىنىڭ جاھان كىتابخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما نۇسخىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۆتىبەرلىرىدۇر.

نىزارىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تۆھپىسى، شائىر ئۆز ئۇستازى ئەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشىدا ئەڭ كۆپ ئەمگەك قىلغان، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەۋائى دۇردانىلىرىنى كۆچۈرۈشكە سەرپ قىلغان. ئۇ ئەۋائىنىڭ «خەمسە»، «خەزائىنۇل مەئانى» ۋە باشقا ئەسەرلىرىنى قايتا-قايتا كۆچۈرۈشتىن زېرىكمىگەن. نىزارى قەلەمگە مەنسۇپ قەشقەردە كۆچۈرۈلگەن ئەۋائى كۇللىياتىنىڭ بىر ئېسىل نۇسخىسى ئۆزبېكىستان س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەۋائى نامىدىكى دۆلەت ئەدەبىيات مۇزېيىنىڭ قول يازمىلار فوندىدا ساقلانماقتا. XIX ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ يادىكارلىقلىرىدىن بولغان ئەۋائى كۇللىياتىنىڭ نىزارى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قەشقەر نۇسخىسى ۋە باشقا قول يازمىلارنىڭ نىزارى رەھبەرلىكىدە توپلىنىشى ھەم نۇسخىلارنىڭ كۆپەيتىلىشى نىزارىنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىنى بېيىتىشتا قانچىلىك خىزمەت قىلغانلىقىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

نىزارى زوھۇرىدىن ھېكمەتگىنىڭ ئوردىسىدا كاتىباتلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مەزگىلىدە ئىستىقا (ئۆپكە سىل كېسىلى) ئىللىتىگە گىرىپتار بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇ ئاتاقلىق تېۋىپلارنىڭ مەسلىھىتىگە ئاساسەن دەم ئېلىش ئۈچۈن كاتىپلىق خىزمىتىدىن ئىستېپا سوراپ، 1843 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سايامەتكە ئاتلاندى. ئۇ ئالدى بىلەن سايامەت قىلىپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تۇرپان، لۇكچۇنگە باردى. ئۇ بۇ يەردە ۋاقىلارنىڭ ھۇرمەت، ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، قىزغىن كۈتۈۋېلىنغانلىقتىن، تۇر-

پان، لۈكچۈنله‌رده بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى. كېيىن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر قىلىپ باقار، ئوش، قوقەند، بۇخارا، شەھەي قاتارلىق جايلارنى ئايلانغاندىن كېيىن، 1846 - يىلىنىڭ ئاخىرى، 1847 - يىلىنىڭ باشلىرىدا قەشقەرغە قايتىپ كەلدى. بىراق ئۇ كېسەلدىن تېخى تەلتۈكۈس خاراب بولالمىغانىدى. شۇڭا زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ تەيىن قىلىپ بەرگەن① ئوپالنىڭ قۇمباغ (ئازىخ) دېگى ئارامگاھىغا ئورۇنلىشىپ داۋالىنىش، ئارام ئېلىش بىلەن بولدى. شائىر مۇشۇ ئارىلىقتا ھەزرىتى مولالام تەزكىرىسىدىن پايدىلىنىپ، «دىيارى ئىمام» ناملىق كىتابىنى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، ھىجرىيە 1264 - يىلى (مىلادى 1848 - يىلى) ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى ھەزرىتى مولالام (مەھمۇد قەشقەرى) قەبرىسى جايلاشقان دۆڭلۈكنىڭ غەربىي شىمال يانباغرىغا قويۇلدى. نەزارى قەبرىسى ھېلى ھەم ئەنە شۇ جايدا «ئابدۇرېھىم سەجەلات مەقبەرىسى»، «ئەلنەزەر ئاخۇنۇم قەبرىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولماقتا.

ئابدۇرېھىم نەزارى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XIX - XVII ئەسىرلەردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالى، سىياسىي، مەدەنىيىتى، تۇرمۇش ئەمەلىيەتلىرىنى پىششىق بىلگەچكە، ئۇ رېئال جەمئىيەت، رېئال ھاياتنى ھەققىي ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلدى. شۇنداقلا رەڭمۇ رەڭ لىرىكىلىرى، بەدىئىيلىكى يۇقىرى بولغان قىممەتلىك داستانلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئارزۇ - ئارمان-

---

① زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ نەزارىنى بەگمۇ قەدىرلىگەچكە، ئۇنىڭ كېسىلىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، پىششەدەم تەۋەپلارنىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن، مۇ، ھاۋا، مەنزىرە جەھەتتە قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى توققۇز يۇرت ئىچىدە ئالاھىدە ياخشى بولغان ئوپال قۇمباغدىن (ئازىختىن) بەش پاتمانلىق يەر، بىر ئىھاتىق مۇ، تىوقايلىق ئاچرىتىپ، باغ ھويلىلىق بىر ئارامگاھ سالدۇرۇپ بەرگەن.

لىرىنى، يۈكسەك ئىدىيەۋىلىككە ئىگە دېموكراتىك ئىلغار قاراش-
لىرىنى ئىپادىلەپ كەلدى.
ھەرقانداق بەدىئىي ئەسەر ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا
شەكىللەنگەن، كۈندىن-كۈنگە بېيىپ مۇكەممەللىشىپ كېلىۋاتـ
قان خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىدىن
ئۇزۇق ئالىدۇ، بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئاساسىي
مەنبە قىلىدۇ.
شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ يېتۈك شائىر بولۇپ يېتىلـ
شىدىكى ئاساسىي ئامىل دەل ئۇنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبا-
رەت ئېقىپ تۇرغىمەس بۇلاقتىن كۆپ ئۇزۇقلانغانلىقى، شۇنىڭ
بىلەن بىللە يەنە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرلىرى،
تارىخچىلىرى، پەيلاسوپلىرى، ئالىملىرى قالدۇرۇپ كەتكەن قىمـ
مەتلىك مىراسلارنى ئىجادىي يوسۇندا تەتقىق قىلىپ، ئۇنى
ئۆزۈ ئىجادىيىتىگە تەتبىقلىغانلىقىدا ئوچۇق كۆرۈلىدۇ.
ئۇلۇغ شائىر، مۇتەپەككۇر نەۋائى ئارزۇ-تىلەكلىرىنى بەـ
دىئىي ئەدەبىياتتىن ئىبارەت بۇ قورال ئارقىلىق مۇڭەپپەقىيەتـ
لىك ھالدا جانلىق، ھەقىقىي ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەر-
گەنىدى. ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ بۇ جەھەتتە، يەنى ئەدەبىياتىنى
قورال قىلىپ رېئال جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئوبراز-
لىق ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئۇستازى نەۋائىدىن مول تەجرىبىلەرنى
قوبۇل قىلدى.
ئۇ نەۋائىنى ئۇلۇغ قىلىپ ئالغان سىيۇژېتلار — «پەرھاد-
شېرىن»، «لەيلى-مەجنۇن» ۋەقەلىكىدىن يېڭى غايىلىرى ئۈـ
چۈن ئىجادىي يوسۇندا پايدىلانىدى ۋە بۇلارغا يېڭى روھ
يېڭى مەزمۇنلارنى قوشتى. ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئادەمىلەرنى
ياساشتا نەۋائىنىڭكىدىن پەرقلەنىدۇردى.
شائىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىنى بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ،

بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ئىجادىي يوسۇندا راۋاجلاندۇردى. شائىر يېڭى داستانلارنى يارىتىش بىلەن بىللە نەۋائىنىڭ غەزەللىرىگە مۇخەممەسلەر يازدى. ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغانلىرى 30 پارچىدىن ئارتۇق مۇخەممەستۇر. شائىر بۇ مۇخەممەسلىرىدە نەۋائى غەزەللىرىدىكى پىكىرلەرنى تەكرارلاپ قويۇشتىن قەتئىي ساقلانغان. ئۇ، ئۆزىنىڭ يېڭى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن نەۋائىنىڭ پىكرىنى تېخىمۇ بېيىتقان، شائىر نەۋائىنىڭ ھەقىقىي مۇھەببەت كىشىگە روھىي قانات بېغىشلايدۇ دېگەن پىكىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ھەقىقىي مۇھەببەت ئىنسانىيەتكە شادلىق تۇيغۇ بېغىشلايدۇ، دەيدۇ.

شائىر يەنە كىشىلەردە يۇز بېرىغان مۇئەييەن شارائىتتىكى دەرد ـ ئەلەم، غەم ـ قايغۇ، ھىجران ئازابىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

ئەي سىتەم مەن ناتەۋانغا بىر زامان قىلما سېتىز،
ئەي ئەلەم قىلما جەفا بىرلە كۆڭۈلنى رىز ـ رىز.
ئەي غەمۇ كەت باشىمدىن، ئەتمە جاندا رىستەخىز،
ئەي جەفاگەر قىل بىراۋغا كىم ئىكۇلەن بولغامىز،
مەن جافا چەكمەكتىن سەن بەۋاپالىقتىن خالاس.

بۇ شېئىردا شائىر دەرد ـ ئەلەم، غەم ـ قايغۇ دەستىدىن يارسىز قالغان روھىي ھالىتىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن بولسا، كېيىنكى بىر كۇپلېت مۇخەممەسته ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق ۋە ئوچۇق گەۋدىلەندۈرىدۇ.

قان بىلەن ئاگۇشته بولدى دىدەي گىريانىمە،
چىقتى ۋە ئىشق نىدالەت كولبەئى ئەفرانىمە.

جانىنى ئالغىلى يەتكۈزۈپ مەن خەستەنى جانانىمە،
ساقىيا ھەجمەرشەخما ئىچرە يېتىپ مەن جانىمە،
بىر قەدەھ بىرلە مېنى قىل بۇ ئارالىقتىن خالاس.

بىز نەۋائىنىڭ مۇشۇ تېمىدىكى غەزەللىرىنى ئوقۇپ كۆڑەسەك، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ نەۋائى پىكىرلىرىگە قانچىلىك نەپس، لىرىك تىللار بىلەن، كۈچلۈك ھېس - تۇيغۇلار بىلەن يېقىنلاشقانلىقىنى، بۇ پىكىرلەرنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن ئىجادىي ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىنى بايقىۋالالايمىز.

شائىر مۇخەممەسلىرىدە ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنى ھەرگىزمۇ ئاددىيلا بايان قىلىپ قويماستىن، بەلكى كىتابخانلارغا بىر يورۇق دۇنيانى ئاتا قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىمۇ ئۇنى نەۋائىنىڭ تەجىربىلىرىنى قوبۇل قىلغان، دېيىشكە بولىدۇ.

ئەي كۆڭۈل بول يارنىڭ كويىدا ھەر كۈن بارسەن،
دەخىر رەنجىدىن نى غەمدۇر نالىبى دىدارسەن.
بىناۋالار جۈملەسىگە ئەي نىزارى زارسەن،
ئەي نەۋائى بىناۋا ئىستەپ سەن دىدارسەن،
گەرنەۋا ئىستەرسەن ئولمە بىناۋالىقتىن خالاس.

شائىرنىڭ ئالدىنقى مۇخەممەسلىرىدە كىشىلەرنىڭ دەرد ئەلەم دەستىدىن كۆزلىرىدىن ياش قان بولۇپ ئاققانلىقىنى تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى مۇخەممەسلىرىدە بولسا، يۇقىرىقى مەزمۇنلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، كىشىنىڭ غەم - ياشلىرى قانچىلىك ئېقىپ تۇرسىمۇ، كۆڭۈلدە ھەر ۋاقىت ئۆز يارى بىلەن بىللە بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن غايىبانە ئۇچرىشىپ تۇرىدىغانلىقىنى تەسۋىرلىنىدۇ.

ئەسلىدە نەۋائى ئۆز غەزەللىرىدە ئۆز يارىنىڭ بەۋاپالىقىدىن قاتتىق زارلانغان. ئەمما نىزارى مۇخەممەسلىرىدە بۇ پىكىرنى XIX ئەسىردىكى رېئال ئەھۋاللارغا باغلاپ بېيىتىپ، يورۇقلۇق دۇنياسى چوقۇم ئەمەلگە ئاشىدۇ، بۇ دۇنيا ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا مەنسۇپ دەيدىغان دېموكراتىك قارىشىنى ئىپادىلىگەن. بىز، ئادەتتە، بۇ مۇخەممەسلەرنى ئۇقوساق، ئەينى دەۋر روھىدىن قىسقىچە مەلۇمات ئالغاندەك بولىمىز.

نەۋائى غەزەللىرىدىكى پاكلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك، ھەقىقىي مۇھەببەت قاتارلىق ئىلغار ئىنسانپەرۋەرلىك خاھىش ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ مۇخەممەسلىرىدە تېخىمۇ كەڭ بېيىتىلغان.

دېمەك، نىزارىنىڭ مۇخەممەسلىرىنى تەھلىل قىلىساق، ئۇنىڭ ئىنسان قەلبىنى قانچىلىك چوڭقۇر تەھلىل قىلغان ۋە چۈشەنگەنلىكىنى، ئادەمنىڭ پسىخىكىسىنى — روھىي ھالىتىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

§2. نىزارى داستانلىرى

نىزارى داستانلىرى «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىق تۆت چوڭ داستان ۋە «دىباچە» (مۇقەددىمە) دىن ئىبارەت بەش چوڭ ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 8272 مىسرا، 562 بەت ھەجىمگە ئىگە چوڭ شېئىرىي ئەسەر.

«نىزارى داستانلىرى» نى خاراكتېر، ھەجىم جەھەتتىن خەمسە دېيىشكە بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن بىز نىزارىنى داستانچىلىق بولۇپمۇ خەمسەچىلىكتە نەۋائىدىن كېيىنكى ئەدەبىياتىمىزدا كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئىككىنچى چوققا، XIII ئەسىردىن

كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدا تىكلەنگەن بايراق دەپىشكە بولىدۇ.

چۈنكى «نىزارى داستانلىرى» دا سيۇژىتى بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بەش چوڭ ئەسەر مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىي قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

بۇ داستانلار توپلىمىدا شائىر ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ياكى ئاڭلىغان، شۇنداقلا خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ، ئەنئە-نىۋى سيۇژىتقا ئايلىنىپ كەتكەن رىۋايەتلەرنى تاللاپ ھېكايە قىلىش ئارقىلىق، مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا، بىر تەرەپتىن، ئاساراەت زەنجىرى بىلەن كېشەنلەنگەن خەلقنىڭ مۇڭ - زارىنى ئەكس ئەتتۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزى يارات-قان غايىۋى ئوبرازلارنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق فېئوداللىق زۇلۇم ۋە خۇراپىي دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ كىشىلىك ئەركىنلىكىنى بوغۇپ تاشلىغۇچى زەنجىر - كىشەنلىرى ئاستىدا لەخته - لەخته قان يۇتقان جاپاكەش ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئەركىنلىك، ھۆرلۈك-كە بولغان تەلپۈنۈشى، ۋاپادارلىققا، سەممىيلىككە ۋە ھەقانى-يەتكە بولغان قىزغىن ئىنتىلىشىنى ئىپادىلىدى. شۇنداقلا ئۇ يەنە بۇ غايىۋى ئوبرازلار ئارقىلىق، ئەينى دەۋردىكى فېئودال-لىق ئىجتىمائىي تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىكنى، بۇ ئادالەتسىز زامانىنىڭ ھىمايىچىلىرى بولغان زالىم ئەمەلدارلارنى، خىيانەتچى پاربخور، تىرىكتاپلارنى قاتتىق قامچىلاپ، «بۇاپا پەلەك»، «رەھىمسىز گەردون» ئۇستىدىن غە-زەپ بىلەن شىكايەت قىلدى ھەمدە شاھ ۋە ئەمەلدارلارنى ئەدلۇ - ئادالەت، ئىنساپقا چاقىردى. خەلقنىڭ ئەينى شارائىتتىكى زۇلمەتلىك ھەم جاھالەتلىك زامانغا قارشى ئۆرلىگەن نارازىلىق كەيپىياتلىرىنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە باي بەدىئىي تەسەۋ-

ۋۇرغا يۆلىنىپ، مۇڭۇپپەقىيەتلىك ھالدا ئەكىس ئەتتۈردى.
شائىرنىڭ ئۆز داستانلىرىغا مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قى-
لىۋېلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەھۋال ئەمەس. ئۇ بەلكى ئۆز
دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى، كەيپىياتى بىلەن زىچ باغلى-
نىشلىق مەسىلىدۇر. چۈنكى شائىرنىڭ ھاياتىي چىقىش سۈلالىسى
ھۆكۈمرانلىرىنىڭ چىرىكلىشىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، سىنىپىي
ۋە مىللىي زىددىيەت راسا ئۆرلەپ، ئەڭ چېكىگە يەتكەن،
خەلقنىڭ چىقىش سۈلالىسى ھاكىمىيىتىگە ۋە ئۇنىڭ سادىق
ھىمايىچىلىرى بولغان فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە بولغان
نارازىلىقى ۋە قارشىلىقى ئولغايغان بىر دەۋرگە توغرا كەلدى.
بۇ دەۋردە، يەنى XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIX ئەسىرنىڭ باشـ
لىرىدا، ئۇيغۇر خەلقى جۇڭگوداكى باشقا ھەر مىللەت خەلـق
ئاممىسىغا ئوخشاش چىقىش سۈلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ قاتتىق زۇل-
مىغا ئۇچراپ، ئىنتايىن جاپا-مۇشەققەتلىك تۇرمۇشنى پېشـ
دىن كەچۈردى. ئۇلار ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ،
مەنچىك ھۆكۈمرانلىرىغا ۋە ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان يەرلىك
فېئودال ئەمەلدارلارغا قارشى نارازىلىقىنى ۋە قارشىلىقىنى ئە-
پادىسلىگەن بولسىمۇ، ئەممانچىك ھۆكۈمرانلىرى خەلق ئام-
مىسىنىڭ مۇنداق نارازىلىق كەيپىياتىغا ۋە قارشىلىقىغا نىسبە-
تەن زۇلۇمنى يەڭگىللىتىش، خەلققە ئەركىنلىك، ھوقۇق بېرىش
يولى بىلەن ئەمەس، ئەكسىچە قورال كۈچى بىلەن قاتتىق باسـ
تۇرۇش، قوزغىلاڭچى خەلق ئاممىسىنى سۈرگۈن قىلىش بىلەن
جاۋاب بەردى. ھاياتىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى دېگۈدەك نامراتـ
چىلىق، غۇربەتچىلىكتە، غەم-ئەندىشە، كېسەل ئازابىدا ئۆتكۈزـ
گەن شائىر بۇ ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. ئۆزىمۇ
نامرات ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا ئوخشاش، خەلقنىڭ يەلكـ
سىنى بېسىپ تۇرغان فېئودالىق زۇلۇم بالايىئاپەتلىرىنىڭ

ئەمىنى يەتكۈدەك تېتىدى. بۇ ھال شائىردا ئېزىلگۈچى ھېھنەتكەشلەرگە نىسبەتەن چوڭقۇر ھېسداشلىق، مەنچىلىك ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا، فېئودال ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھاكىمۇتلەقلىقىغا نىسبەتەن چەكسىز غەزەپ - نەپرەت تۇيغۇسىنى ئويغاتتى. شۇڭا شائىر ئۆز داستانلىرىدا زوھۇرىدىن ھېكمېبەگ تەلەپ قىلغىنىدەك، ۋاقىت غوجاملارنى، فېئودال ئەمەلدارلارنى ماختاپ، كۆككە كۆتۈرۈپ، فېئودالىلىق تۈزۈمنى بېزەپ كۆرسەتمەستىن، ئەكسىچە مۇھەببەتنى تېما قىلغان ھالدا خەلقنىڭ ئۇلۇغۋار غايىسىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ، فېئودالىزمغا قارشى دېموكراتىك ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈرۈپ، داستانلىرىنى يۈكسەك خەلقچىللىق روھىغا، روشەن رېئالىزملىق ئامىلغا ئىگە قىلدى. «نىزارى داستانلىرى» ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ ئىلغار ئىدىيىسى بىلەن XIX ئەسىر ئىجتىمائىي ھاياتىنى، فېئودالىلىق مۇناسىۋەتلەرنى چۈشىنىپ يېتىشتە بەلگىلىك رېئالىزملىق ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. «دىباچە» (مۇقەددىمە)

«دىباچە» 1654 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭ 172 مىسراسىدا خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەرگە ھەمدۇسانا ئېيتىندۇ. 206 مىسراسىدا ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى سۇلتان ئەلىپەتتاغا، سەئىدۋاققاس رەزىيەللاھۇئەنھۇغا، پەيغەمبەرلەردىن زەكەرىيا ئەلەيھىسسالام، جىرجىس ئەلەيھىسسالام، يۇسۇپ ئەلەيھىسسالام، ياقۇپ ئەلەيھىسسالام، ئەلى مۇرتىزا ئەلەيھىسسالام، ئىمام ھەسەن، ئىمام ھۈسەينىگە بولغان سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئىران شاھى سىياۋۇش بىلەن تۇران شاھى ئافراسىياپ ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ ئەھۋالىنى ئەسلەپ ئۆتىدۇ. يەنە 48 مىسراسىدا ئالەمنىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن ئاغرىنىپ،

پادىشاھ، ئەمەلدارلارنى ۋاپاسىز دۇنيانى دەپ خەلق كۆڭلىنى رەنجىتمەسلىككە، ئادالەتنى شۇئار قىلىشقا، ياخشى نام قالدۇرۇشقا ئۇندەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 844 مىسرادىندا زوھرىدىن ھېكمەتكە ئەسەبى ۋە ئۇنىڭ بېشىغا چۈشكەن بالايىئاپەتلەر، قىلغان ياخشى ئىشلىرى توغرىسىدا بايان قىلىدۇ. ئاخىرقى 488 مىسرادا شەيخ سەئدى ھىندى ۋە پادىشاھنىڭ قىزى ئەسمەئى ھەققىدىكى ھېكايىلەر بولۇپ، ئاپتور بۇ ھېكايىلار ئارقىلىق ھەر ئىشنىڭ تەقدىرنىڭ رىزالىقى بىلەن بولىدىغانلىقىنى، ھەركىم ئۇنىڭغا نارازى بولۇپ ئۆزگىچە يول تۇتسا ھامان پالاكەتكە دۇچار بولۇپ، پۇشايمانغا قالىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەكچى بولىدۇ. بۇ يەردە ئالغا سۈرۈلگەن تەقدىرچىلىك ئىدىيىسى گەرچە تۇپتىن خاتا بولسىمۇ، ئەمما نىزارى بۇ تەقدىرچىلىك ئىدىيىسى ئارقىلىق ئۆزى داستانلىرىدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىگە توسقۇن بولغۇچى بارلىق قىلمىشلارنى كەسكىن قارىلاش، فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ نىكاھ قانۇنىنى پاش قىلىش، كىشىلىك ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى مۇددىئاسىنى ئىپادىلەشكە ئالدىن يول ئاچقاچقى بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، نىزارى ئەسەرلىرىدىكى تەقدىرچىلىك ئىدىيىسىنى توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ.

2. «پەرھاد - شېرىن»

«پەرھاد - شېرىن» - «نىزارى داستانلىرى» ئىچىدىكى سالماق ئورۇننى ئىگىلەيدىغان 2170 مىسرالىق چوڭ ھەجىملىك داستانلىرىنىڭ بىرىدۇر. شائىر بۇ داستاندا خەلق ئارىسىدا ئەنئەنىۋى سىيۇژېتقا ئايلىنىپ كەتكەن پەرھاد - شېرىننىڭ مۇھەببەت ۋەقەسىنى قايتا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەش ئارقىلىق، چىن

ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ۋاپادارلىق، ساداقەتلىكنى، ئىتتىپاقلىقنى، ئۆملۈكنى، غەيرەت ـ شىجائەتنى،باتۇرلۇقنى ئىلىم ـ پەننى، ئەمگەك ۋە ئەمگەكچىلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. جاھالەتكە، ئادالەتسىز زامانغا ئوت ئىچىپ، زالىم پادىشاھلارنى قارىلىغان.

ھەممىزگە مەلۇم، «پەرھاد ـ شېرىن» رىۋايىتى ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى رىۋايەت بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا، چىن شاھزادىسى پەرھاد ئىسكەندەر زۇلقەر-نەيىن شەرقىە يۈرۈش قىلغاندا، چىن شاھى بىلەن قىلىغان تىنچلىق كېلىشىمىنىڭ خاتىرە سۈپىتىدە قالدۇرۇپ كەتكەن جاھانىنەما ئەينىكىدىن ئەرمەن دىيارىدىكى تەڭداشسىز گۈزەل مەلىكە شېرىننى كۆرۈپ، ئاشىقىي بىقارار بولغانلىقىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان. مىلادى VI ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، بۇ رىۋايەت ئىران خەلقى ئارىسىغا تارقىلىپ، داستان شەكلىگە كىرگەن ھەمدە بۇ داستان ئىرانىنىڭ VI ئەسىردىكى زالىم پادىشاھى خىسراۋنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ «خىسراۋ ۋە شېرىن» دېگەن ئىسىم بىلەن داڭ چىقارغان.

«خىسراۋ ۋە شېرىن» نى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى X ئەسىردە ياشىغان ئىران شائىرى ئۇبۇل قاسىم فىردەۋسى بولدى. XI ئەسىرگە كەلگەندە ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى يەنە شۇ نام بىلەن بۇ داستانىنى پارس تىلىدا يېزىپ چىقىپ، چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ئۇ فىردەۋسى داستانىدا تىلغا ئېلىنمىغان پەرھاد ئوبرازىنى كىرگۈزۈپ ئۆز داستانىنى مەزمۇن جەھەتتىن بېيىتتى. نىزامىدىن كېيىن ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ داستان يازغۇچىلار كۆپلەپ مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا شەرقتىكى نامدار شائىرلار «خەمسە» يېزىشقا تۇتۇش قىلىپ، ئۆزىنىڭ قەلەم قۇۋۋىتىنى سىناپ كۆرۈشكەن بولسىمۇ، بىراق ھېچقايسىسى نىزامى بىلەن تەڭلىشەلـ

مىدى. نىزامىددىندىن كېيىن بۇ تېمىدىكى ھېكايىنى داۋاملاش-
تۇرۇپ يازغان كىشى XIV ئەسىردە ياشىغان خارەزىملىق قۇتۇبى
بىلەن تۇركىستانلىق ئەمىرخىسراۋ دېھلىۋى بولىدى، دېھلىۋى
ئۆز ئەسىرىگە «شېرىن - خىسراۋ» دەپ نام قويۇش ئارقىلىق بىر
قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەسلى رىۋايەتكە بىرئاز يېقىنلاش-
تۇرغان ھەمدە نىزامى ئىزىدىن ھېكىپ، خېلى چوڭ مۇۋەپپەق-
يەت قازانغان بولسىمۇ، ئەمما نەۋائىغا يېتىشەلمىدى. ئۇلۇغ
مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن
شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىنى چوڭقۇر ئۆگىنىپ، تەجرىبىلەرنى
يەكۈنلەپ، بۇ داستاننى يېڭى سيۇژېت، يېڭى پىكىر، يېڭى تەسۋىر
بىلەن تەمىنلەپ، ئۇنى تېخىمۇ بەدىئىي يۈكسەكلىككە كۆتۈر-
دى. چىن شاھزادىسى پەرھادنى باش قەھرىمان ئورنىغا
كۆتۈرۈپ، زالىم پادىشاھ خىسراۋنى سەلبىي ئوبراز قىلىپ كۆر-
سەتتى ۋە بۇ داستانغا «پەرھاد - شېرىن» دەپ نام بېرىپ، قايـ
تىدىن ئۇيغۇر ھاياتىغا ئېلىپ كىردى.

نەۋائىدىن كېيىن، كۆپلىگەن ئەدىبلەر «پەرھاد - شېرىن»
تېمىسىدا ئەسەرلەر يارىتىپ، نەۋائىنى بېسىپ چۈشۈشكە ئۇرۇنغان
بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى نەۋائىغا يېتىشەلمىدى، ئۇلارنىڭ
ئەسەرلىرى نەۋائى ياراتقان يۈكسەكلىكتىن تۆۋەن بول-
غاچقا، ئانچىلا دىققەت ئېتىبارغا ئېرىشەلمىدى. نەۋائىدىن تۆت
ئەسىر كېيىن، بۇ تېمىغا مۇراجىئەت قىلىپ، زور مۇۋەپپەقىيەت
قازانغان كىشى ئابدۇرېھىم نىزارى بولدى. نىزارى ئۇيغۇر
كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ باي خەزىنىسىدىن مول روھىي ئوزۇق
ئالغان ھالدا، نەۋائى ئىزىدىن ھېكىپ «پەرھاد - شېرىن» ۋەقەلىـ
كىنى ئىجادىي ئىشلەش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ يۈكسەك تالانتى ۋە
بەدىئىي ماھارىتىنى نامايەندە قىلدى. نىزارى بۇ داستاننى يازـ
غاندا نەۋائىنىڭ ئەڭكىگە زور ھۆرمەت بىلەن قاراپ، ئۇنى

هەر قەدەمدە: «بىز بۇ داستانىنى ئۇقۇغان ئادەمگە يېنىك بولسۇن ئۈچۈن، قەدىر ئەھۋال قىسقا بايان قىلدۇق. بۇلارنىڭ تەتۈرىسى نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدە ئۇزۇن بايان قىلىنغان، ھەممە سۆز تولۇق ئېيتىلغان» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان ھەمدە نەۋائىغا بولغان چوڭقۇر ئىخلاسمەنلىكىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىي ئىجادىيەت جەريانىدا تەقلىدچىلىككە بېرىلمەي، ئۆزىگە خاس مۇستەقىل ئىجادىي يول تۇتتى. نەۋائى ئىشلەتكەن بەدىئىي تەسۋىر، ئوي - پىكىرلەرنى قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمىدى. ۋەزىن جەھەتتىمۇ نەۋائىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆز داستانىنىڭ ئاروۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە ئۆزىگە خاس يەڭگىل ئۇسلۇب بىلەن يېزىپ، نەۋائى قوللانغان «بەھرى ۋافىر» دىن ئېنىق پەرقلەندۇردى. شۇنداق قىلىپ نىزامى ئۆز داستانىنى ئىجادىيەتنىڭ ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، زور ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ نىزامى «پەرھاد - شېرىن» داستانىدا شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئىجادىيەت ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ھەرگىز نەۋائىنى پاسسىپ ھالدا دوراشقا ئۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەكرارلىغانلىق ئەمەس.

دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىنى تەكشۈرگەن ۋاقتىمىزدا ئەدەبىياتتىكى ۋارىسلىق قىلىش، ئىجادىي يوسۇندا ئۆگىنىش تارىخىي ئەنئەنە سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بىر تارىخىي ھەقىقەت، شائىر ئا. نىزامىنىڭ نەۋائى ئىجادىيەت ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشى — ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ۋارىسچانلىقى، نەۋائىنىڭ «خەمسە» چىلىك ئىجادىيەت يولىنى بېيىتقانلىقى ۋە ئۇنىڭ سىيۇژىت ئالاھىدىلىكىنى يۇلۇپ ئېلىپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغانلىقى بولىدۇ.

ۋارىسلىق قىلىش — يازغۇچى، شائىرلار، دراماتورگلار ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ مۇھىم خاراكتېرلىك بەلگىلىرىنى ھېس قىلىش ۋە ئۇنى ئوچۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان تەسۋىرىي ۋاستىلەرنى، پىششىقلانغان تىللارنى توپلاپ، شۇ دەۋرنى ئوبرازلىق، جانلىق، تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرۈش، دېمەكتۇر. ئا. نىزامى بۇ جەھەتتە ئاكتىپ رول ئوينىغان، ئىجادىيەتتە بۆسۈش پەيدا قىلغان، رېئالىستىك ئەدەبىياتنى يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈپ، داستانچىلىقتا «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانى بىلەن يېڭى رېكورد ياراتتى.

يازغۇچى، شائىرلاردا تەسىرچانلىق بولغاندىلا ئاندىن ئۆگەنگۈچىلەرگە شەرەپ كەلتۈرىدۇ. لېكىن تەتقىقات ئوبىيېكتى بولغان شائىرنىڭ پۈتۈن ھاياتىدىكى ئىجادىيەتلىرىنى نوقۇل ھالدا ئۇنىڭدىكى تەسىرگىلا باغلاپ قارىساق، شائىر ئىجادىيىتىنىڭ قىممىتىنى بەكمۇ تۆۋەنلىتىۋېتىمىز، شۇنداقلا شۇ شائىرنىڭ قىممەتلىك مىراسلىرى ئالاھىدىلىكىگە ھۆرمەت قىلمىغان بولىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدەبىي تەسىرچانلىق مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىنىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆگىنىش ئۈچۈن ئوبىيېكت قىلىنغان شائىرنىڭ تالانتى، ئىجادىيەتتىكى ماھىرلىقى، ئىقتىدارىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىشى كېرەك.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئىقتىدارلىق، يېتىشكەن شائىر ئىكەنلىكىنى بىلىشتە، قەدىمكى كلاسسىك ئەنئەنىلەرگە قانداق ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى قانداق ئەمەلىيەتكە تەتبىقلىغانلىقىغا قاراش كېرەك.

بىرەر شائىرنىڭ ئىجادىيەتتىكى ماھارىتى، شائىرلىق سەنئىتى، تالانتى ئۇنىڭ ئىككىنچى بىر شائىر ئىجادىيىتىدىكى

ئالاهىدىلىكلەرنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ يېڭىلىققا كۆتۈرۈشى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن نەۋائى داستانلىرىنىڭ («پەرھاد-شېرىن»، «لەيلى-مەجنۇن») تۇزۇلۇشى، ۋەقەلىك ئالاهىدىلىكى جەھەتتە پەرق بولسىمۇ، بۇ پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس. ھەر ئىككىسىنىڭ داستانلىرىدا، مەزمۇن جەھەتتىن، پاك مۇھەببەت، چىن دوستلۇق، ئىنسانىي خىسلەت، ئىلىم-پەن قاتارلىقلار ئاساسىي تېما قىلىنغان، ئەمما نىزارىنىڭ داستانىدا، نەۋائىنىڭ داستانىدىكى مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىللىققا ئىگە سىيۇژېت لىنىيىسى بىرقەدەر ئىخچاملاشتۇرۇلغان.

نىزارى داستانىنى ئىخچاملاشتۇرۇش جەريانىدا بىر پۈتۈن ۋەقەلىك جەريانلىرىنى ئۆز ئىدىيىسىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، ئۆزى تۇرۇۋاتقان جەمئىيەتنىڭ روھىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن بەزى مەسىلەرگە ئالاهىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ تېما جەھەتتىن كۆچەيتكەن.

نىزارى نەۋائىنىڭ «پەرھاد-شېرىن» داستانىدىكى خىسراۋ-نىڭ ئەرمەنىستان ئېلىگە باستۇرۇپ كىرىشىنى ئۆزىنىڭ «پەر-ھاد-شېرىن» داستانىدا ئانا يۇرتى قەشقەرگە مەنچىڭ ھۆكۈمدار-لىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە ئۆزگەرتىپ يازغان. شائىر داستا-نىدا مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى ئەيىنى ۋاقىتتا خەلققە سالغان دەھشەتلىك زۇلۇمىنى كەڭ تۇردە پاش قىلغان، بولۇپ-مۇ رېئال ئەھۋالنى داستاندىكى ۋەقەلىك ۋە ئوبرازلارغا باغلاپ تەپسىلىي يازغان. ئۇ داستاندا خىسراۋنىڭ ئەرمەنىستان گۈزىلى-شېرىنگە ئەلچى ئەۋەتىش ۋەقەلىكىنى نەۋائىدىن باشقىچە ئۇسۇلدا بايان قىلىدۇ.

مەسىلەن، نەۋائىنىڭ داستانىدا خىسراۋ شېرىنگە ئۆيلىنىش ئۈچۈن ئەرمەنىستان پادىشاھى مەھنۇبانۇغا ئۇچ قېتىم ئەلچى

ئەۋەتىدۇ. ئەمما نىزارىنىڭ داستانىدا خىسراۋ ئەۋەتكەن ئەلچى پەقەت بىرىنچى قېتىمدىلا رەت قىلىنىدۇ. ئەلچىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغان خىسراۋ غەزەپكە تولىدۇ ۋە دەرھال ئەرمەنىستان ئېلىگە تاجاۋۇز قىلىپ قوشۇن تارتىدۇ.

دېمەك، نىزارى داستانىدا خىسراۋ ئوبرازىنى سەلبىي جەھەتتىن يەنىمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇنى قانخور قىلىپ گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان ئېغىر جىنايەتلىرىگە ئىشارە قىلىدۇ.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ بۇ داستانى نەۋائىنىڭ داستانىدىن پەرقلىق ھالدا، بەزى دېتاللار ۋە يېڭى ۋەقەلىكلەرنىڭ كىرگۈزۈلگەنلىكى بىلەنمۇ كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

مەسىلەن، نىزارى نەۋائىدىن پەرقلىق ھالدا «پەرھاد-شېرىن» داستانىغا مۇنداق بىر ۋەقەلىكنى كىرگۈزگەن: پەرھاد ئۆلگەندىن كېيىن، چىن خەلقى قارا كىيىم كىيىپ ئۇنىڭغا ماتەم تۇتىدۇ. پەرھادنىڭ ئاتا-ئانىسى، پەرزەنتىنىڭ ئىشقىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەيلا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. كۆپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، كۈنلەرنىڭ بىرىدە چىن ئەربابلىرىدىن بىرى چۈش كۆرىدۇ، چۈشىدە پەرھاد، شېرىن، مەھنۇبانۇ، پەرھادنىڭ ئاتا-ئانىسى، شاپۇر ۋە بەھرامىلار جەننەتتە ھۇزۇرلىرى بولۇپ بەختلىك ھايات كەچۈرۈۋاتقۇدەك. بۇ يەردە شائىر بۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىلغان شەرق كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى «پەرھاد-شېرىن» داستانلىرىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر خىل يېڭىلىقنى ئوتتۇرىغا قويغان. نىزارى داستانىنىڭ 14-بابىدا بېرىلگەن يېڭى مەزمۇن ئارقىلىق كىشىلەرنى بىر يورۇق دۇنياغا، پاك مۇھەببەتكە، دوستلۇقنى قەدىرلەشكە چاقىرىپ، نەۋائى داستانىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرغان.

نىزارى ياراتقان بۇ داستان يەنە تىلىنىڭ ئاددىيلىقى،

ئاممىبابلىقى، راۋانلىقى، مەنەدارلىقى بىلەنمۇ نەۋائىنغا كۆپ جەھەتتىن يېقىنلاشقان بولۇپ، ئالاھىدە تەسىرچانلىققا ئىگە. مەسىلەن، نەۋائى پەرھاد ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئاڭا فەرزانە پەرھاد ئىسىم قويۇل،
خەروھ ماخەزدىن بەش قېتىم قويۇل.
فىراقۇ، رەشكۇ، ھەبرۇ ئاھ ئايە دەرد،
بىرەر ھەرىپ ئېتىدا ددىن ئەيلابان فەرد،
بارىنىن ئوستاد ئىشق ئەتسكەچ مۇرەككەپ،
تەپەككۇرددىن بۇ ئىسىم ئولدى مۇرەككەپ.

ئابدۇرېھىم نىزارى داستاندا بۇنى مۇنداق يازىدۇ:

چىراكىم ۋۇقۇئات زاتىدا بار،
بۇ بەش ھەرف ئىلە ئىسىم تاپتى قەرار.

بىلمەككىم، چۇ «فا» ھەرفى فۇرقەتكە دال،
كى «را» سى ئۇنىڭ مەيىل رىغبەتكە دال.

يەنە «ھا» سى ھىجرانغە بولدى قەرىن،
«ئەلىف» دەك قەددىدۇر ئالەمگە يېقىن.

چۇ «دال» ئولدى چەكمەككە دەرد ـ بەلا،
كى ئاتىدا كى نۇكتەگە مۇبتەلا.

بۇ گەۋھەر بولۇپ ئىشقنىڭ لايىقى،
تەرىقەت مۇھەببەت ئارا سادىقى.

يۇقىرىقى پارچىلاردىن بىز ھەر ئىككى شائىرنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنىڭ قانچىلىك يۇكسەكلىكىنى ۋە پەرقىنىڭ قانچىلىك چوڭ ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

ئابدۇرېھىم نىزارى پەرھادقا ئىسسىم قويۇش ھەققىدىكى تەپسىلاتنى نەۋائىغا قارىغاندا تېخىمۇ كونكرېت ئىپادىلىگەن.

شائىر داستاندا يەنە بەدىئىي ۋاسىتىلەردىن خېلى ئورۇنلۇق پايدىلانغان. مەسىلەن، داستاندا ئوخشىتىش، مۇبالىغە، ھەر تۈرلۈك سۆز ئويۇنلىرى، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا خاس ئەنئەنىلىك تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر كەڭ تۈردە ئورۇن ئالغان.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كېڭىدىنلا ئىشتىياق باغلاپ كەلگەن شائىر داستاندا مەزمۇننى تېخىمۇ يارقىن ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. مەسىلەن،

نە ئەمر ئەيلەسە شاھ بەھرام بىلۈر،
تۈرۈپمىز كى ئول ھەرنە قىلسە قىلۇر.
چۇ سۇنغان بويۇننى قىلىچ كەسمەگەي،
مېنىڭ ئەرز - ھالىمنى نامەم دېگەي.

شائىر بۇ يەردە «ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەس» دېگەن ماقالدىن ئورۇنلۇق پايدىلانغان.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى «پەرھاد - شېرىن» داستاندا، كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ۋاپادارلىق، سادىقلىق ۋە ئەمگەكنى، ئۆزى ياشاپ تۇرغان رېئال جەمئىيەتتىكى يېتىلىۋاتقان ئىلغار كۈچلەرنى پەرھاد - شېرىن قاتارلىق ئوبرازلارغا باغلاپ قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

ئاياللار ئازادلىقىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن ھېسسىدالىق

ئەخلاقىي تۈزۈملەرگە، جاھالەتلىك زامانغا، مەنچىك ۋە يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا، يىرگىنىشلىك ئىللەتلەرگە غەزەپ - نەپرەت بىلدۈرگەن.

بىز داستاننىك ئاخىرقى قىسمىنى ئوقۇساق، مۇنۇ مىسرالارغا كۆزىمىز چۈشىدۇ:

بۇلار ۋەسفى تەتۈىل ئېرۇر خەمسەدە،
ھەممە سۆزى تەفسىل ئېرۇر خەمسەدە.
كى مۇجمەل بەيان ئەيلەدۇق قەدرى ھال،
نەزەر سالغان ئەل بولماسۇن دەپ مەلال.
.....
ئەيا ساقىيا، قىل ماڭا مەي ئاتا،
كى ئول مەي يۇسۇن جۇرم - ئىسيان، خەتا.

دېمەك، شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئىجادىيەتتە تەكەببۇرلۇق قىلمىغان، بەلكى كەمتەر بولغان، نەۋائىنى مەڭگۈ ئۇستاز تۇتقان ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرگەن.

خۇلاسىلىگەندە، نەۋائىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانى XV ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە بېغىشلانغان بولسا، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانى ھەر تەرەپلىمە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن XIX ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە بېغىشلانغاندۇر.

3. «لەيلى - مەجنۇن»

«لەيلى - مەجنۇن» — نىزارىنىڭ داستانلىرى ئىچىدىكى نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

شائىر 1796 مىسرالىق بۇ داستاندا، فېئودال كۈچلەرنىڭ

توسقۇنلۇقى ۋە قارشىلىقى تۇپەيلىدىن ۋىسال ئارزۇسىغا يېتەلمەي، بۇ دۇنيادىن خوشلاشقان لەيلى ۋە مەجنۇندىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى ھېكايە قىلىش ئارقىلىق، XIX ئەسىر ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى فېئودالىزىق تۈزۈمنىڭ ئەركىن مۇھەببەتكە يول قويماي، كىشىلىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىپ، نۇرغۇن ئوغۇل - قىزلارنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان قانلىق جىنايىتىنى پاش قىلغان ھەمدە بۇ ئارقىلىق كىشىلىك ھوقۇقىنى ۋە ئەركىن مۇھەببەتنى ھىمايە قىلىش ئىستىكىنى ئىپادىلىگەن.

«لەيلى - مەجنۇن» رىۋايىتى ئەسلى ئەرەب ئەللىرى خەلقلىرىنىڭ ئېغىز ھېكايىلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ رىۋايەت كىشىلىك ئەركىنلىكى بوغۇلۇپ، جاھالەت پەردىسى ئېتەك يايغان ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىلا ئۆزىنىڭ كىشىلىك ئەركىنلىكىنى ھىمايە قىلىپ، ئەركىن مۇھەببەتنى تەرغىپ قىلغانلىقى بىلەن شەرق ئەللىرى ئارىسىغا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ دىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئۇلارنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان بىر قىسسىگە ئايلانغان. كېيىن بۇ رىۋايەت سىيۇژېتىنىڭ گۈزەللىكى ۋە قىزىقارلىقى بىلەن كۆپلىگەن شەرق يازغۇچىلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭمۇ دىققەت - ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان.

«لەيلى - مەجنۇن» دىن ئىبارەت بۇ دۇنياۋى سىيۇژېتنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى خەلقلىرى ئارىسىغا ئېلىپ كىرىپ، تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتتا ئىپادىلىگەن كىشى ئەزەربەيجانلىق نىزامى گەنجەۋى (1141 — 1203 - يىللار) بولدى. ئۇ «لەيلى - مەجنۇن» رىۋايىتىنى شېئىرىي ئۇسۇلدا داستان شەكلىدە يېزىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ كىشىلىك ئەركىنلىكى ۋە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت توغرىسىدىكى ئىلغار غايە ۋە ئىنتىلىشلىرىنى

ئەكس ئەتتۇرۇپ، پارس تىلىدا ياراتقان «خەمسە» سىنىڭ مۇ-
ھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن «خەمسە»
چىلىك بىلەن شۇغۇللانغان بىر قاتار يازغۇچىلار «لەيلى - مەجـ
نۇن» رىۋايىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ تېمىدا كۆپلىگەن داستانلارنى
يازغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچبىرى ئۇنى نەۋائىدەك بەدىئىي
يۇكسەكلىككە كۆتۈرەلمىدى. ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇر شائىر ئەلىشىر
نەۋائى بۇ سيۇژېتتىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىپ، «خەمسە»يارىتىش
تىمن ئىبارەت بۇ مۇشكۈل، ئۇلۇغ ۋەزىپىنى شەرەپ بىلەن
ئادا قىلىپ، «لەيلى - مەجنۇن» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇنجىسىنى
تۇنجى قېتىم مەيدانغا كەلتۈردى.

نەۋائىدىن كېيىن تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر
ئەدەبىياتىدا «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنىڭ ئونلاپ نۇسخىسى
مەيدانغا چىققان بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسىسى نەۋائى سەۋىيە-
سىگە يەتكۈزەلمىدى. XIX ئەسىرگە كەلگەندە بۇ تېمىغا مۇراجە-
ئەت قىلىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلارنىڭ بىرى — شائىر ئابدۇ-
رېھىم نىزارى بولدى.

ئابدۇرېھىم نىزارى «لەيلى - مەجنۇن» رىۋايىتىنىڭ سىيۇ-
ژېتىغا مۇراجىئەت قىلىپ داستان يازغىنىدا، «لەيلى - مەجنۇن» پا-
جىئەسىنى ئاددىيلا تەكرارلاپ قويماستىن، بەلكى ئۆزىدىن ئىلگە-
رى ئۆتكەن ئۇلۇغ شائىرلارغا ئوخشاش بۇ رىۋايەتنى ۋاستە
دەپ بىلىپ، ئۇنى XIX ئەسىر ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ رېئاللىقى بىلەن
قايتا يۇغۇردى. ئىجتىمائىي رېئاللىقنى چوڭقۇر كۆزىتىش ئارقە-
لىق: «لەيلى - مەجنۇن» پاجىئەسىنىڭ يالغۇز ئەرەب سەھرالىرى
دىلا ئەمەس، شۇنداقلا فېئودالىق تۈزۈم ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان
قەشقەر شارائىتىدىمۇ يۇز بېرىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى.
شۇڭا ئۇ ئىجتىمائىي رېئاللىققا نارازىلىق بىلدۈرۈپلا قالماستىن،
بەلكى قولىغا قەلەم ئېلىپ، كىشىلىك ئەركىنلىكى بوغۇلغان قەشـ

ھەر قىزلارنىڭ ئاھۇ - پەريادىنى لەيلى تىمسالىدا، ئىشق - مۇ-
ھەببەت تۇپەيلىدىن زىندانغا نەزەربەنت قىلىنغان ئۇيغۇر
يىگىتلىرىنىڭ غەزەپ يالقۇنلىرىنى مەجنۇن ۋۇجۇدىدا ئىپادىلەپ،
ئۆزىنىڭ فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، چىن ئىش-
سانىي مۇھەببەتنى قوللاش، كىشىلىك ئەركىنلىكىنى ھىمايە
قىلىش غايىسىنى تولۇقى بىلەن ئەكس ئەتتۈردى. شۇنداق
قىلىپ، نىزارى ئۆز داستانىنى چوڭقۇر رېئالىزملىق ئاممىلغا ئىگە
قىلىدۇ.

«لەيلى - مەجنۇن» داستانىدىكى تۆۋەندىكى مىسرالار شائىر-
نىڭ «لەيلى - مەجنۇن» پاجىئەسىنى ئۆز دەۋرىدىكى ئىشقى مۇ-
ھەببىتى جاھالەتلىك فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ قاتمۇقات زەنجىر-
كىشەنلىرى تەرىپىدىن بەربات قىلىنىپ، ئېغىر پاجىئەگە يو-
لۇققان كۆپلىگەن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ئورتاق پاجىئەسى
دەپ چۈشىنىپ، ئۇنى ئۆز دەۋرىدىكى فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ
جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىشتا ۋاستە قىلغانلىقىنى چۈشەن-
دۈرۈپ بېرىدۇ.

«چۇ ئىشق ئىچرە قالغاي نەشاھۇ - گاداي،
قىلۇر ئاخىر ئىشق ۋۇجۇدىنى فەنا.
قىلۇر ئەقلۇ ئىمانىنى تاراج ئىشق،
كى ئەجدار كەبى دەم چىكەر ئاچ ئىشق».

شائىر ئۆز داستانىدا يەنە «لەيلى - مەجنۇن» پاجىئەسىنىڭ
ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئورتاق، ئومۇمىي پاجىئە ئىكەنلىكىنى چۈ-
شىنىپلا قالماستىن، شۇنداقلا بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇ
پاجىئەنىڭ كېلىپ چىقىشىغا زامانىنىڭ سەۋەبچى بولغانلىقىنىمۇ
كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قىلىپ ئىشق ئەھلىگە بىدادلىغ،
زامانى ئاڭا بەرمەيىن شادلىغ.
نەج سەرۇى قەددىن خازان ئەيلەدى،
رىيازەتتە ئازۇزە جان ئەيلەدى.

نىزارى يارانقان «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، شائىر بۇ داستاندا «لەيلى - مەجنۇن» ۋەقەلىكىنىڭ ھەممە تەرىپىنى تەكرارلاپ ئولتۇرماستىن، بەلكى ئاساسىي دىققەت - ئېتىبارىنى تولىراق قەھرىمانىنىڭ ئىچكى كۆچۈرمىشىگە ئېتىبار بېرىش، لەيلى ۋە مەجنۇنىنىڭ چەكمەن روھىي ئازابىنى ئەكس ئەتتۈرۈش تەرىپىگە قارانقان. شۇنىڭ ئۈز قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى بايان قىلغاندا، ۋەقەلىكنى بايان قىلىشتا قوللانغان مەسنەۋى شەكلىدىن چەتنەپ، لىرىك ژانىر بولغان غەزەل شەكلىگە مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق، قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ھاياجانلىق بىر تەرىزدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلاردا قەھرىمانلارغا نىسبەتەن چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىش تۇيغۇسىنى ئويغىتىش مەقسىتىگە يېتەلىگەن. مەسىلەن،

ئى ئەجەل ئاھىستەرەۋ زۇلمى نامايان ئەيلەدىڭ،
قىبلەگاھىمنى قارا يەر بىرلە يەكسان ئەيلەدىڭ.
جان كۆڭلۈمگە قويۇپ ئەمدى يېتىملىك داغىنى،
بۇ تىرىكلىكتىن داغى كۆڭلۈم پەردىشان ئەيلەدىڭ.
ئۇچرادى بادى خازانغە ئابرويۇم گۈللەرى،
ئى قازايى بى مۇرۇۋۋەت بەرگى رىزان ئەيلەدىڭ.
نەئىدى جورمىم ئايرىدىڭ مېھرىبانلاردىن مېنى،
قالىبى تەن ئىچرە قاتتىغ دەردىنى جان ئەيلەدىڭ.

مانا بۇ ئاتا - ئانىسىدىن يىھتىم قىلىپ، ھىجران ئازابىدا ئۆرتىنىۋاتقان مەجنۇننىڭ ئۆزىگە چاڭگال سېلىپ كېلىۋاتقان ئەجەل ئۇستىدىن قىلىۋاتقان قانلىق شىكايىتى بولۇپ، بۇنى ئوقۇغان ھەربىر كىتابخان مەجنۇننىڭ بۇ قايغۇ - ھەسرەت بىلەن تولغان روھىي دۇنياسىغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلماي تۇرالمايدۇ.

شائىرنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىگە تولاراق ئېتىبار بېرىش ئارقىلىق داستانىنى زور لىرىكىلىق كۇچكە ئىگە قىلالىغانلىقىدەك مۇنداق ئارتۇقچىلىقىنى كلاسسىك داستانچىلىقىمىزغا قوشقان تۆھپىسى، كىر-گۈزگەن يېڭىلىقى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

4. «مەھزۇن - گۈلنسا»

«نەزارى داستانلىرى» ئىچىدىكى ۋەقەلىكنىڭ ئەگرى - تو-قاي، مۇرەككەپلىكى، كۇرۇنۇشلىرىنىڭ جىددىي ھەم قىزىقارلىقى بىلەن كۆڭۈلنى مەھلىيا قىلىپ، ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدىغىنى «مەھزۇن - گۈلنسا» دۇر. 1592 مىسرالىق بۇ داستاننىڭ سيۇژېتى خەلق چۆچەكلىرى ئارىسىدىن تاللىۋېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ باش قەھرىمانلىرى بولغان مەھزۇن - گۈلنسانىڭ شاھلار ياكى پەرىلەر ئەۋلادىدىن ئەمەس، بەلكى سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ئاددىي پۇقرالار تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان قىلىپ يارىتىلىشى، شۇنداقلا ئۇلار باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ئاساسەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن قىلىپ تەسۋىرلىنىشى كىشىلەردە ئانچە خىيالىي ھېس قىلدۇرمايدۇ.

داستاندا مۇنداق ۋەقەلىك ھېكايە قىلىنىدۇ:

باغدات شەھىرىدىكى خوجا مەسئۇت ئىسىملىك بىر سودە-

گەرنىك مەھزۇن ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىدى. مەھزۇن كۈنلەرنىڭ بىرىدە شۇ شەھەردىكى خوجا سەئىد ئىسىملىك يەنە بىر سودىگەر-نىڭ گۈلنىسا ئاتلىق كېنىزىكىنى مەكتەپكە كېتىۋاتقىنىدا ئۇچ-رىتىپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئاشىقى بىقارار بولىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، گۈل-نىسا ئوقۇۋاتقان مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىدۇ. بىراق، ئاردىدىن ئان-چە ئۇزۇن ئۆتمەي، چوڭ بولۇپ قالغان گۈلنىسانىڭ يات كۆز-لەرگەچېلىقىپ قالماسلىقىنى كۆزلەپ خوجا سەئىد ئۇنى مەكتەپكە ئەۋەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ھىجران ئوتىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىشقا تاسلا قالغان مىچارە يىگىت مەھزۇن بىر ئامال قىلىپ، ئۇستازدىن رۇخسەت ئېلىپ، گۈلنىساغا دەرس ئۆگەتكۈچى مۇئەللىم سۈپىتىدە ئۇنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، گۈلنىسا بىلەن يەنە ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇۋالىدۇ. «ھىجران قايغۇسى ئەبىدىيلىك، ۋە-سال شادلىقى بىردەملىك» دېگەندەك، مەھزۇننىڭ خۇشاللىقى ئانچە ئۇزۇنغا بارمايدۇ. ھەج سەپىرىگە ئاتلانغان سودىگەر خو-جا مەسئۇت ئوغلى مەھزۇننىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ. ئەمما ئاتا-بالا ئىككىيلەن سەپەر قىلىپ كەئبە شەھرىگە يەتكەندە، مەسئۇتقا قازا يېتىپ كېلىشىگە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ قايتىپ كېلىپلا ۋاپادار ئاشىقى گۈلنىسانىڭ ئىز-دېرىكىنى قىلىدۇ. گۈلنىسا بۇ كۈنلەردە شەھەرمۇ شەھەر قاتراپ سودىگەرچىلىك بىلەن مەشغۇل بولۇش جەريانىدا قاراقچىلارنىڭ بۇلاڭ-تالىڭى-غا ئۇچراپ ھەمدە دەسمايىدىن ئايرىلىپ قالغان خوجىسى خو-جا سەئىد تەرىپىدىن شۇ شەھەر پادىشاھىنىڭ ۋەزىرى جۈملە تۇلمۇلۇككە بويىدىن ئالتە باراۋەر ئېگىزلىكتىكى كۈمۈشكە سې-تىلغان ئىكەن. ئۇستازىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مەھزۇن ئۇس-تازىنىڭ ياردىمىدە ئۆزىنى يېتىم قالغان سودىگەر قىلىپ كۆر-

سەتىپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بەدىلىگە ۋەزىر جۇملە تۇلمۇ-
لۇكىنىڭ ھوزۇرىغا ئورۇنلىشىۋالىدۇ. مانا مۇشۇ كۇنلەردە ھاۋايى
ھەۋىسى غالىب كەلگەن جۇملە تۇلمۇلۇك گۇلنىسادىن بىرقانچە
قېتىم خەنجەر يىگىنىگە قارىماي، يەنە چىقىلىش نىيىتى بىلەن
ئۇنىڭ يېنىغا كىرىدۇ. بۇ قېتىممۇ گۇلنىسا ئالدىنقى قېتىمغا
ئوخشاش خەنجەر ئۇرۇپ، جۇملە تۇلمۇلۇكنى ياردىار قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن جۇملە تۇلمۇلۇك خىزمەتچى-
لىرىنى بۇيرۇپ، گۇلنىسانى ئاشخانىسىنىڭ تورۇسىغا ئاستۇرۇپ قويى-
دۇ. ۋەزىرنىڭ ھوزۇرىدا تېخىچە گۇلنىسانىڭ قارىسىنمۇ كۆرەل-
مەي تىمتاس بولۇپ يۇرگەن مەھزۇن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ،
يورۇق دۇنيانى ئۆزى ئۈچۈن ھارام دەپ ھېسابلايدۇ - دە،
خادىمى زېرەكنى گۇلنىسانى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشقا بۇيرۇپ، ئۆزى
سىرتماق سېلىپ ئېسىلىۋالىدۇ. گۇلنىسانىڭ تىرىكلىكىدىن خەۋەر
ئېلىپ كەلگەن زېرەك ئىشىكنىڭ تاقاقلىقىنى كۆرۈپ، ئىشىكنى
چېقىپ كىرىدۇ ھەمدە مەھزۇننى قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ. جۇملە تۇلمۇ-
لۇكنىڭ خىزمەتچىلىرى گۇلنىسانى ئېسىش ھەلەكچىلىكىدە بولۇ-
ۋاتقىنىدا، گۇلنىسانىڭ ئىككى خادىمى بۇ ئەھۋالنى شاھ قىزى
مەلىكىگە مەلۇم قىلىدۇ. ئوردا ھېسابىغا سېتىۋېلىنغان بىر كېنە-
زەكنى ئوردىغا تاپشۇرماي، تېخىچە ئۆز ئۆيىدە يوشۇرۇن ساق-
لاپ، ئۇنىڭغا يامان نىيەتتە بولغان جۇملە تۇلمۇلۇكنىڭ ئەھۋا-
لىنى ئاڭلىغان مەلىكە قاتتىق غەزەپلىنىپ، دەرھال خىزمەتچىنى
بۇيرۇپ، گۇلنىسانى قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. مەلىكە گۇلنىسا-
نى كۆرۈپ ئۇنىڭ چىرايىغا مەپتۇن بولغانلىقتىن، گۇلنىسانى
داۋالاپ ساقايتىپ، ئۆزىگە خىزمەتكار قىلىۋالىدۇ. گۇلنىسانىڭ
تىرىكلىكىدىن خەۋەر تاپقان مەھزۇن خىزمەتچىسى زېرەكنىڭ
مەسلىھەتىگە ئاساسەن سودا دۇكىنى ئاچىدۇ. زېرەك مالغا چىقە-
قان دايە (ئىنىكئانا) باشلىق ساراي دەللالىرىنى بۇ يەرگە

باشلاپ كېلىدۇ. مەھزۇن بۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، مېھ-
مان قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن يولغا سالىدۇ. مەھ-
زۇننىڭ خۇش مۇئامىلىسىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن دايە ئۇنىڭ
ۋەسىيى تەرىپىنى قىلىپ، شاھ قىزى مەلىكىگە ماختاپ بېرىدۇ.
شاھ قىزى مەلىكىمۇ ئوردىغا كېرەكلىك مالنى داۋاملىق ئۇنىڭدىن
ئېلىش ئارقىلىق مەھزۇن بىلەن دوست بولۇپ قالىدۇ. كۈنلەر-
نىڭ بىرىدە مەھزۇنگە نىسبەتەن غايىبانە ئىشق باغلىغان مە-
لىكە ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلپەتتە بولۇش ئۈچۈن، مەھ-
زۇننى ئۆز ھۈجرىسىغا تەكلىپ قىلىدۇ. مەھزۇن مەلىكە بىلەن
ھۈجرىدا ئۆزئارا پاراكلىشىپ ئولتۇرغاندا، شەربەت تولدۇرۇلغان
كاسىنى ئېلىپ گۈلنىسا كىرىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە گۈلنىسانى
تۇيۇقسىز ئۇچرىتىپ قالغان مەھزۇن، بىرىنچىدىن، ئۆزىنىڭ مە-
لىكە بىلەن بەزمە ئىشرەت قۇرۇپ ئولتۇرغىنىدىن خىجالەتچىلىك
ھېس قىلسا، ئىككىنچىدىن، گۈلنىساغا بولغان ئىشق - پىراق ئوتى
تېخىمۇ ئۇلغىيىشقا باشلىغانلىقتىن، بۇنى مەلىكىگە سېزدۈرمەس-
لىككە تىرىشىپ، بۇ يەردىن يوشۇرۇن كېتىپ قالىدۇ. مەھزۇن
بىلەن گۈلنىسا ئوتتۇرىسىدىكى سىردىن بىخەۋەر مەلىكە مەھزۇن-
نىڭ ئۆز يېنىدىن كېتىپ قېلىشىدا گۈلنىسا سەۋەبچى دەپ قا-
راپ، ئۇنى گۇناھكار ھېسابلاپ، ۋەزىرلىرىنىڭ مەسلىھەتىگە ئا-
ساسەن ساندۇقا نەزەربەند قىلىپ دەرياغا تاشلايدۇ. بۇ ئىش-
تىن دايە ئارقىلىق خەۋەر تاپقان مەھزۇن جاندىن ئۈمىدىنى
ئۈزۈپ، مال - مۈلكىنى زېرەككە تاپشۇرۇپ، يوشۇرۇن ھالدا ئۆ-
زىنى دەرياغا تاشلايدۇ. ئەپسۇسكى ئۇنى لەھەك يۇتۇپ كېتىدۇ.
كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەھزۇنىنى يۇتۇپ كەتكەن لەھەك دەرياغا
تور يېيىپ ئولتۇرغان بىر بېلىقچىنىڭ تورىغا ئىلىنىپ قالىدۇ.
بېلىقچى لەھەكنى ئۆيىگە ئاپىرىپ، قارنىنى يارىدۇ. لەھەك قار-
نىدا بىھوش ياتقان مەھزۇننى كۆرگەن بېلىقچى ئۇنى داۋالاپ

ساقايتقاندىن كېيىن، ئۆزىگە ئوغۇل قىلىۋالدۇ. گۈلنىسا نەزەر-
بەنت قىلىنغان ساندۇقمۇ سۇ بىلەن ئېقىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە
بەسىر شەھىرىگە كېلىپ قالىدۇ. دەريا بويىدا ئۆز ئىشى بىلەن
مەشغۇل بولۇۋاتقان كېمىچىلەر سۇ يۈزىدە ئېقىپ كېلىۋاتقان
ساندۇقنى كۆرۈپ، سۈزۈۋالىدۇ. ئەمدى ئۇلار ساندۇقنى ئېچىش
قا تەمشىلىۋاتقاندا، بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر ئەمەلدار
ساندۇقنىڭ نەقىشلىرىگە خۇشتار بولۇپ، ئىچىدىكى خەزىنىسى
بىلەن بىللە مېنى تەڭگىگە بەيمى قىلىپ، بېلىقچىلاردىن سېتىپ
ۋالىدۇ ھەمدە ئۆيىگە ئاپىرىپ، خالى جايىدا ئاچقىنىدا، ئۇنىڭ
ئىچىدىكى كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ، چاچلىرى چۈۋۈلغان ددۇە سۈ-
رىتمىدىكى ھەيۋەت گۈلنىسانى كۆرىدۇ. قورقۇنچلىقتا ددۇە دەپ
ئويلاپ قالغان ئەمەلدار ساندۇقنىڭ ئاغزىنى مەھكەم بېكىتىپ
ئوت قويماقچى بولىدۇ - يۇ، ئەمما خەجلىگەن مېنى تەڭگىگە
ئىچى ئاغرىغانلىقتىن، ئۇنى تىرىلدۈرۈۋېلىش مەقسىتىدە ساندۇقنى
بازارغا ئېلىپ بارىدۇ. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا قۇل بازىرىنى ئارىلاپ
يۈرگەن مەھزۇن ساندۇقنى كۆرۈپ، گۈلنىسادىن گۇمان قىلىدۇ.
ئەمەلدارىدىن باھاسىنى سوراپ بىلگەندىن كېيىن، ئۆيىگە بارىدۇ.
ئۆيىدە پۇل بولمىغانلىقتىن، نائىلاج ساندۇقنىڭ ئىكىنچى بىروۋنىڭ
قولىغا ئۆتۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، قۇل بازىرىغا قايتا بارىدۇ.
دەرۋەقە ساندۇق ئاللىقاچان جوھوت ۋەزىرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتە-
كەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ۋەزىر گۈلنىسانى ئەمەلدارغا ئوخشاشلا
دىۋە سۈپەتتىدە كۆرگەنلىكتىن، خەجلىگەن پۇلىنى ئوندۇرۇۋېلىش
ئۈچۈن مەقسىتىدە ساندۇقنى بازارغا ئېلىپ چىقىقان ئىدى. سان-
دۇقنى كۆرگەن مەھزۇن خۇداغا مىڭبىر ھەمدۇ سانا ئېيتىپ،
دەرھال ئۆيگە قايتىدۇ. ئاتىسىدىن رۇخسەت ئېلىپ، دەريا غا تور-
سالىدۇ. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قېتىم ئېلىنغان بېلىقنى ئاتا ئانىسى
نىڭ ھەققى دەپ ھېسابلاپ قويۇۋېتىدۇ. ئۈچىنچى قېتىم ئېلىنغ

غان بەلىقنى ئۆزىنىڭ ھەققى، دەپ قاراپ، قارىنى يارىدۇ. ئۇ-
نىڭ قارنىدىن ئۆزى بۇرۇن خۇدا يولىدا سەددىقە قىلىپ دەر-
ياغا تاشلىۋەتكەن 17 دانە گۆھەر چىقىدۇ. بۇنىڭدىن چوڭقۇر
تەئەججۇپلەنگەن مەھزۇن بۇ گۆھەرلەرنى جاۋاھىر پۇرۇشقا
ئون مىڭ تەڭگە سېتىپ، مىڭ تەڭگە ساندۇقنى ئالىدۇ. قال-
غان توققۇز مىڭ تەڭگىنى بەلىقچىغا ئىنئام قىلىدۇ ھەمدە ئۇ
ساندۇقتىن گۈلنىسانى ئازاد قىلىپ، بەلىقچى بوۋاي بىلەن خوش
لىشىپ، يۇرتىغا قاراپ يول ئالىدۇ. دەريادىن ئۆتۈش سەپىرىدە
لەھەڭ ئۇلار چۈشكەن سالنى قۇيرۇقى بىلەن ئۇرۇۋېتىدۇ. سۇغا
غەرق بولغان گۈلنىسا ئېقىن بويلاپ ئېقىپ، بەھوش ھالەتتە
دەريانىڭ قىرغىقىغا چىقىپ قالىدۇ. ئەمما مەھزۇنىدىن دېرەك
بولىمايدۇ. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن گۈلنىسا ھوشىغا كېلىپ، قا-
يان بارارىنى بىلەلمەي تۇرغاندا، شكارغا چىققان مىسىر پادى-
شاھى بۇ تەرەپكە كېلىپ قالىدۇ. ئۇ گۈلنىسانىڭ ئەھۋالىنى سو-
راپ بىلگەندىن كېيىن، ئوردىغا قايتۇرۇپ ئەكىتىپ، ئۆز پەر-
زەنتى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ. پادىشاھنىڭ بىرمۇ پەرزەنتى
يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ تەخت مىراسىنى گۈلنىساغا ئۆتۈنۈپ بې-
رىپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ. گۈلنىسا شاھىنىڭ تەزىيىسىنى قائىدە
بويىچە ئادا قىلغاندىن كېيىن، شاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ،
ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئەس - يادى مەھزۇن-
دا بولغاچقا، تەرەپ - تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ ئىز - دېرىكىنى
قىلىشقا باشلايدۇ. ئاخىرىدا ئۇ ئۆز ئېلىگە كەلگەن مۇساپىرلارنى
پادىشاھنىڭ كۆزىدىن كۆچۈرىدىغانلىقى ھەققىدە يارلىق جاكارلايدۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، دولقۇننىڭ چايقىشى بىلەن ئامان - ئې-
سەن قۇملۇققا چىقىپ قالغان مەھزۇن گۈلنىسانى ئىزدەپ مىسىر
شەھىرىگە كېلىپ قالىدۇ. مەھزۇننىڭ مۇساپىرلىقتىن بىلگەن ئۇر-
دا خادىملىرى پەرمانغا بىنائەن ئۇنى تۇتۇپ، پادىشاھ گۈلنە-

سانىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇزۇن ۋاقىت جۇدالىق كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بۇ ۋاپادار ئاشىق - مەشۇقلار ئاخىرى بەختلىك هالدا ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە قوشۇلىدۇ.

شائىر «مەھزۇن - گۈلنىسا» ناملىق بۇ داستانىدا ئەنە شۇ- ۋەقەلىكلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، جاپا - مۇشەققەت ئىچىدە تاۋلانغان هەقىقىي ئاشىق - مەشۇقلەر ئۆز مۇراد - مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ، دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

داستاننىڭ باش قەهرىمانلىرى مەھزۇن-گۈلنىسا ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار، چىداملىق، غەيرەتلىك، ئىرادىلىك، ئەخلاقلىق، غايىلىك كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئىسمىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا هەرقانداق قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، هارماي كۈرەش قىلىدۇ. كۆپ قېتىم دۇچ كەلگەن جۇدالىق، پەرىشانلىق هىجران قايغۇسى ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى قىلچە بوشاشتۇرالمايدۇ. خانۇمانى، مال دۇنياسىدىن ئايرىلىپ سەر- گەردانلىق تۇرمۇشىغا گىرىپتار بولغان بولسىمۇ، زۇلۇم - كۈلپەت تۇپەيلىدىن دەريالاردا ئاقسىمۇ، مۇشكۈل، خەتەرلەرگە يولۇقۇپ، جېنىدىن ئايرىلىشقا تاس قالسىمۇ، بىراق ماڭغان يولىدىن هەر- گىز قايتمايدۇ. قۇللۇققا سېتىلىپ، ئىپپەت - نومۇس بۇلغىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن يامان پەيتلەردە جېنىدىن كېچىشكە رازى بولىدۇكى، هەرگىز زوراۋانلارغا بويسۇنماي، قەتئىي كۆ- رەش قىلىپ، ئۆز پاكلىقىنى ساقلاپ قالىدۇ.

مەھزۇن-گۈلنىسا هەقىقەتەن مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان ئوبرازلار بولۇپ، ئاپتۇر بۇ ئوبرازلار ئارقىلىق، كىشىلەرنى پاك، ئەخ- لاقلىق، ۋەزدانلىق ياشاشقا، قارا كۈچلەر ئالدىدا ئۆز جاسارىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، مەردانە تۇرۇشقا چاقىرىدۇ.

داستاننىڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپى ئاپتورنىڭ زامان زۇل- مىغا، ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىككە بولغان نارازىلىقىدۇر. قارىماققا

داستاندا ئىككى ياشنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى مەلۇم بولۇپ چەكلىرىگە خاس بىر خىل ئۇسلۇبتا ئىخچام، جانلىق، تەرتىپلىك بىر يوسۇندا ھېكايە قىلىنغاندەك كۆرۈنسىمۇ، بىراق، ئاپتور ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان ھەربىر بابتىكى ۋەقەلىكىگە قارىتا لىرىك ھېسسىياتنى ئىزھار قىلىش ئارقىلىق، زامان زۇلمىدىن شىكايەت قىلىپ، ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىكنى پاش قىلىدۇ.

دەرىخا جاھان كارىدا يوق ۋەپا،
ۋەپا ئەھلىگە يەتكۈسىدۇر جەپا.
جەپاكارلەر تاپقىسىدۇر رىۋاج،
ۋەپادارلارغە جاھان بولدى داج①.
ئەزەلدە ئەبەت بەھىرگەردۇن ئىشى ②
بەقاسىز ③ جاھاندا فەنا ④ ۋەرزىشى⑤.

مانا بۇ مىسرالاردىن بىز شائىرنىڭ ۋاپا ئەھلىگە جاپا يېتىۋاتقان، ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا توسقۇن بولۇۋاتقان زامان زۇلمىغا بولغان قاتتىق نارازىلىق ھېسسىياتىنى، شۇنداقلا ۋاپا ئەھلىنى قوللاش، ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىش پوزىتسىيەسىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

داستان ئومۇمەن 11 بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىر بابى كىچىك ماۋزۇلار ئارقىلىق بىر-بىرىدىن ئايرىلىغان. ئۇ سيۇژىت قۇرۇلۇشى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە فانتازىيىدىن بىرقەدەر خالى بولۇشى،

---

① داج ـ قاراڭغۇ.
② گەردۇن ـ پەلەك، ئاسمان.
③ بەقاسىز، تۇراقسىز قارارى يوق.
④ فەنا ـ يوقىلىش بارلىقىدىن كەچمىش.
⑤ ۋەرزىشى ـ ئادەتتى، قىلىقى.

ۋەقەلىكنىڭ دولقۇنسىمان ھالەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى، تىل ئۇسلۇبىنىڭ خەلق تىلىغا يېقىن، جانلىق، قىزىقارلىق بولۇشى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇ كىشىلەرنى جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماسلىق، ئۈمىدۋار بولۇشقا ئۈندەشتەك ئىجتىمائىي قىممىتى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالىدۇ.

5. «رابىيە - سەئىدىن»

نىزارى ئىجادىيىتىنىڭ گۈل تاجىسى بولغان «رابىيە - سەئىدىن» داستانى يالغۇز نىزارى ئىجادىيىتىدىلا ئەمەس، شۇنداقلا XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ئەڭ قىممەتلىك، نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى شائىر بۇ داستانىدا ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇلار تەكرار لىغان قەدىمدىن تارتىپ، داستانچىلىقتا ئەنئەنىۋى تېما بولۇپ قالغان غايىۋى ئوبرازلارنى تەقلىدىي يوسۇندا قايتا ئىشلەپ، تەكرارلاپ ئولتۇرماستىن، بەلكى ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى سىيۇژېتلارنىڭ چېگرىسىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىغا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق، ئۆزى ياشاپ تۇرغان مۇھىتتىن «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» لارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن قىلچە قېلىشمايدىغان، تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە «رابىيە سەئىدىن» پاجىئەسىنى تېپىپ چىقتى ھەمدە ئۇنى رابىيە - سەئىدىن ئوبرازىدا گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىگە، فېئودالىق خورافىي ئەنئەنىلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەركىنلىك، ھۆرىيەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىش غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق، فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى شىددەتلىك ئوت ئېچىپ، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئاۋانگارد جەڭچى بولۇپ قالدى.

هەممىزگە مەلۇمكى، رېئالىزم ــ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى باشلانغان قەدىمكى دەۋردىن تارتىپلا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان بىر خىل پىكىر ئېقىمى بولۇپ، ئۇ رېئال تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلغانلىكى بارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە، ئوخشىمىغان شەكىل ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى ناماياندە قىلىپ كەلدى. بىز «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمكى قوشاقلىرىدىن تارتىپ تاكى يېقىنقى زامانغىچە ئاربىلىقتا ئىجاد قىلىنىپ كېلىۋاتقان خەلق ئىپوسلىرىدا ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ھەرخىل يوللار بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى روشەن كۆرىمىز. ھالبۇكى، رېئالىزم نىڭ ئومۇمىي پرىنسىپىدىن قارىغاندا، بۇ ئەسەرلەر گەرچە ئۆز دەۋرىنىڭ رېئاللىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىنكاس قىلىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسىسى نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىغا يېتەلمىدى. چۈنكى، رېئالىزمنىڭ بىرىنچى پرىنسىپى، رېئاللىقنى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى بويىچە، ئەينەن، ھېچقانداق بويىماستىن، تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ھالدا، چىنلىق، ساداقەتلىك بىلەن تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەندە خۇددى رەسىمچى فوتو ئاپپاراتتا سۈرەت تارتقاندەك، ئەينەن ئەمەس، بەلكى رېئال تۇرمۇشتىكى ماھىيەتلىك، خاراكتېرلىك ۋەقە، ھادىسىلەرنى تاللىۋېلىپ، ئۇنى تېپىكلەشتۈرۈش ئارقىلىق، مەلۇم تېپىك ئوبرازلارنى گەۋدىلەندۈرۈپ، رېئال تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، قەدىمكى ئەسەرلەر گەرچە رېئاللىقنى ئىنكاس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، بىرىنچىدىن، ئەپسانە - فانتازىيە، رىۋايەتتىن خالى بولالمىدى.

ئىككىنچىدىن، تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئېچىپ كۆرسىتىدىغان ھالقىلىق پەيتلەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭدىن رېئال خۇلاسە چىقىرىشنىڭ ئورنىدا، سىنىپىيلىكنىڭ ياكى دەۋرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ۋەقە ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبىنى تەقدىرگە، ئىلاھىي كۈچكە ياكى باشقا نەرسىلەرگە باغلاپ قويىدى. ئۇچىنچىدىن، كۆپىنچە ئەسەرلەر ئۆز ماتېرىيالى بولغان تۇرمۇش ۋەقەلىكىنى ئەينى دەۋردىكى رېئال تۇرمۇشتىن ئەمەس، بەلكى شەرق ئەللىرى خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئەنئەنىگە ئايلىنىپ كەتكەن چۆچەك، رىۋايەت، ھېكايە، ئەپسانىلەر ئىچىدىن تاللىۋېلىپ، ئۇنى غايىۋىلەشتۈرۈش ئارقىلىق رېئاللىققا ۋاستىلىك ھالدا يانداشتى. لېكىن ئابدۇرېھىم نىزارى «رابىيە-سەئىدىن» داستانىدا رېئالىزمنىڭ يۇقىرىقى پرىنسىپلىرىغا تولۇق رېئايە قىلغان ھالدا، ئۆزى ياشاپ تۇرغان تۇرمۇش رېئاللىقىنى ئىچىدىن شۇ دەۋرنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رابىيە-سەئىدىنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى تاللىۋېلىش ئارقىلىق، ئۇنى رابىيە-سەئىدىن ئوبرازىدا تىپىكلەشتۈرۈپ، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ قانخور، ۋەھشىيلىكىنى پاش قىلىپ، فېئودالىق ئائىلە نىكاھ تۈزۈمىگە شىددەتلىك جەڭ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شائىر:

«نىدىن لالە باغرى ئېرۇر بۇنچە خۇن،
ئانى غەمكىن ئەتتى پەلەك ۋاژگۇن①
كى سەۋسەن گۈلىنىڭ ئېرۇر باغرى چاك،
چۇ گەردۇن② تېغىدىن ئېرۇر زەخمىنەك.③
.....

① ۋاژگۇن — ئاستىن - ئۈستۈن قىلىنغان، بەختسىزلىك
② گەردۇن — پەلەك، ئاسمان، تەقدىر
③ زەخمىناك — يارىدار يارىلانغان

جەبەلنىڭ① يۈزىڭىم بەسى يارەدۇر،
كى تىرناغى زەخمى بىلە پارەدۇر.
تۇتار بىر مەجنۇن باشىنى تۆۋەن،
ئانى غەمكىن ئەتمىش بۇ دەھرى② كۆھەن③»
دەپ يېزىپ، رابىيە ـ سەئىدىن پاجىئەسىگە ھېچكىم ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت تۈزۈمىدىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ سەۋەب بولغانلىقىنى ئېچىپ كۆرسەتتى، ئۇ يەنە:
«ئانىڭ ۋەرزىشىدۇر④ سىتەمكارلىق،
دەمى شات يۈرسەڭ، دەمى زارلىق.

.....

ئەگەر نەچچە تۇتساڭ تامىزماي ئىچەي،
ۋەفاسىز جاھاننىڭ باردىن كېچەي»

دەپ ئۆزىمۇ ۋاپاسىز جاھاندىن ۋاز كېچىشنى ئىستەپ، ئەينى دەۋردىكى رېئاللىقنى ئىنكار قىلدى. شۇنداق قىلىپ، نىزارى «رابىيە ـ سەدىن» داستانى ئارقىلىق يالغۇز مۇھەببەت پاجىئەسىنىلا ئىنكاس قىلىپ قالماستىن، شۇنداقلا ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭمۇ پاجىئەسىنى ئىنكاس قىلىپ، كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا تۇنجى قېتىم رېئالىزمغا يول ئاچتى.
نىزارىنىڭ «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانىدا ئۆزى بىلەن زامانداش بولغان رابىيە ۋە سەئىدنىدىن ئىبارەت ئىككى ياشىنىڭ

① جەبەل — تاغ
② دەھر — دۇنيا، ئالەم
③ كۆھەن — قەدىمكى، كونا، دۇنيا
④ ۋەرزىش — ئادەت، مەشق

هايات سەرگۈزەشتلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق رېئالىزمغا يول ئاچقانلىقى ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا رېئاللىققا چوڭقۇر چۆكۈپ تۇرمۇشنى ئىنچىكە ۋە ئەستايىدىل كۆزەتكەنلىكىنىڭ، شۇنداقلا جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئىنسانلىق لىرىزم جەمئىيىتىگە بولغان كۆز قارىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرغانلىقىنىڭ ئەمەلىي ئىپادىسى.

«رابىيە ـ سەئىدىن» داستانى، داستاننىڭ ئۆزىدىكى:

«دەر ئىچىدىكى تىترەپ چۈشىدى خەزان،
كى ئۆچتى «چىراغىم»، نېتەي ئاھ، جان.»
«چىراغىمنى ھۇرۇنلىكى ئەھلى خىرەد،
كى تارىخى سالىن دېمىش بەلئەدەر.»

دېگەن مىسرالاردا ئاپتور تەرىپىدىن ئالاھىدە ئىشارە قىلىنغان ئەبجەت ھېسابىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ــ «چىراغىم» دىن قارىغاندا ھىجرىيە 1254 ـ يىلى (مىلادى 1838 ـ 1839 ـ يىللىرى) يېزىلغان. شائىر داستاندا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىكنىڭ ئورنىنى ھەققىدە مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

بىلادى مۇئەييەن ئىچرۇر كاشغەر،
كى ئاشىقلاردىن ئىشتىكىل خەبەر.
.....

شەھەردىن يىراغراق ئىدى مەسكەنى ①
بولۇپ كۆكچى ئاتى ھەمۇل مەئمەنى ②
.....

① مەسكەنى ــ جان مەنزىلى، ئىستىقامەت قىلىدىغان ئورنى.
② مەئمەنى ــ پانا جايى.

كى ياندا دەريا، ئاتى: «تەلبە چۈك»
بەسى مەۋجدارۇ سۈيى كۆپ چۈچۈك.

مانا بۇ خاتىرىدىن، بىز داستاندا يۇز بەرگەن ۋەقەلىكنىڭ قەشقەر پەيزۋات ناھىيىسىگە قاراشلىق بايتوقاي قىشلىقى، يانيار ئۆستىكى (تەلۈبچۈك دەريا سى) بويىدىكى «كۆكچى» يېزىسىدا بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى ئېنىق بىلەلەيمىز.

داستاندا مۇنداق ۋەقەلىك ھېكايە قىلىنىدۇ:

قەشقەر پەيزۋات ناھىيىسىگە قاراشلىق يانيار (تەلۈبچۈك) دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان «كۆكچى» يېزىسىدا «ئىبراھىم» ئىسىملىك بىر نامرات دېھقان بولۇپ، ئۇنىڭ سەككىز دېگەن بىرلا ئوغلى بار ئىدى. سەككىز چوڭ بولۇپ، بالاغەتكە يەتكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شۇ يېزىدىكى ئوتتۇرا ھال دېھقان ياقۇپنىڭ قىزى گۈزەل رابىيەنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇزۇن سىناقلار ئارقىلىق سەككىزىنىڭ ئاق كۆڭۈل، ئىشچان ساداقەتلىكىگە ئىشەنگەن رابىيەمۇ سەككىزىنى چىن دىلىدىن ياخشى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا كۆڭۈل قويىدۇ. ۋاسال ئارزۇسىغا قانداق قىلىپ يېتىشىنى بىلەلمەي، رابىيەنىڭ ئىشقىدا ئازابلىنىپ يۈرگەن سەككىز ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۈندىن-كۈنگە زەپىرانداك سارغىيىپ جۈدەپ كېتىدۇ. ئۇز ئوغلىنىڭ ئىشق-مۇھەببەت سەۋداسىغا گىرىپتار بولۇپ، مۇنداق جۈدەپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن بىچارە ئاق كۆڭۈل دېھقان ئىبراھىم ئىلاجسىز ياقۇپنىڭ ئائىلىسىگە ئەلچىلىككە بېرىپ، ئىككى ياشنىڭ كۆڭۈل ئارزۇسىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان ئۇز قىزىنى بىرەر پۇلدار ياكى ئەمەلدارغا بېرىش ئارقىلىق بايلىق، مەنسەپكە ئېرىشىش، ئابروي قازىنىش ئارزۇسىدا بولۇپ يۈرگەن پەسكەش، ئاچكۆز ياقۇپ نامرات كەمبەغەل دېھقان ئىبراھىمنىڭ ئۇز ئوغلى ئۇچۇن ئەلچىلىككە كەلگەنلىكىنى ھا-

قارەت دەپ بىلمدۇ- دە، ئىككى ياشنىڭ ۋىسال ئارزۇسىغا يېتىش ھەققىدىكى بۇ ئورۇنلۇق تەكلىپنى رەت قىلغاندىن تاشقىرى، ئىيە راھىمنى ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سەئىدىن تېخىمۇ زور قايغۇ- ئەلەمگە گىرىپتار بولۇپ، مەجنۇنلۇق تەرىپىگە يۈز تۇتىدۇ. رابىيەنىڭ ۋەسلىگە يېتىشتىن پۈتۈلەي ئۈمىدى ئۈزۈلگەن سەئىدىن ئاخىرى ھېچقانداق چىقىش يولى تاپالماي، قەلبىدە رابىيەنىڭ ئىشقىنى، تىلىدا رابىيەنىڭ ئىسمىنى زىكرى قىلغان ھالدا بىر كۆزىدىن ياش، بىر كۆزىدىن قان ئاققۇزۇپ، مازارمۇ- مازار ئايلىنىپ يۈرۈپ، كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ياپرىقى قۇرۇغان دەرەختەك پاجىئەلىك ھالدا ھالاك بولىدۇ. ئاچكۆز، زالىم ياقۇپ سەئىدىننىڭ پاجىئەسىگە قىلچە پىسەنت قىلمىغاندىن سىرت، قىزى رابىيەنىڭ ۋە يىغا-زارى بىلەن مۇ قىلچە ھېسابلىشىپ ئولتۇرماستىن، رابىيەنى پۈلدار باي جاۋ بىرغا مەجبۇرىي نىكاھلاپ بېرىدۇ. جابىر بىلەن بىللە ھايات كۆچۈرۈشنى ئۈزى ئۈچۈن چوڭ شەرمەندىچىلىك دەپ بىلگەن رابىيە جابىرغا قولىنىڭ ئۇچىنمۇ تۇتقۇزماي، ئۆز پاكلىقىنى ساقلىغان بويىچە، شۇ كۈنلا ئاتا- ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قېچىپ كېلىدۇ. زالىم ۋە ئار نومۇسىنى يوقاتقان پەسكەش مەخلۇق ياقۇپ ئۆز قىزىنىڭ ھەسرىتىگە ئىچ ئاغرىتىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەتىسىلا تۇرلۇك زوراۋانلىق ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ قىزىنى جابىرنىڭ ئۆيىگە بېرىشقا قاتتىق مەجبۇرلايدۇ. تاش يۈرەك زالىم ياقۇپنىڭ زۇلمىغا چىدىمىغان، جابىردەك شۇم مەلئۇنغا خوتۇن بولۇشنى ئۆزى ئۈچۈن ئارنومۇس بىلگەن پاك ۋىجدانلىق قىز رابىيە بۇ دۇنيادا تىرىك ياشىغاندىن كۆرە، ئۆز سۆيگىنى مەر ھۇم سەئىدىنگە ساداقەتمەن بولۇپ، ئۇ دۇنيادا بىللە ھايات كەچۈرۈشنى ئەۋزەل بىلىدۇ. ئەتىسى، سۇغا بېرىشنى باھانە قىلىپ سىكىلىسىنى ئېلىپ، سوغۇق شامال ھەرىدەك چېقىپ تۇرغان يا-

مانيار دەريانسىنىڭ بويىغا بېرىپ، پۈتۈن دەرد-ئەلەم، ھەسرەتىنى قان يىغلىغان ھالدا سىڭلىسىغا بايان قىلىدۇ ھەمدە سىڭلىسىدىن رىزالىق ئېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن خوشلىشىپ، دەريانىڭ مۇزلىماي قالغان بىر كۆلچەكىگە ئۆزىنى ئاتىدۇ. بۇ دەل قەھرىتان سوغۇق قىش كۈنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، دەريا يۈزى بىر قەۋەت قېلىن مۇز بىلەن قاپلانغاچقا، بۇ مۇز قاتلاملىرى دۇنياغا كېلىپ ھاياتنىڭ ھېچقانداق خوۋلۇقىنى كۆرمىگەن بىچارە قىز رابىيە ئۆزىنى ئۆز قارىنىغا يۇتۇپ كېتىدۇ. پاك ۋىجدانلىق قىز رابىيە ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمەي، ئاخىرى ئەنە شۇ يوسۇندا ھايات بىلەن خوشلىشىدۇ. ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى قەدىرلىگۈچى كۆك چى يېزىسىنىڭ ئاھاللىرى بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تېپىپ، چوڭ قۇر قايغۇغا چۆككەن ھالدا، قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقىغا، ۋاقتىنىڭ كېچىلىكىگە قارىماي، دەريا بويىغا بېرىپ مەشئەللەرنى بورۇتۇپ، مۇزنى چوقۇپ رابىيەنىڭ جەسىتىنى ئىزدىگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇز ئاستىدا تىنىمسىز ئېقىۋاتقان دەريا سۈيى ئۇنىڭ جاندىن جۇدا بولغان ئۆلۈك جىسمىنى بىر جايدا تىنچ قويماي ھەر تەرەپكە ئېقىتىپ كەتكەنلىكتىن، ھېچقەيەردىن تاپالمايدۇ.

قىش ئۆتۈپ، باھار كېلىپ، مۇزلار ئېرىگەندە، رابىيە ئۆلۈمدى دېگەنگە دەل ئالتە ئاي بولغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ جەسىتى دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى بىر لايلاتمىدىن تېپىلىدۇ. يېزا ئاھالىسى ئىسلام دىنىنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە ئاساسەن ئۇنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن «ھاياتلىقىدا مۇراد-مەقسەتلىرىگە يېتەلمىگەن بۇ ئاشىق-مەشۇقلار ئۇ دۇنيادا بولسىمۇ بىللە بولسۇن» دېيىشىپ، سەئىدىن ياتقان قەبرىستانلىقىنىڭ يېنىغا ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل قىلىپ دەپنە قىلىشىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، رابىيە-سەئىدىنىڭ مۇھەببەت يولىدا كۆرسەتكەن بۇ دىل رىشتە پىداكارلىقلىرى تىللاردا داستان بولۇپ، قەشقەر خەل-

قىنىك يۈرەك قېتىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالىدۇ. بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئەينى يىللاردا يازما ھالەتكە كەلتۈرگەن شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ ئۆز قايغۇ-ھەسرىتىنى باسالمىغان ھالدا، مۇڭلۇق ھېسسىياتىنى:

«چۈ ئولتۈردى ئانداغ قەھەر ئافتاب،
كى خاكى زەمىندىن ياپىلدى نىقاب»

دېگەن مىسرالار بىلەن ئىزھار قىلىپ، ئۆز داستانىنى تاماملايدۇ.

تالانتلىق شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆز داستانىدا XIX ئەسىر ئىجتىمائىي رېئاللىقىدا يۈز بەرگەن، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ياكى قۇلىقى بىلەن بىۋاسىتە ئاڭلىغان يۇقىرىقى رابىيە سەئىدىن تىراگىدىيمىسىنى خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالىق تۈزۈمگە بولغان نارازىلىق، قارشىلىق كەيپىياتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، رابىيە-سەئىدىن ئوبرازلىرىنى تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى مۇھەببەت ئىستىكى يولىدا ئۆزلىرىنى قۇربان قىلغان دۇنياۋى ئوبرازلار پەرھاد-شېرىن، لەيلى-مەجنۇن، ۋامۇق-ئۇزرا-لارنىڭ قاتارىغا قويۇش ئارقىلىق، قانخور فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ رەزىل قىلمىشلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۇنىڭ ئىنسانلار ئەركىنلىكىنى بوغقۇچى مەنبەسى كىشەنلىرى ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىدى. رېئال شەخس جابىر ۋە ياقۇپتەك فېئودالىق تۈزۈم ھىمايىچىلىرىنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى رەھىمسىز تۇردە قاتتىق قامچىلاپ، فېئودالىق ئائىلە-نىكاھ تۈزۈمىگە ۋە ئۇنىڭ تايانچىسى بولغان فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈمىگە بولغان نارازىلىقىنى، قارشىلىقىنى، ھۆرىيەت تەلەپ قىلغۇچى ئىسيانكارلىق

روھىنى ئىپادىلىدى. ئىبراھىم، سەئىدىندىن ئىبارەت ئېزىلگۈچى تەبىقە ۋەكىللىرى بىلەن جابىر، ياقۇپتىن ئىبارەت ئەزگۈچى تەبىقە ۋەكىللىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى سەلىشتۈرما قىلىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ سەۋەبىنى مەلۇم بەسىنى ئېچىپ كۆرسەتتى. رابىيە ـ سەئىدىندىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ ساپ ئىنسانىي مۇھەببىتىنى، ئۇلارنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلارغا قارىتا باتۇرلۇق بىلەن قارشى تۇرۇشتەك يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلىتىنى ھەم ئىسيانكارلىق روھىنى قىزغىن مەدھىيىلىدى.

داستاندا خېلى مۇكەممەل يارىتىلغان ئىجابىي ئوبرازلارنىڭ بىرى رابىيە ئوبرازىدۇر. رابىيە داستاننىڭ باش قەھرىمانى بولۇش سۈپىتى بىلەن باشتىن ئاخىر ئۆزىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى قەيسەر خاراكتېرى، ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار، ئىرادىلىك، ساداقەتلىك، ۋىجدانلىق بولۇشتەك بىر قاتار گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرى بىلەن كىتابخانلارنىڭ قىزغىن ھېسداشلىقىغا ئېرىشكەن ھالدا بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

رابىيە شۇ قەدەر ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار، پاك ۋىژدانلىق قىزكى، ئۇ فېئودالىق ئائىلە ـ نىكاھ تۈزۈمىنىڭ قاتمۇقات مەنىۋى كىشەنلىرىگە قىلچە پىسەنت قىلمىغان ھالدا، ئەركىنلىك يولىغا قەدەم تاشلاپ، ئۆز ۋاپادارى سەئىدىنىڭ ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان مەنىۋى ئەخلاقىي پەزىلىتىدىن تۇنجى قېتىم بەھرى ئالغان بولغاچقا، سەئىدىنىڭ مۇھەببىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ، ئەڭ يۇقىرى ئورۇنغا قويىدى. سەئىدىنىڭ بولسا زۇلۇم ۋە ئاقچا بىلەن ھەمىسىنى ئۆزىمگە قارىتىۋالىمەن دېگەن خام خىيالدا بولۇپ يۈرگەن فېئودالىزم نائىبى جابىردىن مىڭ ھەسە

سه ئەۋزەل بىلمەپ، جابىرنى ۋە ئۇنىڭ زىيۇ-زىننەت، مال-
دۇنيالىرىنى ئۆزۈل-كېسىل، قەتئىي رەت قىلىدۇ. مۇشۇ ۋەجىدىن
ئاق كۆڭۈل، ۋىژدانلىق قىز رابىيە ئۆز دادىسى ياقۇپ ۋە جابىر
ۋەكىللىكىدىكى فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كې-
لىدۇ. پۈل، مال-دۇنياغا ھېرىسمەن بولغان ئاچكۆز ياقۇپ قىز-
نىڭ كۆڭۈل خاھىشىنى قىلچە نەزەرگە ئالماي، جابىر بىلەن
قوشۇلۇشنى قەتئىي تەلەپ قىلىدۇ. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيىت-
لەردە رابىيە فېئودال كۈچلەرنىڭ قارشىسىدا خۇددى بىر
قاردىغايدەك مەزمۇت تۇرۇپ، ئۆز ئىستىكى ئۈچۈن قاتتىق كۈ-
رەش قىلىپ، سەئىدىنگە بولغان ساداقىتىنى ساقلاپ قالىدۇ.
ھەققانىي ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن بىچارە سەئىدىنىڭ ھايات
يولىنى فېئودالىزمنىڭ ئادالەتسىز قائىدە-تۈزۈملىرى بوغۇپ،
ئۇنى تىرىك يۈتقاندا، ئاجىزە رابىيە فېئودالىق تۈزۈمنىڭ
ئادەمنى سىراق قىلىدىغان ئېغىر ۋە قانلىق قولىنىڭ ئۆز يەل-
كىسىدىن قاتتىق بېسىپ تۇرغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس
قىلىپ، ۋاپاسىز زامانغا لەنەت-نەپرەت ياغدۇرىدۇ:

دەريخ، كۆزدىن ئۇچتۇڭ غەرىب بۇلبۇلۇم،
ھەزان بادى① يەتتى ئاچىلماي گۈلۈم.

.....

دىبان: «ئاشىق ئولدى جەھاندىن فەنا،
قاچان كەلگەي ئەمدى ئانىڭدىن يانا.
كۆزۈم نۇرى كەتتى جەھان بولدى داج②،

---

① ھازان بادى — كۈز شامىلى.
② داج — قاراڭغۇ.

بەھىلدۇرمەن ئەكنۇن① جان ئەتسە خىراج②.
چۇ گۈلشەندىن ئۇلسە يىراق ئەندەلىپ③،
مەقام ئەتسە زاغۇزەغەنلەر④ كېلىپ.
.....
يېتىپدۇركى كىمگە جەھاندىن ۋەفا،
ۋەفا قىلسە سوئرە قىلۇر مىك جەفا.
كۆرۈڭكىم بۇ دەۋران نەئىش كەلتۈرۈر،
كى ياخشى - يامانىنىڭ بارىن ئۆلتۈرۈر.

مانا بۇ مىسرالار زامان زۇلمى تۈپەيلىدىن قەلبى جارا-
ھەتلەنگەن بىچارە قىز رابىيەنىڭ ئۆز ئاشقى سەئدىنىنىڭ
ۋاپاتىغا بولغان ئاچچىق ئېچىنىشلىق ھېسسىياتىنىڭ ئىنكاسى،
شۇنداقلا ئادەمخور فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈمى ئۈستىدىن
قىلغان شىكايىتىنىڭ غەزەپلىك نالىسىدۇر.
قاراڭغۇ، خۇنۇك، مۇدھىش زامان سەئدىنىنى ھالاك قىلىش
ئارقىلىق رابىيەنىڭ بەشىغا ماتەم كۈلپەتلىرىنى سېلىپلا قالماس-
تىن، شۇنداقلا يارىغا تۈز سەپكەنسەك، يېڭى قايغۇ - ئەلەملەرنى
ياغدۇرۇپ، قەلبىنى چەكسىز ئازابلايدۇ. جابىر رابىيە ئۈچۈن
ئەلچى ئەۋەتىدۇ. جابىرغا تاينىپ، ئۆز بايلىقىنى ۋە مەرتىۋىسى-
نى يۇقىرى كۆتۈرۈشىنىڭ كويىغا چۈشكەن ئاچكۆز ياقۇپ
رابىيەنى مەجبۇرىي رەۋىشتە جابىرغا نىكاھلاپ بېرىدۇ. جابىر-
دەك چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ نېمىلىكىنى قىلچە چۈشەنمەي-
دىغان ۋىجدانسىز مەخلۇققا خوتۇن بولۇشنى ئۆزى ئۈچۈن

---

① بەھىلدۇرمەن ئەكنۇن — رازىدۇرمەن ئەمدى.
② خىراج — چىقىش، چىقىمات.
③ ئەندەلىپ — بۇلبۇل.
④ زاغۇزەغەز — قاغا-تۇزغۇنلار.

لومۇس دەپ بىلگەن ۋىجدانلىق قىز رابىيە ئاتىسىنى پاناھ تاپ-
تىپ توي كېچىسى بىر ئامال قىلىپ، ئۆز ئۆيىگە قېچىپ كەل-
گەن بولسىمۇ، ئەمما ئاتىسىنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشىش ئۈچاقتا
تۇرسۇن، ئەكسىچە جەبر - زۇلۇم كۆرسەتتى. ئاتىسى ھەر خىل
قەبىھ ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ، ئۇنى جابىرنىڭ ئۆيىگە كېتىشكە
زورلايدۇ. جاھاننىڭ خوۋلۇقىنى قىلچە كۆرمىگەن بىچارە قىز
ئاتىسىغا يېلىنىپ - يالۋۇرۇشنىڭ ئورنىغا سەئىدىنىگە بولغان پاك
مۇھەببىتىنى ساقلىغان ھالدا تىك تۇرۇپ ئۆلۈشنى ئەۋزەل كۆ-
رىدۇ - دە، تەلۋىچۈك دەريا سىغا ئۆزىنى تاشلايدۇ. ئۇ ئۆلۈش
ئالدىدا سىڭلىسىغا ھەسرەتلىك قەلبىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

ئاياچەرخى زالىم تۇگەندى ئىشىك،
بۇدۇر ئەمدى ئىشق ئەھلىغە قىلمىشىك.
سېنىڭ كارىڭ ئولدى جەفاكارلىق،
كى يوق سەندە ھەرگىز ۋەفادارلىق.
ئەزەلدىن ئەبەد كىمگە قىلدىڭ ۋەفا،
ۋەفا ئەھلىغە يەتتى سەندىن جەفا.

مانا بۇ رابىيە ئاغزىدىن بېرىلگەن نەزمە شائىرنىڭ فېئو-
دالىزم جەمئىيىتى ئۈستىدىن چىقارغان خۇلاسىسى ۋە
يەكۈنىدۇر.

فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا رابىيەگە ئوخشاش چىن
مۇھەببەت ئىستىكىگە بېرىلگەنلەرنىڭ ئۆز ئەركىنلىكىنى قولىغا
ئېلىپ، كۆزلىگەن تىلەك - ئارزۇسىغا يېتەلىشى ئەسلا مۇمكىن ئە-
مەس ئىدى. ئۇلار ھامان فېئودالىق ئائىلە - نىكاھ تۈزۈمىنىڭ
قاتمۇقات ئىسكەنجىسى ئاستىدا مىجىلىپ، دەھشەتلىك تۈرده
ھالاك بولاتتى. مانا بۇنى ئەسلى ماھىيىتىدىن چوڭقۇر چۈ-

شەنگەن شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى «رابىيە سەئىدىن» پاجىئەسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، قەھرىمانلىق تۇزۇمىنىڭ ئۇستىگە يېپىلغان ۋاپا، ئەخلاق، دىيانەت، ئادالەت، رەھىم — شەپقەت دېگەنگە ئوخشاش نەپىس، خۇنۇك قارا چۈمپەردىلەرنى جاسارەت بىلەن يىرتىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئادەمخورلۇق ماھىيىتىنى پاش قىلدى. رابىيەنىڭ ئۆلۈمى ھەرگىز ئامالسىزلىقىنىڭ، ئاجىزلىقىنىڭ، قەھرىمانلىقمۇ باش ئەگمەسلىكىنىڭ ئالامىتى بولماستىن، بەلكى قەھرىمانلىرچە قارشى ئىسيانكارلىق روھىنىڭ بەلگىسىدۇر. شۇڭا، شائىر رابىيەنىڭ ئۆلۈمىگە نىسبەتەن چۈشكۈن، ئۈمىدسىزلىك پوزىتسىيە قوللانماستىن، بەلكى ئۆز ۋىسالىغا يەتكەن توي خۇشاللىقى سۈپىتىدە قاراپ، كىشىلەردە چوڭقۇر ئۇمىدۋارلىق تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن بارغۇمدۇرۇر چۈنكى بولۇرمەن ۋەسل يارىمغە،
فەلەك باقماڭ فەئاسىز مەنزىلىدە يوقۇ بارىمغە.

تەزەللۇم تىيرى دەۋراندىن①، قۇتۇلماي ئاھۇ ئەفغاندىن،
تويۇپمەن يار ئۈچۈن جاندىن كى باقماڭ تىنتىزارىمغە.

رەفىقى لەيلى، مەجنۇن روھىكىزنى ئەيلەدىم خۇشنۇد②،
پىسەند ئەيلەڭكى ئول يارىمغە قىلغان جان نىسارىمغە.

نە ئاندا ئىختىيار ئولغاي ماڭا جان ئەيلەمەك قۇربان،
قۇيۇبان ئەشك③ ياغمىن ھەرزەمان ئوتلۇق ئۇزارىمغە.

---

① تەزەللۇم تىيرى دەۋراندىن — زامانىنىڭ زۇلۇمىدىن داد ئېھتىمالى.
② خۇشنۇد — خۇشال
③ ئەشك — كۆز يېشى.

ئەزەل لەۋھىدە يازمىش بۇ سۆزنى ئەۋۋارەلىق شەرھىنى
داغى ئىشق ئوتى قويمايدۇر مېنىڭ ھەم ئىختىيارىمغە.

.....

ئايا بۇلبۇلكى داد ئەيلەڭكى، بۇ توي بولدى شاھانە،
ئەجەپ ئەيلەڭىز ئىشق ئىچرە قىلغان كارۇ بارىمغە.

ئەماشا ئەيلەڭىز بۇ توي ئارا ئەي ھۆرۇغۇلمانلار،
فىغانۇ نالەلەر ئەيلەپە كېلىڭ ئەمدى كەنارىمغە①.

.....

كېلىبان يار ئولۇڭ بىزگە ھەمە ئەرۋاھى ئاشىقلار،
ھەدەد ئەيلەڭ ماڭا لۇتنى ئەيلەبان ئول يان بارارىمغە.

ئەيادەرد ئەھلى، ھەسرەتلىك سۆزۈمنى ئەيلەڭىز ئەۋراد②،
پۇتۇڭ باشىمغە كەلگەن دەردنى لەۋھى مەزارىمغە.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، رابىيە ئوبرازى فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ئۆز ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان، بىراق ئۇنىڭ زەنجىر-كىشەنلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاش يولىدا قەيسەرلىك بىلەن كۈرەشكە ئاتلانغان ئاق كۆڭۈل، ۋىژدانلىق ئۇيغۇر قىزىنىڭ تېپىك ئوبرازىدۇر.

داستاندىكى ئاساسلىق ئوبرازلاردىن يەنە بىرى سەئىدىن ئوبرازىدۇر. سەئىدىننىڭ پائالىيىتى داستاندا ئانچە كۆپ تەسۋىرلەنمىگىنى بىلەن بىراق ئۇ ئۆزىنىڭ مۇھەببەتكە بولغان سادىق، ساداقەتمەنلىكى، كەمتەر، كەمسۆزلۈكلىكى، ئېغىر بېسىق، ئىشچانلىقى، ئاق كۆڭۈل، ۋىجدانلىقلىقى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. سەئىدىن شۇ قەدەر پاك مۇھەببەت ئىگىسىكى،

---

① كەنار — كانار، قىرغاق، چەت، گىرۋەك؛ كۆچمە مەنىسى، قۇچاقلاشماق.
② ئەۋراد — ۋەزىپىلەر، دۇئالار.

ئۇ ئۆز سۆيگۈنى رابىيەنى ھەممىدىن ئەزىز بىلىپ، ئۇنى ھېچ-
كىمگە تەڭ قىلمايدۇ. ئۇنىڭەمن ئايرىلىپ ياشاشنىمۇ زادىلا تە-
سەۋۋۇر قىلالمايدۇ.

دىدىكەم: «ئانىڭسىز جاھاننى نىتەي،
جاھان يوقكى - بەلكى بۇ جاننى نىتەي.
.....
ۋەگەر كەتسە ئول ئاي كۆزۈمدىن يىراق،
كۈداز① ئەتسە تاڭ يوق تىنىمنى پىراق»

سەئىدىن رابىيەسىز جان ۋە جاھاندىن ھەرقاچان كېچ-
چىشكە تەييار تۇرغان ۋاپادار ئاشىق بولغاچقا، ئۇ ئۆز تەلىپ-
نىڭ پەسكەش ياقۇپ تەرىپىدىن رەت قىلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ،
شۇ ھامان تەركىدۇنيا بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ. بالىسىنىڭ
ھالىغا قاتتىق ئىچ ئاغرىتقان ئاتىسى ئىبراھىم ئۆزىنىڭ كەم-
بەغەل، نامراتلىقىغا قارىماي، ئۇنى رابىيەنىڭ مۇھەببىتىدىن
ياندۇرۇش، ئۇچۇن قانچىلىك پۇل چىقىپ كېتىشىدىن قەتئىينە-
زەر ئەمما ئىچىدىن ئوغلى خالىغان قىزنى ئېلىپ بېرىشنى ۋەدە
قىلغان بولسىمۇ، بىراق سەئىدىن:

«ئاڭا تەڭ بولالماس قۇياش بىرلە ئاي،
داغى ياخشىلار بار دېگەن سۆزگە ۋاي،
ئەگەر بولمىسا ئول مۇيەسسەر ماڭا،
كى ھىجران ئوتىدۇر مۇئەسسەر ماڭا.
تاپا ئالمىسام گەر ۋىسالىن ئانىڭ،

① كۈداز — ئەرىش، كۆيۈش.

ئېرۇر بەسكى كۆرسەم جامالىن ئانىك.
فەنا بولسام ئاندىن ئېرۇرمەن رىزا،
مېنى ناتاۋانغا ئۆلۈمدۇر سەزا①.

دەپ، ئاتىسىنىك تەلىپىنى ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىدۇ.

سەئىدىن ئۆز خاراكتېرى بىلەن گەرچە مۇھەببەتكە ئىنتا- يىن ساداقەتمەن بولغان پاك ۋىجدانلىق بىر كەمبەغەل يىگىت بولسىمۇ، بىراق ئىسيانكارلىق روھ جەھەتتىن رابىيەدىن خېلى ئاجىز، تۆۋەن بولغاچقا، ئۆز مۇھەببىتىنىك فېئودال قارا كۈچلەر تەرىپىدىن نومۇسسىزلارچە ئاياغ ئاستى قىلىنىۋاتقان- قانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى چىقمايدۇ، ئۇلار بىلەن دا- دىل كۆرەش قىلمايدۇ. ئىدىيە جەھەتتىن پەقەت غەزەپلىك نا- ئە قىلىش، ئاھ ئۇرۇپ، پەرياد چېكىش، نارازى بولۇپ ئۆزىگە ئۆلۈم تىلەش بىلەن چەكلىنىپ قېلىپ، ئاخىرى دەرد - ھەسرەت ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم، سەئىدىنىنىك ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغان مەنبە فېئودالىق ئىجتىمائىي تۈزۈمدۇر. بىراق ئاپتور دەۋر ۋە تارىخىي چەكلىمە تۈپەيلىدىن سەئىدىنىنى رابىيەگە ئوخشاش فېئودالىزمغا قارشى ئىسيانكار جەڭچى سۈپىتىدە ئەمەس، بەل- كى ئۆز مۇھەببىتىنى قوغداشقا ئامالسىز قېلىپ، مېڭىشقا يول تاپالمىغان چۈشكۈن بىر ئاشىق سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ قويغان.

لېكىن شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئاپتور سەئىدىن ئوبۇ- رازى ئارقىلىق فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى ئومۇمىي تەرتىپكە ئايلىنىپ قالغان تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرى ھەرقانچە قابىلىيەت- لىك، ئەقىللىق بولسىمۇ، بەربىر يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىشقا بولمايدىغان، مۇھەببەت ئىزھار قىل-

① سەزا - لايىق.

غان ئىكەن، ئۇنى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئۇچۇن ھاقارەت دەپ ھېسابلايدىغان بىر خىل ناموۋاپىق ھادىسىلەرنى پاش قىلىپ، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەسىنى ئېچىپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاپتور سەئىدىن ئوبرازى ئارقىلىق باش قەھرىمان رابىيە ئوبرازىنى تولۇقلىغان، يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن. داستاننىڭ باش قىسمىدا گەرچە سەئىدىن ئاساسلىق قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، باش رول ئالغان بولسىمۇ، بىراق داستان ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگەندە، ئۇ مۇھەببەت يولىدا ئۆزىنى قۇربان قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنلا رابىيە ئوتتۇرىغا چىقىپ، فېئودال قارا كۈچلەر بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىپ، فېئودالىزمغا قارشى ئىسيانكار جەڭچى سۈپىتىدە كىتابخانلارنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولىدۇ.

دېمەك، سەئىدىن ئوبرازى بولمىغان بولسا، رابىيەنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان كېيىنكى ۋەقەلەرمۇ بولمىغان بولاتتى. شۇڭا سەئىدىن ئوبرازى گەرچە ئانچە مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلمىغاندەك قىلسىمۇ، بىراق يۇقىرىقىدەك بەزى ئەھمىيەتلىك تەرەپلىرى بىلەن يەنىلا ئاساسلىق ئوبراز دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئىبراھىم — ئېزىلگۈچى سىنىپنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئوبراز، ئۇنىڭ ئوغلى سەئىدىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ئېيتقان مۇنۇ مەرسىيىسى فېئودالىزم جەمئىيىتى ئۇستىدىن قىلىنغان كۈچلۈك شىكايەتتۇر.

رىيازەتتە ئۆتكەن باشكۈنە دەرىخ،
قىزىل قانلار ئاققان ياشكۈنە دەرىخ.

كى تۇپراغىغە تولغان كۆزۈگە دەرىخ،
ساريخ گۈلدەك ئولغان يۈزۈگە دەرىخ.

شەكەرۋار شەھرىنى سۆزۈڭگە دەردىخ،
سۆزۈڭگە دەردىخ ھەم ئۆزۈڭگە دەردىخ.

قەزا تىغى تۆككەن قانىڭغە دەردىخ،
فىراق ئىچرە كۆيگەن جانىڭغە دەردىخ.

چۈ مېھنەتتە كەزگەن يولۇڭغە دەردىخ،
ئاچىلماي ساچىلغان گۈلۈڭغە دەردىخ.

كى ھىجران يوق ئەتكەن نىھادىڭغە① داغ،
جۈدالىقدا ئۆتكەن مۇرادىڭغە داغ،

سەھەرلەردە چەككەن فىغانىڭغە داغ،
ۋەفاسىزلىق ئۆتكەن زەمانىڭغە داغ.

كى مەھرۇملۇق ئولغان ۋىسالىڭغە داغ،
بۇ يەڭلىغ سېنىڭ بەختۇ فالىڭغە داغ.

يۇقىرىدىكى شكايەتلەر يالغۇز ئىبراھىمنىڭلا شىكايىتى بولماستىن، بەلكى فېئودالىزم جەمئىيىتىدە دەسسىلىپ يەنجىلگەن مىليونلىغان خەلقلەرنىڭ فېئودالىزمغا قارشى غەزەپ-نەپرىتىدۇر.

ئىبراھىمنىڭ ئوبرازى XIX ئەسىردىكى بارلىق ئىزىلگۈچى خەلقلەرنىڭ ئىخچاملاشتۇرۇلغان بىر كۆرۈنۈشىدۇر.

شائىر «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانىدا يۇقىرىقى ئىجابىي ئوبرازلاردىن تاشقىرى، ئۇلارغا قارىمۇ قارشى ھالدا جابىر بىلەن ياقۇپتىن ئىبارەت فېئودالىزمنىڭ ئىككى ۋەكىلىنىڭ ئوب-

① نىھاد ـ ۋۇجۇد جىسىم

رازىنسمۇ خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتقان.

داستاندا تەسۋىرلەنگەن جابىر ئۆز خاراكتېرى بىلەن شەخسىي مەنپەئەت يولىدا ھەرقانداق پەسكەشلىكنى قىلىشتىن يانمايدىغان، «پۇل بولسا ھەممە بولىدۇ» دەپ قارايدىغان، روھىي دۇنياسى ئىنتايىن خۇنۇك، ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى، زالىم بىر ئەبلەختۇر. شائىر ئۇنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ئايرىم تونۇشتۇرۇپ ئولتۇرمىسىمۇ، ئەمما جابىرنىڭ خاراكتېرىدىكى رەزىللىك ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بىر - بىرلەپ ئېچىلىدۇ.

جابىر ئەسلى ماھىيىتىدىن ئالغاندا، فېئودال مۇلۇك ئىگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارى بايلىق توپلاش، كەيپ - ساپا بىلەن ياشاشقا قارىتىلغان بولغاچقا، ۋىجدان، ئار - نومۇس دېگەنلەرنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، بۇ يولدا قولىدىن كېلىدىغانلىكى رەزىللىكنىڭ ھەممىسى قىلىدۇ. ئۇ ھەتتا قېرىلىقىغا تەن بەرمەي بىرنەچچە خوتۇنلۇق بولۇشنى قارىماي، رابىيەنىڭ گۈزەللىكىنى ئاڭلاپ، سەئىدىننىڭ مۇھەببىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئۆزىدىن خېلىلا كىچىك بولغان بىچارە رابىيەنى ھوقۇق، پۇل ۋە مال - مۇلۇكىگە تايىنىپ، ئۆز نىكاھىغا ئېلىۋالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشى «لەيلى - مەجنۇن» داستانىدىكى سەلبى تىپ ئىبنى سالامغا نېمە دېگەن ئوخشايدۇ- ھە! ئىبنى سالام خۇددى جابىرغا ئوخشاش پۇل، مال - مۇلۇك، ھوقۇقنىغا يۆلىنىپ، مەجنۇننىڭ ئارزۇسىغا قارىمۇ قارشى ھالدا، لەيلى بىلەن توي قىلماقچى بولغان ئەمەسمىدى؟! شۇڭا نىزارى ئۆز داستانىدا:

«ئانىڭ گۈلئۇزارى ساري سالدى كۆز،
كى ئىبنى سالامدەك كېلىپ قالدى سۆز.

ئاتاسى كېڭەشتى ئاڭا بەرگەلى،
رەقىپ قول ئۇزاتتى گۈلىن تەرگەلى»

دەپ يېزىپ، ئۇنىڭ ئىبنى سالامغا ئوخشاش رابىيە بىلەن سەئ-
دىننىڭ ئوتتۇرىسىغا تىكەن بولۇپ ئۇنۇپ، سەئىدىننىڭ پاك
مۇھەببىتىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، رابىيەنى ئۆز نىكاھىغا ئال-
ماقچى بولغانلىقىدەك دۇشمەنلىك ھەرىكىتىنى غەزەپ بىلەن
ئەيىبلەيدۇ ھەمدە جابىرنى «گۈل شېخىغا قونماقچى بولغان،
بىراق مەقسىتىگە يېتەلمىگەن قاراقاغا» دەپ بولۇشىغا مەسخىرە
قىلىدۇ.

«قوناي دېدى گۈلنىڭ يۈزى ئۆزرە داغ،
ئوتۇپ گۈل ئۆزىنى ياۋۇتماي يىراغ.
.....
چۇ گۈل شاخىغە ئول قونالمايىن،
ئۇرۇپ سائەتى ھەم نەزەر سالمايىن.

دېمەك، جابىر پۇل، مال - مۇلۇك، ھوقۇقىغا تايىنىپ، گە-
شىلىك ئەركىنلىكىنى خاراب قىلغۇچى زالىم، ئېكسپىلاتاتسىيە
قىلغۇچى يۇقىرى تەبىقە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋەكىلىدۇر.

شائىر داستاندا نەپرەت بىلەن قاراپ تەسۋىرلىگەن سەلبى
تىپنىڭ يەنە بىرى ياقۇپتۇر. ياقۇپ رابىيە - سەئىدىن پاجىئە-سە-
نىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان ئاساسلىق جىنايەتچى
بولۇپ، ئۇ خۇددى داستاندا:

«ئاتا ياقۇپ ئولمىش گىرىپتارى دون①
دىلىن سەيد قىلغان جەھان فۇرفۇسۇن②»

① دون — رەزىل، پەسكەش.
② فورفۇسۇن — ھىيلىسى كۆپ، نەيرەڭباز

دەپ تەسۋىرلەنگىنىدەك، مال - دۇنياغا ھېرىسمەن، ئاچكۆز، پەسكەشلىكتە ئۆتۈپ كەتكەن ھېيلىگەر ئادەم بولغاچقا، مال - دۇنيانى دەپ، قىزى رابىيەنىڭ كۆڭۈل مايىللىقىغا باقماي، ئەلچىلىككە كەلگەن ئىبراھىمنى كەمبەغەل كۆرۈپ ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. جابىردەك پۇلدارنى كۆرگەندە خۇشامەت قىلىپ، قىلغىلى قىلىق تاپالمايدۇ.

ياقۇپ ئۆز خاراكتېرىدىكە ئاساسەن يەنە فېئودال خۇراپاتلىق نۇقتىسىنەزەرلىرى بىلەن قاتتىق چىرمىلىپ قالغان، ئائىلە باشلىقلىق ئىستىلى ئېغىر، جاھىل، نادان، زالىم بىر شەخستۇر. ئۇ «ئايال كىشى ئەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىشى ئۈچۈن يارالغان مەخلۇقات»، «ئەركسىز قۇل» دەپ قارىغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ شەخسىي ئابرويى، جابىرنىڭ پۇل، مېلىنى دەپ قىزىنىڭ نارازىلىقى ۋە پەريادىغا قارىماستىن، رابىيەنى جابىرغا نىكاھلاپ بەرمەكچى بولىدۇ. بىچارە رابىيە جابىردەك قەبرى ئالۋاستىغا خوتۇن بولۇشنى نومۇس دەپ بىلىپ، ئۇنىڭ ئۆيىدىن قېچىپ كەلگەندە، ياقۇپ قاتتىق سىياسەت قىلىپ، رابىيەنى جابىرنىڭ ئۆيىگە قايتىپ بېرىشقا مەجبۇرلايدۇ. ھەتتا «سۆزۈم ئاڭلامساڭ قىلۇرمەن ھالاك» دەپ تەھدىت سالىدۇ.

دېدىكى قىزىغە بولۇپ خەشمىناك①،
«سۆزۈم ئاڭلاماسسەن، قىلۇرمەن ھالاك.
كى فەرزەند بولساڭ، سۆزۈمنى ئېشت.
يانىپ كەت ئەگەرچە ياماندۇر يىگىت.
مۇقەددەر② قىلىپدۇر خۇدايىم ئاڭا.

① خەشمىناك — غەزەپلەنمەك، ئاچچىقلانماق.
② مۇقەددەر — تەقدىر.

نەچارە ئېرۇر كىم ساڭا ۋە ماڭا.
قېلىپدۇرمەن ھالا شەھەر ساری ئەزم،
يەنە قىلمىغايسەن كۆيەۋ بىرلە رەزم!①.

ياقۇپ جابىرنى دەپ قىزى رابىيەگە ئازار بېرىپ، بېسىم ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، فېئودال ئائىلە باشلىقلىقى ھوقۇقىنى ئىشقا سېلىپ، بۇ ئىشتا خوتۇنىنىمۇ ئۆزىگە يار - يۆلەك بولۇشقا قىستايدۇ. قىزىنى كۆندۈرۈشكە، ئەگەر كۆنمىسە ئۇرۇشقا دالالەت قىلىدۇ. ھەتتا خوتۇنىغا دوق قىلىپ:

«قوشۇپ بەر قىزىڭنى كۆيەۋغا بۇگۈن،
تاياق زەخمى ئەيلە ئەگەر قىلسا ئۇن.
ئەگەر قىلسا بارماق ئىشىن ئىختىيار،
كۆيەۋنى ئىبەرگىل ئۆزۈڭ بىللە بار.
قاچان قىلماسا ئول سۆزۈڭنى قەبۇل،
نەلەر كۆرگۈڭ ئىككىڭ، ئاڭا ھازىر ئول!»

دەيدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، ياقۇپ فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ جاھىل قوغدىغۇچىسى، ئىنسانىي ھوقۇق ۋە ئەركىن مۇھەببەتنىڭ رەھىمسىز قاتىلى بولۇپ، ئۇ ئىچكى دۇنياسى پۈتۈنلەي رەزىللىك بىلەن تولغان فېئودال كۆچلەرنىڭ تېپىك ۋەكىلىدۇر.

داستاندا يەنە رابىيەنىڭ ئانىسى — ياقۇپنىڭ خوتۇنىنىڭمۇ ئوبرازى قىستۇرما ھالەتتە سۈرەتلەنگەن بولۇپ، ئۇ نادانلىق ئىلكىدە قالغان، تۇرمۇشتا ئېزىلگەن، ئەزىلگەن تاشقىرىغا چىقىش گۇناھ دەپ ھېسابلايدىغان، خۇراپاتلىق ئىدىيىسى ئېغىر بىر ئايال سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

ياقۇپ پۇلدار جابىرنىڭ ھۆكمىدىن تاشقىرىغا چىقالمىغان-

دەك، ئۇمۇ شەرىئەتتە كەك تارقالغان «ئەر رازى، خۇدا رازى» دېگەنگە ئوخشاش خۇراپى كىشەنلەر بىلەن چىرمىلىپ قالغان بولغاچقا ئىلاج بار ئېرىنى رازى قىلىشقا، ئۇنىك سىزغان سەزىقىدىن تاشقىرىغا چىقماسلىققا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئېرىنى نارازى قىلىپ، خۇدانىك غەزىپىگە دۇچار بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن قىزى رابىيەنىك داد - پەريادىغا قىلچە قۇلاق سالماستىن، ئېرى ياقۇپ بىلەن بىر مەيدانغا تۇرۇپ، ئۇنى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىرىپ بېرىدۇ.

ئانا ئۆزىنىك ئەنە شۇ خىل ئاجىز خاراكتېرى بىلەن ئەيىنى دەۋرىدىكى ئايالالارنىك تىپىك ئوبرازىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئابدۇرېھىم نىزارى «رابىيە - سەئىدىن» داستانىدا رېئال جەمئىيەتتە يۈز بەرگەن مەقىقىي ۋەقە ئارقىلىق XIX ئەسىر فېئودالىزمىنىك رەزىل ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىدى. شائىر داستاندا، رېئالىزم پرىنسىپى بويىچە رېئال شەخس جابىر ۋە ياقۇپلاردەك فېئودالىزم ھىمايىچىلىرىنىك زەئىپ ئوبرازىنى يارىتىپ، فېئودالىزم جەمئىيىتىنىك ئەركىنلىكىنى بوغىدىغان چىرىك ئىجتىمائىي ماھىيىتىنى پاش قىلدى. ئىككى خىل سىنىپ ۋەكىللىرىنىك مەنىۋى دۇنياسى ۋە قاراشلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىك سىنىپىي ماھىيىتىنى كۆرسەتتى.

فېئودالىزم شارائىتىدا يارىتىلغان كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىك ئاساسىي تېمىسى ئەركىن مۇھەببەتتۇر. چۈنكى بۇ خىل كۆز قاراش شۇ جەمئىيەت ئۇچۇن ئىنسانىي ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىدىغان بىر خىل دېموكراتىك ئىدىيە ئىدى.

بۇ ئۇقتىدىن ئالغاندا، رابىيە بىلەن سەئىدىنىنىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، ئۇ تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر بىلەن فېئودال ھۆكۈمرانلارنىك ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي

توقۇنۇشى—ئەركىنلىك ۋە ئادالەتنىڭ زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىككە قارشى كەسكىن ئىسيانى ئىدى.

چىرىك فېئودالىزم شارائىتىدا ئەركىن مۇھەببەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. چۈنكى، ئۇ جەمئىيەتتە مۇھەببەتنىڭ نورمال تەرەققىي قىلىشىغا پۈتۈل ۋە قىلچە يول قويمايتتى. ھەقىقىي مۇھەببەت قاتتىق گۇناھ ھېسابلىناتتى. شۇنداقلا بۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار جازاغا تارتىلاتتى. فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ بۇ ماھىيىتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن شائىر جەمئىيەتتىن قاتتىق نارازى بولۇپ، بۇ داستان ئارقىلىق فېئودالىزم جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭغا قارشى روھنى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

شائىر فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ كىشىلەرگە بولغان ۋاپاسىزلىقىنى داستانىنىڭ خاتىمىسىدە ماھىرلىق بىلەن مەنزىرە تەسۋىرى، گۈل ـ گىياھ تەسۋىرى، ئۇچار قۇشلار تەسۋىرى ۋە باشقا تەسۋىرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق سۈرەتلەپ، كىشىلەردە فېئودالىزم دۇنياسىغا قارىتا كۈچلۈك نارازىلىق تۇيغۇسىنى پەيدا قىلدۇ.

شائىر تەسەۋۋۇر كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ئوبرازلىق ھالدا «ئالەمنىڭ نۇرلۇق قۇياشىنى ئۆزىنى كۆرىدىغان ئەينەك قىلغان، قۇلىقىغا پەرۋىن يۈلتۈزىنى سىرغا قىلىپ ئاسقان، ھىلال ئايىنى چېچىغا تاغاق قىلغان، يېشىل ۋە ھال رەڭدە لىباس كىيگەن بىر ياشقا—چوكانغا» ئوخشىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ شائىر دۇنيانى ھەممە ئادەم چىن دىلىدىن ئارزۇ قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا پۈتۈن ئۈمىدىنى باغلايدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئەمما مۇنداق دۇنيا، يەنى فېئودالىزم دۇنياسى كىشىلەرگە ۋاپا قىلمايدۇ، ئەكسىچە جاپا قىلىدۇ. شۇڭا بۇ زالىم پەلەكتىن جىمىكى نەرسىلەرنىڭ دىلى زەخمىلەندى. ھەتتا گۈل ـ گىياھلارنىڭ باغرىنى خۇن قىلغان «ياش چوكان» قىياپىتىگە كىرىۋالـ

غان بۇ قېرى جەددال ساددا خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىغا توزاق قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغدى دەپ بايان قىلىدۇ. مۇ- شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى بۇ زالىم دۇنيادىن ھېچ كىشىنىڭ كۆڭلى ئارام تاپمىغاچقا، شائىر نىزارى داستانىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە ساقىغا مۇراجىئەت قىلىپ غەزەپ بىلەن:

ئەگەر نەچچە تۈتسا‌ڭ تامىزماي ئىچەي،
ۋەفاسىز جەھاننىڭ باردىن كېچەي.

دەيدۇ.

بىز يۇقىرىقى تەھلىللەردىن شائىر نىزارىنىڭ فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ چىرىك ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى خېلى چوڭقۇر چۈشەنگەن، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك تەرەققىپەرۋەر شائىرى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

ئومۇمەن ئالغاندا، «رابىيە - سەئىدىن» داستانى بۇنىڭدىن بىز يېرىم ئەسىر ئىلگىرى ئۇيغۇر ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن پاجىئەلىك كۈلپەتلەرنى تېپىك ۋەقە ۋە تېپىك پېرسوناژلارنى تاللاپ‌بلىپ كونكرېت ھەم جانلىق تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئەينى دەۋردىكى جەمئىيەت قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان ئىككى تەبىقە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ كۆرسەتكەن، شۇنداقلا خەلق ئامما‌سىنىڭ ئارزۇ - ئارمان، غايىسىنى، زۇلۇمغا بولغان نارازىلىقىنى توغرىلىق بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن، خەلىقچىللىقى يۇقىرى، مۇنەۋۋەر، رېئاللىق تىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

داستان بەدىئىيلىك جەھەتتىمۇ ئۆزىگە خاس مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشىدىكى زىچلىق، مۇكەممەللىك، پۇختىلىق، ئىنچىكىلىقتا كۆرۈلىدۇ.

ئاپتور داستان ۋەقەلىكىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا كلاسسىك داستانچىلىقىمىزنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى بولغان بابقا بۆلۈش ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئەسلىدىكى سىستېمىمىز، چېچىلاڭغۇ ھالەتتىكى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنى بىر - بىرىگە كىرىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزئارا باغلاپ، ئۇنى ئاجرىتىش مۇمكىن چىلىكى بولمىغان بىر پۈتۈن گەۋدىگە، ئىزچىللىق، مۇكەممەللىك كە ئىگە قىلغان. شۇنداقلا يەنە، خەلق داستانچىلىقىدىكى نەسىر بىلەن نەزمنى ئارىلاش قوللىنىشتەك ئەنئەنىۋى شەكىلنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ، ھەر بابنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىنى نەسرىي يول بىلەن ئىخچام ھېكايە قىلغاندىن تاشقىرى، ۋەقەلىكنىڭ تەپسىلىي جەريانىنى نەزمە شەكلىدە، مەسنەۋى ئۇسلۇبتا بايان قىلغان. داستاننىڭ لىرىكىلىق كۆچمىنى ئاشۇرۇش يۈزىسىدىن ئاربىغا ئانچە - مۇنچە غەزەل قىستۇرغاندىن تاشقىرى، باب بىلەن باب ئارىلىقىنى زىچ جىپسىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەربىر بابنىڭ ئاخىرىنى ۋە ئاخىرقى بابنى ئاپتورنىڭ ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان ۋەقەلىكىگە ۋە پېرسوناژغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى، زامانغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدىغان لىرىك ھېسسىيات بىلەن خۇلاسىلەپ ۋەقەلىك بىلەن لىرىك كەيپىياتنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ، داستاننىڭ ئورگانىك بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرغان. يەتتە باب، 1086 مىسرا بەيىت، 36 قۇر نەسىردىن تەركىب تاپقان بۇ داستاننى ئوقۇغىنىمىزدا، قانداقتۇر بىر - بىرىگە تەبىئىي باغلىنىپ، ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان بىر پۈتۈن ۋەقەلىك جەريانىنى ئېنىق ھېس قىلغاندىن سىرت، ۋەقەلىككە باشتىن - ئاياغ سىڭىشىپ، ئۆزلىشىپ كەتكەن ئاپتورنىڭ لىرىك ھېسسىياتى ۋە پوزىتسىيەسىدىن مۇھەببەت - نەپرەت كۆز قارىشىنى روشەن سېزىپ، ئۇنىڭدىن يارقىن تەسىرات، مۇكەممەل بەدىئىي زوق ئالالايمىز. مانا بۇلار داستاننىڭ كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشىدىكى زىچلىق، ئىزچىللىق، مۇكەممەللىك،

بۇختىلىقنىڭ ئالاممتىدۇر. داستانىنىڭ كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشى ئىخچاملىقىمۇ ئىگە. ئۇ مۇنداق ئىككى نۇقتىدا كۆرۈلىدۇ: بىرى، ئاپتور ئۆز داستانىنى شەرق داستانچىلىقىنىڭ ئەنئەنىسىۋى ئادىتى بولغان ھەمدۇ سانا ـ نەئىت ئېيتىشتىن باشلىماي، بەلكى دەل ۋەقەلىكنىڭ ئۆزىدىن، يەنى رابىيە بىلەن سەئىدنىڭ مۇھەببەت تارىخىنى بايان قىلىشتىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، ئەسەرنىڭ كېيىنكى رىۋاجى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان تۇغۇن — ئىبراھىمنىڭ ياقۇپ ئۆيىگە ئەلچىلىككە بارغان يېرىدىن باشلاپ، داستانىنى زور دەرىجىدە ئىخچاملىقا ئىگە قىلغان. ئىككىنچىدىن، مەركەزدىي ئىدىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئاساسلىق جايلارنى تەپسىلىي، ئادەتتىكى جايلارنى قىسقا تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىخچاملىق دەرىجىسىگە يەتكەن. داستاننىڭ II، IV، V بابلىرى بىرقەدەر تەپسىلىي، قالغان بابلىرى ئادەتتىكىچە تەسۋىرلەنگەن.

داستان پېرسونا‌ژلارنى تەسۋىرلەش ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتىمۇ مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئاپتور ئۇيغۇر پىكىرنى ئىپادىلەشتە ئاساسىي دىققەت ـ ئېتىبارىنى ۋەقە، جاي، مەنزىرە، مۇھىت تەسۋىرىگە ئەمەس، بەلكى پېرسونا‌ژلار ئوبرازىنى يارىتىشقا قارىتىپ، ھەربىر پېرسونا‌ژنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى، روھىي ھالىتىنى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن سۈرەتلىگەن. ئۇلارنىڭ ئۆز سۆزلىرى ئارقىلىق خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ئېچىپ، تارزۇ ـ ئۈمىد، ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى روشەنلەشتۈرۈپ، ئۇنى باش نېمىنى يورۇتۇش ئېھتىياجىغا ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدۇرغان. مەسىلەن:

دېدى: «ئاھ ـ ئۆلسەم ئىدى كاشكى،
كى روھىنى كۆرسەم ئىدى كاشكى.

تۇتۇبدۇركى سەئدىن قارا يەردە جاي،
مېنى زارۇ ھەيران، نېتەي ئاھۇ ۋاي.
ماڭا لازىم ئېرمەس سۈرۈرۇ پەراغ ①،
كېتىبدۇر ئېگارىم قويۇپ جانغا داغ.
ئەگەر ئۆلمەي ئولسام جەھاندا ھايات،
كى قەبرىنى كۆرسەم بارىپ پات - پات،
ئاتام شەپقىتىنى ئەتا ② ئەيلەسە،
مېنى ئول رەقىبدىن رەھا③ ئەيلەسە.»

رابىيە ئاغزىدىن بېرىلگەن مانا بۇ پارچە ئۇنىڭ مۇھەببەتكە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان ئاتىسىغا كەسكىن تەلەپ قويۇش ئارقىلىق، ئۆز ئىنسانىي ئەركىنلىكىنى قوغداش يولىدا تىرىشچىپ كۆرەش قىلىۋاتقان قەيسەرلىك، ئىسيانكارلىق خاراكتېرىنى دەللىلەپ بېرىدۇ.

گۈزەللىك، ئاممىبابلىق، ئىخچاملىق، ئوبرازلىقلىق، ئېنىقلىقلىق، ئاھاڭدارلىق — داستانىنىڭ تىل جەھەتتە گەۋدىلىك نامايەندە بولغان يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ۋە كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ھېس - ھاياجانغا سېلىۋاتقان مۇھىم نۇقتىدۇر. ئاپتور رابىيە - سەئدىن پاجىئەسى ئارقىلىق زامانغا بولغان نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشقا، ئۆز ئىنسانىي ئەركىنلىكىنى قوغداشقا چاقىرغانىكەن، ئۆز داستانىنى خەلق تىلىدا، ئاممىباب، گۈزەل قىلىپ يېزىشقا تىرىشقان. ئۇ- نىڭدىكى ھەربىر ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئوخشىتىش، جانلاندۇ-

---

① سۈرۈرۇ پەراغ — شادلىق.
② ئەتا — مېھرىبانلىق كۆرسىتىش.
③ رەھا — يول.

رۇش، سەمۇول، سېلىشتۇرۇش، مېتافوراغا ئوخشاش خىلمۇ خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرۇپ، كىتابخانلارنىڭ كۆز ئالدىدا ھېس قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئېنىق نەرسە ھالىتىدە گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. مەسىلەن، داستانـ نىڭ باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى — سەئىدىننىڭ ئىشق ـمۇھەببەتـ كە گىرىپتار بولغاندىن كېيىنكى روھىي كەيپىياتىنى مۇبالىغە ۋە ئوخشتىش شەكلىدىن پايدىلىنىپ:

«دېسە ئاھ، ئۆرتەپ ھارارەت ئوتى،
پەلەككە يامىشتى شارارەت ① ئوتى.

قىلىپ ھىجر تىغى ئانى زەخمناك ②،
كى سەۋسەن گۈلدەك بولۇپ باغرى چاك.»

دەپ ئىپادىلىسە، سەئىدىننى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ، ئاشۇ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان رابىيەنىڭ گۈزەللىكىنى ھەرخىل شەيئىلەرگە تەڭلەشتۇرۇش ئارقىلىق مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

ساباھەتتە گويا يۇزى گۈل ئىدى،
لەبى لەئلى شېرىنلىقى مول ئىدى.

قاتار كىرپىكى ئوق، قاشى ئېردى يا،
كۆزى جادۇ، ساچى بىغايەت قارا.

---

① شارارەت — ئۇچقۇن.
② زەخمناك — جاراھەت، يارا.

قەدى گۈلشەن ئىچرە چۈ نەۋرەس نىهال ①،
نوقۇت يەڭلىغ ئىردى ئۇزاردا خال.

مانا بۇ ئوخشىتىشنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىتابخان رابىيە نىڭ گۈزەللىكىگە چىن دىلىدىن قايىل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سەئىدىنىڭ ئىشق ـ ئىزتىراپلىرىنىڭ ھەقىقىلىكىگىمۇ گۇمانسىز قارايدۇ.

ئاپتور داستاندا يەنە تەقلىد قىلىش، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىنمۇ ئورۇنلۇق ۋە ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. ئۇ، رابىيە بىلەن سەئىدىنىڭ زامانىدىن، ئىجتىمائىي شارائىتتىن چەكلەن ئازابلىرىنىڭ سەۋەبىنى بېھىنىڭ تەبىئىي سېرىقلىقىغا تەقلىد قىلىش ۋە ئۇنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى زامان «چاگىلىرى»غا ئوخشىتىش ئارقىلىق زامانغا باغلاپ:

«كۆرۈكسىم بېھىنىڭ يۈزى بولدى زەرد②،
پەلەك گەردىشىدىن يۈزى بولدى گەرد»③.

دېسە، ئۇلارنىڭ ئۆلۈملىرىنىڭ سەۋەبلىرىنى قاغىنىڭ قارىلىقىغا تەقلىد قىلىش ئارقىلىق «ئەگەر زامان ئىسكەنجىسى بولمىغاندا ئىدى، قاغا ھەم ماتەمنىڭ قارا كىيىمىنى كىيىمگەن بولاتتى» دەيدۇ.

چۈ ماتەم لىباسىن كىيەر بولدى زاغ ④،
شىكەنجى ⑤ زاماندىن ئەمەستۇر پەراغ ⑥.

---

① نەۋرەس نىهال ـ ياش چوكانتال.
② زەرد ـ سېرىق.
③ گەرد ـ چاڭ ـ توزان.
④ زاغ ـ قاغا.
⑤ شىكەنجى ـ ئىسكەنجى.
⑥ پەراغ ـ خالى بولۇش.

ئاپتور ئارسلان ئۇستىدىكى داغنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبىنىمۇ زامانغا باغلايدۇ. ئۇ «زاماندىن كۆڭلى يارىلانمىغان بولسا، ئۇستىدىكى داغمۇ بولمايتتى» دېيىش ئارقىلىق، تەبىئىي ھادىسىگە چوڭقۇر ئىجتىمائىي رەڭ بېرىدۇ.

نىدىن ئارسلاننىڭ ئېرۇر جىسمى داغ،
ستەمكار① زاماندىن ئىمەس كۆڭلى ساغ.

مۇنداق تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل تەبىئىي ھادىسىلەرنىڭ تەبىئىي كۆرۈنۈشلىرىنى ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ھادىسىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرىگە تەدبىقلاش، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتقا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان قاراش لىرىنى ئوبرازلىق سۈرەتلەش سۆز سەنئەتكارلىقىدا كەمىدىن كەم تېپىلىدىغان بەدىئىي ماھارەتتۇر.

ئاپتور داستانىنىڭ تىلىغا شۇ قەدەر ئەھمىيەت بېرىپ پىششىقلاپ ئىشلىگەنىكى، ئۇنىڭدىكى بىرەرمۇ ئوي - پىكىرنى يالىڭاچ، ئابستراكت ھالدا ئۆتكۈزۈۋەتمىگەن، ھەتتا ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشەندۈرگۈچى بەدىئىي تىل بىلەن خىلىلا قىيىن بولغان، چوڭقۇر پەلسەپىۋى باغلىنىشقا ئىگە بولغان بەزى پىكىرلەرنىمۇ ئەدەبىياتنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە جانلىق ۋە ئوبرازلىق بايان قىلىشقا تىرىشقان.

---

① ستەمكار — زالىم، زۇلۇم قىلغۇچى.

چۇ گەردۇ ① بىزاھىر ② ئېرۇر نەۋ ئەرۇس ③،
بەسى زىپ ④ بىرلە قىلىبدۇر جۇلۇس ⑤.

كى خۇرشىد خاۋەر ⑥ يۈزى كۆز گۈسى،
قۇلاقىغە پەرۋىن ⑦ ئېرۇر ئۇنجۇسى ⑧.

كى زۇلپىغە ⑨ شانە بولۇبدۇر ھىلال ⑩،
كىيەر جامەسىن ⑪ ھەم ياشىل بىرلە ئال ⑫.

نەزەر ئەيلەر ھەر كىم دىلۇجان بىلە،
ئانى كەلتۈرەرگە كۆپ ئەرمان بىلە.

بەسى ئۆمىر ئىچرە قىلىپ ئىزتىراپ ⑬،
بولۇر زارۇ ھەيران يۈزىگە قاراپ.

ئۇشۇل بىخەرەد ⑭ كىم ئېرۇر ساددە، گۈل،
دېمەس نەۋ ئەرۇس ھەم بېرۇر ئاڭا قول.

---

① گەردۇن — ئاسمان، پەلەك.
② بىزاھىر — كۆرۈنۈشتە.
③ نەۋ ئەرۇس — ياش چوكان.
④ زىپ — زىبۇ - زىننەت.
⑤ جۇلۇس — ئولتۇرۇش.
⑥ خۇرشىد خاۋەر — پارلاق قۇياش.
⑦ پەرۋىن — ھوكەر يۇلتۇزى.
⑧ ئۇنجۇ — مارجان.
⑨ زۇلپى — چاچ.
⑩ ھىلال — ئاي.
⑪ جەماسىن — كىيىم - كېچەك.
⑫ ئال — ھال رەڭ.
⑬ ئىزتىراپ — ئالدىرىماق.
⑭ بىخەرەد — ئەقىلسىز.

بىلۇر مەۋسىمنى ① ئۇزاقتىن - ئۇزاق،
ۋە لېكىن تۇتارغە قويار ئول توزاق.

بەسا شەرتىن ئىشدۇركى ئەپسانەسىن،
ئەگەر قەسىد قىلسا ئانىك دانەسىن ②.

باشىن قەيد بىرلە گىرىپتار ئىتەر،
ئانى لەھۇ ③ بىرلە گىرىپتار ئىتەر.

ھالاك ئەتكۈسىدۇر ئانى ئاقىبەت،
قولىدا تۆكۈلگەي قانى ئاقىبەت.

ئاپتورنىك فېئودالىزم جەمئىيىتىنىك ماھىيىتىگە بولغان: «فېئودالىزم قارىماققا ساھىبجامال ياش چوكانداك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ماھىيىتىدىن ئالغاندا، جان ئالغۇچى ئەزرائىلدۇر. ئۇنىڭغا ھەرگىز ئۈمىد باغلاشقا، ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۈتۈشكە بولمايدۇ. ۋاپا، ياخشىلىق كۈتكەن ھامان ئۆلتۈرۈپ ھالاك قىلىدۇ» دېگەن مانا بۇ پەلسەپىۋى قاراشى ئابستراكت، بىر تەرىزدە ئەمەس، بەلكى گۈزەل تەسۋىرلەرنىك ياردىمى ئارقىلىق ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەنگەن بولۇپ، ئۇ ھەقىقەتەن كىشىدە يېقىملىق تۇيغۇ ۋە بەدىئىي تەسىرات پەيدا قىلىدۇ.

ئاپتور داستاننى خەلق تىلىغا يېقىن، ئاممىباب، چۈشىنىشلىك قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئوي - پىكرىنى ئىخچام، مەزمۇنلۇق، ئوبرازلىق ئىپادىلەشتە كۆپ رول ئوينىغان. مەسىلەن،

---

① مەۋسىمى — ۋاقتى. پەيت.
② دانەسىن — دان
③ لەھۇ — ئويۇن.

مېنى رازى قىلماق خۇدا ئەمرىدۇر،
ئاتا سۆزىنى تۇتماس كىشى غەمرىدۇر ①.

ياكى:

يېتەپتۇركى كىمگە جاھاندىن ۋەفا،
ۋەفا قىلسا سوڭرە قىلۇر مىك جەفا.

ئىلغار رېئالىزم بىلەن ئىجادىي رومانتىزمنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق قويۇق رومانتىك تۈس پەيدا قىلىش داستانىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىكىدۇر. ئاپتور ۋەقە ۋە ئوبرازلارنىڭ ھەممىسىنى رېئال تۇرمۇشتىن تاللىۋېلىپ، چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇنى ئەينى دەۋر ئۇچۇن روشەن ئومۇمىيلىققا ئىگە قىلغان بولسىمۇ، بىراق يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنە شۇ رېئال تۇرمۇش ئاساسىدا ئىجادىي رومانتىزملىق تەسۋىرلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ روھلىرىنى بىر-بىرىگە قوشۇش ئارقىلىق ئاخىرقى ھېسابتا مۇراد-مەقسەتلىرىگە يەتكەن قىلىپ كۆرسەتمىدۇ. نەتىجىدە، قويۇق پاجىئەلىك كەيپىيات بىلەن ئاخىرلاشقان بۇ ئەسەر كىتابخانلارنى بىردىنلا ئېچىنىش، روھسىزلىنىش تۇيغۇسىدىن قىساس ئېلىش، قارشى تۇرۇش، كۈرەش قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، ئۇلاردا غايەت زور ئىشەنچ، كۈچ-قۇدرەت، جاسارەت تۇرغۇزىدۇ.

قىلىپ ئاشقىنىڭ ئاياغىدا گۆر،
كى تۇپراق ئىچىدە نىھان بولدى ھۆر.
.....

① ئەمرى — زىيان.

لىتاك ۋاسىل ئولسا بەقادە ① ئىكاۋ،
دېدىم ئىككى ئانداغكى بولسا بىراۋ.

قىسقىسى، «رابىيە - سەئىدىن» داستانى مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى بەدىئىيلىك جەھەتتىن بولسۇن، يۇقىرى سەۋىيە بىلەن يارىتىلغان مۇھىم ئەدەبىي يادىكارلىقلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى كلاسسىك داستانچىلىقىمىزدىكى يۈكسەك چوققا دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ھېچبىر شائىر ياكى يازغۇچى ئۆزئەسەرلىرىنىڭ سيۇژېتىنى رېئال تۇرمۇشتىن تاللاپ، ئۇنى مۇنداق يۇقىرى ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەش ئارقىلىق فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى كىشى يىركەنگۈدەك دەرىجىدە ئېچىپ كۆرسىتەلىگىنى يوق. ئېچىپ كۆرسەتتى دېگەندىمۇ، ئۇنداق ياكى مۇنداق نۇقسانلاردىن خالى بولالمىدى. نىزارى «رابىيە - سەئىدىن» داستانى ئارقىلىق رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا يول ئېچىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، كېيىنكى ئەدەبىلەرنى ئۆلمەس بىر تېما بىلەن تەمىنلىدى. شائىر ئەھمەد زىيائى نىزارىنىڭ داستاندىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ سيۇژېتىنى ئاساس قىلغان ھالدا 1940 - 1941 - يىللار ئارىلىقىدا مۇزىكىلىق دراما «رابىيە - سەئىدىن»نى يېزىپ، سەھنىگە ئېلىپ چىقىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى پاش قىلىپ، خەلقنىڭ كۈرەش روھىغا ئىلھام بەردى. ئۇ يەنە رابىيە - سەئىدىن ۋەقەلىكىنى يېڭى سيۇژېتلار بىلەن بېيىتىپ، 1984 - يىلى 11 مىڭ مىسرالىق «رابىيە - سەئىدىن» داستانىنى يېزىپ چىقتى. ياش دراماتورگلاردىن مەمتىلى زۇنۇن، سەمەت دۇگايلى قاتارلىقلار نىزارى ياراتقان ئاشۇ داستان ۋەقەلىكىنى ئاساس قىلىپ، زىيائى دراممىسىدىن پايدىلىنىپ، 1982 - يىللىرى

① بەقا — مەڭگۈلۈك، ئۇ دۇنيا.

«رابىيە ـ سەئدىن»نى ئوپېرا شەكلىدە يېڭىباشتىن يېزىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى زور دەرىجىدە بېيىتتى. شۇنداق قىلىپ، نىزارى ياراتقان رابىيە ـ سەئدىن ۋەقەلىكى باشقىلارنىڭ ئەنە شۇنداق قايتا ـ قايتا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىشى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى «غېرىب ـ سەنەم»، «تاھىر ـ زوھرا»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن» سىيۇژېتىغا ئوخشاش، ئەنئەنىۋى سىيۇژېتقا ئايلىنىپ، بۇگۈنكى كۈندە يازغۇچىلارنىمۇ ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىدىغان، بۇ ئاساستا يارىتىلغان ھەر قانداق ئەسەرنىمۇ خەلق ئاممىسى ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان، كۆرۈدىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرگە ئايلىنىپ قالدى. نىزارى ياراتقان «رابىيە ـ سەئدىن» داستانى ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق يۇكسەكلىكى بىلەن مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ.

6. زادۇل نىجاد

زادۇل نىجاد ــ شائىرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، دىنىي قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ قاچان، قەيەردە يېزىلغانلىقى نامەلۇم. ئەمما ئەسەر ئاخىرىدىكى شائىر تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان:

«بۇرەڭ سۆز دېمەكلىك پەقىرغە نەھەد،
چۇ ئەمىر ئەيلەبان شاھى قىلدى مەدەد.
يېتىپ ئەمرى ئالى مېنى زارىغە،
قەلەم توسۇنى ① تۇشتى رەفتارىغە ②.

① توسۇن ــ ئات.
② رەفتار ــ مېڭىش ـ يۈرۈش.

دېدى: جەمئىي قىلغىل سوئالىڭ جاۋاب،
ئانىڭ زەمىنىدا بارچە تاپسۇن ساۋاب.
بۇ ئەمرى ئەزىمدىن بولۇپ مۇنفەئىل ③،
تەرەددۇت ئىلە ئانچە بولدۇم خىجىل.»

دېگەن مىسرالارغا قاراپ، ئۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى بىرەر مۇ-
كۇمراننىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغانلىقىنى بىلۈپلىشقا بولىدۇ.
«زادۇل نىجاد» ھەرخىل نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىنمەكتە.
مەسىلەن، «زادۇل نىجاد» (قۇتۇلۇش ئۇزۇقلىرى)، «دەھرئول
نىجاد» (قۇتۇلۇش دۇنياسى)، «دۇرئول نىجاد» (قۇتۇلۇش دۇر-
لىرى) دېگەندەك.

تەتقىقاتچىلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە قارىغاندا، شائىر بۇ
ئەسىرنى بىرقانچە قېتىم قايتا ئىشلەش جەريانىدا نامىلىرىنى
ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن. شائىر كۇللىياتىنىڭ س س س ر
پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد
بۆلۈمى قول يازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان نادىر نۇسخىسىدا
«زادۇل نىجاد» دېيىلگەن. دەلىلچىلەر بۇ شائىرنىڭ ئۆز قولىدا
كۆچۈرگەن نۇسخا، شۇنداقلا شائىر بۇنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى
يىللىرىدا كۆچۈرگەن، مۇشۇنى ھېسابقا ئالغاندا «زادۇل نىجاد»
نى ئاخىرقى نۇسخا دەپ ھېسابلاشقا ئاساس بارىدەك تۇرىدۇ،
دەپ قاراشماقتا.

بۇ ئەسەر ھەمدۇسانانى مەزمۇن قىلغان 12 مىسرالىق
بىر مۇقەددىمە، شائىرنىڭ كىتابىنى يېزىشتىكى مۇددىئا مەقسەتلە-
رىنى ئىزھار قىلىدىغان سەككىز قۇر نەسىر، 54 مىسرادىن جەم-
لەنگەن بىر خاتىمە، مۇدبىر خۇدبىن بىلەن مۇقبىل رۇشەندىلە-
نىڭ مۇنازىرىسىگە بېغىشلانغان 693 قۇر نەسىر، 1319 مىسرادىن

③ مۇنفەئىل — تەسىرلەنگۈچى.

تەركىب تاپقان بىر ئاساسىي گەۋدە قىسمىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا دىئالوگنى ۋاسىتە قىلغان ھالدا سوئال-جاۋاب ئۇسۇلىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىش ئارقىلىق ئوزۇنىڭ تەبىئەت-ئالەم، ھايات، ئىنسان، تۇرمۇش، دىنىي ئېتىقاد، تائەت-ئىبادەت، ئەدەب-ئەخلاق، ھۇنەر-كەسىپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، ھاكىمىيەت، قانۇن (شەرىئەت)، بەخت-سائادەت، ئىنسانىي خىسلەت... كە ئوخشاش بىر قاتار مەسىلىلەر ئۇستىدە بىر مۇنچە ئىجابىي پىكىر-مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قىزغىن ۋەز-نەسىھەت قىلىدۇ. كىتاب بۇ جەھەتتىن قاراخانىلار دەۋرىنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئەربابى، بۇيۇك مۇتەپپەككۇر پەيلاسوپ ئالىم ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» داستانىغا ئاساسەن ئوخشىپ كېتىدۇ.

ئەسەر ماۋزۇلۇق مۇددىر خۇدبىنىڭ خاۋزۇلۇق مۇقەددىمە رۇشەندىلغا بولغان ھەسەتخورلۇقىدىن باشلىنىدۇ.

مۇددىر خۇدبىن ئەسلىدىن ئۆتۈپ كەتكەن زالىم، ئوچىغا چىققان ھېيلىگەر، دىيانەتسىز، ئىچى تار، ھەسەتخور، ئاچكۆز، ھاكاۋۇر، ماختانچاق، مەنمەنچى بىر كىشى بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ ماۋزۇلان ئىلىدە ھېچكىشىگە تەڭ قىلمايدۇ. ئۇ ھەتتا «دۇنيادا ئەرلىك خىسلىتىگە لايىق كىشى بىر مەن»، «مەندىن بەستە چۇشىدىغان ئادەم يەر يۈزىدە تېپىلمايدۇ» — دەپ لاپ ئۇرۇپ يۈرگەچكە، كۇنلەرنىڭ بىرىدە خاۋزۇلاندا «ئادالەتتە نوشىرۋاندىنمۇ كەمتەر»، «ساخاۋەتتە ھاتەمدىنمۇ ئۇستۇن»، «ساۋلامەتلىك ۋە ساغلاملىقتا، ئەقىل-پاراسەتتە پلاتوندىن ئىشىپ چۇشىدىغان»، «مۇلايىملىق، ياۋاشلىق، راستچىللىقتا سۇقراتنى بەستە چۇشىدىغان» بىلىملىك، تەقۋادار، خۇش خۇي، مۇقبۇل رۇشەندىل ئىنسانلىك بىر فازىل كىشىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، ھەسەتچىلىكى قاتتىق قوزغىلىدۇ. ئۇ مۇقبۇل رۇشەندىلنى يېڭىش ۋە

ئۆزىگە بوي ئەگدۇرۇش ئۈچۈن ماۋزەندىن خاوزەنگە يۈزلۈش قىلىپ، مۇقبۇل رۇشەندىلىنى ئىزدەپ تەپسىپ، ئۇنىڭ بىلەن تەبىئىيەت، ھايات، ئىنسان، تۇرمۇش، ئەدەب-ئەخلاق، ھاكىمىيەت ھەققىي ئېتىقاد، شەرىئەت، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قاتارلىق مەسىلىلەردە بىر مەيدان كەسكىن مۇنازىرە جېكىي ئېلىپ بارىدۇ.

مۇدبىر خۇدبەن تەبىئەت ھادىسىلىرىنى مەزمۇن قىلغان مونداق بىر تېپىشماقنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇقبۇل رۇشەندىلىك نىڭ جاۋاب بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ:

مدۇر ئەجدەرى ① دەھرىدۇر② ئاڭا كاخ③
بىتۈبدۇر ئانا سۇر ④ بىلە تۆت شاخ.
چۈھەر شاخىغە مىندى توقسان جۈۋان،
كى ھەرقايسى بەش گۈل تاپىپ شادىمان.
بۇسۆزنىڭ جاۋابىغە موھتاجمەن،
داغى تويمادىم سۆزىگە، ئاچمەن.

مۇقبۇل رۇشەندىل ئۇنىڭغا: «ئى ساددە ئى پەرزە گۈفتار ⑤ ۋە ئى لادە ئى مەككار، ئىبرەنلىك دائىرىسىدىن بۇرۇن سەن، نەفسىن ھەۋا قەفەسىدە تۇتقۇنسەن، ئىشتىكىلىكى: ئەجدەردىن مۇرات — بىر يىلدۇر، دەھرىدىن مۇرات — ئالەمدۇر. كاخ دېگەن ئايۋاندۇر، يىلنىڭ ئۆتمەكلىكى بۇ ئالەمدە مەشھۇردۇر، يىلغا بۇ

① ئەجدەر — ئەجدىھا.
② دەھرى — زامان، ئالەم.
③ كاخ — ئايۋان.
④ ئانا سۇر — ئوت، سۇ، تۇپراق، ھاۋا قاتارلىق تۆت مادىدا.
⑤ پەرزە گۈفتار — يالغانچى.

ئالەمنى ئايۇان قىلدى، تۆت ئانا سۈرشاھى دېگەننى تۆت پەسىل سىلدۇر، ھەر پەسىل ئۈچ ئايدىن توقسان كۈندۇر، بۇ توقسان جۈۋان دېگەنگە ئىشارەتتۇر. بەش گۈلدىن مۇرات ــ بەش ۋاخ نامازدۇر» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

مۇدىر خۇدىن ئۆز سوئالىغا قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب ئالغان بولسىمۇ، ئەمما مۇقبۇل رۇشەندىلغا قايىل بولماستىن، سوئال سوراشنى يەنە داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇ مال ـ دۇنيانىڭ ماھىيىتى بىلەن ئىنسانىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھېرىسمەنلىكى مەزمۇن قىلىنغان مۇنداق بىر سوئالنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ياتار يول ئۈستىدە ئىككى باشلىق يىلان،
زەھەر سالغۇسىدۇر يولۇققان زامان.
كىشى قاچمىغاي نىش ① ئىلە زەھرىدىن،
تەئەججۈپ بۇكىم قورقمىغاي قەھرىدىن.
مىسالنى بىزگە ئايان ئەيلەڭىز،
زەمىرىنى ② بۇدەم بايان ئەيلەڭىز.

مۇقبۇل رۇشەندىل بۇنىڭغا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىدۇ: «ئەي مۇدىرى خۇدىن! ئاگاھ ۋە دانا بولغىلكىم، يول ئۆزرە ياتقان يىلاندىن مۇراد دۇنيادۇر. دۇنيا دېگەن زەھەرلىك يىلاندۇر. ئىنسانغا ھەرقانچە زەھەرنى سېلىپ نىش ئۇرسا، يەنە دۇنيادىن يانماي تەلەپ قىلغۇسىدۇر. ھەرقانچە فەرىپتە قىلىپ، ھالاكەتكە يەتكۈزسە، يەنە مۇھەببەت بىلەن ئىستەگۈسىدۇر ...

ئەي مۇدىرى خۇدىن، ئىشتىكىلكى، دۇنيا شېرىن دۇشمەندۇر. ئەگەر قولغا كەلسە خەيرى ـ ئىھسان بولىدا سەرپ ئەيلەپ

---

① نىش ــ زەھەر، تىكەن.
② زەمىر ــ يۈرەك، كۆڭۈل، دىل.

خۇدايىتائالا ئەمىر، قىلغاننى بىلىمەيدۇ قىلىپ، خەيرلىك ئىشلارغا بەرسە، ئەسەل بولمۇسىدۇر. ئەگەر خۇدايىتائالانىڭ بۇيرۇغان جايىغە سەرىن قىلماسە ۋە ھارامۇ شوبھەدىن جەمئ قىلماقتىن پاك تۇتماسە، يىلان بولۇپ، گەردەنغە ئورالسىپ، ئەبەدىلىمەبەت زەھەر سالغۇسىدۇر.»

مۇدبىرى خۇدبىن مۇقبۇل رۇشەندىلنى باشقا تەرەپتىن سىنماق ئۈچۈن ئۆز سوئالىنى ھاكىمىيەت تەرىپىگە قارىتىپ مۇنداق دەيدۇ:

نىدۇر شاھلىقنى تەباھ ① ئەيلىگەي،
كىي نوقسى ② ئانىڭ ئىززۇجاھ ③ ئەيلىگەي.

نى ئىشتىن يېتەر شاھلىقە خەلەل ④،
قىلىڭ ئەمدى بىزگە بۇ مۇشكۈلنى ھەل.

مۇقبۇل رۇشەندىل بۇ سوئالغا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىدۇ:

دېدى: تۆتتىن شاھقا نۇقسان يېتەر،
مۇنى بىلمەسە ئابرويى كېتەر.
بىرى زالىم ئولسا ئەمرى ئانىڭ،
بىرى خائىن ئولسا دەبىرى ⑤ ئانىڭ.
ۋەزىرى ئانىڭ چۈنكى غەپلەتتەدۇر،
ئەسىرى ئانىڭ زۇلمى كۆلپەتتەدۇر.

---

① تەباھ ــ چۈشكۈنلۈك، بۇزۇلۇش.
② نوقسى ــ نۇقسانى، كاساپىتى.
③ ئىززۇجاھ ــ ئىززەت ــ ھۆرمىتى، ئەمەل، مەنسەپ.
④ خەلەل ــ دەخلى، توسقۇنلۇق.
⑤ دەبىرى ــ ئەگەشكۈچىسى.

ئەگەر قىلمىسا شاھى ئاگاھلىق،
قىلالماس جاھان ئەھلىگە شاھلىق.

مۇدبىرى خۇدبىن بۇ توغرىدىكى سوئالنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، مۇنداق دەيدۇ:

دېدى: قايسىدۇركى ياماندىن يامان،
ئانىڭدىن يېتەر دەھر ئېلىگە زىيان.
ئانىڭ دەردىدىن بارچە قان يىغلىغاي،
كى ئەقلى، دىلى، بەلكى جان يىغلىغاي.

مۇقبىۇل رۇشەندىل بۇ سوئالغا:

«بۇ دېۋاندا تۇرغان ئەمەلدارۇر.
قەلەم بىرلە ئەلگە جاپاكاردۇر.
كېرەك ئولسا بىر ئانى ئون يازغۇچى،
قەلەم نەۋكىدە ئەلنى ئازغۇرغۇچى.
بىراۋ مالىنى ئالسا بەيئەت بىلە،
قالۇر ئول كىشى داغۇ ھەسرەت بىلە.
ياماندۇر ياماندىن، پەلىدىن - پەلىد،
كى يوق زاتىدا ياخشىلىقتىن ئۈمىد»

دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

مۇدبىرى خۇدبىنىڭ سوئالى شەرىئەت ئۈستىگە كۆچىدۇ. ئۇ مۇقبىۇل رۇشەندىلدىن:

«دىگىل شەرىئىتىنىڭ ئوغرىسى كىم ئېرۇر،
مۇنى ئاڭلىماق بىزگە تەئلىم ئېرۇر.
شەرىئەت بىناسىن خاراب ئەتكۈچى،
ئۆزىنىڭ جانىغە ئازاب ئەتكۈچى»

دەپ سورايدۇ. مۇقبىۇل رۇشەندىل بۇ سوئالغا:

«كىم ئول قازىدۇر نەپسى چۈن رىشۋەخار ①،
قىلىپ مۇپتى ② شەرئىنى ئېتىبار.
دەرەم ③ بىرلە ئول ھەقنى ناھەقنى قىلۇر،
كۆرۈپ سېمىنى ④ ھۆكمى مۇتلەق قىلۇر.

دەرەم يوق كىشىنىڭ سۆزى ئۆتمىگەي،
پەقىر، ناتىۋان ھالىغە يەتمىگەي.
شەرىئەتتە مۇپتى قازى ئەمەس،
بۇلاردىن خۇدا ئەسلا رازى ئەمەس».

دەپ جاۋاب بېرىدۇ.
دېمەك، مۇنازىرە مۇشۇ ئۇسۇلدا داۋاملىشىدۇ. مۇقبۇل رۇ-
شەنىدىل مۇدىرى خۇدىمىنىڭ وو سوئالىغا تولۇق، قانائەتلەنەر-
لىك ھالدا جاۋاب بېرىپ، مۇدىرى خۇدىمىنى قايىل قىلىدۇ.
مۇدىرى خۇدىمىن ئاخىرىدا:

«كۆڭۈلدە بارىنى سوئال ئەيلەدىم،
جاۋابىن كەمايەنبەغى ⑤ ئاڭلادىم.
ئەقىدەم تۇزەلدىيۇ، كەتتى گۇمان،
مېنى سىدقىغە ⑥ ئەيلەگىل تەۋ ئامان ⑦.
چۇ مەن ئەيلەدىم بىرى كەم يۇز سوئال.

---

① رىشۋەخار — نەپسى ئۈچۈن بۇزۇقلۇق قىلغۇچى، يامان ئىشلارنى قىلغۇچى.
② مۇپتى — پەتىۋا يازغۇچى.
③ دەرەم — ئاقچا، پۇل.
④ سېمىنى — پۇل، مال - مۈلۈك (پارا ئۈچۈن بېرىلىدىغان پۇل).
⑤ كەمايەنبەغى — لايىق، مۇۋاپىق.
⑥ سىدىق — خۇدانىڭ ئىسمى بولۇپ، سادىق، ساداقەتمەن دېگەن مەنىدە.
⑦ تەۋ ئامان — خاتىرجەم.

قىلىپ ئانى شەرھە، بولماي مالال.
سۆزۈم كەجلىكى ① ئۆيرۈلۈپ بولدى تۈز،
بۇ پەر ئالدىدا قالمىدى مەندە يۈز.
سۆزلىمىدىن ماڭا يەتتى شەرمەندىلىك،
خىجالەتتە يەتتى سەر ئەڤكەندەلىك ②.
مەنىڭ ③ ئەيلەگىنىز بارچە ئۆتكەن خاتا،
تىلەك بىزدىن ئولغايكى سىزدىن ئەتا.
قىلىپ تەۋبە ئەمدى بۇ ئىنكارىغە،
ئۇلاندىمكى سىزدەك ئەزىز يارىغە.»

دەپ ئۆزىنىڭ تەنتەكلىكىگە تەن بېرىپ، مۇقبۇل رۇشەندىلىنى ئۇستاز تۇتىدۇ.

بۇ يەردە مەسىلە ناھايىتى روشەنكى، ئاپتورنىڭ ھەل قىلماقچى بولغىنى مۇقبۇل رۇشەندىلدەك ئىنسانىي خىسلەت، ئەقىل - پاراسەت، ئىلىم - مەرىپەت، تەقۋادارلىقتا تولۇپ يېتىلگەن بىر غايىۋى شەخسنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، كىشىلەرگە ئۆگىنىش ئۈلگىسى تىكلەپ بېرىش ئەمەس، ياكى مۇدىرى خۇدىبىندىن ئىبارەت ھاكاۋۇر، مەنمەنچى، جاھىل شەخسنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى توغرا يولغا باشلاش، مۇسۇلمانچىلىق، ئادەمگەرچىلىك خىسلەتلىرىنى ئۆگىتىشمۇ ئەمەس ۋە ياكى بولمىسا كىشىلەرگە بۇ توغرىلىق پەند — نەسىھەت قىلىشمۇ ئەمەس، ئەكسىچە مۇھىمى بۇ ئىككى شەخسنىڭ مۇنازىرىسى ئارقىلىق ئەينى دەۋر جەمئىيىتىدە ساقلىنىۋاتقان ھەر خىل نۇقسانلارنى پاش قىلىش، ھۆكۈمرانلارغا تەسىر كۆرسىتىش يولى بىلەن رېئال جەمئىيەت

---

① كەج — جاھىل، ئەگرى.
② سەر ئەڤكەندە — بېشى تۆۋەن.
③ مەنىڭ — كەچۈرۈش، ئەپۇ قىلىش.

تۇزۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش، ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت.

شائىر ياشىغان دەۋر خۇددى «زادۇل نەجاد» دا پاش قىلىپ كۆرسىتىلگىنىدەك، قانۇن (شەرىئەت) بۇزۇلۇپ، باشباشتاقلىق باش كۆتۈرگەن، ئەدلۇ-ئادالەت يوقىلىپ، ساختىپەزلىك، مەككارلىق، كاززاپلىق، ئالدامچىلىق ئەۋج ئالغان، ھۈنەر، سودا-تىجارەت ساختىلاشقان، ئەمەلدارلار، قازى-قۇززاتلار، موللىلارمۇ چىرىكلىشىپ، نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلىپ كەتكەن، ئازغىنە مەنپەئەتنى دەپ يالغاننى راست قىلىپ يازىدىغان شەرىئەت ھۆكمىنى بۇزۇپ، يالغاندىن پەتىۋا چىقىرىدىغان بولۇۋالغان، مال-دۇنياغا بولغان ھېرىسمەنلىك ئارقىسىدا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق، مېھىر-شەپقەت، ساخاۋەت، مۇرۇۋۋەتچىلىك پۈتۈنلەي كۆتۈرۈلۈپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئاداۋەت، ھەسەت، پىتنە، دۇشمەنلىك كەيپىياتى ئىگىلىگەن، پۇلدار بايلار، يەر ئىگىلىرى پۇل مالنىڭ كۆچىدە ھاكاۋۇرلىشىپ، كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمايدىغان، كەمبەغەللەر بولسا يوقسۇزلۇق، موھتاجلىقتا جان سىغدۇرۇشقا ئامالسىز قالغان بىر ۋەزىيەتتىكى بۇزۇلغان جەمئىيەت بولغاچقا، بۇنى ئەينى دەۋرنىڭ ھۆكۈمدارىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلغان. بىراق ئۇنى بۇ ھۆكۈمدار جەمئىيەت تۇزۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى شەرىئەت ھۆكمىنى تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنى شەرىئەتكە دەۋەت قىلىش يولى بىلەن تۇزەتمەكچى بولغان. شۇڭا شائىر نەزارىنى مۇشۇنداق مەزمۇندىكى بىر كىتاب يېزىشقا تەشەببۇس قىلغان. شائىر نەزارى بۇ كىتابتا ھۆكۈمرانىنىڭ ھۆكمىگە ئاساسەن شەرىئەت ھۆكمىنى گەرچە خېلى كەڭ دائىرىدە شەرھىلەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىلەن ئىچ-ئىچىدىن سېسىپ، چاك-چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتكەن بۇ فېئودالىق جەمئىيەتنى ئوڭشاشقا كۆزى يەتمىگەنلىكتىن، بار كۈچى بىلەن ھەممە سېسىقچىلىقلارنى چۈ-

ۋۇپ، تاشلاپ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ جەمئىيەتنى، ئىسلاھ قىلىش ئۆزگەرتىش ھەققىدىكى غايىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

شائىرنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان فېئودالىق جەمئىيەتكە پۈتۈن قەھر - غەزىپى بىلەن نارازىلىق بىلدۈرۈپ يازغان ئۆۋەندىكى مىسرالىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ:

زامان ئاخىرىدا بۇلار توتتى ئەۋج،
بۇلاردىن ئۇرۇپ كەزەپ دەريانى مەۋج.
تەكەببۇر ھاۋاسىدا پەرۋاز ئېتەر،
تەخەللۇپ ① راۋايەتنى ئاغاز ② ئېتەر،
چۈ فەردا ③ بۇلار ھالىغە ۋاي - ۋاي.
ھارامنى يېگەن كامىغە ④ ۋاي - ۋاي،
ئاچىلغان تەمەئ ئۆزىگە ۋاي - ۋاي.
ساچىلغان رىيا سۆزىگە ۋاي - ۋاي،
شەرىئەتنى بۇزغانىغە ۋاي - ۋاي.
تەمەئ بىرلە سورغانىغە ۋاي - ۋاي،
.....
ئىچىم تولدى ئەندۇھ ⑤ زەردابىغە،
سەرشىك ⑥ ئۆرۈلۈپ ئەھدى خۇنابىغە ⑦.

---

① تەخەللۇپ — دوراش، تەخەللۇس قىلىش.
② ئاغاز — باشلاش.
③ فەردا — ئەرتە، كېلەچەك، تاكى.
④ كامى — مەقسىتى، ئىنتىلىشى.
⑤ ئەندۇھ — غەم - قايغۇ.
⑥ سەرشىك — كۆز يېشى.
⑦ خۇناب — زەردەك قان.

ئايا سافىيا، زارۇ ئۇفتادە ① مەن،
فەنا دەيردە ② تالىبى بادە مەن.
كىرەم ئەيلەبان بادە مەرشادى ③ قىل،
ئۆزۈڭگە بۇ ئۇفتادەنى يارى قىل.
پاناھ مەنزىلىدىن ئۆزۈلدى ئۈمىد،
جاھان كارىغە يوق ئىكەن ئېتەمەد ④.
ۋاپاسىز جاھاندىن ۋاپا كۆرمەدىم،
بەقاسىز زاماندىن بەقا كۆرمەدىم.
ئايا ساقىيا راھى تەھقىقى ⑤ بەر،
ئانىڭ كەيپىدە دىلغە تەسدىق بەر.
ئىزارى جاھان ئىچرە زارۇ نىزار،
مۇھەببەت مەيىگە ئېرۇر ئىنتىزار.

دېمەك، «زادۇل - مىجاد» دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئىلغار تەرىپىگە ۋەكىللىك قىلغان ئاساستا، خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - تەلەپلىرىنى بەدىئىي يول بىلەن ئىنكاس قىلغان، شۇنداقلا شائىرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، دىنىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرگەن يۇقىرى سەۋىيەلىك بەدىئىي ئەسەر بولۇپ، ئۇ يالغۇز شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىنى، پەلسەپىۋى ئىدىيەسىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، شۇنداقلا ئەينى زامان جەمئىيەت كەيپىياتىنى چۈشىنىشتىمۇ بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

---

① ئۇفتادە — دەرتلىك.
② فەنا دەيرى — يوقلۇق مەيخانىسى، جاھان مەيخانىسى.
③ مەرشاد — شاد - خۇرام.
④ ئېتەمەد — ئۈمىد، ئىشەنچ.
⑤ تەھقىق — ھەقىقىي، چوقۇم.

بۇ ئەسەر يېزىلىش جەھەتتە كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ مۇ-
ھاكىمە بىلەن لىرىكىنى، ئەسىر بىلەن ئەزمىنى ئاربىلاشتۇرۇپ
قوللىنىشتەك ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىجادىي
ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق تېخىمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ
ئۆزىگە خاس يېڭى بىر ئۇسلۇب ياراتقان. بۇ مەسىلە ئەسەرنىڭ
بەدىئىي ئۇتۇقى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

7. «چاھار دەرۋىش»

تالانتلىق شائىر نىزارىنىڭ ئۆزى بىلەن زامانداش شائىر
نورۇز ئاخۇن زىيائى بىلەن بىرلىكتە يازغان مەشھۇر ئەسىرى —
«چاھار دەرۋىش» (تۆت دەرۋىش) ئۇنىڭ قىممەتلىك ميراسلىرى
ئىچىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە.

بۇ داستاننىڭ قول يازما نۇسخىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-
تونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ئاساسەن تولۇقسىز بىلەن (2-
دەرۋىشنىڭ سەرگۈزەشتە بايانى بىلەن پادىشاھ ئازادە بەختىنىڭ
خوجا سەكپەرەس سەرگۈزەشتىسى ھەققىدىكى دەرۋىشلەرگە قىل-
غان بايانىنىڭ بىرنەچچە بېتى يوقالغان) ساقلانغان.

داستاننى نىزارى بىلەن زىيائى بىرلىكتە يازغان دېگەن
مەسىلىگە كەلسەك، داستاننىڭ مۇقەددىمىسىگە يەنى بىرىنچى،
ئىككىنچى دەرۋىشلەرنىڭ ھېكايىسىگە ۋە خاتىمىسىگە تەخەللۇس
بېرىلمىگەن. ئەمما ئۈچىنچى دەرۋىشنىڭ ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىغا
نىزارى دەپ تەخەللۇس بېرىلگەن. خوجا سەكپەرەس
ھېكايىسى بىلەن تۆتىنچى دەرۋىشنىڭ ھېكايىسىنىڭ
ئاخىرىغا زىيائى دەپ تەخەللۇس بېرىلگەن.

«چاھار دەرۋىش» XIV ئەسىردە ھىندىستاندا ياشىغان ياز-
غۇچى ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى تەرىپىدىن پارس تىلىدا ئەس-

ردي يول بىلەن يېزىلغان چوڭ ھەجىملىك داستان بولۇپ، بۇ داستان كېيىمن خوتەنده تۇركىي تىلغا تەرجىمه قىلىنغان، ئۇنى تۇركىي تىلغا تەرجىمه قىلغۇچىنىڭ ئىسمى، ئەسەرنىڭ تەرجىمه قىلىنغان ۋاقتى ھازىرغىچه نامەلۇم.

ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ساقلىنىۋاتقان مىراسلىرى ئىچىده بۇ داستان خېلى كۆپ سالماقنى، يەنى 210 بەتنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، شائىرنىڭ «چاھار دەرۋىش» ھېكايىلىرىنى نەزمىلەشتۈرۈشته خېلى كۆپ ۋاقىتنى ۋە ئەقلىي كۈچىنى سەرپ قىلغان.

شائىر نىزارى ئۆزىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ماھىرلىقى، قابىلىيىتى ئارقىلىق پۈتۈن ۋەقەلىكنى شېئىرىي تىل بىلەن جانلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئەسەرنىڭ تىلى ناھايىتى ئاددىي، چۈشىنىشلىك بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىمىزغا باب كېلىدۇ. بىز ئەسەرنىڭ تىلىنى تەكشۈرسەك، قەشقەر شىۋىسىده يېزىلغانلىقى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ.

داستان — ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئىجابىي تەسىرگە، ئۇيغۇر تىلى ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. نىزارىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىۋالدىڭلار؟
2. نىزارىنىڭ قانداق ئەسەرلىرى بار؟
3. نىزارى نەۋائىنىڭ ئىجادىيىتىگە قايسى تەرەپلەردىن ۋارىسلىق قىلغان؟ مىسالىلار ئارقىلىق سۆزلەپ بېرىڭلار.
4. نىزارى داستانلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

5. نەۋائىنىڭ «پەرھاد-شېرىن» داستانى بىلەن نىزارى-نىڭ «پەرھاد-شېرىن» داستانىدىكى ئوخشاشلىقلار ۋە پەرقلەر ھەققىدە سۆزلەپ بېرىڭلار.

6. «پەرھاد-شېرىن» داستانىنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىكىنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

7. «پەرھاد-شېرىن» داستانىنى نېمە ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئارىسىدا سەييارە ھېكايىگە ئايلىنىپ كەتكەن دەيمىز؟

8. «لەيلى-مەجنۇن» داستانىنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىكىنى بايان قىلىپ بېرىڭلار.

9. لەيلى ۋە مەجنۇن ئوبرازلىرىنى تەھلىل قىلىڭلار.

10. «مەھزۇن-گۈلنىسا» داستانى ھەققىدە تەسىراتىڭلارنى سۆزلەڭلار.

11. نىزارى نېمە ئۈچۈن «رابىيە-سەئىدىن» داستانىدا يېڭىلىق ياراتتى دەيمىز؟ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭلار.

12. «رابىيە-سەئىدىن» داستانىنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىكىنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

13. رابىيە ۋە سەئىدىن ئوبرازلىرىنى تەھلىل قىلىڭلار.

14. جابىر بىلەن ياقۇپ ئوبرازلىرىنى تەھلىل قىلىڭلار.

15. «رابىيە-سەئىدىن» داستانىنىڭ بەدىئىيلىكى ھەققىدە چۈشەنچەڭلارنى سۆزلەڭلار.

16. «زادۇل نىجاد» ھەققىدە چۈشەنچەڭلارنى قىسقىچە سۆزلەپ بېرىڭلار.

17. مۇدبىر خۇدبىن ۋە مۇقبىل رۇشەندىل ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭلار.

18. «چاھار دەرۋىش» ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىۋالدىڭلار؟

XVI باب. نوروزاخۇن كاتىپ زىيائى

§1. نوروزاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ ھاياتى

نوروزاخۇن كاتىپ زىيائى XIX ئەسىردە قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، كۆزگە كۆرۈنگەن تالانتلىق شائىرلىرىمىزدىن بىرىدۇر.

نوروزاخۇن كاتىپ زىيائى ئاتاقلىق يازغۇچى - شائىرلاردىن ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردى نازىم (غېرىبى) قاتارلىقلار بىلەن زامانداش بولۇپ، ياشلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان.

شائىر نوروزاخۇن كاتىپ زىيائى زوھۇرىدىن ھېكمىيەگ قەشقەرنى ئىدارە قىلغان مەزگىللەردە، ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردى نازىم (غېرىبى)، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى قاتارلىق ئىلىم ئەھللىرى بىلەن بىر قاتاردا دىۋانخانا (كاتىبات ئىشخانىسى) غا ئىشقا قويۇلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ جامائەتچىلىككە نوروزاخۇن كاتىپ دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلغان، «زىيائى» نى بولسا شائىر ئۆزىنگە تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن. زوھۇرىدىن ھېكمىيەگ ھۇزۇرىدا كاتىپلىق قىلىش شائىر نوروزاخۇن كاتىپ زىيائىنى ئابدۇرېھىم نىزارى قاتارلىق تالانتلىق شائىرلار بىلەن دائىملىق ئۇچرىشىپ تۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى.

نوروزاخۇن كاتىپ زىيائى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى ۋە قەلەمدىشى ئىدى. شۇڭلاشقا نىزارى «غېرىب ئەر ھېكايىتى» نىڭ خاتىمىسىدە:

زىيائى لەقەب بار ئىدى دىلپسەندە،
مۇساھىب① بولۇپ بىزگە ئول دەرمەندە②.

دەپ يازغان. نىزارىنىڭ يۇقىرىقى مىسرالىرىدىن، بىر تەرەپتىن، نىزارى بىلەن زىيائىنىڭ يېقىن دوست ئىكەنلىكىنى بىلسەك، يەنە بىر تەرەپتىن، زىيائىنىڭ دەردىمەن بولغانلىقىنى بىلىمىز.

نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى ياشىغان ۋاقىتلاردا قەشقەرنىڭ مەدەنىي ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردىكى قەشقەرنىڭ ھاكىمى بولغان زوھۇرىدىن ھېكمىيەگ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشتە بىر قاتار ياخشى چارە - تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان كاتىبات ئىشخانىسى تەشكىللىدى. ئۇ ئەينى زاماندىكى ھۆكۈمرانلار تەيىنقىسى ئىچىدە ئىلىم - مەرىپەت سۆيىدىغان ۋە ئىلىم ئەھلىگە ئېتىبار بېرىدىغان بىر كىشى بولغاچقا، قول ئاستىدىكى ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللانغۇچى قابىلىيەتلىك كىشىلەرگە ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، ئۇلارنى ئىلمىي ئىجادىيەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا رىغبەتلەندۈردى ۋە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. شۇڭلاشقا ئۇ ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇزاخۇن زىيائى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، تۇردى نازىم (غېرىبى) قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق يازغۇچى - شائىرلىرى، ئىلىم - پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە داڭلىق ئالىملارنى ۋە ئۇستا سازەندىلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، ئۇلارغا ئۆز سارىيىدا خىزمەت ۋە ئىمتىياز بەردى. ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشتە ئۇلاردىن پىكىر - مەسلىھەتلەر ئالدى.

---

① مۇساھىب — ھەمراھ، بىللە مۇڭداشقۇچى، سۆھبەتداش.
② دەرمەند (دەرماندە) — ھەيران، ئىچىن بىر ئىھۋالدا قالغان.

زوھۇرىدىن ھېكمەتكە ساريىدا ئىلمىي سۆھبەتلەر ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، دىن - شەرئىەت ئىلمى، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، ھېساب، ئىلمىي تىبابەت، ئىلمىي مەنتىق ۋە ئىلمىي ھال قاتارلىق ھەرقايسى پەنلەر بويىچە قىزغىن مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىلاتتى.

يۇقىرىقى ئەھۋاللار قەشقەر رايونىدا ئىلىم - پەن، ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ، مەدەنىي ھاياتتا بىر مەزگىل گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

شائىر نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى مانا مۇشۇنداق گۈللەنگەن مەدەنىي مۇھىتتا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بولۇپمۇ ئۇ ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچراپ، ئىجادىيەت جەھەتتە تېز ئالغا بېسىپ، مول مىراسلارنى قالدۇردى.

ئەپسۇسكى، شائىر نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بىز پەقەت نىزارىنىڭ يۇقىرىدىكى بىر كۇپلېت مەسنەۋىيسىگە ئاساسلىنىپ، شائىرنى نىزارى بىلەن زامانداش، ئۇلپەت، تەخمىتوش دەپ ئېيتالايمىز.

2§. نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى

تالانتلىق شائىر نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى ئۆزىنىڭ ئۇلپەتى بولغان نىزارىغا ئوخشاش مول ئەدەبىي مىراسلارنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن.

شائىر زىيائىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

«مەھزۇنۇل ۋاھىزىن» («مۇڭلۇق ۋەزلەر»)؛ «غېرىبلار ھېكايىتى» ناملىق توپلامغا شائىر زىيائى تەرىپىدىن يېزىلغان «ۋاموق - ئۇزرا»، «مەسئۇد - دانىشمەن» ھەم «چاھار دەرۋىش» نىڭ ئايرىم قىسىملىرى ۋە بىرقانچە ھېكايەتلىرى كىرگۈزۈلگەن.

1. «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن»

شائىر زىيائىنىڭ بۇ داستانى 1843 - يىلى يېزىلغان. ئەسەر ئۆز ئىچىگە ئالتە ماۋزۇ، يەتتە ماقالە، بەش تەمسىلنى ئالغان بولۇپ، جەمئىي 4800 مىسرادىن تۇزۇلگەن. ئەسەر شائىرنىڭ ئەڭ چوڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئەسەردە شائىرنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى، ئىلىم - پەن ھەققىدىكى تەرەققىيپەرۋەر تەشەببۇسلىرى، ئەخلاقىي قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەسەرگە «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن» دەپ نام قويۇلۇشى شائىرنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتلىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولىدى. ئەسەردە يېزىلىشىچە زىيائى 14 يىل زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ سارىيىدا ئىشلەپ، ئىككى يىل كېسەل بولۇپ يېتىپ قالىدۇ. ئەنە شۇ ئىغىر پەيتلەردە، زىيائى ئۆي يارەمچىسىز قېلىپ، كېسەللىك ئازابىدىن ئىچىدە ئىغىر تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، يەنى ساق ۋاقتىدا ھەر كۈنى ئوردا ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن ھەر قېتىم ماختىلىپ كەلگەن بۇ شائىر ئاغرىپ قېلىش بىلەنلا بىر تىيىنغا ئەرزىمەس كىشىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پاك قەلبى ھاقارەتلەنگەن شائىر زىيائى بۇ توغرىدا ھۆكۈمران تەبىقىلەردىن شىكايەت قىلىپ، ئۆز ھايات تىنىڭ موھتاجلىق ۋە قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدە ئۆتكەنلىكىنى مۇڭلۇق شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق بايان قىلىدۇ.

شائىر زىيائى داستانىنىڭ باش قىسمىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

سەبەب نۆكتەدان چەكتى خامەتىز،
ئىشكتىن سۈكرە قىلدى مۇنداغ رىز؛
دېمەككىم ئىشىك ئاۋۋال قارا قاندۇر،
ئۇ ئېرۇر گاھ خۇنغا مىسال ئېغىزاندۇر.
ھەر نە تۆككەن ياش ساۋادىنى،
قىل نەزەر كۆرمىك مۇرادىنى.

شائىر زىيائىنىڭ «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن» («مۇكلۈق ۋەزلەر») ناملىق ئەسىرىدە ئۇچ مۇھىم باب بار. ئۇنىڭ بىرى، شائىرنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، ئىككىنچىسى، شائىرنىڭ ئىلىم-پەن توغرىسىدىكى بايانلىرى، ئۈچىنچىسى، شائىرنىڭ قەشقەر توغرىسىدا يېزىلغان لىرىكىلىق شېئىرلىرىدىن ئىبارەت.

شائىرنىڭ بۇ داستانىدىكى ئۆزى توغۇلۇپ ئۆسكەن قەشقەر توغرىسىدىكى بايى قەشقەر تارىخىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ توغرىلىق مۇنداق يازىدۇ:

بىلمىدۇق كاشغەر چۈمەنمۇ ئىكەن؟
گۈل گۈلزاردا سەمەنمۇ ئىكەن؟
يەتسە بۇيى ئەگەر دىماغىڭگە،
باقمايىن مەرھىلە ياراغىڭگە.
ھەر قاچان بولسا سۇچۈمەنگە تۇزۇل،
ئەيلىگەيلەر بۇ گۈلشەن ئەھۇ خۇمۇل.

شائىر زىيائى ئۆز ئەسىرىدە ئىلىم-پەننىڭ تەرىپى ۋە ئۇنىڭ ئىنسان ئۈچۈن ئەھمىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ، مۇنداق دەيدۇ:

ئىلىم بىر گۆھەردۇر ئىنسانغا،
زىنۇ مەرد گاداي ۋە سۇلتانغا.

ئىلىم ئىككى جاھانغا مايە، بىل،
ھەم قىزىق كۆندە باشقا سايە، بىل.

دېمەك، شائىر نورۇزاخۇن زىيائى «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن» داستانىدا ئادالەت ۋە ئىلىم - پەننى، مەرىپەتنى ئۇلۇغلىغان تەرەققىيپەرۋەر ۋە ئۆز ئانا يۇرتىغا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان ۋەتەنپەرۋەر شائىر سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شائىرنىڭ يۇقىرىقى خىسلەتلىرى بىز ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىكتۇر.

2. «مەسئۇت - دىلئارا»

شائىر نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ بۇ داستانى مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان بولۇپ، خەلق رىۋايەتلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغان، داستاندا بەسىر پادىشاھى مىرزەبانىنىڭ ئوغلى شاھزادە مەسئۇت بىلەن ئەرەم باغىنىڭ پادىشاھى شەھبال پەرىنىڭ قىزى دىلئارا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت زور ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەنگەن. داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى مۇنداق: بەسىر پادىشاھى مىرزەبان قېرىلىق يەتكىچە پەرزەنت كۆرمەگەنلىكتىن كۆڭلى مەيۈس بولۇپ، يالغۇزلۇقنى ئىختىيار قىلىدۇ. بۇنىڭدىن ۋاقىپ بولغان ۋەزىرلەر ۋە باشقا ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇنەججىملارنى يىغىپ، پال ئاچقۇزۇپ، يەمەن شاھىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشكە مەسلىھەت بېرىدۇ. مىرزەبان يەمەن شاھىنىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئالغاندىن كېيىن مەسئۇت دۇنياغا كېلىدۇ. مەسئۇت ئائىلە، مەكتەپ ۋە مەملىكەت مىقياسىدىكى ياخشى ھۇنەرلەرنى ئۆگىنىپ، پەزىلەتلىك، كامىل بىر بالا بولىدۇ.

شائىر مەسئۇتنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

يېقىن فۇرسەتتىدە مۇئەللىم بولۇپ،
ھەممە ئىلىملەردە مۇكەممەل بولۇپ.

هەممە ئىشنى ئالدى قولىغا تامام.
كى ھۆسنى جامالى ئىدى ئەلگە دام.

قاچان ئالسا ئاتماق ئۈچۈن قولغە يا،
قۇيۇر رەخىش① ئوزرە ركابىغە② پا③.

نىشانغە ئوقنى رەھا④ ئەيلەگەي،
كۆڭۈل مەقسىدىنى ئادا ئەيلىگەي.

مەسئۇت ئون ياشقا تولغاندا، ئاتىسى تەنتەنىلىك زىيا-پەت ئۆتكۈزۈپ خەزىنىدە ساقلىنىپ كەلگەن سۈلايمان پەيغەمبەردىن قالغان خىسلەتلىك بىر تون ۋە بىر دانە ئۇزۇكنى مەسئۇتقا ھەدىيە قىلىدۇ. مەسئۇت ئۆز خانىسىغا قايتقاندىن كېيىن، توندا پەرى سۈپەت گۈزەل بىر قىزنىڭ سۈرىتى بارلىقىنى بايقاپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بولىدۇ ۋە كېچە - كۈندۈز، تىنماي ئاھ چېكىدۇ. بۇ ئەھۋالنى بىرنەچچە ۋاقىت سىر تۇتسىمۇ، ئەمما ئىشق دەردىدە چىرايى سارغىيىپ، تېنى كۈندىن - كۈنگە زەئىپلىشىدۇ. ئاخىرى ئەھۋالنى مىرزەبان شاھ مەسئۇت-نىڭ كوكۈلدىشى (ئىملدىشى) سابىت ئارقىلىق ئۇقۇپ، ئوغلىنى ئىشقتىن ياندۇرۇش ئۈچۈن بىرمۇنچە ھەرىكەت قىلىپ كۆرسىمۇ پايدا بەرمىگەنلىكتىن، ئائىلاج مەسئۇتنى پەرىلەر ماكانى گۈلىستان ئەرەمگە ئۇزىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەسئۇت نەچچە يۈزلىگەن كېمە بىلەن چىن (جۇڭگو) ئارقىلىق دېڭىز

---

① رەخىش — ئاچ سېرىق ئات.
② ركاب — ئۆزەڭگە.
③ پا — پۇت، ئاياغ.
④ رەھا — ئوق ئۇزۇش.

سەپىرىگە چىقىدۇ. قۇستەلتەنيە شەھرىگە يېقىنلاشقاندا، دېڭىز ئىزدا قاتتىق بوران چىقىپ ھەممە كېمىلەر غەرق بولىدۇ. ئەمما مەسئۇت بىر پارچە تاختا ئۈستىدە ئامان قالىدۇ. 40 كۈندىن كېيىن مەسئۇت نامەلۇم بىر ئارالغا كېلىپ قالىدۇ. ئۇ يەردىكى زەڭگىلەر مەسئۇتنى تۇتۇۋېلىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ بويى سۈزادانەك ئېگىز، بېشى كېگىز ئۆيدەك چوڭ، بۇرۇنلىرى قوش مۇشتەك، كۆزلىرى قاپتەك بىر قېرى بولۇپ، ئۇ مەسئۇتنى كۆرۈپلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. مەسئۇت بۇ زەڭگىلەردىن مىڭ تەسلىكتە قۇتۇلۇپ، مايمۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇلاردىنمۇ بىر ئامال بىلەن خالاس تېپىپ، بەھرى مۇھىت ئارقىلىق سەرەندىپنى يەنە بەھرى قۇلزۇم پەرىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، شاھ پەرىدىن بىرمۇنچە جەبرى - ئازاب كۆرىدۇ. ئاڭغىچە ئەرەم باغىنىڭ پادىشاھى شەھبال پەرى مەسئۇتنى قۇتۇلدۇرۇپ ئۆز ماكانىغا ئېلىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شاھزادە 13 يىل جاپا - مۇشەققەت تارتىپ، ئاخىرى دىلئارانىڭ ۋەسلىگە مۇيەسسەر بولىدۇ ۋە زور شادلىق ئىچىدە دىلئارانى ئېلىپ، شەھبال پەرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆز مەملىكىتىگە قايتىدۇ①.

شۇ نەرسىنى ئالاھىدە ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇكى، شائىر نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى بۇ ئەسىرىدە ئەنئەنىلەردىن چەتنەپ، مەسئۇتنىڭ مەشۇقىنى ئۆزى بىلەن بىر ۋاقىتتا تۇغۇلغان بىرەر ۋەزىرنىڭ ياكى قارىمۇقارشىسىدىكى بىرەر پادىشاھنىڭ قىزى قىلىپ تەسۋىرلىمەيدۇ. ئۇ ئەدەبىيات دۇنياسىدا كۆپ تەكرارلانغان، قېلىپلىشىپ كەتكەن بۇ ئەنئەنىنىڭ ئورنىغا مەسئۇت بىلەن بىر كۈندە تۇغۇلغان ۋەزىرنىڭ ئوغلى سابىتنى مەسئۇتقا كوكۇلداش (ئىملداش) قىلىپ، مەسئۇتنىڭ مەشۇقىنى چۆچەك

---

① «بۇلاق» 1980 - يىل 2 - سان، 1 - ، 2 - بەتلەر.

ئەنئەنىسى بويىچە غايىبتىكى بىر پەرى قىز قىلىپ تەسۋىرلىگەن. دېمەك، ئەسەردىكى مەسئۇتنىڭ بىردىنبىر دوستى ئۇنىڭ سادىق كوكۇلدىشى سابىت بولۇپ، سابىت داستاندا باشتىن - ئاياغ مەسئۇت بىلەن ياندىشىپ جاپالىق كۈنلەردە بىللە بولىدۇ. سابىت مەسئۇتنىڭ شاھزادىلىقى ئۈچۈن ئەمەس، ئۇنىڭ بىلەن بىر ئانىنىڭ سۈتىنى ئەمگىنى ئۈچۈن مەسئۇتقا جان دىلى بىلەن يارەملىشىدۇ.

مەسئۇت، سابىتلارنىڭ بىرىنچى سەپسىرى دېگىز ئىچىدە بولىدۇ. روشەنكى، ئۇيغۇر خەلقى ھاياتىدا كېمىچىلىك ھۈنىرى ئاساسىي جەھەتتىن بولمىغان، لېكىن شۇنىڭغا قارىماي، بۇ ساھەدە شائىرنىڭ بىلىمى بولغاچقا، كېمە قاتناش ئىشلىرى بىلەن دېگىز قاتنىشىغا دائىر ئەھۋاللارنى ئوكۇشلۇق تەسۋىرلىگەن، مەسىلەن، شائىر دېگىز دولقۇنلىرىنى:

ئۇرا باشلايدىكىم دېگىز ئىشتىراك،
چىقىپ سۇ ھاۋاغە ئىككى - ئۈچ تىرەك.
گەھى ئۈستۈن ئىلتىسىب، گەھى قەئرىگە،
كېمىمىنىڭ بارىسى چۈمۈپ بەھرىگە.

دەپ دولقۇنلارنىڭ قانداق كۈتۈرۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا توغرا مەلۇمات بەرسە، كېمىنى سۇغا غەرق بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش چارىسى ئۈچۈن:

چاقىن بولۇپ، يامغۇر ياغا باشلىدى،
كېمە سۇغا تولدى، ئالىب تاشلادى.

دەپ كېمىچىلەرنىڭ ھاياتىدىن سۆز ئاچىدۇ، بۇ شائىر زېمىنىنىڭ ئۆز ئەسىرىنى يېزىش ئۈچۈن كېمىچىلەر تۇرمۇشىنى خېلى

ئۆگەنگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ!

مەسئۇت زەڭگىلەردىن قۇتۇلۇپ چىققانىدىن كېيىن، ھەر خىل يېڭى ئاراللار، گۈزەل تەبىئەت، باراقسان مېۋىزارلىقلارغا كىرىپ قالىدۇ، قۇشلار دۇنياسىنى ئارىلايدۇ. شائىر زىيائى دېگەن ئىقلىمغا خاس ئاراللارنىڭ تەبىئىتى بىلەن قۇشلار دۇنياسىنى تەسۋىرلەشنىمۇ ربئالىستىك ئۇتۇقلارغا ئىگە بولغان.

يەنە بىر دەرەخنىڭ ئەجەبدىن ـ ئەجەب،
ئۇرۇپ شۇئىلە ئوتلار بولۇر زور شەب.

شائىر بۇ مىسرالاردا كېچىلىرى ئوت بولۇپ كۆرۈنىدىغان فوسفورلۇق دەرەخلەرنى تەسۋىرلەيدۇ.

شائىر زىيائىنىڭ مەسئۇتنى غايىبتىكى پەرى قىزغا ئاشىق قىلىشتىكى يەنە بىر مەقسىتى، بۇ ياش شاھزادىنىڭ نۇرغۇن ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتقۇزۇشتىن تاشقىرى، ئۇنى سىنىماقچى بولغان. شائىر مانا مۇشۇ مەقسەتتە تېنەپ يۈرگەن مەسئۇتنى بىر تاغ ئىچىدە دېۋىلەر تەرىپىدىن تىلسىمغا ئېلىنغان سەرەندىپ شاھىنىڭ قىزى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. ئۇ قىز ھەدىدى ـ ھېسابسىز چىرايلىق، لاتـاپەتلىك قىز بولۇپ، ئۇ ئۇزۇندىن بېرى ئەركىشىنى كۆرمىگەچكە، مەسئۇتنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىۋالىدۇ، لېكىن مەسئۇت بۇ گۈزەلگە قىلچىمۇ پىسەنت قىلماي، پەقەت ئۇ قىزنىڭ ئۇزاق ۋاقىت تىلسىم ئىچىدە ياتقىنىغا ئېچىنغان ھالدا، ئۇنى تىلسىمدىن ئازاد قىلىپ، ساپساق ئۆز يۇرتىغا ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ كۆتۈلمىگەن ئەھۋالدىن خۇش بولغان سەرەندىپ شاھى مەسئۇتقا:

---

① تەكەللۇملار ئەيلەپ چۈقەندىن نابات،
② دېدى: «بولسام گەردەھر ئىچرە ھايات.

ئەگەر بولسا كۆڭلۈڭ ھەزىن ئىشتىباھ①،
باشىڭنى سىلاپ ھەم بولايىن پاناھ.
قوبۇل ئەيلەسەڭ بەلكى پەرزەند ئېتەي،
كى نەۋرەس نىھالىمغا پەيۋەند ئېتەي.
مېنىڭ تابىئىمدا ئېرۇر نەچچە شەھەر،
بېرەي تاپسا كۆڭلۈڭ ئانىڭ بىرلە بەھەر.»
دېگەندە مەسئۇت:
دېدى: «شاھزادە دىلىم خەس ئېرۇر،
بۇ قىلغان كىرامىڭ② ماڭا بەس ئېرۇر.

دېيىش ئارقىلىق پەقەت ئۆزىنىڭ يارىغا سادىق ئىكەنلىكىنى ئىپادە قىلىدۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائىدىنىڭ «مەسئۇت ـ دىلئارا» داستانى ئەپسانە ئەنئەنىسى بويىچە يېزىلغان مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان رومانتىك داستان. لېكىن شۇنداقتىمۇ ئەسەردىكى تەسۋىرلەنگەن ئەللەرنىڭ ئىسىملىرى مۇھىت ۋە ئارالار ھەم ئارالاردىكى قۇش، ھايۋانلارنىڭ ناملىرى، ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرى، كېيىنچىلىككە ئائىت مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى ھاياتقا يېقىن نەرسىلەر بولۇپ، ئۇلار بىرقەدەر رېئال تەسۋىرلەنگەن.

«مەسئۇت ـ دىلئارا» داستانىدىكى قارىمۇقارشىلىق، مۇھەببەتنىڭ ۋاپاسى بىلەن جاپاسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، «جاندىن كەچمىسە جانانغا يەتكىلى بولمايدۇ»، شۇڭلاشقا يار ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى يېڭىش كېرەك، شۇنداقلا سادىق بولۇش كېرەك، مانا شۇنداق قىلغاندىلا، كىشىلەر ئاندىن بەختلىك بولالايدۇ، مانا بۇ داستاندا ئوتتۇرىغا قو-

---

① ئىشتىباھ — شۇبھىلەنمەك، شەكلەنمەك.

② كىرام—كەرىملەر، ئۇلۇغلار، قەدىرلىكلەر، كىرامى قەدىر— ھۆرمەتلىمەك، قەدىرلىمەك.

يۇلغان ئاساسىي پىكىردۇر. شائىر ئاخىردا يەنە ھەرقاندىاق قىيىنچىلىقىنىڭمۇ، ئارىدىكى رىشتىنى ئۈزۈۋېتەلمەيدىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ: «جاپا بىرلە جۇپتۇر ۋاپا بىرلە تاق!» دەپ توغرا خۇلاسە چىقارغان.

«مەسنەۋى ـ دىلئارا» داستانى يېزىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتە بۆلەكلەرگە (بابلارغا) بۆلۈش ئۇسۇلىنى قوللانغاندىن باشقا، ئۆز تېپىدىكى داستانلارنىڭ ھەربىر باب ئاخىرىغا ئاپتورنىڭ شۇ بابىدىكى ۋەقەلىك مۇناسىۋىتى بىلەن يا ئېچىنىپ غەمگە گىرىپتار بولغانلىقى ۋە ياكى غەمدىن خالاس بولۇپ خۇشاللانغانلىقى تۇپەيلىدىن مەيگە ئىنتىزار بولۇپ، ساقىيغا مۇراجىئەت قىلىش بىلەن ئاياغلاشتۇرىدىغان ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكنى جارى قىلدۇرغان ھەمدە بۇ ئالاھىدىلىك ئارقىلىق گەۋدىلەنگەن ئاپتور ھېسسىياتىنى پېرسوناژ كەيپىياتىغا زىچ بىرىكتۇرۇپ ئىزھار قىلغانلىقىدىن، ئۇ ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى ئەمەس، بەلكى پېرسوناژ ھېسسىياتىنىڭ بىر بۆلىكىگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

دېدى شاھزادە: «چىقاي تاشقارى،
پەرى كەلگۈچە مەن بولايىن ناری.
ئەگەر كۆرسە بەشەك مېنى ئۆلتۈرۈر،
سېنىڭ ھەم باشىڭغە بالا كەلتۈرۈر».
دېدى قىز: «تەۋەككۈم① بىلە چەكمە ئۇن،
يەنە بىر كېلۈرغە ئاڭا تۆرت كۈن!»
كەل ئەي ساقىي مەي تۇتكى بولدۇم ئەسىر،
ئىچىپ قۇۋۋەتىدىن بولاي نەررەشىر②.

① تەۋەككۈم — ۋەسىمە.
② نەررەشىر — ئەرکەك شىر.

يېتىپتۇر ئەدۇدىن① چۇ ئىشكەنجەئى②،
هالاك ئەيلەمەككە ئۇراي پەنجەئى③.

مانا بۇ پارچىنىڭ «كەل ئەي ساقىي مەي تۇتكى بولدۇم ئەسىر» دىن كېيىنكى مىسرالاردا ئىپادىلەنگەن ھېسسىيات گەرچە ئاپتورغا تەئەللۇق بولسىمۇ، ئەمما ئۇپەرى ۋەھىمىسىدىن قورقۇپ تەشۋىش ئىلكىدە قالغان مەسئۇت بىلەن قىزنىڭ كەيپىياتىغا ماس ھالدا بېرىلگەنلىكتىن، ئاشۇلارنىڭ ھېسسىياتى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن.

«مەسئۇت ـ دىلئارا» داستانى گەرچە كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما شائىر داستان قەھرىمانلىرىغا بولغان پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرىغا غەزەل، رۇبائىلارنى قىستۇرۇپ، ئۇنى شۇ قەھرىمانلارنىڭ تىلى بىلەن ئىزھار قىلغان. بۇ ھال شائىرنىڭ شېئىرىيىتى ساھەسىدىكى ماھارىتىنى نامايەندە قىلىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، داستانغا كۆچلۈك لىرىكىلىق تۇس بېرىپ ۋە ئۇنى شەكىل جەھەتتىن رەڭدارلىققا ئىگە قىلىپ، داستاندا تەسۋىرلىنىۋاتقان ۋەقەلىكنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرغان. مەسىلەن:

خىلئەتى④ جانغا مۇنەققەش⑤ بولدى جانان سۈرەتى،
بولدى جانان سۈرەتى بۇ جىسىم ئارا جان سۈرەتى.
جاننى جانانغە نىسار⑥ ئەتتىم پەرىمۇ، ھۆرمۇ،

---

① ئەدۇ ـ دۈشمەن.
② ئىشكەنجە ـ ئازاب، كۈلپەت، قىيناق.
③ پەنجە ـ ئالقان، بۇ يەردە تاقابىل تۇرۇپ يېڭىش مەقسەتىدە كەلگەن.
④ خىلئەت ـ تون ـ چاپان.
⑤ مۇنەققەش ـ نەقىشلەنگەن.
⑥ نىسار ـ تەقدىم قىلىش.

قالمادی ئەي دوستلار كىم مەندە ئىنسان سۈرەتى.
ئىزدىبان كەزدىم جاھاننى تاپمادىم سالىب سوراغ،
زارنى سەرگەشتە① ئەيلەپ قىلدى ھەيران سۈرەتى.
ئوتغە تۈشكەن قىل كەبى جانىمنى ئەتتى پىچ - پىچ②،
ھەلقە - ھەلقە ئەيلەدى زۇلپى پەرىشان سۈرەتى.
.....
رەھىم ئېتىپ مەن تەلىبەگە قىلسا ئۆزىنى ئاشكار،
زاھىر ئولغاي ئول پەردىن لۇتپى ئىھسان③ سۈرەتى.
ئۆلگۈچە قىلسام تەلەپ ۋەسلىنى مۈيەسسەرمۇ ئىكىن،
ئەسلىنى تاپماق بەسى مۈشكۈلكى، ئاسان سۈرەتى.
دانە - دانە ئەيلىسەم ئەشكىمنى④ ئەبرى⑤ چۈن باھار،
كۆزدىن ئاققان سۇ بولادۇر لەئلى رۇمان⑥ سۈرەتى.
ئەيتىپ - ئەيتىپ يىغلاساڭ مەسئۇت يوقتۇر ھەمدە ھىلە،
بى داۋا دەردىگە بولماي سەھەت⑦ ئىمكان سۈرەتى.

دېگەن غەزەل باش قەھرىمان مەسئۇتنىڭ ئاغزىدىن بەرىلگەن بولۇپ، بۇ غەزەلنى ئوقۇغان ھەربىر كىتابخان ئۇنىڭ دىلىدا ئارامغا بولغان ئىشق- مۇھەببىتىنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك ۋە ساپ ئىكەنلىكىنى روشەن ھېس قىلالايدۇ.

---

① سەرگەشتە — ھەيران، ئازغۇن.
② پىچ - پىچ — تولغىنىش.
③ لۇتپى ئىھسان — ياخشى مۇئامىلە بىلەن قىلىنغان خەيرى سەدىقە.
④ ئەشك — كۆز يېشى.
⑤ ئەبر — بۇلۇت.
⑥ لەئلى رۇمان — قىزىل ئانار.
⑦ سەھەت — ساقلىق، سالامەتلىك.

داستان يەنە تىلىنىڭ گۈزەل، جانلىق، چۈچۈك، راۋانلىقى، ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، ۋەزىنىنىڭ يەكگىللىكى، ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنىڭ خىلمۇ خىل، رەڭدارلىقى، سيۇژىتنىڭ فانتازىيىلىك ئامىللارغا باي بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلىدۇ.

3. «ۋاموق - ئۇزرا»

«ۋاموق - ئۇزرا» زىيائىنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى نامايەندە قىلىدىغان ئىلغار مەزمۇندىكى ئېپىك داستانلىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ داستان «مەسئۇت - دىلئارا» بىلەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا، يەنى ھىجرىيە 1257 - يىلى (مىلادى 1841 — 1842 - يىللىرى) يېزىلغان.

«ۋاموق - ئۇزرا» ھېكايىسى، ئاپتورنىڭ ئۆزى ئېيتقىنىدەك، جاھان مىقياسىدا قەدىمدىن تارتىپ يېقىنقى زامانغىچە، خەلق ئارىسىدا رىۋايەت تەرىقىسىدە تارقىلىپ يۈرگەن، پاك ئىشق- مۇھەببەتنى تەرغىپ قىلىدىغان مەشھۇر قىسسىلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ قىسسە ئەڭ دەسلەپ شەرق ئەللىرى خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ كىرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى خەلقلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان.

«ۋاموق - ئۇزرا» قىسسىسىنىڭ قاچان، كىم تەرىپىدىن قىسسە شەكلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكى ۋە يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىلگەنلىكى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس. بىراق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇ قىسسىنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتتا بايان قىلىپ، شېئىرىي شەكلىدە يېزىپ چىققان كىشى زىيائىدۇر.

زىيائى ئىككى باب، 566 مىسرالىق بۇ داستاندا ھىندۇ پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى ئۇزرا بىلەن ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان كەمبەغەل يىگىت ۋامۇق ئوتتۇرىسىدىكى پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ فېئودال قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى ۋە سىنىپ، تەبىقە جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق تۈپەيلىدىن چەكلىمىگە ئۇچراپ نابۇت بولۇپ، ئاخىرى ئىككى ياشنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىگە سەۋەبچى بولغانلىقىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ قاتمۇقات جىنايى قىلمىشلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلىدۇ، مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى بوغقۇچى فېئودال قارا كۈچلەرنى راسا قامچىلايدۇ. مۇھەببەت، نىكاھ ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ، بۇ جەھەتتىكى ئىلغار غايىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

«ۋامۇق - ئۇزرا» داستاندىكى شائىر تەرىپىدىن ئالغا سۈرۈلگەن بۇ تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار قاراشلار تۆۋەندىكى سىيۇژىت ئاساسىدا گەۋدىلىنىدۇ.

ھىندۇ دىيارىدا نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئۆز قول ئاستىغا قاراتقان، خەزىنىلىرى بەھىساپ مال - دۇنيا بىلەن تولغان لەك مىك قوشۇنغا ئىگە قۇدرەتلىك بىر پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ «ئۇزرا» ئىسىملىك، يۈزى قۇياشتەك پارلاق، كۆزى چولپاندەك نۇرلۇق، «سەرۇ بىلەن رەئنانى خىجىل» قىلغۇدەك ئاجايىپ قەددى قامەتلىك، ھۆسن چىراي بابىدا ھەر قانداق زىبا تەك كېلەلمەيدىغان تەڭداشسىز گۈزەل، ساھىبجامال بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنى نەچچە خىزمەتكار كېچە - كۈندۈز خىزمەتتىدە بولۇپ كۈتەتتى. ئۇ ئاتىسىنىڭ كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراپ، ياخشى - يامان كۆزلەردىن پىنھان ساقلاپ، ئاۋايلاپ تەربىيە قىلىشى ئارقىسىدا، مىڭبىر مۇشەققەتتە ئاران چوڭ بولۇپ بويىغا يەتتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇزرا ھاۋا يەپ، كۆڭۈل قارىنىنى ئېچىش ئۈچۈن ئۆز كېنىزەكلىرى بىلەن باغقا سەيلىگە چىقىدۇ. ئۇ باغ

ئارىلاپ سۇ بىلەن لىقمۇلىق تولدۇرۇلغان بىر كۆل بويىغا كەلىپ، سۇغا نەزەر سېلىپ، ھۇزۇرلىنىپ تاماشا قىلىۋاتقاندا، توساتتىن شامال تەگكەندەك بولىدۇ - دە، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى غايىبانە بىر ئىشتىق ئوتى چۇلغىۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خۇددىنى يوقاتقان بۇ قىز كېنىزەكلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆيگە قايتىپ چىقىپ، ئىشتىق سەۋداسىدا كېسەل بولۇپ يېتىپ قالىدۇ. بۇ ئىشتىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان خانىش قىزىنىڭ شاھانە كۆڭلىكىنى سالىدۇرۇپ، كىر يۇغۇچىغا يۇيۇپ بېرىشكە بېرىدۇ.

بۇ شەھەردە مەخسۇس پادىشاھلىقنىڭ كىر - قاتلىرىنى يۇيۇپ تۇرمۇش ئۆتكۈزىدىغان ئۇستا بىر كىر يۇغۇچى بار ئىدى. ئۇنىڭ «ۋاموق» ئىسىملىك ئون ئىككى ياشلىق بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇمۇ ئاتىسىغا ئوخشاش ھۈنەرگە ماھىر ۋە چەبدەس ئىدى. ئاتا بۇ نۆۋەتمۇ ئوردىدىن كىر - قاتلارنى ئېلىپ دەريا بويىغا كەلگەندىن كېيىن ئوغلىغا ئادەتتىكىدەك ئىگىنىلەرنى يۇيۇشقا بۇيرۇيدۇ. ئوغۇل ئىگىنىلەرگە نەزەر سېلىپ تۇرغاندا ئۇنىڭ كۆزى توساتتىنلا ئۇزرانىڭ سۈرىتى نەقىشلەنگەن شاھانە كۆڭلەككە چۈشىدۇ - دە، ۋاموق كۆڭلەكنى ئېلىشقا تەمشىلىپ يەرگە ئېگىشكەندە كۆڭلەكتىن ئۇرۇلغان ئەنبەر ھىدىنىڭ بىر خىل خۇش بۇي پۈرىقى ئۇنىڭ دىماغىغا ئۇرۇلۇپ، ئىشتىق ئوتىغا گىرىپتار قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ۋاموق بىھوش بولۇپ، دەرھال يەرگە يېقىلىدۇ. بۇ ھالنى كۆرۈپ «ئەجەل شامىلى تەگكەن ئوخشايدۇ» دەپ خىيال قىلغان ئاتا قاتتىق قايغۇرۇپ، ئوغلىنى ئۆيىگە ئاپىرىپ ياتقۇزۇپ قويىدۇ. ۋاموق ئەتىسى كۈن چىقارغا يېقىن ھوشىغا كېلىدۇ. بىراق ئۇنىڭ نەپىسىدىن بىرخىل ئاتەش ئالامىتى تەپچىپ تۇرغاچقا، ئاتىسى ئۇنىڭدىن نېمە بولغانلىقىنى سورايدۇ. ۋاموق باشتا ئاتىسىدىن ئۇيۇلۇپ ھېچنەرسە دېمەيدۇ. كېيىن بولۇنغان قايتا - قايتا قىستاشلار ئارقىسىدا يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئاتىسىغا ئېيت-

تىپ بەرىدۇ. ئوغلىنىڭ شاھ قىزى ئۈزراغا ئاشىق بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق چۆچۈگەن ئاتىسى:

«بۇ سىرنىڭنى قىلما خالايىقىقا پاش،
ئەگەر پاش قىلساڭ ئۇچۇپ كېتەر باش.
قاچان شاھغە گادا نەسلى تەڭ؟
نېچۈك قىلغە بولغاي دۇچار مۇرلەڭ؟!①
ئۆزۈڭنى سۇ بىلگىل سەلاتىنى② تىغ،
بۇ شاھنىڭ قاشىدىن ئاياغىڭنى يىغ.
مەمالىكدە ھىندۇ قىزى ئافتاپ،
ئاڭا قول سۇنارىدىن قىلىڭ ئىجتىناپ ③.»

دەپ نەسىھەت قىلىپ، ئوغلىنى بۇ خىيالدىن بەزدۈرۈشكە تىرىشىدۇ. لېكىن يالۋۇرۇش، نەسىھەتلەرنىڭ ھېچبىرى ئىشىق سەۋداسىغا چۈشكەن ۋامۇقا قىلىچە تەسىر قىلمايدۇ، ئەكسىچە ۋامۇق قەلەندەر ۋە مەست ئادەمدەك يېرىم يالىڭاچ ھالداكوچا-كويىغا چىقىۋېلىپ، سەنەم ئىشقىدا گاھ دەرد پىراقىنى تۆكۈپ يىغىلىسا، گاھ مەجنۇندەك قاقاقلاپ كۈلىدۇ. گاھ قوللىرىنى چىشلەپ، بەدەنلىرىنى تىتما كاتاك قىلسا، گاھ كوچا-كويدىكىلەرگە تاش-توقماقلارنى ئېتىپ قوغلاپ كېتىدۇ. كۈن بويى يا بىر يۈتۈم سۇ ياكى بىر چىشلەم ئاش-نان يېمەي مۈشۈ تەرتىپتە داۋاملاشقان ئۇزۇن مۇددەتلىك مەجنۇنلۇق تۇرمۇش ياش ۋامۇقنىڭ تېنىنى كۈندىن-كۈنگە زەئىپلەشتۈرۈپ ھالىدىن كەتكۈزىدۇ ۋە ئاخىرى

---

① مۇرلەڭ — چۆمۈلە.
② سەلاتىن — پادىشاھ.
③ ئىجتىناپ — پەرھىز قىلىش، قولىنى تارتىش.

جەمئىيەت پەلەمپىيىنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بىچارە ۋاموق ئورۇن مەسلىسىدىكى يۇقىرى - تۆۋەنلىكنىڭ كاساپىتىدىن ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمەي، ئېچىنىشلىق ھالدا بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدۇ. ئۆلۈش ئالدىدا ئۇ: «جەستىمنى ئۇزرا سەيلە قىلىدىغان باغ ئىچىدىكى شاھ سۇپا ئاستىغا مەخپىي دەپنە قىلىڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىلىدۇ. ئاتا - ئانىسى ئۇنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن باغۋەن بىلەن مەخپىي كېلىشىپ، ۋاموقنىڭ جەستىنى كېچىدە ھېچكىمگە تۇيدۇرماي، ئۇ ۋەسىيەت قىلغان ئورۇنغا دەپنە قىلىدۇ. ئەتىسى ئۇزرا يەنە باغ سەيلىسىگە چىقىدۇ. توساتتىن شاھ سۇپا تەرەپتىن كەلگەن شامال ئۇزراغا ئۇرۇلغانلىقتىن، ئۇزرا ھېچكىمگە بىلدۇرمەي شاھ سۇپىسىنىڭ ئۈستىگە نەزەر سالىدۇ. شۇ سائەت سۇپا ۋە ئونىڭ ئۈستىدىكى گىلەملەر تالا - تالا يېرىلىپ بۇ جايدىن ۋاموقنىڭ يۈزىدىكى نۇرنىڭ شولىسى شىددەت بىلەن ئېتىلىپ چىقىدۇ. نۇر تەسىرىدىن ئىشىق سەۋدا كېسىلى قايتا قوزغىلىپ ئۆزىنى يوقاتقان ئۇزرا پەرۋانىدەك ۋاموق جەسىتىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇپا ۋە گىلەمنىڭ يېرىقلىرى بىر - بىرىگە تۇتىشىپ ئەسلى ھالىتىگە كېلىدۇ. بىراق ئۇزرانىڭ چېچى ناھايىتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن لەھەت ھەممىنى ئۆز قوينىغا ئېلىپ بولالماي، بىر قىسمى يېرىقتا قىسىلىپ تاشقىرىدا قالىدۇ. بۇنى كۆرۈپ قاتتىق قورقۇپ كەتكەن كېنىزەكلەر دەرھال ئوردىغا خەۋەر قىلىدۇ. پادىشاھ ۋە خانىش باشلىق ھەممە ئوردا ئەھلىلىرى بۇ يەرگە ھازىر بولىدۇ. ئۇلار سۇپىنى ئاچتۇرۇپ ئۇزرانىڭ ۋاموق بىلەن لەۋزىنى لەۋىگە، يۈزىنى يۈزىگە تەككۈزۈپ چىڭ قۇچاقلاشقان ھالدا ياتقانلىقىنى كۆرىدۇ. بۇ ئىشقا ھەيران قالغان پادىشاھ ۋاموقنىڭ ئاتىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىدۇ ھەمدە ۋاموقنىڭ ئاتىسىغا بىر تاۋاق ئالتۇن ھەدىيە قىلغاندىن باشقا،

ئۇلارغا چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈرۈپ، يۇرتىغا كاتتا نەزىر بېرىدۇ.

شائىر زىيائىسمۇ ۋامۇق بىلەن ئۇزرانىڭ پاك ئىشق ـ مۇھەببەت يولىدا ئۆزىنى قۇربان قىلغانلىقىدەك مەردانە جاسارىتىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ھالدا ئۆز داستانىنى:

«ئايا ھۇشمەندان ① ساھىپ نەزەر②،
قىلىپ جىددىۋ جەھد③ ئىشقىدىن تاپ خەۋەر.
كېچە ـ كۈندۈز ئۇيماي خۇدادىن تىلە،
مەدەد ئەنبىيا ـ ئەۋلىيادىن تىلە.
ئېتاڭكىم خۇدايىم ئەتا قىلسە ئىشق،

كى تىرە④ دىلىڭنى زىيا قىلسە ئىشق.
ئەجەب يوق مەدەد قىلسە ئەرۋاھ چاك،
كى سىنەڭنى⑤ قىلسە ھەۋا⑥ تىغى چاك.
كى ئىنسان سۈرەت بىلىك ئىشقى جان،
ۋە گەرنە ئانى قىلمە ئادەم گۇمان.
كىشى كىم ئېرۇر ئىشق ئوتىدىن بېراق،
ئاڭدىن بەھايىم⑦ بىلىك ياخشىراق.
بىلىك ئىشق ئىكى جاھان زىننىتى،
دېمەيكىم جاھان بەلكى جان زىننىتى.»

---

① ھۇشمەندان ــ ھوشيارلىق بىلەن.
② ساھىپ نەزەر ــ نەزەر ئىگىسى.
③ جىددىۋ جەھد ــ تىرىشىش، كۈرەشىش.
④ تىرە ــ قارا ئىغۇ.
⑤ سىنە ــ كۆكرەك.
⑥ ھەۋا ــ ئارزۇ ـ ئىستەك، ھەۋەس، ئىشق ـ مۇھەببەت.
⑦ بەھايىم ــ ھايۋان.

دېگەن پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنى مەدھىيىلەيدىغان يالقۇنلۇق مىسرالار بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

داستاندا تەسۋىرلەنگەن مانا بۇ ۋەقەلەر گەرچە ھىندۇ دىيارىدا بولۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئاپتور ئۇنىڭدىن ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى كۆردى. شۇڭا ئۇ ئۆز داستانىدا ۋامۇق بىلەن ئۇزرادىن ئىبارەت ئىككى پاك مۇھەببەت ئىگىسىنىڭ ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىش ئارقىلىق تەبىقە ۋە سىنىپىي ئايرىمىنىڭ ئىنسان ئەركىنلىكىنى بوغقۇچى مەنئىي كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇقىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي زىتلىقنى ئاشۇرالماي ئۆز جېنىدىن جۇدا بولغان مىڭلىغان ئوغۇل - قىزلارنىڭ تىپىك ۋەكىلىدۇر.

داستاننىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئاپەمور ئۆز ئەسىرىدە ئىجادىي رومانتىزملىق تەسۋىرلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ۋامۇق بىلەن ئۇزرانى ئۆلۈك جىسمى بىر گۆرگە دەپنە قىلىنغان، روھلىرى بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ ئاخىرقى ھېسابتا مۇراد - مەقسەتلىرىگە يەتكەن قىلىپ كۆرسەتكەندىن باشقا، ھەتتا تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن ئۇلار جەننەتنىڭ ئەڭ ئالىيسى بولغان رۇتبە مۇئەللادا بىر - بىرى بىلەن قول تۇتۇشۇپ سەيلى - تاماشا قىلىۋاتقان ھالدا تەسۋىرلەيدۇ. مانا بۇ تەسۋىر قويۇق پاجىئەلىك كەيپىيات بىلەن ئاخىرلاشقان بۇ ئەسەرگە قىسقا رلىقتا ئۇندەشتەك بىر خىل جەڭگىۋار كۈچ بېغىشلىغاندىن باشقا، كىتابخانلاردا پاك ئىشق - مۇھەببەتنى تەڭرىمۇ قوللاپ، بۇ يولدا جېنىدىن جۈ-

دا بولغانلارنى بىشەك جەننەت ئەھلى قىلىدۇ دېگەن ھېس - تۇيغۇنى پەيدا قىلىدۇ. ئەگ مۇھىممى، تەگرىنىڭ ئىرادىسىگە، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە -قانۇنلىرىغا خىلاپ ھالدا ئەسلىدىكى ئىنسانىي مۇناسىۋەتتە تەبىئىي ھالدا مەۋجۇت بولغان تەگلىكنى سىنىپ ۋە تەبىقە دېگەنگە ئوخشاش ئايرىمىلار بىلەن بۇزۇپ، تەگسىزلىك پەيدا قىلغۇچى ھۆكۈمرانلارغا نىسبەتەن غەزەپ - نەپرىتى ئۇر-لەپ تاشىدۇ. ئۇز ئىستىكى يولىدا ھارماي كۈرەش قىلىشتەك بىر خىل كۈچ - قۇدرىتىنى، جاسارىتىنى ئۇرغۇتىدۇ. مەسىلەن:

يانىپ ئەل چۈمەرقەد① يېرىدىن ئۆكۈش②،
ئوشۇل كېچە ساھىپ دىلى كۆردى چۈش.
بەھىش ئىچرە رۇتبە③ مۇئەللا④ بىلە،
يۇرۇر ئېردى ۋامۇق كى ئۇزرا بىلە.
داغى ھەم خۇدانىڭ ئىنايەتىنى⑤،
دېسەم ھېچ تۈگەنمەس كارامەتىنى.

داستان تىلىنىڭ گۈزەل ۋە ئوبرازلىقلىقى بىلەنمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئاپتور ئۇنىڭدىكى ھەربىر ئابستراكت چۈ-شەنچە ۋە ھېس - تۇيغۇلارنى ماجازى ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى ئار-قىلىق ھېس قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان كونكرېت، ئېنىق ۋە جانلىق بىر شەكىلگە كەلتۈرۈپ، كىتابخانلارنىڭ ئاسان چۈشىنىشى ۋە تەسەۋۋۇرىغا قىلىشغا ئوڭايلىق تۇغدۇرغان؛ مەسىلەن:

---

① مەرقەد — گۆر.
② ئۆكۈش — كۆپ، ئانچە، تالاي.
③ رۇتبە — دەرىجە، مەرتىۋە.
④ مۇئەللا — يۇقىرى، ئېگىز، ئالا.
⑤ ئىنايات — ئىلتىپات.

ئەگىم تەئەسىر ئەتمەس كى ئاشىققە پەند①،
كى يۇمشارمۇ تاشقا ياغار قەتىرە چەند.
سۇ تەئسىر قىلماس ئۇلۇغ بولسا ئوت،
قىلۇر كۈل، نە بولسا كى ئاندىن سۈكۈت.
ئانىڭدەك كى ئاشىق تەنى مەسلى خەس،
چۇ خەسكە بىر ئۇچقۇن تۇشەر بولسا بەس.

يامغۇر تامچىسىنىڭ تاشقا، سۇنىڭ ئۇلۇغ ئوتقا، ئۇچقۇنىنىڭ خەسكە بولغان ئوخشىمىغان تەسىر كۈچى سېلىشتۇرما قىلىنغان مانا بۇ مىسرالارنى ئوقۇغان ھەر بىر كىتابخان ئىشق ئوتىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ تەڭداشسىزلىقىغا ۋە ئىشق ئوتىغا گىرىپتار بولۇچىنىڭ ئىرادىسىنىڭ نەقەدەر چىڭ ھەم مۇستەھكەم بولىدىغانلىقىغا قايىل بولماي قالمايدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، «ۋامۇق - ئۇزرا» داستانى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى يان تەرەپتىن ئىنكاس قىلىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى بىرقەدەر چوڭقۇر-لۇق بىلەن ئېچىپ تاشلىغانلىقى ۋە سىنىپىي تەبىقە بىلەن فېئو-دال قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچراپ ئىنسانىي ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان ياش ئوغۇل - قىزلارنىڭ پاجىئە-سىگە قاتتىق ئېچىنىپ، ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىش پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلىگەنلىكىدەك ئىلغار ئىدىيىسى بىلەن XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. «چاھار دەرۋىش»

«چاھار دەرۋىش» زىيائىنىڭ ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن بىرلىكتە ياراتقان ئەڭ زور ئىجادىي ئەمگەكلىرىنىڭ بىرىدۇر.

---

① پەند — نەسىھەت.

ئاپتور بۇ ئەسەرىنىمۇ ئوخشاشلا زوھۇرىدىن ھېكمەتبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يازغان.

«چاھار دەرۋىش» ھېكايىلىرى ئەسلىدە شەرق ئەللىرىدىكى مۇسۇلمان خەلقلەر ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ پارچە-پارچە ھالەتتە تارقىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما XIV ئەسىرگە كەلگەندە شائىر ۋە يازغۇچى ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى بۇ ھېكايىلىرنى توپلاپ، «مەنبەر كېچە» نى ئۇلۇغ قىلغان ئاساستا ئىجادىي ئىشلەش ئارقىلىق نەسرىي شەكىلدىكى «چاھار دەرۋىش» ئەسىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسەر سەر شۇنىڭدىن بۇيان قولدىن قولغا ئۆتۈپ ئوقۇلۇپ، ھەرقايسى مىللەت تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، جاھان مىقياسىدا تونۇلۇپ، كاتتا شۆھرەت تاپقان. XVII ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ ئەسەرنى خوتەنلىك ياقۇپ خوجا پاشا خوجا پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. XIX ئەسىردە بۇ ئەسەرنى يەنە ئەدىب موللا يۇنۇس يەركەندى بىر قېتىم ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان. موللا يۇسۇپ دېگەن كىشى كۆچۈرگەن بۇ تەرجىمە ھىجرىيە 1326 - يىلى (مىلادى 1908 - يىلى) چاغاتاي يېزىقىدا تاشكەنتتە بىر قېتىم بېسىلغان. 1981 - يىلى 12 - ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى يەنە بىر قېتىم ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلغان. شۇنداقتىمۇ بۇ ئەسەرنى ئىجادىي ئىشلەش ئارقىلىق نەزەردە شەكىلگە كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئېلىپ كىرگەن ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى بايلىقىغا ئايلاندۇرغۇچىلار زىيائى بىلەن نىزاردۇر.

زىيائى بىلەن نىزارى بۇ ئەسەرنى ئىشلىگەندە پەقەت ئۇنىڭ سىيۇژېتىدىن پايدىلانغان ھەمدە ئەسەردىكى شەرق ئەللىرىدە ئەدەبىياتىغا خاس بولغان ھېكايىدىن ھېكايە چىقىرىپ، ۋەقەلىكنى شاخلىتىپ بايان قىلىش ئۇسۇلىنى ساقلاپ قالغاندىن

باشقا، قالغان تەرەپلەردە تامامەن باشقىچە يول تۇتۇپ، ئۆزلىرىنىڭ شېئىرىي ماھارىتىنى نامايەندە قىلىشقا تىرىشقان. بىز بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن بىلىۋالالايمىز:

بىرىنچى، ئاپتور ئەسلى ئەسەردىن پەرقلىق هالدا ئۇنىڭ باش-ئاخىرىغا مۇقەددىمە ۋە خاتىمە قوشقان.

ئىككىنچى، ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشىنى زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىپ ۋە ئۆزگەرتىپ، نەزمە شەكلىگە ماس هالدىكى يېڭى بىر كومپوزىتسىيە شەكلىنى تىكلىگەن. مەسىلەن، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋىنىڭ ئەسىرىدە بىرىنچى دەرۋىشنىڭ هېكايىسى ئۇچ ماۋزۇ بىلەن تاماملانغان بولسىمۇ، زىيائى بىلەن نىزارى يازغان نەزمى نۇسخىدا بۇ هېكايە توققۇز ماۋزۇغا بۆلۈنۈپ بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋىنىڭ ئەسىرىدە قىستۇرۇپ بايان قىلىنغان بەيىت، رۇبائى، قىتئەلەر پۈتۈنلەي چىقىرىپ تاشلىنىپ، مۇۋاپىق جايلىرىغا ئاپتور ئۆز پەندى نەسىھەت خاراكتېرىدىكى بەزى لىرىك پارچىلارنى قوشقان.

ئۈچىنچى، ئاپتور بايان ئۇسلۇبى ۋە ئىپادىلەش شەكلىنى يېڭىلىغان. ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى ئۆز ئەسىرىنى نەسرىي شەكلىدىكى خەلق چۆچەكلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرگەنلىكتىن، ئۇ باشتىن-ئاياغ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيىتى پرىنسىپىدا چىقىپ تۇرۇپ، مۇھاكىمە، لىرىكا، تەسۋىرلەرگە ئارىتۇقچە بېرىلىپ كەتمەستىن، بەلكى ۋەقەلىكنى ئوچۇق، يېنىك تىل بىلەن توغرىدىن توغرا ئاددىي بايان قىلىشقا تىرىشقان، زىيائى بىلەن نىزارى بولسا ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى ئەسىرىدىكى مەزمۇنلارنى شېئىرىي يول بىلەن ئىپادىلەشكە تىرىشقانلىقتىن، ئۇنىڭغا يازما ئەدەبىياتنىڭ، جۈملىدىن شېئىرىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىپ، هەربىر باب، هەربىر بۆلەكنىڭ ئاخىرىغا

ئۆز تەسىراتىنى، كۆزقارىشىنى ئىپادىلەيدىغان لىرىك پارچە لارنى قىستۇرۇش ئارقىلىق بۇ ئەسەرنى قويۇق لىرىكىلىق كەيپىياتقا ئىگە قىلغان. مەسىلەن:

زىيائىنغە لۇتفى ① ئەيلەپ ئان قىل كەردىم ②،
يەتمۇر فەيز رەھمەت ③ ئاڭا دەمبەدەم.
ماڭا مول كەرەم قىل ئەيلەپمۇ دەير ④،
قىلاي چۈن مۇھەببەت ھەۋاسىدا ⑤ سەير.
قىلاي ئۆزنى كەيفى بىلە پارسا ⑥،
شاھى فارس يەڭلىغ قىلاي مەن ھەۋا.

يازغۇچىنىڭ ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان ۋەقەلىكىگە قارىتا ئۆز كۆز قارىشىنى، يەنى مۇھەببەت، نەپرەتنى ئېنىق ئىپادىلەپ كىتابخانلارنى توغرا چۈشەنچە تەرەپكە يېتەكلەيدىغان مانا مۇنداق قىستۇرمىلارنى ئەسەر خىسراۋ دېھلىۋىنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرىتالمايمىز.

بۇ يەردە مەسىلە ناھايىتى ئېنىقكى، ئاپتور «چاھار دەرۋىش» نى ئەسەر خىسراۋ دېھلىۋىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆزگىچە يول تۇتۇپ، قايتا ئىجادىي ئىشلەشتە ھەرگىز ئۆز ماھارىتىنى ناماياندە قىلىشنى كۆزدە تۇتمىغان ۋە ياكى زوھۇرىدىن ھېكمەتنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئورۇنداشنىمۇ ئاساسىي مەقسەت قىلىپ، نەزمىلەشتۈرمىگەن، ئەكسىچە مۇھىمى، ئاپتور ئۆنى ئۆز دەۋرى

---

① لۇتف — مۇلايىملىق، رەھىمدىللىك، ياخشى مۇئامىلە.
② كەرەم — ياخشىلىق، ئالىيجانابلىق، سېخىيلىق، مەرھەمەت، ئېھسان.
③ فەيزرەھمەت — خۇشاللىق، دىل روشەنلىكى، بەھرە، ئىنئام.
④ بەرى دەير — مەيخانە باشلىقى.
⑤ ھەۋا - ئارزۇ — ئىستەك، ھەۋەس.
⑥ پارسا — خۇدا كۆيلۇق، تەقۋادارلىق، يامان ئىش، يامان يولدىن ساقلانغۇچى.

ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ ئېجتىمائىي رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساس قىلغان، شۇنداق بولغاچقا، ئۆزگىچە يول تۇتۇپ، بۇ ئەسەر ئۇستىدە بىر يىغىلدىن ئارتۇق ئىشلەپ، پۈتۈن كۈچ-قۇدرىتىنى سەرپ قىلغان. بىز بۇنى شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى شېئىرىي ماھارەتتىدىن ئەمەس، بەلكى ھەربىر باب، ھەربىر بۆلەكنىڭ ئاخىرىغا زامانىنىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن شىكايەت قىلىپ قىستۇرۇپ يازغان مەسرالىرىدىن بىلىۋالالايمىز. مەسىلەن:

رەفىقا قۇلاق سال ۋاپاسىز جاھان،
بۇ ئالەمدە ئەھلى ۋاپا باغرى قان.
جاھان ئىچرە بولساڭ مۇھەببەت شۇ ئار،
كى مەردەم ① بولۇپ سىن بەلاغە دۇچار.
بەلادۇر كەرەم بەھرىنىڭ ② گەۋھەرى،
كى ئىشق ئەھلىگە بەلكى تاج سىرى.
ئانى كىمگە بەرمەس خۇدايى جاھان،
مۇھەببەت ئەيلە مەس... بىگان.
كىشى تاپسە چۈن پاك ئىشقى مىجاز،
ھەقىقەتكە ئاندىن قىلۇر ئىمتىياز.
كىشى زاتىدا جىلۋەگەر بولسا مېھىر،
ئانىڭ ئەكلى ③ قەھر بەلكى ئاشامى ④ زەھر.

كىشى ئىشقسىز، دېپدۇر ئانى ئىشەك،
داغى دەردى يوق ئادەمىدۇر كىسەك.

---

① مەردەم — ئادەم، كۆز قارىچۇغى.
② كەرەم بەھرى — ياخشىلىق دېگىزى.
③ ئەكلى — يېيىمى، بېقىمى.
④ ئاشام — يېمەكلىك.

مۇھەببەت تەرىقىن شىئار ئەيلەگىل،
كى ئىشقىدا جاننى نىسار ئەيلەگىل.
كەرەم قىل ماڭا ساقيا جامى ئىشق،
ئانىڭ شۆۋقىدىن ئەيلەگىل رامى ئىشق.
ئانى نۇش ئېتىپ ئىشقىدا جان بېرەي،
كى ئۇششاقلار ① جۇملەسىگە كىرەي.

«چاھار دەرۋىش» ئەسىرىدە مۇنداق ۋەقەلىك ھېكايە قىلىنىدۇ:

قەدىمكى زاماندا رۇم مەملىكىتىدە ئازادە بەخت ئىسىملىك سانسىز، سىپاھ لەشكەرلەرگە، ھېسابسىز ئالتۇن، كۈمۈش بايلىقىغا ئىگە قۇدرەتلىك بىر پادىشاھ ئۆتكەن ئىكەن. رۇم شامىدىن باشقا چوڭ-كىچىك يۇزدىن ئارتۇق شەھەر ئۇنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىدىكەن. ئۇ گەرچە شۇنداق بەھاجەت، شۇنداق كۈچلۈك سەلتەنەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۆز ئورنىدا ئىز بېسىپ ئولتۇرغۇدەك بىرەر پەرزەنتىنىڭ بولمىغانلىقىغا كۆڭلى دائىم يېرىم بولىدىكەن. كۈنلەر ئۆتۈپ پادىشاھنىڭ يېشى 50 تىن ئېشىپتۇ، غەم-قايغۇسىمۇ ئارتىپ، كۆڭلىنى ئارامىدا قويماپتۇ. ئاخىرى تەختكىمۇ چىقماي ئۆيدە يېتىۋاپتۇ، بۇ ئىش ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدا چوڭ غۇلغۇلا قوزغاپتۇ. ۋەزىر روشەن راي پادىشاھنىڭ كۆڭلىدىكى پەرىشانلىق بىلەن غەم-قايغۇنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەكچى بولۇپ ئالدىغا كىرىپتۇ. كۆز ياشلىرىنى سەلدەك ئېقىتقان ئازادە بەخت تەختكە ۋارىس بولغۇدەك بىرمۇ ئوغۇل پەرزەنتىنىڭ يوقلۇقىدىن قايغۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ۋەزىر روشەن راي پادىشاھ ئازادە بەختكە

① ئوششاقلار ـ ئاشقىلار.

ئىككى كۈنلۈك پانىي ئۆمۈر ئۈچۈن غەم توپىسىغا ھەسرەت تامچىلىرىنى ئاققۇزۇپ، جاننى ئۈپراتماسلىق، ھاياتنى ئاخىرغىچە خۇشال-خۇرام ئۆتكۈزۈش ھەققىدە بىرمۇنچە تەسەللىي خاتىرە بەرگەندىن تاشقىرى، ئاللانىڭ دەرگاھىغا مۇناجات قىلىپ ئارزۇ-تىلەكلەرنى تىلەش ۋە دەرۋىش غېرىب-غۇرۋالارغا سەدىقە بېرىپ، كۆڭلىنى خۇش قىلىش، قۇللارنى ئازاد قىلىپ، ئۇ ئاجىز دىللارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش ھەققىدە بىرمۇنچە مەسلىھەت بېرىپتۇ. پادىشاھ ئازادە بەختمۇ بىر كىتابنى ئوقۇۋېتىپ، ئۇنىڭدىن: «كىشى بىرەر غەمگە مۇپتىلا بولۇپ قالسا، ياكى بىرەر تەلەپ، ئارزۇلىرى بولسا ۋە ياكى بىرەر مۇشكۈلات ئاسانلىقچە ھەل بولمسا، گۆرۈستانلىققا بېرىپ تىلاۋەت قىلىپ، ئەرۋاھلار روھىغا ئاتىغاي» دېگەن جۈملىلەرنى كۆرۈپ قاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ گۆرۈستانلىققا بېرىشنى ئىختىيار قىپتۇ، ئەمما كۈندۈزى بېرىشتىن كېچىسى بېرىشنى ئەۋزەل بىلىپ، پادىشاھ لەشكەر باسلىرىنى قالدۇرۇپ، كونا كىيىملەرنى كىيىپ، ئاز-تولا پۇل-پۇچەك ئېلىپ، ھېچكىشىنى ئەگەشتۈرمەي، ئۇدۇل گۆرۈستانلىققا كەپتۇ. بىر گۈمبەزنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، گۆرۈستان ئەھلى ئۈچۈن قۇرئان تىلاۋەت قىلۋاتقىنىدا، ئۇنىڭ يان تەرەپتىكى پەنجىرىسىدىن خىرە يورۇق چىقىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. پادىشاھ تىلاۋەتنى تۈگىتىپ، پەنجىرىگە يېقىنلاپ كەپتۇ-دە، گۈمبەز ئىچىدە باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، قوللىرىنى تىزلىرىغا قويۇپ، تەپەككۇر دەرياسىغا چۆمگەن جۇل-جۇل كىيىملىك تۆت دەرۋىشنىڭ تۆت بۇلۇڭدا ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. «بۇلار ئەۋلىيالاردىن ياكى خۇدايىتائالانىڭ دوستلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن» دەپ ئويلاپتۇ. ئۇ ئۇلارنىڭ يېنىغا كىرىپ، ئارزۇسىنى بايان قىلىپ، ئۇلاردىن دۇئا تىلەش ئىستىكىدە بوپتۇ. بىراق تونۇماي، تەكشۈرمەي تۇرۇپ ئۇلارغا ئىچكى

سىرلىرىنى بايان قىلىشنىڭ ياخشى ئاقىۋەتكە ئېلىپ بارمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئىككىلىنىپ توختاپ قاپتۇ. شۇ ئەسنادا بىر دەرۋىش جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، بۇ كېچىنى ئۇخلىماي ئۆزىنارا مۇڭدىشىپ ئۆتكۈزۈشنى تەكلىپ قىپتۇ. قالغان دەرۋىشلەرمۇ بۇ تەكلىپكە ماقۇل بوپتۇ ۋە ئاخىردا سۆزنى قىسقا، راست قىلىشقا ۋەدىلىشىپ، ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىشقا كىرىشىپتۇ.

ئالدى بىلەن بىرىنچى دەرۋىش سۆز باشلاپ، ئۆزىنىڭ يەمەنلىك سودىگەر ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىپتۇ. بۇ دەرۋىش ئاتىسىدىن قالغان مال-دۇنيانى خەجلەپ تۈگەتكەندىن كېيىن، ھەمشىرىسى جابدۇپ بەرگەن مالالار بىلەن سەپەرگە ئاتلىنىپ شامغا كەپتۇ. بىراق شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىپ قالغانلىقتىن كىرىشكە مۇمكىن بولماي، دەرۋازا سىرتىدا قونۇپ قاپتۇ، تەڭ كېچە بولغاندا سېپىلدىن بىر ساندۇق يەرگە چۈشۈرۈلۈپتۇ، ئېچىپ قاراپ ئۇنىڭدا بىر ساھىبجامالنىڭ نىمجان ھالەتتە ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئەتىسى ساندۇقنى مەخپىي ھالدا شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆزى جابدۇپ كەلگەن مال بەدىلىگە ساھىبجامالنىڭ داۋالىتىپ ساقايتىپتۇ. بۇ ئەسلى شام پادىشاھىنىڭ قىزى بولۇپ، ئاشقىنىڭ ۋاپاسىزلىقى تۈپەيلىدىن ئېغىر زەخىملەندۈرۈلۈپ، ساندۇق بىلەن خەندەككە تاشلىۋېتىلگەن بۇ قىز دەرۋىشنىڭ مۇھەببىتىنى قوبۇل قىپتۇ ھەمدە ۋاپاسىزلىق قىلغان ئاشىقىدىن ئۆچىنى ئېلىپ، دەرۋىش بىلەن يەمەنگە بىللە كېتىشتىن ۋاتقىنىدا يولدىن ئادىشىپ ئايرىلىپ كېتىپتۇ، ياردىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەن بۇ دەرۋىش ئۆلۈۋېلىش نىيىتىدە تاغدىن ئۆزىنى تاشلىماقچى بولۇپ تۇرغاندا، تاغ تۈۋىدىكى بۇلاق بېشىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇرغان زاھىد كۆرۈپ قېلىپ توختىتىۋاپتۇ ھەمدە مۇراد-مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قۇستانتىنىيەگە يېرىشقا ۋە ئۇ يەردە ئۇچراشقان ئۈچ دەرۋىش بىلەن

بىللە پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا داخىل بولۇشقا مەسلىھەت بەرمەيتۇ. بۇ دەرۋىش ئۇ يەرگە ئەنە شۇ زاھىدنىڭ ئالدىدىن كېلىشى ئىكەن.

بىرىنچى دەرۋىشنىڭ سەرگۈزەشتىسى تامام بولغاندىن كېيىن، ئەجەم پادىشاھىنىڭ شاھزادىسى بولغان ئىككىنچى دەرۋىش سۆز باشلاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوۋغا چىققان بۇ شاھزادە كىيىك قوغلاپ يۈرۈپ، تاغ باغرىدىكى بىر گۈمبەزدە ئىستىقامەت قىلىپ ئولتۇرغان ئىراقلىق نامان سايا‌ھەتچىگە يولۇقۇپتۇ. نامان سايا‌ھەتچى جاھان كېزىپ پەرەڭ پادىشاھىنىڭ مەلىكىسىگە ئاشىق بولغان، ئەمما مۇراد-مەقسىتىگە يەتەلمىگەنلىكتىن، كېيىن دەرۋىشلىك يولىنى تۇتۇپ، بۇ تاغ باغرىنى ماكان قىلغان ھەمدە ئۆزى ئولتۇرۇۋاتقان گۈمبەزگە ئاشۇ مەلىكىنىڭ ھەيكىلىنى ياستۇپلىپ، ئۇنىڭ ئىشقىدا يىغلاپ، تائەت-ئىبادەت قىلىپ كۈن ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر كىشى ئىكەن. بۇنى ئاڭلىغان شاھزادىنىمۇ ئىشق ئوتى تۇتىشىپتۇ ۋە نامان سايا‌ھەتچى ئېيتىپ بەرگەن يول بەلگىلىرى بويىچە پەرەڭ زېمىنىگە بېرىپ، كوچىدا تۆت بۇرجىكىدىن تۆت غۇلام كۆتۈرگەن ۋە ئالدىدا مەجنۇن قىياپەتتىكى بىر كىشى جەرە سېلىپ يىغلاۋاتقان تاۋۇتقا يولۇقۇپتۇ. شاھزادە بۇنىڭ سىرىنى بىلمەكچى بولۇپ، تاۋۇت ئارقىسىدىن بىرقانچە قەدەم ئەگىشىپتۇ. ئەمما جەرە سېلىۋاتقان يىگىت ئۇنى ھەر قەدەم قوغلاپتۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ قوغلاشلىرىغا پىسەنت قىلماستىن، ئاخىرى بىر كۈنى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، يىگىت بىلەن تونۇشۇپتۇ. بۇ يىگىت پەرەڭ پادىشاھىنىڭ ئاكىسىنىڭ لەشكەر باشلىقى بەگزادە ھىرامى ئىكەن. ئىنى پادىشاھ ئاكا پادىشاھنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشىتىن بۇرۇن يۇرتىنى ئوغلى چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يەتكەچە ئۇنىڭغا ۋەكالىتەن سوراپ تۇرۇش، بالاغەتكە يېتىپ ئەقىل-پا-

راسەت توختاتقاندا تەختىنى بوشتىپ بېرىش ھەمدە قەزىنى ئۈنۈگۈغا نىسبەتلىك قويۇش توغرىسىدىكى ۋەسىيىتىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئوغۇلنى سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن بەگزادە ھىرامى بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، تاۋۇتنى ھەر كۈنى بازارغا ئەپچىقىدىكەن ۋە شۇ ئارقىلىق ماتەمنى يېڭىلاپ تۇرىدىكەن. بەگزادە ھىرامى ئەجەم شاھزادىسىنىڭ بۇ يەرگە نېمە مەقسەتتە كەلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنى مۇرادىغە مەقستىگە يەتكۈزۈشكە ۋەدە قىپتۇ ھەمدە مىڭبىر مۇشەقىقەت بىلەن شاھزادە ئىزدەپ كەلگەن، پادىشاھ ئاكىسىنىڭ ئوغلىغا بېرىشقا ۋەدىلىشىپ قويغانلىقى ئۈچۈن نامان سايا‌ھەتچى مۇرادىغە مەقستىگە يېتەلمىگەن ھېلىقى مەلىكىنى ئۆز ھەرەمخانىسىغا باشلاپ كەپتۇ. شاھزادە بىلەن مەلىكە بۇ يەردە ئۈچ ئاي سەيلىتاماشا قىپتۇ. ئاخىرى ئۇلار ئەجەم دىيارىغا قاراپ يولغا چىقىپ، بىر دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا بەگزادە ھىرامى بىلەن مەلىكىنى سۇ ئېقىتىپ كېتىپتۇ، ياردىن ئۇممىدى ئۈزۈلگەن بۇ شاھزادە تاغقا چىقىپ ئۆزىنى پەسكە تاشلىماقچى بولغاندا يەنە ھېلىقى زاھىد توختىتىۋاپتۇ ھەمدە رۇمغا بېرىپ ئۈچ دەرۋىش بىلەن ئۇچرىشىشقا مەسلىھەت بېرىپتۇ. «شۇ ماڭغانچە بۇگۈن ئاخشام بۇ يەرگە كېلىپ سىلەر بىلەن ئۇچرىشىشىم» دەپ ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى تامام قىپتۇ ئىككىنچى دەرۋىش.

ئاڭغىچە تاڭمۇ يورۇپتۇ. ئازادە بەخت ئوردىغا قايتىپ كېتىپ، ياساۋۇللارنى ئەۋەتىپتۇ. ياساۋۇللار دەرۋىشلەرنى چاقىرىپ كەلگەندىن كېيىن، ئازادە بەخت ئۇلارنى كاتتا مېھمان قىپتۇ. ئارقىدىن سۆھبەتنى داۋاملاشتۇرۇشقا تەكلىپ قىپتۇ. بىراق دەرۋىشلەر ئازادە بەخت ئالدىدا سۆز ئېچىشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ. ئاردىكى جىمجىتلىقنى بۇزماقچى بولغان ئازادە بەخت ئۆزى سۆز ئېچىپ، خوجا سەكپەرەس ھەققىدىكى ھېكا-

يىنى باشلاپتۇ. بۇ ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى مۇنداق ئىكەن:
پادىشاھ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈ-
مەت باشقۇرۇش قائىدىلىرىنى بىلۈۋىلىش مەقسىتىدە بەدەخشان-
دىن كەلگەن بىر سودىگەرنى ھوزۇرىغا چاقىرىپتۇ، سودىگەر
قايتىدىغان چاغدا ئۇچ مىسقال ئېغىرلىقتىكى گۆھەرنى پادىشاھقا
تەقدىم قىپتۇ. بۇنىڭدىن خۇشاللانغان پادىشاھ ئۇ گۆھەر بىلەن
باشقىلار ئالدىدا ئىنتايىن ماختىنىپتۇ. بىر شانۇ-شەۋكەت ئىگە-
سىنىڭ ئۇ تاش بىلەن ماختىنىشىنىڭ ئانچە دۇرۇس بولمىغانلى-
قىنى ھېس قىلغان ۋەزىر: «سەندەك چوڭ پادىشاھنىڭ خەزى-
نىسىدە بۇنداق گۆھەرنىڭ بولۇشى ھەيران قالدۇرغان ئىش
ئەمەس، چۈنكى خۇراسان شەھىرىدە بىر سودىگەرنىڭ ھەربىرى
70 مىسقال ئېغىرلىقتا كېلىدىغان 12 كۆھىرى بار. بۇ گۆ-
ھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىتتىنىڭ بويىنىغا ئېسىپ قويغان» دەپ
پادىشاھنى ئەيىبلەپتۇ. بۇنى ئۆزى ئۈچۈن قىلىنغان ھەسەت
دەپ ئويلىغان پادىشاھ ۋەزىرىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇپتۇ. بىراق،
ۋەزىر پەرەڭ ئەلچىسىنىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن ئۆلۈمدىن قۇ-
تۇلۇپ، زىندانغا سېلىنىپتۇ، ۋەزىرنىڭ 10 ياشلار چاممىسىدا بىر قى-
زى بار ئىكەن، ئۇ ئاتىسىنىڭ زىندانغا سېلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ،
ئۇنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئوغۇلچە ياسىنىپ 12 گۆھىرى
بار ئادەمنى ئىزدەپ خۇراسانغا يولغا چىقىپتۇ. دېگەندەك ئۇ
يەردە بىر دۇكاندا ئاتىسى ئېيتقان بويىنىغا 12 گۆھەر ئېسە-
غان بىر ئىتنى كۆرۈپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرۇپ قاپتۇ.
دۇكان ئىگىسى خوجاسەكپەرەس ئىتنىڭ قاراپ تۇرغان بۇ بالىغا
ئاشىقى شەيدا بولۇپ ئالدىغا چاقىرىپتۇ ۋە قەيەردىن نېمە
ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى سوراپتۇ. ئۆزىگە خوجازادە ئەمەلى دەپ
ئىسىم قويۇۋالغان ۋەزىر قىزى خوجاسەكپەرەس بىلەن كۆرۈش-
كىلى كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. خوجاسەكپەرەسنىڭ بىرمۇ پەر-

ژەنـتى يوق ئىكەن. ئۇ خوجازادە ئەمـلىنى ئۆزىـگە بالا قىلـ
ۋىـلىش نىيـىتىدە ئۆيگە باشـلاپ بېرىپ، يېـنىدا ئىككى ئاي
تۇرغۇزۇپـتۇ. كۈنـلەرنىڭ بىرىدە خوجازادە ئەمـلى يۇرتى ۋە
ئاتا ـ ئانىسىنى سېغىنغانلىقىنى ئېيتىپ، يىغلاپ ـ يالۋۇرۇپ خوجا ـ
سەكپەرەسنى ئەجەمگە بېرىشقا كۆندۈرۈپتۇ. سەپەر تەيـيارلىقى
پۈتكەندىن كېيىن، ياخـشى كۈنـلەرنىڭ بىرىدە يولغا چىـقىپ،
خوجا سەكپەرەسـنى بويـىنىغا 12 گۆھەر ئېسـلغان ئىـتى بىلەن
قەپەسكە بەنت قىلىنغان ئىككى مەھبۇسـنى قوشۇپ پادىـشاھـ
نىڭ ئالدىـغا ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ خوجاسەكـپەرەسـتىن نېمە
ئۈچۈن ئىتنى ئەتىۋارلاپ بويىنىغا 12 گۆھەرنى ئېسىپ قويغانـ
لىقىنى ۋە نېمە ئۈچۈن ئىككى ئادەمنى خارلاپ قەپەسكە سولاپ
قويغانـلىقىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. خوجاسەكپەرەس بولـسا قە ـ
پەستىكى ئىككى مەھبۇسنىڭ ئۆز ئاكىلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارغا
كۆپ قېتىم شاپائەت قىلىپ ھالىدىن خەۋەر ئالغان ۋە خارلىق ـ
تىن، ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ۋاپا ـ
غا جاپا قىلىپ، كۆپ قېتىم خوتۇن بالا ـ چاقـلىرىغا يامان نە ـ
يەتـتە بولغان ۋە ئۆزىـگە سۈيىقەست قىلىپ، چۆل باياۋانلاردا
چالا ئۆلۈك قىلىپ قويۇپ، مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ قاچقاچقا، بۇنداق
سۈيىقەستىنىڭ قايتا بولۇپ قالماسلىقـىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىلاجـ
سىز مۇشۇنداق قىلغانلىقىنى، ئىتنى بولسا خوجاسەكپەرەس ھەر
قېتىم سۈيىقەستكە ئۇچرىغاندا ۋاپادارلىق قىلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇل ـ
دۇرۇپ قالـغاچـقا، ئەتـۋارلاپ ئۆزى ياخـشى كـۆرىـدىـغان
12 گـۆھەرنى ئېـسـىپ قـويـغانـلـىـتـنى ئـېـيـتـىپ ئـۆز
سەرگۈزەشـتىسىنى تامام قىپتۇ. بۇنىڭغا قايىل بولـغان پادىـشاھ
ۋەزىرنى زىندانىدىن بوشتىپ، ئۇنىڭغا ناماقۇل بوپـتۇ. ئۆزىنى
خوجازادە ئەمىلى دەپ ئاتىۋالغان ۋەزىر قىزىنىڭ ئەسـلى قىيا ـ
پىتى ئاشـكارىلانـغاچقا، ئۇنى ئۆز ئىختىيارىلـىقى بىلەن خوجا

سەكىپەرەسكە نىكاھلاپ بېرىپتۇ. خوجا سەكىپەرەس ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىغىچە ئازادە بەختىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

پادىشاھ ئازادە بەختىنىڭ سەرگۈزەشتىسىدىن ئىلھاملانغان ئۇچىنچى دەرۋىش سۆز باشلاپتۇ، ئۇ پارس مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ نەدىم ۋە ئەمىر ساھىب ئىخلاسمەنلىرى بىلەن مەجلىس قۇرۇپ ئولتۇرغاندا، ۋەزىرلىردىن بىرى ھاتەمنىڭ ساخاۋىتىدىن ھېكايە قىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە سېخىيلىق ئوتى چۈشۈپ، قىرىق ئىشىكلىك بىر ئىمارەت بىنا قىلدۇرۇپتۇ ھەمدە خەزىنىدە بار مال-دۇنيالىرىنى تۆكۈپ، ساخاۋىتىنى باشلاپتىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر سائىل① كېلىپ قىرىق ئىشىكتىن قىرىق تىللا تىلەپ ئاپتۇ. بۇنىڭغا قانائەت قىلماستىن تىلەشكە باشلاپتۇ، دەرۋىشلىككە ئار كەلتۈردۈڭ» دەپ كايىپتۇ. دەرۋىشمۇ «سەن دەرۋىشلىككە ئار كەلتۈردۈڭ» دەپ كايىپتۇ. دەرۋىشمۇ بەسىردىكى بىر مەلىكىنىڭ ساخاۋىتىدىن سۆز ئېچىپ، قولىدىكى تىللالارنى چۆرۈۋېتىپتۇ. بۇنىڭغا ئىشەنمىگەن پادىشاھ ئاخىرى بەسىرگە بېرىپتۇ ۋە مەلىكىنىڭ ساخاۋىتىنى كۆرۈپ، ئۆز ساخاۋىتىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئىكەنلىكىگە قايىل بوپتۇ. ئاخىرىدا ئۇ مەلىكىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويۇپتۇ. مەلىكە ئۆز خىزمەتچىلىرىدىن بىرى نەمرۇز ۋىلايىتىدە كۆرگەن بىر ۋەقەنىڭ سىرىنى بىلىپ كېلىش شەرتى بىلەن ماقۇل بوپتۇ. ئۇ ۋەقە مۇنداق ئىكەن: ھەر ئاينىڭ دەسلەپكى كۈنى چىقىپ قالىدا، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە، پادىشاھدىن گادايغىچە بولغان ھەممە شەھەر خەلقى قارا كىيىم، بىر سەھراغا چىقىدىكەن. ئۇ يەردىكى توقايلىقتىن ئۆستىگە قارا كىيىم كىيىۋ

---

① سائىل — سوئال قويغۇچى، سورىغۇچى، تىلەمچى، خەيرچى.

گەن، بەلكە شەمشەر ئاسمان بەر يىگىت ئالتۇن كالىغا مەنسەپ چىقىدىكەن، ئۇ بىر ئوق ئاتقان ھامان ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كەلگەن 14 ياشلاردىكى بىر غۇلام زۇمرەتتىن نەقىش قىلىنغان بىر چىنە لوڭقىنى ئېلىپ كېلىپ، خالايىققا كۆرسىتىدىكەن. ئاندىن ھېلىقى يىگىت لوڭقىنى ئۇرۇپ چاقىدىكەن، غۇلامنىمۇ ئۆلتۈرۈپ كېتىپ قالىدىكەن. پادىشاھ بىر يىل يول يۈرۈپ نەمە رۇزغا بەرىپ، مەلىكىنىڭ غۇلامى ھېكايە قىلغان يۇقىرىقى ئەھۋالنى ئەينەن كۆرۈپتۇ ۋە بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمەك ئۈچۈن يىگىتنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپتۇ، ئۇ ھەرقانچە غەزەپ قىلسىمۇ پەسەنت قىلماپتۇ. ئاخىرى، ئۇ بىر باغقا بېرىپتۇ، بۇ باغ ھېلىقى يىگىتنىڭ ماكانى، ئۆزى بولسا نەمرۇز پادىشاھىنىڭ شاھزادىسى ئىكەن. ئۇ پارس مەملىكىتىنىڭ پادىشاھىنى چاقىرتىپ، مەقسىتىنى ئۇققاندىن كېيىن، ياردەم بېرىش قارارىغا كېلىپ، ئۆز سۆز باشلاپتۇ ئۇ،— مەن ئاتامنىڭ بىردىنبىر يالغۇز پەرزەنتى ئىدىم. ئاتام مۇنەججىملەرگە قۇر ئاچقۇزۇپ، مېنىڭ سارالىق بولىدىغانلىقىمنى ئۇققاندىن كېيىن، مۇشۇ باغنى مەخسۇس تەييارلاپ، كىشىلەرگە كۆرسەتمەي، مۇشۇ يەردە تەربىيە قىلىدى. 12 ياشقا تولغىچە مەخسۇس ئۇستازدا ئوقۇپ، كىتابقا مەنا ئىھتىقۇدەك بولدۇم. مانا شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە باغقا كىرىپ، بىر گۈلگە كۆزۈم چۈشتى. گۈلنى ئۈزمەكچى بولۇپ قول ئۇزىتىشىمغا، ئۇ غايىپ بولۇپ، ئالدىمدا بىر تەخت پەيدا بولدى. تەختتە بىر نازىنىن سەنەم تەبەسسۇم قىلىپ ئولتۇراتتى. ئۇ مېنى چاقىرىپ، بىرنەچچە قەدەھ مەي قۇيۇپ بەردى. مەگزىمگە سۆيۈپ قويغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ھەققىدە ۋەدە ئېلىپ كۆزدىن غايىپ بولدى. مەن سەنەمنىڭ ئىشقىدا شۇ زامان جانسىز تەندەك پەرىشان بولۇپ، يەرگە

يىقىلدىم. ئاتامنىڭ قىلمىغىنى قالمىدى. ئاخىرى، بىر سودىگەر-نىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن ھىندىستانىغا ئېلىپ بېرىپ، بىر تۈپىقا كۆرسەتتى، بۇ تۈپ ھەر يىلى قۇربان ھېيىتتا بىر قېتىم كېسەل كۆرىدىكەن. ئۇ مېنى ئۆزى تۇرىدىغان باغقا باشلاپ كىردى. قىرىق كۈن كۆڭۈل قويۇپ داۋالىنىش ئارقىسىدا سالامەتلىكىم تامامەن ئەسلىگە كەلدى. يەنە بىر قۇربان ھېيىت كەلگىچە مەن بۇ يەردە ھەر خىل كىتابلارنى ئوقۇپ، تىبابەت ئىلمىدىن خەۋەردار بولدۇم. قۇربان ھېيىت كەلگەندە، ئۇ تىلى ۋېپ قۇلىقىغا مىڭ ئاياغ كىرىپ كەتكەن بىر كېسەلنى باشلاپ كىردى ھەمدە قۇلاق پەردىسىنى يېرىپ، قىزىتىلغان ئامبۇرنى ئاپىرىدۇندى، مەن: «ئۇستاز، ئامبۇر قىزىق» دەپ توۋلىدىم. ئۇ دەرھال ئامبۇرنى تاشلاپ، باغنىڭ ئارقىسىغا بېرىپ، چېچىدا ئۆزىنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋاپتۇ. چېچىنىڭ ئارىسىدىن ئىككى ئاچ قۇچ چىقتى. بىرى كىتابخانىسىنىڭ، يەنە بىرى بىر ساندۇقنىڭ ئاچقۇچى ئىكەن. مەن ساندۇقتىن جىن-ئەرۋاھلارنى، ئاي يۈلتۈز مۇئەككىلىرىنى مەسخىرە قىلىش قائىدىلىرى يېزىلغان بىر كىتابنى تېپىۋېلىپ ئىنتايىن خۇشال بولدۇم ھەمدە ئاتا-ئانامنىڭ ئالدىغا قايتىپ كېلىپ، مۇشۇ باغدا قىرىق كۈنگىچە دۇئا بىلەن مەشغۇل بولدۇم. قىرىقىنچى كۈنى كېچىسى ئوممان پەرىلىرى پادىشاھى كېلىپ مەقسىتىمنى سورىدى، مەن ئۇنىڭ قىزىغا ئاشىق ئىكەنلىكىمنى بىلدۈردۈم. ئۇ قايتا-قايتا نەسىھەت قىلىپ رەت قىلىپمۇ مېنى بۇ يولدىن قايتۇرالمىغاندىن كېيىن، ئۆمۈرۋايەت ۋاپادارلىق قىلىشقا ۋەدە ئېلىپ قىزىنى ھازىر قىلدى. مەن بىر كېچە مەستلىكتە ئۇ نىگارنىڭ بوينىغا گىرە سالماقچى بولدۇم، شۇ چاغدا غايىپتىن: «كىتابىڭنى بۇ ياقتا بەر، ئۇنىڭدىكىسىنىڭ ھەممىسى ئىسمى ئەزەم. ئۇنىڭ بىلەن مۇنداق قىلىشىڭ ياخشى ئەمەس» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. مەن

كىتابنى قويىۋەتكەندىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا بەردىم. نازىنىن قاتتىق ۋارقىراپ: «ئەي زالىم، نەسىھىتىمنى ئۇنۇتتىڭمۇ؟ ھەي ئېسىت، ئىش قولدىن كەتتى!» دېدى-دە، بىھوش بولۇپ يىقىلدى. مەن قاراپلا بىر دىۋىنى كۆردۈم ھەمدە بادلىۋالغان ئەپسۇنلارنى ئوقۇپ، ئۇنى كالا سۈرىتىگە كەلتۈردۈم. ئاڭغىچە يەنە بىردىۋە كىتابنى ئېلىپ ۋە مەن يادلىۋالغان دۇئا، ئىسمى ئەزەمنى خاتىرەمدىن كۆتۈرۈپ قېچىپ كەتكەنىدى، شۇنىڭدىن بۇيان ئۇ قىز ھوشسىز ياتىدۇ. مەن مىنىپ چىققان كالا ئەنە شۇ دىۋە بولۇپ، ئۇنى ھەر كۈنى قەھرىم بىلەن ئۇرىمەن. مۇشۇ دەرتنى يوقىتىش ئۈچۈن زىننەتلىك چىنە-لوڭقىلارنى ياساپ ئايدا بىر قېتىم تاشقىرىغا چىقىپ خەلقىگە كۆرسىتىپ سۈندۈرىمەن، غۇلامنى ئۆلتۈرىمەن. مېنىڭ ئەھۋالىم مۇشۇ تەرىقىدە ئۆتمىدۇ.»

نەمرۇز شاھزادىنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ئاڭلىغان پادىشاھتا ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئىچ ئاغرىتىش ھېسسىياتى پەيدا بوپتۇ-دە، «ئۇ دەرتمەننى مەقسەتكە يەتكۈزمىگۈچە ئۆز مەقسىتىمنىڭ تەرىپىگە ماڭماسمەن» دەپ قەسەم قىلىپ، بۇ تەرەپكە راۋان بوپتۇ. يولدا بىر تاغ قەلئەسىگە كەلگەندە، پىنھان ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرغان بىر ئابىد① بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. بۇ ئابىد ئالدىنقى دەرۋىشلەرگە بەرگەن مەسلىھەتىنى بەرگەنلىكى ئۈچۈن مۇرات يولىنى ئىزدەپ بۇ يەرگە كەپتۇ.

ئۇچىنچى دەۋرىشنىڭ ھېكايىسى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، «ئەي دەرۋىشلەر» دەپ سۆز باشلاپتۇ چىن شاھزادىسى بولغان تۆتىنچى دەۋرىش، ئۇ ئاتىسىنىڭ يالغۇز پەرزەنتى ئىكەن. توقۇز ياشقا كىرگەندە، ئاتىسى بىر تۇغقان ئىنىسىغا: «ئوغلۇم چوڭ بولغۇچە تەختتە ئولتۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇر-

① ئابىد- ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى تەۋادار ئادەم (ئەر).

غمن، ئوغلۇم چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يەتكەندە سەلتەنەتنى ئۆتە كۈزۈپ بەرگەن ۋە قەزىگنى قوشۇپ قويغىن» دەپ ۋەسىيەت قى لىپ، ھاياتلىق بىلەن ۋىدالىشىپتۇ. شاھزادە 14 ياشقا كىرگىچە ھېچىيەرنى كۆرمەي ۋە ھېچ كىشى بىلەن ئالاقىلاشماي، ئوردا ئىچىدە چوڭ بوپتۇ. 14 ياشقا تولغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئاسمانىڭ خىزمەتىدە بولغان مۇبارەك ئاتلىق بىر غۇلام ئۇنى تاغىسىنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىرىپ، ئاكىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئەسلەتىپتۇ. تاغىسى ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن كۈيئوغۇل قىلىۋېلىشقا ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما پادىشاھلىقنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن مۇبارەكنى ئايرىم چا قىرىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە پەرمان قىپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەنگەن شاھزادە مۇبارەكنىڭ مەسلىھىتىگە ئاساسەن، ئاتا سىنىڭ ھايات چاغدىكى دوستى، پەرىلەر پادىشاھى مۇلكى سادىق نىڭ ئالدىغا بارماقچى ۋە زەپەرجەدتىن ياسالغان مايمۇن ھەيكە لىدىن بىرنى تەلەپ قىلىپ ئېلىپ، ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا ئۇ تەق دىم قىلغان 39 مايمۇن ھەيكىلىگە قوشۇپ جەمئىي 40 قىلىپ، بۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى جىنلارنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق پادىشاھ لىقنى قولغا ئالماقچى بوپتۇ. مۇلكى سادىق بۇلارنىڭ تەلىپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شاھزادىنىڭ قولىغا بىر سۇرەتنى تۇتقۇزۇپ، سۇرەتتىكى قىزنى تېپىپ، خىيانەت قىلماي ئالدىغا ئېلىپ كې لىش شەرتى بىلەن ماقۇل بوپتۇ. مۇبارەك بىلەن ئىككىسى دەرۋىشچە ياسىنىپ، قىزنى ئىزدەپ يەتتە يىل ئاۋارە بوپتۇ. لېكىن تاپالماپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە غەربتىكى بىر شەھەرگە بېرىپ، كوچا ئارىلاپ يۈرگىنىدە، بىر ۋەيرانە ئىمارەتكە كۆزى چۈشۈپتۇ. بۇ ئىمارەت بىر سائەت ئىلگىرى بۇلار سۇ ئېلىپ ئىچكەن كوچىدا سۇ سېتىپ يۈرگەن بوۋاينىڭ ماكانى ئىكەن. بوۋاي سۇيىنى سېتىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلگىنىدە، ھوجرىدىن بىر

قىز چىقىپ قارشى ئاپتۇ. بوۋاينىڭ بۇ قىزى سۇرەتتىكى قىزنىڭ دەل ئۆزى ئىكەن. شاھزادە بىلەن مۇبارەك بوۋايغا كېلىش سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپتۇ. ئاندا بوۋاي «بېغىنىڭ مېۋىسىنىڭ ئاپىتى بار، ھەر كىشىكى ئۇنىڭدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەي، غەزىنەمنىڭ بىر بالاسى بار، ھېچكىشى ئۇنىڭغا قول سوزمىغاي» دەپ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىپتۇ. چۈنكى بۇ قىز ئىلگىرى پادىشاھنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىنغان ئىكەن. توي كېچىسى ئوغۇل بۇ قىزغا تېخى ئەمدى قول ئۇزىتىشىغا بىرىدىنلا دەھشەتلىك ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇ، ئارقىدىنلا تام يېرىلىپ ئاجايىپ بىر مەخلۇقاتلار پەيدا بولۇپ، يىگىتنى بوغۇپ قويۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ بوۋاي بىلەن قىزنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشقا پەرمان قىپتۇ. ئەمما پادىشاھنىڭ ياساۋۇللىرى بوۋاينىڭ ھويلىسىغا كېلىشى ھامان تام ـ تورۇسلار ئۆرۈلۈپ، ئۇلار ـ نىڭ بېشىغا تاش ـ كېسەكلەر يېغىپتۇ ھەمدە پادىشاھنىڭ قۇلىغا غايىپتىن «مۇبادا بۇ بىچارىلەرنى ئۆلتۈرۈشكە قەست قىلساڭ، ئوغلۇڭ كۆرگەن ئاقىۋەتنى كۆرىسەن» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ، پادىشاھ «بۇ شەھەرگە جىن تېگىپتۇ» دەپ ھازىرغىچە ھەممە يەردە قۇرئان ئوقۇتۇۋېتىپتۇ. بارچە كىشىلەر پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بوۋايغا ياردەم قىلماپتۇ. بوۋاي مال ـ دۇنيالىرىنى خەجلەپ تۇغقانلىرىنى كېيىمەن، ئامالسىز سۇ سېپىش بىلەن جان بېقىشقا باشلاپتۇ.

شاھزادە بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىمەن، بوۋايغا يەنە كۆپ يالۋۇرۇپتۇ، بىر ئايغىچە خىزمەتىدە بولۇپتۇ. شاھزادىنىڭ ئىشق مۇھەببىتىدىن تەسىرلەنگەن بوۋاي ئاخىرى ئۆزىدىن يىراق بولماي پات ـ پات خەۋەر ئېلىپ تۇرۇش شەرتى بىلەن ماقۇل بوپتۇ. بىر ھەپتىدىن كېيىمەن بوۋايمۇ ۋاپات بوپتۇ. شاھزادە قىزنى ئېلىپ مۈلكى سادىق ماكانىغا سەپەر قىپتۇ. يول

راق قىزنى قولدىن چىقارغۇسى كەلمەپتۇ. يولدا بارغۇچە مۇھاپ
رەكنىڭ توسقۇنلۇقلىرى ئۇنىڭغا خېيالەت قىپتۇ. بۇنى بىلگەن
مۇلكى سادىق شاھزادىگە غەزەپلىنىپتۇ. بۇ غەزەپنىڭ ئۆزىنىڭ
ساق قېلىشىغا كۆزى يەتمىگەن شاھزادە مۇلكى سادىققا ھۇجۇم
قىلىپ خەنجەر ساپتۇ. بىراق مۇلكى سادىق بوراندەك ئېتىلىپ،
ھەيۋەت بىلەن بىرنى تېپىپ، ئۇنى چۆل - جەزىرىگە چۈشۈرۈۋې
تىپتۇ. ئۆز قىلمىشىغا مەكتىر پۇشايمان قىلغان شاھزادە ھەجا
زان دەردىدە تىرىكلىكتىن ئۈلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپ تاغدىن ئۆزۈ
نىڭ تاشلىنىقچى بولغانىدا، بۇلاق بېشىدا ئولتۇرغان زاھىد
كۆرۈپ تونۇشتۇرۇپ، ئالدىنقى ئۇچ دەرۋىشكە بەرگەن مەسلە
ھەتنى بېرىپتۇ. «بۇ يەرگە مېنىڭ ئاشۇ زاھىدىنىڭ ئالدىدىن
كېلىشىم» دەپ ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى تامام قىپتۇ تۆتىنچى دەرۋىش
- «ئەي دەرۋىشلەر ــ دەپ سۆز باشلاپتۇ، پادىشاھ ئازادە بەخت،ل
مېنىڭمۇ بىر ئارزۇيۇم، مىسلەزىنىڭ دۇئايىگىلارغا موھتاجمەن، مىس
لەرنىڭ دۇئايىگىلار ئىجابەت بولماي قالمايدۇ. ئاللاتائالا دىلىن
ئاڭا بىر ئوغۇل پەرزەنت تىلەپ دۇئا قىلىپ قويىسىگىلار.»
دەرۋىشلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، يۇزلىرىنى قىبلىگە قە
لىپ، «ئامىن» دەپتۇ؛ بىر چاغدا مەلىكىنىڭ ئوغۇل تۇغقانلىق
كەۋرىسى يېتىپ كەپتۇ. پادىشاھ ئازادە بەخت ئوغلىنى مەخ
سۇس ئىنىكىنىغا تاپشۇرغاندىن كېيىن، كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ،
يۇرتقا كاتتا نەزىر بېرىپتۇ. ئۇچ يىللىق باجىنى كەچۈرۈم قە -
لىپ، زىندانداللىكى مەھبۇسلارنى ئازاد قىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە
ئازادە بەخت دەرۋىشلەر بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئوغ
لىنىڭ يوقالغانلىق خەۋىرى ئاڭلىنىپتۇ. پادىشاھ ۋە دەرۋىشلەر
غەمگە چۆكۈپتۇ، ئاردىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغ
ۇل ئانىسىنىڭ يېنىدا يەنە پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ ھال يەتتە

ياشقا كىرگىچە داۋاملىشىپتۇ. پادىشاھ ئازادە بەختنىڭ ئوغلى غايىپ بولىدىغانلىقىنى ئوچۇن غايىپ بولىدىغانلىقنىڭ سەۋەبىنى سوراپ ۋە دەرۋىشلەرنىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى بىلەن مۇراد - مەقسىتىنى بايان قىلىپ بىر پارچە خەت يېزىپ، ئوغلىنىڭ قوينىغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئىككى كۈندىن كېيىن پادىشاھى مۇلكى شاھبازنىڭ ئازادە بەخت ۋە دەرۋىشلەرنى ئۈزۈن ماكانىغا تەكلىپ قىلغان بىر پارچە خېتى چۈشۈپتۇ. پادىشاھ ئازادە بەخت ۋە دەرۋىشلەر پەرىلەرنىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا مۇلكى شاھبازنىڭ ھۇزۇرىغا ھازىر بوپتۇ. مۇلكى شاھبازنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇنىڭمۇ پەرزەنتى بولمىغاچقا، خۇدادىن بىر قىز پەرزەنت تىلەپ ئاپتۇ. پەرىلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە، تۇغۇلغان پەرزەنت قايسى كۈن، قايسى سائەتتە تۇغۇلغان بولسا، ئۇنىڭ جۈپلىكىگە شۇ كۈن، شۇ سائەتتە تۇغۇلغان پەرزەنتنى تاللايدىكەن. پادىشاھ ئازادە بەختنىڭ ئوغلى مۇلكى شاھبازنىڭ قىزى بىلەن بىر سائەتتە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى جۈپ قىلىۋېلىش مەقسىتىدە ھەر ئايدا بىر قېتىم يېنىغا ئەپچىقىپ تەربىيە قىلىدىكەن. ئوغلىنىڭ غايىب بولۇشىنىڭ سىرى ئەنە شۇ ئىكەن. مۇلكى شاھباز دەرۋىشلەرنى مۇراد - مەقسىتىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن بارلىق جىن - دىۋىلەرنى ئالدىغا ھازىر قىلىپ، مۇلكى سادىق قولىدىكى ھېلىقى گۈلئۇزار سەنەمنى، توقايلىقتا ماكان، تۇتقان ئاشىق يىگىتنىڭ يېنىدا بىھوش ياتقان ئوممان پەرىلىرى پادىشاھىنىڭ قىزىنى، دەريادا غەرق بولغان پەرەڭ شاھنىڭ قىزى بىلەن بەگزادىخان ھىرامنى، شام پادىشاھنىڭ قىزىنى سۈرۈشتۇرۇپتۇ. ئۇلار سورۇنغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇلكى شاھباز ئۇز قىزىنى ئازادە بەختنىڭ ئوغلىغا، شام پادىشاھىنىڭ قىزىنى بىرىنچى دەرۋىش يەمەنلىك سودىگەرگە، پەرەڭ پادىشاھىنىڭ قىزىنى ئىككىنچى دەرۋىش

ئەجەنم پادىشاھىغا، بەسرە شەھىرىدىن كەلتۈرۈلگەن خەيرى ساخاۋەت بېغىنىڭ مەلىكىسىنى ئۇچىنچى دەرۋىش — پارس پادىشاھىغا، مۇلكى سادىق قولىدىكى قىزنى تۆتىنچى دەرۋىش — چىن پادىشاھىنىڭ ئوغلىغا، چىن پادىشاھىنىڭ قىزىنى مۇلكى سادىقغا، پادىشاھى ئومان قىزىنى شاھزادە نەمرۇزغا، نەمرۇز پادىشاھىنىڭ قىزىنى بەگزادە ھىرامىغا نىكاھلاپ، قىرىق كېچە-كۈندۈز شاھانە توي قىلىپ، ئۇلارنى مۇراد-مەقسىتىگە يەتكۈزۈپتۇ.

ئاپتور مانا بۇ ۋەقەلىكلەرنى شېئىرىي يول بىلەن تەسۋىرلەش ئارقىلىق چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى قىزغىن مەدھىيەلەپ فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى توسقۇنلۇقىنى كەسكىن پاش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە «مۇراد-مەقسەتكە يەتمەكنىڭ بىردىنبىر يولى قىيىنچىلىق، جاپا-مۇشەققەتتىن قورقماي تىرىشىپ كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت» دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرۈپ، ياش ئوغول-قىزلارنى ئۆز غايىسىگە يېتىش يولىدا ھارماي كۈرەش قىلىشقا ئۈندەيدۇ.

زىيائى بىلەن نىزارى ياراتقان «چاھار دەرۋىش» ئەسىرى قەھرىمانلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا مۇراد مەقسىتىگە، يېتىش ئارقىلىق كىشىلەرگە بېغىشلايدىغان يۈكسەك ئۈمىدۋارلىق تۇيغۇسى بىلەنلا ئەمەس، شۇنداقلا ۋەقەلىكنىڭ ئەگرى-توقاي، مۇرەككەپ، جىددىي قىزىقارلىق، تىلىنىڭ ئاددىي، يېنىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ بەلگىلىك بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. بۇ ئەسەرنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىتابخان ئاپتورنىڭ ئۇنىڭدا ئىشلەتكەن تىل ماھارىتى، شېئىرىي سەنئىتى، ۋەقەلىكنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئۇستىلىقىدىن بەھرىمەن بولماي قالمايدۇ.

بۇ ئەسەر ئەينى زامان رېئاللىقىغا يان تەرەپتىن ماسلىشىپ، ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئارزۇ-تىلەكلىرىنى دەل ۋاقى-

تىدا ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەنلىكىدەك ئىلغار ئىدىيىسى بىلەن XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

شائىر زىيائى، نىزارى بىلەن ئاجايىپ چىرايلىق ۋە رامۇان بىر ئەدەبىي ئىستىل بىرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈپ، «چاھار دەرۋىش» نى گويا بىر كىشى يېزىپ چىققاندەك ئۇسلۇب بىلەن مەيدانغا كەلتۈرگەن. مۇنداق ھەمكارلىق ئادەتتىكى شائىرلارنىڭ قولىدىن كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئىككىسىنىڭ ئىستىل بىرلىكىنى ئېنىقراق كۆرۈش ئۈچۈن بىز ئۇلارنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

زىيائىنىڭ تۆتىنچى دەرۋىش ھېكايىسىدىن:

جاھان كارىدۇر بەندەگە ئارىيەت،
كۆڭۈل بەرمەگەي بولسا ئىنسانىيەت.

نىزارىنىڭ دەرۋىش ھېكايىسىدىن:

بىلۇر مەۋبىمنى ئۇزاقتىن ئۇزاق،
ۋە لېكىن تۇتارغا قويار ئول تۇزاق.

يۇقىرىقى ئىككى مىسنەۋىنىڭ بىرىنچى ئۇتكۇرلۇكى، مىسرالىرىنىڭ راۋانلىقى، تىل، ئىستىلى بىر-بىرىگە قۇيۇپ قويغاندەك بېقىن ۋە ئاھاڭداش تۇزۇلگەن.

زىيائىنىڭ «غېرىبلەر ھېكايىتى» ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن ھېكايەتلىرىمۇ مۇھىم ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە. مەسىلەن، شائىر بىر ھېكايىتىدە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ بۇيۇكلۇكىنى بىلەن تاغلارنىڭ ئېگىزلىكىنى سېلىشتۇرۇپ بىر ھېكمەت توقۇسا، «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» ۋە «شاھ بەھرام» سەر-

كۆزەشتلىرىدىكە تەمسىل قىلىپ، ئاشىق - مەشۇقلارغا نەسىھەت قىلىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

ھەق مۇھەببەتكە بەرگىل كۆڭۈل،
ئەگەر مەردسەن ئۇشبۇ بىرلە ئۆل.

كۆڭۈل خىيالىڭنى قىلما يىراق،
يەنە قالما ئەندە ئەھلۇ پىراق.

«غەربىلەر ھېكايىتى» نى تۆزۈشكە مادداي ۋە مەنبەسى يارەملەرنى قىلغان زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ ئۆزى بىنا قىلغان قەشقەر سەپىلى پۈتكەنىدە، مەركىزىي دەرۋازىسىغا لەۋھە ئورناتماق بولۇپ، ئۇنىڭغا زىيائىنىڭ شېئىر يېزىپ بېرىشىنى سورىغان. ئۇ ئىلتىماسقا يارىشا شائىر زىيائى مۇنۇ قىتئەنى يېزىپ بەرگەن:

شاھ زوھۇرىدىن سۈلۈك ئەنۋا قىلىپ شەھرى بىنا،
ھىممەت ئالىغە شەنىڭ بارکى ئەھەد مەرھابا.
ئەزەل سائەتتە قىلمىشتۇر پەلەكتىن بىر زامان،
بۇ بىنا تەمىرىنىڭ تارىخىغە ئەختىر ئاندا.

(زوھۇرىدىن ھاكىم شاھلىقىغا لايىق بىر شەھەر بىنا قىلىدى، ئۇنىڭ بۇ ئالىي ھىممىتىنى تەبرىكلەش كېرەك. چۈنكى ئۇ شان - شۆھرىتىگە تۇشلۇق يېڭى بىر زامان يارىتتى، ئۇنىڭ بۇ بىناسى ھىجرىيىنىڭ 1257 - يىلى (مىلادى 1841 - يىلى) پۈتكەن ئىدى.

دېمەك، نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى ئادالەت ۋە ئىلىم - مە-

ربپه‌تنی ئۇلۇغلىغان، ۋەتەنپەرۋەر شائىر سۈپەتىدە، شۇنداق-
لا ساپ ئىشقى-مۇھەببەت، ساداقەت، ۋاپادارلىقنى قىزغىن كۈيلىگەن
ئىلغار پىكىرلىك شائىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆ-
زىنىڭ زامانداشلىرى بولغان ئابدۇرېھىم نىزارى، ئىمىر ھۈسە-
يىن سەبۇرى، تۇردى نازىم (غېرىبى) قاتارلىقلار بىلەن بىر
قاتاردا تۇرىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائىنىڭ ھاياتىنى سۆزلەڭ.
2. نورۇزاخۇن كاتىپ زىيائى ئۆز ھاياتىدا قانداق ئە-
سەرلەرنى يازغان؟
3. «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن» نامىلىق داستاندا شائىر
ئۆزىنىڭ قانداق ئىلغار پىكىرلىرىنى ئوتتۇ-
رىغا قويغان؟
4. «مەسنەۋى - دىلئارا» داستانى قانداق ئەسەر؟ ئۇنىڭ
ئاساسىي مەزمۇنىنى سۆزلەڭ.
5. «ۋامۇق - ئۇزرا» داستانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى
سۆزلەڭ.
6. «چاھار دەرۋىش» نامىلىق داستاندا قانداق ئىدىيىلە
ئەرغىپ قىلىنغان؟

XVII باب. تۇردى نازىم غەربىي

§1. غەربىنىڭ ھاياتى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم ئىشچى - دېھقانلارنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا تۇتقان ئورنى بىلەن رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بۇيۇك ئىنقىلابىي ۋە بىرلىكىنى ئالغا سۈرگەن شائىر — XIX ئەسىردىكى رېئالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ تالانتلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى تۇردى نازىم غەربىيدۇر. غەربىي ھىجىرىيە 1217 - يىلى (1802 - 1803 - يىللار) قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق تىلمۇزاق كەنتىدە بىر ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىنى ئۆز يېزىسىدا ئوقۇش، ھۇنەر - ئەمگەك بىلەن ئۆتكۈزگەن.

شائىر ياشىغان دەۋر خۇددى «كىتابىي غەريب» تا ئۆزدىنىڭ ئېچىنىشلىق ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى خۇلاسىلەپ بازغان:

«جاھان ئىچرە غۇربەتتە ھالىم تەئەب①،
ئىدى تۇردى ئىسمىم «غەربىي» لەقەب.»

دېگەن مىسرالاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، فېئودالىق زۇلۇم ۋە جاھالەت ھەممە يەرنى قاپلاپ، مەدرىسىلەرمۇ ئىلىم-

---

① تەئەب — جەبىر - جاپا، قىيىنچىلىق

غان، چىك سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ ئائىبىلىرى بولغان يەرلىك فېئودال مۇشتۇمزورلار، زالىم، ئاچكۆز ئەمەلدارلار خەلق ئۈستىدىن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە يۈرگۈزۈپ، خالىغانچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتقان، مەنچىك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىن قىلچە خوۋلۇق كۆرمەي، ۋەيرانچىلىق دېگىزىدا ئازابلىنىۋاتقان بىچارە دېھقانلار ئاممىسى ئۈزۈ ئانا يۇرتلىرىنى تاشلاپ مۇساپىر بولۇپ، يۇرتتىن - يۇرتقا قېچىپ سەرگەردانلىق ھالەتتە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان زامانلار بولغاچقا، ئەنە شۇ پاجىئەلىك تۇرمۇشتىن خالى بولالمىغان، كۆلپەتلىك تارا كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان مىڭلىغان بىگۇناھ ئاھالىلەرنىڭ بىرى بولغان تۇردى نازىم غېرىبسىنىڭ ئائىلىسىمۇ، ئالۋان - ياساقچىلىرىنىڭ قىستىدىن، دېھقانچىلىقتىن ئالغان ھوسۇل بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ، يېزىنى تاشلاپ شەھەرگە بۇلاق بېكىمىلەن ماتاچىلىق، سەگەزچىلىك ھۈنەر كەسپى بىلەن. شۇنىڭغۇللىنىپ تۇرمۇش ئۆتكۈزگەن. شائىر مانا مۇشۇ مەزگىلدە زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى، ئۆلىماسى، مەشھۇر شائىرى، ئۇستا خەتتات، ئۆزى بىلەن بىر مەھەللىلىك ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. ئۇگەرچە ھۇقۇش ماكانىغا ئوخشاش ۋەيرانلەردە، غۇربەتچىلىكتە تۇرمۇش ئۆتكۈزۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما:

«بار ئەردىم مەن چۇغزە① ۋەيران نېشىن②،
ھەمىشە ئولۇم ③ ئەملىگە ھەمنېشىمن④.

---

① چۇغزە — ھۇقۇش.
② ۋەيران نېشىن — خارابىدا ئولتۇرغۇچى.
③ ئولۇم — ئىلىم.
④ ھەمنېشىن — ھەمىشە بىللە بولۇش.

ئۆلۈم ئەھلىگە كەپىش بەردار⑤ ئىدىم،
جاھان ئەھلىدىن ئەسرۇ بىزار ئىدىم.»

دەپ يازغىنىدەك، ئۇنىڭغا قىلچە پىسەنت قىلماي، ئىلىم ئېلىش يولىدا كۆرسىتىۋاتقان تىرىشچانلىقى، ئىلىم - پەنگە بولغان قىزغىن ئىشتىياقى ۋە مۇھەببىتى، ئىلىم ئەھلىگە بولغان ھۆرمەت تۈيغۇسى شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ. نىزارى ئۇنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەر تەرەپلىمە غەمخورلۇق قىلىدۇ. غېرىبى نىزارىنى ئۇستاز تۇتقان ھالدا ئۆز بىلىملىرىنى مۇستەھكەملەپلا قالماستىن، شۇنداقلا نىزارىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن خانلىق مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرىپ، دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ھەرخىل پەننىي بىلىملەرنى پۈختا ئىگىلەيدۇ. ئۆز ئانا تىلىنىڭ گراماتىكىلىق قائىدىلىرىنى ياخشى بىلگەندىن باشقا، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، زامانىسىنىڭ يېتىشكەن ئالىمى، ئۆلىماسى، ئۇستا خەتتاتلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ.

ھىجرىيە 1252 - يىلى (1836 - 1837 - يىللار) قەشقەرنىڭ داڭلىق ئۆلىماسى ھېسابلانغان موللا مۇھەممەد سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم (موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى) ئۆزىنىڭ ئالتۇنغا سېتىۋالغان قىممەت باھالىق مۈلكى «مەسنەۋى شېرىپ» كىتابىنى دىنىنىڭ قۇياشى ھۈسەيىن ئوغلى، قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد قەشقەرى مازىرىغا مۇتلەق ۋەخپە قىلىغاندا، غېرىبنىڭ ئاشۇ ۋەخپە قىلغانلىق ئىشىنىڭ گۇۋاھچىلىقىغا چاقىرتىلىشى ۋە مەشھۇر بەش كىشىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ھۈججەتكە قول قويۇشى بۇنى تولۇق دەلىللەپ كۆرسىتىدۇ.

⑤ كەپىش بەردار — دائىم تەييار تۇرۇش.

ئۇ يەنە نىزارىنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن خانلىق مەدرىسىتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىن باشلاپلا قولىغا قەلەم ئېلىپ، «خۇشھال غېرىبىي» تەخەللۇسى بىلەن شېئىرلارنى يېزىشقا باشلايدۇ. بۇ شېئىرلار 1848 - يىلىغا كەلگەندە «كۇللىيات غېرىبىي» نامى بىلەن توپلام قىلىپ تۈزۈلىدۇ.

غېرىبىينىڭ تالانتى ۋە قابىلىيىتى ھەر تەرەپلىمە نامايەندە بولۇپ، ئەل جامائەت ئارىسىدا تونۇلۇشقا باشلىغانلىقتىن، 1835- يىلى قەشقەر ھېكىمبېگى زوھۇرىدىنبەگ شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنى ئۆز دىۋانخانىسىنىڭ (كاتىبات ئىشخانىسىنىڭ) باش مىرزىلىقىغا تەيىنلىگەندە، تۇردى نازىم غېرىبىينىمۇ نىزارىنىڭ تونۇشتۇرۇشى ۋە ئىلتىماسىغا ئاساسەن بەش كىشىلىك دىۋانخانىنىڭ مىرزىلىقىغا بەلگىلەيدۇ. ئۇ مىرزىلىق ئىشلىرىنى ئەستايىدىل ۋە بىجانىدىل ئورۇندىغاندىن باشقا، نىزارى بىلەن بىرلىكتە زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ ئىسلاھات ئىشلىرىغا پائال ماسلىشىپ، ئەينى دەۋردىكى قەشقەرنىڭ قۇرۇلۇش ۋە ئىگىلىك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە بەلگىلىك ھەسسە قوشىدۇ. ئۇ يەنە ئۆز قەلىمى ئارقىلىق مول مەزمۇنلۇق ئەسەرلەرنى يېزىپ، XIX ئەسىردىكى قەشقەرنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن زور تېرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكتىن تاشقىرى، ئىلىم- مەرىپەت ئەھلىنى ھۆرمەتلەپ، ئىلىم - مەرىپەت ئەھلىنى قوللاپ، ئىلىم - مەرىپەت ئەھلىگە يېقىنلىكتىن يار - يۆلەكتە بولىدۇ.

ھىجرىيە 1254 - يىلى (1838 — 1839 - يىللار) بارات ئېيىنىڭ 4 - كۈنى مەھمۇد قەشقەرى مازىرىغا زىيارەتكە چىققاندا، تىلاۋەتخانا ئىشىكىنىڭ ئوڭ قانىتىغا يېزىپ قويغان:

«ئۈمىد بىرلە مەن كېلىپ دەرگاھىڭغە پادىشاھىم داد،
يىغا - زارۇ - دۇئا بىرلە ئەرز قىلدىم دائىما پەريادە».

ھېكەن ئىككى مىسرا شېئىرى ئۇنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ئەھلىگە بولغان ھۆرمەت تۇيغۇسىنىڭ نەقەدەر يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىپ بەرسە، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىلىپ، كېيىن زوھۇرىددىن ھېكىمبەگكە تەقدىم قىلىنغان «كىتابى غەرىب» ئەسىرى ئۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىلىم مەرىپەتكە قوشقان تۆھپىسىنىڭ دەلىلى بولالايدۇ. شائىرنىڭ بۇ خىل تۆھپىلىرىدىن بەكمۇ سۆيۈنگەن زوھۇرىددىن ھېكىمبەگمۇ ئۇنىڭغا كۆپ سۇغا - سالاملارنى تەقدىم قىلغاندىن باشقا، نىزارىددىن كېيىن، ئۆز ئوردىسىنىڭ باش كاتىپلىقىغا تەيىنلەيدۇ. غەرىبىي ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە مۇشۇ خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھىجرىيە 1278 - يىلى (1861 — 1862 - يىللىرى) 61 يېشىدا قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولدۇ①.

§2. غەرىبىي ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

ھازىر مەلۇم بولغان ماتېرىيالىدىن قارىغاندا، غەرىبىي ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى داستانچىلىق تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ گەرچە 271 غەزەل، 53 مەسنەۋى، 37 رۇبائىي ۋە باشقا لىرىكىلىق شېئىرلاردىن تەركىب تاپقان «كۇللىيات غەرىبى» نامىلىق بىر دىۋانى بار بولسىمۇ، ئەمما بۇ دىۋانىنىڭ

---

① غەرىبىنىڭ مازىرى ھەققىدە ھازىر ئىككى خىل قاراش بار. قەشقەردىكى «بەزى يېشىدەم تارىخچىلار «غەرىبىي ئوردا خادىمى بولغانلىقتىن، ئەينى دەۋرنىڭ ئۆتكەنلىرى بويىچە سۇلتانلار قەبرىستانلىقى «ئالتۇنلۇق» قا دەپنە قىلىنغان» دېيىشىچە، يەنە بەزىلەر «ئوستازى ئابدۇرېھىم نىزارىغا بولغان سادىقانىمەنلىكىنى ئىپادىلەپ، ئوپالدا ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئايىغىدا ياتقان، ھازىر ئوپال خەلقى «غەرىب مازار» دەپ ئاتاپ، ئەقىدە ئىخلاس قىلىۋاتقان قەبرە غەرىبىنىڭ مازىرىدۇر» دېيىشمەكتە.

قول يازمسى هازىر لېنىنگراد شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقانلىقتىن، ئۇنىڭ كونكرېت مەزمۇنى ئۇستىدە تۇختىلىشقا هازىرچە ئاجىزلىق قىلىمىز. قولىمىزدا بار ئەسەرلىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچلۈك لىرى «كىتابى غېرىب» بىلەن «بەهرام - دىلئارام» دۇر. «كىتابى - غېرىب» — هىجرىيە 1257 - يىلى (1841 — 1842 - يىللىرى) قەشقەر هېكىمبېگى زوهۇرىدىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىلغان.

زوهۇرىدىن هېكىمبەگ بۇ ئىشنى غېرىبمغا تاپشۇرۇشتىن ئىلگىرى غېرىبنىدا مۇشۇنداق بىر كىتاب يېزىش ئارزۇسى تۇغۇلغان. چۈنكى غېرىبنى ئۆزى قول هۈنەرۋەن ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ۋە بىر مەزگىل هۈنەر - كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان بولغاچقا، ئۇمۇ باشقا هۈنەرۋەن كاسىپ، دېهقانلار قاتارىدا بىر مەزگىل هاكىملارنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ، بايلارنىڭ، دەلاللار ۋە دىگەر ۋە جازانىخورلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە ئېزىشىگە ئۇچرىغان. مۇنداق تەقدىرداشلىق ۋە هەمدەردلىك زۇلۇم ئىچىدە ياشاۋاتقان يوقسۇللارنىڭ نامرات تۇرمۇشىغا نىسبەتەن ئىچىنىش تۇيغۇسىنى ئويغاتقان بولىسىمۇ، بىراق ئۇلاردىكى پايدا - مەنپەئەت ئالدىدا هەممىنى قۇربان قىلىپ، ئۆزىنىلا ئويلايدىغان، بىرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا يارەمنى ئەلا بىلمەيدىغان، ئۆز كەسپىنى لا بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، باشقا كەسىپتىكىلەرنى كەمسىتىدىغان، هەتتا ئوخشاش كەسىپتىكىلەرمۇ پايدا - مەنپەئەت دەپ، ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ، جەڭگى - جېدەل قىلىپ دۇشمەنلىشىدىغان، ئازغىنا پايدىنى دەپ، شەرىئەت يولىدىن چىقىپ، يالغان سۆزلەپ باشقىلارنى ئالدايدىغان، شۇنىڭغا ئوخشاش مەنمەنچىلىك، شەخسىيەتچىلىك، يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، مەككارلىقتەك يامان ئىللەتلەر شائىرنىڭ چەكسىز غەزىپىنى قوزغىغان. شائىر ئەسلى

دە مانا مۇشۇ ئىللەتلەرنى سۆكۈپ يەزدىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئوردىغا كىرىپ، ھەرزىلىق قىلىش جەريانىدا ئۇنىڭغا يول لۇقمان مەسىلەر، يەنى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدىكى كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ سودىگەرلەرنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ، ھۈنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ، دېھقانلارنىڭ ئەرز - شىكايەتلىرىنى بەۋاستە ئاڭلاش ۋە بەۋاستە بىر تەرەپ قىلىش جەريانى شائىرنى يالغۇز ئۇلارنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى، ھېجەز - خۇلقىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، ئەگ مۇھىمى، ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، جەمئىيەت تۇرمۇشىنى ۋە ھەرقايسى قاتلام، ھەرقايسى ئەبقەلەر ئوتتۇرىسىدىكى تېخىمۇ ئۆزى ھېس قىلالمىغان يېڭىچە مۇناسىۋەت، يېڭىچە زىددىيەت توقۇنۇشلىرىنى بىلىۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان. بۇ لۇپمۇ قەشقەر ھېكىمبېگى زوھۇرىددىنىڭ قەشقەر شەھىرىنىڭ ھازىرقى «تاشقىرقى شەھەر» دەپ ئاتالغان غەربىي جەنۇبىدىكى سېپىلغا ئېلىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسىنىڭ ھىجرىيە 1255 - يىلى (1839 - 1840 - يىللىرى) تەستىقلىنىپ، بۇ توغرىدا دۇگلاق (دۇۋاخان) نىڭ يارلىق چۈشۈرۈشى ھەمدە بۇ ئىشقا بايلار، ئەمەلدارلار ئەمەس، بەلكى پۈتۈنلەي دېگۈدەك دېھقانلار، ھۈنەرۋەنلەر - كاسىپلارنىڭ جەلىپ ئېيتىلىشى، بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش جەريانىدا دېھقانلار، ھۈنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ تارتقان جەبرى - سىتەملىرى بىلەن سەرپ ئەتكەن جاپالىق مېھنىتى شائىرنى ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. ئۇزۇن تېرىلغۇ بۇرۇنقى قاراشلىرىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكىنى ھېس قىلغان شائىر غەربىي تەكلىماكان، مۇناپىقلىق، ساختىپەزلىك، ئوغرىلىق ئەۋج ئېلىپ، قەھەتچىلىك، گادايلىق قاپلاپ كەتكەن ئۇ قاراڭغۇ جەمئىيەتتە، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىكى خاتا، نامۇۋاپ

پەق ئىشلارنى تۈزىتىپ، ئۇنى توغرا يولغا سېلىش ۋە ھۈنەرۋەن-كاسىپلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشنىڭ بىردىنبىر چارىسى ئىلىم - مەر-پەت ۋە شەرىئەت يولى، دەپ ھېسابلىغان ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇ ھەق-تىكى غايىلىرىنى زوھۇرىدىن ھېكىمبەگكە ئىزھار قىلغان. ئۇ-زىنىڭ ئاڭلىغان، كۆرگەنلىرى بويىچە جەمئىيەتنى ئىسلاھ قە-لىش مەسىلىسىدە ئىزدىنىپ يۈرگەن زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ بۇ-نى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولغان ۋە غېرىبىغا ھۈنەرۋەن-كاسىپلارنى، سودىگەرلەرنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن ئاشۇنداق بىر ئاممىباب كىتاب يېزىپ چىقىشنى بۇيرۇغان. شۇنىڭ بىلەن شائىر بىر يىل ئىشلەپ بىر مۇقەددىمە، بىر خاتىمە، 36 باب، 5.8 ماۋزۇ، 1956 مىسرادىن تەركىب تاپقان زور ھە-جىملىك شېئىرىي ئەسەر — «كىتابى غېرىب» نى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، زوھۇرىدىن ھېكىمبەگكە تەقدىم قىلغان.

شائىر ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە كىتابنىڭ يېزىلىشىغا سە-ۋەب بولغان ئىجتىمائىي مەنبە ئۈستىدە توختىلىپ:

كى مىساق ئارا كەسىپ شايەد① ئىدى،
چۈكىم ئاندا كەسپىگە قانئە② ئىدى.
بەشەر نەسلى③ بىرلە تۈزۈلدى جەھان،
ھەمە كەسىپلەر بولدى بىر - بىر ئەيان.
تەمەننا قىلىپ كەسپىگە ھەر كىشى،
جاھان مۈلكىدە كۆرگۈزۈپ بىر ئىشى.
قىلىپ ھەربىرى پەزىلنى ئاشكار،
ئۆزى كەسپىگە كۆرگۈزۈپ ئىبتىبار.

① شايەد — ئۈمىد، ئەگەر.
② قانئە — قانائەتچان، قانائەت قىلغۇچى.
③ بەشەر نەسلى — ئىنسان نەسلى، ئادەم ئەۋلادى.

بىرىنىڭ سۆزىنى بىرى ئالمىدى،
بىرى پەزلىگە بىرسى كۆز سالمىدى.
ھەسەددىن بۇلار ئىچرە بولدى جېدەل،
بۇلار سۆزلىرى بولدى رەد - دۇبەدەل.

دەپ پازىلا، كىتابنىڭ خاتىمىسىدە ئەسەرنى كىمنىڭ تەشەببۇسى، نېمە مەقسەتتە يازغانلىقىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

چۇ كاشغەر ئارا بار ئىدى ئەسىرى شاھ①،
دىلى ئىچرە مەرغۇپ ئىمەس② قەسىرى جاھ③.
ئۆزى كاشغەر شاھى شانى ئۇلۇغ،
ئۇلۇم خەۋپسىدىن كۆڭلى ئەردى سۇنۇغ.
زوھۇرىدىن ئىسمى باشى ئۆزرە تاج،
زامانىدا ئەردى شەرىئەت راۋاج.
جاھان ئىچرە كۆركەن بەسى سەرگۈزەشت،
جاھاننىڭ بىناسىنى كۆركەن شىكەست④.
.....
دېدى: تەئلىپ ئەتكەل⑤ بۇ يەڭلىغ كىتاب،
خالايىق دىماغىغە يەتكۈر گۇلاب⑥.

---

① ئەسىرى شاھ — زامانىمىز پادىشاھى.
② مەرغۇپ ئىمەس — قىزغىن ئەمەس.
③ قەسىرى جاھ — ساراي، ئوردا، مەنسەپ.
④ شىكەست — زەخمىلەنگەن، جاراھەتلەنگەن.
⑤ تەئلىپ ئەتكەل — بەرپا قىلغىل، ۋۇجۇدقا چىقارغىل.
⑥ گۇلاب — قىزىلگۈل سۈيى.

باری همر پەگەر① سۆزلىرىدىن قىل تامام،
كى نەزدم ئەيلىگىل ئاڭلىسۇن خاسۇ ـ ئام②.
داغى ئەيلىگىل بىر نەچە مەئرىپەت.
شەرىئەت بايانىنى ھەم زاھىر③ ئەت.
.....
بۇ ياڭلىغ ماڭا ھۆكمى قىلدى ئەمر،
بېرىپ كۆرسىتىپ سۆزىنى گويياكى پىر④.
ئىشتتىم باری ئەمری پەرمانلىرىدن،
بايان ئەيلەدىم بارچە ئايغانلىرىدن⑤.
جاھان ئىچرە بولغاي كىتابى ئىجىپ⑥،
ئاڭا ئىسىم قويدۇم «كىتابى غەرىب».

شائىر بۇكىتابىدا ئۇزى ياشاۋاتقان ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا مەۋجۇت بولغان دېھقانچىلىق، تۆمۈرچىلىك، زەرگەرچىلىك، ياغاچچىلىق، باپكارلىق، ھەتتارلىق (گەزمالچىلىق)، ناۋايىلىق، قازانچىلىق، مىسكەرلىك، جۇۋىچىلىق، تامچىلىق، موزدۇزلۇق، گىلەمچىلىك، ئۇشتىگەرچىلىك (رەڭچىلىك)، بويياقچىلىق، سەررا چىلىق (ئىگەر ـ جابدۇقچىلىق)، باسمىچىلىق، تۆگمەنچىلىك، جۇۋازچىلىق، قاسساپلىق، باقالىلىق، ئەبرىشكارلىق، تاۋاقچىلىق، سىرچىلىق، شالگەرلىك (قوي، ئۆچكە، كالا تېرىلىرىنى رەڭلەش ھۈنىرى)، بورىچىلىق، كىگىز چىلىك، سوپۇنچىلىق، قۇرچىلىق (توقۇ-

---

① ھەر پەگەر ـ ھۈنەرۋەن، ئۇستا.
② خاسۇ ـ ئام ـ كۆپچىلىك، ھەممە، بارلىق.
③ زاھىر ـ ئوچۇق، ئاشكارا.
④ پىر ـ ئۇستاز.
⑤ ئايغانلىرىن ـ كۆڭۈل سىرى.
⑥ ئىجىپ ـ قىزىق، ناچايىپ.

مىچىلىق)، سەتراشلىق، ئاتقۇچىلىق، زەيتاپلىق، كۆنچىلىك، خىش چىلىق، سەيپۇئىلۇق قاتارلىق 35 خىل ھۈنەر - كەسىپ ئىگىلىرىنى ئاساسىي قەھرىمان قىلغان ھالدا ئۆزئارا مۇناسىۋەتكە سالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ھەرقايسى ھۈنەر - كەسىپ ئىگىلىرىنىڭ خاراكتېرى، خۇسۇسىيىتى، جەمئىيەت ھاياتىدا تۇتقان ئورنى، رولى، ئەھمىيىتى، بىر - بىرى بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، زىددىيەتلىرى، ئارتۇقچىلىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى بىرى ئىككىنچىسى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈرىيەت ئاساسىدا ئىنتايىن گۈزەل بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن يارىتىمى بىلەن شەرھىلەپ، ئۆزئىنىڭ ئەمگەك، ئادالەت، ئىلىم-مەرىپەت، ساداقەت، راستچىللىق، ئۆزئارا يارەم، ئىتتىپاقلىق، مېھرىبانلىق ھەققىدىكى ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى يارقىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ. فېئودالىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، تەرتىپ، سىستېمىنىڭ ھەممە ساھەدە جىددىي ھۆكۈم سۈرۈۋاتقىنىغا قارىماي، شائىر باشتىن - ئاياغ ئەمگەكچى خەلق ھەيدانىدا تۇرۇپ، ئىجتىمائىي پەلەمپەينىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرۇاتقان، ئەمما ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ نېگىزى بولغان ئەمگەك ۋە ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى زور ھۆرمەت بىلەن ئۇلۇغلايدۇ. ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا تۇتقان ئورنى، رولىغا يۈكسەك باھا بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، شائىر ھەربىر ھۈنەر-كەسىپ ئىگىلىرىدە ساقلىنىۋاتقان ئىتتىپاقسىزلىق، ھەنمەنچىلىك، شەخسىيەتچىلىك، ئۆزئۈمچىلىك، ساختىپەزلىك، ئالدامچىلىقلارغا ئوخشاش نېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپقا خاس ناچار ئىللەتلەرنى ئۆزلىرىدىن ئۆزئۇل - كېسىل ساقىت قىلىپ، توغرا، ساپدىل، ئادىل، ھەققانىي، ئىتتىپاق بولۇشقا چاقىرىدۇ.

كىتابنىڭ بىز ئۈچۈن ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپى شائىرنىڭ ئۇنىڭدىكى جەمئىيەت ھاياتىنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر-

قايسى تەبىقە، ھۇنەرۋەن - كاسپىلار ئارىسىدىن ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى ئارقىلىق بارلىق جاندارلارغا ئوزۇقلۇق يەتكۈزۈپ بەرگۈچى دېھقانغا بولغان سەمىمىي پوزىتسىيىسى ۋە باھاسىدۇر. شائىر دېھقاننى «بارلىق گاداي، شاھ، يوقسۇل، ئاچ - يالىڭاچ، جانۋار - جانىۋارلارنىڭ رىسقى يولىنى ئېچىپ تويدۇرغۇچى»، «ئورمان تىكىپ، گۈل - گىياھلار ئۈندۈرۈپ، باغۋ - بوستان، گۈل - گۈلىستان پەيدا قىلىپ، گۈزەللىك ياراتقۇچى»، «ئىنسانلارغا ھالال ئەمگىكى بىلەن نازۇ - نېمەت يەتكۈزۈپ بەرگۈچى»، «ئۆستەڭ چېپىپ قاقاسلارنى ئاۋات، ھاۋالىق جايلارغا ئايلاندۇرۇپ، راھەت، ھۇزۇر بەخىشلىغۇچى» دەپ قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. بىز بۇنىڭدىن شائىرنىڭ جەمئىيەتنىڭ ماددىي بايلىقىنى ياراتقۇچى دېھقانغا بولغان ھۆرمەت تۇيغۇسى ھەم مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر ئۇستۇن ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

ئاپتور ئۆز نۆۋىتىدە يەنە دېھقاننىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان، شەرىئەت ھۆكمىدە كۆرسىتىلگەن بەزى ئەمەللەرگە سەل قارايدىغان، ھالال - ھارامنى پەرق ئېتىشكە كۆڭۈل بۆلمەيدىغان بەزى ئاجىزلىق نۇقانلىرىنىمۇ تۆمۈرچىنىڭ ئاغزى ئارقىلىق ئايىماي تەنقىد قىلىدۇ ھەمدە دېھقاندىن كۈتىدىغان ئۈمىدى ۋە سەمىمىي ئارزۇسىنى خىش چىنىڭ تىلى ئارقىلىق:

زىرائەت ئارا ئەيلەر ئەرسەڭ مۇدام،
شەرىئەت بىلە ئەيلەسەڭ سۇبھى شام.
ھوسۇلغە ئۆشىرىن ئادا ئەيلەسەڭ،
شەرىئەتكە جانىڭ پىدا ئەيلەسەڭ،
بۇ دېھقانچىلىقدۇر مۇسۇلمانچىلىق،

مۇسۇلمانچىلىقتۇر بۇ دېھقانچىلىق.
ئايا دېھقان ھەر نېچە چەكسەڭ ئازاپ،
يېتەر ئاقىبەت تەشنە كامىڭغە ئاب①.
ئەمەل دانەسىن دەھر ئارا يەرگە ساچ،
سۇغارماقتا كۆز ئارىغدىن سۇ ئاچ.
ئەگەر ئىشىق ھاۋاسى پۇشۇرسا ئۇنى،
ئوزارسەن ئۇنى تەڭلىك بولغان كۈنى.
ئادا ئەيلە دېھقان زاكات ۋە ناماز،
بۇ مەزرەئىدە② ھەسرەت بىلە قىل نىياز③.

دېگەن مىسرالار بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

شائىرنىڭ ئۆز كىتابىدا دېھقاندىن قالسا ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغىنى تۆمۈرچىدۇر. شائىر تۆمۈرچىنى «دېھقانىنىڭ ئەڭ يېقىن يارداملىشى»، «ئۆز ھۈنىرى بىلەن بارچە ئىنسانىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچى» دەپ قارىغان تەرىپلەيدۇ. ئىنسانىيەت تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بولغان ساپان چىشى، ئورغاق، كەتمەن، پالتا، كەكە، پىچاق، قايچا، قۇلۇپ، يېڭنە، قازان، تاقا، پاقا (تۆگىمەن تېشىنى ئايلاندۇرغۇچى توغرا تۆمۈر)، مىخ، زىخ، موزدۇزنىڭ بۇرەندىسى، ياغاچچېنىڭ رەندە تىغى، قىلىچ، خەنجەر، ئوقيا بېشى، نەيزە، ئالتە قىرلىق پولات گۈرزا، مىلتىق، زەمبىرەك... ھەممىسى تۆمۈرچىنىڭ ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. شۇڭا تۆمۈرچىنى:

تۆمۈرچى بىلەن پۈتتى كارىڭ سېنىڭ،
كى ھەممەت ھەر ئىشتا يارىڭ سېنىڭ.

---

① كامىڭغە ئاب ــ ئاغزىڭغا ئوزۇق.
② مەزرەئە ــ ئېتىزلار، دېھقانچىلىق مەيدانى.
③ نىياز ــ سەدىقە.

ئەگەر ئەتمىسەك بىز بۇقۇرساڭغا تىمش،
كى ھەيرەتتە يازىلىق بولۇر ئىردى قىمش.
كى ئەنجۇرلىرىڭغا ياساپمىز ئوراق،
ھەممە ھاجىتىڭنى ياساپمىز پىچاق.
يانا ئەيلىدۇك سىزگە تىشەتەبەر①،
بۇ ئەسباب بىلە ئەيلىدىڭلار ھۇنەر.
چۇ كەتمەن ياساپمىزكى يەر چاپسەن،
كى تۇپراقنى يەنجىپ ئۇرۇغ ساچسەن.
بۇ ئىشتىن بۇلۇپدۇر ئىشىڭغا راۋاخ،
تۆمۇر بىرلە ئىشقا قىلىپسەن ئىلاج.
.....
كى بۇ كەسىمىز ئەلگە لازىم دۇرۇر،
جاھان خەلقى بىزگە مۇلازىم دۇرۇر.
ئايا ھۆر پەگەر جۇملە ئەھباپلار②،
ياساپ بارچەڭىزلارغا ئەسباپلار.
كى ئىنساپ ئىلە ئەيلەڭىز ئىھتىراپ،
دېگەن سۆزلىرىم ئەسلا كۆرمەك خىلاپ.

دەپ تەرىپلەپ، ئۇنىڭ ئەمگىكىنى يۇقىرى ئورۇنغا قويىدۇ. بۇ شائىرنىڭ ئىشچى - دېھقان ئىتتىپاقىنىڭ مۇھىملىقىنى، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدىكى يېتەكچىلىك رولىنى دەسلەپكى قەدەمدە چۈشىنىپ يەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسىدۇر.

شائىر ئۆز كىتابىدا يەنە ھۇنەر - كەسىپنىڭ ھەرقايسى

---

① تىشەتەبەر — كەكە، پالتا.

② ئەھباپ — دوست - بۇرادەر.

ساھەلىرىدە ھالاللىق بىلەن تەر تۆكۈپ، جەمئىيەت ئىھتىيا-
جىنى قاندۇرۇۋاتقان ئۇستىكار، كاسىپلارنىڭ ئەمگەكسىمۇ ئۆز
لايىقىدا باھا بېرىپ، ئۇنى ئىنتايىن قەدىرلىگەن ۋە يېتەر-
سىزلىكىنى كۆرسەتكەندىن تاشقىرى، جەمئىيەت ھاياتىدا ھۆ-
نەر-كەسىپ ئەھلى ھېسابلانمايدىغان، «قارا قورساق، دىتسىز
مەدىكار» دەپ قارىلىدىغان خىشچى ئوبرازىنى يارىتىشقىمۇ ئالا-
ھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

شائىر قەلبىي ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن خىشچى شەخسىيەت-
چىلىكتىن پۈتۈنلەي خالى بولغان، ئومۇملۇق ۋە ئىنتىپاقلىقنى
ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان ساپدىل، خالىس نىيەت، ئاق كۆڭۈل،
ۋىجدانلىق بىر شەخس بولۇپ، ئۇ ھەرگىز باشقىلارغا ئوخشاش
ئۆز كەسپىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ماختاپ، غەيرىي كەسىپتىكىلەرنى
چۆكۈرمەيدۇ. ئۆز سەۋەنلىكىگە تەن بەرمەستىن باشقىلاردەك
سۆز تالىشىپمۇ ئولتۇرماي، بەلكى ئۆز كەسپىنىڭ جەمئىيەت-
تىكى بارلىق كەسىپلەر ئىچىدە ئەڭ تۆۋەن تۇرىدىغانلىقىنى
تەن ئېلىپ، ئۇنىڭ ئېغىر جاپا - مۇشەققەتلىك ئىكەنلىكىنىمۇ
ئېتىراپ قىلىدۇ. بىراق ئۇنىڭ جاپا - مۇشەققىتى، ئېغىرلىقىدىن
قىلچە زارلانمايدۇ. ئەكسىچە:

ماڭا كەلدى كەسىپىمدە كۆپ خۇارلىق،
كى خىشت قۇيماق ئىلە چېكىپ زارلىق.
قۇيۇپ خىشت مەن ئاب ①، تۇپراق بىلەن،
كىشى ھەققىدىن خالى، دەشت باغ ئىلەن،
ماڭا بولدى كەسىپ ئىچرە مېھنەت نېسىپ،
ئەجەپ يوقكى بولسا پاراغەت نېسىپ.

دەپ بۇ كەسىپتىن پەخىرلىنىدۇ ھەمدە ھەممە كەسىپ ئەھلىلە-
رىگە قارىتا:

① ئاب— سۇ.

كىشى چەكسە مېھنەت بۇ دۇنيا ئارا،
مۇقەررەركى راھەتتۇر ئوقبا① ئارا.
ئايا كاسىبا سال تەكەللۇمغا② گۇش③،
دىماغىڭدا④ گەر بولسا بىر زەررە ھۇش.

دەپ مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇلارنى تەكەببۇرلۇق، ھەۋەنچىلىكنى تاشلاشقا خىتاب قىلدۇ. خىشچىنىڭ بۇ خىل ئەخلاقىي - پەزىلەت تىنگە قايىل بولغان بارلىق ھۇنەرۋەن - كاسىپلار:

«كى ئى خىشچى زاتىڭ مۇباردك خىسال⑤،
سۆزۈڭ سالدى بىزلەرگە كۆپ ئىنپىئال⑥.
كېرەم ئەيلەگىل بىزگە بولغىل ئەمىر،
فانا كەسپىمن ئەيلەردە ئۇستاد پىر.»

دەپ، ئاخىرىدا ئۇنى ئۆزلىرىگە باشچى قىلىپ سايلىۋالىدۇ.

شائىرنىڭ ئۆز كىتابىدا فېئودال ھۆكۈمرانلار نەزەرىدە «قارا ئىشچى» دەپ قارىلىپ، قىلچىمۇ كۆزگە ئىلىپ قويمايدىغان، ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا ھەممە كەسىپ ۋە ھەممە ئادەمدىن ئەڭ تۆۋەن ھېسابلىنىدىغان خىشچىنى بارلىق ئەمگەكچىلەرگە ۋەكىل قىلىپ تاللىۋېلىشى ھەمدە ئۇنى ئۆز پەزىلىتى ۋە ئىنسانىي خىسلىتى بىلەن ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ قىزغىن مەدھىيىلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ھال بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەزگۈچىلەر سىنىپىغا

---

① ئوقبا — ئاخىرەت، قىيامەت كۈنلىرى.
② تەكەللۇم — سۆز.
③ گۇش — ۋاگەن، لوختا سېلىش دېگەن مەنىدە.
④ دىماغ — مېڭە.
⑤ خىسال — خىسلەت، پەزىلەت، خۇلۇق.
⑥ ئىنپىئال — خىجالەت، ئۇيۇلۇش، بىر نەرسىدىن تەسىرلىنىش.

قارىموقارشى مەيداندا تۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىنسانىي هوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغانلىقىنىڭ يارقىن ئىپادىسى، شۇنداقلا ئۇلارغا بولغان ئىززەت هۆرمىتىنىڭ ئەمەلىي نامايەندىسىدۇر. شۇڭا شائىر ئۇزۇننىڭ بارلىق كۈزقارىشى، غايىسى، ئارزۇ-ئۇمىدىنىڭ سىمۋولى بولغان خىشچى ئوبرازىنى يارىتىشقا هەر تەرەپلىمە تىرىشچانلىق كۆرسەتمەپ، ئۇنى ئەينى دەۋردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ بارلىق ئىسىل خىسلەتلىرىنى تېپىلىدىغان ئەڭ نۇقسانسىز، مۇكەممەل بىر تىپ قىلىپ ياراتقاندىن باشقا، ئۇنىڭ ئىدىيىسى، كۆز قارىشىنى قوللاپ ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇزۇن كىتابىدا:

كىشى قىلسا هەر هىر پەنى ئىختىيار،
كېرەك شەرئى هۆكمىنى قىلغاي شۇئار.
ئەگەر كىمسە كىم شەرئىسىز كەسىپ ئېتەر،
ئۇنى مەئسىيەت ئەهلىدىن① بىل بەتەر.
«غېرىبى» غە كۆرسەت شەرىئەت يولىنى،
كۆزۈم خىرە «يائەر هەمەر راهىمىنى»②

دېگەن مىسرالار بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، «كىتابى غېرىب» گەرچە زوهۇرىدىن هېكىمبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىلغان، جەمئىيەت ئەخلاقىنى تۈزەشكە قارىتىلغان، چوڭقۇر مۇلاهىزە، پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن، مۇنازىرە شەكلىدىكى دىداكتىك داستان بولسىمۇ، ئەمما شائىر ئۇز داستانىدا هېچ-

---

① مەئسىيەت ئەهلى — گۇناهكار، جىنايەتچى.

② يائەر هەمەر راهىمىن — ئەي رەهىم قىلغۇچىنىڭ رەهىم قىلغۇچىسى.

تاچان فېئودالىق تۈزۈم دېكتاتۇرىسىنى، فېئودال ھۆكۈمرانلار-
نى ماختاپ ئولتۇرماستىن، بەلكى باشتىن - ئاياغ ئەڭكەكچى
خەلق ئاممىسىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن
قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان دېھقانلار، ھۈنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ
تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۇلارنى،
بولۇپمۇ ئىشچى - دېھقانلارنى باش قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈر-
گەن تۇنجى شائىردۇر. ئۇنىڭ مېھنەتنى ئۇلۇغلاپ، ئىشچى -
دېھقانلار مەنپەئىتىنى ھىمايە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى
ئاڭا سۈرگەنلىكى، شۇنداقلا دەۋرىنىڭ ئىلغار تەرىپىدە تۇرۇپ،
بەزى تەرەققىپەرۋەرلىك، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىلىرىنى تەرغىب
قىلغانلىقى زامانىسىغا نىسبەتەن كۆپ ئىلغارلىق بولۇپ، بۇ
ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ يەنىلا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

«كىتابى غېرىب» مەزمۇن جەھەتتىن شائىر ياشىغان دەۋر-
دىكى سىياسەت، پەلسەپە، ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ ھەر
تەرەپلىمە چەكلىمىلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتەلمىگەنلىكى،
ئىسلام دىنى پەلسەپىسى، ئىسلام دىنى ئەخلاقىي قاراشلىرىنى
ئۆزىگە مەلۇم دەرىجىدە سىڭدۈرۈۋالغانلىقىغا قارىماي، ئۇ
يەنىلا ئەينى ۋەقىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنمۇي تەلىپىنى
قاندۇرۇپ، جەمئىيەت كەيپىياتىنى تۈزەشتە بەلگىلىك ئىجابىي
رول ئوينىغانلىقى بىلەن يەنىلا مەلۇم قىممەتكە ئىگە. ئۇ يالـ
غۇز تىل - ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۇچۇنلا ئەمەس، ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ XVII، XIX ئەسىرلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئىش-
لەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، قول - ھۈنەر سانائىتىنىڭ سەۋە-
بىسى، تەرەققىياتى، تۈرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ
مەلۇم ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئاپتور ۋەزىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە، راۋان، ئاممىباب
تىل بىلەن يېزىلغان بۇ كىتاب ئۆز قىممىتى ۋە ئىستىبارى

بىلەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئالتۇن سەھىپىلىرىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالىدۇ.

«بەھرام - دىلئارام»

داستان «بەھرام - دىلئارام»ــ شائىرنىڭ ئەينى دەۋردىكى فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسىگە ۋە مۇھەببەت، ئائىلە، نىكاھ ئىشلىرىغا قارىتا بەزى ئىلغار قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان چوڭقۇر رېئالىزملىق ئىدىيە بىلەن سۇغۇرۇلغان يەنە بىر ئاساسلىق ئەسەردۇر.

بۇ داستان خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئەپسانىۋى قىسسە ــ «بەھرام گور» ياكى «بەھرام ھەپتە مەنزىر» نىڭ سيۇژېتىنى ماتېرىيال قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئۈچۈن بەزىدە «شاھ بەھرام» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

«بەھرام گور» ــ ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە، ئۇ قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىن باشلاپلا خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىپ يۈرگەن، قاراخانىلارغا تەۋە زېمىنلاردا ۋە قاراخانىلار ئەتراپىدىكى جايلاردا يۈز بەرگەن، شۇنداقلا قاراخانىلاردا ئىسلامىيەت ئومۇملاشقاندىن كېيىنكى مۇھەببەت، ئائىلە، نىكاھ ئىشلىرىغا دائىر مەزمۇنلار بايان قىلىنغان بۇ قىسمىنى XV ئەسىرگە كەلگەندە بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئەدىب ئەلىشىر نەۋائى تۈنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن. نەۋائى بۇ قىسسىدىن پايدىلىنىپ، «خەمسە» تەركىبىدىكى مۇھىم داستانلىرىنىڭ بىرى «سەبەئى سەييار»نى مەيدانغا كەلتۈرگەن. شۇڭا نەۋائىشۇناسلار بۇ ئەسەرنىڭ سيۇژېتى «بەھرام گور» ياكى «بەھرام ھەپتە مەنزەر»گە ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى «ھەپتە مەنزەر بەھرام» دەپ ئا-

ئىغان ھەمدە ئاشۇ نام بىلەن ئۇنى ئايرىم كىتاب قىلىپ تەپ
يارلىغان. نەۋائىدىن تەخمىنەن 350 يىل ئۆتكەندىن كېيىن
بۇ قىسسىنى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىغا ئىككىنچى قېتىم ئېلىپ
كىرگەن كىشى XIX ئەسىردە ئۆتكەن تالانتلىق ئۇيغۇر شائىرى
غېرىبى بولدى. غېرىبى خەلق قىسسىسى «بەھرام گور» نىڭ
سيۇژېتىدىن پايدىلانغاندا ئۇنىڭ ۋەقەلىكىنى شېئىرىي يول
بىلەن ئاددىي تەكرارلاپ قويمىدى، بەلكى ئۇ نەۋائىنى ئۇستاز
تۇتقان ھالدا، نەۋائى ئىزىدىن مېڭىپ، نەۋائىنىڭ «سەببەئى
سەييار» داستانىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى. بىراق نەۋائى
ياشىغان دەۋر بىلەن غېرىبى ياشىغان دەۋر ئوخشاش بولمىغان-
لىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە نەۋائى بىلەن غېرىبىنىڭ ھەل قىلماقچى
بولغان ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى ۋە مۇددا - مەقسەت، كۆز قا-
راشلىرى بىر - بىردىن پەرقلىق بولغاچقا، غېرىبى بۇ-
داستانىدا ماۋزۇدىن تارتىپ مەزمۇن، كومپوزىتسىيە قۇ-
رۇلۇشىغىچە نەۋائىدىن ئۆزگىچە يول تۇتتى. غېرىبى تەر-
جىمىدىن يېزىلغان «بەھرام - دىلئارام» داستانىنىڭ ھەربىر بۆ-
لىكىدىكى مەزمۇنلار ئاساسىغا شائىر تەرىپىدىن قىستۇرۇلغان:

«ئانىڭ ۋەسىنى قىلمادىم مەن گادا،
نەۋائى كىتابىدا قىلمىش ئادا»

ياكى:

«بۇ سۆزنىڭ تەۋىلىنى ① قىلساڭ ھەۋەس،
ئاچىپ كۆر نەۋائى كىتابىنى بەس»

① نەۋىلىنى — ئاساسىنى، ئىسپاتىنى، ھۆججەت ئاساسىنى.

دېگەنگە ئوخشاش مىسرالار بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«بەھرام - دىلئارام» داستانىدا مۇنداق ۋەقەلىك ھېكايە قىلىنىدۇ:

قەدىمكى زاماندا «بەھرام» ئاتلىق بىر چوڭ پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭغا رۇم، چىن، ھىندىستان، خۇراسان، شام، ئەدەن، مىسر قاتارلىق يەتتە ئىقلىم قارايدىكەن. ئۇ قول ئاستىدىكى ھەرقايسى ئىقلىم پادىشاھلىرى ئەۋەتىپ بەرگەن باج - خىراج ھېسابىغا ئەتىدىن - كەچكىچە ئەيىش - ئىشرەت قىلىپ، كەيپ - ساپا سۈرۈش، نەغمە - ناۋا ئاڭلاش بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. ئۇ يەنە ئوۋ ئوۋلاشقىمۇ ئامراق ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىققان يېرىدە چېدىر بارگاھ قۇرۇپ، نەغمە - ناۋا قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىپ ئولتۇرغاندا، بۇ يەردىن چىندىن كەلگەن «مانى» ئىسىملىك بىر يولۇچى مۇساپىر ئۆتۈپ قالىدۇ. شاھ بەھرام يولۇچىنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇش ئارقىلىق دىلئارامنىڭ خەۋرىنى ئاڭلايدۇ ھەمدە مۇساپىر يولۇچى نەققاش مانى سىزغان دىلئارامنىڭ سۈرىتىنى كۆرۈپ ھوشىدىن كېتىدۇ.

دىلئارام ئەسلىدە چىن مەملىكىتىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، كېيىنچە چىنىدە بولغان سوقۇشتا ئەسىرگە چۈشۈپ، بىر سودىگەر قولىغا سېتىلغان، بۇ سودىگەر بولسا يەنە ساتماق ئۈچۈن يەمەنگە ئېلىپ بارغان، ھۆسنى جامالدا تەڭداشسىز چىرايلىق، نەغمە - ناۋاغا ئۇستا، كېلىشكەن بىر قىز ئىكەن. بىراق يەمەن تەۋەسىدە بۇ قىزنىڭ باھاسىغا چىقىپ سېتىۋالغۇدەك بىرمۇ سودىگەر چىقمىغانلىقتىن، ئۇ يەنە باشقا ئەللەرگە ئاپىرىپ، سېتىلمىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. مانا مۇشۇنداق مۇھىم پەيتتە بۇ ئىشتىن شاھ بەھرامنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن مۇساپىر يولۇچى مانى خالىسانە يولغا ئاتلانغاندا، يېرىم يولدا شاھ

بەھرام بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ.

دىلئارامنىڭ ئىشق ئوتىدا كۆيگەن بەھرام نەققاش مانى نىڭ مەسلىھىتىگە ئاساسەن نامە بىلەن يەمەن پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. نامەنى تاپشۇرۇپ ئالغان يەمەن پادىشاھى تەرەپ - تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، سودىگەرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، دىلئارامنىڭ باھاسىنى پۈتۈشۈپ، ئەلچىگە قوشۇپ شاھ بەھرامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. دىلئارامنىڭ ۋەسلىگە يېتىپ، كۆڭۈل ئارزۇسىغا قانغان بەھرام كۈنلەرنىڭ بىرىدە دىلئارامنى ئېلىپ شىكارغا چىقىدۇ. شىكاردا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر كىيىك يولۇقىدۇ. ئۆزىنىڭ چەۋەندازلىقى بىلەن ماختانغان بەھرام دىلئارامغا قاراپ: «ئوقيانى ئۇنىڭ قايسى ئەزاسىغا تەگكۈزەي؟» دەپ سورايدۇ. دىلئارام بولسا بەھرامغا: «بىر ئوق بىلەن ئاۋۋال ئۇنىڭ قولىغا ئىشكەل سېلىڭ، يەنە بىر ئوق بىلەن ئونى جاراھەتلەندۈرۈپ جېنىنى ئېلىڭ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. دىلئارامنىڭ دېگىنىنى بويىچە ئىش كۆرۈپ، كېيىكنى ئۆلتۈرگەن بەھرام ماختاش تەمە قىلىپ دىلئارامغا قارايدۇ. بىراق دىلئارام: «بۇ مەشىق قىلىپ ئادەتلەنگەن ھەممە كىشى قىلالايدىغان ئىش» دېگىنىچە، پەرۋا قىلماستىن ئالدىغا قاراپ كېتىۋېرىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بەھرام دىلئارامنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ - يۇ، ئەمما ئايالارغا قىلىچ تەڭلەشنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، تەڭلەنگەن قىلىچىنى قايتۇرۇۋالىدۇ ھەمدە دىلئارامنى چېچى بىلەن باغلاپ ئاشۇ چۆل جەزىرىگە تاشلىۋېتىپ كېتىدۇ. شۇ غەزەپتە ئوردىغا قايتىپ كېلىپ، شارابنى بولۇشىچە ئىچىپ، مەستلىكتە يېتىپ قالغان بەھرام ئەتىسى ئويغىنىپ يېنىغا قارىسا، دىلئارامنىڭ يوقلۇقىنى بىلىدۇ. ئۇ قىلىغان ئىشىغا مىڭ بىر پۇشايمان قىلىپ، دىلئارامنى تاپماقچى ۋە ئۆزىرە قويماقچى بولىدۇ. بىراق دىلئارامنى تاشلاپ

كەتكەن جايىدىن ھەرگىز تاپالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىھىرام ئەقلىي - ھوشىدىن ئىزىپ، ھەجنۇن قىياپىتىگە كىرىپ قالىدۇ. تەخت، بەخت، دۆلەت بىلەن قىلچە كارى بولمايدۇ. بەھرام- نىڭ ھالىغا ئىچ ئاغرىتقان يەتتە ئىقلىم پادىشاھلىرى ئۆز تە- ۋەسىدىكى داڭلىق ھۆكۈمالارنى چاقىرىپ، ئۇنىڭ كېسىلىنى داۋالاشقا بۇيرۇغان بولسىمۇ، ئەمما ھەرقايسى ئىقلىمدىن كەل- گەن بۇ ھۆكۈمالار ئىشىق سەۋدالىق كېسىلىگە داۋانىڭ يوق- لۇقىنى ئېيتىتىدۇ. يەتتە ئىقلىم پادىشاھلىرى ھۆكۈمالارنىڭ تەكلى- پىگە ئاساسەن يەتتە پەلەككە تەقلىد قىلىپ، گۈمبەزلىك يەتتە قەسىر بىنا قىلدۇرىدۇ ھەمدە نەققاش مانىنى تەكلىپ كەلتۈرۈپ، ھەربىر قەسرىنى بىر خىل ئاسمان رەڭگىدە، يەتتە تۈرلۈك رەڭ بىلەن نەقىشلەتتۈرىدۇ. بىرىنچى قەسىرگە «گۈمبەزى مۇشكى»، ئىككىنچى قەسرگە «قەسرى زەنگاھ»، ئۈ- چىنچى قەسرگە «گۈمبەزى خىزرا»، تۆتىنچى قەسرگە «قەسرى گۈل رەڭ»، بەشىنچى قەسرگە «گۈمبەزى نىلۇفەر»، ئالتىنچى قەسرگە «قەسرى سەندەل»، يەتتىنچى قەسرگە «قەسرى كافۇر» دەپ ئات قويىدۇ. شاھ بەھرام ھەر كۈنى بىر قەسرە بىر ئىقلىم پادىشاھىنىڭ شۇ قەسىر رەڭگىدە كى- يىنگەن بىردىن قىزى بىلەن ئەيىش - ئىشرەت تۈزۈپ، بەزمە قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدۇ. ئارقىدىن شۇ ئىقلىم يولىدىن كەلگەن بىردىن مۇساپىرنى تاپقۇزۇپ، ئۇنىڭغا تاڭ ئاتقۇچە ھېكايە ئېيتقۇزىدۇ. ئاخىردا يەتتىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇ- ساپىرنىڭ ھېكايىسى مەلىكە دىلئارامغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ.

مەلىكە دىلئارام چۆلدە قالغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۆزىنى شاھ بەھرامغا ساتقان سودىگەر تەرىپىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىنمىدۇ. چۈنكى بۇ سودىگەرنىڭ يا ئايالى، يا قىزى، بىرەر تۇغقىنىمۇ

يوق ئىكەن، ئۇ كۆپ ۋاقىتنى مەلىكە دىلئارامغا ساز چالدۇ-رۇپ، نەغمە - ناۋا تىڭلاش بىلەن ئۆتكۈزىدىكەن. مەلىكە دىل-ئارام سېتىلغاندىن كېيىن، ئۇزىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك نەرسە-سىنى يوقىتىپ قويغاندەك ساراسىم ۋە پەرىشانلىققا چۈشكەن سودىگەر دىلئارامغا چىدىمايلا ئارقىسىدىن ئىزدەپ چىققاندا يولدىن ئېزىپ قېلىپ، ئاشۇ چۆلدە قونۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان ئىكەن.

ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا بۇ سودىگەر ئۇز ئەتراپىنى قورشىۋالغان بىر توپ ياۋا قۇشلارنىڭ چۇرقىراشلىرىدىن ئويغىنىپ كېتىدۇ ھەمدە يېقىنلا يەردە دىلئارامنىڭ ھوشسىز، نىمجان ھالەتتە ياتقانلىقىنى كۆرىدۇ.

دىلئارام ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن، بولغان ۋەقەنى سودىگەرگە بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىدۇ ھەمدە ئۇزىنى شاھ بەھرامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى ئۇز قىلمىشىغا پۇشايمان قىلغان دىلئارام بەھرامدىن ئەپۇ سورىماقچى بولىدۇ. بىراق سودىگەر دىلئارامنىڭ دېگىنىگە كۆنمەي، ئۇنى خارەزىم شەھىرىگە ئېلىپ كېتىدۇ.

دىلئارام ھەر ئاخشىمى سودىگەرنىڭ تەلىپى بويىچە چاڭ چېلىپ، نەغمە - ناۋا قىلىدىكەن، سودىگەر بولسا ھۇزۇر-لىنىپ تىڭشايدىكەن، يولدىن ئۆتكۈچىلەر نەغمە - ناۋانىڭ تا-ۋازىغا مەپتۇن بولۇپ، دىلئارامنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىدا ئولتۇ-رۇپ كېتىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە دىلئارامنىڭ نەغمە - ناۋاغا ماھىرلى-قى خارەزىم شاھىنىڭ قۇلىقىغا يېتىدۇ. خارەزىم شاھى دىلئا-رامغا ئەلچى كىرگۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما سودىگەرنىڭ كەسكىن رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. ئاخىرى شاھ دەرغەزەپ بولۇپ، دىل-ئارامنى قورال كۈچى ئارقىلىق ئوردىغا ئەكەلدۈرىدۇ. بىراق

دىلئارام ئۆزىنىڭ نەغمە - ناۋادىكى ماھىرلىقى بىلەن پۈتۈن ئوردا ئەھلىنى سېھىرلەندۈرۈپ قويۇپ، ئوردىدىن قېچىپ چىقىدۇ. دىلئارامنى بوي ئەگدۈرۈشكە كۆزى يەتمىگەن خارەزىم شاھى ئاخىرى سودىگەرنى ئاتا، دىلئارامنى سېتىۋېلىشقا ئەھدى تۈزىدۇ.

يەتتىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىر ئەسلىدە ھەركۈنى ئوردىغا بېرىپ، دىلئارامنىڭ نەغمە - ناۋاسىنى تىڭلايدىغان، ناخشا - سازغا ھېرىسمەن بىر سازەندە ئىكەن، ئۇ دىلئارامدىن ماھارەت ئىگىلەپ، كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىشىك ئالدىدا نەغمە - ناۋا تىڭلاشقا سودىگەردىن ئىجازەت ئېلىۋالىدۇ ھەمدە كۈنلەرنىڭ بىرىدە سودىگەر ئۆيىدە بولمىغان پەيتتە دىلئارامنى ئالداپ، ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى بىلىۋېلىپ، شاھ بەھرامغا يەتكۈزىدۇ. شاھ بەھرام دىلئارامنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، نامە بىلەن خارەزىم شاھىغا دەرھال ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەلچى نامەنى ئېلىپ كەلگەن كۈنى دىلئارام سودىگەر بىلەن بىللە خارەزىم شاھىنىڭ ئوردىسىدا نەغمە - ناۋا قىلىشىۋاتقان ئىكەن، ئۇلارمۇ بۇ نامەنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەر تېپىشىپ، ئىنتايىن خۇشاللىقتا چۆمىدۇ. ئەتىسى خارەزىم شاھى ئۇلارنى ئەلچىگە قوشۇپ يولغا سالىدۇ. ئۇلار بىرنەچچە كۈندە شاھ بەھرامنىڭ ھۇزۇرىغا تىنچ - ئامان يېتىپ كېلىشىدۇ. ۋىسال شادلىقىغا چۆمگەن شاھ بەھرام سودىگەرنى دۆلەتنىڭ باش ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەيدۇ. ئۆزى بولسا دىلئارام بىلەن يەتتە قەسىرده ھەر كۈنى دېگۈدەك نەغمە - ناۋا قىلىپ، ئەيش - ئىشرەتتە تۇرمۇش ئۆتكۈزىدۇ.

ئاردىدىن بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، شاھ بەھرام مەلىكە دىلئارامنى ئېلىپ، يەنە ئوۋغا چىقىدۇ. ئوۋ جەرياندا نۇرغۇن جان - جانىۋارلارنى ئوۋلاپ، قېنىنىسى ئاققۇزۇپ

يەر يۈزىنى قانغا بويايدۇ، ئاخىرقى بىر قېتىم بىر ئوۋنى قوغلاپ بىر يەرگە كەلگەندە شاھ بەھرام، مەلىكە دىلئارام ۋە ئوۋ قورشاشقا چىققان ھەممە لەشكەرلەر تۈيۈقسىز يەر ئاستىدىكى سۇغا چۈشۈپ كېتىپ غەرق بولۇپ كېتىدۇ. چۈنكى بۇ يەرنىڭ ئاستى چوڭقۇر دەريا بولۇپ، ئۇستىنى تېپىز بىر قەۋەت توپا قاتلىمى پەردىلەپ تۇرغان ئىكەن، شۇنىڭدىن باشلاپ شاھ بەھرامغا «بەھرام گور» لەقەم بولۇپ قالىدۇ.

دېمەك، 15 باب، 22 ماۋزۇ، 2033 بېيىتتىن تەركىب تاپقان بۇ داستاندا شائىر ئەجەم مەملىكىتىنىڭ ئادالەتلىك پادىشاھى بەھرامنىڭ چىن مەلىكىسى دىلئارامغى ياخشى كۆرۈپ قېلىش سەۋەبى بىلەن ئەل - يۇرت ۋە خەلقنى ئۇنتۇپ، پۈتۈن لەي كەيپ - ساپاغا بېرىلىش نەتىجىسىدە ئاقىۋەت يەر يۈتۈپ ھالاك بولغانلىقىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئەيىش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا، سەلتەنەت - تاجۇ - تەختنى ۋەيران قىلغۇچى ئەڭ مۇھىم ئامىلدۇر؛ ئەيىش - ئىشرەت، كەيپ - ساپاغا بېرىلگەن ھەرقانداق سەلتەنەت ئىگىسى ۋەيران بولماي قالمايدۇ، شۇڭا مەملىكەتنى ئىدارە قىلغۇچىلار ئەيىش - ئىشرەت، كەيپ - ساپادىن ئۆزىنى تارتىپ، ئەل خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش لازىم دېگەن ئىددىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

داستاندا تەسۋىرلەنگەن بەھرام ئەسلىدە يەتتە ئىقلىمنى ئۆزىگە قاراتقان ناھايىتى قۇدرەتلىك، ئادالەتپەرۋەر، خەلق ھىمايىسىگە ئىگە بىر پادىشاھ بولسىمۇ، ئەمما قاچان مەلىكە دىلئارامنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ھەممىدىن ۋاز كېچىپ، پۈتۈن ئەس - يادى مەلىكە دىلئارام بىلەن بولىدۇ. ئۇ مەلىكە دىلئارامنى ئۆزىنىڭ ھوقۇق، تاجۇ - تەخت، مال - دۇنياسىغا يۆلىنىپ قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىنمۇ، تۆت - بەش يىلغىچە ئەلنىڭ تەقدىرى، خەلقنىڭ غېمى بىلەن قىلچە كارى

بولماي، ئەتىدىن - كەچكىچە نەغمە - ناۋا قىلىپ بەزمە قۇرۇش، ئەيش - ئىشرەت قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش، شىكارغا چىقىش، ئوۋ ئوۋلاشقە مەيلە - تاماشا قىلىش بىلەن بولىدۇ. نەتىجىدە خەلق تۇرمۇشى كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ، مەملىكەتتە ئاچارچىلىق، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ئەۋج ئالىدۇ؛ باشباشتاقلىق باش كۆتۈرۈپ، ئەلنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلىدۇ؛ پۇقرالار خاتىرجەمسىزلىنىدۇ؛ زۇلۇم كۈچىيىپ، ئەل ئىچىدە نارازىلىق ئۇلغىيىدۇ. شۇڭا شاھ بەھرام خەلقنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، ئاخىردا يەر يۈتۈپ ئۆلىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، شاھ بەھرام ھەرگىز ھەقسىزي مۇھەببەت ئىگىسى ئەمەس، ئۇ گەرچە مەلىكە دىلئارامنىڭ سۈرىتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاشىقىي بىقارار بولغان، مەلىكە دىلئارامدىن بىر مەزگىل ئايرىلىپ قالغاندا روھىي جەھەتتىن ئىنتايىن ئازابلىنىپ، قاتتىق بىئارام بولغان، مەلىكە دىلئارامنىڭ ۋىسالىغا قايتا يەتكەندە ئۆزىنى ئۇنۇتقۇدەك دەرىجىدە خۇشاللانغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ مۇھەببەت - بىر - بىرىنى ياخشى كۆرگۈچى ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزئارا تەڭ باراۋەر تۇرمۇشى ۋە بىر - بىرىگە ئەبەدىي سادىق، ۋاپادار بولۇش، ھايات - ماماتتا مەڭگۈ بىللە بولۇش پرىنسىپى ئاساسىدا بىر - بىرىگە كۆڭۈل بۆلۈش، بىر - بىرىگە يارەم بېرىش، بىر - بىرىگە غەمخورلۇق قىلىش دەپ چۈشەنمەستىن، ئەكسىچە، مۇھەببەت - كۆڭۈل خاھىشىنىڭ بىردەملىك خۇشلۇقى، قىز - ئايالىلار ئەنە شۇ كۆڭۈل خاھىشىنىڭ خۇشلۇقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورال دېگەن نۇقتىدىن قارايدۇ. شۇڭا دىلئارام ئازغىنا سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويغاندا ئەپۇ قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى فېئودال ھۆكۈمرانلىق ۋە ئەرلىك ھوقۇقىنى ئىشلىتىپ، ئاۋۋال ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ، كېيىنىن «مەرد» لىكىگە ئىلىپ،

ئۆلتۈرمەستىن چۆلگە تاشلاپ كېتىدۇ.

ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا، ئالدىدا ھەممىدىن ۋاز كېچىش، گۈزەل ۋە چىرايلىق قىزلا بولىدىكەن، ھەرقانداق يول بىلەن ئۇنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۆز كۆڭۈل خۇشلۇقىنىڭ قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش يولىدا ۋاستە تاللىماسلىق بارلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىدۇر. شاھ بەھرامۇ بۇنىڭ دىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇ دىلئارامنى خارلىغانلىقىغا كېيىن پۇشايمان قىلغان، ئارقىدىن ئىزدەپ بېرىپ تاپالمىغان، ھىجران ئوتىدا ئۆرتەنگەن بولسىمۇ، ئەمما شاھ بەھرام فېئودال ھۆكۈمران بولغانلىقتىن، يەتتە قەسىرىدىكى يەتتە قىزنى كۆرگەندە، باشقا فېئودال ھۆكۈمرانلارغا ئوخشاش، قىلچە ئۆزىنى تۇتالمايدۇ. كۆڭۈل خۇشلۇقىنى ئىزدەپ، دىلئارامنىڭ مۇھەببىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئۇلار بىلەن ئەيش - ئىشرەت تۈزىدۇ. بەھرامنىڭ بۇ خىل ساداقەتسىزلىكىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن شائىر غەرىبمۇ:

كىشىكىم مۇھەببەتكە ۋابەستەدۇر①،
ئانىڭ خاتىرى② ئىشق ئارا خەستەدۇر③.
مەجازىدا④ ئىستەر ھەقىقىي ھەۋا⑤
كى ھىممەت بىلەن تەرك ئىتەر ماسىۋا⑥.
بىراۋ كىم ئىرۇر دەھرى⑦ ئارا دون ۋ پەست⑧،

---

① ۋابەستە — بىر - بىرىگە باغلىق، ئالاقىدار.
② خاتىرى — پىكرى.
③ خەستە — ئاجىز، كېسەل.
④ مەجازى — ھەقىقىي ئەمەس.
⑤ ھەۋا — ئارزۇ - ئىستەك، ھەۋەس.
⑥ ماسىۋا — باشقا، ئاشقىرى، غەيرىي، بۆلەك.
⑦ دەھر — ئالەم، زامان، دۇنيا.
⑧ دون - پەست — رەزىل.

لەئەللۇق مەيگە قىلىپ ئۆزىنى مەست،
مۇھەببەت ئىلىندىن ئىبرۇر ئول يىراق،
بەشەر① سانىدىن قىلغاي ئۆزىنى قاراق②.
مۇھەببەتسىز ئادەمنى ھايۋان دېگىل،
ئانىك جانىنى بەلكى بى جان دېگىل.
ھەقىقي مۇھەببەتكە بەرگىل كۆڭۈل،
ئەگەر مەرد سەن ئۇشبۇ ئوت بىرلە ئۆل.
كى ئوششاق③ سەرمايىسى ئىشقىدۇر،
كى مەھبۇب پىرايەسى④ ئىشقىدۇر.
كۆڭۈلنى قىلىك ئىشق ئارا پايمال⑤،
ئەجەپ يوق نەسىپ ئولسە فەررۇخ جامال.

دەپ بۇنداق يالغان مۇھەببەت ئەھلىنى راسا كەلىشتۇرۇپ قامچىلايدۇ.

دېمەك، شاھ بەھرام كۆڭۈل خاھىشىنىك ئارقىسىغا كىرىپ، ئەل مەنپەئىتىنى ئۇنتۇپ قالغان، ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلىپ ئۆز سەلتەنىتىدىن ئايرىلىپ قالغان قېنىودال ھۆكۈمرانـ لارنىك تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئاپتور شاھ بەھرام ئوبرازى ئارقىلىق ئۆز قابىلىيەت ۋە ئىقتىدارىنى خەلق ئىشىغا سەرپ قىلىشتىن باش تارتىپ شەخسىي ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە بېرىلىپ كەتكەن پادىشاھ ۋە ھۆكۈمرانلارنىك ھالاكەتلىك تەقدىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

---

① بەشەر — ئىنسان، ئادەم.
② قاراق — چەتلەشتۇرۇش، ئۆزىنى تارتىش.
③ ئوششاق — ئاشىقلار.
④ پىرايەسى — زىبۇ ـ زىننىتى، بېزىكى.
⑤ پايمال — ئاياغ ـ ئاستى قىلىش.

داستاندىكى ئاساسلىق ئوبرازلاردىن يەنە بىرى دىلئارامدۇر. دىلئارام بەلگىلىك تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ئوقۇمۇشلۇق، سەنئەتنى قىزغىن سۆيىدىغان، گۈزەللىكتە تەڭداشسىز، ناھايىتى ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار ساھىبجامال بىر قىز بولسىمۇ، ئەمما يۇر-تىنغا يات ئەللەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن ئەسىرگە چۈشۈپ، قۇللۇققا سېتىلىدۇ. شاھ بەھرام ئۇنى ئۆز كۆڭۈل خاھىشىنىڭ خۇشلۇقى ئۈچۈن تاجاۋۇزچىلار سېتىۋەتكەن سودىدە گەرنىڭ قولىدىن بويى بىلەن باراۋەر مىقداردا ئالتۇنغا سېتىۋالىدۇ. ئۆز ئەركىنلىكىنى يوقاتقان دىلئارامۇ ئىلاجسىز شاھ بەھرامنىڭ مۇھەببىتىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بىراق دىلئارامنى كۆرمەستىنلا ئۇنىڭغا «كۆيدۈم»، «سۆيدۈم» دەپ يۈرگەن شاھ بەھرامنىڭ دىلئارامنى قولغا چۈشۈرۈۋېلىپلا، ئۇنى ئۆز قولىدىكى ئويۇنچۇقىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشىنى كىم بىلىسۇن؟ دىلئارام شاھ بەھرامنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، بېشىغا قىلىچ تەڭلەنگەندىمۇ، بۇ ئۆلۈمنى ئۆزى ئۈچۈن مەقسەت دەپ بىلىدۇ. خارلىنىپ چۆلگە تاشلاپ كېتىلگەندىمۇ، بۇ ئىشتا ئۆزىنى «ئەيىبلىك» دەپ ھېسابلاپ، بەھرامغا ئۆزرە ئېيتىپ، گۈناھىنى تىلىمەكچى، ھەتتا ئۇ «مەرد»لىكىگە ئېلىپ قايتۇرۇۋالغان ئۆلۈمنى تەلەپ قىلىپ ئالماقچى بولىدۇ. شاھ بەھرام دىلئارامنىڭ مۇھەببىتىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، يەتتە قەسىرىدىكى يەتتە قىز بىلەن ئەيش - ئىشرەت تۈزۈپ، كەيپ - ساپا قىلغاندىمۇ، ئۇ يەنە شاھ بەھرامنىڭ ئىشقىدا كۆيۈپ يانىدۇ. ھىجران قايغۇسىدا ئۆرتىنىدۇ. شاھ بەھرامنىڭ ۋىسالىغا پاتراق يېتىش ئارزۇسىدا بولىدۇ. ئاخىردا، ئۇ قىلىچە ئەيىبسىز ھالدا شاھ بەھرامغا چېتىلىپ، پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە گىرىپتار بولىدۇ.

مەلىكە دىلئارام مۇھەببەتكە ئىنتايىن سادىق، بۇ يولدا ئۆزىنىڭ جېنىنى پىدا قىلىشتىن يانمايدىغان، ۋاپادار، ئاق كۆڭۈل بىر

قىز بولۇپ، ئاپتور بۇ پاك نىيەتلىك ھەقىقىي مۇھەببەت ئىگىسى
نىڭ ئوبرازى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مۇھەببەت ھەققىدىكى تۈپكى
قاراشلىرىنى بەدىئىي يوسۇندا ئومۇملاشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ.
شائىر غەربىي بۇ داستاندا يەنە ئاساسىي تېمىغا بەھرام
بىلەن دىلئارامنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى چۆرىدىگەن ھالدا،
ئۇنى ھەر تەرەپلىمە ئېچىپ كۆرسىتىشكە خىزمەت قىلىدىغان
يەتتە ھېكايىنىمۇ قىستۇرۇپ بايان قىلىدۇ. بۇ يەتتە ھېكايە
گەرچە سىيۇژىت، مەزمۇن، باش تېما ۋە بەدىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ
بىر-بىرىدىن پەرقلىقلىقى ھەمدە مۇستەقىللىكىنى ئۆز ئالدىغا
ساقلاپ قالالىغانلىقى بىلەن ئاساسىي تېمىغا مۇناسىۋەتسىزدەك
بىلىنسىمۇ، ئەمما ھەربىر ھېكايە ئۆز ئالدىغا بىرەر مەسىلىنى
ھەل قىلىش ۋە ئاپتورنىڭ بەلگىلىك كۆز قارىشىنى ئالغا سۈرۈش
ئارقىلىق ئاساسىي تېمىغا يانداشىپ، ئۇنى ھەر جەھەتتىن
كۈچەيتىدۇ.

بىرىنچى ھېكايە — مۇھەببەت، ئائىلە مەسىلىسىنى تېما
قىلغان بولۇپ، ئاپتور بۇنىڭدا ھىندۇ پادىشاھىنىڭ ئوغلىنىڭ
بىر گۈزەل مەلىكىنى چۈشىدە قۇددۇس شەھرىدىكى يېنىدىكى
چۆلدە، تۆگە ئۈستىدىكى مەھمىلدە كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاشىقى بىقارار
بولغانلىقى ۋە ئۇنى ئىزدەپ ھەلەپ شەھرىگە بارغاندا بىر سېھرىي
سودىگەرنىڭ خەيرىخاھلىقىغا ئېرىشىپ، مۇراد-مەقسىتىگە يەتكەنلىكى،
ئەمما بۇ مەلىكە ھېلىقى سودىگەرنىڭ ئايالى، بۇ سودىگەر
بولسا ئۆز مۇھەببىتىنى قۇربان قىلىش، كۆيۈملۈك ۋە ئىناق
ئائىلىسىنى بۇزۇپ، ۋەيران قىلىش بەدىلىگە ئۆزىنى مۇرادىغا
مەقسەتكە يەتكۈزگەنلىكىنى بىلگىنىدە، دەرھال بۇ مۇھەببەتتىن
ۋاز كېچىپ، مەلىكىنى ئۆزىگە سىڭىل قىلىۋالغانلىقى ھەمدە
سەرگەردانلىق كۈچىسىغا كىرىپ كەتكەن بۇ سودىگەرنى ھەمدەم
تانىنىڭ بىر بۇلۇڭ-پۇشقىقىدىن غەرىب ۋە مۇساپىر بولۇپ

كوچىدا يېتىپ قالغان يەرىدىن تېپىپ كېلىپ، ھەلىكىنى ئۇنىڭغا قايتا نىكاھلاپ قويۇپ، ئۇنىڭ بەختلىك ئائىلىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك بىر قاتار تەسىرلىك ۋەقەلىكلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق مۇھەببەت گەرچە قەدىرلىك بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى دەپ، باشقىلارنىڭ ئائىلىسىنى بۇزۇشقا بولمايدۇ، ئائىلە مۇھەببەتتىنمۇ ئۇستۈن تۇرىدۇ، ھەرقانداق مۇھەببەت ئىگىسى باشقىلارنىڭ ئائىلىسىنى ئۆز مۇھەببىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە قوغداپ قېلىش كېرەك، دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئاپتور سودىگەرنىڭ چىن مۇھەببەت يولىدا ئۆز ئائىلىسىنى قۇربان قىلىپ، باشقىلارنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى كۆزلىگەنلىكىدەك مەردلىك، سېخىيلىق روھىنى، ھىندۇ پادىشاھىنىڭ ئوغلىنىڭمۇ ئۆز مۇھەببىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە باشقىلارنىڭ ئائىلىسىنى قوغداپ قېلىشتەك ئالىيجاناب خىسلىتىنى قىزغىن ماختاپ، باشقىلارنى ئەنە شۇ ئېسىل خىسلەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشقا چاقىرىدۇ.

ئىككىنچى ھېكايە ــ مەشھۇر ھېكىم ۋە زەرشۇناس زەيدىنىڭ ھۇنەر ماھارىتىگە بېغىشلانغان، بۇنىڭدا زەيد كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن پادىشاھقا بىر ئالتۇن تەخت ياساپ بېرىدۇ. تەخت پايىسىغا قەدەم قويۇلۇش بىلەن ئۆزلۈكىدىن پەسلەيتتى، ئۇستىگە چىقىش بىلەنلا كۆتۈرۈلەتتى، ئولتۇرغان ھامان تۆت تەرىپىدىن تۆت قۇياش چىقىپ نۇر چاچاتتى، ئىككى بۇرچىكىدە ئىككى تاۋۇس، يەنە ئىككى بۇرچىكىدە ئىككى شاتۇتى پەيدا بولۇپ ئۆزلۈكسىز جەۋلان قىلىپ تۇراتتى. پادىشاھنىڭ بېشىغا سايە تاشلاپ تۇرىدىغان بۇنداق ئېسىل ھۇنەر ـ سەنئەتنىڭ نامايەندىسىگە پادىشاھنىڭ ۋەزىرى ھەسەتخورلۇق قىلىدۇ ۋە باشقا زەرگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ زەيدنى «ئالتۇنغا خىيانەت قىلغان» دەپ چېقىمچىلىق قىلىدۇ.

هۇنەرنىڭ ساپلىقى بىلەن خارلىنىپ زىندانغا تاشلانغان زەيدىنىڭ ياردەمىدە كېسەل ئازابىدا قېينىلىپ ئۆلۈۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالغان پادىشاھ ساقچىسىغا، ئۇنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلىۋالىدۇ. ئاپتور مانا مۇشۇنداق بىر قاتار تەسىرلىك ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق ھەسەت خورلۇق، چېقىمچىلىقنىڭ ئەلگە كەلتۈرىدىغان زىيىنىنى كۆرسىتىدۇ، ئىلىم، ھۇنەرنىڭ خاسىيىتىنى ئۇلۇغلايدۇ، ھۆكۈمرانلارنى ھەسەتخور، چېقىمچىلاردىن ھۇشيار بولۇشقا، ئىلىم ۋە ھۇنەر ئەھلىنى ئەتىۋارلاشقا دالالەت قىلىدۇ.

ئۇچىنچى ھېكايىدە، مىسرلىق بايىنىڭ ئوغلى سەئىدنىڭ ئىككى مۇساپىردىن سەبزە شەھىرىدىكى بىر تاغدا ئادەمنىڭ بەخت ئىقبالىدىن ئالدىن خەۋەر بېرىدىغان بىر بۇتخانىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ يەرگە بارغانلىقى ھەمدە ئۇ جايدا بولغان بېشارەتكە ئاساسەن بەخت-تەلىيىنى تېپىش ئۈچۈن بىر غارغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ھېكمەتتىن ئەقىل-پاراسەت ئۆگەنگەنلىكى ۋە ئاخىرىدا سەبزە شەھىرىنىڭ ئوچ قات سېپىل دەرۋازىسىدىكى ئوچ خەتەرلىك تىلسىماتنى پەم بىلەن يېڭىپ، قەسىرگە كىرىپ، سەبزە شەھىرىنىڭ ھاكىمىنىڭ قىزىنى ئۆيلىنىپ، بەخت ئىقبالىغا يەتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ ۋە ئۇ ئارقىلىق مەردلىك، باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق، غەيرەت ۋە جاسارەت قىزغىن مەدھىيىلىنىدۇ.

تۆتىنچى ھېكايىدە، دۇنيادا ئۆزىنى بىردىنبىر ئادىل پادىشاھىمەن دەپ يۈرگەن جۇنەنىڭ ھىندىستانلىق ياش يىگىت مەسئۇتنىڭ ئادىللىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ، تىرازغا — زالىم بەگ جەيبۇرنىڭ ئورنىغا ئۇنى ۋالىي قىلغانلىقى، بۇنىڭغا ئىچى تارلىق قىلغان جەيبۇرنىڭ سابىق ۋەزىرى يەللۇ بىلەن بىرلىكتە مەسئۇتقا زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋەتكەندە، يەللۇنىڭ قىزىنىڭ قۇتۇلدۇرۇۋالى-

غاپلىقى، قاتارلىق ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەر ئارقىلىق، ئادىللىق، سېخىيلىق، دوستلۇق قىزغىن مەدھىيىلىنىدۇ؛ ھەسەتخورلۇق، بەدنىيەتلىك، زالىملىق پاش قىلىنىپ كەسكىن قارىلىنىدۇ.

بەشىنچى ھېكايىدە، تويى بولۇش ئالدىدا تۇرغان ئەدەن شاھى نودەرنىڭ قىزى مېھرى بىلەن يەمەن شاھى نۇئمانىنىڭ ئوغلى سۇھەيلىنىڭ ئوخشىمىغان يوللار بىلەن دېگىز قاراقچىسى جابىرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى، بۇلارنى قۇتۇلدۇرۇشقا چىققان نودەر بىلەن نۇئمانمۇ جابىرنىڭ ھىيلىسى بىلەن قولغا چۈشۈپ، زىندانغا بەنت قىلىنغانلىقى، ئاخىردا مېھرىنىڭ يارىدىمىدە زىندانىدىن بوشىنىپ چىققان سۇھەيلىنىڭ دېگىز قاراقچىسى جابىرنى ئۆلتۈرۈپ، ئاتىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ، بىر يەر-گە جەم بولغانلىقى بايان قىلىنىش ئارقىلىق ئەقىل - پاراسەت، باتۇرلۇق مەدھىيىلىنىپ، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، ۋەھشىيلىك تەنقىد قىلىنىدۇ.

ئالتىنچى ھېكايىدە، ساپ دىل، راستچىل، چىداملىق، ئەيىرەتلىك مۇقىبۇل بىلەن يالغانچى، كاززاپ، خىيانەتچى مۇدبىر دىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى شەخسنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق راستچىللىق، ساپ دىللىقنىڭ ئىنسانىي بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرىدىغانلىقىنى، يالغانچىلىقنىڭ كىشىنى ھالاك قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يەتتىنچى ھېكايىدە، دىلئارامنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچى خارەزمىلىق مۇزىكانتنىڭ دىلئارام بىلەن تونۇشۇش جەريانى، دىلئارامنىڭ ناخشا، مۇزىكىدىكى ماھارىتى ۋە دىلئارامنىڭ ھايات پائالىيىتى، سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئاپتور بۇ ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن، سەلتەنەت ۋە ئونىڭ تەسىر كۈچىنى نامايەندە قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، دىلئارامنىڭ بەھرامغا بولغان چىن ئىنسانىي مۇھەببىتىنى مەدھىيىلەيدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاجايىپ گۈزەل، باي، ئىجادىي فانتازىيە، رىۋايەت، ئەپسانىلەرنى سىيۇژىت قىلغان ئاساستا خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ چۆچەك شەكلىدىن پايدىلىنىپ يازغانلىغان بۇ ھېكايىلەر گەۋدىلەندۈرگەن مۇھەببەت، ئائىلە، نىكاھ، ئادىللىق، راستچىللىق، سېخىيلىق، مېھرىبانلىق، ۋاپادارلىق، ساداقەتلىك، توغرىلىق، ھالاللىق، مېھماندوستلۇق، پەم-پاراسەتلىك، قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، شىجائەتلىككە ئوخشاش بىر قاتار ئەخلاق قارىشى كىشىلىك تەربىيىسى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ھېكايىلەر ئەسلىدە ئىنسانىي خىسلىتى، ۋىجدانى، بۇرچى، ھۆكۈمرانلىق مەجبۇرىيىتىنى يوقىتىپ، ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپا دۇنياسىغا پۈتۈنلەي بېرىلىپ كەتكەن شاھ بەھرامغا تەسىر كۆرسىتىش مەقسىتىدە قىستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما شاھ بەھرام بۇنىڭدىن تەسىرلەنمەيدۇ، ئۇنىڭدىكى ئىجابىي ئوبرازلارنىڭ غەلىبىسى، سەلبىي ئوبرازلارنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ساۋاق قوبۇل قىلىپ ئويغانمايدۇ. يەتتە ئىقلىمدىن كەلگەن بۇ يەتتە مۇساپىرنىڭ ھېكايىسىگە يەنىلا «كۆڭۈل خۇشلۇقى ئۈچۈن قىلىۋاتقان ئىشلار» قاتارىدا قارىغانلىقتىن، ئاخىرى ھالاكەتكە گىرىپتار بولىدۇ. مانا بۇ ئىشلارمۇ كىشىلەرنى چوڭقۇر تەجرىبە-ساۋاقتا ئىگە قىلىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەشكە ئىلھاملاندۇرىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئاخىرىدا شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، قاتمۇقات ئىجتىمائىي زىددىيەت بىلەن تولغان XIX ئەسىر شارائىتىدا، شائىر غېرىبىنىڭ خەلق قىسسىسى «شاھ بەھرام-مەلىكە دىلئارام»لىنى سىيۇژىتنى تاللىۋېلىپ، ئۇنى قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ھال ئەمەس. ئاپتور بۇنىڭدا ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلارغا تەسىر كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان، چۈنكى كۆپ خوتۇنلۇقتا يول قويىدىغان فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى بىلەن كىشى

چىك بەگلىك چوڭ بەگلىككە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈ-
رۈش يۈزىسىدىن ئۆز قىزلىرىنى تەقدىم قىلىدىغان، چوڭ بەگ-
لىكمۇ بۇ قىزلارنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ئارقىلىق، قول ئاستى-
دىكى ئۇششاق بەگلىكلەرنى تۈتۈپ تۇرىدىغان ھاكىمىيەت باش-
قۇرۇش ئۇسۇلى ۋە كۆپلىگەن چىرايلىق قىزلارنى كېنىزەك،
مۇلازىمەتچى سۈپىتىدە سارايغا توپلىۋالىدىغان ئوردا تۈزۈمى
ھۆكۈمرانلارغا ئەيش - ئىشرەت مەنبەسىنى يارىتىپ بەرگەنلىك-
تىن، ئورغۇن ھۆكۈمرانلار بۇ خىل كەيپ - ساپا، ھۇزۇر - ھا-
لاۋەت ئالدىدا ئۆزىنى تۇتالماي، ئۇنىڭغا قۇلقىغىچە پېتىپ، ئا-
خىرىدا گۇمران بولغان. شائىر غېرىبى قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋر-
دىكى گۇللەنگەن ۋەزىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھۆ-
كۈمران زۇھۇرىدىننى ئەيىش - ئىشرەت، كەيىپ - ساپاغا قانداق
مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ،
ئەمما بۇ ئۇي - پىكىرنى بىۋاستە ئېيتىشقا پېتىنالمىغانلىقتىن،
ئەنە شۇ ئۇي - پىكىرنى ئىپادىلەشكە ماس كېلىدىغان خەلق
قىسسىسى «شاھ بەھرام - مەلىكە دىلئارام» نىڭ سيۇژېتىنى تالـ
لىۋېلىش ئارقىلىق ۋاستىلىك ئىپادىلەشكە تىرىشقان. شائىرنىڭ
داستان ئاخىرىدا ۋاپانىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىپ،
فېئودال ھۆكۈمرانلارغا قارىتا:

زەمىنىنى سۇ ئىچرە كېسەك بىل ھېساب،
پەلەكنى سۇ ئۆزرە قىياس ئەت ھېساب.
سۇ ئۆزرە كېسەكسىكە نە بۇنياد ① ئېرۇر،
ھېساب ئۆيى بىرەمدە بەرباد ئېرۇر.

① بۇنياد — يەغلاش.

جاهاننی یول ئۆزره بىل ئەسكى راباپ①،
گەر ئاقىل ئەسەك بولماغىل ئىنىبسات②.
دەپ خىتاب قىلىشى ياكى بولمىسا:
ھەقىقەت ئارا بولسۇن ئول راھبەر،
ئانىڭ غەيرىدىن ئەيلەگىل بى خەبەر.
قىلىڭ دەير ③ ئىلىگە ئانى ئاشنا،
ئۇلارنىڭ ئاياغىدا بولسۇن فەنا④.

دەپ ھۆكۈمرانلارغا تەلەپ قويۇشى، بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، «بەھرام ۋە دىلئارام» داستانى شائىر غەيرىبىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىققا قارىتا بەلگىلىك كۆز قاراشىنى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەپ، زامانىنىڭ ئىلغار تەرىپىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىر غەيرىبىنىڭ ھاياتى توغرىلىق نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. «كىتابى غەرىب» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟
3. «بەھرام ـ دىلئارام» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

---

① راباپ ـ قونالغۇ.
② ئىنبىسات ـ شادلىق، خۇرسەنلىك.
③ دەير ـ مەيخانا.
④ فەنا ـ يوقىلىش.

XVIII باب. ئېمىر ھۇسەيىن سەبۇرى

§1. ئەدەبىنىڭ ھاياتى

XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇنى ئۆزگىچە پول بىلەن داۋاملاشتۇرغان تالانتلىق ئەدىبلەرنىڭ بىرى — لىرىك شائىر ئېمىر ھۇسەيىن سەبۇرىدۇر.

سەبۇرىنىڭ بىر قىسىم لىرىكىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ، XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق قوغان يېزىسىدا يەر، سۇسىز بىر نامرات ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا ئېلىم - مەرىپەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان، سەبۇرى باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ئالغان. كېيىن ئون نەچچە يىل خانلىق مەدرىسىتە ئېلىم تەھسىل قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، زامانىسىدىكى ھەر خىل پەننىي بىلىملەرنى تىرىشىپ ئۆگەنگەندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر پېشۋالىرىدىن نەۋائى، سەككاكى، فۇزۇلى، خوجا ھاپىز شىرازى، سەئىدى، ئابدۇراخمان جامى، ھۇۋەيدا، مەشرەپ، سوپى ئاللايار قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى بىلىملىك، مەرىپەتلىك كىشىلىرىدىن بولۇپ يېتىشكەن.

شائىر سەبۇرىنىڭ ھاياتى ئىنتايىن نامراتچىلىق ۋە پەقىر-

چىلىقتا ئۆتكەن. ئۇ بىر غەزىلىدە بۇ توغرىلىق مۇنداق دەپ يازغان:

زېھى① ئازادە ئى مەن ئىشق ئارا مەجنۇن ئەمەس ھەمراھ،
نە مەندە خانۇ-مانۇ، نە ماگا يارۇ، دىيار ئولغاي.

جاھان جاھ جالال② ئىستەمان، ئەي چەرخ كاج رەفتار③،
سەبۇرى نەچەبى خانۇ-مانۇ خاكسارۇ④ بىنەۋا⑤ تۇتساڭ.

ماكانسىزلىق، غۇربەتچىلىك ئۇنىڭ ئىجادىيەتكە بولغان قىزغىن ئىنتىلىشىنى، بۇ يولدىكى غەيرەت-شىجائىتىنى ھەرگىز توسۇپ قالالمىغان. ئۇ تۇرمۇشنىڭ مۇشكۈلچىلىكلىرىگە بەرداشلىق بېرىپ، تىرىشىپ، ئىجتىھات بىلەن ئىجاد قىلىپ، كۆپلىگەن لىرىك شېئىرلارنى ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى ياراتقان.

شائىر ياشىغان دەۋر قەشقەردە دەل زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، ئەنە شۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىنىڭ تەسىرىدە ئۆز قابىلىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە ناماياندە قىلىۋاتقان سەبۇرىنىڭ ئىجادىيەتتىكى ئىقتىدارى زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلغان. ئەزەلدىن ئىلىم ئەھلى ۋە ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە مادىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم كۆرسىتىپ، ئىلىمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بېرىپ كەلگەن زوھۇ-

---

① زېھى — باختىيار.
② جاھ جالال — مەنسەپ، مەرتىۋە، ئۇلۇغلۇق.
③ چەرخ كاج رەفتار — پەلەكنىڭ تەتۇر ئايلىنىشى.
④ خاكسار — يانچىلىش، خارلىنىش.
⑤ بىنەۋا — ناچارلىق، بېچارىلىق.

ردىن ھېكمىبەگ سەبۇرىنى ئۆز ئوردىسىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇزۇن سۆھبەت ۋە ئىلمىي مۇنازىرە ئارقىلىق ئۇنىڭ تالانتىغا قايىل بولغان. سەبۇرى بىر شەنبىدا زۇھۇرىدىن ھېكمىبەگكە ئۆز مەنزىلگاھىنى ئېيتىپ:

ۋەھ نە يەڭلىغ جۇببار① ئىرمەشدۇر ئول باغى ئىرەم②،
ئىچكىي ئاندىن شاھ سۇ، ئەھباب سۇ③، ئەغيار سۇ④.
ئول زەمىنكىم سەبۇرىغە قىلىندى ئىلتىپات،
ئاندىن ئەكس ئەتمىش ئىرەم باغىدا⑤ ھەرنە بار سۇ.

دەپ يازغىدەك، زوھۇرىدىن ھېكمىبەگ سەبۇرىغا شەپقەت قولىنى سوزۇپ ۋە ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، قەشقەر تۆمەن دەريا-سىنىڭ ئايىغ ئېقىمىدىكى ھەرەمباغ يېزىسىدىن بىر ئىچىق سۇ، بىر قىسىم بىنەم يەر ئاجرىتىپ بەرگەن. سەبۇرى ئائىلىسى بىلەن، بۇ بىنەم ئۇستىگە ماكانلىشىپ، ئۆز ئەمگىكى بىلەن بۇ يەرلەرنى ئىچىپ، تېرىلغۇ جايغا ئايلاندۇرغان. ئىنغىر مېھنەت ۋە جاپا ـ مۇشەققەت بەدىلىگە بىرقەدەر خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشكەن شائىر سەبۇرى ھاياتىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، بىر تەرەپتىن دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغاچ، يەنە بىر تەرەپ-

---

① جۇببار — ئۆستەڭ.

② باغى ئىرەم — ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزا ئۆستەڭ يېزىسىدىكى بىر كەنتنىڭ نامى بولۇپ، تۆمەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان بۇ جاي ئەينى دەۋرلەردە «باغى ئىرەم» ياكى «ھەرەمباغ» دەپ ئاتالغان.

③ ئەھباب سۇ — دوستلارمۇ سۇ ئىچمىدۇ.

④ ئەغيار سۇ — دۈشمەنلەرمۇ (ياتلارمۇ) سۇ ئىچمىدۇ.

⑤ ئىرەم باغ — ئەپسانىلەردىكى پەرىزاتلارنىڭ بېغى.

شۇنى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، بىرمۇنسىچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان ۋە بۇنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا يادىكار قالدۇرۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان.

§2. سەبۇرىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

سەبۇرى ئۆز ھاياتىدا قىيىنچىلىق، جاپا - مۇشەققەت بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئىجتىھات بىلەن ئىجاد قىلغان شائىردۇر. ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئەۋائىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئەۋائى يولىدىن ماڭغان بۇ شائىر ماكانسىزلىق، يوقسۇزچىلىق، پەقىرچىلىقىنىڭ قارا ئىجتىرى ھەر ۋاقىت بېشىغا تەڭلىنىپ، ئۇنىڭدىن جان تەلەپ قىلمۇاتقىنىدىمۇ يازدى، دېھقانچىلىقنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىك ئېغىر ئەمگىكى ئۇنىڭ يەلكىسىنى خۇددى تاغدەك بېسىۋېلىپ، ئازراق نەپەس ئېلىۋېلىشقىمۇ ئىمكانىيەت بەرمىگەن جاپالىق شارائىتتىمۇ يازدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ خەلق ئۈچۈن كۆپلىگەن مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇردى.

سەبۇرى ئەسەرلىرى ئەينى دەۋردىكى مەتبۇئات، نەشرىياتىنىڭ قىسلىقى تۈپەيلىدىن بېسىلىپ كەڭ تۈردە تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان. پەقەت ئىلىم - مەرىپەتنى قىزغىن سۆيۈپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە زور ئىشتىياق باغلىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈپ كۆچۈرۈپ، بەھرىمەن بولغان ھەمدە ئۇنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلاپ زامانىمىزغىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن.

سەبۇرى ئەسەرلىرىدىن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغىنى «ناۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «بەھرىلئەنساپ» («نەسەپلەر دېگىزى»)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» دىن ئىبارەت.

1856 - يىلى كۆچۈرۈلۈپ، هازىر شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقـ
لىنىۋاتقان نەۋائىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، «مەنتىقۇتتەيـىر» قا-
تارلىق ئەسەرلىرى بىلەن قوشۇپ تۆپلەنگەن 140 بەت چامىسـ
دىكى «نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى» دېگەن بۇ ئەسىرى 1840-
يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەرغە قويغا نىمۇلكىي ئەمەلـدارى
زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان. شائىر بۇ
سىرىدە نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسـ
ئەكەندەر سېپىلى») داستانىنىڭ باش قەھرىمانى ئادالەتـپەرۋەر
شاھ ئىسكەندەرنىڭ خىسلەتلىرىنى ئاساس قىلىپ، نەۋائىنىڭ ئا-
دالەت ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئىلمىي يوسۇنـدا شەرھـلەپ
بەرگەن ھەمدە نەۋائىنىڭ خەلقپەرۋەرلىكى ۋە مەملىكەتتە ئادالەت،
ھەققانىيەت ئورنىتىش يولىدا كۆرسەتكەن ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى قىز-
غىن مەدھىيىلىگەن. شۇنىڭدەك، ئۇزۇنىڭ نەۋائى ئادالەتپەرۋەرلـ
كىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەقىل - پاراسەتنىڭ قۇدرىتى، ئىلىم -
مەرىپەتنىڭ نۇرى بىلەن جاھالەت ۋە زۇلۇمنى يوقاتـقىلى بولـ
مىدىغانلىقىغا ئىشىنىشتەك ئۇمىدۋارلىق كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا
قويغان. شائىر بۇ كۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشتا يالغۇز پەلسەپە-
ۋى چۈشەنچىلەرنى، مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش يولى بـ
لەنلا ئەمەس، شۇنداقلا «خەمسە نەۋائى»، «خەمسە نىزامى» غا
ئوخشاش مەشھۇر كىتابلارىدىن، شەيخ سەئىـدى، خـوجا ھافـىز
شىرازى قاتارلىق ئاتاغلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلـ
تۈرۈش يولى بىلەن ئۆز كۆز قارىشىنى مۇستەھكەملىگەن.

«بەھرىلئىسەپ»، («نەسەبلەر دېڭىزى») 320 × 18 س م
فورماتلىق پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن مەشھۇر تا-
ريخىي شەخسلەرنىڭ نەسەب جەدۋىلى بولۇپ، ئاپتور ئۇنى
ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يېزىشقا كىرىشكەن. بىراق ئاياغـ
لاشتۇرۇشقا ئۆمرى يار بەرمىگەنلىكتىن، ئاز بىر قىسمىنى شا-

گىرتى قازى مۇھەممەد سايىم سوپى ئاللايار ئۇستازىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن يېزىپ تولۇقلىغان.

ئاپتور بۇ ئەسىرىدە ئادەم ئەلەيھىسالامدىن ئارتىپ تاكى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر پەيغەمبەرلەر، چاھارىيالار، سوپى - ئىشانلار ۋە خانلىقلارنىڭ ئەسەبىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ داۋاملاشتۇرغان. ئۇنىڭدا قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانلىق ئەسەبنامىسى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئەسەبنامىسى، يەركەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەسەبنامىسى، مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەھلى ئەۋلادلىرىنىڭ ئەسەبنامىسى خېلى تەپسىلىي ۋە توغرىلىق بىلەن خاتىرىلەنگەنىدىن باشقا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىمى، تالانتلىق شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھىجرىيە 478 - يىلى (مىلادى 1086 - يىلى) ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يېزىپ قالدۇرۇلغان. بۇ ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان ئادەم ئىسىملىكىنىڭ كۆپلۈكى، نەسەب جەھەتتىكى باغلىنىشنىڭ زىچلىقىدىن قارىغاندا، ئاپتور بۇ ئەسەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى نۇرغۇن ماتېرىيال كۆرۈپ، مەنبەلەرنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ، پاكىت ئاساسىنى پۇختىلىغاندىن كېيىن، ئاندىن زەسمىي يېزىشقا كىرىشكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ ئەسەر شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۇتكەن ھۆكۈمدارلارنىڭ نەسەبىنى ئېنىقلاشتا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئەدەبىيات تارىخىدا ئۇزۇنچە شەكىل ۋە ئۇسلۇب يارىتىلىشىغا بىلەنمۇ قەدىر لەشكە ئەرزىيدۇ.

«دىۋان سەبۇرى» شائىرنىڭ غەزەل، مەسنەۋى تەرجىمىھالىدىن تەشكىل تاپقان لىرىك شېئىرلار توپلىمىدۇر. شائىر ئۇنىڭدا ئۇزۇنىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن ئىنسانپەرۋەر-

لىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، مەردىپەتپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى ۋە مۇ-
ھەببەت توغرىسىدىكى تۈيغۇ - تەسىراتلىرىنى لىرىكىلىق تۈسته
ئەكس ئەتتۈرگەن.

سەبۈرى لىرىكىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم ئالاھىدىلىكىكە
ئىگە:

بىرىنچى، سەبۈرى لىرىكىسى كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ۋە
كۈچلۈك دەۋر رېئاللىقىغا ئىگە. سەبۈرى لىرىكىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ-
چىلىكى مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلسىپ، ئۇنىڭدا مۇھەببەت، گۈ-
زەللىك، ۋاپا، ساداقەت ھەققىدىكى قاراشلار ئىزھار قىلىنغان بول-
سىمۇ، ئەمما شائىر يەنە ئەنە شۇ مۇھەببەت لىرىكىلىرىنىڭ ئاي-
رىم ھىسرالىرىغا ئۆزىنىڭ ئادالەت، ھەققانىيەت، ئىلىم - مەرىپەت،
ئىنسانپەرۋەرلىك ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرى، زامانىغا بولغان
نارازىلىقى، پەقىرچىلىقتا ئۆتكەن نامرات تۇرمۇشقا بولغان ئې-
چىنىشلىرىنى سىغدۇرۇپ بايان قىلىش ئارقىلىق، ئاساسىي مۇددىئا -
مەقسەتنى مۇھەببەتتىن ئىبارەت بۇ دۇنياۋى ئورتاق تېما بىلەن
ئىقابىلىغان.

ئىككىنچى، سەبۈرى لىرىكىسىنىڭ ھەجۋىيلىكى كۈچلۈك.
سەبۈرى زامانىسىنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىنى مەخسۇس تېما
قىلغان بىر قىسىم لىرىكىلىرىدا ئەينى دەۋردە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئاچكۆزلۈك، تاماخورلۇق، مەنمەنچىلىك، ئالدامچىلىققا ئۆچ شائىر ناچار ئىللەتلەرنى سۆكۈپ، كۈچلۈك مەسخىرە قىلغان:

بى سۈبات ئەرمىش بەنايى ئۆمىر تەھىرى ھايات،
دەم غەنىمەتتۈر پەيا پەي جام چەك ئەي بادە نۇش.
جاھانۇجاھ جالالى مېھر تۇشىدۇر خابىگاھىڭ ھەم،
زاۋال ئولمىشىدۇر كىم غەپلەتىڭ كەلمىش ئېغىر ئۇيقۇ.
دەمى نەشات مەيى ئەيشى بادەسى تۇتا ئالماس،

سپپىھىر دائىرى چەرخ نىگۇن گۈمبەزى دەۋۋار.
سەبۇرى، ياقەدەھ ئىچ بولما پايمال مەلالەت،
نەپەس ھەنسەت ئايا زامانە تاڭسلائى ئويىنار①.

مانا بۇ مسرالاردا شائىر زامانىنىڭ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدىن بارلىققا كېلىۋاتقان ھالاكەت، ۋەيرانچىلىق تەقدىرلىرىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ (زامانىنىڭ) رەھىمسىزلىكى، ۋاپاسىزلىقى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان بولسا، تۆۋەندىكى مىسرالار ئارقىلىق زامانىنىڭ زۇلمىغا بولغان كۈچلۈك نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ:

فەلەك ئاشۇبىدىنكىم ② مەن كەبى زارۇ نىزار ئولغاي،
جاھان زۇلمى ئولۇس③ بىدادىدىن بى ئېتىبار ئولغاي.
فەنا④ دەشتى ساری تۇشمىش سەبۇرى، دوستلار زىنھار⑤،
دىمەيكىم ئىختىيار ئەتمىش، ئاڭا نى ئىختىيار ئولغاي.
.....

---

① بۇ مىسرالاردا ھائىر، ئۆتمۈرنىڭ بىناسى، ھاياتنىڭ قۇرۇلۇشى قارارسىز بولىدۇ. ئەي مەي ئىچكۈچى، ھەر دەقىقىنى غەنىمەت بىلىپ، ئۆزۈلدۈرمەي قەدەھ كۆتۈر. جاھان، مەرتىۋە، ئۇلۇغلۇق دېگەن خۇددى ياتاقتا يېتىپ كۆرگەن چۈش كە ئوخشاش ئەرسە. سەن ئېغىر غەپلەت ئۇيقۇسىدا يېتىۋاتىسەن. ئەمما زاۋال ۋاقتىنىڭ بولۇپ قالدى. بىر دەملىك شادلىق مەيى راھەتلىك تۇرمۇش شارابىنىڭ ئورنىنى تۇتالمايدۇ . چۈنكى تەقدىر پەلەكنىڭ گۈمبىزى دائىم ئايلىنىپ تۇرىدۇ. سەبۇرى قەدەھ ئىچ، خاپىلىققا پايمال بولما، ھەر دەقىقە غەنىمەتكى، كەلگۈسى زامان نېمىلەرنى ئويلىنايدۇ تېخى بەلگىسىز، دېمەكچى بولىدۇ.

② ئاشۇب— غەۋغا، توپىلاڭ، ھاياجان.

③ ئولۇس —خەلق، مىللەت، كىشىلەر.

④ فەنا —يوقىلىش.

⑤ زىنھار— ئەسلا، مۇتلەق، ھەرگىز.

تالەئىمدۇر سەرلىگۈن①، بەختىم زەبۇن، دەردىم فۇزۇن②،
نى ئەجەپ دىۋانىلەردەك ئەيلەسەم جۇش خىرۇش③.
بۇ سەبۇرى ئىستەمەس ئەززە④ غۇرۇر، ھەشەمەت جالال⑤،
گۈلخەنۇپەقر ئىچرە ئۆرتەنگەي گادايى جەندە پۇش⑥.

سەبۇرى ئۆز لىرىكىلىرىدا زامان ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، شۇنداقلا رېئال ئىجتىمائىي تېمىلارغا مۇراجىئەت قىلغان بىر قىسىم شېئىرلىرىدا فېئودالنىزم جەمئىيىتىدە ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ھەر خىل تەبىقىلەر ئۇستىدىمۇ تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ بىر قاتار يامراس ئىللەتلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، كۈچلۈك ھەجۋىي قىلىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ تەرجىئىبەندى (بوغۇم قايتۇرۇش) ۋەكىللىك خاراكتېرلىك ئىكىدۇر. شائىر بۇ تەرجىئىبەندىدە شاھ، بەگ، زاھىد (سوپى)، قازى، ئەمەلدار، ھاجىلار، مىڭ بېشىلار، دىۋانداڭلار (كاتىپلار)، موللىلار، سودىگەرلەرنىڭ تاماخور، ئاچكۆزلۈكى، مەنسەپپەرەسلىكى، ھېيلىگەرلىكى، ساختىپەزلىكى، يالغانچىلىقى، خىيانەتچىلىكى قاتارلىق قىلمىشلىرىنى پاش قىلىپ، ئاشۇ بىرقانچە ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى يىرگىنىشلىك ئەپتى ـ بەشىرىسىنى چۈۋۈپ تاشلاپ، ئاچچىق ھەجۋىي ئارقىلىق راسا قامچىلاپ، ئۇلارنى ئىنسانپقا چاقىرىدۇ:

---

① سەرلىگۈن ـ گاج، تەنۇر.
② فۇزۇن ـ كۆپ.
③ جۇش خىرۇش ـ قاينام ـ تېشىش.
④ ئەززە ـ قىلچە، كىچىككىنە.
⑤ جالال ـ ئۇلۇغلۇق.
⑥ گەدە پۇش ـ قەلەندەرلىك كىيىمىنى كىيىش.

ئەمدى قىلاي بۇ دەھرى فەنادىن ھېكايەتى،
ھەممە ئالەم ئەھلىدىن ئەيلەي رىۋايەتى.
بۇ چەرخ ھەيلە - مىكرىسىدىن ئەيلەي خەبەر،
ئالەم ۋەفاسى يوقلۇقىدىن دەي كىنايەتى.
ھەم ئۆمۈرنىڭ باقاسى يوقلۇقىدىن بەرىپ نىشان،
ئەھل ھېرىس غەپلەتىدىن ئېتەرمەن شىكايەتى.

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان بۇ تەرجىئىبەنىدىدە ئالىدى بىلەن ھەيلە - مىكىر، ئاچكۆزلۈك بىلەن تولغان زامانىنىڭ يۈزۈقچىلىقى، تۇراقسىزلىقى، بىۋاپالىقى ئۇستىدىن ئۆمۈمىيۈزلۈك شىكايەت قىلىدۇ. ئاندىن:

شاھ، گادالار ئاخىر بىر خامغا يۆرگەنىپ،
كەتمەكدۇرۇركى ئاقىبەت ئىشىنىڭ نىھايەتى.
چوڭ - كىچىك بۇ ھال كىلۇرنى بىلۇر، ۋەلى،
ئارمان - ئارزۇسىغا يوق ھەددى غايەتى.
جۇملە شاھ، گادا ۋە ھەمە پىر ئىلە جۇۋان،
غەپلەتتە پەرق قىلالماس ئۆلەرمەن دەپ گۇمان.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق، ئەينى دەۋردىكى بارلىق كىشىلەردە ئۆمۈمىيۈزلۈك ئەۋج ئالغان، مال - دۇنياغا بولغان ھېرىسمەنلىك ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئاچكۆزلۈكنى، ھەممىنى ئۇنۇتقان ھالدا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن كۆرەش قىلىشتەك چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىكنى راسا قامچىلاپ، كېيىنكى مىسرالاردا توختالماقچى بولغان ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىشقا ئالدىن يول ئاچىدۇ.

ئەدىب ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى ئالتۇن، كۆمۈش، مال -

دۇنيا، ئەيش ـ ئىشرەت ئۇستىدە يۈرىدىغان پادىشاھ-
لار ھەققىدە توختالغىنىدا، ئەنە شۇ نەرسىلەرگىمۇ قىلچە قانائەت
ھاسىل قىلماي، ئاچكۆزلۈك بىلەن ھەممىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئې-
لىشقا ئۇرۇنغان پادىشاھلارنى:

قىلماس قانائەت ئۇشبۇ ئەتا ئىلاھىمغە،
ھەرگىز دېمەس بەس ئەمدى بۇ ھەق مۇقەددەرى.
بولغان ساڑى زىيادەت تەلەپ قىلۇر،
تويماس مۇرادى ھەر نەچە بولسا مۇيەسسەرى.
ئاخىر ئەجەل ياقاسىدىن ئالۇر بەرمەيمن ئامان،
ئولكۇن پۇتەر كەمى تۇگەر ئەرمانى ئول زامان.

دەپ تەنقىد قىلسا، موللا، قازىلارنى «ئىلىكىدىكى تۆت ـ بەش
مەدرىستىن ئايمۇ ئاي ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان كىرىم ئۇنىڭ مال-
دۇنياسىنى كۆپەيتىپ، ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى ھەممىدىن ئۇستۈن
قىلسىمۇ، ئۇنىڭغا قىلچە رازى بولمايدىغان، مال ـ دۇنيانى ئۈي-
لىغانسېرى، ئاچكۆزلۈكى تېخىمۇ ئېشىپ، بەتتەرلىشىپ كېتىدى-
غان قانى بالا ئاچكۆزلەر» دەپ ئەيىبلەيدۇ. ھاجىلارنى بولسا،
«ھاجىلىقتىن لاپ ئۇرۇپ، ئەپسانىلەرنى سۆزلەپ، كىشىلەرنى
ئالداپ، ھەر يەرگە بارسا تۆرگە لاچىندەك ئېتىلىدىغان يالغان-
چى، كاززاپ مەخلۇقلار» ـ دەپ مەسخىرە قىلسا، زاھىد، سوپىلارنى:

زاھىدلەرىكى، تائەتۇ تەقۋاسىدۇر رىيا،
كەلىمە قولىغە ھەرنە ئاڭا بولسا مۇددىئا.
بولسا تامام خەلق ئاڭا مۇخلىس ۋە مۇرىد،
ھېچ ئادىمى دېمەس چۈن ئىلە چەرا①.

① چۈن ئىلە چەرا ـ نېمە ئۈچۈن.

هەر قىسمى نەزرىگى پۇر قىلسە تامام ئەل،
قىلسا نىياز ئانىڭدىن ئالىپ، ھەمە دۇئا.
يەر ۋەخپ قىلسا ھەر كىشى، بەرسە ئاڭا ئانى،
ھەركىم كۆتەرسە، ئەيلەسە ئول كىبىر ئىلە ھاۋا.
بارماي تەبىب قاشىغە مۇتلەق كېسەل كىشى،
بەرسە پۇلىن ئاڭا ئوقۇتۇپ ئايەت ـ شىپا.
دۇنيا ھەمە ئانىڭ ساڭا يۇز قويسا قەدەم،
دەم تارتار جاھاننى مىسىل ئەجدەھا.
شۇكۇر ئەيلەماس بۇ دۆلەتكە قانۇ بولماس،
مۇندىن زىيادىلىك قىلۇر نەفسى ئىقتىزا①.

دەپ سۆكۇپ، لەنەت تۇۋرۇكىگە مىخلايدۇ. بىر تەڭگە سېلىق چۈشسە، ئۇنى يۇرتتىن مىڭ تەڭگە قىلىپ ئالىدىغان، پارا ئالماسا كۆڭلى ئىمىن تاپمايدىغان، يوقسۇللارنىڭ قان ـ تەر بەدىلىگە ياشاپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان، بارلىق پۇل، بايلىقلارنى ئۆز قولۇمغا كىرگۈزسەم دەپ خىيال قىلىدىغان خىيانەتچى، پاراخور، زالىم مىڭبېشىلارنى، دۆلەتدارلارنى بولسا،
مىڭ باشلارىكى تاپسا رۇتبە مەقام②،
خوجەم دىبان رەئىيە③ قىلسا ئاڭا ئېھتىرام.
بىر تەڭگە چۈشسە يۇرتقا مىڭ تەڭگە سالسا ئول،
بىر كۈندە پۈتكەزىپ يىغىپ ئالسا ئادى تامام.

---

① ئىقتىزا ــ تەلەپ قىلىش.
② رۇتبە مەقام ــ ئورۇن، مەرتىۋە.
③ رەئىيە ــ پۇقرا، خەلق.

بى رىشۋە① بەرمەسە كىشىگە بىر قوشۇقچە سۇ،
بىر تۆھپە ھېچكىم ئىشلىغە بەرمەسە نىمزام.
يۇلماي② نەفسى تويماس ئانىڭ مۇنچە يەرگە ھەم،
ئېل ھەققىنى ئالۇرغە قويار نەچچە يەرگە دام③.
كۆكلى تىلەركى دەھرىدە بار پۇلنى ئالسا ئول،
ھولسا ئاڭا نەسىپ بۇ ئالەمدە بارچە ھارام.
.....
دۇاندا موللالەركى پۇتۇپ دەپتەر-ھېساب،
ئىنساپ، ئەدل چىھرەسىگە ياپسا ئول نىقاپ.
تەزۇر④ بىرلە بىرىن ئىككى، ئونىن يۇز پۇتۇپ،
سالسا رەئىيەلىرغە دەمادەم تۆمەن ئازاب.
يۇز تەڭگە قىلسا ئەلگە زەرەر ئىككى پۇل ئۇچۇن،
ئىشەك بوغۇزىغا ئەيلەپ بىر خىرمانىنى خاراپ.
رەھىم ئەتمەس رەئىيەغە زالىمغا يار ئولۇپ،
باقمای ئانىڭ زىيانىغا ئۆز نەپئىنى قاراپ.

دەپ، ئۆز قىلمىشىغا قارىتا ئەپتى- بەشىرىسىنى راسا ئېچىپ، ئاغزى كۆپمىسە دوزاخنىڭ ئوتىنى يۇتۇشتىن يانمايدىغان، ئىنسانىيەت ئۇچىغا چىققان رەزىل شەخسىيەتچى، نائىنساپ، ئەدلۇدئادالەت، رەھىم-شەپقەت دېگەننى قىلچە بىلمەيدىغان زالىم كىشىلەر قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

مانا بۇ مىسرالاردا جاراڭلىغان شائىرنىڭ پاش قىلىشى، ئەيىبلەش سادالىرى يالغۇز ئۇنىڭ پاربخورلۇق، خىيانەتچىلىك،

---

① بى رەۋۋە — پارا ئالماي.
② يۇماي — ئەجدىها.
③ دام — توزاق.
④ تەزۇر — مەككارلىق.

ئاچكۆزلۈك، زۇلۇم-سىتەم ئەۋج ئالغان ئەينى دەۋر ئىجتىما-ئىي تۈزۈمى ئۈستىدىن قىلغان ھەقلىق شىكايەتنامىسى، ئادا-لەتسىزلىك، تەڭسىزلىك بىلەن تولغان زامانغا بولغان نارازىلى-قى، غەزەپ-نەپرىتىنىڭ ئىنكاسى بولۇپلا قالماستىن، شۇن-داقلا جاپاكەش مېھنەت ئەھلىگە بولغان ھېسداشلىقىنىڭ ئىپا-دىسى. ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش يولىدا كۆرسەتكەن قەھرىمانلىق جاسارىتىنىڭ نامايەندىسى، ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنىڭ يارقىن گەۋدىلىنىشىدۇر.

شائىرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا يازغان سودىگەرلەرنىڭ ھىيلە-مىكرىسى ھەققىدىكى قاراشلىرىمۇ خېلى چوڭقۇر رېئال ئەھ-مىيەتكە ئىگىدۇر. شائىر سودىگەرلەر ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئۇلارنى: «نەچچە تۈمەن يامبۇم بولسا، بىر دەممۇ جاپا-مۇ-شەققەت كۆرمىسەم، سودا-سېتىقىم مەملىكەتلەر ئارا يۈرۈشۈپ كەتسە، پادىشاھلاردىن تارتىپ گادايلارغىچە بارلىق ئاي يۈز-لۈك نازۇك بەدەنلەر مەندىن سودا قىلسا، باشقىلارنىڭ بارلىق ئەرزان مالىلىرىنى مەن ئالسام، باشقىلار ئالمىسا»، دەپ ئويلايدى-غان شەخسىيەتچىلەر «مال-دۇنياسى يېتىپ-ئېشىپ تۇرۇپمۇ يەنە يوق، دەپ ئۆزىنى كەمبەغەل ھېسابلايدىغان، ھاماان كۆپرەك پۇل تېپىش يولىدا ھىيلە-مىكىرنى كەسىپ قىلىدى-غان ھېيلىگەر، ئالدامچى-كاززاپلار»، «ئەتىدىن-كەچكىچە سۆ-دا-سېتىقنىڭ ۋەسۋەسىسى بىلەن بولۇپ تىنمايدىغان، كېچە-كۈندۈز ئالتۇن-كۈمۈشنىڭ پىكىرى-زىكرىنى قىلىدىغان تويماس ئاچكۆزلەر»، دەپ سۆكۈپ، ئۇلارنىڭ ھىيلە-مىكىر بىلەن شۇغۇل-لىنىشتەك تۇپ خۇسۇسىيىتىنى راسا كېلىشتۇرۇپ ھەجۋىي قىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سەبۇرىنىڭ بۇ لىرىكىسى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئىچكى بۇزۇقچىلىقىنى، چىرىكلىكىنى، چوڭقۇر پاش

قىلىپ، ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق پاكىتلىرىنى كۆچلۈك ھەجۋىي قىلىخان رېئالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇپ قالماستىن، شۇنداقلا كۆندىن-كۆنگە تەرەققىي قىلىپ ئەينى زامان ئەدەبىياتىدا مۆكەممەللىشىۋاتقان ساتىرا ژانىرىنىڭمۇ نادىر ئۈلگىسىدۇر.

سەبۇرى لىرىكىسى خۇددى شائىرنىڭ ئۆزى تولۇپ تاشقان ئۆمىدۋارلىق روھ بىلەن ئالدىنئالا:

كەتسەم ھايات باھارى بولۇپ خازان،
قالماي بادىكار جاھان ئىچره جاۋدان.

دەپ ئېيتقىنىدەك، XX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن بىزگە قالغان قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس سۈپىتىدە، يارالغىنىدىن تارتىپ، تا بۈگۈنكى كۈنگىچە كلاسسىك مۇزىكا 12 مۇقامىنىڭ ئاھاڭ ئېكىستلىرىگە سېلىنىپ، خەلقىمىز تەرىپىدىن سۆيۈپ ئوقۇلۇپ كەلمەكته.

§3. «ماقالات»

سەبۇرىنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچلۈك، شۇنداقلا شائىرنىڭ ئەخلاقىي، پەلسەپە ۋى قاراشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرىدىغان چوڭقۇر تەربىيە ۋى ئەھمىيەتلىك، يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە بىلەن يارىتىلغان بىردىنبىر يېرىك ئەسىرى «ماقالات» («ماقالىلەر») دۇر. شائىر بۇ ئەسىرىنى مىلادى 1842-1843-يىللار ئەتراپىدا ژوھۇرىدىن ھېكمەتگىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىپ چىققان.

«ماقالات» نىڭ كېرىش قىسمىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغان-

دا، زوهۇرىدىن ھېكىم سەبۇرىغا ماددىي جەھەتتىن ياردەم كۆرسىتىپ، تۇرمۇشتا خاتىرجەم قىلغاندىن باشقا، ئىلمىي، ئىجادىي ئىشلار بىلەنمۇ كۆپرەك شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلغان ھەمدە «ئۇلۇغ ئەلشىر نەۋائى، نىزامى گەنجەۋىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «پەنج گەنج (‹‹بەش خەزىنە››) شەيخ فەرىددىدىن ئەتتارنىڭ ‹مەنتىقۇتتەيىر› (‹‹قۇشلار تىلى››) ئەسەرلىرىگە جاۋابەن ئۇيغۇر تىل گۈزەللىرىنى شېئىرىي يېپىقا تىزىپ ئۆزىنىڭ ‹ھەيرەتۇلئەبرار› (‹‹ياخشىلارنىڭ ھەيرانلىقى››)، ‹مەنتىقۇتتەيىر› ناملىق ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىققان، سىز خەلق كۆپچىلىكى ئاسان بەھرىمەن بولسۇن ئۈچۈن، خاس ئاۋامنىڭ ئاممىباب تىلىدا ئەلشىر نەۋائىنىڭ ‹مەنتىقۇتتەيىر› ناملىق ئەسىرىنى ئىبارەت يولى بىلەن شەرھىلەپ، ئىجادىيراق رەۋىشتە بىر ئەسەر يېزىپ چىقسىڭىز، خەلق ئىغىر كۆرمەي، ئاسان چۈشىنىپ پايدىلانسا»، دېگەن مەسلىھەتنى بەرگەن. سەبۇرى «نەۋائىنىڭ ئادالەتپەۋەرلىكى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ تۈگەتكەندىن كېيىن، بۇ ئەسەرگە تۈتۈش قىلىپ، بىر يىل ئىچىدە تامام قىلغان. شائىر بۇ توغرىلىق مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەگەرچە بۇ ئۇلۇغ ئىشقا قول سېلىشقا ھەددىم يوق ئىدى، ئەمما بۇيرۇنۇش زۆرۈرىيىتى تەقەززاسىدىن چارىسىز قالىم سۆزدۈم. يىراقنى كۆرگۈچى ئىلىم ئەھلى ئالدىدا ھەمىدىن تۆۋەن تۇرغۇچى ئېمىر ھۈسەيىن سەبۇرى ئەرز قىلۇركى، مەشھۇر ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكمى بىلەن بۇ ئۇلۇغ خىزمەتكە قول تەگكۈزۈلدى.

ئاھكىم قىلمىش ماڭا بۇ ئىشنى ئالىي جاھ ھۆكۈم،
رىشتە ئۆتكەرمەك دۇررى ناسۇفتەدىن ناگاھ ھۆكۈم.
يەتمەدى ئۇل شەھ جانابىغە يىغانىم ھەر كېچە،
دېدىم ئانچە: ئاھ ھۆكۈم، ئاھ ھۆكۈم، ئاھ ھۆكۈم.

هەر بۇلبۇل ئۆزى بىلگەنچە سايرايدۇ ۋە هەر تۈتى ئۆزى بىلگىنىچە ناۋا تۈزىدۇ. مەن پەقەرغا مەئىنى گۈلچىهرە سىدىن ئازغىنا كۆرۈنۈپ ئېردى، ئاشۇ ئىقتىدارسىمچە مەئىنى كېلىنىگە زىبۇ - زىننەت بەرگەيمەن.»

شائىرنىڭ ئىنىمتاين كەمتەرلىك بىلەن ئېيتقان يۇقىرىقى ئۆزىرە ئىزھارلىرىدىن بىز بۇ ئەسەرنى زوھۇرىدىن هېكىمبەگ-نىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن نەۋائىنىڭ «هەيرەتۈلئەبرار»، «مەنتىقۇتتەير» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە جاۋابەن يېزىپ چىققانلىقىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.

بۇ يەردە شۇنى ئالاهىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، «ماقالات» قانداقتۇر زوھۇرىدىن هېكىمبەگنىڭ تاپشۇرغىنىدەك مەنتىقۇتتەير» نىڭ ئاددىي كۆچۈرۈلمىسى ياكى نەسرىي يول بىلەن ئاددەتتىكىچە شەرھىلىنىشى ئەمەس، ئۇ نەۋائىنىڭ «مەنتىقۇتتەير»، «هەيرەتۈلئەبرار» دىن مەزمۇن ۋە ئۇسلۇبقىچە ئۆزگىچە پەرقلىنىدىغان، شەكىل جەهەتتىن «مەهبوبۇل قۇلۇپ» («كۆڭۈللەر سۆيگۈسى») نى ئۆزىگە ئۈلگە قىلغان، شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، هاكىمىيەت ئىشلىرىغا قارىتا بەلگىلىك كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىجادىي رەۋىشتىكى يېڭى بىر ئەسەر هېسابلىنىدۇ. شائىر ئۇنى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ مۇهاكىمە، لىرىكا، هېكايەت، مەسەل، لەزم ئارىلاش شەكلىدە يېزىلىدىغان ماقالات تۈزۈش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان هالدا، ئۆزىنىڭ كۆز قاراش، هېسسىياتلىرىنى بايان قىلىدىغان مۇلاهىزە، لىرىكىلىق شېئىرلار (رۇبائىي، قىتئە، پارچىلار)، هېكايەت، مەسەللەرنى، قاپىيىداش هەم ۋەزىنداش سۆز - جۈملىلەرنى كىرگۈزۈپ، ئوبرازلىق قىلىپ تۈزۈپ چىققان.

«ماقالات» نىڭ ئاخىرقى قىسمىغا قوشۇمچە قىلىنغان شاھ

بەھرام بىلەن مەلىكە دىلئارامنىڭ ئىشق سەرگۈزەشتىسىنى ۋە يەتتە ئىقلىم يولىدىن كەلگەن يەتتە مۇساپىر شاھ بەھرامغا سۆزلەپ بەرگەن يەتتە قىسسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەسەر ئۇ-مۇمەن بىر مۇقەددىمە، 18 بابتىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا ئاپتور ئالدى بىلەن خۇدا، پەيغەمبەرلەر، چاھارىيالارغا ھەمدۇسانا ئېيتىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇلۇغ مۇتە-پەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنى ئۇلۇغلايدۇ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە يۈكسەك باھا بېرىدۇ. ئارقىدىن ئۆز دەۋرىنىڭ ھۆكۈمرانى زوھۇرىدىن ھېكمىيەتكە بولغان مىننەتدارلىقىنى بايان قىلىپ، ئۇنىڭ بىرمۇنچە ياخشى ئىشلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. شۇ قاتاردا ھەم بۇ ئەسەرنىڭ زوھۇرىدىن ھېكمىيەتكە تەشەببۇسى بىلەن يېز-لىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ، بۇ توغرىدىكى ئۆزىنىڭ بىرمۇنچە ئۆزرەخاھلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئاخىرىدا ئۇ بىردىنلا ئاساسىي مۇددىئا-مەقسەتكە كۆچۈپ، قۇشلار توپلاشقان بىر سورۇندا ھودھود (ھۆپۈپ) نىڭ ئۆزلىرى موھتاج بولۇۋاتقان توغرا يولباشچى سۈپىتىدە ئەنقا (سۈمرۇغ) نى تەرىپلىگەنلىكى، شەخسىيەتچىلىك، تارمەھكىمچىلىك، قاششاقلىق، يالقاۋلىق چىرمىۋالغان بۇ قۇش-لارنىڭ باشتا ئەنقانى تېپىشتىن يالتايغانلىقى، كېيىن ھودھود-نىڭ ئەيىبلىشى، تەربىيىسى ۋە رىغبەتلەندۈرۈشى ئارقىسىدا ئۇيۇشۇپ، ئەنقانى ئۆزلىرىگە رەھبەر قىلىش ئۈچۈن ئىزدەپ، سەپەرگە ئاتلانغانلىقى ۋە مىڭبىر جاپا-مۇشەققەتلەر بەدىلىگە ئەنقانى ناھايىتى تەسلىكتە تېپىپ ئۆزلىرىگە يولباشچى قىل-غانلىقى...غا ئوخشاش بىر قاتار ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق، ئەينى زا-مان جەمئىيەت تۇزۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە خەلق ئۆز تەق-دىرىنى ئۆزى بەلگىلىگەن ئاساستا، ئۆزلىرى تاللىغان دانا، چىۋەر، نوپۇزلۇق، توغرا يولباشچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئادالەت-لىك، مەرىپەتلىك، مەدەنىيەتلىك ئىنتىزاملىق، تەرتىپلىك، ئەخ-

لاقلىق بىر جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

نېمە ئۈچۈن شائىر ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلماقچى بولىدۇ؟ چۈنكى شائىرنىڭ نەزەرىدە بۇ جەمئىيەت پۈتۈنلەي بۇزۇلغان، چىرىگەن جەمئىيەتتۇر. ھۆكۈمران بولغۇچى، ياكى سەبۇرىنىڭ ئۆز تىلى بويىچە ئېيتقاندا «ئۇلۇغ مەقسەت، بۈيۈك ئارزۇ يولىدا يۈرۈش قىلغۇچىلار جاپا ـ مۇشەققەتكە بەرداشلىق بېرىپ، شەخسىي راھەت، نەپسى، مەنپەئەتتىن ۋاز كېچىشى، قەتئىي نىيەت، يېڭىلمەس ئىرادە، پىداكارلىق روھ بىلەن يولغا كىرىش»، «بىر مەقسەتتىن باشقىنى قەلبىدىن چىقىرىۋېتىشى»، «بۇ يولنى كېسىپ ئۆتۈش ئۈچۈن جاندىن كەچمەكنى ۋە ئۆز ۋۇجۇدىنى يوقاتماقنى ئەسلى مەقسەت قىلىشى لازىم. بۇنىڭدىن باشقا راھەت يوق، «پاك ۋەسىل ئۇممەت ـ ئارزۇغا يېتىش ئۈچۈن پاك بولۇش كېرەك. گۇناھ ۋە نومۇسسىزلىق بىلەن بۇلغانغان تۇرۇپ پاك ئۇممەت ئارزۇ، مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ»، بىراق، ھازىرقى ھۆكۈمرانلار قۇللۇق بويۇنتۇرۇقىغا مەھكەم چىرمالغان، خۇشامەتچىلىك قىن ـ قىنىغا سىڭىپ كەتكەن، ئەيىش ـ ئىشرەت، كەيىپ ـ ساپا پاتقىقىغا پېتىپ يولدىن چىققان، ئىرادىسىز، شەخسىيەتچى، پۇل ۋۇجۇدىنى نەپسانىيەتچىلىك قاپلاپ كەتكەن تىرىكتاپ ھارامىتاماق، ھورۇن، يۇرتۇاز كىشىلەردۇر. بۇنداق ھۆكۈملار خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ جەمئىيەتنى باشقۇرالمايدۇ. شۇنداقلا بۇزۇلغان بۇ جەمئىيەتنى تەرتىپكە سېلىپ، توغرا يولغا يېتەكلىيەلمەيدۇ. ئۇلاردىن جەمئىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈمىدىنى كۈتۈش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس» ـ دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ دانا، چۆرە، ھەققانىيەتچى، توغرا يولباشچىغا موھتاج بولىدۇ. سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇم ئەڭ چېكىگە يەتكەن ئۇ

قاراڭغۇ جەمئىيەتتە ئۆز غايىسىنى ئوچۇق-ئاشكارا ئېيتمىغا پېتىنالمىغان شائىر سەبۇرى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي تەقىبلىشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇش ئۈچۈن، قۇشلار دۇنياسىغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۆز غايىسىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئوبرازلارنى قۇشلار دۇنياسىدىن تاللىۋالىدۇ.

ئەسەردە شەخسىيەتسىز ۋە پۈتۈن ئالەمگە مەنسۇپ، دەپ قارالغان سۈمرۇغ شائىر نەزەردىكى توغرا، ھەقىقىي نوپۇزلۇق يولباشچى ئوبرازنىڭ سىمۋولى بولغانلىقىدىن سىرت، ھودھود، تۇتى، تاۋۇس، بۇلبۇل، قۇمرى، كەپتەر، كەكلىك (كۇبكى)، تەزرۇ (قىرغاۋۇل)، قارچۇغا، شۇڭقار، لاچىن، بۈركۈت، ھوما (بەخت قۇشى)، توخۇ قاتارلىقلار ئەينى زامان جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى ھەرقايسى تەبىقە، گۇرۇھ ۋەكىللىرىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىدۇر.

شائىر جەمئىيەت بۇزۇقچىلىقىنى پاش قىلغىنىدا، نەزەر دائىرىسىنى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى تەرىپىگە قارىتىپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغىمۇكۆز تىكىپ، ئۇلاردىكى بۇزۇلۇشنى 18 نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپنى سېلىشتۇرما قىلغان ئاساستا، بىرمۇبىر پاش قىلغان.

مەسىلەن، شائىر ساخاۋەت (سېخىيلىق) ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئۇنى «ئادەم ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ مۇھىم خىسلەت»، ئۇ ئىنسانىنى «مەڭگۈ بەخت-سائادەتلىك قىلىدۇ» دەيدۇ. ئارقىدىنلا ئۇ ئەينى دەۋردىكى ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىنى قاپلاپ كەتكەن روھىي مەرەزچىلىك — خەسىسلىك، بېخىللىقنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئېلىپ: «بېخىللىق، خەسىسلىك شۇنداق نەرسىدۇركى، ئۇ بەزى ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدى، تەبىئىتى، زاتىنى شۇنداق چىرمىۋالغان. ئۇنى ئويۇپ چىقىرىۋېتىش تاش يۈرەكچى تاشچىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەنمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. بېخىلنىڭ كۆز چاڭ

نەقى كۆرۈنۈك توپىسىدىن باشقا نەرسە بىلەن تولمايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

شائىرنىڭ جەمئىيەت كەيپىياتىدا بۇزۇلغان تەرەپلەرنىڭ بىرى دەپ قارىغىنى ئەدەپ - ئەخلاقتۇر. شۇڭا ئۇ ئەدەپ - ئەخلاقنى «كىچىكلەرنىڭ بەخت - سائادەتلىك بولۇشىغا، چوڭ-لارنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىك بولۇشىغا سەۋەب بولىدىغان ئاساس دۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ ھەمدە كەمتەرلىك، كىچىك پېئىللىقنى ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ ئۆز نەزەرىدە دەسلەپ ئورغاق شەكىلدە كۆرۈنۈپ، بارا - بارا تولۇپ بېرىش ئارقىلىق قاراڭغۇنى يورۇتقان تولۇن ئاينى كەمتەرلىك، كىچىك پېئىللىقنىڭ سىمۋولى قىلىپ تاللىۋېلىش بىلەن كىشى-لەرنى ئۆزلىگە قىلغان ئاساستا روھىي دۇنياسىنى پۈتۈن لەيي چىرمىۋالغان ھاكاۋۇرلۇق، مەنمەنچىلىك، ئاچكۆزلۈك، ساخ-تىپەزلىك...گە ئوخشاش ناچار ئىللەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، كەمتەرلىك، كىچىك پېئىللىقنى ئۆزىگە يار قىلىشقا چاقىرىدۇ.

كۆركى تاۋازۇغا زەم ئولدى ھىلال،
بولدى فۇزۇنراق ئاڭا ھەر تۇن كامال①.

شائىر ئەدەپ، ئەخلاق، كەمتەرلىكنى تەشەببۇس قىلغىنى-دا، ئۇنىڭ ئۆلچەم - پرىنسىپلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

«كەمتەرلىك دەيدۇ شائىر ئالاھىدە تەكىتلەپ، بارلىق ئادەمگە ياخشى ۋە ھەممە ئادەمگە رىغبەتلىك، ئەمما يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىلەرنىڭ كەمتەر بولۇشى تېخىمۇ ياخشىدۇر»، «سەندىن مەرتىۋىسى تۆۋەن كىشىنى كۆرسەڭ، ئۇنىڭغا ئەدەپ-

① ئاينىڭ چىقىشىغا قارا، ئۇ دەسلەپ ئەگمە ھالەتتە يېرىم چىقىدۇ. ھەر كىچە ئۆتكەنسېرى تولۇپ بېرىپ، تولۇن ئاي بولىدۇ ئەمەسمۇ؟

يوسۇننى قوللىنىشىك كېرەك»، لېكىن «تەكەببۇر-مەغرۇر دۇشمەنگە دوستلۇق ئىزھار قىلما ۋە ئېگىلمە ھەم ئۇنىڭ غۇرۇرىنى كۆزگە ئىلما، مەغرۇر دۇشمەن ساڭا تاۋازۇ قىلسا ئېتىبارغا ئالما»، ئۇ كەمتەرلىك قىلىپ، دۇشمەنگە تاۋازۇ قىلغاندا ياكى ئۇنىڭ تاۋازۇسىنى ئېتىبارغا ئالغاندا، كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتنىڭ يامان بولىدىغانلىقىنى ئوبرازلىق ھالدا مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «دۇشمەننىڭ ئېگىلىپ تاۋازۇ قىلىشى ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن تەييارلانغان ئەگرى قىلىچنىڭ نامايان قىلىنىشىدۇر.»

مانا بۇنىڭدىن بىز كەمتەرلىكنى پەقەت خەلق ئامىسىغا قوللىنىشقا بولىدىغان، دۇشمەنگە نىسبەتەن قوللانغاندا يامان ئاقىۋەت پەيدا قىلىدىغان، مەلۇم ئۆلچەمگە ئىگە يۇقىرى ئەخلاقنى پەزىلەت ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

ئەسەرنىڭ قانائەت توغرىسىدىكى بايدا ئاپتور قانائەتنى بايلىقنىڭ، ئىززەت-ھۆرمەتنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. ئۇ «قانائەت جاھانغا پادىشاھ بولغان سولايمانىنىڭ دۆلىتىدىنمۇ بۈيۈكتۇر»، «قانائەت شۇنداق بۇلاقكى، سۈيىنى تارتقان بىلەن تۈگىمەيدۇ. قانائەت خەزىنىدۇركى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى مال-مۇلۈكنى ئالغان بىلەنمۇ ئۆكسىمەيدۇ. قانائەت يوقالمايدىغان خەزىنىدۇر»، — دەپ قىزغىن مەدھىيىلەپلا قالماستىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسالامنىڭ «كىمكى قانائەت قىلسا بېيىيدۇ، قانائەتچانلىقنىڭ ئۆزى توقلۇقتۇر» دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئۇلۇغ ۋە بۈيۈكلۈكىنى ئىسپاتلايدۇ ھەمدە قانائەت ئۆز نۆۋىتىدە يەنە «كىشىنى ئىززەت-ھۆرمەتكە ئېرىشتۈرىدىغان پەزىلەتتىك نەرسىدۇر»، دەيدۇ.

ئىززەت تىلىسەك ئەيلە قانائەت تەمە،
مەسندى ئىززەت ئۆزرەدۇر «مەن قەنە»①.

ئاپتور قانائەتنى تىلغا ئالغاندا، ئۇنى ئاچكۆزلۈك، تەمەخورلۇققا قارىمۇ قارشى قويىدۇ. قانائەتچان كەمبەغەل بىلەن يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئاچكۆز، تەمەخورنى، تەمەسز گادای بىلەن تەمەخور پادىشاھنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق قانائەتچانلىق ۋە تەمەسزلىكنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ خىسلەت ئىكەنلىكنى تېخىمۇ يۇكسەلدۇرىدۇ.

شاھ ئەمەس ئول كى باشىغا قويدى تاج،
شاھ ئانى بىلكىم ئاڭا يوق ئېھتىياج②.

شائىر ئاخىرىدا ئاچكۆزلۈك، تەمەخورلۇقنى بولۇشىغا سۆكۈپ: «ئاچكۆز، تەمەخور كىشىلەر ھايۋان بىلەن ئوخشاش. ئۇلاردىن ياخشىلىق كۈتۈش، تەمە قىلىش ئەخمەقلىقتۇر.» — دەيدۇ ھەمدە مۇنداق ئىللەتكە گىرىپتار بولغۇچىلارنى نەۋائىمنىڭ تۆھەندىكى بىر كۈپلېت بېيىتنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئاگاھلاندۇرىدۇ:

پەزىل ھايۋانىۋەشلە ئىلكىدىن تەمە قىلغاي كۆڭۈل،
ئويلادۇركىم ئارزۇ قىلغاي بۇغا شاخىدا گۈل③.

---

① ئىززەت - ھۆرمەت تىلىسەك، قانائەتچانلىقنى ئۆمىد قىل، كىمىكى قانائەت قىلسا، ئىززەت - ھۆرمەت تەختىگە ئولتۇرىدۇ.

② بېشىغا سەلتەنەت تاجىنى كىيگەنلەر پادىشاھ ئەمەس، بەلكى تاجىغا ئېھتىياجى يوق كىشى پادىشاھدۇر.

③ ھايۋان تەبىئەتلىك كىشىلەرنىڭ قولىدىن ياخشىلىق تەمە قىلىش — بۇغا مۆڭگۈزىدە گۈل ئېچىلىشىنى ئارزۇ قىلغان بىلەن ئوخشاشتۇر.

ئاپتور ئەسەرنىڭ ۋاپا توغرىسىدىكى بايدا ئۇنى كامالەت خەزىنىسىنى تولدۇرغۇچى قىممەتلىك گۆھەرگە ئوخشىتىپ، مۇنداق يازىدۇ: «ۋاپا يوقلۇق دېگىزىغا يوشۇرۇنغاندۇر، تېپىلماس گىردابىدا پىنھانداندۇر..... ئەمما ئۇ جەۋھەردۇر كىم، كامالەت (ئۇلۇغلۇق) مەرتىۋىسىگە چىقىشتا سەۋەب، ئۇلۇغ مەنسەپكە ئۆرلەشكە ئامىلدۇر. ھەرقانداق ئادەم ۋاپادار بولسا، ئۇنىڭغا جاپا يەتمەيدۇ ۋە مېھرىسىزلىكتىن باشقا ئىش مەلۇم بولمايدۇ».

ئاپتور ۋاپانى مەدھىيىلىگەن ئىكەن، ئۇنىڭ زامان زۇلمىدىن كىشىلەرگە جاپا يەتكەن، ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مېھرى-شەپقەت كۆتۈرۈلۈپ، مەككارلىق ئەۋج ئالغان فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا، ئادەملەر ئارىسىدا تېپىلمىغا ئانچە ئىشەنمەيدۇ. ئۇ: «كىمدە كىم ۋاپادارلىقنى ئۆزىگە يار قىلىشنى ئىستەيدىكەن، ئەگرىلىكنى تاشلاپ، راستلىقنى دوست تۇتۇشى لازىم.» دەيدۇ.

شائىرنىڭ جەمئىيەت كەيپىياتىدىكى يەنە بىر بۇزۇقچىلىقىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغىنى بىلىمسىزلىك ۋە نادانلىقنىڭ ئەۋج ئېلىپ، ئىلىملىكلەرنىڭ خارلىنىشىدۇر. شۇڭا ئۇ مەخسۇس بىر بايتا ئىلىم ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى جاھىلىق، نادانلىقتا قارىمۇ قارشى قويغان ئاساستا بولۇشىغا ماختايدۇ. شائىرنىڭ قارىشىچە، ئىلىم «نادانلىق، بىلىمسىزلىكنىڭ قارا ئىغۇ كېچىسىنى يورۇتقۇچى قۇياشى»، ئۇ «كىشىلەرگە توغرا يولنى كۆرسىتىدۇ»، «قارا ئىغۇ كېچىدە نۇر بولۇپ، يولدىن ئازغانلارنى توغرا مەنزىلگە يېتەكلەيدۇ. نەجاتلىق، ئازادلىققا ئېلىپ بارىدۇ». بۇ تولىمۇ ئورۇنلۇق تەرىپلەشتۇر. شائىر ئىلىمنى مەدھىيىلەپ، ئۇنىڭ قىممىتىنى يۇكسەك باھالىغانسىكەن، ئۆز دەۋرىدىكى بىلىمسىز، جاھىللارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى بىلەن بىلىملىكلەر خارلىنىپ، بىلىمسىزلەر ئىززەتلىنىدىغان تەتۇر زامانغا نىسبەتەن «ئالىم كىشى گەرچە پالاكەتكە دۇچ كەلسىمۇ، يەنىلا

قۇياشتەك ئۇستۈنلۈكتە تۇرىدۇ، بىلىمسىز ئادەمنىڭ مال - مۈلۈك، خەزىنىسى بولسىمۇ، يەنىلا خەزىنە تۈپراق ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقاندەك، خار، پەس ئورۇندا تۇرىدۇ» — دەپ ئۆز نارازىلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دەھر ئىشى تا خەلق بىلەن بولمىش سەتىرە،
خاردۇر ئالىمۇ، جاھىل ئەزىز①.

شائىر بۇ بايىنىڭ ئاخىرىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسالامنىڭ ئىلىم ھەققىدىكى سۆزلىرىدىن بىرمۇنچىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، كىشىلەرنى جاھىل، نادانلاردىن بولماي، ئىلىملىك بولۇشقا، ئىلىم ئىگىسىنى ھۆرمەتلەشكە چاقىرىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئومۇملۇق، خالىسلىق ھەققىدىكى بايىدا شائىر سېخىيلار بىلەن ھەسەتخورلارنى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇش ئارقىلىق، سېخىيلارنى: «ئادەملەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى، ئۇلارنىڭ ئەلگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش يولىدا تۆككەن پېشانە تەرى گۆھەردەك نۇر چاچىدۇ» — دەپ قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. ھەسەتخورلارنى بولسا «ئۆزى كولىغان ئورىغا ئۆزى چۈشمىگۈچە ھەسەت چىرىغى يورىمايدىغانلار» دەپ نەپرەت ھېسسىياتى بىلەن قاتتىق سۆكۈپ، ئۇلارنىڭ ئەلگە قىلغان يامانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى ئۆزىگە جەبرى بولىدىغانلىقىنى مۇنداق ئەسكەرتىدۇ:

ئولكى زەرەر يېشىۋەسىنى تور ئېتەر،
ئېلىگە دېمەكىم، ئۆزىگە جەۋر ئېتەر②.

---

① زاماننىڭ ئىلىمرى ھەق بىلەن قارشىلاشتى، ئالىملار خارلىنىپ، نادانلار ئەزىز بولدى.

② ئەلگە زىيانكەشلىك قىلىشنى ئادەت قىلغان ئادەم ئەلگە زىيانكەشلىك قىلالمايدۇ، بەلكى ئۆزىگە جەبرى قىلىدۇ.

ئاخىرىدا، ئۇ زىيانكەشلىكنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغۇچىلارنى يامان پەيلىدىن يېنىشقا، باشقىلارغا ئەمەلىي ياردەم كۆرسىتەلمىسۇ، سۆزى بىلەن ياردەم كۆرسىتىشكە، مۇبادا سۆزى بىلەنمۇ ياردەم كۆرسىتەلمىگەندە، كۆڭلىدە ياخشىلىق تىلەش نىيىتى بىلەن بولسىمۇ، ياردەم كۆرسىتىشكە دەۋەت قىلىدۇ.

مەئىدەنى ئىنكان، گەۋھەرى سۆزدۇر،
گۈلشەنى ئادەم، سەمەرى سۆزدۇر.
.....
سۆز بىلەن نەپسى ئولمىسا ئەل پىشەسى،
ياخشى كىرەك كۆڭلىدە ئەندىشەسى①.

ئەسەرنىڭ ياسانچۇقلار بابىدا شائىر بۇزۇقچىلىقتا بېرىلگەن بىكار تەلەت ياسانچۇقلارنى: «ئۆزىنى بازارغا سېلىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان، جاللاتلىق ھۈنىرىدە ماھىر، ھىيلىگەرلىك پەندە ئاشكارا، رەھىم - شەپقەت يولىنى كۆرمەيدىغان، مېھرىبانلىق رەسمى - يوسۇنىنى بىلمەيدىغان، بەختى قارىلىقى پېشانىسىدا ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان، خەسچىلىك قىممىتى يوق كىشىلەر» دەپ بولۇشىغا سۆكىدۇ. ياسانچۇقلۇق بىلەن مەرتلىك قەھرىمانلىق، پىداكارلىق، باتۇرلۇقنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ياسانچۇقلۇقنى ئىرادىسىزلىكنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە قاراپ، قاتتىق ھەجۋىي قىلىدۇ. مەردلىك، قەھرىمانلىق، پىداكارلىق،

---

① ئىنسان گۈياكى بىر كاندۇر. بۇ كاننىڭ گۆھىرى سۆزدۇر، ئادەم بىر باغدۇر. بۇ باغنىڭ مېۋىسى سۆزدۇر. سۆز بىلەن بولسىمۇ ئېلىگە مەنپەئەت يەتكۈزەلمىسە، كۆڭلىدە بولسىمۇ ياخشىلىق قىلىش، مەنپەئەت يەتكۈزۈش نىيىتى بولۇشى لازىم.

باتۇرلۇقنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. ۋەتەن ھەم خەلق ئۈچۈن جەڭلەردە قۇربان بولۇشنى شەرەپ دەپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى مەرت، پىداكار، قەھرىمان بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

يەتسە ئول ئوق بىر يەدا جىسمىڭ بوشى،
بىلگىن ئانى گۈلشەنى دۆلەت قۇشى①.

«ماقالات» دا يەنە مەخسۇس بىر باب مىللەتنى جاھالەت، زاۋاللىققا ئىتتىرگۈچى رىياكار سوپى، ئىشانلارنىڭ مەسلىكىنى پاش قىلىشقا ئاجرىتىلغان بولۇپ، ئاپتور ئۇلارنىڭ ھىيلە ـ مىكىر-لىرىنى بار كۈچى بىلەن ھەجۋىي ئاستىغا ئالىدۇ. ئۇچىسىغا كىيە-ۋالغان ئالاقۇراقلاردىن تىكىلگەن جەندە تون، بېشىدىكى ئۇزۇن كۈلا، ئورۇۋالغان سەللىسى، تۇتۇۋالغان ھاسىسى ــ تەقۋادارلىق پەدىسى، كېچىلەردە زىكرى ئېيتقىنەن دەپ سالغان غەۋغاسى، تەسۋى تارتىپ ئىھتىكاپتا يوشۇرۇن ئولتۇرۇشلىرى، يالغان نەسىھەت، تەلىم بېرىپ، پەرياد پىغان بىلەن نەرە تارتىشلىرى، «بۇ دۇنيادىن كۆڭلىمىز ئۈزۈلگەن» دەپ يالغاندىن ئۆزىنى ئۆلگەن ئادەم قىلىپ كۆرسىتىشلىرى ئادەم ئالداشتىكى ھىيلىسى دۇر. ئۇلار ئەسلىدە ھىيلىگەرلىك، ئالدامچىلىق، ساختىپەزلىك، نەيرەڭ ئۇۋازلىقتا شەيتانغا دەرس بېرىدىغان، تەمەخورلۇقتا ئۆتۈپ كەتكەن، خەسىسلىك، بېخىللىقتا ئۇچىغا چىققان، كىشىگە قىلچە نەپ بەرمەيدىغان، ھايا، نومۇس، ئادەمگەرچىلىكنى بىلمەيدىغان، جاھىللىق، نادانلىقنى كەسىپ قىلىۋالغان، مەمەدانلار دەپ، غەزەپ بىلەن ئەيىبلەيدۇ.

---

① دۇشمەنگە قارشى جەڭدە بەدىنىگە ئوق تەگسە، ئۇ ئوقنى دۆلەت ياغچىسىدىن ئۆچۈپ كەلگەن بەخت قۇشى دەپ بىل-

ۆەھ نەپسىددۇركى ياراپ ئات ئاڭا دەرۇدش ئېرۇر،
باتىنى زەرقۇ، رىيائۇ، سەھىر، مەكىر ئەندىش ئېرۇر.
نە ھايا ۆە شەرم، نە ئانى رەسمى ئادەمى،
جاھىلۇ نادان كەجراي بىلاھەت كىش ئېرۇر①.

ئاخىرىدا، ئاپىتور ئۇلارنىڭ پائالىيەت مەيدانى بولغان خانىقانى دوزاخقا، سوپى، ئىشانلارنى دوزاخنىڭ ساقلىغۇچىسىغا ئوخشىتىدۇ ھەمدە كىشىلەرنى ئۇلارنىڭ توزىقىغا ئىلىنىپ ئەنە شۇ دوزاخقا بېرىپ، ئازاب - ئوقۇبەتكە دۇچار بولۇپ قالماسلىقىقا دەۋەت قىلىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، «ماقالات» ئاپتورنىڭ ئەينى زامان جەمئىيىتىنى ئىسلاھ قىلىش، توغرا ۆە نوپۇزلۇق بىر يولباشچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىرلىككە كەلگەن ئىنتىزاملىق، تەرتىپلىك، ئەخلاقلىق، جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى ئىلغار غايىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، شۇنداقلا جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تەبىقە ۆە ھەرخىل قاتلاملىرى ئارىسىدا مەنىۋى بۇزۇقچىلىق سۈپىتىدە ساقلىنىۋاتقان راھەتپەرەسلىك، شەخسىيەتچىلىك، شۆھرەتۋازلىق، ياسانچۇقلۇق، ماختانچاقلىق، تەمەخورلۇق، نەپسانىيەتچىلىك، نامەردلىككە ئوخشاش ئىنسانىيەت ئەخلاقىغا يات بولغان يامان ئىللەتلەرنى كەسكىن پاش قىلىپ، ئۇلارغا توغرا يولنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىلغار قاراشتىكى ياخشى ئەسەر بولۇپ، ئۇ ئەينى زامان خەلق ئاممىسىنىڭ تەلەپ - ئارزۇسىنى ۆە جەمئىيەت ئەھ-

① ئەي خۇدا، قانداق پەر (ئىشان) ئۇ! ئۆزىنى دەرۇش دەپ ئاتىۋالغان؟ ئۇنىڭ قەلبىدە ھېيلىگەرلىك، ساختىلىق، جاددىگەرلىك، مەككارلىق ھېيالىلىرى تولۇن ئالغان. ئۇنىڭدا نە شەرمى - ھايا ۆە نە ئادەمگەرچىلىك قالمىدە - بوسۇغىلىرى بولسۇن؟ ئۇلار جاھىللىق، نادانلىق، كاززابلىق، ئەقىلسىزلىكنى كەسىپ قىلىۋالغان.

ۋالىنى توغرىلىق بىلەن ئىنكاس قىلىپ، دەۋر ئېھتىمانلىك ماھىـ
يەتلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى بىلەن چوڭ
رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئەسەر، مۇھىممى، مانجۇلار ھۆكۈمـ
رانلىقى ئاستىدىكى XIX ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي
ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مول قىممەتلىك ماتېرىيال
بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

«ماقالات» يالغۇز مەزمۇنىنىڭ ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇرلۇقى
بىلەنلا ئەمەس، شۇنداقلا بەدىئىي سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقى
بىلەنمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە شەرق كلاسـ
سىكلىرىنىڭ ئىلمىي ئەنئەنىسىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈش ئاساسـ
دا ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇپ يارىتىپ، كىشىلىك ئەخلاقـ
قى ۋە زامانغا بولغان تۈپكى قاراشلىرىنى جانلىق، ئوبرازلىق
ئىپادىلەشكە مۇۋەپپەق بولغان. ئۇ ئۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەشتە
ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل، بىۋاستە ھالدا ئەمەس، بەلكى، بىرى، ھايۋا-
نات دۇنياسىغا تەقلىد قىلىپ، ئۇلارنىڭ خىلمۇ خىل ئوبرازلىرـ
نى ۋاستە قىلىش، يەنە بىرى، پەندىي نەسىھەت شەكلىدىن پايـ
دىلىنىپ، ئومۇمغا مۇراجىئەت قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. شۇنداق
قىلىپ، بىرتەرەپتىن، ئۆز قاراشلىرىنى زامانىنىڭ تەقەبىگە ئۇچـ
رىمىغان ھالدا، ئەركىن ئوتتۇرىغا قويۇش ئىمكانىيىتىنى يارات-
قان بولسا، يەنە بىرتەرەپتىن، ئەسەرنىڭ ئوبرازلىق، نەپىس،
لىرىكىلىق بولۇشىنى تەمىن ئەتكەن. ئەسەرنىڭ پاش قىلىش
كۈچى كۈچلۈك. ئاپتور، كۆپىنچە، ھەجۋىي ئۇسۇلدىن ئۇنۇمـ
لۇك پايدىلىنىپ، ئۆزى ياشاۋاتقان فېئۇدالىزم جەمئىيىتىنىڭ
مەرەزلىكلىرىنى پاش قىلىپلا قالماستىن، كىشىلىك ئەخلاقىغا زىت
بەزى ناچار خاھىشلارنىمۇ قاتتىق سۆككەن. ئاپتور ھەربىر
مەسىلىدىكى تۈپكى قاراشلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە، ئاساسەن،
سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلانغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئاپـ

تور ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىش جەريانىدا، كىرەكلىك ئورۇنـ
لاردا مۇلاھىزە، لىرىكىلارنى قىستۇرۇپ، ئۆز ئەسىرىنى كۆچلۈك
ھېسسىياتچانلىققا ئىگە قىلغانـدىن باشـقا، يەنى نۇقتىئىنەزەر -
لىرىنى ئىسپاتـلاش ئۈچۈن ئۇيغۇر ۋە پارس كلاسسىكـلىرىنىڭ
ئەسەرلىرىدىن نۇرغۇن شېئىرىي سىتاتىلارنى، مۇھەممەد ئەلەيـ
ھىسـالامنىڭ ھەدىسلىرىدىن نەقىلـلەرنى كەلـتـۈرگەن ۋە يەنى
ھېكايەت، مەسەللەرنى قىسـتـۇرغان. ئەسەر ئىل جەھەتتىنـمـۇ
ئاممىباب، ئۆتكۈر، راۋان، ئوبرازلىق، ئىپاددىلەش ۋاستىلىرىگە
باي بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن
كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئەسەرلەر قاتا-
رىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سەبۇرىنىڭ ھاياتىنى سۆزلەڭ.
2. سەبۇرى ئۆز ھاياتىدا قانداق ئەسەرلەرنى يازغان؟
3. سەبۇرى لىرىكىلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قايسىلار؟
4. «ماقالات» نىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟ «ماقا-
لات» نىڭ رېئال ئەھمىيىتى نېمە؟

XIX باب. ئەھمەد شاھ قارا قاشى

ئەھمەد شاھ قاراقاشى (1750؟ — 1828؟) خوتەن قارا-قاش ناھىيىسىگە قاراشلىق قاپاقلا يېزىسىنىڭ ھالايلى (ھويلا ئالدى) مەھەللىسىدە ئوقۇمۇشلۇق دىنىي مۇتىۋەر ئائىلىدە دۇنيا كەلگەن. بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىنى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكۈزگەن ھەم ئىلىم - پەن ئاساسىنى شۇ يەردە تۇرغۇزۇپ، 17 ياشلارغا كىرگەندە، قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىسە» گە كېلىپ، بىرقانچە يىل ئىلىم تەھسىل قىلىغان. ئۇ يەردە ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، قارا-قاشتىكى چوڭ مەدرىسە — «گۈزەر» مەدرىسىگە مۇدەررىس بولۇپ، تەخمىنەن 1828 - يىللىرى ۋاپات بولغان.

ئەھمەد شاھ قەلەمى خېلىلا پىشىقان شائىر ئىدى. ئۇنىڭ «ئات ھەققىدە مۇخەممەس» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

«ئات ھەققىدە مۇخەممەس» «يامان ئات ھەققىدە مۇخەممەس»، «نەزەر مۇپتۇمنىڭ نەزمى»، «سالامنامە»، «ئات قىسسىسى»، «نەزەر مۇفتىغا خەت» دېگەن نامىلار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ قەدىمكىرەك نۇسخىسى تېپىلمىدى. ھازىرقى بار نۇسخىسى خەلق ئارىسىدا ھەرخىل يول بىلەن دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ زادى قانچىلىك ھەجىمدە ئىكەنلىكى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. 1948 - يىلى غۇلجىدا نەشر قىلىنغان «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغىنى 13 كۇپلېتتە، 1960 - يىلى

مەسرىنىڭ قاھىرە شەھىرىدە ئۇيغۇر تىلىدا بېسىلغان «تۈركىستان ئەدەبىياتىدىن پارچىلار» دېگەن كىتابتا بولسا 14 كۈپلەت، «كۈنلۈن ئەدەبىياتى» (خوتەن) 1979 - يىلى، 1 - سانىدا 23 كۈپلەت، «قەشقەر كونىشەھەر ئەدەبىياتى» (1979 - يىلى، 2 - سان) ژۇرنىلىدا 15 كۈپلەت، «قەشقەر ئەدەبىياتى» (1979- يىلى 4 - سان) ژۇرنىلىدا 29 كۈپلەت، «بۇلاق» (1980 - يىلى 1 - سان ژۇرنىلىدا 25 كۈپلەت ھەجمىدە ئېلان قىلىنغان. ئەمما، بۇلارنىڭ مەزمۇنىدا كۆپ پەرق يوق.

ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبى مۇنداق:

ئەھمەد شاھ قەشقەر خانلىق مەدرىسىتە ئاقسۇلۇق نەزەر ئاخۇن دېگەن تالىپ بىلەن ساۋاقداش ھەم ھۇجرىداش بولۇپ، بىللە ئوقۇغان. ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئەھمەد شاھ خوتەن قاراقاشقا مۇدەررىس، نەزەر ئاخۇن ئاقسۇغا مۇپتى بولۇپ بەلگىلىنىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشقان. ئەھمەد شاھ ئاتخۇمار ۋە ئاقسۇ ئېتىنىڭ داڭقىدىن خەۋەردار كىشى بولغىنى ئۈچۈن، قەدىناس ساۋاقدىشى نەزەر مۇپتىغا 50 تەڭگە (بەزى مەنبەلەر- دە 60 تەڭگە) ئەۋەتىپ، ئاقسۇ ئېتىدىن بىرنى ئەۋەتىشنى ئۆتۈنىدۇ. خېلى ئۇزۇنغىچە ئات ئەۋەتىلمەيدۇ، ئەھمەد شاھ بىرقانچە رەت سۆيلەپ خەت يازىدۇ، بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، كارۋانلار ئارقىلىق ئات يېتىپ كېلىدۇ. ئات قاراقاشقا كېلىشتىن ئىلگىرى بىر كىشى «خۇش خەۋەر» ئېيتىپ «سۆيۈنچە» سورايدۇ. ئاندىن بىر كىشى ئاتنى سۆرەپ، يەنە كالتەك تۇتقان ئىككى كىشى ئارقىسىدىن ھەيدەپ ھويلىغا كىرىپ كېلىدۇ. قارىسا، ئاجايىپ بىر ئات، كۆلكە، پىچىرلاشلار كۆپىيىدۇ. ئىزاغا قالغان ئەھمەد شاھ بۇ ئات توغرىسىدا بىر نەزمە يېزىپ، ئۇنى ئوقۇپ بېرىپ كېلىش ئۈچۈن، ماھىر ئىككى شاگىرتىنى ئەۋەتىدۇ (بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەنە شۇنداق ھەزىلكەشلەر بولسا كېرەك).

لەزەر مۇپتى خوتەندىن كەلگەن مېھمانلار شەرىپىگە «باغ زىيا-
پىستى» ئۆتكۈزىندۇ. شۇ سورۇنىدا «سالامنامە» ئوقۇلىدۇ. باشتا
«ئۇنلۈك ئوقۇشىنى» تەلەپ قىلغان مۇپتى شېئىر ئوقۇلۇپ بىر
يەرگە بارغانىدا: «تۇوختا، ئوقۇما، بەش سەر بېھرەي، خۇدا
ھەققى ئوقۇما» دەپ تۇۋلايدۇ. ئاممىنىڭ تەلىپى بويىچە شېئىر
ئوقۇلۇپ بولىدۇ، جامائەت قاقاقىلاپ كۈلۈپ، چاۋاك چالىدۇ، بۇ
چاغدا سەپرايى ئۆرلىگەن نەزەر مۇپتى جان ئاچچىقىدا ئۆزىنى
كاچاتلاپ، ساقىلىنى يۇلۇپ، قاتتىق بىر ۋارقىراپ، جاق ئوڭدە-
سىغا چۈشىدۇ. قاردىۋەك بولسا، ئۇ شۇ پېتىچە ئورنىدىن تۇرالـ
مايي، ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدۇ.

ئەھمەد شاھنىڭ مۇخەممىسى مۇنداق باشلىنىدۇ:

دۇنيايى بىئىدەت خوجام نەزەر مۇفتۇمغا ئەلۋەتتە،
تەئەييناتۇ سالامىم ئانچىنان ئاھۇ - نادامەتتە.
ۋىسال ئولغاي دۇنيا بىرلە سالامىم ياخشى سائەتتە،
سېنى ياد ئەيلىدىم ھەركۈن سەھەرلەردە ئىبادەتتە،
كى سەندىن ئۆزگە دوستۇم يوق ئىدى ئاقىۋ ۋىلايەتتە.
.....
ئىشتىكىل ئەي رەپىقا سۆزنى ئەھمەد شاھ قاراقاشتىن،
بۇ سۆزلەرنى بايان ئەيلەي ساڭا ئەندى يېگى باشتىن،
ئېقىدەم بار ئىدى ساڭا يېقىن تۇغقان - قېرىنداشتىن،
نىتەي كۆڭلۈڭ ماڭا قاتتىق ئىكەن گويا قاراتاشتىن،
كۆيۈپسەن بىلگىنىم يوق سەن ماڭا ئەينى زۆرۈرىيەتتە.
.....
سېنى مەن دوستۇ - يارىم دەپ كۆڭۈلدە ئېتىقاد ئەتكەچ،
مۇھەببەت رىشتىسىدىن ھەر زامان كۆڭلۈمدە شات ئەتكەچ،
سۇباتىڭنى قىلىپ دائىم خوتەن ئەھلىگە ياد ئەتكەچ،

ئىبادەرتسىپ ساڭا ئاتمىش تەڭگىنى كۆپ ئىتىماد ئەتكەچ،
كى ياخشى ئات ئىبادرگەي دەپ هامان ئۇشبۇ ھىجالەتتە.

ئەھمەد شاھ ئاتىنى كۆرگەنىدىن كېيىن، دوستى ۋە ئۇ
ئەۋەتكەن ئات ئويلىغىنىدىن پۈتۈنلەي ئەكسى بولۇپ چىقىدۇ.

پۈلۈمنى توختىتىپ بىر يىل، ئىۋەرتىپسەن ماڭا بىر ئات،
ئىشەكچە يوقكى رەپتارى ئەنىگكى ھەر نەپەيلى ياد،
كى يولدا توختىۋالدى قامچە بىرلە ئۇرمىسام پات ـ پات،
كۈلا ـ ئارغامچىنى ئۈزدى قوزۇقلاپ باغلىسام قات ـ قات.
ئۇلاپ ئارغامچىنى ھاردىم كۈنى يۈز مىڭ ھالاكەتتە.

بايان ئەيلەي ساڭا ئەمدى بۇ ئاتنىڭ ئەيىبىنى ئاڭقا،
قىڭا قۇيرۇق، سىڭا سوڭگەچ، پۈتى مايماق، بويى لاڭقا،
بىرى تەپكەك، بىرى ھۇرككەك، بۇ ئەيىبلەر ئۇستىگە ماڭقا،
ساماندىن ئون كۆشەك يەپ ھەر قەدەمدە بىر تۇرۇپ ساڭقا،
بۇ يەڭلىغ ئات يەنە ھەرگىز تېپىلماس ھېچ ۋىلايەتتە.

شائىر ئەدىبلەرگە خاس ئىقتىدارى بىلەن لەقۋا ئاتىنى ۋە
نەزەر مۇئىتىنى تىپىكلەشتۇرىدۇ:

جاھان بازارىدا ھېچكىم بۇ ئاتقا تەڭىنى تاپماسلەر،
سوكۈلداش ئادىتى، ئۇرساڭ چىچاڭلاپ زادى چاپماسلەر،
يىقىلسا ناگىھان مۇدرەپ تېخى تەپسەڭمۇ قوپماسلەر،
سالامقان مەھەلى توختاپ، تاياقسىز زادى ماڭماسلەر،
ئوسال ئات كۆپ قېتىم قويدى مېنى ئانچەن خىجالەتتە.
.....

سېتىپ قۇتۇلاي دېيان دائىم خىرىدارىنى ئاختاردىم،
يېيىشلىك ھەم كۆچىلىك بار دەپ تەرىپىنى قانچە ماختادىم،
بېرىپ مەن ئۆيىگە چەندان قېرىغاندا مېڭىپ ھاردىم،
بېدىكنى ھەر زامان كۆرسەم سۆچۈك تىل بىرلە يالۋاردىم،
يېنىپ قالدى قانچە ھابدال، قەلەندەر ئالدى موھلەتتە.

نەچچە ھەيدەۋېتىپ باقتىم سوراپ - ئىستەپ ئېلىپ كەلدى،
يېدى ئات ئاشلىغىنى دەپ تالاي نوۋەت زىيان ئالدى،
زىياننى بەرمىسەم، ھەيدەپ كېتىپ ئۇچ كۈن سولاپ سالدى،
يىغىپ يۈرت خەلقىنى ئالدى زىياننى، ئات ماڭا قالدى،
تامامى يۈرت ئارا دوستلار ئىچرە قالدىم شىكايەتتە.

بىزار بولغاچ بۇ ئاتتىن ھەركۈنى بازارغا ئېپ چىقتىم،
تىلىگەنگە ساتاي، دەپ مەن بۇ سۆزنى ئۆيدە دەپ چىقتىم،
يېپىپ جۇل ۋە يەنە ئوبدان ئىگەر، ئۇستىگە سېپ چىقتىم،
سېتىلغايمۇ دېيان ئاتنى تۇمەنمىك غەمنى يەپ چىقتىم،
جېنىم ئاز قالدى ئات بىرلە، مېنىڭ مۇنداق پۇخارەتتە.

ماڭا بۇ ئات ئۇچۇن دائىم ئۆيۈمدە كۆپ مالامەتتۇر،
يىمەك بىر ئاتتا ئوتتۇز تەڭگىنى قانداق خىيانەتتۇر؟!
يېقىنلاشتى قىيامەت، بۇ — دېيانەتلىك ئالامەتتۇر،
مېنىڭ قالغان پۇلۇم سەندە بەش - تۆت كۈن ئامانەتتۇر،
بېرەرسەن پۇلنى! بۇ — تەھقىق، تولۇق، روزى قىيامەتتە.

سېنى «مۇپتى» دېگەن بىرلە تۇزۇك - ئانچە ساۋادىڭ يوق،
سېنىڭ ھەق ۋە ناھەقنى بىلگۈدەك ئىخلاس، ئىمانىڭ يوق،
ساداقەت، يارۇ - دوستلارغا ئۇمىد ۋە ئېتىقادىڭ يوق،

قهرىنداش ئەلگە، تۇغقانلىغا تەرىقچە ئېتىمادىڭ يوق،
ئىشىنەر كىم ساڭا ئەمدى بۇرادەر ئۇشبۇ ھالەتتە؟
.....

چۈشۈپتۇر ئاسماندىن ئون تۆلۈمدا لاپ بىلەن يالغان،
جىمى ئالەمگە بىر ھەسسە، ئۆزەڭگە توققۇزى قالغان،
سەھى يالغان ئەمەسمۇ بۇ ئاتنى ئوتتۇز تەڭگە ئالغان،
كى ئوتتۇز تەڭگىنى تەھقىق ئۆزى ھەمياڭغا سالغان،
غەنى بولغان ئىكەنسىز، ئەسلىدىن شۇنداق خىيانەتتە.

زۆرۈرىيەتتە مىنىپ بارسام دوستلار بىلەن بىر جايى،
بولالماي يولغا، ئاشۇاختىلىق يەرگە بېرىپ ھاردى،
يېتىپ ئالدى يېرىم يولدا ئۇرسامۇ ماڭمىدى زادى،
ئىشەكتىنمۇ سىنىپ قالدى، ئورۇق ئۇيي بىرلە تەڭ باردى،
كى ئۆيدىن ھەم چېنىپ قالدى دالداسلاپ، پالاكەتتە.

ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم قانچە قېشىمغا ئات سوراپ كەلدى،
بېرەي دېسەم بۇ ئاتنىڭ پەيلى ئالدىمنى توراپ كەلدى،
باھانە ئەيلىدىم، ئۇلار ياماڭ كۆزدە قاراپ كەلدى،
ئىلاجىم يوق بېرىپ ئەردىم مىنەلمەي ياندۇرۇپ كەلدى،
بۇ جانىم چىققىلى تۇردى كۈنى يۈز مىڭ خىجالەتتە.

يامانلىق شۆھرىتى بولدى خوتەن بازاردا جارى،
ساتالمايمن بۇ ئاتنى مەن سېلىپ ھەركۈندە بازارى،
ئۇنىڭكى ئەيۈدىن قورقۇپ يېقىن كەلمەس خېرىدارى،
مالامەت قىلغىلى تۇردى جىمىكى دوستۇ - يار بارى،
قېلىپتۇرمەن بۇ ئات بىرلە كۈنى چەندان مالامەتتە.

ئىبەرتكەن بۇ ئېتىك ئۇزۇن كىشىلەر ھېچ قاراپ باقماس،
قەلەندەر بىرلە ھابدالدىن بۆلەكلەرگە غۇلى ياقماس،
كۆتەرىپ گەز بويى ھېچ ئات ساغرىنى ئۇشبۇ رەك چاقماس،
ئېغىناپ ھېچ كىشى ئاتتىن ئونكدەك بىھىساب قورقماس،
ئېلىشتىم غەم بىلەن قايغۇ بىسىپ تائەت - ئىبادەتتە.

بۇ ئاتقا ئىستىسە ئالەمدە بىر ئوخشاشنى تاپماسلار،
يىقىلسا مۇدرەپ تەپكەچ يەنە ئۇرسامۇ قوپماسلار،
زۆرۈرەتتىن يۈگۈرسۇن دەپ ھەرنە قىلسامۇ چاپماسلار،
سالاملاشسام تۇرۇپ ئالىيمپ ئەگەر ئۇرسامۇ ماڭماسلار،
قايان بارسام بۇ ئات بىرلە قېلىپتۇرمەن ھىلاكەتتە.
.....

ئۆزەك موللا بۇرادەر بىنھايەت نەپسىز غالىپ،
سىياقىك خوپ سالاپەتلىك، بىلۈرمەنكىم دىلىك قالىپ،
بولۇپتۇرسەن بەرىپ ئاندا كىشىنىك ھەققىغە تالىپ،
كۆنۈك ئوبداندۇر ئەي يار مېنىك ھەققىمنى ئېپ قالىپ،
كۆچۈرۈپ روزىغارىڭنى يۈرۈپسەنغۇ پاراغەتتە.

شائىرنىك «ئات ھەققىدە مۇخەممەس» ئەسىرىنىك قاراتىلمىقى شەخسلەر ئارا دوستلۇق مۇناسىۋەت ساھەسىدىن ئاللىقاندىق ھالقىپ كەتكەن. نەزەر مۇپتىنىك كاززاپلىقى، خۇمسىلىقى ئەينى ئىجتىمائىي مۇھىتنىك ئىنكاسى. نەزەر مۇپتى جەمئىيەتتىكى پاسىقچىلىقنىك، ئالا كۆڭۈل - قارانىيەتچىلىكنىك تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان. قۇۋلۇق، شۇملۇق، دىيانەتسىزلىك قاپلاپ كەتكەن چېرىك فېئودالىزم جەمئىيىتىدە كىشىلەرنىك زۆرۈرىي ئىجتىمائىي ئالاقىسىنىك ئادىل، باراۋەر، مەنپەئەتلىك بولۇپ،

هایات مۇساپىسىنىڭ توختاۋسىز ئىلگىرىلەشىگە تۈرتكە بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىلغار پىكىرلىك بىر ئەدەب تەرىپىدىن نەزەر مۇپتىدەك تار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ تېپىك ئوبرازىنىڭ يارىتىلىپ، ئۇنىڭغا لەنەت - نەپرەت ياغدۇرۇلۇشى كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرىدۇ. دېمەك، شائىر نەزەر مۇپتىدەك بىر شەخسنى ئەمەس، بەلكى ئاشۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئوچۇم كاززاپلارنى، تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، چىرىك، قاراڭغۇ فېئودالىزم جەمئىيىتىنى پاش قىلىپ، ئەسرىنى كۆچلۈك ئىجتىمائىي تۈس ئالدۇرغان.

ئەھمەد شاھ قاراقاشىنىڭ «مۇخەممەس» دىن ئەدەبىي ئەسەرلەرگە دەسلەپ قىلىپ كىرىش كەلگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ جانلىق سۆزلەملىرىنى ئۇچرىتىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق. بۇلار شېئىرىي مىسرالاردا ئوبدان جىپسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئەسەرنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرغان.

تەكرارلاش سوئالىمىز

1. ئەھمەد شاھنىڭ ھاياتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭلار.
2. «ئات ھەقىدە مۇخەممەس»نىڭ ئىدىيىسىۋى مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

XX باب. دىلبەر دوراش

دىلبەر دورغانىڭ «مەزلۇملار ئاھى» دېگەن 21 كۈپلەت لىق بىر يىرىك مۇخەممىسى بار. بۇ ھىجرىيە 1260 - يىلى (مىلادى 1844 - يىلى) يېزىلغان.

«مەزلۇملار ئاھى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ ئەسەر جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىك، بىچارىلىق تۈپەيلىدىن كۆزى ياش، باغرى قان، قەلبى زەرداپ، قەددى - قامىتى ئېگىلگەن، دىلى سۇنۇق، مەنسۇى دۇنياسى سولغۇن بىر دەردمەنلىك ئەرزى بولۇپ، ئەرزكار ئەسلى قابىل، زىبا، قۇتلۇق بىر ئەر ئىدى، ھوسۇل - دۆلەتلىرى مول ئىدى، جەمئىيەتتە بىر كىشىلىك ئورنى بار بولۇپ، ئىززەتلىنەتتى. ئەپسۇسكى، ھاياتنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ياشاۋاتقان بۇ ئىنسان قېرىيدۇ، بەللىرى ئېگىلىدۇ، ئۇزۇن يىل پۇتى ئاياغ كۆرمەيدۇ، ئۆلگەندىن كېيىن مېيىتنى يۆگەشكە لازىم قىلىدىغان ياماق چاپانىنى كىيىپ يۈرىدۇ. كۈندىلىك ئوزۇقلۇقنى ئاران ھەل قىلىۋاتقان بۇ دەردمەن تېخى ئالۋاڭنىمۇ تۆلەپ تۇرۇشنى مۇقەددەس ۋەزىپە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «دوغىلار بەزى كېلىپ قامچا بىلەن ئوڭلايدۇ، يالۋۇرۇپ ئەپۇ دېسەم قوللىرىمنى باغلايدۇ، مەن تۇغۇلغانغا پۇشايمان ھەم نادامەتتە بېكىم» دەپ ئەرز يېزىپ، يۇقىرىغا سۇنۇشقا مەجبۇر بولغان بولسا، «باقمىدى بىزگە پەلەك، رەھىم - شەپقەت ئەيتمىشكە دۇر ساڭا بىزدىن بۇ تىلەك، كەتكۈدەكمىز بۇ جاھاندىن بۇ پالاكەتتە بېكىم» دەپ ئىنسانلارغا خاس ھاياتقا بولغان ئۈمىدۋارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

«مەزلۇملار ئاھى» يالغۇز دىلبەر دورغىنىڭ ئەرزىلا ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەينى چاغدىكى مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان مەزلۇم خەلقنىڭ ئەرزى، ئۇ مانجۇ فېئودال ئىستىبداتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بىلەن يەرلىك فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئاستىدىكى XX ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن قىلىنغان ھەققانىي شىكايەتنامە ئىدى①.

دىلبەر دورغىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئەمەس، بۇ ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇشى مۇمكىن. شائىرنىڭ خوتەن قاراقاشتىكى بىر يېزىدا ياشىغانلىقى پەرەز قىلىنىدۇ.

تۆۋەندە شېئىرنىڭ ئۆزىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

داد دەپ كەلدى بۇ دىلبەر ئۇشبۇ سائەتتە بېگىم،
سۆز بۇ قۇل ئەرزىنى سەن ئۇشبۇ ھالەتتە بېگىم،
يىزەيدى ئولتۇرغۇم كوھناكى ھالەتتە بېگىم،
كەلدى ئىشىكىگە بۇ قۇل ئۇشبۇ خىجالەتتە بېگىم،
كىرگەن ئالۋاڭغا ئۆزۈم بۇرناقى سائەتتە بېگىم.

بەگلىرىم كەلسە تۇرارمەن ئالدىدا مەن قول باغلاپ،
ئېتىمەن ياخشى پولۇ قوي ياغىنى كۆپ داغلاپ،
ھەم تاماكۇ سالامەت بەگكە مۇزاجىن چاغلاپ،
سىغ ـ كاۋاپنى قىلاردىم كېلىشىنى چاغلاپ،
بەللىرىم دالدەك ئېگىلدى بۇ خۇشامەتتە، بېگىم.

ياشلىقىمدە تولا قابىل يىگىت ئەردىم زىبا،
قۇتىم يار چاغىدە مەن تېپىپ ئەردىم دۇنيا،

---

① «مەزلۇملار ئاھى» ئەسلى 1960 ـ يىلى مىسرىنىڭ قاھىرە شەھىرىدە بېسىلىپ چىققان «تۈركىستان ئەدەبىياتىدىن پارچىلار» دېگەن كىتابتا ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىلى 2 ـ سانىدا قايتا ئېلان قىلىندى.

پۇل تۇگەپ ئەردى كىشى كۆزىگە ئىلماس ھالا،
دۆلىتىم باردە مەن ياخشى ئاتانغان دانا،
ئول زاماندا يۈرەر ئەردىم مەن پاراغەتتە بېگىم.

خۇش ئۇلۇغ دۆلەت ئىكەن ئادىمىگە بۇ ياشلىق،
ياشلىغىمدە ئالۇر ئەردىم دۆۋىلەپ مەن ئاشلىق،
ھەممە يەرنى قىلۇر ئەردىم كۆزگى، زىغىر ۋە ماشلىق،
بەزى يەر ئارپا-قوناق، بەزىسىنى بىنەم تاشلىق،
يىغار ئەردىم يىمەكلىك ئۇشبۇ سۈرئەتتە بېگىم.

ئول مەھەللىدە يوق ئىدى ماڭا يىلنىك تاۋانى،
ئوقاتىم ئىلگىرى كەلگەچ ياخشى قىلغان قاۋانى①،
ئىشىك ئالدىدا كۆرەردىم نەچچە قوي ۋە كالانى،
ئىچىشىم چاي بىلەن قايماق، يەر ئىدىم قاتلامانى،
ئەمدى يوق زاغرا ماڭا ئۇشبۇ ھالەتتە بېگىم.

قېرىدىم نەچچە مەھەل بولدى كۆچۈمدىن قالغان،
چوڭلارغا خىزمەت ئىتىپ قانچە دۇئاسىن ئالغان،
كەلسە مېھمان ئۆيىمىزگە ئۆلتۈرۈپ مەن پاقلان،
نانىمىز يوق يېگىلى يالادۇق بىز تالقان،
بولدى قاتتىق كۈنىمىز، ئۇشبۇ سۈرەتتە بېگىم.

بەللىرىم بولدى دوتا يول ماڭادۇرمەن ئېگىشىپ،
ئۆرە تۇرماقنى خىيال قىلسام كۆڭۈلدە كېگىشىپ،
ناكىھان تۇرسام ئۆرە سايمغە ئوخشاش لىڭشىپ،
پۇتلىشىپ يەرگە يىقىلسام يانا تۇردۇم غىڭشىپ،
تېخى ئالۋان بېرىمەن شۇبۇ ھالەتتە بېگىم.

---

① قاۋا — نۆي، ھويلا، ئىمارەت.

ئۆي سەرەمجانىم ئىدۇر ئىككى سوۋەت بىر خاپانىم،
مىيىتتا كەيمەكلىك ئۇچۇن كوھنا ياماغلىق چاپانىم.
تەگمىدى نەچچە مەھەل بولدى ئۆتۈككە تاپانىم،
يالاڭ ئاياغ يۇرۇبان ئانچە يارىلدى تاپانىم،
ئۆمرىمنى پۈتتى شۇ يەكلىغ بۇ پالاكەتتە بېگىم.

ئون باشى، يۈز باشى ئالۋان ئېلىپ تىنمايدۇ،
پۇل بېرىڭ دەيدۇ تۇرۇپ ئالغۇچىلىك قويمايدۇ،
دورغىلار بەزى كېلىپ قامچە بىلەن ئوكلايدۇ،
يالۇۋرۇپ ئەپۇ دېسەم قوللىرىمنى باغلايدۇ،
مەن تۇغۇلغانغا پۇشايمەن ھەم نادامەتتە بېگىم.

ئالتە پارچە يېرىمىز بار تېرىيالماي بىنەم،
بەش ئېغىزچە ئۆيىمىز بار ئولتۇرالماي ئۆي كەم،
ئەتىگەن ناشتىدا نان يوق يەي دېگەندە سۈيى كەم،
لاجىرىم بولسا ئەگەر نان يۈزى كۆيۈك ئۇلى خام،
قاتتى تەكلىكتە بېشىم ئۇشبۇ پالاكەتتە بېگىم.

قالمىدى مەندە ئىشەك، ئات، كالا، قوي، ئەچكۈ، ئۇلاغ،
تۇگمە مونچاق كوچىمىزدا تۇگمىدى ھەم ساچباغ،
مېۋىسىز قالدى دەرەخلەر قۇرىدى باغ-ئاراغ،
كەتتى ئالۋانغا تامام قالمىدى بىزلەردە فىراغ،
ياخشى ۋەسپىگنى قىلالمايمەن بۇ ئىبادەتتە بېگىم.

ئۆيىمىزدە كوچىمىزنىڭ خۇشمۇ چىرايلىق ئېيى بار،
توشمىدە كۆكلەكى يوق ئىككى قوشۇمچە يىپى بار،
ئۇنى نورۇزغىچە يومغاق ئاتامەن دەپ گېپى بار،

هىچ نېمەڭ قالمىدى دەپ تېگى شورلۇق گېپى بار،
ئەمدى سەندىن چىقامەن دەپ بۇ سىياسەتتە بېگىم.

ئەل بۇ هالىمنى كۆرۈپ ئىشقىمۇ هەم ئالمىغۇدەك،
كۈندە بىر زاغرا بېرىپ كارغا هەم سالمۇغمدەك،
پۇلى يوقنىڭ بۇ جاهاندا داڭقى هەم قالماغۇدەك،
قاچسە دۆلەت كىشىدىن ئابرۇيى قالماغۇدەك،
تەلەپ ئەتتىم كېچەلەردە كۆپ خوفراەتتە بېگىم.

كەيگىلى ياز كۈنى يوقتۇر ياراشار بىر كۆڭلەك،
كەلسە ئالۋان خەۋرى بەكمۇ پۇلاڭلايدۇ يۈرەك،
بالا-چاقام تولادۇر باقمىدى بىزگە پەلەك،
رەھىم-شەپقەت ئەيتمىشىڭ دۇر ساڭا بىزدىن بۇ تىلەك،
كەتكۈدەكمىز بۇ جاهاندىن بۇ پالاكەتتە بېگىم.

بىر قىزىم بار ئۇ قىزىمنىڭ ئالدىدا بەشتۇر بالىسى،
بالىلار بولدى يېتىم ئۆلدى ئۇلارنىڭ ئاتاسى،
بالىلار ئەھدىسىدىن چىقمىدى ئۇنىڭ ئاناسى،
كىچىكى ناننى يىيەلمەي كار قىلالمـاي ئاكىسى،
نەۋرىلەر بولدى فارامۇش بۇ هالاكەتتە بېگىم.

كونا تاملىق ئۆيىمىز سالغىلى يوق بىزگە پالاس،
هەممە ئالۋانغا كېتىپ زىلچا-گىلەم پۈتتى خالاس،
نازىنىن قىز ۋە ئوغۇللار بولدى قاشاق هەم ئىپلاس،
گۈلە قېقىنى تاللىشىپ قەن كەبى نەقلۇ گىلاس،
تەكرىگە شۈكرى قىلارمىز بۇ هالاۋەتتە بېگىم.

بورا يوق سالغىلى ئۆيگە شال پاخالىنى سالدۇق،
زىلچە ئورنىغا چاپاننىڭ كونا مازىنى سالدۇق،
تۆگىنىڭ جەزىلگىدىن ئۆيگە دىبىسكەر سالدۇق،
ياپقىلى يوتقانسىز يوق، بەزى يالىڭاچ ياتتۇق،
بۇنىڭ ئەجرىنى كۆرەرمىز تاڭلا قىيامەتتە بېگىم.

خوتۇنۇم دەيدۇ: گاداي پۇل تۇگمىدى ئەڭلىككە،
بۇ مالامەتكە تۇرالماي قاچامەن تەڭلىككە،
قىلدى ئەرزىنى بايان قارىقاش بەگلىككە،
داد ھالىمنى تۆكۈپ مىڭ بېشى بەگلىككە،
رەھىم قىلغايمۇ بۇ قۇلغا كۆپ ئادالەتتە بېگىم.

بۇ دىۋان بەگلەر قويار پاشىغا پىلىنىڭ يۇكىنى،
كۆتۈرەلەمدۇ؟ بېگىم! پاشا پىلىنىڭ تۇكىنى،
ھەم تېپىلغايمۇ؟ ئۆلۈم ئاھ... خۇدايىم ئۇ كۈنى،
ھېچ ئىلاج تاپمىدى «دىلبەر» ئەرز قىلماي بۇ كۈنى،
بۇ سەۋەب يىغلاماقىمگە ئۇشبۇ پۈرسەتتە بېگىم.

ئىككى يۈز باشى، ئالتە ئون باشى يەنە ھەم مىڭ باشمىز،
بەرمىدى ماڭا ئىمىن قاتتى بۇ دەمدە باشىمىز،
كەتتى دۆلەت باشىمىزدىن كۆيدى ئىچ ۋە تاشىمىز،
ئون - كۈن ئاقتى بولۇپ قان كۆزىمىزدىن ياشىمىز،
ھېچ ۋاقىت ئۆتمىدى ئۆمرىم بىر ھالاۋەتتە بېگىم.

ئۆي سەرەمجان ئەجرىمىز ئىككى كەتمەن بىر پالتىنى،
ئۇنى ھەم يۈز باشلىرى پۇلغا ھېسابلاب ئالدى،
نە قازان قالدى، نە داڭقان بۇنى ئونباشى ئالدى،

قهرىدۇق، پۇل تۆگىدى بىزنى بۇ ئالۋان چالدى،
سەندىن ئەمرى بولسۇن ماڭا رەھمۇ-شەپقەتتە بېگىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. دىلىڭىزدىكى «مەزلۇملار ئاھى» ناملىق مۇخەممەسى قاچان يېزىلغان؟ بۇ مۇخەممەسنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟ سۆزلەپ بېرىڭ.

XXI باب. موللا نىياز ئاشىقى

ئۇيغۇر شائىرى موللا نىياز (ئاشىقى) نىڭ ھىجرىيە 1257 - يىلى (مىلادى 1841 - يىلى) موللا فەتھە قۇمۇلى نامىلىق خەتتات تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «دىۋان نىيازى» نامىلىق توپلىمى 1980 - يىلى قەشقەر كونىشەھەر ئوپال يېزىسىدىن تېپىلغان بولسىمۇ، شائىرنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە ھازىرغىچە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. دەلىلچىلەرنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدىن قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى لۇكچۇن ۋاڭى مۇھەممەد ئەفرىدۇننى قەشقەرگە ۋاڭلىققا يۆتكىگەندە، ئۇ لۇكچۇندە ئۆز ئوردىسىدا خىزمەت قىلىپ تۇرغان موللا بوساق نىيازى دېگەن كىشىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتكەن. كېيىن، قەشقەردە ئەمگەكچى خەلق سىدىقبەگ نىڭ باشچىلىقىدا چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى كۆتۈرۈلۈپ، قەشقەر خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەندە، مۇھەممەد ئەفرىدۇن ۋاڭ سەۋدايى بولۇپ ئۆلگەن. موللا بوساق نىيازى بولسا ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن. تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، موللا بوساق نىيازى زامانىسىگە نىسبەتەن يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى بولغانىكەن. ئۇ شېئىرىي ئىجادىيىەت بىلەن شۇغۇللانغان، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئوبدان ئىگىلىگەن ئىكەن. مانا مۇشۇلارغا قارىغاندا، «دىۋان نىيازى» دېگەن توپلام مۇشۇ كىشىنىڭ ئەسىرى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ تېخى داۋاملىق تەكشۈرۈلمەكتە.

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ ئومۇمىي 10 - سانىدا ئېلان قىلىنغان

«دىۋان نېپازى» دېگەن تـوپلامدىكى شېئىرلارنىڭ قارايدىغان بولساق، بۇلارنى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئوبدان نەمۇنىلىرىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. «ئاشىقى» تەخەللۇسلۇق مەزكۇر شائىرنىڭ دىۋانى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى دىۋان تۈزۈش ئۇسۇلى بويىچە تـوپلانغان، ئۇنىڭدا 136 پارچىغا يېقىن لىرىك غەزەل، تاماق ۋە مېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىنى مەزمۇن قىلغان داستان شەكىللىك ئىككى پارچە ئېپىك نەزمىدىن جەمئىيەتنىڭ بۇ دىۋانـدا ئىشقى-مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا ھىجران ئازابىدا ئۆرتىنىپ، ۋىسال تەشنالىقىدا يانغان كۆڭۈل ھەسرەتلىرىنى ئىزھار قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ۋاپا، ساداقەت، پىداكارلىق، چىدام ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ھايات گۈزەللىكىنى قەدىرلەشتەك ئىدىيىلەر ئالغا سۈرۈلگەن.

موللا نىياز خەلق ئەدەبىياتىدىن ئوبدان ئۇزۇق ئالغان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ خەلق ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىپ، بىرقانچە مەسەل خاراكتېرلىك داستان يازغان. بۇلار ئۇيغۇر مەسەلچىلىكىدىكى ياخشى ئۈلگە.

موللا نىيازنىڭ ھاياتى ۋە شېئىرلىرى داۋامىلىق تەتقىق قىلىنماقتا.

تۆۋەندە ئۇنىڭ بىرنەچچە شېئىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

غەزەللەر

گۈلۈ گۈل ئاچىلدى نازۇك نازەنىن ئىچكەچ شاراپ،
سارغارۇر گۈللەر ھەمە كۆرگەچ جامالى ئافـتاپ.
غۇنچە لەئلىنى كۆرۈپ پىنھان بولۇر بەرگ ئىچرە كىم،
سارغارىپ گۈل ئۇزرەلەر قىلغاي جامالىدىن ھىجاپ.

رەڭ بېرۇرنىمغە قىزىل تەگسە لەئلىدەك لەبلەرى،
ماڭا گەر بولسا بەھەم ئول مەينى مەن ئىچسەم شوراپ.
لەئلىدىن مەي تاپتى رەڭ-رەڭ، تاپسا مەندىن نە ئەجەپ،
رەڭ-بەرەڭ مەستانە بولغۇم مەن ئىچىپ مەستى خاراپ.
جامنى جانىڭ ئۇچۇن بىر قەترە بەر ئەي ساقىيا،
ئارۇزۇمدۇر يارغە مەي بىرلە تۇتسام گۇل سەباپ.
مەن تۇتارمەن ئۆزگەلەر قىلسە تەمەئ جانانە كور،
ئىشقىڭ ئوتى ئەيلەگەن بۇ باغرى بەريانىدىن كەباپ.
ئىشق دەردىدىن نىيازى ئاھۇ ئەفغان ئەيلەسە،
ئويغانۇر فۇرقەت بىلە بۇلبۇلغە چۇشكەي ئىزتىراپ.

× ×

ئوت سالىپ بىر لەئلىگۇل رۇخسارى ئوت،
ئۆرتەدى جانىمنى بۇ ھەر پارە ئوت.
ئاھىلەر ئۇرسام چېقىندەك ساچىلۇر،
شوئلەئى ھىجران ئېرۇر ھەرسارى ئوت.
زاھىدا، قورقۇتما دوزاختىن مېنى،
ئانچە بار ھىجرىڭدا مىڭ مىقدارى ئوت.
مەشئت ئاشىقلارغا ئوتروۇ كەلمەگىل،
بولماسۇن بۇ جامەئى دەستارى ئوت.
سەۋرى نازىمنى ئىشت ئەي دەردمەند،
ناز ئىلە جانىمنى سالماق كارى ئوت.
كۆكدە گەر كۆرسەڭ ئۇنى ئەنجۇم دېمە،
ئاھىم ئوتىدىن فەلەك رۇخسارى ئوت.
بۇلبۇلى ئاشۇفتە قاخشار ھىجرىدىن،
بىل، نىيازىڭ ئەجەپ غەمخارى ئوت.

× ×

نىگارا، تەگمەسۇن كۆز سۇنبۇلى زۇلغۇڭغە تۇمارا ئەت،
بېرۇر نازۇك قەدىڭغە چىرماشىپ ئول كاكۇلۇڭ زىننەت.
كۆرۈپ ئىشقىڭ كويىدا زار سەرگەردان نېدىن بولماي،
مېنى غەم دەشتىدە ئاۋارە قىلمىش ھىجر ئىلە فۇرقەت.
كۆڭۈل ھالىن دېمەكدىن كۆزلەرىم ھەردەم قىلۇر ئەفغان،
دېيەلمەن ئاشكارا ھەر نېچە قىلسا ماڭا كۆلپەت.
نېتەي بۇ ئىشىق ئوتىغە مەن گىرىفتارى ئەسىر ئولغان،
مېنى ئۆرتەگە بۇ ئىشقىڭ ئوتى ھەردەم قىلۇر شىددەت.
كۆرەر ئاشىقنى غەمكىن غەم بىلە، غەمخارەدۇر ئاشىق،
نېدىن غەمدۇر، ماڭا كۆڭلۈم ئالىپ بۇ ئىشىق ئىلە ئۇلپەت.
يارىپ كۆكسۈم جۇنۇندىن جان تالاشۇر چاغدا ئەي جانان،
تەرەھھۇم بىلە قىلغىل ئەي نىگارىم رەھىم ئىلە شەپقەت.
نىيازى، ئىستىمە بىداد ئول ئاي ئازارى مىڭ بولسا،
ئەگەر پەرۋانەدەك ئۆرتەپ سېنى كۆل قىلسا قىل ھىممەت.

× ×

كۆرگەچ ئول جانان مېنى ھۆكۈم ئەيلەدى: پەيمانە تۇت،
بولغالى ئىشقىمدا شەيدا سەن كەبى دىۋانە، تۇت.
دېدى: ئىشىق ئىچرە سېنى كۆردۈم ئەجەپ، دىۋانەسەن،
تولدۇرۇپ پەيمانەنى فەرياد قىل مەستانە، تۇت.
مەن دېدىم: جانۇ دىلىم بىرلە باشىڭدىن ئۆرگۈلەي،
جانىم ئالسۇنكىم بېرۇر نازۇك قەدىڭ پەيمانە تۇت.
قىلمە ئەي دىۋانە سەن بۇ ئىشىق سىرىن ئاشكار،
شەمئى ۋەسلىمنى كۆرۈپ بولغىل ماڭا پەرۋانە تۇت.

مەن تۇتاي ئەي نازەنىن پىنھان ساڭا دەردىم ئايان،
ئەرزۇ ئەھۋالىم دېدىم كۆڭلۈڭدە سەن جانانە تۇت.
دېدىڭ: مەن بىرلە سېنىڭ بولماقنى يەتتى ئەلۋىدائ،
ئانچە ئەغيار ئەيلەگىل كۆز ياشىدىن دۇردانە تۇت.
ئەي نىيازى تۇش ئەمەس، ۋەسلىن تىلەپ قىلغىل خىيال،
كىم خىيالى ۋەسلىدىن بولدى كۆڭۈل مەردانە تۇت.

× ×

يارىنىڭ كويىغە بارماغلىق مۇباھ①،
تەلمۇرۇپ ئالدىدا تۇرماغلىق مۇباھ.

گاھ نازۇ شۇھ بىرلە ھەر زامان،
يارغا ئوترۇ باقىشماغلىق مۇباھ.

يارىنىڭ ھىجرۇ فىراقى دەردىدىن،
تا سەھەرلەر ناله قىلماغلىق مۇباھ.

دايىما يادىدا ئول سۇلتان ھۆسىن،
ناله بىرله ئاھ ئۇرماغلىق مۇباھ.

ئىشىق ئارا بولسا سۇلايمان تەختىدىن،
ياستانىپ تۇپراقتا ياتماغلىق مۇباھ.

سەيد قىل جانا مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئال،
قاش ياسى بىرله ئاتماغلىق مۇباھ.

---

① مۇباھ ــ رۇخسەت قىلىنغان.

ئەي نىيازى، سەن كەبى ئاۋارەنى،
يار ئېتى سانغا قاتماغلىق مۇياھ.

× ×

داستاندىن پارچە

خورما ئەيدىكى: شاھ مەندۇرمەن،
ھەمەسىگە فانا مەندۇرمەن.

سورىسا ئەسلىم بەھشىت باغىدىن،
ھۇرمىتىم ئەنبىيايۇ زەماندىن.

مەندۇرمەن مېۋىلەر ئارا نايابى،
شاھلار ھەم مېنى يىگەي ئىلغاب.

بارمۇ ھەر كىمدە مەندەكى ھۇرمەت،
يىسە ئاغرىق كىشى تاپار سەھەت.

ئاخىر خورمانىڭ سۆزى ئۆتتى،
ھەمە مېۋە بۇ سۆزگە چىن پۈتتى.

بولدى خورما ھەمەسىگە سۇلتان،
ئۆزگەسى بولدى تۈتقۇچى فەرمان.

شاھلىق تەخت ئۈزرە ئولتۇردى،
سۆزىگە كىرمەگەننى ئۆلتۇردى.

شاھ خورما ئۈزۈمنى قىلدى ۋەزىر،
مەسلىھەت بىلە نەشىبتنى ئەمىر.

هۆكمى سۇلتان بىله بىهى ئىشىك ئاغا،
بولدى شافتالۇيۇ جۇمله‌گه دورغا.
ئالماغا ته‌گدى مه‌نسىبى قازى،
بولدى شول ۋه‌قتىدا ئانار مۇفتى.

ته‌گدى قاغۇنغا مه‌نسه‌بى مىراب،
ئه‌يله‌دى جۇمله ته‌شنانى سىراب.

قىلدى ئىش ئۇستىده چىلاننى باكاۋۇل،
قويدى ده‌رگاهىدا ياڭاقنى ياساۋۇل.

يه‌نه قىلدى ئۆرۈكنى قازناقچى،
ئۇجمه هه‌م بولدى شاهغه باقچى.

به‌ردى جىنه‌سته‌گه شاڭ بىگلىك،
ته‌گدى ئه‌ينالۇغا دئوان بىگلىك.

قىلدى بۇ يه‌رده ماجرانى تامام،
هه‌مه‌سى تابتى غه‌لبه‌دىن ئارام.

نىيازى بۇ هىكايه‌ت بى ناۋا قىلدى،
مېۋىله‌ر ۋه‌سفىنى ئادا قىلدى.

ته‌كرارلاش سوئالى

مولـلا نىيـازنىڭ هاياتى ۋه شېئىرلىرى هه‌قىده چۇشه‌نـچه‌ڭلارنى سۆزله‌پ بېرىڭلار.

XXII باب. موللا قۇربان

§1. شائىرنىڭ ھاياتى

شائىر موللا قۇربان ئۇزۇنىڭ خىلمۇ خىل ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ۋە بىرقەدەر پىشقان بەدىئىي شەكىلگە ئىگە شېئىرلىرى بىلەن XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شائىرنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەقىقىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا قىسقىچە تۇرۇپ ئۆتۈپ كەتكەن يىلنامىلەردىن شائىرنىڭ ياشىغان دەۋرى ھەقىقىدە بىرقەدەر ئومۇمىي چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز. شائىر قۇربان ئۇستازى مۇبارەكشا ئاخۇنلۇقنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان بىر مەرسىيەسىنى ھىجرىيە 1270 - يىلى (مىلادىيە 1854 - 1855) يىللىرى يازغان. بۇنى شائىر تۆۋەندىكى بەيىت ئارقىلىق ئىزاھلايدۇ:

بۇ مەينى نۇش ئېتەر چاغ ئاخۇنۇم يەتمىشكە يۈز قويغان،
سىنە تەئرىخ ھەم مىنگ ئىككى يۈز يەتمىش چىقار ئەمدى.

شائىر يەنە «ئىمامى جەئفەرى سادىق» ناملىق داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ داستانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى «تەئرىخ ئىنشا ھۇرۇفى ‹غەفرىز› دىن» دېگەن مىسرا ئارقىلىق ئىپادە قىلغان. «غەفرىز» سۆزى ئەبجەد ھېسابى بويىچە ھىجرىيە 1287 - يىلى (مىلادىيە 1870 - 1871 - يىللىرى) نى كۆرسىتىدۇ. دېمەك،

شائىرنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى 1854 - يىلىنىڭ ئالىدى - كەيىنىدىن باشلاپ، 1871 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىجاد ئەتكەنلىكىگە قاراپ، ئۇنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان شائىر ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. شائىر ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆزىگە «قۇربان» دەپ ئىسىم قويغانلىقىنى «شادىمانلىق بىلەن قىلىپ ئېھسان، ئاتاپ ئېرمىش ئاتىمنى ھەم قۇربان» دېگەن مىسرالار ئارقىلىق قەيت قىلغان ۋە شېئىرلىرىغا ئارىلاپ - ئارىلاپ ئۆز ئىسمىنى قىستۇرۇپ ئۆتۈپ كەتكەن.

شائىر موللا قۇربان ئۆز شېئىرلىرىنىڭ بىرقىسمىنى چىرا ناھىيىسىنىڭ «نۇرى» تاغلىق يېزىسىدىكى «ئىملىرىم» كەنتىدە يېزىپ چىققانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ شۇ كەنتتىن ئىكەنلىكىنى ئىزاھلىغان. شائىر يەنە ئىملار ۋە ئۇلارنىڭ چىرىيەدىكى مازىرىنى تەرىپلەپ:

تەمامى مىلك چىرا — ئىت، قۇشلار ئۇرمىز بۇ دەرگاھنىڭ،
چىرا ئادەملەرى بولسۇن ۋەيا بولسۇن گۇلەخمارى،

دېگەن مىسرالارنى يازغان. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ چىرىدا تۇغۇلغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. ئەمما شائىر ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى كېچىدىمىدە، بىر قىسمىنى خوتەن ناھىيىسى ياكى شەھىرىدە ئۆتكۈزگەن. بۇنى ئۇنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئېيتقان مۇنۇ مىسرالىرىدىن بىلىشكە بولىدۇ:

ئوقۇدۇم مەن باربىپ خوتەنلەردە،
كۆرمەگەن، بىلمەگەن ۋەتەنلەردە،
كەرىەگە ھەم يانىپ كېلىپ ئاندىن،
ئىلىمدىن زەررە لەززەت ئالغاندىن.

.....
گاهی کەریە، گاهی خوتەندە یۇرۇپ،
تۇتمادىم ئۆيمۇ بىر ۋەتەندە يۇرۇپ.

شائىر قۇربان ئاتا ـ ئانىسىدىن كىچىك قالغان بولۇپ، بالـ لىق دەۋرىدىن باشلاپ يېتىملىك ۋە غېرىبلىقتا كـۆن ئۆتكۈزـ گەن. ئۇ ئۆزىنىڭ بىچارىلىكتە ئۆتكەن غېرىبانە باللىق دەۋرىنى ئەسلەپ مۇنداق يازىدۇ:

ئالتە ياشقە كىرىپ ئىدى سالىم،
تالىسىم شۇم، قەبىھ ئىكەن ھالىم.
يەتتى ئول دەم قەزائى رەببانى،
بولدى ئول ۋەقتىدە ئاتام فانى.
مەن يەتىملىك بىلە ئىدىم ھەيران،
بەردى مەكتەب ئانام مېنى بۇ زەمان.
پات يەقىن ھەم ئانام ۋەفات ئولدى،
زەھىرى غەم جامى دىلغە پۇر تولدى.
ئاتا يوق، ئانا يوق، ئىنىيۇ ئاغا،
قالدىم ئاخىر غەرىب بولۇپ تەنھا.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانـدەك قىيىن شارائىت ئاستىدىمـۇ شائىر زور تىرىشچانلىق بىلەن ئوقۇپ، دىنىي تەربىيە ئالغاندىن سىرت، تۇركىي مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر نامايەنـ دىلەر بىلەن، جۇملىدىن ئۇيغۇر كـلاسسىك ئەدەبىيـاتى بىلەن پىششىق تونۇشـقان. ئەرەب، پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى پۇختا ئۆزلەشتۇرگەن. شائىر بىلىمگە تىسبەتەن قىزغىن ئىشتىياق باغـ لىغان، داۋاملىق ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ

ئاتا-ئانىسى ۋە باشقا يۇلەنچۇكى بولمىغاچقا، ئوقۇش خىراجىتى يېتىشمەسلىك ۋە ئائىلە ۋەزىپىلىرىنىڭ توسقۇن بولۇشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئائىلاج ئوقۇشتىن توختاپ، تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى بىلەن بولۇشقا مەجبۇر بولغان.

تەربىيەت قىلغالى مۇرەببىم يوق،
ئەرزى ھالىم سورارغە ھېچكىم يوق.
بەئزىدە زەييىقى مەئشەت بار،
خەرجى يېتىشمەگەندە مېھنەت بار.
گاھى مانېۋ بولۇپ ۋەزىنە ئەيال،
مۇنداغ ئىشلاردا بولغۇلۇقدۇر لال.
ئۇشبۇ ئىشلار سەبەب بولۇپ ماڭا ھەم،
قالدى تەھسىلمە يېتىپ بەرھەم.

دېگەن مىسرالىرىدا شائىر بۇ خىل سەرگۈزەشتىسىنى ئۆكۈنگەن ھالدا بايان قىلغان.

شائىر موللا قۇربانىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىي ھاياتىدا زادى قانچىلىك ئەسەرلەرنى يازغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن پەقەت بىر پارچىلا قول يازمىسى بار بولۇپ، ئۇنىڭغا شائىرنىڭ ھەرخىل تېمىلاردا يېزىلغان 1000 مىسرادىن ئارتۇقراق لىرىك شېئىرلىرى ۋە 2100 مىسرا ئەتراپىدىكى «ئىمامى جەئفەرى سادىق» نامىلىق داستانى كۆچۈرۈلگەن.

2§. موللا قۇربان شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

موللا قۇربان شېئىرلىرى ئاساسەن رېئالىستىك تېمىلاردا يېزىلغان بولۇپ، شائىر بۇ شېئىرلار ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى

ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ۋە بۇ رېئاللىققا بولغان كۆزقاراشلىرىنى روشەن ۋە تەسىرلىك بايان قىلىپ بەرگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا رېئال جەمئىيەت چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي زىددىيىتى، ئاساسلىق ئىللەتلىرى ئېچىپ تاشلانغان. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى جەھەتلەردىن كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1) قۇربان شېئىرلىرىدا خەلق ئاممىسىنىڭ چاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشى ھەققىي ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ قىسمەتلىرىگە چوڭقۇر ئېچىنىش ھېسسىياتى ئىزھار قىلىنغان.

شائىر قۇربان ئۆتمۈش جەمئىيەتتىكى مېھنەتكەش ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىلەن بىر قاتاردا جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشاپ، كەمبەغەللىك، دەردئەلەم، ئازاب - كۈلپەت ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆز ئائىلىسىنىڭ يوقسۇللۇقتىن ئاچ - يالىڭاچلىقتا ئۆتۈۋاتقان غۇربەتلىك تۇرمۇشى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك قايغۇ - ھەسرەتلىك مىسرالارنى قالدۇرۇپ كەتكەن:

شەھرى غۇربەتكە تۈشۈپ، بولمادى بىزگە كەڭلىك،
تۇگەگەچ ئاشلىقىمىز بولدى بەغايەت تەڭلىك.
نەفسىگە بەرگەلى ھېچنەرسە تاپالمايۋ قۇربان،
خارلىقىغە قالادۇر ماھى مۇبارەك رەمەزان.
بالالارغە بولادۇر كەرسەنەلىك بىرلە زۇلۇم،
ئۇرۇپ ئالماقىغە ھۆكمۈم يوق، ساتسپ ئالماقىغە پۇلۇم.
تام تېشىپ قىلسام ئوغۇرلۇق تېخى ھەم بولماغۇدەك،
بەگلەرنىم تۇتسە، تۇتۇپ جاننى، تىرىك قويماغۇدەك.

بۇ ئېمىدىگەن ئېغىر، ئېمىدىگەن ئېچىنىشلىق كۈنلەر-ھە! ئەينى دەۋردە بۇ خىل كۈلپەتلىك تۇرمۇش يۈز مىڭلىغان جاپاكەش

ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئورتاق سەرگۈزەشتىسى ئىدى. شائىر قۇربان كەك خەلق ئاممىسى بىلەن ئەلە شۇنداق تەقدىرداش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز ئىجادىيىتى جەريانىدا باشتىن - ئاخىر خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، خەلقنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشىنى ئەينەن سۈرەتلەپ بەرگەن. ئۆز شېئىرلىرىدا ئۇلارنىڭ ئالەمزارىنى ياكى راتقان، ئۇلارنىڭ يىغىسىنى يىغلاپ، ئۇلار ئۈچۈن ئاھۇ پەريات چەككەن.

ياخشىلارغە قەفەس بولۇپ ئالەم،
جەۋر ئىلە زۇلمىدىن ئىبرۇر ماتەم.
فۇقەراغەكى تار بولدى جەھان،
قارۇ يامغۇر كەبى ياغىپ ئالىبان.

دېگەن مىسرالار ئەينى دەۋردىكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ روشەن كارتىنىسى، ئىخچام خاتىرىسىدۇر.

2) قۇربان شېئىرلىرىدا مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ قەبىھلىكتە چېكىدىن ئاشقان مىللىي زۇلمى ئۇستىدىن غەزەب بىلەن شىكايەت قىلىنغان.

XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندىن كېيىن، مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى بارغانسېرى غالجىرلىشىپ، خەلقنى تېخىمۇ قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالغان، ئۇلار ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. قۇربان شېئىرلىرىدا بۇ خىل مىللىي زۇلۇم قاتتىق پاش قىلىنغان. شائىر چىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ماھىيىتىنى:

تاپقانىنى ئۆزىگە قويمايدۇر،
بۇ جەھاننىڭ پۇلىغە تويمايدۇر.
دېگەن مىسرالار بىلەن ئېچىپ تاشلىغان.

3) قۇربان شېئىرلىرىدا يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە باي-تۆرىلەرنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن سىنىپىي زۇلمى چوڭقۇر پاش قىلىنغان. مەسىلەن،

بەگلەردىم مەشغۇل ئولدى مەلسەبكە،
ئەرتە - ئاخشام تۇرۇشتى مەشرەبكە.
يۇرتىنىڭ يوق - بولۇشى بىلە ئىشى يوق،
راستى بىرلە سورارغە ھېچ كىشى يوق.
.....
دورغەلەر بۆرى، فۇقەرالار قوي،
بولدى بەد ئەسلىلەرگە ھەركۈنى توي.

دېگەن مىسرالاردا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ چىرىك - چاكىنىلىقى، ئەيش - ئىشرەتپەرەسلىكى، تەييارتاپلىقى، قابىلىيەتسىزلىكى؛ خەلقتە نىسبەتەن يىرىتقۇچ بۆرىلەردەك يالۇزلۇقى، رەھىمسىزلىكى پاش قىلىنغان.

ھەركىشى جەمئى قىلسە دۇنيانى،
ئەۋلىيا دەيدۇر ئەمدى ئەل ئانى.
پۇللۇغ ئادەم بۇ كۈندە ئادەمدۇر،
پۇلسىز ئادەمگە كۈندە ماتەمدۇر.

دېگەن مىسرالار ۋە:
جەھان لەززاتىنى قانىمى يوق تامىئىغە بار ئەتتى،
زەمانە بايلارى بىچارە مىسكىنلەردىن ئار ئەتتى.

دېگەن مىسرالاردا بولسا، شائىر فېئودال باي - تۆرىلەرگە

بولغان قاتتىق نارازىلىقىنى ۋە ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلىگەن.

4) قۇربان شېئىرلىرىدا ئەينى دەۋردىكى بىر قىسىم رو-
ھانىي تەبەقىلەرنىڭ ئالدامچىلىق، ساختىپەزلىك، مەككارلىق، ھە-
سەتخورلۇقتەك ناچار ئادەتلىرى پاش قىلىنغان.

قۇرسە ھەركىم ئەگەر رىيا دامى،
قويسە ھەزرەت ئۆزىگە ئول نامى.
ئاتسە قۇش باشى ئىگەرنى توقۇپ،
يۈرسە ئاغزىدا بىر نېمەرسە ئوقۇپ.
بولسۇش ئاۋاز زاھىرى ئوبدان،
ئەرەبىي بىلسە ياكى پارسىي زەبان.
ئۆمۈر ئىچىدە ھەرام ئېسە يېيىشى،
شەرئىددىن بىرۇن ئولسە بارچە ئىشى.
.....
ئانى قۇتبى زەمانە دەيدۇرلار،
شەرئى ئەمرىنى ئىزدىمەيدۇرلار.

دېگەن مىسرالاردا دىنىي تونىغا ئورۇنۇۋالغان ئالدامچىلار-
نىڭ مەككار، ھارامخورلۇقى، خەلقنى ساختا قىلىپ يىلىكىنى
شورايدىغان رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى ئېچىپ تاشلانغان. شائىر
يەنە:

بارچە ئاخۇنلارنىڭ ھۆكۈمەتنى،
ئەرەشىپ ئايتادۇر شەرىئەتنى،
مەسئىلە ھەق دېيىلسە ۋەھم ئېتەدۇر،
ئۇمەرادىن ئاڭا غەزەب يېتەدۇر.

هەق تەتالا غەزەب قىلۇرمىكى دەپ،
يوقتۇر ئەندىشە - ۋەھىمى ۋىشۋەنى يەپ.

دېگەن مىسرالاردا بىر قىسىم موللىلارنىڭ دىنىدىن پايدىلىنىپ جان بېقىش كويىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى، ئەمەلدارلارنىڭ ئالدىدا راست گەپ قىلىشقا پېتىنالمايدىغانلىقىنى، شەرىئەتنى زوراۋانلارنىڭ پايدىسىغا شەرھىلەپ، قورساق بېقىۋاتقانلىقىنى پاش قىلغان.

5) قۇربان ھېيىتلىرىدا خەلق ئىچىدە يامراپ كېتىۋاتقان يامان ئادەت، ناچار ئىللەتلەرمۇ ئايايا قويۇلماستىن ئىچىپ تاشلانغان. مەسىلەن،

يوق ئۇچۇن خەلق ئىچىدە شەرمۇ ھەيا،
مۇنداغ ئىشلار بولۇپدۇر ئەلگە رەۋا.
قالمادى ئەلدە راستلىق پىشە،
قىلغۇچى بولدىلار بەد ئەندىشە.
كىمكى يالغانچىدۇر ئانىڭ سۆزى سۆز،
ياخشىلارنى تانۇرغە يوقدۇر كۆز.

دېگەن مىسرالاردا شائىر كىشىلەر ئارىسىدىكى ھاياسىزلىق، يالغانچىلىق ئىللەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان. شائىر يەنە كۆپلىگەن مىسرالىرىدا، ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئۆز ئىشلىرىغا ھېسىلە ئارىلاشتۇرۇپ، خېرىدارلارنى ئالداشلىرىنى، كىشىلەرنىڭ بىر يەرگە يىغىلىسىلا پېتىنەخورلۇق ۋەغەيۋەتخورلۇق قىلىشلىرىنى، ئۇلارنىڭ نادانلىق ۋە قاشاقلىقى سەۋەبىدىن ۋاپاسىزلىق، زۇغۇيلۇق، چېقىمچىلىق قىلىشلىرىنى كەڭ تۇردە پاش قىلغان.

شائىر يەنە:

بولدى ئەلنىڭ ئىشى ھەرامخورلۇق،
قىلىشىپ بىر - بىرىگە تۆزكورلۇق.
... ...
خەلق ئارا ھەم مېھرۇ شەپقەت يوق،
ئىنسۇ ئۇلغەت بىلە مۇھەببەت يوق.

دېگەن مىسرالىرى ئارقىلىق، كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئا-
را رەھىمسىزلىك، تۆزكورلۇق ئىللەتلىرىنى پاش قىلىپ، ئەينى
دەۋردىكى رەزىل جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ
نەقەدەر بۇزۇلۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ئېچىنىش بىلەن
بايان قىلغان.

شائىر قۇربان يۈقرىقىدەك رېئال تېمىلاردىن باشقا، تا-
رىخىي تېمىلاردىمۇ ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ «ئىمامى جەئفەرى
سادىق» ناملىق داستانى شۇ جۈملىدىندۇر. شائىر بۇ داستاندا
ئىمامىلارنىڭ خوتەن ۋە ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ئېلىپ بارغان پا-
ئالىيەتلىرى ۋە بۇ جايلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىغا دائىر بىر قا-
تار رىۋايەتلەرنى نەزمىي شەكىلدە بايان قىلىپ بەرگەن.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، شائىر قۇربان زامانىسىنىڭ رې-
ئال زىددىيەتلىرىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن، ئۆز
دەۋرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئومۇمىيلىقىنى تېپىكلەشتۈرۈش ئارقىلىق
يۈكسەك دەرىجىدە ئىخچام سۈرەتلەپ بەرگەن. ئۇنىڭ شېئىر-
لىرى ئارقىلىق بىز شىنجاڭدا 1860- يىللاردىكى مەنچىڭ
ئىستىبدادلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىغا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك
دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاشتىن بۇرۇنقى زۇلمەتلىك رېئاللىق-
نى يەنىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن روشەن ھالدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرـ
لىك ۋە مىللىي روھ ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. گەرچە قۇربان شېئىرـ
لىرىدا ئەينى دەۋر ئىللەتلىرىدىن يۇقتۇرۇۋالغان خۇراپاتلىق،
مۇتەئەسسىپلىك خاھىشلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپـ
قان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل چەكلىمىلىكلەر ئۇنىڭ بىر پۈتۈن
ئەسەرلىرىنىڭ مەنبۇى قىممىتىگە تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ.

3§. موللا قۇربان شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

موللا قۇربان شېئىرلىرى ئۇسلۇبى ساددا، ۋەزنى راۋان،
تىلى يېنىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭ ئەسەرلـ
رىنى ئوقۇغىنىمىزدا، بۇ ئەسەرلەرنىڭ تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتـ
تىن ئاددىي خەلق بىلەن نەقەدەر يېقىن ئىكەنلىكىنى، ئاپتورنىڭ
بىرقەدەر مۇرەككەپ ۋەقەلىكلەر ۋە پىكىرلەرنى ئاۋام خەلقـقە
چۈشىنىشلىك تىل بىلەن قىسقا مىسرالار ئىچىگە نەقەدەر ماھىرـ
لىق بىلەن سىغدۇرۇپ ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىنى ئاسانلا ھېس
قىلالايمىز.

قۇربان شېئىرلىرىدا يەنە ھەرخىل بەدىئىي ئىپادىلەش
ۋاستىلىرى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىلىپ، ۋەقەلىك تەرەققىياتى
ۋە شېئىرىي ھېسسىيات روشەن، جانلىق، چۈشىنىشلىك، مەنتىقىي
جەھەتتىن بىر-بىرىگە ماس ھالدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ ئار-
قىلىق شېئىرلارنىڭ جەلىپ قىلىش كۈچى ئاشۇرۇلغان، سەنئەت
تۈسى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن،

مۇزەدوزمۇ ئۆتۈكنى چەملەيدۇر،
يىپتا تىكمەي شىلىمدا يەملەيدۇر.
ئىككى كىيىسە تىكمىشەرى سۆكۈلۈپ،
كېتەدۇر ھەم ئۇرۇنجىسى تۆكۈلۈپ.

ئاشلاماي جۇببەسىنى پوستىندۇز،
ئىشىپ ئەيلەمەي، تىكىپدۇر ئۆز.
بىر شەمال تەگدى ئول تارىقلايدۇر،
ئەل كەبەلمەي ئۆيىدە ساقلايدۇر.

دېگەن مىسرالاردا شائىر ئاددىي بايان بىلەن ئۆتكۈر يۇمۇرلۇق ئۇسۇلنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، شېئىرنى بىرخىل ساتىرىك تۇسكە ئىگە قىلغان.

قۇربان شېئىرلىرىدىكى يەنە بىر مۇھىم بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەت شېئىرىي بايانىنىڭ ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن ئىشلىتىلگەنلىكىدە. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا ئوبىيېكتىپ ئىش - ھەرىكەتنى بايان قىلىش ئارقىلىق سۇبىيېكتىپ ھېسسىياتنى ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەپ، ئوقۇغۇچىدا مول تەسىرات قالدۇرىدۇ. شائىر ئۆز ئۇستازىنىڭ ۋاپاتىغا ئوقۇغان مەرسىيىسىدىكى مۇنۇ مىسرالاردىن بۇ ئالاھىدىلىكنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

كۆز ئىچىرە قان ساچىپ دائىم قەزانغە ئىزدەبان چارە،
جۇدالىق ۋەھىمدىن ھەرتۈن يۈرەكنى ئەيلەدۇك پارە،
قەزادىن تاپمادۇق مەخلەس تىلەپ ھەرنەچچە يالبارە،
رىزا بەردۇك، قەزا تەقدىرى بىزگە بولماق ئەۋۋارە،
زىمىستان بولدى ئىلىم ئەھلىگە ھەرگىز يوق بەھار ئەمدى.

شائىر «ئىمامى جەئفەرى سادىق» ناملىق داستانىدا ۋەقەلىكلەرنى ئارقىمۇئارقا بايان قىلىش بىلەن پارالىل بايان قىلىش ئۇسۇلىنى كىرىشتۈرۈپ قوللىنىپ، ھەم داستانىنىڭ سيۇژىتىنى جىددىي تۇسكە ئىگە قىلغان، ھەم ۋەقەلىك تەپسىلاتىنىڭ روشەنلىكىنى، تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرغان.

شائىر قۇربانىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى ھەزەللىرىنگە يازغان مۇخەممەسلىرى مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن ياكى بەدىئىي سەنئەت جەھەتتىن بولسۇن، نەۋائى غەزىلى بىلەن ياخشى ماسلاشقان. شائىر قۇربان ئۆزى قوشقان مىسرالار ئارقىلىق نەۋائى غەزەللىرىنىڭ مەزمۇنىنى شەرھىلىگەن ۋە كونكرېتلاشتۇرغان. ئۆزى قوشقان مىسرالارنىڭ ئىدىيىسىۋى مەزمۇن، بەدىئىي شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئەسلى غەزەل بىلەن بىردەكلىكىنى ساقلاشقا قاتتىق ئەھمىيەت بەرگەن. نەتىجىدە بۇ مۇخەممەسلەر مەزمۇن جەھەتتىن گارمونىك باغلىنىشقا، قۇرۇلما جەھەتتىن مۇستەھكەم ئۇيۇللۇقتا ئىگە قىلىنغان.

قىسقىسى، موللا قۇربان شېئىرلىرىدىن بىز ئۇنىڭ بەدىئىي ئىستېداد جەھەتتە خېلى پىشقان شائىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىراسلىرى مەيلى ئىجتىمائىي جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئىلمىي جەھەتتىن بولسۇن ۋە ياكى بەدىئىي سەنئەت جەھەتتىن بولسۇن، ئەدەبىياتىمىزدا مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە بولغان مەنىۋى بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىر قۇربانىنىڭ ھايات پائالىيىتى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. قۇربان ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟
3. قۇربان ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى قايسىلار؟

XXIII باب. ئاشۇراخۇن غېربىي

ئاشۇراخۇن غېربىي خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز.

ئاشۇراخۇن غېربىي XII ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا «ئەمىر ئالىي» ناملىق بىر داستان يازغان. ئەسەردە يالغۇببەگنىڭ تۆگىگانلارغا قارشى باسمىچىلىق يۈرۈشلىرى تەسۋىرلەنگەن. بۇ ۋاقىت بولسا ئەكسىيەتچى يالغۇببەگنىڭ بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭىغا قارشى خەلق قوزغالغان ۋاقىت ئىدى. زالىم يالغۇببەگنىڭ ئۇرۇمچىدىكى تۆگىگانلار سۇلتانلىقىغا قارشى يۈرۈشلىرى شىنجاڭ تەۋەسىدە بۆلۈنمە ھاكىمىيەت ئورنىتىش تەدبىرلىرىدىن بىرى ئىدى.

شائىر ئاشۇراخۇن غېربىي ئۆز ئەسىرىدە مىلادى 1864—1867- يىللاردا كۆتۈرۈلگەن مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەر ھارپىسىدىكى خەلق تۇرمۇشىنى ناھايىتى ئىنىق ۋە ئوبرازلاشتۇرۇپ، مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

قىلۇر ئەردى جەبرى مەسلى ئەناغا،
يۈرۈپ بولماس ئىردىمۇنىڭ زوزمىغا.
ئالۇر ئەردى ئالباڭ قويۇپ نەچچە ئات،
كى بەرسە تۆگىمەس ئالۇر ئەردى پات.
كى خام پاختا، ئايلىق چاپانلىق پۇلى،
كى ئۆشرى كەنتىن ئالۇر بىر يولى ...

كى يىغلار ئىدى كېچە - كۈندۈز ئېرىخ.
مۇسۇلمانلارنىڭ رەڭگى بولدى سېرىخ،
كى جەبرى - جاپا ئەتكەنكى چاغدا،
مۇسۇلمانلار قويرۇلدى ئۆز ياغدا.

بىلال نازىم، موللا شاكىر، سېيىت مۇھەممەتلەرگە ئوخشاش ئاشۇراخۇن غېرىبىمۇ قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبىنى مىللىي زۇلۇمنىڭ، ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق بولۇشدا، ئالۋان - ياساقـ نىڭ ئېغىرلىشىشدا دەپ توغرا چۈشەندى، شۇڭلاشقا شائىر ئاـ شۇراخۇن غېرىبنى كەمبەغەللەرنىڭ تۇرمۇشىنى كەڭ كۆلەمدە تەسۋىرلەپ كۆرسەتمەكچى بولسىمۇ، لېكىن بەزى قىستۇرۇلغان ھېسرالار ئارقىلىق ناھايىتى ئىشەنچلىك قىلىپ تەسۋىرلىگەن:

كى يەيدۇر چىلاپ سۇغا نان تاپقانى،
قاراپ ئولتۇرۇر نانى يوق قالغانى.

ئاشۇراخۇن غېرىبىمۇ باشقا ئىلغار شائىرلارغا ئوخشاش، ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازاد بولۇشىنى كېچە - كۈندۈز ئۈمىد قىلغان. شۇڭلاشقا ئۇ قوزغىلاڭلاردا ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ۋەتىنىدىن يۈز ئۆرىگەن خائىنلارنى قەتئىي قارىلىدى. ئۇنىڭ ساتقۇنلارنى قاـ رىلاپ يازغان شېئىرلىرى خەلق ئارىسىدا تەمسىلگە ئايلىنىپ قالغان:

قارا يۈڭنى ھەر نەچچە يۇۋغان بىلەن،
ئاقارغايمۇ سۇ ئىچرە تۇرغان بىلەن.

دېمەك، ئاشۇراخۇن غېرىبنىڭ «ئەمىر ئالىي» نامىلىق بۇ

داستانی XIX ئەسىردىكى تۇرلۈك ۋەقەلەرنى، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، دەۋر چەكلىمىسى ۋە تارىخىي چەكلىمە تۈپەيلىدىن، شائىر ئاشۇراخۇن غېرىبى ئۇچىغا چىققان سۇيىقەستچى ياقۇپبەگنىڭ ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلاشتەك تۈپ ماھىيىتىنى تېخى چۈشىنىپ يەتمىگەچكە، ئۆز داستانىدا خەلقنىڭ مىللىي ئازادلىق يولىدا ئېلىپ بارغان ھەققانىي كۈرەشلىرىنى ياقۇپبەگنىڭ شۇم نىيىتىدىن پەرقلەندۈرۈپ قاراش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەن. شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋر شارائىتىدا مۇنداق قىلىش مۇمكىنچىلىكى يوق ئىدى، ئەلۋەتتە.

تەكرارلاش سوئالى

ئاشۇراخۇن غېرىبنىڭ «ئەمىر ئالىي» ناملىق داستانىنى قاچان يازغان؟ ئۇنىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

XXIV باب. موللا شاكىر

§1. شائىرنىڭ ھاياتى

موللا شاكىر ئۆز ئىجادىيەت ئەھمىيىتى جەريانىدا ئەدەبىياتىمىزنىڭ رېئالىزمىدىن ئىبارەت ئاساسىي ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، «زەپەرنامە»دىن ئىبارەت مەشھۇر تارىخىي لىرۇ-ئېپىك داستانى ئارقىلىق XIX ئەسىر ئىجتىمائىي رېئاللىقىدىكى زىددىيەتلەرنى بىرقەدەر تولۇق، توغرا، چوڭقۇرلۇق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، نىزارى، غېرىبى، سەبۇرى، بىلالى قاتارلىقلار ئاساس سالغان رېئاللىزم ئەنئەنىسىنى تولۇقلىغان، بېيىتقان ھەمدە يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەن تالانتلىق شائىردۇر. بىراق ئۇنىڭ ھاياتى پائالىيىتى ھەققىدە «زەپەرنامە»نىڭ ئاخىرىدا يېزىپ قالدۇرۇلغان تۆۋەندىكى قىستۇرۇلمىدىن باشقا ھېچقانداق مەلۇمات ساقلانمىغان.

بەش ئاي نەزمىگە ۋاقىتنى ئەيلەپ مادام،
كىتابنى زەپەرنامىگە سۇبھى شام.
كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئىندى سەكسەن ئۈچ،
سۇۋۇت مەۋزەئى بولدى شەھرى ئۈچ.
جامادىيەل ئەۋەلدىن بولدى تامام،
يىلى قوي يەكشەنبە ئۇشبۇ كالام.
قىلىپ موللا شاكىر بۇ سۆزلەرنى نەزىم،
ئوقۇتۇپ ئىشتىسە نەچە ئەھلى بەزىم.

.....

يېتىپ ئاتمش بىرگە ئەمدى قارىپ،
بۇ ئۇچتۇرپاندا مۇساپىر غېرىب.

مانا بۇ مىسرالاردىكى داستاننىڭ ھىجرىيە 1283 - يىلى (مىلادى 1866 - يىلى) جامادىيەل ئەۋەل (دېھقانلار كالېندارى بويىچە 5 - ئاي) نىڭ 1 - كۈنى يەكشەنبە تاماملانغانلىقى، بۇ چاغدا شائىرنىڭ يېشىنىڭ 61 ئىكەنلىكى، شائىر بۇ داستاننى بەش ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئۇچتۇرپاندا يېزىپ پۈتتۈرگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلاردىن ئۇنىڭ ھىجرىيە 1222 - يىلى (مىلادى 1807 - 1808 - يىللىرى) تۇغۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

شائىرنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى، ئاتا - بوۋىلىرى ھەققىدە «زەپەرنامە» نىڭ يەركەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭىشى ئەزاسى ئابلىز دامۇللامنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقان پارسچە نۇسخىسىدا، ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئايكۆل رايونىدا، موللا تاھىركارۇك لەقەملىك ئوقۇمۇشلۇق بىر كىشىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغانلىقى، بوۋىسى شاربان مۇنشى (كاتىپ) نىڭ كۆسەندە (كۆچادا) ئىشلەپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغانلىقى، چوڭ دادىسى مىرزا مۇزەپپەرنىڭ كەشمىرگە مىراخور (ئات باققۇچى) بولغانلىقى، ئەبۇ سەئىد خانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئافغانىستانىنىڭ قەندىھار شەھىرىگە بېرىپ، بىر مەزگىل تۇرغانلىقى، كېيىن ئۇ يەردىن كۆچاغا قايتىپ كېلىپ، كۆچادا ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بىز بۇ خاتىرىلەردىن شائىر ئائىلىسىنىڭ خېلى ھاللىق، ئوقۇمۇشلۇق، ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئەمەلدار ئائىلىسى ئىكەنلىكى، شۇنداقلا شائىرنىڭ باشلانغۇچ ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك مەلۇماتنى

ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى دىنىي مەكتەپ، مەدرىسلەردە ئوقۇپ ئالغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

«زەپەرنامە» دىكى مەزمۇنلاردىن قارىغاندا، شائىر ئەرەبچە پارس تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەپلا قالماستىن، شۇنداقلا خەنزۇچە تىل - يېزىقنىمۇ پىششىق بىلگەن؛ تارىخ، جۇغراپىيە، ئەدەبىيات، ئىلمىي ساياھەت قاتارلىق پەنلەرنىمۇ ياخشى ئىگىلەپ، زامانىسىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن تالانت ئىگىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ھىجرىيە 1243 - يىلى (مىلادى 1826 - يىلى) دىن تارتىپ باشلانغان. «40 يىل سۇ-خەنزۇازچىلىق (سۆز سەنئىتى)» بىلەن مەشغۇل بولۇپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئەمما بىزگە مەلۇم بولغىنى مىلادى 1955 - يىلى ئىيۇندا قۇمۇللۇق شاكىر ئىمامىنىڭ قولىدىن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنغان «زەپەرنامە» («غالىبىيەت قىسسىسى») نىڭ ئۇيغۇرچە قول يازما نۇسخىسىدىن ئىبارەت. باشقا ئەسەرلىرى تېخى تېپىلغىنى يوق.

شائىرنىڭ قىزغىن ئىجادىيەت بىلەن مەشغۇل بولغان يىللىرى مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ خەلق ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلمى ئىنتايىن كۈچەيگەن بولغاچقا، ئارقا - ئارقىدىن چۈشۈۋاتقان ئېغىر باج - سېلىق، ئالۋان - ياساق باشقا خەلق ئاممىسى قاتارىدا شائىرنىڭ ھاللىق ئائىلىسىنى يىمىرىپ، خانۋەيران قىلىپ تاشلىغان. ئۇ «زەپەرنامە» دە:

ئۆزۈم ھەم قېرى، ئاجىزۇ، بى قۇۋۋەت،
مىزاجىم زەئىپ ئەردى تەبئىم مەلۇل،

قىلىپ قىرىق يىل مەن سۈخەنۋازچىلىك،
قىلىپ ئەمرى مەرۇپ جاھانكەشتىلىك.

دەپ يازغىنىدەك، ئىغىر غۇربەتچىلىك، پەقىرچىلىك ھالەتتىكە گىرىپتار بولغان شائىر جاھانكەشتىلىك يولىغا قەدەم قويۇپ، بىر مەزگىل پۈتۈن شىنجاڭنى ئايلىنىپ چىققان. جايلاردىكى ئىغىر ئالۋان ۋە زۇلۇمغا چىدىمىغان بىچارە دېھقانلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە ۋە ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان يەرلىك ئەمەلدارلارغا قارشى قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئارقىسۇئارقا ئۇزۇلمەي داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، زۇلۇم ۋە ئىكسپىلاتاتسىيىنىڭ دەرىدىنى ئۆزىمۇ يېتەرلىك تارتقان ھەمدە خەلق ئاممىسىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىگە چوڭقۇر ئىچىنىغان ۋەتەنپەرۋەر شائىر مولا شاكىر ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، مىلادى 1864 - يىلى كۈچادا پارتىلىغان راشىدىن غوجا باشچىلىقىدىكى دېھقانلار ئىنقىلابىغا بىۋاسىتە قاتناشقان. قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، باشقىلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «زەپەرنامە» نى يېزىشقا تۇتۇش قىلىپ، بەش ئايدا يېزىپ پۈتتۈرگەن. بۇ چاغدا شائىرنىڭ ئۆزىمۇ خۇددى «زەپەرنامە»دە ئىپادىلەنگىنىدەك، «قېرىپ، كېسەلدىن خاردىج بولالمايدىغان، زەئىپلىشىپ ئىقتىدارى ئاجىزلاپ، بىرەر نەرسىنى قوبۇل قىلالمايدىغان قۇلەقى گاراڭ، تىلى تۇتۇق» بىر ھالەتكە كېلىپ قالغان.

ھىجرىيە 1284 - يىلى ماھى مۇھەررەمدە (1867 - يىلى 5 - ئايدا) راشىدىن غوجا ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ مېۋىسىنى تارتىۋېلىشقا مۇيەسسەر بولغان ياقۇپبەگ قوزغىلاڭچىلاردىن ئون مىڭدەك ئادەمنى قىرىپ ئاشلىغاندىن باشقا، ئاساسلىق رەھبەرلىرىنى مەخپىي ئۇجۇقتۇردى. بۇ ھالدىن خەۋەر تاپقان موللا شاكىر ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتەلمەي،

«زەپەرنامە» نى يازغان جاي ــ ئۇچتۇرپاننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاقتوقاي يېزىسىغا جايلاشقان مەشھۇر سەيلىگاھ سوۋۇتقۇدا تۇرۇپ قالدى. ئۇ سوۋۇتقۇدا تۇرۇش جەريانىدا، بىر تەرەپتىن، بالا ئوقۇتۇپ، شاگىرت تەربىيىلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇستا خەتتات بولغانلىقى ئۈچۈن كىتاب كۆچۈرۈپ تىرىكچىلىك قىلدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، «غېرىبىي» تەخەللۇسلۇق بىر ئەدىبنىڭ كىتابىنى كۆچۈرۈپ، شاگىرتى ھوشۇر ئاخۇنغا يادىكار قىلغان. ئۇ ھىجرىيە 1287 - يىلى (مىلادى 1870-1871 - يىللىرى) ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ قەبرىگاھى ھازىرمۇ سوۋۇتقۇ مازارىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

2§. «زەپەرنامە» ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

«زەپەرنامە» XIX ئەسىر ئىجتىمائىي ھاياتىدا بولۇپ ئۆتكەن چوڭ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆزىگە تېما قىلغان ھالدا خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن چوڭ ھەجىملىك لىرۇ - ئېپىك داستاندۇر. بۇ داستان 230 بەت، 4380 مىسرا بەيىتتىن قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ مەسنەۋى ئۇسلۇبىدا يېزىلغان.

بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، شائىر «زەپەرنامە» («غالىبنامە» دەپمۇ قىسسىسى») نى شۇ دەۋردىكى مۇستەبىت كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قورقۇپ، دەسلەپتە پارس تىلىدا يازغان. ئۇچ يىل جاپالىق مېھنەت سىڭدۈرۈپ، پارس تىلىدىكى نۇسخىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىغا تۈتۈش قىلىپ، ئۇنى بەش ئايدا تامام قىلغان. ھازىر يەركەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ ئەزاسى ئابلىز دامۇللامنىڭ قولىدا بۇ ئەسەرنىڭ پارسچە نۇسخىسىنىڭ ساقلىنىشى ھەمدە

ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ ۋەقە يۈز بېرىپ ئۇچ يىلدىن كېيىن بارلىققا كېلىشى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

شائىر داستاندا كۇچا خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئازادلىق كۈرىشىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مالىيىسى بولغان يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلق ئاممىسى ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. سايىت ھېكمەتگە ئوخشاش خەلق دۇشمەنلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى ئارقىلىق مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يەرلىك ساتقۇنلاردىن پايدىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنى قاتتىق ئېزىپ، خانۇۋەيران قىلغانلىقى ھەققىي پاكىتلار بىلەن ئېچىپ تاشلانغان.

داستاندا مۇنداق تارىخىي ربئاللىق ھېكايە قىلىنغان:

1851 - يىلىدىن 1864 - يىلىغىچە داۋام قىلغان «تەيپىڭ-تيەنگو ئىنقىلابى» يالغۇز مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتىپلا قالماستىن، شۇنداقلا خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ئومۇميۈزلۈك نامايان قىلدى. «تەيپىڭ- تيەنگو ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرىدىن ھەربىكەتكە كەلگەن شەنشى، گەنسۇدىكى تۇڭگانلار 1861 — 1862 - يىللىرى مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى چوڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن دەھشەتلىك باستۇرۇلغانلىقتىن، مەغلۇپ بولغان تۇڭگانلار شىنجاڭغا ئارقا - ئارقىدىن قېچىپ چىقىشقا باشلىدى. تۇڭگانلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىش قەستىدە بولغان مانجۇ خانىي تۇڭجى (موزۇڭ) تۇڭگانلارنى ئۇچرىغانلا يەردە ئۆلتۈرۈش ھەققىدە مەخپىي بۇيرۇق قىلدى. بۇيرۇقتىن ۋاقىپلانغان تۇڭگانلارنىڭ مانجۇلار ئىچىدىكى ئۇرۇم-چىدە تۇرۇشلۇق ئەمەلدارى مادالۇيە مەخپىي خەت ئارقىلىق

ئۇنى بارلىق تۆڭگانلارغا يەتكۈزدى. تۆڭمىنىڭ قارا نىيىتىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن كۆچادىكى ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۆڭگانلار ھىجرىيە 1281 - يىلى (مىلادى 1863 — 1864 - يىللىرى) مۇھەررەم ئېيىنىڭ 1 - كۈنى (شەنبە كەچىسى) ماشۇر ئاخۇن مالۇڭ شەھىسىدىن خەلپە باشچىلىقىدا كۆچانىڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ، مەنسەپدارلارنىئۆلتۈرۈپ، چىڭسۇلالىسىھاكىمىيىتى ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈردى. زۇلۇم تۈپەيلىدىن جېنىدىن جاق تويغان ئۇيغۇر قېرىنداشلارمۇ بۇ ئىسيانغا ئاۋاز قوشۇپ سەپكە قېتىلدى. يەكدىللىق بىلەن ئۇرۇشۇپ، تاڭ ئاتقۇچە كۆچانى مانجۇ چېرىكلىرىدىن ئازاد قىلدى. مەۋلانە ئەرشىدىنىڭ نەۋرىسى راشىدىن خوجىنى بارلىق ئۇيغۇرۇە تۆڭگانلار مۆتىۋەر بىلىپ، ئىخلاس قىلغاچقا، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇنى خانلىققا كۆتۈردى. راشىدىن خوجا ئالدى بىلەن كۆچا ۋاڭى ئەھمەد، مۇھەممەد قۇربان قاتارلىق جىنايى قىلمىشى چېكىدىن ئاشقان سەككىز نەپەر يەرلىك فېئودال مۇشتۇمزورلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى خەلقىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ئەتىسى خېتىپ خوجىنى (بۇرھانىدىن خوجىنى)لەشكەر بېشى، بايلىقئوسمان ئاخۇنىنى قازى قىلىپ 190 ئەسكەر، سەككىز دانە زەمبىرەك بىلەن غەربىكە، ئىسھاق خوجىنى 130 ئەسكەر، 12 دانە زەمبىرەك بىلەن شەرقىگە يولغا سالدى. خېتىپ خوجا قىزىل، باي، سايرامنى ئالدى. روزى تۆرە باشچىلىقىدا 50 ئەسكەرنى مۇز داۋانغا ماڭدۇردى. باي، سايرام، قىزىل، ياقا ئېرىق قاتارلىق جايلاردىن 7000 ئادەمنى چوماق، كالىتەك بىلەن قورالالاندۇرۇپ، جامغا ئاتلاندۇردى. قارايۇلغۇنغا كەلگەندە قاتتىق يامغۇر يېغىپ كېتىپ، قامىلىپ قالدى. ئۇلارنىڭ قارايۇلغۇنغا كەلگەنلىكىدىن ئالدىن خەۋەر تاپقان ئاقسۇ ھاكىمى سايىت ھېكىمبەگ ئەتراپنى قورشاپ، زەمبىرەك ئېتىپ، تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. 2900

ئادەم زەمبىرەك ئوقىدا ۋە چۆلدە ئۇسسۇز قېلىپ ھالاك بولدى.
مۇز داۋاندىن چۈشكەن روزى تۆرە باشلىق 50 كىشى بۇ مەغلۇبىيەتتىن خەۋەرسىز بولغاچقا، جامغا كەلگەندە چىمك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، قەتلى قىلىندى. راشىدىن خوجا ئىككىنچى قېتىم ئاكىسى جامالىدىن خوجىنى 800 ئەسكەر ۋە بىرقانچە ئون توپ - زەمبىرەك بىلەن ئاقسۇغا يولغا سالدى. بۇ كىشى ئىغىر - بېسىق، تەدبىرلىك، شىجائەتلىك بولغاچقا، ئالدى بىلەن قوشۇن توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ جاي - جايلاردىن باتۇر، غەيرەتلىك ئادەملەرنى تاللاپ، ئۆز قوشۇنىنى 2000 غا يەتكۈزدى. ئاندىن تەرەپ - تەرەپكە قاراۋۇللارنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن تاشقىرى، ئالدىن رازۋىت ئەترىتى ئەۋەتىپ ئەھۋالنى چارلاتقۇزدى. ئاراشۇ دېگەن جايدا20 كۈن ئەسكەرلەرگە ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئۆگەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ مۇز داۋان يولى ئارقىلىق جامغا چۈشۈپ، بۇ جايدىكى چىمك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. ئۇرۇشتا يېڭىلگەن سايىت ھېكىمبەگ قەشقەرغە — ئاكىسى قۇتلۇق بەگنىڭ يېنىغا قاچتى. تۆمۈرخەزىنە- چى بەگ خوتەنگە قاچتى. چىمك سۇلالىسى قوشۇنلىرى بولسا ئاقسۇ شەھىرىگە قاچتى. تۆت ئەتراپ خەلق قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپى- دىن پۈتۈنلەي قورشىۋېلىنىغانلىقتىن، ئاقسۇ شەھىرىگە قامىلىپ قالغان مانجۇ چېرىكلىرى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىشقا ئامال تاپالماي، پۈتۈن دورىلارنى يىغىپ پارتىلىتىپ ئۆزىنى - ئۆزى ئۆلتۈردى. جامالىدىن خوجا ئاقسۇنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئالغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ بەردى. ئاندىن ئىلىدىن 7000 چېرىك ئاقسۇغا ياردەمگە كەلگەن بولسىمۇ، مۇز داۋاننى توسۇپ ياتقان خەلق قوزغىلاڭچىلىرى ئۇلارنى بۇ ياققا ئۆتكۈزمىدى. چېرىكلەر 50 كۈن چامىسىدا مۇز داۋان ئەتراپىدا تۇرۇپ ئىلگىرى قايتتى. راشىدىن خوجا قوزغىلاڭ باشلىنىپ، بىر

يەرىم ئاي ئۆتكەنىدىن كېيىن، خېتىپ خوجىنى چوڭ ئوغلى ھامـ
دىن خوجا بىلەن بىللە 600 ئەسكەر، 16 زەمبىرەك ۋە ئوزغۇن
ئىش بىلەرمەن كىشىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاقسۇ
ئەتراپىدىكى يەنە بىر ئۇيۇسى ئۇچتۇرپانغا يولغا سالدى. ئۇچتۇرپانـ
دىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختىبەگنى
ئوزغۇن ئەسكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئاتلاندۇرغان بولسىمۇ،
ئەمما توختىبەگ قارشى تۇرماستىن، خېتىپ خوجىغا باش ئېگىدۇ.
چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى سېپىلدىن ئوق ياغدۇرۇپ قورشاۋنى بۇـ
سۇشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق، خەلق قوزغىلاڭچىلىرى مۇستەھكەم
تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قېچىشىغا قىلچە يول قويمايدۇ. يەر ئاستىدىن
لەخمە كولىغان بولسىمۇ، بىر باشقا چىقالمايدۇ. ئاخىرى ئۇلار مۇ
دورا ئارقىلىق ئۆزلىرىنى پارتلىتىپ ھالاك قىلىدۇ. ئۇچتۇرپانـمۇ
خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ.

شائىر قوزغىلاڭ ۋەقەلىرىنى تەسۋىرلەشـتىن ئاۋۋال ئۇيغۇر
داستانچىلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە خۇدا ۋە پەيغەمبەرـ
لەرگە ھەمدۇسانا ئېيتقاندىن كېيىن، خوجىلار تارىخى ئۇستىدە
توختىلىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى كۆپ قوزغىلاڭلارغا باشچىلىق
قىلغانلىقى، راشىدىنىڭمۇ خوجىلار ئۇرۇقىدىن ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ
ئاتا ـ بوۋىسى چىڭگىزخانلىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى تۇغلۇق
تـۆمـۈرخـانـنى ئـسـلام دىنـىغا كىرگۈزگـەن ۋە بۇخارادىن
ئىلى ۋىلايىتىگە، ئۇ يەردىن قاراشەھەرگـە، ئاندىن ئاقسۇغا،
كېيىن كۇچاغـا كېلىپ ئولتۇراقلىشـىپ قالغان مەۋلانە جالالـ
دىن، ئۇنىڭ ئوغـلى مەۋلانە ئەرشـدىن، ئۇنىڭ ئوغـلى مەۋلانە
نىزامىدىن ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. لېكىن راشىدـ
نىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى ھەققىدە تەپسـ
لىي مەلۇمات بەرمەيدۇ. چۈنكى بۇ مەسىلىلەر شائىر يورۇتماقچى
بولغان باش تېما بىلەن ئانچە مۇناسىۋىتى بولمىغاچقا، توختىلىش
نى لايـىق كۆرمىگەن.

شائىر داستاننىڭ كىرىش قىسمىدا داستانىنى يېزىشتىكى مۇددىئا ـ مەقسەت ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

پەقىرغا دېدى بىرنەچچە يارى خاس،
نەچچە ئەھلى بەزمى جاۋاھىرشۇناس①.
قىلىنسا بۇ جەڭنامەنى بىر كىتاب،
ئوقۇغان، ئىشىتكەنلەر تاپقاي ساۋاب.
ئۆمۈردە باقا ② يوق، بۇ پانىي جاھان③،
قالۇر دەھرىدە ④ ئۇشبۇ نامۇ ـ نىشان.
قالۇر دەھرىدە بىزلەردىن يادىكار،
ھەمىشە دۇئادىن بىز ئۇمىدۋار.

ئاندىن ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ كېسەللىكى، قۇلىقىنىڭ ئېغىر، تىلىنىڭ سەزمەس بولۇپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن خاتالارغا يول قويغانلىقى، خاتالار بولسا كىتابخانلارنىڭ كەچۈرۈشىي ھەققىدە ئۆزرە ئېيتىدۇ.

بۇ سۆز نەزم قىلغۇنچە يوقتۇر ماجال،
بۇ زېھنىم پارامۇش ئۆزۈم گونگلال.
سۆزۈمدە ئەگەر بولسا سەھۋۈخاتا،
بولۇپتۇ كەرەم بىرلە قىلغىل ئاتا.

---

① جاۋاھىرشۇناس ــ ئالتۇن، كۈمۈش سودىگەرلىرىنى كۆرسەتسىمۇ، ئەمما ئاپتور بۇ يەردە چىڭ بىلەن جانى، ياخشى بىلەن يامانىنى پەرق ئەتكۈچىلەر، دېگەن مەنىدە قوللانغان.
② باقا ــ مەڭگۈلۈك.
③ پانىي جاھان ــ ۋاقىتلىق دۇنيا.
④ دەھر ــ زامان.

كىتابىمغا قويدۇم «زەپەرنامە» ئات،
تىزىپ نەزمىگە سۆزنى بائېھتىمقات.

شائىر داستاننىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئاقسۇ شەھىرىدىكى ۋەقەلەردىن باشلايدۇ. كۇچا، شايار دىن كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تېز مۇددەت ئىچىدە باي، سايرامغا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغانلىقتىن، بۇنىڭدىن ئىنتايىن تەشۋىشلەنگەن ئاقسۇ ئامبىلى دەرھال كېڭەش چاقىرىدۇ. بۇ كېڭەشكە شەھەر ھاكىمى سايىت ھېكىمبەگمۇ تەكلىپ قىلىنىدۇ. سايىت ھېكىمبەگ ئامبالنىڭ سورىغان مەسلىھىتىگە جاۋابەن مانجۇلار دىن ۋە يەرلىكتىكى ئوغرى، قىمارۋازلار دىن بىر قوشۇن تۈزۈش، قوشۇنغا ئۆزى باشچىلىق قىلىش، جامدا بىر كېچىسى قوزغىلاڭچىلارغا ئۇشتۇمتۇت تېگىپ، ئۇلارنى تارمار قىلىش دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. بۇ تەكلىپ ئامبالغا بەك ياققانلىقتىن، دەرھال قوبۇل قىلىنىدۇ. سايىت ھېكىمبەگ راست دېگەندەك يامغۇر ياغقان بىر كېچىسى قوزغىلاڭچىلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. بىراق، قوزغىلاڭچىلار قايتىدىن كۈچ توپلاپ ئاقسۇ شەھىرىگە يەنە ھۇجۇم باشلايدۇ. شەھەر ئاھالىسى قوزغىلاڭچىلارغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ، يېقىندىن ياردەم بېرىش ئارقىسىدا ئاقسۇ شەھىرى قولغا ئېلىنىدۇ. 1864 - يىلىنىڭ كۈز پەسلىگە كەلگەندە، خوتەندىن باشقا، تەكرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بەش شەھەر راشىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. راشىدىن ئۆزىنى «خان» دەپ ئېلان قىلىدۇ. بىراق، 1865 - يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرنى ئىشغال قىلىشى ئارقىسىدا، راشىدىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاقسۇ بىلەن كۇچا دائىرىسىدە چەكلىنىپ قالىدۇ. راشىدىن 1866 - يىلى ياقۇپبەگ كۇچاغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى بېسىۋالغانغا قەدەر ھۆكۈمران بولۇپ تۇرىدۇ.

سايىت هېكمىبەگ بۇزۇقچىلىقى، ھاراقكەشلىكى بىلەنلا ئەمەس، ھەتتا «خۇي - پەيلىنىڭ ئەبۇجەھىلگە ئوخشاش يامان» لىقى، «پاسىق، بېخىل» لىقى بىلەنمۇ كىشىدە يىرگىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ. ھەممىدىن يامىنى شۇكى، ئۇ ئۇچىغا چىققان ماختانچاق، ئۆتۈپ كەتكەن لاپچى ۋە خۇشامەتچىدۇر. سايىت هېكمىبەگ ئۆزىنىڭ «ئاقسۇغا پادىشاھى زامان» لىقى، ئاكسىنىڭ «كاشغەر تەختىدە ھۆكۈمران» لىقى بىلەن ماختانغاندىن تاشقىرى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كۈچىنىڭ بېھىساب، زورلۇقى ئۈستىدە لاپ ئۇرۇپ:

ھەمە كاشغەر، ياركەندۇ، خوتەن،
بۇ خان يارلىقىنى تۇتار جانۇ - تەن.
ئۇلار يارلىشىپ بەرسە بىزگە چېرىك،
بۇ دۇشمەنلەرنىڭ بىرسى قالماس تىرىك.
يىغىلسا ئەگەر لەشكەرى بى گاران ①،
قۇتۇلالماس بۇلاردىن قېچىپ ھېچقاچان.
بۇ تۇرپان، قاراشەھەر، ئۇرۇمچى، ماناس،
بۇ يەردە چېرىك ھەددىدىن بىقىياس②.
.....
سايىتبەگ دېدى: ھۆددەنى مەن ئالاي،
بۇ دۇشمەنلەرنىڭ جانىغا ئوت قالاي.

دەپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا خۇشامەت، قىلىپ، قىلغىلى قىلىق تاپالمايدىغان ئۇلارئالدىدا قۇيرۇق شىپاڭلىتىدۇ. سايىت هېكمە-

---

① بى گاران — ناھايىتى كۆپ.
② بىقىياس — سان - سانا قىسىز.

بەگنىڭ خاراكتېرىدىكى مانا بۇ خىل رەزىللىكلەرمۇ كىتابخانا-
لاردا چوڭقۇر غەزەپ - نەپرەت ھېسسىياتىنى قوزغاتماي
قالمايدۇ.

شائىر موللا شاكىر سايىت ھېكمىبەگنىڭ سەلبىي
خاراكتېرىنى سۈرەتلىگەندە، ئۇنى يەنمۇ كۆپتۈرۈپ، لەقۋا،
دۆت، تەنتەك، بىر يۈتۈم ھاراقنا ئۈچۈنلا ساتىدىغان پەس-
كەش، رەزىل قىياپەتتىكى بىر ئادەم قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ.
مانجۇ فېئودال ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇنىڭ ئەنە شۇ لەقۋالىقى،
تەنتەكلىكى، ئۈچۈنسىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئۆز قورالى
سۈپىتىدە ئىشلىتىدۇ. يەنى ۋاقتى كەلگەندە ئەمەل بېرىپ
ئالدايدۇ، ۋاقتى كېلىدىكەن، قورقۇتۇپ دوق قىلىپ ئىشقا
سالىدۇ، يەنە ۋاقتى كېلىدىكەن، ئەرزان ماختاش، خۇشامەت،
ھاراق - شاراب بىلەن ئۆز يېنىغا تارتىپ، رەزىل مەقسەتلىرىنى
ئىشقا ئاشۇرىدۇ.

شائىر «زەپەرنامە» دە يەنە سايىت ھېكمىبەگنىڭ قىمار-
ۋاز، ئوغرىلاردىن قوشۇن تۇزۇپ، خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى
تالاتقانلىقلىرىنى غەزەپ بىلەن بايان قىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ
ئەمەل، مەنسەپ ئۈچۈن ھەرقانداق ياۋۇزلۇقتىن قايتمايدىغان
رەزىل قىياپىتىنى ئايمای پاش قىلىپ، چوڭقۇر ئېچىپ
تاشلايدۇ.

بۇ سوكۇ قىماربازنى يىغدى تامام،
كىيەرگە ئىگىن جابدۇقى ئېردى كام.
تۆمۈرچىگە نەيزە - قىلىچ ئەتتۈرۈپ،
ئەگەر ئەتمىسە باشىغە تەپتۈرۈپ.
ھۆكۈم قىلدى بەرگىل تۆمۈر يا كۆمۈر،
دېدى: ئۇستالار زايە ئەتتى ئۆمۈر.

قازانچىغا قۇيدۇردى قىرلىق چوماق،
ھەمە جابدۇقى پۈتتى يوق ئات - ئۇلاق.
ھېكمىبەگ دىۋانغا دېدى: ئات چاپمىك،
ئەگەر بەرمەسە گەردەنغە پاپمىك ①.
نە يەردىكى ئات بولسا ئالدى تالاپ،
يۈرۈپ دوغلار ئۆيمۇ ئۆينى بۇلاپ.
شەھەر ئىچرە ھىچ كىمدە ئات قويمادى،
ھارامزادە سەگ ② پۇل ئېلىپ تويمادى.
قىمارۋازلارغا بەردى ئاتنى ئېلىپ،
خالايىقلارنى يىغلاتىپ، قاخشاتىپ.

دېمەك، تارىخىي شەخس سايىت ھېكمىبەگ ئۆز سىنىپ
نىڭ ھەممە مەنپەئەتكارلىرىنى قوغداش ئۈچۈن مۇجەسسەملەندۈرگەن
سەلبىي تىپ بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ھەر تەرەپ-
لىمە ئېچىش ئارقىلىق، ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپ
ۋەكىلىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتىپ ھەمدە ئۇنىڭ خاراكتېرى-
دە شەكىللەنگەن ياۋۇزلۇق، ئەخلاقىي پەزىلەتسىزلىكى بۇزۇقچە-
لىقلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن سۈرەتلەش ئارقىلىق، سايىت
ھېكمىبەگنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ۋە ئاچ-
كۆز، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى گۇرۇھ قولدىكى ئىستاتىستىكەن
قورال ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ناماياں قىلدى. داستاندا سايىت
ھېكمىبەگ ئوبرازىنىڭ پۈتۈن ئوبرازلار مەركىزىگە قويۇلۇپ،
كونكرېت ھەم تەپسىلىي سۈرەتلىنىشى ھەرگىز تاسادىپىي
ئەھۋال بولماستىن، بەلكى داستاننىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى

---

① پاپمىك — ئۇرۇق، سېلىق.
② سەگ — ئىت.

بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. چۈنكى ئاپتور ئۆز مۇددىئا-
مەقسىتىنى ئۇقتۇرۇشتا سايىت ھېكىمبەگ ئوبرازىنى ۋاسىتە
قىلغانلىقتىن، كىتابخانىلارنىڭ دىققىتى ئېتىبارىنى ئەسەردە
ئالغا سۈرۈلگەن مەركەزدىي ئىدىيىگە مەركەزلەشتۈرۈش يۈزىسى-
دىن ئۇنى زور ماھارەت بىلەن تەپسىلىي سۈرەتلىگەن. سايىت
ھېكىمبەگ ئوبرازىنىڭ نۇقتىلىق سۈرەتلىنىشى ئەسەرنىڭ مەزمۇ-
نىغا قىلچە نۇقسان يەتكۈزمەستىن، ئەكسىچە، داستاننىڭ ئىلغار،
دېموكراتىك ئىدىيىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، سىياسىي، بەدىئىي
قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

داستاندا تەسۋىرلەنگەن سەلبىي ئوبرازلارنىڭ يەنە بىرى—
ئامبالدۇر. ئامبال ئورۇن ۋە مەنسەپ جەھەتتە چىڭ سۇلالىسى
ھاكىمىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىردىنبىر ھوقۇقلۇق
كىشى بولۇشىغا قارىماي، ئۇ ئۆز خاراكتېرى بىلەن يەنە
قورقۇنچاق، مەككار، ئالدامچى، شەخسىيەتچى، پارىخور، خىيا-
نەتچى ئەمەلدارلارنىڭ تىپىدۇر. ئۇنىڭ قورقۇنچاق، مەككار
ئالدامچىلىقى شۇ يەردە كۆرۈلىدۇكى، نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان
پۈتۈن ئاقسۇ، كۇچا تەۋەسىدە ئۆزىنى بىردىنبىر ھوقۇقلۇق
كىشى ساناپ، ھېچكىمگە تەڭ قىلماي غادىيىپ يۈرگەن ئامبال
كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ،
بىردىنلا تەشۋىشكە چۈشىدۇ، ھەمدە ئۇزۇندىن بۇيان ئانچە
ئېتىبارغىمۇ ئېلىنمايى كەلگەن سايىت ھېكىمبەگنى ئۆز ئالدىغا
چاقىرىپ:

ئى سايىتبەگ ئىلاجىنى قىل،
بايان ئەيلە بىزلەرگە روشەن دەلىل،

دەپ يالۋۇرىدۇ. سايىت ھېكىمبەگ پوزىتسىيە بىلدۇرمەي جىم

تۇرۇۋالغاندا، بىردىنلا تەھدىت ۋاستىسىنى ئىشقا سېلىپ، مەنچىك ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنىڭغا قىلغان شاپائىتىنى ئەسلىتىش ئارقىلىق پوزىتسىيە بىلدۈرۈشكە قىستايدۇ. ئامبال سايمت ھېكمەتگىنىڭ ئاغزىدىن:

ھېكمەتگ دېدى: مەن ئۆزۈم جەڭچىمەن،
يېغى بولسا رۇستەم ۋە يا تەھمتەن.
قاراپ ئەيدى ئامبالغا: سىز غەم يېمەڭ،
ئالۇر ئاقسۇنى ئۇشبۇ شىڭمزدىن دېمەڭ.

دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بىردىنلا جانلىنىپ گۈلـ قەقەلىرى ئېچىلىپ، سايمت ھېكمەتگنى:

سېنىڭ بار ئىكەن مۇنچىلىك ھىممەتىڭ،
شۇجائەت بىلەن بار ئىكەن غەيرەتىڭ.
ئۆزۈڭ سەن ئۇلۇغ خانغا لايىق كىشى،
بارابەر بولالماس ساڭا ھېچ كىشى.

دەپ بولۇشىغا ماختايدۇ ھەمدە ئاقسۇنىڭ ۋاڭلىقى بىلەن بەيسىلىڭ ئەمىلىنى بېرىشكە، پۈتۈن ئاقسۇ مۇلكىنى جاساق قىلىپ، ھەدىيە قىلىشقا ۋەدە قىلىپ، سايمت ھېكمەتگنى ئالداپ ئۆزىگە تارتىدۇ. سايمت ھېكمەتگنىڭ قەتئىي نىيەتىكە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن ئامبال كىشىنىڭ پىچىقىدا ئادەم ئۆلتۈرۈش نىيىتىگە كېلىدۇ-دە:

چېرىكنى ئالىپ بارما سايرام سىيان،
ۋە لېكىن ئارامىزدا تۇڭگان يامان.

بۇ خۇي - خۇيلارنىڭ ھەربىرى شىرى نەر ①،
بىرى قانچە خەلقنى قىلۇر زىر - زەبەر ②،

دەپ تۆكگانلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ئىتتىپاقلىقنى بۇزۇپ، سايىمت ھېكىمبەگدىن ئىبارەت بۇ يالانما قولچوماق ئارقىلىق، تۆكگانلارنى يوقىتىپ، ئۆزىگە كېلىۋاتقان خەۋپىتىن ئاسانلا قۇتۇلۇپ كەتمەكچى بولىدۇ.

ئاپتور داستاندا يەنە ئامبالنىڭ شەخسىيەتچىلىكى، پاراخور - لۇقى، خىيانەتچىلىكىنىمۇ چوڭقۇر ئېچىپ تاشلىغان. بۇ ئاساسەن ئامبال بىلەن سايىمت ھېكىمبەگ ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتتە روشەن كۆرۈلىدۇ:

بۇ ئامبال ھېكىمبەگكە سۆز باشلادى،
دېدى ھالىنى، كۆزىنى ياشلادى.
دېدى: ئى سايىمتبەگ، قىلاي سىزگە ئەرز،
تۇرۇپتۇ ماڭا يەتتە يۈز يامبۇ قەرز.
ھەر ئايدا ئىككى يامبۇدۇر لىچىنى ③،
نەچۈك ئەيلەيمەن كەلسە مەي - مەيچىنى ④.
بۇ مەنسەپ ئۈچۈن پۇل ئالىپ خەجلەدىم.

---

① شىرى نەر — نەرگەك شىر، باتۇر مەنىسىدە.
②زىر - زەبەر — ئاستىن - ئۈستۈن.
① لىچىنى — ئۆسۈمى.
② مەي - مەيچى — قەرز ئىگىسى.

بۇ جىڭشى ① بولارنى مەن بىلمەيدىم.
مېنى ھەر كۈنى يامبۇنى دەپ تۇتۇپ،
خىيالى مېنى كەتكۈسى خام يۈتۈپ.
پۇل ئالدىم ئانى بولمادى سوققالى،
كى ئامبال قويۇپدۇر ئانى باققالى.
بۇ تاپقان پۇلۇم يامبۇنىڭ لىچىنى،
ئۇرۇق - تۇققۇنۇم ماڭا بورۇن بولۇپ،
بۇ مەي - مەيچى ئالدىدا كورىن ② بولۇپ.
كۆڭۈل خۇشلىقى تەتەيسم، ئۇچ بالا،
بالا ئۇستىدە ئەمدى كەلدى بالا.
بۇ دەردىمنى كىملەرگە ئىزھار ئېتەي،
دېسەم باش ئالىپ بىر تەرەپكە كېتەي.

ئامبال ئاغزىدىن بېرىلگەن مانا بۇ سۆزلەردىن مېز ئەينى دەۋردىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ پاراخورلۇق، خىيانەتچىلىككە ئادەتلەنگەن، شەخسىيەتچىلىك بىلەن تولغان رەزىل ئىچكى دۇنياسىنى چۈشىنىۋېلىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، ئۇلارنىڭ ھوقۇق، مەنسەپكە ئېرىشىشتىكى ساختىپەزلىكىنىمۇ بىلىۋالالايمىز.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاپتور ئامبال ئوبرازى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىدا مىللىتى، كېلىپ چىقىشى، دىنىي ئېتىقادىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىمدە - كىم ئۇلارنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە باستۇرۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشىدىكەن،

---

① جىڭشى — ئەمەل نامى.
① كورىن — مېھمان.

ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىپ، يۆلەپ قويۇرۇپ، خەلقنىڭ شىلىمشىگە مىنگۈزۈپ، ئۆز ئېھتىياج، مەقسەتلىرى يولىدا پايدىلانغانلىقىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدامچىلىق، ساختىپەزلىك، ھىيلىگەرلىك قىلىشتەك رەزىل قىياپىتىنى ۋە ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

داستاندا يەنە خەلق كۆچلىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە راشىدىن خوجا تەسۋىرلەنگەن، شۇنداقلا ئۇ «بۇرھانىدىن غازى خوجام پادىشاھ»، «پادىشاھىم» دەپ ئۇلۇغلانغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ خەلققە قىلغان بىرەر ياخشىلىقى داستانىنىڭ ھېچبىر يېرىدە كۆرسىتىلمەيدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشى، راشىدىنىنىڭ ياقۇپبەگكە نىسبەتەن دۇشمەنلىك پوزىتسىيىدە تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇمۇمەن، راشىدىن دەۋرىدە ھېچقانداق تەرەققىيات ۋە ئىلگىرىلەش بولمىدى. راشىدىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خەلققە ۋاقتىنچە ئەركىنلىك بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىدارە ئىشلىرى ئىلگىرىكىدەك فېئودال ۋە روھانىلارنىڭ قوللىرىدا ساقلىنىپ قالدى. يەرلىك فېئوداللارنىڭ قارشى چىقىشىدىن قورقىپ راشىدىن ئۇلارغا چەكسىز ھوقۇق بەردى. نەتىجىدە، خەلقنىڭ سىياسىي ۋە ماددىي تۇرمۇشى يەنىلا ئېغىرلاشتى. خەلق ئىچىدە راشىدىنغا نىسبەتەن نارازىلىق كەيپىيات كۈچەيدى. شۇنداق بولغاچقا، راشىدىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى پەقەت ئىككى يىرىم يىل ساقلاپ قالالىدى. 1866- يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە قوقاندىن كەلگەن زالىم ياقۇپبەگ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن يېڭى قانلىق ئۇرۇش باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، راشىدىن دەۋرىدە ساراي دائىرىسىدە ياشىغان شائىر ياقۇپبەگ دەۋرىگە كەلگەندە ئۇچتۇرپاندا نەزەربەنتتە، موھتاجلىق ۋە كېسەل ئازابىدا ھايات كەچۈردى. شۇڭا ئۇ

بۇ مەزگىلنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشىدىن ئىبارەت قىلغانمۇ، قانداق؟ ئۇز داستاندا راشىدىن ھەققىدە ۋە ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى خەلقنىڭ ماددىي، سىياسىي ئەھۋالى ھەققىدە مەخسۇس توختالمىغان.

داستانىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرەپلىرىدىن بىرى، ئاپتورنىڭ خەلق ئاممىسىغا بەرگەن باھاسى ۋە پوزىتسىيەسىنىڭ روشەن، توغرا، ئىنىقلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئاپتور ئۇز داستاندا باشتىن - ئاياغ خەلق ئاممىسىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، خەلق كۈچلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەندىن باشقا، دۈشمەن كۈچلىرى ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان ئادەتتىكى ئاممە بىلەن ھاكىمىيەت بېشىدىكى بىر ئوچۇم ھۆكۈمرانلارنى ئايرىپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇز داستاندا ئامبال ۋە سايىت ھېكىمبەگ باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنى سۆكۈپ، ئۇلارنىڭ جىنايىي قىلمىشلىرىنى راسا پاش قىلغاندىن باشقا، ئاساسىي قوشۇن ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان لەشكەرلەرنىڭ زۇلۇم، ئادالەتسىزلىككە بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەش، ھەق قوزغىلىڭغا بولغان ھېسداشلىقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن باقى شائىيۇدىن ئىبارەت بىر گۇندىپايىنىڭ ئۇز ھاياتىنىڭ خەۋپىكە ئۇچرىشىغا قارىماي، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان 20 نەپەر خەلق قوزغىلاڭچىسىنى يوشۇرۇپ قاچۇرۇۋەتكەنلىك ۋەقەسىنى قىستۇ - رۇپ بايان قىلىدۇ. بۇ شائىرغا نىسبەتەن ئىپتىخارلىق، تولىمۇ ئىلغار ۋە ئىلمىي قاراشتۇر.

داستانىنىڭ يەنە بىر ئەھمىيەتلىك تەرىپى، مەزمۇن ئىپتىبارى بىلەن ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان تارىخ، جۇغراپىيەگە دائىر مول پەننىي بىلىملەردۇر.

ئاپتور داستانىنىڭ ئاخىرقى بابلىرىدا تارىخىي شەخس ئىلياس خوجا، خىزىر خوجا، تۇغلۇق تۆمۈرخان قاتارلىقلار

هەققىدە توختىلىپ خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەندىن تاشقىرى، ئەدەبىيلىنىڭ نېمە ئۈچۈن «ئاقسۆڭ» دەپ ئاتالغانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى پاكىتلارنى يېزىپ قالدۇرغان. ئاپتورنىڭ بايان قىلىشىچە، ئەدەبىيلىنىڭ XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بىر قېتىم ۋەيران بولۇپ 16 يىلغىچە شۇ ھالەتتە تۇرغان. خىزىر خوجا ئۇنى ئىككىنچى قېتىم تەمىر ئەتكەندە، ئۇنىڭغا خەۋپ سېلىپ تۇرغان دەرىيا ئېقىنىنىمۇ ئۆزگەرتمەكچى بولغان. بىراق نۇرغۇن جاپالىق ئەمگەك بەدىلىگە كەلگەن قاش، دامبالارنى سۇ ئېقىتىپ كېلىپ، توختىتىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغانلىقتىن، بۇ ئىشقا نىسبەتەن پاسسىپ پىكىردە بولغان بىر موللا بىلەن بىر موغالنى تۇتۇپ سۇغا تاشلىغان. موللا خىزىر خوجىغا مۇرىد بولغانلىقتىن، ئۇنى تۇتۇۋېلىشقا ئەمىر قىلىپ، موغالنى «ئاقسۇڭ» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيلىنىڭ نامى ئاقسۇ بولۇپ قالغان.

ئاپتور تەرىپىدىن بېرىلگەن قىزىل توغرىسىدىكى مەلۇماتمۇ قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇ قىزىلنىڭ تۈپرىقىمۇ، سۈيى، ئۆڭ - ئىمارەتلىرىمۇ قىزىل، ھەتتا ئۇ يەردە ياشايدىغان ئادەملەرمۇ قىزىل كىيىمشكە ئامراق بولغانلىقتىن «قىزىل» دەپ ئاتالغانلىقى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىدۇ:

كۈن ئولتۇردى مەغرىپ ساربدا قىزىل،
قىزىللىق ئىچىدىن كۆرۈندى قىزىل.
دېدىلەر: بۇ يۇرتنىڭ ئاتىدۇر قىزىل،
ئىمارەتنىڭ تۈپراقىدۇر قىزىل.
كى دەريا ئاقادۇر، ئاتىدۇر قىزىل،
يانا ئابۇ جارى ئاقادۇر قىزىل.
بۇ قىز ھەم جۇۋانلار سالاھى قىزىل.

بۇ قىزلار قارادۇر، ئىچىدۇر قىزىل.
قىزىلنىڭ ئىچىدىن چىقىپتۇر قىزىل،
قىزىلنىڭ بۇ تۇرغان يېرىدۇر قىزىل.

ئاپتور ئۆز داستاندا يەنە ئاقسۇ قۇمباشقا نىسبەن ئۇچۇن «كاۋدىچى» دەپ لەقەم قويۇلغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ، بىر دېھقاننىڭ ئوخشىغان ئىككى كاۋىنى تونۇردا پىشۇرۇپ، بىر كالا ھارۋىسىغا يۈكلەپ، خىزىر خوجىغا سوۋغا قىلغانلىقى، ئۇلەشتۇرگەندە ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەل - جامائە تېخىلىككە يەتكەنلىكىدىن سۆيۈنگەن خىزىر خوجا «ئاقسۇنىڭ كاۋىسى يوغان ھەم تاتلىق ئىكەن» دەپ ماختىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن قۇمباشقا «كاۋىچى» دەپ لەقەم قويۇلغانلىقىنى ئىزھار قىلسا، مۇزات ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ سۆيىنىڭ سۆزۈكلۈكى، يازدىكى ھەنزىرىسىنىڭ گۈزەللىكى ھەققىدە ئاجايىپ ياخشى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ئاقادۇر بۇ دەريايى ئابى مۇز ئات،
ئېرۇر تەشنەگە ئابى مەۋجى ھايات.
بۇ دەريا سۆيىكىم ئېرۇر سۆتتىن ئاق،
تومۇز كۈنى ئەردى مۇزدىن سوغاق.
ئېرۇر ئابى دىنار ياكىم بۇزۇر ①،
تاپۇر بىرغىنا ئىچسە چاينەك ھوزۇر.
شەكەردىن سۇچۇكراق، ئەسەلدىن لەزىز،
ئاقۇر يا ئوقىدەك قىلىپ رەستاخىز.
قورامنى ئاقۇزۇر تاراققا تۇرۇق،

① ئابى دىنار، ئابى بۇزۇر — داۋا ئۇچۇن ئىچىدىغان شەربەتلەر نامى.

ئاقۇزۇر ئاتلىق بولسا ئاقساق ئورۇق.
كى يالغۇز يېرىم كەرمەگمن بۇ سۇغا.
سېنى لىپقە ئالىپ بارۇر سوقۇغا.
تولا ئالدىراپ كەرمەگمن ئاقۇزۇر،
بولۇبدا بېلىق گۆشتىگە تويغۇزۇر.

ئاپتور تەرىپىدىن بېرىلگەن مانا بۇ بىلىملەر يالغۇز كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، بۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخ، جۇغراپىيە تەتقىقاتىدا، شۇنداقلا يەر - جاي ئىسىملىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى ئېنىقلاشتا بىزنى پايدىلىق مەلۇمات بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

«زەپەرنامە» داستانى ئۆزبېكنىڭ سىياسىي، تارىخىي، ئىجتىمائىي، بەدىئىي قىممىتى بىلەن XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان يىرىك داستانلارنىڭ بىرى بولسىمۇ، ئەمما ئاپتور ئۇنىڭدا بەزى نۇقسانلارغا يول قويغان. بۇ نۇقسان، ئاساسەن، شائىرنىڭ مەزمۇن قوغلىشىپ شېئىرىيەتنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىدىن بىرى بولغان قاپىيىگە ئېتىبارسىز قارىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. مەسنەۋى ئۇسلۇبىدىكى 4380 مىسرالىق بۇ داستاننىڭ 100 دىن ئوشۇق بەيىتى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى سۆز تۇرلىگۈچى ياكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن قاپىيىلەنگەن بولۇپ، ئۇ داستاننىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە مۇزىكىلىقىغا تەسىر يەتكۈزگەن.

مەسىلەن:

خوجام ئەردىۋىل ئاقسۇ بولسۇن دېدى،
بۇ ئاقسۇ لەقەم ئول زامان توختۇدى.

ياكى:

كى تەكبىر ئوقۇپ ئۇردىلەر ئۆزىنى،
ھەممە قول قويۇپ ئۆلتۈرۈپ كۇپرىنى.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاپتور بىر مەنىدىكى ئوخشاش سۆزنى بىر بەيىتتىكى ئىككى مىسرادا قايتىپە ئورنىدا تەكرار ئىشلەتكەن.

قارا شەھەر، تۇرپاندا مەنچەل تولا،
بۇ ئاقسۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا.
بۇ لەشكەرگە باش باي مۇھەممەت ئىدى،
قازى ھەم ئۇنىڭ بىرلە بارغان ئىدى.
تاغمن ۋاقتىدا بارسا تاققا ھېرىپ،
كۆيەۋىگە ئەيتۇر قىلىپمەن ھېرىپ.

مانا بۇلار داستان ئۇچۇن كەمچىلىك ھېسابلانمۇ، بىراق ئۇنىڭ بىر پۈتۇن مەزمۇنى ۋە بەدىئىي قىممىتىگە نۇقسان يەتكۈزەلمەيدۇ. چۇنكى داستاننىڭ كومپوزىتسىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ۋەقەلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن زىچ باغلىنىشى، ئىپىزوتلارنىڭ ئاساسي ۋەقەلەر ئېقىمىغا قوشۇلۇپ كېتىشى ئوقۇغۇچىدا يەنىلا زور قىزىقىش پەيدا قىلىپ، ئۇزۇنلۇك بەدىئىي كۆچمنى تولۇق نامايان قىلالايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، داستان مەيلى ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى جەھەتتە بولسۇن، مەيلى بەدىئىي قىممىتى جەھەتتە بولسۇن، يەنىلا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ۋەكىللىك ئەسەر سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يادلىنىدۇ.

تەكرارلاش سوئالىمى

1. مولا شاكىرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنى نېمىدىن ئىبارەت؟ قىسقىچە سۆزلەڭ.

XXV باب. موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ

§1. شائىرنىڭ ھاياتى

ئۇزۇننىڭ مول ۋە قىممەتلىك ئىجادىي ئەمگەكلىرى بىلەن ئەدەبىيات خەزىنىمىزگە چوڭ تۆھپە قوشقان تالانتلىق شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ (نازىم) تەنقىدىي رېئالىزم ئەدەبىياتىنىڭ نىزاۋىدىن كېيىنكى يەنە بىر يېرىك نامايەندىسى ۋە XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى.

ئۇ تەخمىنەن ھىجرىيە 1240 - يىلى (مىلادى 1824 - 1825 - يىللىرى) غۇلجا شەھرىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە «يۇسۇپ» ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق (موللا) كەمبەغەل بىر قول ھۈنەرۋەن (موزدۇز) ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ دىنىي مەلۇماتنى ئائىلە تەربىيىسىدە ئاتىسىدىن ئالغان. شائىر تەخمىنەن 10 — 11 ياشلارغا كىرگەندە ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، ئاكىسى جالالىدىننىڭ تەربىيىسىدە بولىدۇ. جالالىدىن مەرىپەتپەرۋەر ئوغۇل بولغاچقا، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كېسەل ئانىسى بىلەن بىلالنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئالغاندىن تاشقىرى، ئىنسىنى ئوقۇتۇپ، ئۆزىگە ئوخشاش بىلىملىك، مەرىپەتپەرۋەر ئادەم قىلىپ تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇ تۇرمۇشتا ھەرقانچە قىينالغىنىغا قارىماي، بىلالنى غۇلجا «ئالتۇنلۇقۇم» (ھازىرقى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى) يېنىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىگە ئوقۇشقا بېرىدۇ. شائىر بۇ يەردە 11 يىل ئىلىم تەھسىل قىلىش جەريانىدا «ئىلكىدە زەر، ئەڭلىدە تون بولـ

مغان» لقىغا قارىماي، «پەقىر ۋە ھەقىر» چىلىقىنىڭ بارلىق قە-
يىنىچىلىقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇ-
كەممەل ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، شەرق ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك
ئەدەبىي مىراسلىرىمىز بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتىنى ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، مول بىلىمگە ئىگە بولىدۇ.

بىلال 20 ياشقا تولغاندا ئانىسىدىن ئايرىلىدۇ. نەچچە ۋا-
قىتتىن بۇيان ئانا ۋاسىتىسى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدا
ئۆزئارا باغلىنىپ تۇرغان قېرىنداشلىق مېھىر - مۇھەببەت رىشە-
تىسى شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۈزۈلىدۇ. تاغا ۋە باشقا ئۇرۇق - تۇغ-
قانلىرىنىڭ بۇ ئىككى يېتىمچى بىلەن قىلچە كارى بولمايدۇ. چۈنە-
كى تۇرمۇش جەھەتتىن بۇ ئىككى يېتىمچىدىن خېلىلا ھاللىق
بولغان تاغا ۋە باشقا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۆزىدىن كۆپ كەم-
بەغەل ۋە تولىمۇ نامرات بولغان ھەمدە تۆۋەن تەبىقىدىن كې-
لىپ چىققان جالال بىلەن بىلالنى «تۇغقىنىم» دېيىشكە نومۇس
قىلغانلىقتىن، ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ. جالال بىلەن بىلالمۇ كىچە-
كىمدىن باشلاپ ناھايىتى جىگەرلىك، پەم - پاراسەتلىك بولۇپ
ئۆسۈپ يېتىلگەچكە، ئۇلارغا ئانچە يېلىنىپ، يالۇۇرۇپ كەتمەي-
دۇ. ئۆز تەقدىرىنى، بولۇپمۇ كەمبەغەل ياشلار قوشاق توقۇشقا
ئۇستىلىقى، سازغا ماھىرلىقى بىلەن ئالاھىدە تونۇلغان جالال
بىلەن بىلالنى ئۆيمۇ ئۆي، مەشرەپمۇ مەشرەپ، بەزمىمۇ بەز-
مە چاقىرىپ، كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ، پەقىرچىلىق ۋە يېتىمچىلىكنىڭ
دەردىنى ئانچە بىلىندۈرمەيدۇ. بۇ كۈنلەردە جالال بىلەن بىلال
يالغۇز مەھەللە كويىدىلا ئەمەس، ھەتتا پۈتۈن شەھەردە تونۇلۇپ،
ئابرويى كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈشكە باشلايدۇ. بۇ ھال ئەتىدىن
كەچكىچە ئەيش - ئىشرەت، بۇزۇقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، يول-
دىن چىقىپ كەتكەن بايۇەتچىلىرىنى باشقۇرالماي ئەلنىڭ نەپرە-
تىگە قالغان تاغا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھەسەتچىلىكىنى قوز-

غايدۇ. ئۇلار جالال بىلەن بىلالنى مەسخىرە قىلىپ، سۆز تارقىتىدۇ. تاغا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ بىۋاپالىقى، رەھىمسىزلىكى، ئىچى تارلىقىدىن قاتتىق نارازى بولغان موللا بىلال ئۆزىنىڭ ئەينى چاغدىكى غەزەپ - نەپرىتىنى بىر شېئىرىدا مۇنداق ئىزھار قىلغان:

ئاتام ھەم ئۆلۈپ كەتكەن، ئانام ھەم ئۆلۈپ كەتكەن،
قېرىنداش بولغىنى بىلەن، كۆڭلى بۆلۈنۈپ كەتكەن.
يات خەلق دەردى چاغلىقتۇر، قېرىنداشنىڭ دەردىدىن،
قېرىنداش قىلغان دەرتلەر، ئىچىمگە تولۇپ كەتكەن.
ئاتام ھەم ھايات بولسا، ئانام ھەم ھايات بولسا،
دەردىمنى يىغلاپ ئەيتسام، ھالىمغا شۇ دەم يەتسە①.

شائىر «بەيتۇللا» مەدرىسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردە ئالغان بىلىمىگە قانائەت قىلماي، چوڭ ئالىم بولۇش ئۈچۈن دائىم باشقا شەھەرلەرگە، جۈملىدىن بۇخاراغا بېرىپ ئوقۇش كېلىش ئارزۇسىدا بولىدۇ. ئەمما رەھىمسىز پەلەك شائىرنى مۇراد - مەقسەتكە يەتكۈزمەيدۇ. بۇنى بىر غەزىلىدە مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

قىلالمايمەن زىيارەت، بولماي دۇنيا ئىجابەت،
چىقالمىدىم ئىلىدىن، بارالمىدىم بۇخارا.

شۇنىڭ بىلەن شائىر تا ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىغىچە بولغان ئارىلىقتا غۇلجا شەھىرىدىكى مەسچىتلەرنىڭ بىرىدە ئىمامىلىق قىلىدۇ ۋە «بەيتۇللا» مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىن باشلاپ كىرىشكەن ئىجادىيىتىنى ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇ-

---

① ن. ن پانتسوۋ: «تارانچى ناخشىلىرى» نىڭ ۷۷ - بېتىدىن ئېلىندى. 1890 - يىل، قازان نەشرى.

نىڭ 27 ياش ۋاقتىدا، يەنى ھىجرىيە 1268 - يىلى (مىلادى 1851 - 1852 - يىللىرى) غۇلجا بەيتۇللا مەدرىسىنىڭ مۇنارىـ سىدا ئولتۇرۇپ «نازىم» تەخەللۇسى بىلەن تۇزگەن «غەزەلىيات» توپلىمى مانا شۇ دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلىدۇر.

شائىرنىڭ ئۆسۈپ قورامىغا يەتكەن ۋاقتىدەل ئىچكى ئۆلكىلەرـ دە كەڭ دېھقانلار ئاممىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسىھاكىمىيىتىگە قارشى تەپىلىڭ - تىيەنگو ئىنقىلابى قوزغىلىپ، ھەممە يەرلى ئىنقىلابىي ئۇرۇش يالقۇنى قاپلىغان چاغلارغا توغرا كەلگەچكە، چىڭ سۇلاـ لىسى ھاكىمىيىتى 13 يىل (1851 — 1864 - يىللىرى) داۋامـ لاشقان تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىنى باستۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ، شىنجاڭ بىلەن ئانچە كارى بولمىدى. مەركەز بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ مەلۇم مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىدىن پايدىلانغان مەنچىڭنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلىرى ئۆز ئالـ دىغا قانۇن - پەرمان چىقىرىپ، ئالۋان - سېلىقنى كۆپەيتىپ، خەلقـ نى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا باشلىدى. ئىلگـ رى ھەر ئۆي بېشىدىن ئېلىنىدىغان 16 خو ئاشلىق بىردىنلا 32 خوغا ئۆزگەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆرە شەھىرىنى سۇ ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش باھانىسى بىلەن سېلىنغان «ۋاڭ خولۇ» («دەريانى قاچۇرۇش») ئالۋىنى ھەممە ئادەمنىڭ جېنىغا تەگكەنىدى. ئۇ خەلق ئاممىسىنى ئىنتايىن گادايلاشتۇرۇپ، تۇرار جاي، ھايۋان، سايمان، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى، روزىغاردىن پۈتۈنلەي ئايرىلـ دى. چۆيۈن قازانلىردىن ئايرىلىپ پەقەت قۇم قازان، قۇم چۆـ گۈنلىرى بىلەنلا قالغان، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭغا سالىدىغان بىرەر نەرسە تاپالمايى، ئاچارچىلىق ئازابىدىن رەڭگى سارغىيىپ دەرماـ نىدىن كەتكەن، پۈتىنغا كىيىدىغان ئەسكى چورۇق، ئۇچىسىغا ماتا كۆڭلەك، ماتا ئىشتان - چاپان تېپىپ كىيىشكىمۇ قۇربىتى يەتـ مەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان بىچارە دېھقانلار بۇ زۇلۇمغا

بەرداشلىق بېرەلمەي، ئاخىرى 1864 - يىلى خەلق قەھرىمانى سادىر پالۋان باشچىلىقىدا مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئاتلاندى. خەلق ئاممىسى قاتاردا مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن كۆپ ئەسەر زەپ تارتقان شائىر موللا بىلالمۇ خەلقپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، قولىغا قورال ئېلىپ، ئاكىسى جالال بىلەن بۇ ئىنقىلابقا پائال قاتناشتى. لېكىن ئاردىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، بايانداي قەلئەسىنى ئېلىش ئۈچۈن بولغان جەڭدە ئۇ سۆيۈملۈك ئاكىسىدىن ئايرىلدى. ئۇز ھاياتىدىكى بىردىنبىر تايانچىسى، دىلىدىكەش دوستىدىن جۇدا بولۇپ، ئېغىر ھەسرەت قۇچىقىغا تاشلانغان بىچارە شائىر بۇ چاغدىكى قايغۇ - مۇسىبەتنى بىر مۇخەممەسدە مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

جۇدا قىلدى پەلەك سەندىن، قايانداۇرسەن قېرىنداشىم،
سېنىڭدىن ئايرىلىپ بولدى زەھەر زۇقۇم ئىچەر ئاشىم،
پاراغەت كەتتى غەم يەتتى، ستەملەر بولدى يولداشىم،
قېرىنداش مېھرىبان كەتتى، مېنى تاشلاپ كوكۇلداشىم،
بۇ ۋەجھىدىن تۆكۈلدى قانغا ئاغۇشتە بولۇپ ياشىم.

يۈرەك پارە، بېغىر يارا، بولۇپمەن تۇرپە بىچارە،
يۈرەك كۆيگەن قېرىنداش يادىدا ھەر بارە - ھەر بارە،
كوچىلاردا يۇرۇپ يىغلاپ، بولۇپ ئاۋارە - ئاۋارە،
بۇ غەمدىن بولدىئەي دوستلار، يۈرەك مىڭ پارە - مىڭ پارە،
نە قىلغانىمنى بىلمەسمەن بۇ غەمدە ئايلىنىپ باشىم.

قېرىنداشىم غېمى قىلدى ئېلىپتەك قامىتىمنى دال،
ئەقىل ساچىلدى غەم باستى، بولۇپمەن بىر يولى بەدھال،
سۇرۇر كەتتى، قانات سۇندى، يۇلۇندى مورغ يەڭلىغ بول

قېرىندىشى يادىدا خۇنا بىلەر يۇتتى بىلالى زال،
ئۆزى كەتتى مېنى تاشلاپ، جالالىدىن قارا قاشىم①.

1867 - يىلى ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خەلق ئاممىسىنىڭ ھېسابسىز قان ئاققۇزۇش بەدىلىگە كەلگەن ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى يەرلىك فېئودال ھۆكۈمران تەبىقىلەر ئىگىلۋېلىپ، خەلقنى ھېچنېمىرسە بەرمەيدۇ. خەلق ئىلگىرىكىدەكلا قاششاقلىق، نامراتلىق، موھتاجلىقتا ياشايدۇ. ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبە قىلىشىدا يەكدىللىق بىلەن كۆرەشكەن شائىر بىلال نازىمۇ بىرىنچىدىن، تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققانلىقى، ئىككىنچىدىن، باشقا دىنىي ئۇلىمالارغا ئوخشاش بايى، ئەمەلدارلارغا خۇشامەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋېلىشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمرانلار ۋە دىنىي ئۇلىمالارنىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچراپ، ھېچقانداق ھاكىمىيەت ئورنىغا ئىگە بولمايدۇ. خۇددى «غازات دەر مۇلۇك چىن» داستانىدا:

ئۆزۈم ئادەملەر پەقىرى ئىددىم،
پەقىرى دېمەكتۇر ھەقىرى ئىددىم.
بۇ ئەلدە يۈردۈم يامانلار بىلەن،
خارابەت ئىچرە جاۋانلار بىلەن.
نە ئەڭلىمدە تون بار، نە ئىلكىمدە زەر،
خۇدا خەۋپىتىن ھېچ تاپمايمەن خەۋەر.
بۇ قىسما ئۆتۈپ ئۆمرىمىز نەچچە يىل،
خالايىق ئارا ئانچە خار ۋە زەلىل.

① «غازات دەر مۇلۇك چىن» كىتابىنىڭ 71 - 72 - بېتىگە قارالسۇن. 1880 - يىلى قازان شەھىرى.

ياكى:

ياتار ئەردىم جاھان خەلقىغە كۆپ بى ئېتىبار ئولغاچ،
يۈرەلمەي ئەل ئارا تېنەپ، قېرى ھەم بىشۇمار ئولغاچ،
كېچىلەر تۆرىپە بەدھال ئوردىمۇ، كۈندۈزى مالامەتلىك،
غىنالىق دۆلتىگە چۈن يېتەلمەي تۆرىپە زار ئولغاچ،

دەپ يازغىنىدەك، بۇ دەۋرلەردە ئۇ ئىنتايىن نامرات ۋە پەقىر-چىلىقتا تۇرمۇش ئۆتكۈزىدۇ. قىيىنچىلىق ۋە موھتاجلىق شائىر-نىڭ ئىرادىسىنى تاۋلاپ، ئۇنى تۇرمۇشقا ۋە ئىۋز ئەتراپىدىكى كىشىلەرگە نىسبەتەن ھۇشيارلىق بىلەن قاراشقا، ياشاش ئۇچۈن غەيرەت بىلەن يول تېپىشقا مەجبۇرلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شائىر كۈندۈزى كىشىلەرنىڭ سالام خەتلىرىنى يېزىپ بېرىپ، نادىر كىتاب نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇر-مۇش ئۆتكۈزسە، كېچىسى پەقىرچىلىق ۋە مۇھتاجلىقتا قا-ماي، جاپا-مۇشەققەت، قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، ئىجادىيەت بىلەن قىزغىن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلۇپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ھۆكۈم-رانلار ئارىسىدا باشلانغان ھاكىمىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت تالا-شىش كۈرىشى ئەڭ ئەۋجىگە چىققانلىقتىن، پۇرسەتتىن پايدىلانغان «جاھان پروليتارىياتىنىڭ ژاندارمىسى» بولغان چارروسىيە جا-ھانگىرلىكى 1872-يىلى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىلى را-يونىنى بېسىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلى سۇلتانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، بارلىق ھاكىمىيەت ھوقۇقى چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قو-لىغا ئۆتىدۇ. پېتىربورگ مەركىزىي ھۆكۈمىتى گېنېرال كالپاكو-ۋىسكىنى چارروسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق باش ۋەكىللىكىگە بەلگىلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۇزۇن ئورنىدا گېنېرال پانتوسوۋنى قالدۇرۇپ، قايتىپ كېتىدۇ. پانتوسوۋ يازغۇچى بولغانلىقى ئۈچۈن كەسپداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن بىلال نازىمنى ئۇزۇن يېنىدا تۇ-

توپ ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىدۇ. ئۆزىنىڭ كېيىنكى تەتقىقاتى ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ماقال، قوشاق، غەزەللىرىنى توپلاتقۇزىدۇ. پانتوسوۋ 1890-يىلى نەشر قىلدۇرغان «تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزگەن ماتېرىياللار ئاساسەن موللا بىلالنىڭ ياردىمىدە توپلانغان. شائىر موللا بىلالمۇ گېنېرال پانتوسوۋنىڭ يېنىدا تۇرۇش جەريانىدا، ئۇ يارتېپ بەرگەن ئىمكانىيەت ۋە شەرت-شارائىتتىن پايدىلىنىپ، مىلادى 1875-يىلى ئىلى دېپقانلار ئىنقىلابىنى تېما قىلغان مەشھۇر قىسسىسى «غازات دەر مۇلۇك چىن» («چىن مەملىكىتىدە بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش») نى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ قىسسە پانتوسوۋنىڭ نەشرگە تەييارلىشى ئارقىسىدا 1880-يىلى قازاندا بېسىلىپ چىقىدۇ. شائىر پانتوسوۋنىڭ يېنىدا تۇرغان مەزگىلدە ئۇنىڭ ئېتىبار بىلەن قاراپ، ھەر تەرەپلىمە ياردەم كۆرسىتىشىگە مۇيەسسەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما بىر غەزىلدە چارروسىيە گېنېرالىرىنىڭ تەلەپپۇزىدا:

«ئەۋەتسۇن ماڭا تازابىكنى تۈتۈپ،
قوساق تويغۇزارمەن قېنىنى يۇتۇپ»

دەپ دوراپ يازغىنىدەك، ئۇلارنىڭ خەلق ئاممىسىغا قىلىۋاتقان ۋەھشىيانە قىلىقلىرى ئۇنىڭ جېنىغا قاتتىق تەككەنلىكتىن، پانتوسوۋنىڭ ئايدا بېرىدىغان 20 تەڭگە ئىلتىپاتىدىن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى پەقىرلىق تۇرمۇشىنى ئەۋزەل بىلىپ، گېنېرال مەھكىمىسىدىن قايتىپ چىقىدۇ. شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا مەككىگە بېرىپ، ھاجى ھەرەم زىيارىتىدە بولۇشنى قىزغىن ئارزۇ قىلىدۇ. بىراق:

«پۇل تاپسا دېگەن نازىم،
مەككىگە قىلاي تازىم»

دەپ بايان قىلغىنىدەك، ئىقتىسادىي ئەھۋالى يار بەرمىگەنلىك-
تىن، بۇ ئىستىكىنى ئەملگە ئاشۇرالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇيغۇر خەلق فولكلورىنى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن مۇھىم ۋەقەلەرنى توپلاش، ئۆگىنىش مەقسىتىدە ئىلى ۋىلايىتى-نىڭ ھەممە شەھەر، يېزا-قىشلاقلىرىنى، جۈملىدىن ئاقسۇ، باي، كۇچا قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، بىر مەزگىل سايامەتتە بولىدۇ. توپلىغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، 1881-يىلى «چاكمۇزا يۇ-سۇپخان» داستانىنى، 1882-يىلى «نۇزۇگۇم» قىسسىسىنى يېزىپ تاماملايدۇ.

1882-يىلى مەنچىڭ خانلىقى بىلەن چارروسىيە ئوتتۇرىسىدا «جۇڭگو-روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ، بۇرۇنقى شىنجاڭ رايونىغا قاراشلىق ياركەنت ئوبلاستى (ھازىرقى قازاقىستان س س ر تالدى قورغان ئوبلاستىدىكى پانفىلوۋ شەھىرى) چارروسىيىگە بۆلۈپ بېرىلىش ھېسابىغا ئىلى رايونى قايتۇرۇپ ئېلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قاتتىق ئۆچ ئېلىشىدىن قورقىقان خېلى بىر قىسىم ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئىلىنى تاشلاپ، بۇرۇنقى ئۆز ئانا يۇرتىنىڭ بىر قىسمى بولغان يەتتەسۇ①غا كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بىراق ئۆز ئانا يۇرتىغا قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان ۋەتەنپەرۋەر شائىر موللا بىلال ۋەتەن تۇپرىقىدا كۆچمەي قالغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قاتتىق ئۆچ ئېلىشىغا ئۇچراپ، باشقا ئاھالىلەر قاتارىدا 1864-يىلىدىن 1882-يىلىغىچە بولغان سەككىز يىللىق باج-سېلىقنى بىراقلا تۆلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. كېيىنكى يىللاردىكى جەبىر-زۇلۇم ۋە ئېغىر ئەقلىي مېھنەت شائىرنى ئىككى كۆزىدىن ئايرىيدۇ. ماڭجۇلارنىڭ قىر-

---

① ياركەنت بۇرغۇچىدىن قورغاسقىچە، كەتمەن تەرەپ ئۇزۇن تامدىن غالچا تەرەپ بولغان جايلار يەتتەسۇ دېيىلىدۇ.

ھەنچىلىقى تۇپەيلىدىن دوست، يار - بۇرادەرلىرىدىن، شائىرنى قەدىرلىگۈچى ھەمايىسچىلىرىدىن جۇدا بولغان پېشقەدەم شائىر موللا بىلال قاراڭغۇ زۇلۇم باسقان بۇ زېمىندا ياشاش ئىمكانىـ يىتىدىن مەھرۇم بولغاچقا، 1895 - يىلىدىكى ئۇچىنچى قېتىملىق «كۆچ - كۆچ» تە ئىلاجسىز يارکەنتكە كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ «كۆچ-كۆچ» ھەققىدە يازغان قوشاقلىرىنىڭ بىرىدە:

كەتمەكنى ئىرادە ئەيلەپ،
كېمە ياسىدۇق قاشتا.
ئاق خان بىلەن قارا خان،
ئىتتىپاق ئىكەن باشتا.

ئالمۇتىغا كۆچ دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راست گېپىنى قىلمايدۇ،
كۆزى كۆك بېشى يۇڭلۇق.

قالدى مىڭ جاپا بىلەن،
قۇرغان باغۇ - بوستانلار.
يۇرت - مەھەللىدىن ئايرىلدۇق،
يۇرەكتە قالدى ئارمانلار.

دەپ يازغىنىدەك، يۇرتى، باغۇ - بوستانلىرىنى تاشلاپ يارکەنتكە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردە ھېچقانداق خوڭلۇق كۆرمەيـ مۇ. ئىلگىرىكىدىمۇ بەتتەرەك يوقسۇللۇق تۇرمۇشىغا گىرىپتار بولۇپ، كېسەلدىن خاتىرجەم بولالماي، ھىجرىيە 1316 - يىلى (مىلادى 1899 - يىلى) كۇز پەسلىدە 75 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

شائىرنىڭ قەبرىسى ھازىرمۇ يارکەنتتە، ئەسلى دەپنە قىلىنغان جايدا بار بولۇپ، ئۇ ھېلىمۇ ئىلىم، مەرىپەت ئەھلىلىرىنىڭ مەشھۇر زىيارەتگاھى بولۇپ كەلمەكتە.

2§. «غەزەلىيات» ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

«غەزەلىيات» موللا بىلالنىڭ ياشلىق چاغلىرىدا يازغان، ئىشق-مۇھەببەت ۋە باشقا مەزمۇندىكى غەزەللىرىدىن جەملەنگەن 2016 مىسرادىن تەركىب تاپقان چوڭ ھەجىملىك لىرىك شېئىرلار توپلىمىدۇر. شائىرنىڭ «غەزەلىيات» تا قالدۇرۇپ كەتكەن:

«ئەگەر تارىخىي ھىجرەتتىن سوراڭ سەن،
دۇسەد، شەبىست، ھەشتتۇر ئەلىپ سانى.
ئەگەر پەسلىن سوراڭ بولساڭ ھەمەلدۇر،
ئەگەر ئايدىن ئېسسە بىلگىل دۇئانى.
ئەگەر سورىساڭ بىلالنىڭ ياشىدىن كىم،
يىگىرمە يەتتە دۇرلەر سىنىنى سالى.»

دېگەن مىسرالىرىدىن قارىغاندا ئۇنى ھىجرىيە 1268 - يىلى (مىلادى 1851 - 1852 - يىللىرى) ھەمەل (باھار) پەسلىدە دۇنيا ئېيىدا 27 ياش ۋاقتىلىرىدا يازغان. ئاپتور ئۆز كىتابىنى گەرچە 27 ياش ۋاقتىدا يازدىم دەپ ئىزاھلىغان بولسىمۇ، بىراق بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ ئومۇمىي جەريانىدىن قارىغاندا، ئۇ، شائىرنىڭ قىسقا بىر مەزگىلدىكى بىر يولى مەيدانغا چىقارغان ئىجادىي ئەمگىكى بولماستىن، بەلكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجادىي تاۋلىنىشنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق پىششىق يېتىلگەن يۈكسەك بەدىئىي ماھارەتنىڭ بىر ئۆمۈر جاپالىق ئىزدىنىشىدىن ھاسىل قىلغان ئەمگەك مەھسۇلاتى دېيىشكە بولىدۇ.

ئەمدى «غەزەلىيات» نىڭ يېزىلىش سەۋەبىگە كەلسەك، ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئىشتكىل مەندىن ئەندى خاسۇ ئامى،
يېتىشتىلەر كىتابىمنىڭ تامامى،
بۇ سۆزنى سۆزلىمەكتە بۇ غەرەزدۇر،
ۋەلىلەر ئىسمىنىڭ بولغاي بايانى.
خالايىقلار مېنى شائىر دېگەيلەر،
نېچۈك بىلگەي كۆڭۈلدە مۇددەئانى.
يۈرەكنى يار ۋىسالى ئۆرتەگەيلەر،
نىدىن قىلماي سۆپەتكىم دىلرەبانى.

خەلق ئارىسىغا تارقالغان رىۋايەتتىن قارىغاندىمۇ، شائىر ياشلىقىدا «غۇنچەم» ئىسىملىك بىر پەرى پەيكار، ساھىبجامال قىزغا ئاشىق بىقارار بولغان، بىراق ئۇنىڭ كەمبەغەللىكى ۋە زامانىنىڭ شەپقەتسىزلىكى شائىرنى مەقسىتىگە يەتكۈزمەگەن. ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىدىن ئانچە يىراقتا بولمىغان بىر باي شائىرنىڭ سۆيگىنىنى پۇل، مالغا زورلاپ ئۆز نىكاھىغا ئېلىۋالغان، قىزمۇ ئۆز ئاشىقى بىلەن قوشۇلالمىغانلىقىغا نارازى بولۇپ، ئۆلۈۋالغان. جۇدالىق قايغۇسىدا چەكسىز غەمگە مۇپتىلا بولغان شائىر كۆڭلىدىكى ھەسرىتىنى شېئىر ئارقىلىق ئىزھار قىلغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ توپلامنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان. «غەزەلىيات» تەكى شېئىرلارنىڭ بېرىشىدىن قارىغاندىمۇ، بۇ نۇقتىنى ئېنىق چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

«غەزەلىيات» تا ئاساسەن ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانى بولغان شائىرنىڭ يار ۋىسالىغا يېتىش يولىدىكى ئازغۇلىرى، قايغۇ-ھەسرىتى، ئىچكى كەيپىياتى، يار ۋىسالىغا يەتكەندىن كېيىنكى خۇشاللىقلىرى ئىپادە قىلىنغان.

شائىر ئۆز يارىغا شۇ قەدەر چىنىڭ مۇھەببەت باغلىغانكى، ئۇنىڭسىز ئۆتكەن ھەرقانداق ئالىي تۇرمۇشنى لەززەتسىز بىلىدۇ. ھەتتا پەردۇن دۆلىتىنىڭ شاھلىقىغا تەڭ قىلمايدۇ. ئۇنىڭسىز قىلغان تائەت ـ ئىبادەتنى ئۆزى ئۇچۇن زۇلۇم ھېسابلايدۇ.

يارسىز كۆرگەن ئۆمۇرنىڭ قانچە بولسۇن لەززىتى،
چۇن ئانىڭسىز بۇ مۇسۇلمانلىق زەلالەتدۇر① ماڭا.
نە كېرەك يارسىز ماڭا شاھى پەردۇن دەۋلىتى،
يار بىلەن بولسام، گادالىق كىم ئەسالەتدۇر② ماڭا.

شۇڭا شائىر ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك يارغا ئېرىشكەنلىكى بىلەن پەخىرلىنىدۇ، ئۇنىڭ ۋەسپى- تەرىپىنى قىلىپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىدە تەبىئىي زوق پەيدا قىلىدۇ.

شۇ يارىمنى كۆرگەن خەلق بارچە بولىدۇ ئاشىق،
يارىمنى كۆرۈپ خەلقەر كۆيۈپ ئۆلگىدەك بوپتۇ.
يارىم يۈرىدۇ دائىم بىر ساچقا جالا سالىپ③،
يارىمنىڭ قارا ساچى ئىككى بۆلگۈدەك بوپتۇ ④.
ئاۋۋالىدا ئويۇن قىلسام يىغلار ئىدى ئول دىلبەر،
بۇ دەمدە ئويۇن قىلسام قاراپ كۈلگۈدەك بوپتۇ.

---

① زەلالەت ــ ئاداشماق، يولدىن ئەزىپ كەتمەك.

② ئەسالەت ــ ئېسىللىك، ئېسىلزادىلىك؛ پۇختىلىق، مۇستەھكەملىك؛ دانالىق.

③ جالا ــ ساچباغ.

④ ئۇيغۇرلاردا ئادەت بويىچە قىزلار تۇرمۇشقا چىقماستىن بۇرۇن چاچلىرىنى ئۆشتاق ئۆرۈيدۇ، تۇرمۇشقا چىققاندىن كېيىن ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈيدۇ. شائىر بۇ يەردە ئەنە شۇنىڭغا ئىشارە قىلىدۇ.

بىراق شائىر ئۆز مەشۇقىنىڭ ۋىسالىغا يېتىش پەيتلىرى يېقىنلاشقاندا، پەلەك ئۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ، ھىجران ئوتىغا تاشلايدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنى پۇلى، مەلى كۆپ، ئابرويلۇق بىر بايغا نىكاھلاپ بېرىشنى لايىق كۆرگەنلىكتىن، قىزنىنى ئۆيدىن تالاغا چىقارمايدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەرسىز بولغان ئاشىق شائىر يار ۋىسالىنى ئىزدەپ، قىزنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ئۆز مەشۇقىنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتىدۇ.

يار ئىشىكىدىن ئۆتتۈم ئالما شېخىنى تۇتۇپ،
سەن ئۆيۈڭدىن چىقمايسەن مەن كوچاڭدا قان يۇتۇپ.

ئۇ قىزنىڭ تالاغا چىقالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئۇققاندىن كېيىن، قىزنى ئېلىپ قېچىشنى خىيال قىلىدۇ ھەمدە شۇ يول بىلەن يار ۋىسالىغا ئېرىشىپ، ئۆز بەخت - سائادىتىنى تېپىشنى ئارزۇ قىلىدۇ.

دەردىڭنى ماڭا ئېيتساڭ، سېنىڭ ھالىڭغا مەن يەتسەم،
ئۆزۈمنىڭ ئىلكىدە بولساڭ، چۆللەرگە ئېلىپ كەتسەم.
چۆللەر ئىچىدە يۇرسەڭ ئىككىمىز بولۇپ مۇنىس،
سېنەمنى يېرىپ تىغدە يۇرەكىمنى كۆرسەتسەم.
ماڭا مەرھەمەت ئەيلەپ دەردىمنى ئىشىتكەندە،
ئون توققۇز قېلىپ تازىم مەن يارىمنى خۇش ئەتسەم.
يارىم يۇرتىغا كەتسە ئاتاسىنى كۆرگىلى،
بوز ئېتىمنى ئېگەرلەپ يارىڭ كەينىدىن يەتسەم.

نازىم غەزەللىرىدىكى ئىشىق - مۇھەببەت تېمىلىرى زامان - ىڭ ئىجتىمائىي ئېقىمى بىلەن ئۆزئارا زىچ باغلانغان. ئۇ-

نىڭدا رېئال تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلار تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. مەسىلەن،

قارالاسام كۆرۈنمەيدۇ ئابرالنىڭ تېغى،
ئوتتا كۆيۈپ ئادا بولدى يۈرەكنىڭ يېغى.
يار دەردىدە سارغايدىممەن زەپىران سۈپەت،
كۆز ۋاقتىدا سارغايغاندەك تېرەك ياپرىغى.
غۇنچە يۈزلۈك نىگارىمنى كۆرەر كۈن بارمۇ؟
تەسۋى تەھلىل بولدى ماڭا يارنىڭ سورىغى.

شائىرنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان بىر كەمبەغەل ئاشىق يىگىتكە جور بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە غەم - پىراقتا چۆكۈپ ھىجران قايغۇسىدا تەڭ ئازابلىنىپ، يار ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن سانسىز ئازۇ - ئۇممىدلەرنى قىلىپ، يىراقتىكى يارنى سېغىنىپ ئىزھار قىلغان يۈرىقى پىكىر - ھېسسىياتلىرىدىن بىز كەمبەغەلچىلىكنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى ياشلار ئۈچۈن، ئۆز ئازۇ - تىلىكىگە يېتىش يولىدا زور توسالغۇ بولغىنىنى، بايلارنىڭ پۇل، مەنسەپ يۆلىنىپ گۈزەل قىزلارنى ئۆز ئاشقىدىن ئايرىپ، نىكاھىغا ئېلىپ يىراقلارغا ئېلىپ كەتكەنلىكىنى، كەمبەغەل ياش يىگىتلەرنىڭ يىراقتا ئېلىپ كېتىلگەن مەشۇقىنىڭ ۋەسلى دىدارىغا يېتەلمەي، ھىجران قايغۇسىدا ئازابلىنىۋاتقانلىقىدەك رېئال تۇرمۇش مەنزىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

شائىر كەمبەغەلچىلىك تۈپەيلىدىن ئىلاجسىز قالغان ئاشىقنىڭ پاك مۇھەببىتىنىڭ ئاياغ ئاستى قىلىنغانلىقىغا نىسبەتەن ھەسرەتلەنگەن ھالدا ئۆز كۆڭۈل ھېسسىياتىنى:

مەن ئەندى نەچۈك ئەيلەي، غەمگە قالغان باشىمنى،
كۆرگىلى ئۇزاق بولدى سېغىنىدىم ئاداشىمنى.
سېغىنغان بىلەن يارنى، مىڭگىلى تېپىلماس ئات،
ئات بولسا كۆرەر ئىدىم، بېرىپ قارا قاشىمنى.
بىۋاپا بۇ دۇن ئەپلاك، يۈرەكنى قىلىپتۇر چاك،
قىلىپتۇر زەھەر ئاغۇش ھەر كۈن ئىچەر ئاشىمنى.
دۈشمەنلەر جاپا قىلدى، دىلبەردىن جۈدا قىلدى،
نازىم تولا ئاھ قىلدى كۆرەلمەي ئاداشىمنى.

دەپ ئىزھار قىلىپ، ئەينى دەۋردە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئىنسانىي ھوقۇقسىزلىققا، ئاداالەتسىزلىككە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرىدۇ.

شۇنىسى ئالاھىدە خاراكتېرلىككى، شائىر شېئىرلىرىدا كۆيەلەنگەن ئىنسانىي مۇھەببەت گەرچە قارىماققا نازىمدىن ئىبارەت بىر كىشىنىڭ شەخسىي مۇھەببىتىدەك كۆرۈنسىمۇ، بىراق ئۇ كەشىلىك جەمئىيىتىدىكى ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان رېئال مۇھەببەتنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلغان بىر ئومۇمىي بەدىئىي كۆرۈشىدۇر. شۇڭا نازىم مۇھەببەتنى پۈتۈن ھايات گۈزەللىكىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن چەكسىز زوقلىنىدۇ ھەمدە مۇھەببەتتىن ئىبارەت بۇ چۈشەنچىنى جەننەتكە ئۇمىد باغلاپ تەركىدۇنياچىلىقنى تەشەببۇس قىلغۇچى زاھىدلارنىڭ تەرىقەت يولىغا قارىمۇ قارشى قويغان ھالدا ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى ۋە ئىنسانىنى مەپتۇن قىلغۇچى كۈچ - قۇدرىتىنى قىزغىن ئۇلۇغلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھايات گۈزەللىكىدىن ۋاز كەچكۈچى زاھىدلارنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئالىدۇ.

ئاھكىم زوھىد ئەھلى بىزنى قىلغۇدەك ياردىن خالاس،
تەكرىگە قىلسۇن ئىبادەت دەپكى دىلدارىدىن خالاس.

ھەرەزى زاھىد بۇدۇر: بولسا جەھەننەمدىن خالاس،
ئاشىق ئەھلى زار يۇرمەك تەرك خەنداندۇر غەرەز.

شائىر مانا بۇ مىسرالار ئارقىلىق جەھەننەم ۋەھىمىسىدىن قورقۇپ ھايات لەززىتىدىن ۋاز كەچكۈچى سوپىي - ئىشانلارنىڭ ئىبادەتنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ، كىشىلەرنى ئىنسانىي مۇھەببەتتىن ۋاز كەچتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشتەك ھايات مەنتىقىسىغە ئۇيغۇن بولمىغان بىمەنە قىلىقلىرىنى تەنقىد قىلىپ، قاتتىق، ھەجۋىي ئاستىغا ئالغانسكەن، ئاشىق ئەھلىنىڭمۇ مۇھەببەت ئىشتەش غەرىزىنىڭ ئۆمرىنى خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزۈشىنى مەقسەت قىلغانلىقىدەك توغرا يۆنىلىشىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ ھەمدە ئۆزىمۇ:

ئۆز يولۇم ئوبدان ئىدى مەن تەلىبەگە زوھىد ئەھلىدىن،
ھېچ ھالدا بولماس ئىرىدىم ئەجىز ئىنكاردىن خالاس،

دەپ، زاھىد ئارىسىغا كىرىپ قېلىپ، ئىنسانىي ياشاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالغانلىقىغا ئېچىنىدۇ، ئاخىردا ئۇ ئىنسانىي ياشاشقا يولنى ئۆتۈپ:

زۇلۇم بىرلە مۆھتەسەپ قىلدى پەرىۋەشتىن جۇدا،
چۈنكى بۇلبۇل گۈل كۆرۈپ بولغايمۇ گۈلزاردىن خالاس.
شەرئىدە زاھىد سۆزى ھەقتۇر، ھەقىقەتتە مېنىڭ،
ئىشىق ئىلى خۇشلۇقتىن ئىبرسە، زوھىد ئىلى ناردىن خالاس،
ئىختىيار سەندە بىلال گەر خۇشلار ئىبرسەڭ ئىشقىنى،
زوھىدتىن بولغىل خالاس، يوقسە دىلئازاردىن خالاس.

دەپ، زاھىد ئەھلىدىن ۋاز كېچىپ، ھايات گۈزەللىكىنى سۆيۈش، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇشتەك توغرا يولنى ئىختىيار قىلىدۇ. شائىرنىڭ ھاياتقا بولغان مۇنداق ئىلغار قاراشلىرى ئەينى دەۋردە مۇتەئەسسىپ روھانىلارنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەنلىكتىن، ئۇ ھېر مەزگىل يەكلىنىپ، مەسچىتنىڭ ئىماملىقىدىن مەھرۇم قىلىنىدۇ. ئۆزىنىڭ مۇنداق قەدىرسىز ھىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىدىن قاتتىق ئېچىنغان شائىر كۆڭۈلدىكى قايغۇ-ھەسرەتنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

ياماڭ كۆرمەك بۇرادەرلەر ئىگەمنىڭ ھىر قۇلىدۇر مەن،
كىشى قەدرىمنى بىلمەيدۇ ۋەتەننىڭ گەۋھەرىدۇرمەن.
كىشى بىلمەس لەتىپ سۆز دۇررىنى خەلەق① ئۆزرەچاچتىم،
كى سۆز بابىغە كەلگەندە سۇخەنۋەرلەر② دۇرى دۇرمەن.

«غەزەلىيات» ئىشق-مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەت توغرىسىدىكى غەزەللەر توپلىمى بولۇپ، ھىراق ئۇنىڭدا يەنە ئاپتورنىڭ ئەدەب-ئەخلاق، ئىلىم-مەرىپەت، جەمئىيەت تۈزۈمى ھەققىدىكى ھىرمۇنچە ئىلغار قاراشلىرىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن، شائىر جەمئىيەت تۈزۈمى ئۈستىدە توختىلىپ، زالىم پادىشاھلارغا:

قايۇ شاھ ئادىل ئولسا سەن ئىنى مىسلى سۈلايمان بىل،
قايۇ زالىمنى كۆرسەڭ سەن ئىنى يەر ھىرلە يەكسان بىل،

دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرسە، تۆۋەندىكى مىسرالاردا ئەدە-

---

① خەلەق — ۋاراس، مىراسخور، ئورۇنباسار، ئەۋلاد، نەسىل.
② سۇخەنۋەر — سۆزگە ئۇستا، گۈزەل سۆزلەيدىغان.

لـى ـ ئادالەتنى ئاياغ ـ ئاستى قىلغان زالىم پادىشاھلارنىڭ خـۇ-
نۇك ئەپتى ـ بەشىرىسىنى مۇنداق سىزىدۇ:

ئىگەرچە يەتتە ئىقلىم شاھىدۇرلەر ئەدلى يوق بولسا،
پەقەرلىق خانىسىدە بولسا رويى زەپىران خوپراق.

ئۇ يەنە ئىنسانىي پەزىلەت ئۈستىدە توختىلىپ، ناچار ئىلـ
لەت ــ مەغرۇرلۇقنى:

جامالى بەيئىنى يۈسۈپ دىلىدا پۈر باھا بىلدى،
قىلىپ قۇل رۇسىياھ گەردۇن پۇچەك پۇلغا ئانى ساتتى،

دەپ سـۆكسـە، تـۆۋەنـدىكى مىسرالاردا نادانلارنى ئەيىبلەپ،
نادانلىقنىڭ زىيىنىنى ئېچىپ تاشلايدۇ:

نادان بىلەن دوست بولما ۋىژدانى يوقتۇر،
يولى كەلسە دوست ساتۇر، ئىمانى يوقتۇر.
نادانلارنىڭ دائىما پىكرى بۇزۇقتۇر،
قىلار ئىشى ھەمىشە كازاپچىلىقتۇر.

مانا بۇنىڭدىن بىز «غەزەلىيات» نىڭ كۆپ خىل تېمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، كەڭ دائىرىلىك مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرـ گەن، مەلۇم تەرەققىپەرۋەرلىك خاھىشىغا ئىگە قىممەتلىك بىر ئەدەبىي مىراس ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشىنىۋالالايمىز.

«غەزەلىيات» يۇقىرىقىمدەك مەزمۇن، ئالاھىدىلىكتىن باشقا، تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن خەلق قوشاقلىرىغا يېقىنلىقى، ئوخـ شىتىش، سۈپەتداشلىرىنىڭ دەللىكى، ئوبرازلىقلىقىنىڭ يارقىـن،

هېسسىياتىنىڭ ساپ - سەمىمىيلىكى بىلەنمۇ مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. نازىم شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىتابخان ئۇنىڭ دىكى ئىممۇنتسىيلىك كۈچىنىڭ تەسىرىگە ئىختىيارسىز بېرىلىپ، زور ھاياجان ئىلكىگە چۆمۈلۈپ، شېئىردىكى ئوبرازلار دۇنيا سىنى كەزمەي مۇمكىن ئەمەس.

مەن بۇ ياققا كەلگەندە يار ئىشىكىدە قالغان،
قاچان كېلىسەن يار دەپ قارا كۆزىگە ياش ئالغان.

مانا بۇ مىسرالاردىن بىز قاياقتىدۇر بىر ياقلارغا سەپەرگە ئاتلانغان يىگىتنى ئىشىك ئالدىغىچە ئۇزىتىپ چىققان قىزنىڭ ئۇزىتىش پەيتىدىكى ئىچكى ھېسسىياتىنى، شۇنداقلا ياردىن ئايرىلىپ ھىجران قايغۇسىغا چۆمۈلگەن يىگىتنىڭ جۇدالىق پەيتلىرىدىكى ئەسلىمىلىرىنى خۇددى كىنو لېنتىسىدەك كۆز ئالدىمىزغا ئېنىق كەلتۈرەلەيمىز.

نازىم شېئىرلىرىنىڭ مۇنداق ئوبرازلىق بولۇشىنى ئۇنىڭدىكى دەل ۋە مۇناسىپ ھالدا ئىشلىتىلگەن گۈزەل ئوخشىتىش شەكىللىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شائىر ئوخشىتىشتىن ئىبارەت بۇ ئىستىلىستىك شەكىلدىن ئورۇنلۇق پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن شېئىر مىسرالىرىنى شوخ، ئويناقلىققا ئىگە قىلغاندىن تاشقىرى، كىشىلەرنىڭ ئىچكى ھېس - تۇيغۇلىرىنىمۇ دەل جايىدا ئىپادىلەپ بەرگەن:

گۈلمىدى، غۇنچەمىدى يارىم سېنىڭ باشىڭدىكى،
كېچىلەپ بىلەلمىدىم كىملەر ئىدى قاشىڭدىكى.

مانا بۇ مىسرالاردىكى يار قېشىدا تۇرغان ئادەمنىڭ چېچىگە قىستۇرۇلغان گۈل ياكى غۇنچىگە تەقلىد قىلىپ ئوخشىتىلە-

شى، بىر تەرەپتىن، يىگىتنىڭ غەيرىي بىلەن تۇرغان يارنىڭ نىسبە-
تەن رەشك تۇتىنىڭ ئۇلغىيىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت ئىچكى ھېس-
سىياتىنى تونۇرا ئىپادىلەپ بەرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن،
قىزنىڭمۇ ناھايىتى گۈزەل، شوخ ناز - خۇلقىغا ئىگە ئىچكى خا-
راكتېرىنى ئېچىپ بەرگەن. يۇقىرىقى مىسرالارنى ئوقۇغان ھەر-
قانداق كىشى ئاشىق بىلەن مەشۇق ئوتتۇرىسىدىكى رەشك ئو-
تى تۇپەيلىدىن بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك كەيپىياتىنى ئەھەس،
بەلكى بىر - بىرىگە بولغان ھۆرمەت ۋە سەمىمىيەت تۇيغۇسىنى،
ئەركىلىتىش ھېسسىياتىنى سېزىۋالالايدۇ.

شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا يەنە ئوي - پىكىرىنى كىتابخانىلار-
نىڭ تەسەۋۋۇرىدا جانلىق، ئېنىق، ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرۈش
ئۈچۈن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىنمۇ ئورۇنلۇق پايدىلانغان بو-
لۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكى بىلەن نازىم
شېئىرلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن:

تېرىغان بىلەن ئېلىپ بولماس ساينىڭ تېشىنى،
دەرد كەلگەندە ئەيتىپ بولماس كۆزنىڭ يېشىنى.

مانا بۇ مىسرالاردىكى كۆز يېشىنىڭ سايي تېشىغا نىسبە-
تەن نىسبەت قىلىپ بېرىلىشى تولىمۇ ئورۇنلۇق ئوخشىتىش بو-
لۇپ، ئۇ كۈچلۈك فولكلورلۇق خاراكتېرگە ئىگە.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، نازىم شېئىرلىرىنىڭ تىلى جانلىق،
ئاممىباب، خەلق تىلىغا يېقىن، ئۇسلۇبى ئاددىي، ۋەزنى يەڭ-
گىل، ئاھاڭدارلىقى يۇقىرى، ئوبرازچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ،
ئۇنى خەلق شېئىرىيىتى ۋە ئەسرلەر داۋامىدا ياشاپ كېلىۋاتـ
قان يازما ئەدەبىياتنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەم-
لەندۈرگەن، دەپ قارىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، بىلال

شېئىرلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي خاراكتېرى، ئارزۇ - ئۈ-
مىد، ھېسسىياتلىرى بىرقەدەر چوڭقۇر ئەكس ئەتكەن بولغاچقا،
خەلق ئاممىسى ئۇنى سۆيۈپ ئوقۇپ، ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈ-
رۈپ ئۆز فولكلورىنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايە-
لاندۇرۇۋەتكەن. ھازىرمۇ خەلق قوشاقلىرىدا «نازىم» تەخەللۇ-
سى بىلەن ئېيتىلمۇاتقان نەچچە ئونلىغان قوشاقلارنى تېپىش
مۇمكىن. نازىم شېئىرلىرى ھەتتا كلاسسىك مۇزىكا 12 مۇقام
ئاھاڭلىرىغا سېلىنىپ، ناخشا بولۇپ ياڭراپ، ئازغىنە كەم بىر
ئەسىردەك ۋاقىت خەلق بىلەن قەلبداش بولۇپ، بىللە ياشاپ
كەلدى. ئۇ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خەلق بىلەن ئەبەدىي بىللە ياشە-
يدۇر.

§3. موللا بىلالنىڭ داستانلىرى

موللا بىلال (نازىم) XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا
ئىجاد ئەتكەن ئۇيغۇر شائىرلىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ لىرىك شې-
ئىرلىرى بىلەنلا ئەمەس، شۇنداقلا داستان، قىسسىلىرى بىلەنمۇ
بەلگىلىك شۆھرەت قازانغان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ يازغان
«غازات دەر مۇلۇك چىن»، «چاڭموزا يۈسۈپخان»، «نۇزۇگۇم»
قاتارلىق داستان ۋە قىسسىلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى
تېما ۋە ژانىر جەھەتتىن بېيىتىپلا قالماستىن، ئەڭ
مۇھىمى، ئۇنىڭ رېئال تۇرمۇش بىلەن بولغان
ئالاقىسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرۇپ، بۇرۇنقى ياندىشىش مۇناسە-
ۋىتىدىن بۇاستە مۇناسىۋەتكە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئەدەبىيا-
تىمىزدىكى ئەزەلدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان رېئالىزم-
لىق ئەنئەنىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتەردى. موللا بىلالنىڭ كە-
چىك تېپىتىكى لىرىك غەزەل تۇرىدىن چوڭ تېپىتىكى ئېپىك

ئەسەرلەرگە (داستانلارغا) تۆتۈش قىلغانلىقى، مۇھەببەت تېمىسىدىن زور سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەقەلەر تېمىسىغا كۆچكەنلىكى، يەنە بىر مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىجادىيەتتە بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىپ، چوڭ سەكرىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

1. «كىتابى غازات دەر مۇلۇك چىن»

«كىتابى غازات دەر مۇلۇك چىن» («چىن مەملىكىتىدىكى مۇقەددەس جەڭ») — مولىلا بىلالىنىڭ 1864 - يىلىدىكى ئىلى ۋىلايىتىدە يۈز بەرگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ فېئودال ئىستىبداتلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئازادلىق كۈرىشىگە بېغىشلانغان مەشھۇر ئەسىرىدۇر. ئەسەر ئاپتورنىڭ ئېيتىشچە، ھىجرىيە 1293 - يىلى (مىلادى 1876 - يىلى) يېزىلىغان. ھىجرىيە 1297 - يىلى (مىلادى 1880 - يىلى) ن. ن. پانتوسوۋنىڭ نەشرىگە تەييارلىشى ئارقىسىدا، قازاندا مىخ مەتبەدە بېسىلغان.

ئاپتور لەزىم ۋە نەسىر ئارىلاش شەكىلدە يازغان 6 مىڭ مىسرادىن كۆپرەك ھەجىمدىكى بۇ ئەسىرىدە ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا يۈكسەك باھا بېرىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە ئېيتىش كېرەككى، ئەسەر جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىتىكى رولى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان بولغاچقا، ئاپتور ئۇنىڭدا بىرەر تارىخىي شەخسنى ئەمەس، بەلكى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇقنىڭ مەنبەسى، بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ يارىتقۇچىسى بولغان خەلق ئاممىسىنى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە، قوزغى-

لاۋنىڭ تايانچى كۈچى، ئىنقىلاب يولباشچىلىرىنى يېتىشتۈرگۈچى مۇقەددەس بۆشۈك، ئۇلارغا ئەقىل - ئىدراك بېغىشلىغۇچى مەنبە قىلىپ تەسۋىرلىگەن. بىز بۇنى ئاپتورنىڭ تۆۋەندىكى قاراشلىرىدىن بىلىۋالالايمىز:

شەھەر لەشكەرلىرىنىڭ سانى بەش يۈز،
ئىدى بەش يۈزدىن يىگىرمە بەش بىر يۈز.
ئۇنىڭ ئىچىدە بىر مۇنچىسى ناھايىتى پىرىدىل ①،
شىجائەتلىك ئىدى ئۇنى بايان قىلادۇرمىز.
.....
بىرسى ئابدۇلۋارىس، بىرسى ئابدۇلھەق،
بىر - بىرلەپ ئېيتسام تولىدۇر ۋاراق.
بىرىسى پالتۇ بەگ، ئوسمان ئاخۇن بىلە،
ئىدى ئاسىم ئاخۇن، كى ناخۇن بىلە.
باھادىر جالال بىرلەن نازىم بىلال،
يۈسۈپ، ئەلى قاسىم، كى سادىر، كامال.

داستاندا خەلق ئاممىسى گەرچە بارلىق ۋەقەلەرنىڭ مەركىزىگە قويۇلۇپ، ئاساسىي قەھرىمان شەخس سۈپىتىدە گەۋدىلەندۇرۇلگەن بولسىمۇ، بىراق ئاپتور ھاكىمىيەت ئۈچۈن بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمايدۇ. ئۇ قوزغىلاڭ يولباشچىلىرى ئۇستىدە توختالغىنىدا، ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقتا شۆھرىتى چەكسىز، ئەقىل - پاراسەتتە يېتىلگەن، يەكدىللىك بىلەن ئىتتىپاقلىشالايدىغان، خەلق ھىمايە قىلىدىغان قەھرىمان كىشىلەر

① پىرىدىل تەخەللۇپ دىل، يالقۇنى دېگەنلىك.

هەم قولىغا قورال ئېلىپ، خەلق بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلدىغان ئاددىي جەڭچى ھەم قوزغىلاڭغا يېتەكچىلىك قىلىپ خەلق ئاممىسىنى تەشكىللەيدىغان قابىل تەشكىلاتچى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ.

قوزغىلاڭ يولباشچىلىرىدىن بىرى — مەشھۇر خەلق قەھرىمانى سادىر پالۋاننى تەسۋىرلىگەندە، ئۇنى ئابستراكت سۆزلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى قوزغىلاڭ جەريانىدىكى ئىش - پائالىيەتلىرىدىن باياندای بىلەن كۈرە قورغانلىرىنى ئېلىشتا، ھەم سېپىل ئاستىدىن لەخمەكولاپ، دورا قويۇپ پارتلىتىشتەك ئەقىل - پاراسەتنى كۆرسەتكەنلىكى، ھەم بۇ ئىشقا قاتناشقۇچىلارغا يېتەكچىلىك قىلغانلىقى، ھەم پارتلىتىش جېڭىگە بېۋاستە قاتنىشىپ، ۋەزىپىنى شەرەپ بىلەن ئورۇندىغانلىقى، ئىنقىلاب غەلىبىسىگە يول ئاچقانلىقىدەك ئىش - ئىزلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇنى ھەم ئىنقىلاب رەھبىرى، ھەم ئاددىي بىر جەڭچى، ھەم ئەقىل - پاراسەتتە يېتىلگەن قورقۇمسز، قەھرىمان كىشى قىلىپ كۆرسەتسە، قوزغىلاڭ يولباشچىسى ئابدۇرۇسۇلبەگنى يۈرەكلىك، راستچىل، توغرا نىيەتلىك، خەلق ھىمايە قىلىدىغان بىر شەخس، شۇنداقلا ئۆز باتۇرلۇقى بىلەن قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان ئىنقىلاب يولباشچىسى قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ:

باھادىر ئاتالدى بۇ جەڭدە ئەمىر،
نەدۇر كىم ئەمىر شاھ ساھىپ سەرىر①.
ئەمىردىن ھەممىنىڭ دىلى بولدى شاد،
دۇئا ئەيلىدى تاپتى غەمدىن نەجات.
دېدى بارچە ئادەم يۈرەكلىك ئەمىر،

---

①سەرىر — يەرلىك باشلىق.

كى بىزلەرگە دائىم ئىكبرەكلىك ئەمەس.
كى ئابدۇرۇسۇل بەگ دىلمدۇر دۇرۇست،
دىلى رۇست ئۇچۇن تۇتتى خەلق ئۇنى دوست.

ئاپتور ئىنقىلاب يولباشچىلىرىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇلارنى ھۆكۈمران گۇرۇھلارغا ئوخشاش پۇل، ئەمەل، مەنسەپ، بايلىق، ئابروي ئۈچۇن كۈرەش قىلىدىغان شەخسىيەتچى مەخلۇقلار ئەمەس، بەلكى ئىنقىلاب غەلىبىسى ئۇچۇن يەكدىللىك بىلەن كۈرەش قىلىدىغان، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ئىتتىپاقلاشقان ئالىيجاناب كىشىلەر قىلىپ كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئىنقىلابنىڭ باش رەھبىرى ئابدۇرۇسۇلبەگ مانجۇلار تەرىپىدىن ئىلگىرى بېكىتىپ قويغان يەرلىك ئەمەلدار مەزەمزات تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما خەلق ئىچىدىن يەنە ئەلا پەلۋان يېتىشىپ چىقىپ، ئىنقىلابنى داۋاملاشتۇرۇپ، غەلىبىگە ئېرىشتۈرىدۇ. ھەتتا ئىنقىلاب مەۋسۇمنى تارتىۋېلىش كويىدا يۈرگەن چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ژاندارمىلىرى بىلەن ئاخىرىغچە جەڭ قىلىدۇ.

مانا بۇنىڭدىن بىز ئاپتورنىڭ خەلققە تۇتقان ئىلغار پوزىتسىيىسىنى ۋە ھەق - ئادالەتكە يېتىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

داستاندىكى سەلبىي ئوبرازلار سىستېمىسىدا ئۆزىنىڭ پۈتۈنلەي مۇناپىقلىقى، پىتنە - پاساتقا مايىللىقى، ئۆتۈپ كەتكەن رەزىللىكى ۋە ياۋۇزلۇقى بىلەن كۆزگە چېلىقىدىغىنى مەزامزات بىلەن ئەخمەتجان خوجىلاردۇر.

مەزەمزات مانجۇ ھەربىي فېئودال ھاكىمىيىتىنىڭ مالىيىي، يەرلىك روھانىلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ مەنسەپ سەپىرەسىلىكى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇ مەنسەپ

ئۇچۇن ھەرقانداق ياۋۇزلۇقنى قىلىشتىن يانمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنى ئەخمەتجان خوجىغا ئوخشاش قاتىل لارنىڭ قولى ئارقىلىق ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئىنقىلابنى ئۇجۇقتۇرۇشتىن ئىبارەت رەزىل مەقستىگە يەتمەكچى بولىدۇ.

ئەخمەتجان خوجا مەزمەزاتتىن قالسىلا داستاندىكى ۋەقەلەرنىڭ راۋاجلىنىشىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان يەنە بىر سەلبىي ئوبراز بولۇپ، ئۇنىڭ قاتنىشىسىز ئەسەردىكى ھەرقانداق زىددىيەتنىڭ تۈگۈنى يېشىلمەيدۇ. ۋەقەلەرنىڭ مۇرەككەپلىشىپ، زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى ۋە ۋەقەلىك تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر بۇرۇلۇش پەيتلىرى ئەخمەتجان خوجىنىڭ خاراكتېرى بىلەن باغلانغان ھالدا ياكى ئۇنىڭ يېڭى قاتتىلىق ھەرىكىتى بىلەن ياكى ھۆكۈمران گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن يېڭى ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ.

دېمەك، ئاپتور مەزمەزات، ئەخمەتجان خوجا ئوبرازلىرى ئارقىلىق يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلار ۋە روھانىلارنىڭ دىنىنى نىقاب قىلىپ تۇرۇپ «كاپىرلارغا غازات ئېلان قىلىش» باھانىسى بىلەن خەلقنى تالاشقا ۋە ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز ئىمتىيازى، ھوقۇقلىرىنى مۇستەھكەملەشكە ئىنتىلگەنلىكلىرىنى ھەمدە شۇ مەقسەتتە ھەرقانداق رەزىللىكلەرنى قىلىشتىن يانمىغانلىقىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا يۈز بەرگەن يۇقىرىقى تارىخىي ۋەقەلەرنى كونكرېت ۋە تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا تەسۋىرلەش ئارقىلىق پاش قىلىدۇ.

ئەسەردە يەنە قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيىتى ئۇستىدىمۇ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئاپتور ئۇنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلايدۇ.

بىرى، باشباشتاقلىقنىڭ باش كۆتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىقنىڭ بۇزۇلۇشى، ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىش زىددىيەتلىرىنىڭ ئەۋج

ئېلىشى ئىنقىلاب مەغلۇبىيىتىنىڭ بىر سەۋەبىي، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ بۇ جەھەتتە مۇئ - قايغۇغا چۆككەن ھالدا چوڭقۇر ئەپسۇس بىلدۇرىدۇ.

ئىككىنچىدىن، چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ئىنقىلاب غەلىبىسىنى ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا بۇنىڭدىن چەكسىز غەزەپلەنگەن خەلقىمىز شائىر موللا بىلال يۇرتىدىكى ئېچىنىشلىق ھېسسىياتىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

تامامى دەردەن ئېيتقاي مۇنى،
كۆزدىن ئاققۇزغان جىگەر قانىنى.
بىراۋنىڭ بولۇپتۇ ئاتاسى شەھىد،
بولۇپ بەزىلەرنىڭ بالاسى شەھىد.
بىراۋ ئايرىلىپتۇ قېرىنداشىدىن،
كى جاندىن ئەزىز كوكۇلداشىدىن.
ئىشتىسە دىلى تىز يارالەر بولار،
نە يارا بولار بەلكى پارەلەر بولار.

ئەسەرنىڭ ئەھمىيەتلىك تەرەپلىرىدىن بىرى، ئاپتور تەرىپىدىن تەرغىپ قىلىنغان ئىنقىلاب يولىدا ئاققان قانىنىڭ بىھۇدە كەتمەيدىغانلىقىغا ئىشىنىشىنى مەزمۇن قىلغان ئۇمىدۋارلىق روھىي تۇر. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە گەرچە ئىنقىلاب مەغلۇبىيىتىگە ئىسىيان قىلىپ بەرگەن ئەپسۇسلۇق بىلدۇرۇش يۇزىسىدىن ئۆز قايغۇسىنى ئىزھار قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئاخىرىدا يەنە ئىنقىلاب يولىدا ئاققان قان ھەرگىز بىكار كەتمەيدۇ، ھامان تارىخ بېتىگە يېزىلىپ، مۇئلادلار تەرىپىدىن يادلىنىدۇ، دەيدۇ.

هەر كىشى ئىش قىلسا ئەمەس مەنسىز،
مەنسىنى بىلگۈسىدۇر بەتامسىز.
هەر سۆزۈم كىم، ئۆتسە پۈتۈپمەن تامام،
ئەهلى خىرەدلەرگە① دېدىم مەن سالام.

مانا بۇ دانالىق بىلەن ئېيتىلغان توغرا پىكىرلەر بۇگۈنكى كۈندە ئەمەلىي رېئاللىققا ئايلانغان بولۇپ، يىراق كەلگۈسىدىن قالغاندىمۇ ئۇ كىشىلەرگە چەكسىز ئۇمىدۋارلىق روھ بېغىشلايدۇ.

شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئەسەر تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈشتە يۇقىرى دەرىجىدىكى چىنلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئاپتور دۇنيا قاراشنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، قوزغىلاڭنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرەلمەيدۇ. ئۇ دىنىنىڭ ئاساسىتىگە مەھكەم باغلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، تۇرمۇشتىكى ھەربىر ۋەقەلەرنى ئاللانىڭ ئىرادىسىگە باغلاشقا ئىنتىلىدۇ. ئۇ ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ، ئۆلۈمنى، پوچى ماخمۇتنىڭ مەزمزاتقا پىچاق تىقىپ هالاك قىلىشىنى، موللا شەۋكەت ئاخۇن ۋە ئەخمەتجان خوجىنىڭ ئەلاخان تۆرە تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىشىنى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ياكىي هەربىر سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، دەپ قارىماستىن، بەلكى تەقدىرنىڭ ئىشى، ئاللانىڭ ئىرادىسى دەپ قارايدۇ. بۇ ئاپتورنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى ئاجىزلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، مۇنداق نۇقسانلارغا تەنقىدىي قاراشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

---

①خىرەد ــ ئەقىل ـ هوش، پاراسەت.

ئەسەر، شائىرنىڭ دىنىي قاراشلىرى قانچىلىك كۈچلۈك ئو-
رۇن ئالغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچ - قۇدرە-
تىنىڭ چەكسىزلىكىنى مەدھىيىلەپ، مۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ يا-
ۋۇزلۇقى ۋە دىنىي ئىسلامنى ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا سۇيئىس-
تېمال قىلىشقا ئىنتىلگەنلىكىدەك سەلبىي تەرەپلىرىنى ئېچىپ
بەرگەنلىكى بىلەن چوڭقۇر رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. «چاڭموزا يۈسۈپخان»

«چاڭموزا يۈسۈپخان» — روھانىلارنىڭ ھىيلىگەرلىكى ۋە
ئالدامچىلىقىنى پاش قىلىشىنى مەزمۇن قىلغان، مۇللا بىلالنىڭ
رېئالىستىك ئاساستىكى داستانلىرىنىڭ يەنە بىرىدۇر. ئۇنىڭدا
تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىك ھىجرىيە 1285 - يىلى (مىلادى 1842-
يىلى) سەپەر ئېيىدا، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كەتمەن يېزىسىدا بو-
لۇپ ئۆتكەن.

خۇددى داستاندا تەسۋىرلەنگەندەك، ئات يىلىنىڭ سەپەر
ئېيىدا (2 - ئېيىدا) كەتمەن يېزىسىغا (بەل يېزىسىغا) ئۆزىنى
«خوجا» دەپ ئاتىۋالغان «يۈسۈپخان» ئىسىملىك بىر ئالدامچى
يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ ناھايىتى ھىيلىگەر، قۇۋۇ ئادەم بولغاچقا، ئا-
رىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، كەتمەن يېزىسىدىكى مۇللا، بەگ، قازى ۋە
ئاقساقاللارنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، زور شۆھرەت
تاپىدۇ. خوجىغا ئىشەنگەن بەگ، قازى، خەلىپە، ئىمام، مەزىن،
سوپى دېگەنلەرمۇ ئۇنىڭ كەتمىنىنى چېپىپ، ئەتىدىن - كەچكىچە
دېگۈدەك خوجىنى كۆپچىلىككە «ئۇلۇغ كىشى» قىلىپ كۆرسەتـ
كەنلىكتىن، بۇ تەشۋىقاتقا ئىشەنگەن بىچارە نادان دېھقانلار ئام-
مىسى خوجىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش مەقسىتىدە بالا - چاقىلىرىنى
ئاچ قويۇپ بولسىمۇ، مال - مۈلۈكلىرىنى، ھەتتا قىزلىرىنى ھەدە-

يه قىلىپ بېرىۋېتىدۇ. خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان مۇناسىۋەتنى ئېتىقادىدىن پايدىلانغان يۇسۇپخان خوجا ئەمدى ئۆزىنىڭ ھىيلىگەرلىك، بەدنىيەتلىكلىرىنى قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن «خۇداغا ئىبادەت قىلىش» نى باھانە قىلىپ، ئۆيىي ھازىرلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۆيىي ھازىرلانغاندىن كېيىن، ئىخلاسمەنلىرىدىن ئىشىككە پوس قويىدۇ. ئۆزى بولسا قىزىل لاتا بىلەن قاپ ئوتتۇرىسىدىن توسۇلغان ئۆينىڭ ئىچكىرىدىكى قىسمىدا ھەرخىل بەد قىلىقلىق ھەرىكەتلەر بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. يۇسۇپخان خوجىنىڭ بۇ خىل ئالدامچىلىق ھەرىكەتلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئابرويىنى كۆتۈرگۈچى موللا، ئىشان، قازى، بەگ ۋە ئاقساقاللارنىڭ ئېتىقادى ھەم ئىشەنچىسى ئاستىدا ئۇزۇن يىللار داۋاملاشقانمۇ بولاتتى. بىراق مۇناق بىر تاسادىپىي ۋەقە ئۇنىڭ ئالدامچى،يالغان خوجا ئىكەنلىكىنى خەلقى ئالەمگە ئاشكارىلاپ قويىدۇ.

«شېرىپباي» ئىسىملىك ئابرويلۇق، ئەقىل - پاراسەتلىك بىر ئادەم ھەر يىلدىكى ئادىتى بويىچە بۇ يىلمۇ بىرئاز مال ئېلىپ سودا - سېتىق قىلىش مەقسىتىدە غۇلجا شەھىرىدىن كەتمەن تەرەپكە سەپەرگە چىقىدۇ. يولدا ئۇنىڭغا ئىلىدىن چىققان ئىككى كىشى ھەمراھ بولىدۇ. شېرىپباي ئۆز ھەمراھلىرىدىن نەگە كېتىپ بارغانلىقىنى سورايدۇ، ئۇلار «خۇنخاي» غا كەلگەن ئالىي خوجىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىشقا كېتىپ بارغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شېرىپباي ئەسلىدىن بەكمۇ قىزىقچى، خۇشچاقچاقچى ئادەم بولغاچقا ئۇ قىزىقچىلىق قىلىپ، ئۆز ھەمراھلىرىغا: «ئۇ خوجاكىلاردا مېنىڭمۇ ئىشىم بار ئىدى، ئۇ مېنىڭدىن كۆرىدىغىنىنى كۆرىدۇ. مەن ئۇنىڭ بېرىپ تۇتارمەن، تۇتۇۋېلىپ، ئەجدىھاردەك يۇتارمەن» دەيدۇ. بۇنىڭ چاقچاق ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن ھېلىقى ئىككى دۇئاگۇي خۇنخايغا بېرىپ، خوجىنىڭ دۇئاسىنى ئالغاندىن كېيىن

ئۇنىڭ: «مېنىڭ تـوغرامدا خەلق ئارىسىدا قانداق پاراڭ بار؟» دېگەن سـوئالىغا شەرىپىبـايدىن ئاڭلىغانلىرىنى بىر - بىرلەپ دەپ بېرىدۇ. يۇقىرىقى سۆزنى قىلغان كىشىنىڭ ئىسمىنىڭ شەرىپىبـاي ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان خوجىنىڭ رەڭگى بىردىنلا ئۆڭۈپ، يۈزلـىرى تاتىرىپ، ئەرۋايى ئۆچىدۇ. چـۈنكى ئۇ قوقەندە شەھـەردە سودا - سېتىق قىلىپ يۈرگەندە، شەرىپىبـاي ئىسىملىك بىر كىشـىدىن 10،000 تەڭگە قەرز ئالغان بولسىمۇ، ئەمما تۆلەشكە چـاممسى يەتمەي قەرزدىن قورقۇپ بۇجايغا قېچىپ كەلگەنىدى، ئۇ شەرىپـى بايىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغاندا قوقەندلىك سودىگەر ئاشۇ شەرىپىبـاي بولسا كېرەك، ئۇ مېنى تۇتقىلى كەپتۇ، دەپ ئويلاپ، ئۆز - ئۆزىـنى زىددىن چۆچۈپ كەتكەنىدى. شۇڭا ئۇ سەرىنىڭ پاش بولۇپ قېـلىشىدىن قورقۇپ، شەرىپىبايىنى يوقىتىش قەستىگە چۈشىدۇ. ئۇ ئۆز يېقىنلىرىدىن دۆلەتنەزەر، شەيخ باقى، شەيـخ مەمەكلەرنى چاـقىرىپ، بۇ ئىشنى ئۇلارغا تاپشۇرىدۇ. خـوجـىنىڭ تاپشـۇرۇقىنى مۇقەددەس بىلگەن بۇ شەيخلەر كېچىلەپ شەرىپىبايىنىڭ ئـۆيىگە كېلىپ، تاغدىكى چارۋىچىلارغا مال ئېلىپ بېرىش باھانىسى بـىلەن ئۆيدىن ئالداپ ئېلىپ چىقىدۇ. يېرىم يولغا كەلگەندە، ئۇـلار شەرىپىبايىنىڭ بوينىغا سالما تاشلاپ، ئات قۇيرۇقىغا سۆرۈتۈپ تاشتىن - تاشقا چاپتۇرۇپ، يانجىپ، ئۆلتۈرىدۇ ھەمدە جىنايەت پاكىتىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن جەسەتنى تاغ ئۆڭكۈرىگە تاپـىرىپ، يوشۇرۇپ قويىدۇ. باھار بولغاندا، پادىچىلار قوي بېقىپ يۈرۈپ، ھېلىقى جەسەتنى كـۆرۈپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن ۋاقىپلانغان قىشلاق ئاھالىسى بۇ ئىش توغرۇلۇق ئىلى ۋىلايىتىدىكى مانجۇ ھۆكۈمـرانلىرىغا ئەرز قىلىدۇ. ئەھۋال تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلانغاندىن كېـيىن، يۈسۈپخان خوجا باشلىق 80 كىشى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈـرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىمۇ ئاشكارا بو-لۇپ، خەلق بۇلاڭ - تالاڭ، بالا - قازادىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

«چاڭموزا يۈسۈپخان» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىمە ئورنىدا بېرىلگەن: «بۇ ۋەقەلەرگە قىرىق تۆت يىل بولغان، تارىخقا مىڭ ئىككى يۈز توقسان توققۇزىدا بۇ نازىم تەھرىر قىلغان. ئات يىلى، ماھى رەبىئۇل ئەۋۋەلنىڭ تۆتى، دۈشەنبە كۈنىدە، ۋاللاھۇ ئالىمۇ «بىس‌ساۋاب»» (ئەسلى قول يازما 18 - بەت) دېگەن سۆزلەردىن قارىغاندا، ھىجرىيە 1299 - يىلى 3- ئاينىڭ 4 - كۈنى دۈشەنبە (مىلادى 1881 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى)، يەنى ۋەقە يۈز بېرىپ 40 يىلدىن كېيىن يېزىلغان.

ئاپتور بۇ ئەسىرىدە خوجا قىياپىتىگە كىرىۋالغان دىنىي ئالدامچى قوقەندلىك يۈسۈپخان خوجىنىڭ تېپىك ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ساختا دىن ئەھلىلىرىنى ساتىرىك يول بىلەن پاش قىلىپ، خەلقنى ئۇنىڭغا ئىشەنمەسلىككە، ئىغۋاگەر، ئىككى يۈزلىمچى، ئالدامچى، سۈيىقەستچىلەردىن ھوشيار بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

ئاپتورنىڭ ئۆز ئەسىرىدە چاڭموزا يۈسۈپخاندىن، ئىبارەت بىر سەلبىي تېپىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس. چۈنكى مەخدۇم ئەزەمدىن باشلانغان خوجىلار ئەۋلادىنىڭ XVI ئەسىردىن باشلاپ شىنجاڭغا ئارقىمۇ ئارقا كىرىپ، خەلقنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان ئەقىدە - ئىشەنچىسىدىن پايدىلىنىپ، تۈرلۈك يوللار بىلەن خەلقنى بۇلاپ - تالىغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتكە قارشى توپىلاڭغا قۇتراتىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بېھۇدە قان ئېقىتىش بەدىلىگە ھاكىمىيەت ھوقوقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى سەمرىتىش ھېسابىغا پايدىلانغانلىقى، شۇنداقلا ئىنقىلاب مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا خەلق بىلەن كارى بولماي، ئۇلارنى بالايىئاپەتكە ئىتتىرىپ قويۇپ، ئۆز جانلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلىكىدەك تارىخىي پاجىئەلەر ئاپە-

تور بىلال نازىمنىڭ ئېسىدە تېخى ھازىرقىدەك ساقلانغانىدى. بىلال نازىم ئۆزىمۇ خوجىلار تەۋرىسىدا خەلق ئارىسىغا تارقالغان نۇرغۇن رىۋايەتلەرنى ئاڭلىغان ھەمدە ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابى مەزگىلىدىمۇ خوجىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالدامچىلىق قىلمىشلىرىغا ۋاريىسلىق قىلىپ ئوتتۇرىغا چىققان ئىنقىلاب خائىنلىرىدىن شاۋكەت ئاخۇن، ياگور ئاخۇن، ئەھمەد خوجا، ماھمۇد پوچى قاتارلىقلارنىڭ مۇناپىقلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى. مانا بۇ بىر قاتار رېئاللىق ئاپتورنىڭ چاڭموزا يۈسۈپىخاندىن ئىبارەت ئالدامچىلىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان يالغانچى، كاززاپ، سوپى-ئىشانلارنىڭ تىپىك ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىشقا ئاساس ھازىرلاپ بەردى.

«چاڭموزا يۈسۈپىخان» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ساتىرىك تۈر بويىچە ئەڭ ئۇتۇقلۇق چىققان تىپىك ئوبراز بولۇپ، ئۇ مۇنداق ئىككى تۈرلۈك خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

بىرىنچى، چاڭموزا يۈسۈپىخان قان-قېنىغا سىڭىپ كەتكەن كەسپىي ئالدامچىنىڭ تىپى. ئۇ ئەزەلدىنلا ئالدامچىلىقنى كەسىپ قىلغان بولغاچقا، قوقەندتە تۇرغان مەزگىلىدە يالغان سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، شېرىپبايىنىڭ 10000 سەر تەڭگىسىنى ئالداپ قەرز ئېلىۋالىدۇ. قوقەندتىن ئىلىغا قېچىپ كېلىپ-لا قىياپىتىنى بىرىدىن ئۆزگەرتىپ، يالغاندىن خوجا بولۇۋېلىپ، خەلقنى ئالدايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئالدامچىلىقنىڭ ھەممە تۈرىدە كەسپىي ئالدامچى بولۇپ يېتىلىدۇ.

ئىككىنچى، چاڭموزا يۈسۈپىخان دىنىي تونىغا ئورۇنۇۋالغان ھىيلىگەر جاللات. ئۇ ھېچگەپتىن ھېچگەپ يوق بىر ئۆزىنىڭ ئابرويىنى، شەخسىيىتىنى دەپ ئەتراپىدىكى كىشىلەرنى كۈشكۈرتۈپ، گۇناھسىز شېرىپبايىنى بىھۇدە ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىپ، ھېچنەرسە كۆرمىگەن ساختا قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ.

ئاپتور ئاخىرىدا چاكموزا يۈسۈپخان ۋە ئۇنىڭ تەرەپدار-لىرىدىن 80 كىشىنىڭ دارغا ئېسىلغانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ تەسۋىر ئارقىلىق ئۇ ساختا قىيابەتنىڭ ھامان ئاشكارا بولماي قالمايدىغانلىقىنى، ساختىلىقنىڭ بەربىر كىشىنى يامان ئاقىۋەتكە دۇچار قىلىدىغانلىقىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

«چاكموزا يۈسۈپخان» سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتىنمۇ بىر قاتار ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك بىر-قانچە نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، داستاننىڭ كومپوزىتسىيە قۇرۇلۇشى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە؛ ئۇ مۇنداق ئىككى تەرەپتە كۆرۈلىدۇ. بىرى، ئاپتور ئۆز داستانىنى قەدىمكى شەرقنىڭ داستانچىلىق ئەنئەنە-سىدىكى خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەرگە بېغىشلىنىدىغان نەئىت، ھەمدۇ-سانا بىلەن باشلىماستىن، بەلكى ۋەقەلىكتىكى ئوقۇغۇچىلارنى ئەڭ قىزىقتۇرىدىغان يېرىدىن باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، داستان سيۇ-ژېتىنى زور دەرىجىدىكى ئىخچاملىققا ئىگە قىلىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ باشلىنىش ئۇسلۇبىدا يې-ڭى بىر يول ئاچىدۇ.

يەنە بىرى، ئاپتور ۋەقەلەرنى بايان قىلغاندا، ئالاھىدە تەسۋىرلەپمۇ ئولتۇرمايدۇ، ۋەقەلىك، پېرسونا‌ژلارغا نىسبەتەن مۇھاكىمە، لىرىك ھېسسىياتنىمۇ ئىزھار قىلمايدۇ، بەلكى بىتە-رەپ ھېكايىچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ۋەقەلىكنى ئادەتتە-كى ھېكايە قىلىش تەرتىپى بويىچە بايان قىلىش ئارقىلىق كە-تابخانلارنى داستاندىكى پېرسونا‌ژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئاپتورنىڭ ئىزاھىسىز چۈشىنىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئىككىنچى، داستاننىڭ ھەجۋىي خاراكتېرى كۈچلۈك. ئاپ-تور باش قەھرىمان خوجىغا نىسبەتەن پۈتۈنلەي سەلبىي مۇنا-سىۋەتتە بولغانلىقتىن، ئالدامچىلىق، ساختىلىق، ھىيلىگەرلىكنىڭ

سىموۋولى بولغان يۇسۇپخانغا خەنزۇ تىلىدىكى «چاڭموزا» (ئۇزۇن تۇماق) دېگەن سۆزنى لەقەم تەرىقىسىدە تاللىۋېلىپ، ئۆز قەھرىمانىنىڭ ئىسمىنىڭ ئورنىدا قوللىنىش ئارقىلىق ئۇنى كۈلكىلىك بىر قىياپەتكە كىرگۈزۈپ، كۈچلۈك مەسخىرە قىلىدۇ. ھەدە ئاشۇ لەقەم ئاستىدا ئۇنىڭ پۈتۈن ئەپتى-بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. ئاپتور يالغۇز خوجىنىلا ئەمەس، شۇنداقلا مەھەللىنىڭ ئاقساقاللىرى ھېسابلانغان قازى، بەگ، ئىمام، مەزدن دېگەنلەرنىمۇ خوجىنىڭ مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ ئاياغلىرىغا يېقىلىپ، كىيىملىرىنى تاۋاپ قىلىپ سۆيدۈپ، ئاياغ ئىزى چۈشكەن تۇپراقنى كۆزلىرىگە سۈرتۈپ ئۇلۇغلىغان قىلمىشلىرىنى ئاچچىق ساتىرا ئاستىغا ئېلىپ ھەجۈيىلەش ئارقىلىق داستاننى قويۇق سالتىرا ئاستىغا ئېلىپ ھەجۈيىلەش ئارقىلىق داستاننى قويۇق سالتىرىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىدۇ. داستاننى پاش قىلىش كۈچىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى جەھەتتىن رۇس يازغۇچىسى گوگۇلنىڭ «رېۋىزور»ىغا تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن.

ئۇچىنچى، پېرسوناژلار خاراكتېرى ئېنىق ۋە يارقىن يارىتىلغان، ئاپتور پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتا، بىرىنچىدىن، ۋەقەلىكنىڭ راۋاجىغا، ئىككىنچىدىن، پېرسوناژلارنىڭ سۆز-ھەرىكىتىگە ئېتىبار بىلەن قارىغانلىقتىن، ئەسەردىكى ھەربىر ئوبرازنىڭ خاس ئىندىۋىدۇئاللىقىغا ئىگە بولغان ھالدا ئېنىق، جانلىق، روشەن، تەبىئىي بىر قىياپەتتە گەۋدىلەنگەن.

دېمەك، «چاڭموزا يۇسۇپخان» مەيلى ئىدىيەۋىلىك جەھەتتە بولسۇن، مەيلى بەدىئىيلىك جەھەتتە بولسۇن، كامالەتكە يەتكەن ئىلغار پىكىردىكى ياخشى ئەسەر بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتىمىزدىكى ساتىرا ژانىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۇرتكىلىك رول ئوينىغانلىقى بىلەن ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

3. «ئۇزۇگۈم» قىسسىسى

«ئۇزۇگۈم» قىسسىسى موللا بىلالنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان مۇھىم ئەسەرلە-

رىنمك بىرى. ئاپتور بۇ قىسسىسىنى نۇزۇگۈم ۋەقەسىدىن خە-
ۋەردار بەزى پىشقەدەم ئادەملەر بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقە-
لىق تولۇق ماتېرىيال ئاساسىغا ئىگە بولغانلىقتىن كېيىن،
ھىجرىيە 1299 - يىلى (مىلادى 1882 - يىلى) جامادە-
يەل ئاۋالىنمك بەشىدە يېزىپ چىققان.

ئاپتور قىسسىدە خەلقنمك ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈ-
چۈن خەتەرگە قىلچە پىسەنت قىلماي، ئۆزىنمك بارلىقىنى بې-
غىشلاپ جەڭگە ئاتلانغان جاسارەتلىك، ئەرك سۆيەر باتۇر ئۇيە-
غۇر قىزى — نۇزۇگۇمنمك ئوبرازىنى ياراتتى.

شائىر قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن نۇزۇگۇم ئىنسانىي
پەزىلەتلەرنمك ھەممىسىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەندۇرگەن، خەلق-
نمك ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن بولغان كۈرەشنى ئۆ-
زىنمك ھەقىقىي بەخت - سائادىتى دەپ ھېسابلايدىغان، يۈكسەك
ئىنسانپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە كۈرەشچان قىزدۇر. ئۇ خەلقنى
چىمك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنمك زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئازادلىق،
ئەركىنلىككە ئېرىشتۈرۈشنى ئالىي غايە قىلغان بولغاچقا، 1826 -
يىلىدىكى قەشقەرخەلقنمك چىمك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى
ئېلىپ بارغان ئازادلىق قوزغىلىڭىغا ھەممىدىن ئاۋۋال قاتنىشىپ،
زور كۈچ كۆرسەتتىدۇ. قوزغىلاڭ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ئۇ
ئون مىڭلىغان گۈناھسىز ئەر - ئايال، ئارەسىدە بالىلار بىلەن بىلە
ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغانلىقىدىمۇ، ئۆزىنمك قىلغان ئىشىغا پۈ-
شايمان قىلىپ ناله - پەرياد قىلمايدۇ، ھەسرەتلىنىپ كۆزىدىن
ياشىمۇ ئاققۇزمايدۇ، بەلكى ئۆزىنمك ئازادلىق
ۋە ئەركىنلىككە ئۈندىگۈچى يالقۇنلۇق شېئىر - قوشاقلىرى

بىلەن سۈرگۈنداشلىرىنىڭ روھىغا ئىلھام بېرىپ، دۈشمەنگە قىل-
چە باش ئەگمەستىن، مەردانە قەدەم تاشلاپ، ئالغا باسىدۇ.

قۇللۇق تۇزۇمنى خالىماسلىق، ئازادلىق، ئەركىنلىكتە ياشاش—
نۇزۇگۈم خاراكتېرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. شۇڭا نۇزۇ-
گۇم ئىلىغا ھەيدەپ ئاپىرىلىپ، قالماق، سۇلان بايلىرىغا قايتا-قاي-
تىلاپ سېتىلغان بولسىمۇ، بىراق قۇل بولۇپ ياشاشنى راۋا كۆر-
مىگەنلىكتىن، مىللىي غۇرۇرى ۋە ئېپپەت-نومۇسىنى پاك ساق-
لىغان ھالدا ھەر قېتىم ئۆزىگە چاڭگال سېلىشقا ئۇرۇنغان يا-
ۋۇز دۈشمەنلەرنى ئۆلتۈرۈپ، تاغ-باياۋانلارغا، قومۇشلۇققا، جاڭ-
گاللارغا قاچىدۇ. ئۇنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىك يولىدىكى كۈرەش
ئىرادىسى شۇقەدەر چىڭ ۋە مۇستەھكەمكى، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدار-
لىرىنىڭ قانلىق قىلىچى بوينىغا تەڭلىنىپ تۇرغان شارائىتتىمۇ،
ھەرگىز ئىرادىسىدىن يانمايدۇ، بەلكى غايىسى، مىللىي غۇرۇرى
ۋە ئېپپەت-نومۇسىنى پاك ساقلاشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ.

مويىتۇڭزىدا چاپقاندا،
مەن ھەم ئاندا ئۆلەرمەن.
موللىلارنىڭ سۆزىگە،
ئالمي شەھىد بولارمەن.

دەپ، ئۆز بېشىنى قىلىچ ئاستىغا تۇتۇپ بېرىدۇ.

شائىر موللا بىلال ئۆز قەسىسىنىڭ باش قەھرىمانى، ئازادلىق كۈيچىسى نۇزۇگۈمنىڭ ئىش-پائالىيىتىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەچكە، قەسىسە ئاخىرىدا:

ئىنىڭدەك بولسا خۇاتۇن سالىھى پاك①،
بۇ ماڭجۇلار زۇلمى ئاڭا نەدۇر باك②.

① سالىھى پاك — تازا، پاك.
② باك — كېرەكسىز، تورقىتالمايدۇ.

بۇنىڭدەك بولسا خۇاتۇنلەر پەتالى①،
تاپار جەننەت بۇ زەنلەردىن كامالى.
نۇزۇگۇم روھىغا ھەق رەھمەت ئەتسۇن،
شېھىت ئالىي مەقامى ئۆزرە يەتسۇن.

دەپ يېزىپ، ئۇنىڭ قەھرىمانلىق روھىغا ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭ شانلىق پائالىيىتىنى قىزغىن مەدھىيىلەپ، ۋاپاتىغا چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈرۈپ، «شېھىتلىكتە ئالىي ماقام» غا يېتىشىنى تىلەيدۇ.

دېمەك، قىسسىدە تەسۋىرلەنگەن نۇزۇگۇم ئازادلىق، ئەر-كىنلىك يولىدا تەھدىت ۋە خەتەرلەرگە قىلچە پىسەنت قىلماي، باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىدۇر.

«نۇزۇگۇم» قىسسىسىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپى شۇ يەردىكى، شائىر موللا بىلال بۇ قىسسە ئارقىلىق كلاسسىك ئەدە-بىياتىمىزدىكى تېخىچە لىرىك قەھرىمان سۈپىتىدە مەۋھۇم چۈشەنچە بىلەن يارىتىلغان خوتۇن - قىزلار ئوبرازىنى ئىپتىك قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈردى.

ھەممىمىزگە مەلۇم، كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا نۇرغۇن يازغۇچى، شائىرلار خوتۇن - قىزلارنىڭ مۇھەببەتكە بولغان ساداقە-تىنى، ئەمگەكچانلىقىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى مەدھىيىلەپ، مىسىلە-غان شېئىر، داستانلارنى يازغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ شېئىر، داستانلىرىدىكى خوتۇن - قىزلار ئوبرازى لىرىك قەھرىمان دەرىجىسىدىن قىلچە يۇقىرى كۆتۈرۈلىيەلمەيدۇ. فېئودالىزمنىڭ ئىسكەنجىسى ئاستىدا ئۆز ئەركىنلىكىنىڭ بوغۇلغانلىقىغا قارشى

---

① پەتالى — پانالىيەت.

ئارازلىق بىلدۈرۈپ، ئىسيانكارلىق روھ بىلەن مەيدانغا چىقتى، دېيىلگەندىنمۇ، ھامان ئۇلار ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ قارشىلىقى ئىدىيە جەھەتتىلا چەكلەنگەنلىكتىن، ئاخىرى ھاياتتىن ۋاز كېچىپ تۇگىشىدۇ. نۇزۇگۇمچۇ؟ نۇزۇگۇم تارىخىتىكى ئايال قەھرىمانلارغا ئوخشاش فېئودالىزمنىڭ روھىي ئىسكەنجىسى ئۇستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىدۇ، بىراق مېڭىشقا يول تاپالمای قالغان چاغدا، ئۇلارغا ئوخشاش ئۆزىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى ئىپادىلىمەستىن، بەلكى ھاياتلىقنى ئەلا بىلىپ، ئۆز ھاياتىنى ئاخىرقى نەپەسگىچە ساقلاشقا تىرىشىپ، قولىغا قورال ئېلىپ، ئازادلىق، ئەركىنلىك دۈشمەنلىرى بىلەن ئاداققىچە كۈرەش قىلىدۇ. «نۇزۇگۇم» قىسسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك تەرىپى مۇشۇ يەردىدۇر. بۇ قىسسە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئايالىلارنىڭ تۇنجى تىپىك ئوبرازىنى ياراتقانلىقى بىلەن ئالاھىدە قەدىرلىنىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. موللا بىلالنىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ.
2. موللا بىلال قانداق ئەسەرلەرنى يازغان؟
3. «غەزەلىيات» دىۋانىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟
4. موللا بىلال داستانلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى سۆزلەڭ.
5. «چاكموزا يۈسۈپخان» داستانىنىڭ بەدىئىيلىكىنى سۆزلەڭ.
6. «نۇزۇگۇم» داستانىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇتقان ئورنى قانداق؟

XXVI باب. سەيىت مۇھەممەد

§1. شائىرنىڭ ھاياتى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادنكارلىقلىرى ئىچىدە «شەرھى شىكەستە» («روھى سۇنغانلىقنىڭ شەرھى») ناملىق لىرىك داستانى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن شائىرلارنىڭ بىرى — سەيىت مۇھەممەد بىننى ھېيىت مۇھەممەتتۇر. ئۇ تونۇلغان خەلق شائىرى بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ ھايات پائالىيىتى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات ساقلانمىغان. بىزنى قىسمەن بولسىمۇ بەزىبىر مەلۇمات بىلەن تەمىنلىگۈچى ئاساسلىق مەنبە — «شەرھى شىكەستە» بولۇپ، ئاپتور بۇ داستاندا ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ۋە داستاننى يېزىپ پۈتتۈرگەن ۋاقتىدىكى يېشىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

قاشى سەيىت مۇھەممەد① ئۆزۈڭ ھۇشيار بول،
«توۋا» دەپ ئۇشلاپ ياقاڭنى ھەر سەھەر بىدار بول.
ئالتۇن ئۆستەڭ② بىز كۆچەرمىز يۇز تۇمەن ئەمگەك بىلەن،
جايلىشىپ مەنزىل تۇتۇپ كى يۇرت بولماغلىقمۇ ھال.

---

① قاش — ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان بىر دەريانىڭ نامى بولۇپ، شۇ دەريا ئەترابىنى «قاش» دەپ ئاتايدۇ. ئاپتور تۇغۇلغان جايىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «قاش»نى قوشۇپ، «ئۆزۈمنى سەيىت مۇھەممەد قاشى» دەپ ئاتىغان.

② ئالتۇن ئۆستەڭ — قاش يېزىسىدىكى بىر كەنتنىڭ نامى.

يېشىمىز ئاتمىشتىن ئۆتكى بولغاي ئەدى شادلىق،
نوچەن ياشلىق كېتىپتۇ ئەدى تاپمايدۇ كامال.

مانا بۇ بايانلارغا ۋە داستانىنىڭ مىلادى 1882 - يىلى يېزىلغانلىقىغا قاراپ ئاپتورنى مىلادى 1822 - يىلى ئىلى ۋىلا-يىتىنىڭ قاش يېزىسىغا قاراشلىق ئالتۇن ئۆستەڭ كەنتىدە تۇ-غۇلغان دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

شائىرنىڭ بالىلىق، ياشلىق دەۋرى ئۆز يۇرتى قاشتا ۋە غۇلجىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇش، ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ كەمبەغەل ۋە يېتىملىكىگە قارىماي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ئېغىرچىلىقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ ئىلىمنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە خېلى يۇقىرى مەلۇماتقا ئېرىشكەن بولسىمۇ، بىراق سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇم قاپلىغان ئۇ تەڭسىز زامان شائىرنىڭ بىلىم ئىقتىدارىغا قىلچە نەزەر سېلىپمۇ قويمىغان. ئۇ ئاددىي پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا مەنچىمىگە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مىللىي زۇلمى، يەرلىك فېئودالالارنىڭ سىنىپىي زۇلمى ئىسكەنجىسى ئاستىدا ناھايىتى ئېغىر تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان.

شائىر «شەرھى شىكەستە» داستانىدا:

كى پۇرسەت تاپتۇ بۇزدى ئىلەنى تۆگكان بىلەن يەرلىك،
قىرىپ ئۆلتۈردى دۇشمەننى بولۇپ ئاندا يىغاگەرلىك.
تېپىپ نۇسرەت تارانچى ئول مانجۇلارغا قىلىپ ئەرلىك،
كۆتۈردى ھەق تائالا جىملە مۇئمىندىن مۇھىمكەرلىك،

دەپ يازغىنىدەك، ئۇزۇن يىل مابەينىدە بىر خىل تەرتىپتە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېغىر مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇم تۈپەيـ

ئەمدى سەۋرى قاچسى تولۇپ، تاقىتى پۈتكەن ئەلى ئۈيغۇرلىرى بىلەن تۈركگانلار بىرلىشىپ، 1864 - يىلى ئۆز ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن چوڭ كۆلەملىك كۆتۈرۈلۈش ياسايدۇ. ئۇزۇن-دىن بۇيان ئازادلىققا تەشنا بولۇپ كەلگەن شائىر سىيىت مۇ-ھەممەد ھېسىيت مۇھەممەد ئوغلىمۇ باشقىلار قاتارىدا قولغا قورال ئېلىپ، بۇ ئازادلىق جېڭىگە پائال قاتنىشىدۇ. قوزغىلاڭ غەلبە قىلىپ، «شەرىئەت جارى بولۇپ، خەلق ئەركانە - ئىھكامنى تۈتقاچ»، «سۇلتانلارمۇ ئاجىز پېقىرلارغا ئىنئام قىلغاچ»، «پېقىرلار باي بولۇپ ئەمەن تاپقان» بولسىمۇ، بىراق سۇلتانلار ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، خەلق مەنپەئىتىنى چەتتە قال-دۇرۇپ ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا ۋە نەپسانىيەتچىلىككە، بېرىلىپ، ئۆزئارا خانلىق تالىشىپ. جەڭگى - جېدەللەر قىلغانلىقتىن ۋە يەتتە شەھەر-دە قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرىدىن كېيىن بارلىققا كەل-گەن يەرلىك ھاكىمىيەتلەر بىلەن بىرلىشىشنى رەت قىلىپ، مۇس-تەقىل تۈرمۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، ئىنقىلابىنىڭ غەلبە مېۋىسى جاھانگىرلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. 1871 - يىلى گېنېرال كولپاكوۋسكى قوماندانلىقىدىكى چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئىلىغا كەڭ كۆلەمده تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، قوزغە-لاڭچى خەلقنى قانلىق باستۇرۇپ، ئىلى سۇلتانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. شائىر «شەرھى شىكەستە» داستانىدا چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋالغان ئون يىل مابەينىدىكى تۈرمۇشى توغرىلىق:

مەن كەمىنە بىناۋا دائىم ھەمىشە قايغۇلۇق،
بۇ ئىلى قولدىن كېتىپ غەم يېشىدىن تەگدى ئوق.
شادلىق يوق بىر زامان ئالەم ماڭا قاراڭغۇلۇق،
ئەقلى كۆتەلەر يۇرۇپتۇ بىخەۋەر پەرۋايى يوق،
ھېچ ئىلاجىنى تاپالماي ھەيران بولمىش مەن بۇگۈن.

بۇ بۇزۇق كۆڭلۈمنى شاد ئەتمەككە ھەمدەم تاپمىدىم،
ئەتە ـ ئاخشام مۇڭدۇشارغا زار مەھرەم تاپمىدىم،
ھال ئەھۋال ئېيتقىلى بىر ياخشى ئادەم تاپمىدىم،
غۇنچىدەك قان باغلىغان كۆڭلۈمنى مەن شاد ئەتمەدىم،
شۇ سەۋەبتىن مەن غېرىپ ئاۋارە بولمىش مەن بۇگۈن.

كەتتى ئالەمدىن ھەم ئۇ قەدىردانىم يوق مېنىڭ،
رەھمەدىل شەپقەت قىلۇرغا مېھرىبانىم يوق مېنىڭ،
يىغلىمايمۇ، ئاھ ئۇرۇپ ئۇراز دائىم يوق مېنىڭ،
نەئەيلەيمن ئى دوستلار، ئارام جانىم يوق مېنىڭ،
تۇگىمەس سودا بىلەن بۇ غەمگە قالمىش مەن بۇگۈن.

دەپ يازغىنىدەك، ئۇنىڭ تۇرمۇشى بالا ـ چاقىسىدىن ئايرىلىپ خانىۋەيران بولغان بىر ھالەتتىكى تەنھا يەكـكە ـ يېگانىلىقتا، نامراتچىلىقتا، غەم ـ غۇسسە بىلەن ئۆتىدۇ. 1881 ـ يىلى خەلقـ ئارادىكى تىنچلىقپەرۋەر ئەللەرنىڭ قاتتىق بېسىمى ۋە مەنچىڭـ دىن مەنپەئەتدار بولۇپ كېلىۋاتقان غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىـ نىڭ ئارىغا قىستىلىپ كىرىشى ئارقىسىدا پېتېربورگـدا ئىمزالانغان رۇس ـ مانجۇ كېلىشىمىگە ئاساسەن چارروسىيە ئىلى ۋىلايىتىنى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. 1864 ـ يىلىدىكى ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ ئاكتىپ قاتناشچىلىرىدىن بىرى بولغان شائىر سىيىت مۇھەممەد مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كېيىنكى ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، پۇتۇن يۇرت جامائەتچىلىكى بىلەن بىللە ئۆز ۋەتىنىنى تاشلاپ، چارروـ سىيىنىڭ قازاقىستانىدىكى يەتتىسۇ رايونىغا كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شائىر داستانىدا:

پۈتتۈم بۇ مۇخەممەس سىيەت مۇھەممەد بۇ باشىم غەملىك،
بۇ سۆز مەزمۇنىغا يەتمەك مۇڭا بولماي كىشى پەملىك.
ھەمە خەلق - خالايىق كۆچ غېمىدا جۇملە ماتەملىك،
كەچمىك - چوڭ قالمايىن كۆچمەي بۇ يەردىن ھەم ئۆزۈم دەملىك،
كېتەرمىز ئىلىنى تاشلاپ، بۇ يەردىن كۈللى جان ئەمدى.

دەپ يازغىنىدەك، ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىش ئالدىدا چوڭقۇر ۋە-تەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان لىرىك داستانى «شەرھى شىكەستە» نى يېزىپ، ئۆزىدىن كېيىنكى ئەۋلادلارغا يادىكار قالدۇرۇ. شائىر XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا يەتتىسۇ رايونىدا ۋاپات بولدۇ.

§2. «شەرھى شىكەستە» ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

«شەرھى شىكەستە» («روھى سۇنغانلىقىنىڭ شەرھى») تالانتلىق شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپنىڭ «غازات دەر مۇ-لۇك چىن» ناملىق داستانىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بارلىققا كەلگەن، تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى تېما قىلغان يەنە بىر لىرىك، رېئالىستىك داستان ھېسابلىنىدۇ. بۇ داستان 1882 - يىلى غۇلجىدا يېزىلغان. داستان مەزمۇن جەھەتتىن 1864 - يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن گەرچە موللا بىلالنىڭ «غازات دەر مۇلۇك چىن» داستانى بىلەن تېمىداش بولسىمۇ، بىراق ھەر ئىككى داستان ئۆز ئالدىغا قويغان مۇددىئا - مەقسەتنى ئېچىپ بېرىشتە-كى ئۇسۇل ۋە گەۋدىلەندۈرگەن باش تېما ئىدىيىسى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. موللا بىلالنىڭ داستانى باش-تىن - ئاياغ مەسنەۋى شەكىلدە ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھە-

رىدە يېزىلغان بولسا، «شەرھى شىكەستە» نىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇلغان بەزىبىر غەزەل، مەسنەۋىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن مۇخەممەس شەكلىدە، ئاروز ۋەزنىنىڭ رەمەل بەھرىدە يېزىلغان. موللا بىلال داستانىدىكى باش تېما ۋەقەلىكلەر ئاساسىدا خەلق ئاممىسىنى باش قەھرىمان قىلىپ تۇرۇپ، كوللېكتىپنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولسا، سىيىت مۇھەممەدنىڭ داستانىدىكى باش تېما لىرىك ھېسسىيات ئاساسىدا، ئاساسەن شائىرنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرى ۋە كۆرگەن - بىلگەن، ھېس قىلغانلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن. موللا بىلال داستانىدا ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىر پۈتۈن ئۆتمۈش جەريانىنى، ئۇنىڭغا ئالاھىدە كۆچ قوشقان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى ۋە ئاپتورنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچ - ۋۇدرىتىگە، ئۇنىڭ يولباشچىلىرىغا بولغان قىزغىن مەدھىيىسى مەۋجۇدلەندۇرۇلگەن بولسا، سىيىت مۇھەممەتنىڭ داستانىدا، مۇھەممى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنكى خەلق بېشىغا چۈشكەن ئېغىر پاجىئەلەر، بولۇپمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىلىدىن يەتتە سۇغا كۆچۈش جەريانىدىكى غەم - غۇسسە، كۆڭۈل ئەندىشىلىرى گەۋدىلەنگەن.

دېمەك، «شەرھى شىكەستە» داستانىنىڭ شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، موللا بىلال ئۆز داستانىدا تېخى يېزىشقا ئۇلگۈرەلمىگەن مەزمۇنلارنى يازغانلىقى، شۇنداقلا ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن موللا بىلالنىڭ داستانىدىن يەتتە يىل كېيىن بارلىققا كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇنى «غازات دەر مۇلۇك چىن» نىڭ داۋامى، دەپ قارىشىقا بولىدۇ.

داستانىنىڭ بىز ئۆچۈن ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپى ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن دەردمەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ پاجىئەسىگە ئېچ

ئافرىتسپ، چوڭقۇر قايغۇرۇشتەك خەلقچىل دېموكراتىسك ئىدىيە بىلەن يالقۇنلاپ تۇرغان قىزغىن ۋەتەنپەرۋەرلىك روھتۇر. ئاپ-تور كېلىپ چىقىش جەھەتتىن تۆۋەن تەبىقىدە مەنسۇپ بولغاچ-قا، ئۇ خەلق ئاممىسى بىلەن بىللە ياشىدى. خەلق بېشىغا چۈش-كەن پاجىئەلەرنى بىللە باشتىن كەچۈردى. شۇڭا ئۇ خەلقىنىڭ كۆزقاراش، ھېسسىياتلىرىنى تولۇق چۈشەنگەنلىكتىن، ئۆز داستانىدا ئەك تېپىك، ئىچىنارلىق بولغان بىر قېتىملىق كۆچۈش ۋەقە-سىنى تاللىۋېلىپ، ئۇنى ئەينى دەۋردىكى تارىخىي رېئاللىقنى ئاساس قىلغان ھالدا خەلقنىڭ ئارزۇ-ھېسسىيات، كۆزقاراشلىرى بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئاساستا چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ خەلقچىل دېموكراتىسك ئىدىيىسىنى تولۇق نامايان قىلدى.

داستانىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن قارىغاندا، 1881-يىلى ئىمزالانغان «مانجۇ-رۇس ئىلى شەرتنامىسى» غا ئاساسەن ئىلى رايونى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قايتۇرۇلدى-غانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر پۈتۈن ئىلىغا تارقالغاندىن كېيىن، بۇ جايدا ياشىغۇچى ھەر مىللەت خەلقى خۇددى كويۇسقاپ تېخى ئاستىدا قالغانەك ئېغىر غەم-غۇسسىگە چۆكۈپ، قاتتىق بىر دېشۋار-چىلىق، ئەندىشە ئىلكىدە قالدۇ. چۈنكى ئىلى رايونى مەنچىڭ ھۆ-كۈمرانلىرى قولىغا قالغاندا، ئۇلارنىڭ ئۇيەردەياشىغۇچى ئاھالىلەرنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن «قوزغىلاڭچى» دەپ ئۆچ ئېلىپ قىرىپ تاشلىشى، ھېچ بولمىغان-دا ئىش-ئوقەت، تىرىكچىلىك قىلدۇرماي، چارروسىيە جاھانگىرلە-كى بۇلاپ-تالاپ ۋەيران قىلىپ تاشلىغان ئىلى رايونىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش، قەلئە-سېپىل سالدۇرۇشتەك ئېغىر، جاپالىق ئەمگەكلەرگە سېلىپ، قۇللۇقتا تۇتۇشى تەبىئىي ۋە شەك-شۇبھىسىز ئىش ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەس-يادىدا تېخى ئاتا-بوۋە-

لىرىنىڭ يەتتە شەھەردىكى ھەرقېتىملىق قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغاندا مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قاتتىق ئۆچ ئېلىشىغا ئۇچراپ قىرغىن قىلىنغان، يەتتە شەھەردىن سۈرگۈن قىلىنىپ ئىلىغا ھەيدەپ ئاپىرىلغانلىقتەك پاجىئەلىك ئاچچىق ساۋاقلار مازىرقىدەك ساقلانغانلىقى. شائىر سەيىت مۇھەممەد ئۆز داستانىدا:

باھادىر كۆپ ئاتانغانلار كى جەڭ قىلماي قاراپ تۇردى،
ئۇلۇغلار چارە تاپماي كۈنلىكى بىر مەھەل ھايال بولدى.

دەپ يازغىنىدەك، چارروسىيە جاھانگىرلىكى ئىلىنى بېسىۋالغان ئون يىل مابەينىدە خەلقنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى قورال كۈچى ئارقىلىق پۈتۈنلەي بېسىقتۇرۇپ، ھەممىنى ئۆز قول ئاستىغا قاراتقان، شۇنداقلا كاپىتالىزم تەرتىپلىرىنى ئورنىتىش باھانىسى بىلەن مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، خەلق ئاممىسىغا زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشلىتىپ كۆپ زۇلۇم - سىتەم قىلغان بولسىمۇ، بىراق مانجۇلارنىڭ ئۆچ ئېلىپ قىرغىن قىلىشىدىن قورققان خەلق ئاممىسى ئۆز ئانا ۋەتىنىنى، يۇرت، ماكان، باغۇ - بوستان - لىرىنى تاشلاپ، قۇرۇق چۆلگە كېتىشىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىغا، كۆچۈپ بارىدىغان يارىكەنت، كەتمەن، چىلەك، ئۆسەك، ئاقسۇ، ئارىن، قاراسۇ، قورام مالباي، ئاقتام قاتارلىق جايلارنىڭ ئىكىن ئىكىپ، ھوسۇل ئېلىپ، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش ئىمكانىيىتى بولمىغان قۇملۇق، شورتاڭ يەرلەر ئىكەنلىكىگە قارىماي، ھاياتلىقىنى ئەۋزەل بىلىپ، كۆچۈشنىڭ جاپا - مۇشەققىتى ۋە كېيىنكى بالايىئاپەتكە تەۋەككۇل قىلىپ، ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدۇ. شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ قېتىملىق كۆچۈشتە چارروسىيە ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم مالايلىرىنىڭ تەشۋىقاتىمۇ ئالاھىدە رول ئويناپىدۇ. شائىر سەيىت مۇھەممەد ئۆز داستانىدا:

بۇ سۆز ئاخىرى راست بولدىلەر يالغان ئەمەس ئىكەنلىكى ئىككى پادىشاھ ئەغزىم سۆزىنى① توختاتمىغان ئىكەن. بىرىپ تىگسىن② بۇ يەر سۇنى، كى بىزنى بەرمىگەن ئىكەن، ئارادا ئىختىيارنى بىزگە سېلىپ توختىغان ئىكەن، بۇ ئىش خەلقلەر ئىچىدە ئاشكارا بولدى ئايان ئەمدى.

كى ھەر يۈز③دىن ئۇ ئۇچتىن كىشى كۆچسۇن چىلەك يەرگە، خەۋەرلەر ئالغۇسى بارغان چۈشۈپ نەرسە - كېرەكلەرگە. توشۇغۇلار ئارپا، بۇغدايىنى يەنە ئىچمەك - يېمەكلەرگە، كۆچەرسىلەر ئۆزەگىلەر ياز قىلىپ تۇتقان چىلەك يەرگە، بۇ سۆزنى تاپشۇرۇپ ياندى ئۇلۇغ④، يوقتۇر گۇمان ئەمدى.

دەپ ئىزاھلاپ ئۆتكىنىدەك، «مانجۇ - رۇس ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىۋاتقان كۈنلەردە چارروسىيە جاھانگىرلىكى ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا چۆللۈكلىرىنى ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، قوشۇنلىرىنى بېقىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئىلىنىڭ ئۆزىنى قايتۇرۇپ، پۇقرالىرىنى كۆچۈرۈپ ئەپچىقىپ كېتىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، بىراق بۇ تەلەپ جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەت قىلىنىپ، ئىختىيارلىق پۇقرالارنىڭ ئۆزىگە بېرىلگەنلىكتىن، بۇنىڭدىن پايدىلانغان چارروسىيە ئەمەلدارلىرى ھەم ئۇلارنىڭ كۈماشتىلىرى مانجۇلارنى ئىنتايىن يامانلاپ

---

① ئەغزىم سۆزى — يۈرەك سۆزى.

② تىگسىن — تىگىنى، يەر - زېمىنىنى.

③ ھەر يۈز — ھەربىر يېزىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى يەتتە شەھەردىن ئاھالىلەرنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىققاندا، 100 دىن كىشىنى بىر يېزا قىلىپ تەشكىللەپ، بىردىن يۈز يېزا شۇ يۈز يېزىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

④ ئۇلۇغ — چارروسىيە گېنېرالىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆرسەتكەنەدىن سەرت، پۇقرالارنىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈشىلى چارروسىيىنىڭ ئۆزلىرىگە قىلىۋاتقان غەمخورلۇقى، دەپ پەدەز - لەپ كۆرسىتىدۇ.

ئاھ دەردىڭا، بىزنى بۇ يۇرتتىن جۇدا قىلدى پەلەك،
يۇرت بولۇرمىز دەپ بارۇرمىز كۆرمىگەن يەرلەر چىلەك.
زۇلۇمدىن قورقۇپ بارۇرمىز خانىنى ۋەيران قىلىپ،
ئۆي - ئىمارەت ئاندا يوق لەيلى ناھاردا غەم يېمەك،
كۆپ زىيانلار كۆرۈرمىز مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە.

بولسا بىزلەرگە زىيان كىمدىن سورارمىز دېرەك؟
مۇلۇك - ئىملاك سالغىچە باردۇر جاپايى جەبرىلەر.
ھەم ئىمارەت، ھەم زىرائەت قىلغىلى قۇۋۋەت كېرەك،
ئادەملەر قايدا بولسا ئۇ يەر ئاۋات بولغۇسى،
چۆلنى بوستان قىلغۇچە قانغا تولىدۇ بۇ يۇرەك.

كۆچۈشنىڭ جاپا - مۇشەققىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى داستاندا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئالدىن تولۇق مۆلچەرلەنگەن بولسىمۇ، بىراق، چارروسىيە جاھانگىرلىرىنىڭ تەشۋىقاتىغا ئالدانغان پۇق - راللار ئۇلارغا بەك ئىشىنىپ كېتىدۇ. چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قۇتراتقۇلۇقى ۋە ئالدامچىلىق تەشۋىقاتلىرى نەتىجىسىدە كېيىن - كى ئاقىۋەتكە قارىماستىن، ئۇيغۇرلاردىن 45،373 كىشى، قازاق - لاردىن 20،000 كىشى، تۆڭگانلاردىن 4،682 كىشى يۇرت - مەھەللە بويىچە قوزغىلىپ، 1881 - يىلىنىڭ كۈز پەسلىدىن 1883 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر يەتتىسۇغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

كۆچۈش پاجىئەسى ۋەتەنپەرۋەر شائىر سىيىت مۇھەممەد - نىڭ بېشىغىمۇ چۈشىدۇ.

ھوستلارىم باشىم قېتىپ، ھەيران بولمىش مەن بۇگۈن،
ئاقىۋەت تەقدىرنى ئىكىن غەمگە قالمىش مەن بۇگۈن.
دەرد - ئەلەم، مىھنەت پىراقى ئىچىرە قالمىش مەن بۇگۈن،
ئۇشبۇ غۇربەت دەستىدە چۆللەردە قالمىش مەن بۇگۈن،
ۋاي، ھەسرەتلەر بىلەن ئارماندا قالمىش مەن بۇگۈن.

بۇ ئۇزاق غەمدىن قۇتۇلماق مۇشكۈل ئىش ئاسان ئەمەس،
سەد ھازارەتكە تەبىب① بۇ دەردلىگە دەرمان ئەمەس.
شۇ باياۋانلارغا بېرىپ يۇرت بولماق ئۇ ئاسان ئەمەس،
زادى راخىل② كېرەكتۇر يەتمىگىم ئىمكان ئەمەس،
مەن ئۇشبۇ غەيرەتتە سەرگەردان بولمىش مەن بۇگۈن.

بارساق ئاندا نە قىلۇرمىز ئۆيۈ - ئىمارەت بولمىسا،
سۇ چىقىرىپ يەر تېرۇرغا مەندە قۇۋۋەت بولمىسا.
كەلدى كۈلپەت كۈنلىرى مۇندىن مۇشەققەت بولمىسا،
بارچە ئەل مەردانىدۇر مىنىڭدە غەيرەت بولمىسا،
ئىرادەتىڭدە③ قېلىپ ھەيران بولمىش مەن بۇگۈن.

مانا بۇ مىسرالاردا ئىزھار قىلىنغىنىدەك، قېرىپ، كۈچ - قۇۋۋەتتىن قالغان، شۇنداقلا ئۆز ھاياتىنى ئاساسەن دېگۈدەك پېقىرلىق، غېرىبچىلىقتا ئۆتكۈزۈپ، قىلچە ئىقتىسادىي ئاساس تىكلەپ ئالالمىغان بىر كىشى ئۆچۈن كۆچمەك تولىمۇ ئېغىر تۇيۇلغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ كېيىنكى ھاياتىدىن ئەنسىرەپ، چوڭ - قۇر غەم - غۇسسىگە گىرىپتار بولغان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا ئۆز غېمىدىن خەلق غېمىنى ئەلا بىلىدۇ. شۇڭا ئۇ:

---

① سەدھازارەتكە تەبىب — يۈز مىڭ ئىللەتلەرنىڭ داۋاسى.
② زادى راخىل — ئوزۇق — تۆلۈك.
③ ئىرادەتىڭدە — قەيسى - قەيسىلىقتا.

بىرنەچچە ئاجىز زەئىپ قانداق كېتەر بىچارىلەر،
بىرنەچچە پالەچ بولۇپ ياتقانكى ماخى چاللار①،
چەشمەنا بىناكى خەشتەي بىكەس② ئۇ ئاۋارىلەر،
ئەھلى ئەۋلادىغا قاتتىق بولدا بىر يۈك بولدىلەر،
ئۇشبۇ ھالىغا مەن ھەيران بولمىش مەن بۇگۈن،

دەپ يېزىپ، كۆچۈش غېمىدە يۈرگەن پۇقرالارنىڭ ئەھۋالىغا چوڭقۇر ئىچ ئاغرىتىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ پاجىئەسىگە قاتتىق ئېچىنىدۇ، ياشلىق ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ كۆكۈل - كۆكسىگە پۈكۈپ كەلگەن بۇيۈك ئارزۇ-ئارمانلىرىنىڭ ئۆز تۇرمۇش يولىدا دۇچ كەلگەن پېقىرلىق، غېرىبلىق، ۋەيرانچىلىق تۈپەيلىدىن ئىشقا ئاشمىغانلىقىغا قاتتىق ھەسرەتلىنىپ، بىمەۋدە ئۆتكەن ئۆمرىگە چوڭقۇر ئېچىنغان شائىر ئۆمرى بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقتىن، كېيىنكى ھاياتىدىمۇ بىرەر ياخشى ئامال قىلالماسلىقىغا كۆزى يەتكەنلىكتىن، ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىش ئالدىدا خەلق بېشىغا چۈشكەن بۇ پاجىئە-لەردىن كېيىنكى ئەۋلادلارنى ۋاقىپلاندۇرۇش، ياخشى ئامالنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە بىرەر يادنامە يېزىپ قالدۇرۇش ئارقىلىق ھاياتلىقىدا سادىر قىلغان گۇناھلىرىنىڭ ئەپۇ قىلىنىشى ئۈچۈن ئوقۇغان، ئىشتەكەنلەردىن دۇئا تىلەش مەقسىتىدە ئۆز داستانىنى يېزىپ چىقىدۇ. شۇنداقلا بۇ داستان، ئاساسەن، قوزغىلاڭ مەغ-لۇبىيىتىدىن كېلىپ چىققان پاجىئەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا «شەرھى شىكەستەنامە» («روھىي سۈنغانلىق-نىڭ شەرھنامىسى») دەپ ئات قويىدۇ.

---

① ماخى چاللار — ئۆزاقتىن بېرى پالەچ بولۇپ ياتقان مويسېپت، پېشقەدەم بوۋايلار.
② چەشمەنابىناكى خەشتەي بىكەس — قارىغۇ.

هەم خەلقەرنىڭ پەقىرى مەن شىكەستە ناتاۋان①،
مەقسەتتە ئۆمرۈم ئۆتتى بولماس ئەمدى ناجۇۋان②.
قىلمىدىم ياخشى ئەمەل خەلقنىڭ يامىنى مەن يامان.
.....
ئوقۇغانلار، ئاڭلىغانلار قىلىڭىز خەيرى دۇئا،
ياخشىلاردىن بار ئۈمىدىم مەن دۇئاغا مۇددىئا.
.....
بۇ كىتابقا قويۇپ «شەرھى شىكەستەنامە» ئات،
تىڭلىغاي ئول دەردمەنلەر قانداق ئادەم بولسا زات.
ھەرنە ئىش بولسا كۆرەرمىز تاكى بىز بولساق ھايات،
راھى چۆلدە ئاسراغىل يارەب مېنى قىلماي ۋاپات،
پەقىرى پۇقراغا خاس ھەم قۇربان بولمىش مەن بۇگۈن.

ھەم ئۆزەمنىڭ دەردى بار پۇقرالار ئۈچۈن غەم يېدىم،
پاندا قالار ئاتىم دەپ سۆز تىزىپ پەھمە ئەيلىدىم،
بو بەختىت بىرلە مۇخەممەسلەر قىلىپ نەزمە ئەيلىدىم،
بىرنەچچە كۈن پىكىرلەپ دىل يولىن غەزىم ئەيلىدىم③،
دوستلارغا يادىكار قىپ بىر نامە قويمىش مەن بۇگۈن.

مانا بۇ مىسرالاردىن بىز ئاپتورنىڭ ئۆز داستانىنى خەلقـ
پەرۋەرلىكنى ئاساس قىلغان ھالدا يۇقىرىقى مەقسەتتە يازغانلـ
قىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.
داستاندا ئالغا سۈرۈلگەن تېما ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىرى
يالقۇنلاپ تۇرغان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدۇر. بۇ، ئاساسەن، ئاپـ

① شىكەستە ناتاۋان — دىلى سۇنۇق، كۈچسىز، ئاجىز.
② ناجۇۋان — ياش بەختسىز بولماس.
③ دىل يولىن غەزىم ئەيلىدىم — يۈرەكنىڭ ئىشىنى بايان ئەيلىدىم.

تورنىڭ ئىلى رايونىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە ئىلىدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئىلىغا قىلغان مۇراجىئەتنامە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

شائىر ئىلىنى «بۇ شەھەر كىچىك بولغىنى بىلەن باغۇ-بوستانلىق»، «نەپىسىنىڭ موللۇقىدا ھېچ شەھەر بۇنىڭغا يەتمەيدۇ»، «بازىرى ئاۋات، نەرسە-كېرەكلىرى ئەرزان»، «ئۇنىڭ ۋەسپىنى تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ» دەپ قىزغىن مەدھىيە-لەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىلىغا بولغان مۇھەببىتىنى:

«قوزغىلىپ كەتسەڭ بۇ يەردىن بۇ ئىلى قالغاي يىراق،
ئۆلگۈچە چىقماس كۆڭلۈڭدىن ھەم پىراقى ئىشتىياق».

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق يارقىن ئىپادىلەپ، ئىلىدىن ئايرىلىش ئالدىدىكى كۆڭۈل ھېسسىياتىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

«ئەلۋىدا» دەپ بىز كېتەرمىز ئىلى شەھىرى ياخشى قال!
مۇلكۇ ئىمارەت جاي مەنزىل ئارزۇ بەھرى① ياخشى قال!
ھەم غېرىب قالدى يەنە قەۋمى-قېرىنداش «روھلار»②،
ئاتا-ئانا تۇپراقى قەبرى گۆرۈستان ياخشى قال!
بۇ ئىلىنىڭ تاغلىرى ئوتلۇق، سۇلۇق، گۈلزار ئىدى،
ئەمدى بۇ تاغلار يېرى-غولى ③ بايان ياخشى قال!
سايرار ئەردى باغلىرىدا بۇلبۇلى فىغان چېكىپ،
ئەمدى بۇ بۇلبۇل بىلەن كۈللى ④ گۈلىستان ياخشى قال!

---

① ئارزۇ بەھرى— بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن قىلىنغان ئارزۇلار.
② ئاتا-بوۋا، قەۋمى-قېرىنداشلارنىڭ روھى يادلانماي غېرىبسىنىپ قالە-دىغان بولدى، دېگەن مەنىدە.
③ يېرى-غولى— تاغنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە.
④ كۈللى— پۈتۈن، ھەممە.

مانا بۇنىڭدىن بىز شائىرنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە بولغان مېھىر-
مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇرلۇقىنى، زۇلۇم - كۈلپەت ئۆز
ۋەتىنىنى تاشلاپ كېتىشكە ئىلاجسىز قالدۇرمىغاندا، ئۇنىڭدىن
ئايرىلىشقا رايىنىڭ مۇتلەق يوقلۇقىنى، شۇنداقلا ئايرىلىش ئال-
دىدىكى ئىلىدىن كۆڭۈل مېھرىنى ئۈزەلمەسلىكتەك مۇڭلۇق،
قايغۇلۇق ھېسسىياتىنى ئېنىق چۈشىنىۋالالايمىز.

داستان گەرچە مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن ئىلى ئۇيغۇرلىرى-
نىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈش پاجىئەسىنى ئاساسي تېما قىلغان
بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدا يەنە 1864 - يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار
قوزغىلىڭىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى ھەققىدىمۇ بەزىبىر مۇلا-
ھىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئاپتور بۇ توغرىلىق مۇنۇلارنى
يازىدۇ:

كېيىنكى جاڭجۇڭ ئامبالى بۇزۇپ، ئۆز بىلگىنىن ئەتتى،
رەئىيەتكە ستەم ئەيلەپ① ئادالەتلەرنى تەرك ئەتتى.
.....
بولۇپ بىچارە خەلق چاكار قەھرىپ يۇرتتىن تاراپ كەتتى،
ئۆيىدە ھېچ ئولتۇرالماس ئىدى ئادەم ئامان ئەمدى.

ئۇچىسىغا كىيىپ كونا لىباسلار② پايىغا③ چورۇق،
تۆشۈك، يىرتىق كىيىم بىلەن تامام ئەزالىرى ئوچۇق.
ئۆيىدە ساتقىلى ھېچنەرسە يوقتۇر ئالغىچە ئىللىق،
خىجالەت بىلەن ئولتۇرۇر ئەردى غەمدىن بېشى مۇڭلۇق،
خىيال ئەيلەپ ئېسىلىپ ئۆلمۈگۈم - بۇ ئىش ئاسان ئەمدى.

---

① رەئىيەتكە ستەم ئەيلەپ — پوقرالارغا زۇلۇم قىلىپ.
② كونا لىباس — كونا كىيىم - كېچەك.
③ پايى — پۇتى.

كى هەر ئۆيلۇكتىن ئوتتۇز ئىككى خو① ئالغان هوسۇل ئاشلىق،
كى نامرات بۇنى تاپقىنچە سوققان بەگلىرى باشلىق.
قوپۇپ ئۆيىگە كەلگەن قايغۇ بىلەن كۆزلىرى ياشلىق،
سېتىلغان يىل قەدەر بىرلە يەنە بولغايكى بەرداشلىق،
غەنىلەر② خىزمىتىگە باغلانغان بۇ چاكار بولۇپ ئەمدى.

مانا بۇنىڭدىن بىز ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا چىڭ سۇلالىسى هاكىمىيىتى بىلەن يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ چېكىدىن ئاشقانلىقى سەۋەب بولغانلىقىنى، ئالۋان - ياساقنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇنى تۆلەشكە قۇربىتى يەتمەي، ماجالىدىن كەتكەن پۇقرالارنىڭ ياشاشقا ئامالسىز قېلىپ، بۇ دۇنيادا مېڭىشقا پەقەت ئۆلۈمدىن باشقا يولى قالمىغان شارائىتتا كېلىپ چىققانلىقىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.

داستاندا ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كلاسسىكلارغا ئوخشاش دۇنيانىڭ ۋاپاسىزلىقى، بۇزۇقچىلىقى هەققىدىمۇ توختىلىپ، ئۆزىنىڭ بەزىبىر ئىلغار غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شائىر دۇنيانىڭ ۋاپاسىزلىقى هەققىده توختالغىنىدا، ئالدى بىلەن، تارىختىكى مەشھۇر شەخسلەرنى تىلغا ئېلىپ، ئۇلار پۈتكۈل هاياتىدا يۈرەك باغرىنى سەرپ قىلىپ توپلىغان هەم تېكلىگەن مال - مۈلۈك، بايلىق، تەخت، سەلتەنەت دېگەن نېمىلەرنىڭ دۇنيانىڭ ۋاپاسىزلىقى ئالدىدا ئەرزىمەس بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئۆز ئىگىسىنى قۇتۇلدۇرالمىغانلىقى، ۋاپاسىز دۇنيانىڭ ئۇلارنى بەربىر ئۆز سەلتەنەت، تاجۇ - تەخت، مال -

---

① بىرخىو 128 جىڭغا، 32خ و 4096 جىڭغا باراۋەر كېلىدىغان ئېغىرلىق ئۆلچىمى.

② غەنى — باي، مۈلۈك ئىگىسى.

مۇلۇك، بايلىقىدىن ئايرىپ ئەجەل قوينىغا ئىتتەرگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ.

بىلىگلەرىكى بۇ دۇنيا دەھرى پانىدۇر ۋاپا يوقتۇر،
قاراپ نازارە قىلغان، ئۆتمىگەن ھېچ پادىشاھ يوقتۇر.
ئەگەر مىڭ يىل ئۆمۈر سۈرسەڭ، بۇ ئۆمۈردە باقا يوقتۇر،
يىغىپ دۇنيانى جەھىم ئەتسەڭ① مۇنىڭدا بىر ساپا يوقتۇر،
بارىنى تاشلىپان كەتمەكتىن ئۆزگە مۇددىئا يوقتۇر.

شاھىنشاھلىق ۋاپا قىلسا قىلۇر ئەردى سۈلايمانغا②،
يەنە جەمشىد ③، ئىسكەندەر ④، پەرىدۇن ⑤ ۋە نۇشىرىۋانغا⑥،
تەيىبى ھازىقى سوقرات⑦ ھەكىم بىرلە لوقمانغا⑧،
باھادىرلىقتا پەرزار رۇستەمكى⑨ زالى داستانغا⑩،
تامامى بىر - بىر كېلىپ كەتتى، بۇ ئالەمدە باقا⑪ يوقتۇر.

ئاپتورنىڭ بۇ يەردە يۇقىرىقى تارىخىي شەخسلەرنى تىلغا ئېلىشى ھەرگىز ئۆتكەن تارىخنى بىر قېتىم ئەسلەپ ئۆتۈش ئەمەس بەلكى ئەڭ مۇھىمى، دۇنيانىڭ ۋاپاسىزلىقىنى ئىسپاتلاش ئارقىلىق زامانىسىدىكى ئەمەلدارلارنى ئەدلۇ - ئادالەتكە ئۈندەش، پۇقرا-

---

① جەھىم ئەتسەڭ — جەھلىسەڭ، يىغساڭ.

② سۈلايمان، ③ جەمشىد، ④ ئىسكەندەر، ⑤ پەرىدۇن، ⑥ نۇشىرىۋان، ⑦ سوقرات، ⑧ لوقمان، ⑨ رۇستەم ⑩ زالى — بۇلار يۇنان، ئىران، ئەرەب تارىخىدا ھەرقايسى ساھەدە نام چىقارغان مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر بولۇپ، ئاپتور بۇ يەردە ئەگەر پادىشاھلىق ۋاپا قىلسا، سۈلايمان، جەمشىد، ئىسكەندەر، پەرىدۇن، نۇشىرىۋان ئادىل قاتارلىق شاھلارغا ۋاپا قىلمىپ، ئۇلارنىڭ ھايساتىنى ساقلاپ قالسا بولاتتى، دوزەخلىكىنىڭ يارىدىمى بولسا، پەيلاسوپ سوقرات بىلەن تېۋىپ لوقمانىڭ، باتۇرلۇقنىڭ يارىدىمى بولسا رۇستەم بىلەن پالۋان زالىنىڭ ھايساتىنى ئۇزارتقان بولاتتى، دېمەكچى بولىدۇ.

⑪ باقا — مەڭگۈلۈك.

رالار ئۇستىدىكى زۇلۇمنى كېمەيتىشكە چاقىرىشتىن ئىبارەت. شۇڭا شائىر ئەسلەش ئاياغلاشقاندىن كېيىنلا زامانىنىڭ زۇلمى، بۇزۇقچىلىقى ۋە ئۇنىڭدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىك ئۈستىدە توختىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى زالىم ئەمەلدارلارنى ھەم ئەمەلىي ھوقۇق تۇتقان پاراخور بەگلەرنى قاتتىق سۆكۈپ، ئۇلارنىڭ خىيانەتچىلىك، پاراخورلۇق، خۇشامەتچىلىك، ئىنسافسىزلىق، زالىملىقلا ئوخشاش جىنايى قىلمىشلىرىنى بىر-بىرلەپ ئېچىپ تاشلايدۇ.

نە ياخشىلار ئۆتۈپ كەتتى بىر ئادەم قالمىدى ئوڭلۇق،
يوقۇلۇپ دەملىك ئۆشكەنلەركى① ئەمدى قىلمىدى خوپلۇق.
زامانە خەلقى پۇل تاپماق يەنە كۆڭۈل تىلەر چوڭلۇق،
كى مەن يالغۇز غېرىبتۇرمەن، كېلىپتۇر بۇ بېشىم مۇڭلۇق،
چېچىلغان دانىدەك كۆڭلۈم كېتىپتۇر ھەر قايان ئەمدى.

بۇ ئالەمنىڭ ئىشى بەزى تۆۋەن، ئېگىز، بەلەند قىلماق،
بىراۋنى رەنجۇ مېھنەتكە② بىراۋنى تەربىيەت قىلماق.
بىراۋنى نازۇ ئىشرەتتە، بىراۋنى دەردمەن قىلماق،
بىراۋنى خىرام ئەيلەپ شاد، بىراۋنى غەمدە يىغلاتماق،
بۇ مەككار، ھىيلىگەر، كاززاپ ئالەمدە ۋاپا يوقتۇر.

ئىلى شەھىرىگە كەلگەن دالۇ يەخان لىيىنى③ بۇزغان،
گۈي④ تىشىغا چىقماق بىلەن ئۆز لىيىدىن ئازغان.

---

① بۇ مىسرانىڭ مەزمۇنى تەسىر كۆرسىتىدىغانلار يوقىلىپ كەتتى، ئەمدى جا-ھاندا خوپلۇق قالمىدى، دېگەن مەنىدە.

② رەنجۇ مېھنەت — جاپا-مۇشەققەت.

③ «لى» خەنزۇچە «داۋلى» دېگەن سۆزدىكى «لى» بولۇپ، بۇ يەردە قانۇن، تەرتىپ دېگەن مەنىدە كەلگەن.

④ گۈي — خەنزۇچە سۆز بولۇپ، يولدىن چىققان، قانۇننى بۇزغان، دېگەن مەنىدە كەلگەن.

ئارالىق رىشۋەت① يەپ ھەزىنسىنى پۇلغا تولدۇرغان،
خۇشامەتلەر قىلىپ بەگلەر ئالدىغا خىزمەتتە تىك تۇرغان،
مۇنى ئۇققان بىلىپ ئادەملەرگە تۇرماق راۋا يوقتۇر.

بۇ بەگلەر يۇرتقا ھەرگىز رەھمى قىلماس ھەبرى قىلغايلار،
ئاۋۋالقى ھالىغا قىلماي نازارە② ھەم ئۇنۇتقايلار،
سوراق قىلسا ئارالىق رىشۋەت يەپ يۇرتنى يوقاتقانلار،
بولۇر بىرگە ئەجدىھار يەڭلىغ كۆزى كۆرگەننى يۇتقايلار،
كى ئىززەت تاپقىنىغا خوش بولۇپ شۇكرى سانا يوقتۇر.

ئۇمۇمەن ئۇيغۇر داستانچىلىقىدا «شەرھى شىكەستەنامە» داستانى XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر پاجىئەلەرنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەش ئارقىلىق جاھانگىرلارنىڭ ۋە ئىچكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن باياشاپەتلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلغان، ئادالەت غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرىنى ئىزھار قىلغان ئىلغار پىكىرلىك ياخشى ئەسەر بولسىمۇ، بىراق، ئاپتور ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدىئولوگىيە چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، دىنىي توساقتىن ھالقىپ ئۆتەلمەي، خەلق پاجىئەسىدىن رېئال خۇلاسىلەر چىقىرىشىنىڭ ئورنىغا دىنىي ئىلاھى يەكۈن چىقىرىپ قويىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى بىلەن دۇنيا قارىشى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم زىددىيەت بولغانلىقتىن، ئۇنى ئۆز داستانىدا ئاشكارىلاپ، خەلقنىڭ پاجىئەگە يولۇققۇشىنى «تەقدىر، قىسمەتنىڭ ئىشى»، «ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ خۇيى - پەيلى كەلتۈرۈپ چىقارغان» دېگەن قاراشتا بولىدۇ.

---

① رىشۋەت — پارا.
② نازارە — ئۇنتۇش، قارىماسلىق.

مەسىلەن،

پەلەكتىن كەلسە ئىش سەيدىۋەھەممەد شۇكرى سەن كەلتۇر،
خۇدانىڭ ئۇشبۇ قىلغانى كى سەن پىكرى سەن كەلتۇر،
چىلەكمۇ، ئۆزگە يەرمۇ، پەلەك نەلەرگە ئېلىتۇر؟
خاتامۇ يا غەتتامۇ① كىم بىلۇر ئۆز پەيلىمىز ئېلىتۇر.
ياكى:
ھەر كىشى جېنىغا زۇلۇم ئەتمەككە ئۆزىدىنىدۇر سەۋەب،
دەشتى ئارا غۇجرىدە② قالدىم سۇ تاپالماي تەشنەلەپ.

.....

قىلغان - ئەتكەن پەيلىمىز قىلدى جۇدا بۇ يەرلەردىن،
كۆز ئېچىپ كۆرگەن بۇ جايلار بىزدىن ئەمدى ياخشى قال.

مانا بۇ دەل تەقدىر ئىلاھىيەتچىلىكنى مەركەز قىلغان دد-نىي خۇراپى ئەقىدىلەرنىڭ ئەسەرىدكى بەدئىي ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ داستانىنىڭ ئوبىيېكتىپ ئىدىيىسىگە مەلۇم نۇقسان يەتكۈز-گەندىن سىرت، ماركسىزم - لېنىنىزملىق كۆز قاراشقىمۇ تامامەن زىت كېلىدۇ. بىز شائىر سەيىت مۇھەممەدنىڭ «شەرھى شىكەسـتەنامە» نامىلىق داستانىغا باھا بەرگەندە، ئەلۋەتتە، ئۇنىڭدا سادىر بولغان مۇنداق تەقدىر ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشىغا نىسبەتەن تەنقىدىي كۆزقاراشتا بولۇشىمىز، داستاندا باشتىن - ئاياغ ئالغا سۈرۈلگەن بىر قاتار ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيىلەرنى بولسا مۇ-ئەييەنلەشتۈرۈشىمىز؛ شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تىل، ئەدەبىيات، تارىخ جەھەتتىكى ئىلمىي قىممىتى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، XX ئەسىر ئۇيغۇر

---

① غەتتا — توغرا.
② غۇجرە — ئوتتۇرىسى.

ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ نادىر ئۇلـ
گىسى ئىكەنلىكىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز لازىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىر سىيىت مۇھەممەدنىڭ ھاياتى توغرىسىدا نېمىلەرـ
نى بىلىسىز؟
2. «شەرھى شىكەستە»نىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىنى سۆزلەڭ.

XXVII باب. موللا مۇسا سايرامى

§1. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ھاياتى

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان كۆزگە كۆرۈنگەن داڭلىق تارىخچى شائىر موللا مۇسا سايرامى، يەنى موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى ھىجرىيە 1252 - يىلى ماھى جەمادىئەۋۋەلىنىڭ 10 - كۈنى (مىلادى 1836 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 23 - كۈنى) ئاقسۇنىڭ باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئانا-قىز يېزىسىدا (ھازىرقى باي ناھىيە توخسۇن يېزىسى ئاناقىز كەنتى توغايلا مەھەللىسىدە) ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجابىننى موللا ئەزىزخان خوجا ئۆز دەۋرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر دىنىي ئۆلىماسى بولغاچقا، ئوغلىنىڭ ئىلمىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، موللا مۇسا يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى ئۇنى ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلىدىغان سايرام مەدرىسىدە ئوقۇتتى. ئۇ باشلانغۇچ بىلىمنى شۇ مەدرىسىدە ئېلىپ، تېز ئارىدىلا «بالا مولا» دېگەن نام بىلەن ئۆز يۇرتىغا تونۇلدى.

ھىجرىيە 1263 - يىلى ماھى شەۋۋالدا (مىلادى 1847 - يىلى 9 - ئايدا) دادىسى ئۇنى ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر بولغان كۇچادىكى «ساقساق» مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. بۇ مەدرىسىنىڭ ئاساسلىق مۇدەررىسى شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇن خەلپەت دېگەن

زات بولۇپ، ئۇ موللا مۇسانىڭ داددىسى بىلەن ھەمسۆھبەت ئىدى. 11 ياشلىق موللا مۇسا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە ئوسمان ئاخۇن خەلپەتنىڭ چوڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا قۇرئان، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالېندارشۇناسلىق)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، ناباتات (ئاگرو - بىئولوگىيە)، جۇغراپىيە ھەمدە ئەرەب ۋە پارس تىلى قاتارلىق ساھەلەردە خېلى يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولۇپ، ناھايىتى تېزلا «موللا مۇسا»، «بالا مولا» دېگەن نامىلار بىلەن شۆھرەت قازانغانىدى.

ھىجىرىيە 1270 - يىلى (مىلادى 1854 - يىلى) ئۇ، «ساقاق» مەدرىسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن بايغا قايتىپ كېلىپ، سايرام مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

ھىجىرىيە 1281 - يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 1 - كۈنى (مىلادى 1864 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى) راشىدىن خاجا باشچىلىقىدا كۆچا خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك فېئودالىلارنىڭ زۇلمىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك خەلق قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كۆچادىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك ھۆكۈمرانلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ئاقسۇ ۋە قەشقەر رايونىغا يۈرۈش قىلىپ، سايرامغا يېقىن قىزىل دېگەن جايىنى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ بارلىق تالىپلىرى ۋە يار - بۇرادەرلىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىدۇ ۋە سايرام، باي، ياقېرىق، ئاراشۇر قاتارلىق جايلاردا بولغان جەڭلەرگە پائال ئىشتىراك قىلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇن ئىچىدە ئالاھىدە ئىناۋەت قازىنىدۇ. مىلادى 1865 - يىلى مۇھەممەد ياقۇپبەگ (بەدەۋلەت) قوقان خانلىقىنىڭ يارىدەمى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى تاجاۋۇزچىلىق

ئۇرۇشىنى ھەدەپ كېڭەيتىۋاتقان چاغدا، سابىق ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى توختىبەگ قاتارلىق يەرلىك فېئودالالار بەدەۋلەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلارغا قارشى توپىلاڭ قوزغايدۇ. بۇ چاغدا موللا مۇسا سايرامى قوزغىلاڭچىلارنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە توپىلاڭچىلارنىڭ ئۇۋۇسىغا كىرىپ، ئۇلارنى پارچىلاپ، توپىلاڭنىڭ بېسىقتۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشىدۇ.

ھىجرىيە 1284 - يىلى ماھى مۇھەررەمدە (مىلادى 1867- يىلى 5 - ئايدا) باسمىچى ياقۇپبەگ ئىلىگىرى - كېيىن بولۇپ قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا كەلگۈسىدە مۇجۇم باشلايدۇ. بۇ چاغدا كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئۈچتۇرپاندىكى سەركەردىلىرى بەدەۋلەتكە ئۇرۇشمايلا تەسلىم بولىدۇ. بۇ چاغدا موللا مۇسا سايرامى ئۈچتۇرپاندىكى تەسلىم بولغان سەركەردىلەر بىلەن ئاقسۇغا كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي «بەدەۋلەت ھۆكۈمىتى» نىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزا بابابەگ ھىسارى موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆتكۈر قابىلىيەتلىك زات ۋە داڭلىق خەتتات ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنى ئۆزىگە مەخسۇس مىرزا قىلىپ تەينىلەيدۇ. موللا مۇسا سايرامى بۇ ۋەزىپىنى تاكى 1877 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەدەۋلەت ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغانغىچە ئۆتەيدۇ. گەرچە مۇشۇ بىر مەزگىل ئۇ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتىدا ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن قەلبىدە خەلقىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ ھەمدە ياقۇپبەگنىڭ ئەكسىيەتچى بۆلۈنمە ھاكىمىيىتىگە باشتىن - ئاياغ نەپرەت بىلەن قارايدۇ. ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن، موللا مۇسا سايرامى كۇچا دېھقانلار قوزغىلاڭىنى ۋە

«بەدەۋلەت ھاكىمىيىتى» ھەققىدە بىرەر تارىخىي ئەسەر يېزىپ قالدۇرۇش مەقسىتىدە، غەربتە قەشقەر، شەرقىتە تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى بىرقانچە يىل سایاھەت قىلىپ، مۇھىم تارىخىي ھۇججەتلەرنى توپلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن يەنە ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ، 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ مەزگىل مولىلا مۇسا سايرامنىڭ ھاياتىدىكى ناھايىتى ئېغىر بىر يىللار بولۇپ، ئۇ تامامەن پېقىرلىق - نامراتلىق ھاياتىنى كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

ھىجرىيە 1335 - يىلى جامادى ئەۋۋەل ئايلىرىدا (مىلادى 1917 - يىلى 3 - ئايدا) 81 ياشقا كىرگەن مولىلا مۇسا سايرامى ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ، ئۆز يۇرتى، سايرامغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە شۇ يىلى جامادىيەل ئاخىرىدا (4- ئايدا) ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ياراتقان مول ئىجادىي ئەمگەكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىن ئالاھىدە ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

§2. مولىلا مۇسا سايرامنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

مولىلا مۇسا سايرامنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى، ئاساسەن، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن مۇستەھكەملىگەن پەيتلەرگە، يەنى ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ كېيىنكى چاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئەدەب مولىلا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا تۇرغان بىر مەزگىل ئىچىدە پۈتۈن دىققەت-ئېتىبارىنى ئىسلام ئىشلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، ماتېرىيال توپلاش بىلەن مەشغۇل بولۇپ،

مول ماتېريال مەنبەسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بىرمۇنچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ياراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مەشھۇر بولغانلىرى «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا فى مۇئتاھۇل ئىمان، ھىجرىيە 1302 - يىلى، يەنى مىلادى 1885 - يىلى يېزىلغان)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھەب» (تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھەب، ھىجرىيە 1316 - يىلى، يەنى مىلادى 1898 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخىي ئەمىنىيە» (ھىجرىيە 1321 - يىلى ماھى رەجەپنىڭ 11 - كۈنى، يەنى مىلادى 1903 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 2 - كۈنى تامامىلانغان)، «دىۋان مەسنەۋى» (ھىجرىيە 1325 - يىلى، يەنى مىلادى 1907 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخىي ھەمىدى» (ھىجرىيە 1326 - يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ 26 - كۈنى، يەنى مىلادى 1908 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى تامامىلانغان)، «سالامنامە» (ھىجرىيە 1334 - يىلى ماھى زۇلقەئدە، يەنى مىلادى 1916 - يىلى 9 - ئايدا يېزىلغان) قاتارلىقلاردۇر. ھازىر ئۇنىڭ يەنە پارس تىلىدا يازغان بىرمۇنچە شېئىر ۋە غەزەللىرى ساقلانماقتا. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ يەنە «تەزكىرەئى خوجا ئاپاق» (ئاپاق خوجا تەزكىرىسى)، «پەرھاد ۋە شېرىن» نامىلىق تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغانلىقىمۇ مەلۇم①. بىراق، ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» نامىلىق يىرىك تارىخىي ئەسىرى رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن نىكولاي پانتوسوۋنىڭ نەشرىگە تەييارلىشى ئارقىسىدا مىلادى 1904 - يىلى روسىيەنىڭ قازان شەھىرىدە رەسمىي نەشىر قىلىنغاندىن باشقا، قالغان ئەسەرلىرى تېخىچە ئاپتورنىڭ ئۆز قول يازمىسى ياكى باشقىلارنىڭ كۆچۈر-

---

① نەم شېھىت ئارمىيە دامۇللام: «مۇللا مۇسا سايرامى ھەققىدە».

ممسی هالىتىده قالغان. يېقىنقى 2 — 3 يىلدىن بۇيان ئاپتونومنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى «تارىم» ژۇرنالىدا نەشر قىلىندى، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان تارىخىي ئەسىرى — «تارىخىي ھەمىدى» تارىخ تەتقىقاتچىسى ئەنۋەر بايتۇر ئوغلىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن 1986 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

يۇقىرىدا نامى ئاتالغان «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» بىلەن «دەر بايان ئەسھابۇل كەھەب» ناملىق ئەسەرلەردە، ئاساسەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى مازار - ماشايىخلارنىڭ تارىخى قاتارلىق مەسىلەر بايان قىلىنغان. ئىلگىرى ئەپسانىۋى ۋەقەلەر ئاساسىدا خاتا شەرھىلەنگەن بەزى مازارلارنىڭ تارىخى ھەققىدىكى رېئاللىققا زىت مەزمۇنلارغا قاتتىق رەددىيە بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى ئەسەر ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىش تارىخى ۋە ئايرىم تارىخىي شەخسلەرنىڭ ھاياتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «تارىخىي ھەمىدى» دىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

1. «تارىخىي ھەمىدى»

«تارىخىي ھەمىدى» موللا مۇسا سايرامىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى مۇھىم تارىخىي ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەرنى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى (1903 - يىلى) يازغان «تارىخىي ئەمنىيە» ناملىق ئەسىرى ئاساسىدا مىلادى 1908 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى يېزىپ تاماملىغان. ئاپتور 1911 - يىلى 7 - ئاينىڭ

7 - كۇنى ئۇز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈپ بولغان بۇ ئەسەرنىڭ بىر قول يازمىسى هازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. كىتاب پاتلىق گېزىت قەغىزىگە يېزىلغان بولۇپ، ماۋزۇلىرى قىزىل سىياهتا، مەزمۇنى قارا سىياهتا قومۇش قەلەم بىلەن خەتتى نۇسخا تەئەلىۋۇق ئۇسلۇبىدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ قول يازما نۇسخا جەمئىي 399 بەت بولۇپ، هەربىر بەتنىڭ هەجمى 16.5 × 21.5 سانتىمېتر كېلىدۇ. هەربىر بەتكە 15 — 19 قۇر خەت يېزىلغان. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئۇزۇن قەلىمى بىلەن بەش نۇسخا كۆچۈرۈپ تارقاتقان①. شۇڭلاشقا، بۇ ئاپتورنى «تېخىمۇ قېرىلىق، كېسەللىك ۋە ئاجىزلىق» هالىتىگە چۈشۈرۈپ قويغان②.

ئاپتور «تارىخىي هەمدى» دە بۇرۇنقى «تارىخىي ئەمنىيە» نىڭ دىباچە، بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان ۋە بىر خاتىمىدىن ئىبارەت ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى ساقلاپ قالغان. هەتتا بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ماۋزۇلىرىمۇ ئوخشاش. بىراق «تارىخىي ئەمنىيە» 1904 - يىلى قازاندا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئاپتور بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇن جەهەتتىكى يېتەرسىزلىكى هەمدە بەزى ۋەقەلەرنىڭ خاتا بايان قىلىنغانلىقىنى هېس قىلىپ، مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئۇنى تېخىمۇ تولۇقلاش ۋە خاتا جايلىرىنى تۈزىتىش مەقسىتىدە مەزكۇر «تارىخىي هەمدى» نى يېزىپ چىققان. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئاساسىي پەرقى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، «تارىخىي هەمدى»دە «تارىخىي ئەمنىيە» نىڭ

---

①، ② «تارىخىي هەمدى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى، 1 - نەشرى.

دىباچە قىسمى ئۆزگەرتىپ يېزىلغان ھەمدە «تارىخىي ئەمنىيە» نىڭ بەزى بابلىرى (1 - ۋە 7 - بابلار) كۆپەيتىلىپ، يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلغان.

ئىككىنچى، «تارىخى ئەمنىيە» دىكى مۇھىم مەلۇماتلىق سانلار، بولۇپمۇ مۇھىم ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار، پەسىللەر، ئايلار ۋە كۈنلەر «تارىخى ھەمدى» دە ئۆزگەرتىپ يېزىلغان ياكى تۈزىتىپ تولۇقلانغان.

ئۈچىنچى، «تارىخىي ئەمنىيە» نىڭ ئىچىدىكى بەزى ماۋزۇلار ۋە مەزمۇنلار، تەسۋىرىي بايانلار «تارىخىي ھەمدى» دە نۇرغۇن ئۆزگەرتىلگەن، بولۇپمۇ ئەسەر ئىچىدىكى نەزىم ۋە قوشاقلار، ماقال - تەمسىللەر كۆپ يېڭىلىنىپ تولۇقلانغان. بۇ ئارقىلىق «تارىخىي ھەمدى» بەدىئىيلىك جەھەتتىنمۇ خېلى پىششىقلانغان. دېمەك، «تارىخىي ھەمدى» ماھىيەتتە «تارىخىي ئەمنىيە» نىڭ تولۇقلانمىسى بولۇپ، ئۇ ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، تارىخىي پاكىتلىرىنىڭ چىنلىقى، مۇلاھىزىلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ رەڭدارلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تارىخشۇناسلار ۋە ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىقان قىممەتلىك دەستۇردۇر.

«تارىخىي ھەمدى» نامىلىق بۇ تارىخىي ئەسەر دىباچە قىسمىدىن باشقا، «مۇقەددىمە» قىسمى ئالتە بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، قول يازمىدا جەمئىي 70 بەت. بۇ قىسىملاردا ئاساسەن ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى، تۈرلۈك ئىسلام ئەپسانە - رىۋايەتلىرى، قەدىمكى تۈركىي قەۋملەر، موڭغۇللار ۋە مىلادى XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئەسەپسىنامىسى، موڭغۇل دوغلات قەبىلىسىنىڭ مىلادى XII ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە

بولغان ئاربلىقتا جەنۇبىي شىنجاڭ («مۇغۇلستان» دەپ ئاتالغان رايونلار) رايونىدىكى پائالىيەتلىرى، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان مۇغۇلستان خانلىقىنىڭ مىلادى XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ھۆكۈمرانلىقى، مىلادى XVI ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن يەركەن خانلىقىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى، تەرىقەتچى سوپىلارنىڭ يەركەن خانلىق دەۋرىدىكى سىياسىي ۋە دىنىي ھەرىكەتلىرى، مىلادى XVII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىمن تەختكە چىققان ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تاكى XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان تەپرىقىچىلىك ھەرىكەتلىرى تارىخىي ھالىدا بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەممدى» نىڭ «ئاۋۋالقى داستان» قىسمى جەمئىي 16 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، قول يازما نۇسخىسىدا 75 بەت. بۇنىڭدا ئاساسەن 1864 - يىلى كۆتۈرۈلگەن كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا كۆرسەتكەن تەسىرى بايان قىلىنغان. شۇنداقلا ئاشۇ يىللىرى قوزغالغان خوتەن دېھقانلار قوزغىلىڭى (ھەببۇللاخان قوزغىلىڭى)، يەركەندىكى ئابدۇراخمان باشچىلىقىدىكى قەدىمكى دېھقانلار قوزغىلىڭى، قەشقەردىكى سىددىقبەگ باشچىلىقىدىكى دېھقان - چارۋىچىلار قوزغىلىڭى، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلىپە (تۇدەلىك) باشچىلىقىدىكى خۇيزۇ قوزغىلىڭى، ئىلى رايونىدىكى مەزھەپ باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى قاتارلىق قوزغىلاڭلارنىڭ ئەھۋالىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ كۇچا، يەركەن، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ياقۇپبەگ

(بەدۆۋلەت) باسقۇنچىلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى ئالاھىدە ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەمدى» نىڭ «ئىككىنچى داستان» قىسمى جەمئىي 20 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئەسلى قول يازمىدا جەمئىي 172 بەت. بۇ قىسىمدا ئاساسەن قوقان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى باسمىچى ياقۇپبەگ ھەم ئاپاق خوجا ئەۋلادى بۇزرۇكخان خوجىنىڭ قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىشى، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى، ئۇنىڭ تەدبىر ۋە سىياسەتلىرى، بولۇپمۇ ياقۇپبەگنىڭ ئۆلۈمى ئالاھىدە ۋە تۇنجى قېتىم بايان قىلىنغان. بۇ قىسىمدا يەنە ئاپتورنىڭ ئۆز نەسەپنامىسى، ئاشۇ دەۋردە ئۆتكەن ئالىم ۋە ئۆلىمالار، شۇنداقلا شەنىسى، گەنسۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى قاتارلىق تارىخىي ۋەقەلەرمۇ بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەمدى»نىڭ «خاتىمە» قىسمى ئەسلى قول يازمىدا 73 بەت بولۇپ، ئاساسەن، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، كورلا قاتارلىق يەتتە شەھەر ھەمدە تۇرپان، لوپنۇر رايونىنىڭ تارىخى، ئاھالىسى، جۇغراپىيىسى، تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىق مەسىلەر بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئىتنوگراپىيە تەتقىقاتىدا قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«تارىخىي ھەمدى» نىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپى شۇكى، ئاپتور ئۇنىڭدا تارىخىي چىنلىقىغا ھۆرمەت قىلىپ، تارىخ ئەھلى ئۇزۇندىن بۇيان دىققەت بىلەن قاراپ كېلىۋاتقان بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلەرنى ئىلغارلىق تەرىپىدە تۇرۇپ ئەكس ئەتتۈردى ۋە بۇ مەسىلەر ھەققىدە خېلى ئوبيېكتىپ، توغرا خۇلاسىلەرنى چىقاردى. بۇنى مۇنداق بىرقانچە تەرەپتىن كۆرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە 1864 - يىلىدىكى پۈتۈن شىمال جاڭ رايونىنى قاپلىغان دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى، ياقۇپبەگنىڭ بۇ دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا قارشى جاڭ زا يۈرۈشلىرىنى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇنىڭغا قارشى باتۇرانە كۈرەشلىرىنى تۈنجى قېتىم تەپسىلىي ۋە سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ مەسىلىلەرنى بايان قىلىپ خەنزۇچە يېزىلغان «شىنجاڭنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»، «غەربىي كە سەپەر قىلىش خاتىرىلىرى»، «شەنشى، شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنى باندىتلىرىنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەر، شۇنداقلا ئەنگلىيىلىك دىمېترى چارلىس بولجېر تەرىپىدىن يېزىلغان «ياقۇپبەگ تارىخى»، روسىيىلىك كروپاتكىن تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەريە» دېگەن كىتابلارمۇ يۇقىرىقى ۋەقەلەرنى ھېچقاچان «تارىخىي ھەمدى» دەك تەپسىلىي ۋە سىستېمىلىق بايان قىلىپ بېرەلمىگەن. بۇ ھال موللا مۇسا سايرامىنىڭ بۇ ۋەقەلەرگە بەۋاسىتە قاتناشقانلىقى ھەمدە بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە تەپسىلىي، جاپالىق تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ھەممىگە مەلۇمكى، موللا مۇسا سايرامىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر كەن تارىخچىلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ھەققىدە كۆپلىگەن تارىخىي ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى سايرامىدەك ئۆزى بايان قىلىۋاتقان تارىخىي ۋەقەلىكلەرگە بەۋاسىتە قاتنىشىپ، رېئاللىقنى چوڭقۇر كۆزىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئەسەرلىرىدە بىر تەرەپلىمىلىكىگە يول قويغان، تارىخ كۆپرەك رېئاليەتلەشتۈرۈۋېتىلگەن. ئەمما موللا مۇسا سايرامى خەلقچىللىق روھىغا ئىگە ئىلغار قاراشتىكى ئەدىب بولغاچقا، تارىخقا ئىلمىي ھالدا يانداشىپ، ئوبيېكتىپ رېئاللىققا ھۆرمەت قىلغان ۋە سادىق بولغان.

ئىككىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە ئەينى زامانىدىكى چىنىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەشەددى مىللىي زۇلۇم سىياسىتى ۋە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فېئودالىق زۇلمىنى قاتتىق پاش قىلغان ۋە بۇنى ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭ رايونىدىكى تۇپكى زىددىيەت دەپ قاراپ، ئۇزى ياشىغان زامان ۋە دەۋر ھەققىدە توغرا خۇلاسىگە كەلگەن. ئۇ خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ، سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىغا يۇقىرى باھا بەرگەن ھەمدە ئۇنىڭ ئىجابىي تەرەپلىرىنى مەدھىيىلىگەن.

ئۇچىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە ئاشۇ يىللاردا شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى تۈپ سەۋەبلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ ۋە ئوبىيېكتىپ خۇلاسە چىقىرىدۇ.

تۆتىنچى، ئاپتور گەرچە ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولغان مىرزا بابا بەگ ھىسارىنىڭ قول ئاستىدا ئون يىل مىرزا بولۇپ ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا نەپرەت بىلەن قاراپ، ئۇلارنى پاش قىلىدۇ. بولۇپمۇ ياقۇپبەگنىڭ ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا ھىيلە - مىكىرلىك يوللارنى ئۆگەنگەنلىكى، ئۇنىڭ ئالدامچىلىقى، ئىككى يۈزلىمىلىكلىكى، قانخورلۇقى، ئىستىبداتلىقىنى ئەسەرنىڭ بىرمۇنچە جايلىرىدا ئوچۇق پاش قىلىنىدۇ.

بەشىنچى، بۇ ئەسەر ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا ھېكايىچىلىق شەكلىنى قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن، تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا مۇھاكىمە شەكلىنى قوللىنىپ، ئۆزى بايان قىلىۋاتقان تارىخىي ۋەقەلىكلەرگە بولغان

كۆزقاريشى ۋە باھاسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، مۇناسىپ جايلاردا خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئەپسانىلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۆز كۆزقاريشىنى شەرھلىگەن، يەنە بەزى جايلاردا چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئوي - پىكىر بىلەن تولغان شېئىرىي پارچىلارنى ھەربىر ۋەقەلىكنىڭ ئاخىرىغا خاتىمە ئورنىدا قىستۇرۇپ، ئەسەرنىڭ بەدىئىي قۇۋۋىتىنى ئاشۇرغان. شۇنداقلا يەنە بۇ كىتابتا نۇرغۇنلىغان ئەقلىيە خاراكتېرلىك ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال - تەمسىلەر ئۇچرايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئەسەر ئۇقۇغۇچىلارنى مول تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە ئىستىتىك تۇيغۇ پەيدا قىلالايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، «تارىخىي ھەمدى» نى يالغۇز تارىخ نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، شۇنداقلا ئەدەبىيات نۇقتىسىدىنمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك تارىخىي قىسسە دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

«تارىخىي ھەمدى» بىزنى گەرچە بىرمۇنچە مۇھىم ۋە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، ئېكىن بۇ ئەسەردىمۇ بەزى پۈچەك مەزمۇنلار مەۋجۇت. بولۇپمۇ ئەسەردە بايان قىلىنغان تارىخىي ۋەقەلەرگە باھا بەرگەندە، ئومۇمەن، ئىسلام دىنىنىڭ تۈپكى ئەقىدىلىرىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلغان. بۇ ئاپتورنىڭ دۇنيا قاريشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ، شۇ دەۋرنىڭ تارىخىي چەكلىمىسىدىن كېلىپ چىققان. شۇڭا، بۇ ئەسەرگىمۇ بارلىق مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

2. شېئىرىي ئىجادىيىتى

موللا مۇسا سايرامى يالغۇز مەشھۇر تارىخچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تالانتلىق شائىردۇر. سايرامىنىڭ كۆپچىلىك

شېئىرلىرى «تارىخىي ئەسىنىيە» ۋە «تارىخىي ھەسىدى» لەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، بۇلار ئۇنىڭ ياراتقان شېئىردىي ئەسەرلىرىنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. بۇلاردىن تاشقىرى، ئۇنىڭ يەنە «دىۋان مەسنەۋى» (1907 - يىلى يېزىلغان) ۋە «سالامنامە» (1916 - يىلى 9 - ئايدا يېزىلغان) قاتارلىق شېئىرىي ئەسەرلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم.

«دىۋان مەسنەۋى» ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەم كىشىلىك ئەخلاق تۇغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە بىرمۇنچە ئىلغار پەلسەپىۋى كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«سالامنامە»، ئاساسەن، موللا مۇسانىڭ ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئاقسۇدا ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىلىرى ئىسلام ئاخۇن، قاسىم ئاخۇن ۋە ھىلاخۇنلارغا يازغان شېئىرىي ئۇسلۇبتىكى سالام خېتىدىن ئىبارەت. شائىر بۇ شېئىرىي مەكتۇبىدا ئۆز ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ، ھاياتلىق ھەققىدە بەزى پەلسەپىۋى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

سايرامى شېئىرلىرىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى ۋە بەدىئىي شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىگە كۆرە خېلى ئىنقىلابىي لىرىك شائىر ئىكەنلىكى بايقىلىدۇ.

سايرامى شېئىرلىرىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى زامان زۇلمى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش، ئادالەت، ھەقىقىيەتكە ئىنتىلىش، فېئودال ئەكسىيەتچىلەرنى پاش قىلىپ، ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى ئېچىپ تاشلاش، كىشىلەرنى ياخشى ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئۈندەش، جاھالەت ۋە مالا-

مەتنىڭ قورالى بولغان ئاتالمىش سوپى - ئىشان، «پىر»، «ئەۋلىيا» لارنىڭ ئالدامچىلىق، تەپرىقچىلىق، تەمەخورلۇق، بۆلگۈنچىلىك قاتارلىق پەسكەشلىكلىرىنى قامچىلاش، تۆۋەن تەبىقە خەلقنى، بولۇپمۇ دېھقانلارنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا ئېچىنىپ، ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىش قاتارلىق تېمىلاردىن ئىبارەت. ئاپتورنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىدە ئالغا سۈرۈلگەن بۇ پىكىرلەرنى ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە سىياسىي پوزىتسىيىسىنىڭ لىرىك خاتىرىسى دېيىش مۇمكىن. بۇ يەردە شۇ نەرسە خاراكتېرلىككى، ئاپتور ئېجادىيىتىدە ئەمەلىيەتنى جەريانىدا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بەزى ئەنئەنىسىدىن ھالقىپ چىقىقان ئاساستا، ئۆز شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى مەۋجۇت ئىجتىمائىي رېئاللىققا يۆزلەندۈرۈپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزىگە خاس شېئىرىي ئۇسلۇبتا ئەركىن ۋە ئاممىباب ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ «پاتقاقتىن شىكايەت» ناملىق شېئىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. شائىر بۇ شېئىرىدا سىمۇوللۇق ۋاستە ئارقىلىق تەبىئەت ھادىسىسىدىن پايدىلىنىپ، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىنسانلار بېشىغا كەلتۈرۈۋاتقان بالايىئاپەتلىرىنى پاتقاقنىڭ ئوخشىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ فېئودالىزمغا بولغان نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا «پاتقاق»ئىچىدە مېڭىشقا يول تاپالماي گاڭگىراپ قالغان كىشىلەرنى ئويغىنىشقا، قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ، «ھەممە يەرگە يېيىلغان، مېڭىشقا ئىمكانىيەت بەرمىگەن» قارا پاتقاقنى تازىلاشقا چاقىرىدۇ:

ياغدى يامغۇر، بولدى پاتقاق، ماڭغىلى بولماس يایاق،
بۇ پېتىق بىرلە بۇ يامغۇردىن يۈرەلمەس ئات - ئۇلاق.

سولاقىپ ئۆيى ئىچره بىز، ئاسان ئەمەس چىقماق كىشى،
شاھنى مات ئەتكەن كەبى روخ، چوڭ-كىچىك بولەۋۈق قاماق.

باش چىقارماق مۇمكىن ئەمەس، ھېچ ئىشىكتىن بىر كىشى،
قامىلىپ ئۆيلەردە بىزكى جامائەتنىدىن يىراق.

قەتره - قەتـره ئۆتتى تامچە ھەم يىقىلدى كۆھنە تام،
چىنە - چۆچەكلەر سۇنۇپ، قازان - قوشۇق بىرلە تاۋاق.

ھۆل بولۇپ كىگىز بىسات، بەلكى يەنە ئوتۇن - ياغاچ،
ئاش پىشۇرماق، نانىنى ياپماق ھەم غىزا بىرلە ساباق.

باش قېتىبان ئۇچتى ئەقلى، ھەممەلەر بولدۇق گەرەخ،
مۇز تەر ئولدۇق يائىلاھا، ئەمدى تاقەت بولدى تاق.

مانا بۇ مىسرالاردا ئاپتور «پاتقاق» نىڭ خەلقە كەلتۇر-
گەن بالايىئاپەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلسا، شېئىرلىرىنىڭ
ئاخىرقى ئىككى مىسراسىدا ئالغا سۈرمەكچى بولغان
پىكىرنى مۇنداق يەكۈنلەيدۇ:

قاتتىق ئولدى كەمبەغەل بىچاره غېرىبلەر كۆنى،
ئاچ - يالاڭلار ئاچقا ئۆلسە، غەم يىمەسلەر توق قوساق.

مانا بۇ مىسرالاردا شائىرنىڭ خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك
روھى ئىپادىلەنگەن.
موللا مۇسا سايرامىنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر
ئەھمىيەتلىك تېما دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى

مەدھىيىلەش ۋە ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت. خېلى كۆپ شائىرلىرىدا ھەر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر (سىمۋول، سېلىشتۇرۇش قاتارلىقلار) ئارقىلىق دېھقانلارغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان:

زىرائەت زەرئەدىن مۇشتاق بولۇرلەر،
ھەممە ھەرفى مۇنىڭ ئۇچ ھەرفدۇرلەر؛
كى ئىككى ھەرفى ئەۋەلقى مۇنىڭ «زەر»،
يەنە ھەم ھەرفى «ئەين» نىڭ مەئنانىسى «زەر».
كى «زەر» نىڭ تۇركىسىدۇر يەئنى ئالتۇن.
ھەممە باشىدىن ئاياغ ئالتۇنۇ ـ ئالتۇن.
يەنە تىرىكچىلىك دېھقانچىلىقتا
كى ھەممە نان نېمەت دېھقانچىلىقتا.

شائىر بۇ يەردە «زىرائەت» سۆزىنىڭ چاغاتاي يېزىقىدا «زىرائەت» دەپ يېزىلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا «زرع» دەپ يېزىلىپ ئۇچ ھەرپتىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، «زرع» دىكى ئالدىنقى ئىككى ھەرپىنىڭ پارسچە «زەر» دېگەن مەنىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. «زاع» دىكى «ع» ھەرپىنىڭ «ئەين» دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا ئالتۇن مەنىسىنى بېرىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. شۇنداق قىلىپ، ئاپتور بۇ يەردە پارسچە «زەر» سۆزىنىڭ ئەرەبچە ئىپادىلىنىشى تۇركچە «ئالتۇن» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى قەيتىلەپ، «زىرائەت» دېمەك «ئالتۇن» دېمەكتۇر دېگەن يەكۈننى چىقىرىدۇ. زىرائەت (دېھقانچىلىق) نىڭ «باشتىن ـ ئاياغ ئالتۇن» ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. بۇ يەردە شائىرنىڭ تۇپكى غايىسى دېھقانچىلىقنى ئۇلۇغلاش، شۇ كەسىپ ئەھلىنى مەدھىيىلەشتىن ئىبارەت. شائىر شېئىرلىرىدىكى تۆۋەندىكى مىسرالاردا بۇ ئىدىيە تېخىمۇ كونكرېتلاشقان:

ۋە لېكىن بولمىغاي دېھقانچىلىقتەك،
يەنە يوق بەركەت دېھقانچىلىقتەك.
.....
جەمئ شاھى - شاھانە، رۇم خەلىفە،
يەنە فەغفۇرچىنى خۇاھى مەلىكە،
يەنە سۇلتان، خان خۇاھى ئىمپېراتور،
يەنە ئەمىر، ۋەزىر خۇاھى باھادۇر.
ھەممەلەر دېھقان ئاشىغە تۇتارلار كۆز،
بۇ ۋەجىدىن ئالۇرلار غەللەنى كۆز.

دەپ يېزىپ، دۇنيادىكى بارلىق يۇقىرى تەبىقە ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ (دېھقانىنىڭ) قان تەرى ھېسابىغا كۈن كەچۈرىدىغانلىقىنى، بۇنىڭسىز ئۇلارنىڭ ياشىيالمايدىغانلىقىنى پاش قىلىش بىلەن «تەييارغا ھەييار بولۇش» تەك تەييارلىق تۇرمۇشقا لەنەت ئوقۇيدۇ.

شائىر يەنە «ئۆمۈر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمىرى مەھەلدۇر» سەدرىسى بىلەن باشلانغان بىر مەسنەۋىسىدە دۇنيانىڭ بىۋاپالىقى ئۇستىدىن زارلىنىپ، ئۇنىڭ تاجۇ - تەخت، نېمەتلىرىگە خۇشتار بولماسلىققا، مال - دۇنياغا بېرىلمەسلىككە، ئاچكۆز بولماسلىققا ئۇندەيدۇ. «بىۋاپادۇر پەلەك بۇ قەلمۇن» سەدرىسى بىلەن باشلانغان يەنە بىر پارچىدا تاجۇ - تەختكە مەپتۇن بولۇپ، شۇنچە زور دەۋران سۈرگەن تارىختىكى مەشھۇر شاھلارنىڭمۇ ئاخىرى ئۆز سەلتەنەتلىرىدىن ئايرىلىپ، باقى ئالەمگە ئۇزىنغانلىقىنى تەمسىل قىلىش ئارقىلىق ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋردىكى ھۆكۈمرانلارنى ئەدلۇ - ئادالەت ۋە ئىنسانپقا چاقىرىدۇ:

قېنى جەمشىد، پەرىدۇن ئاخىر،
بىرىنى قويمىدى گەردۇن ئاخىر.

.....
قهنى خانلار خانى ئول چىڭگىزخان،
ئوكتاي قهنى كىم ئەردى قائان.
قهنى تۆمۈر شاه ئىسلام پاناه،
كى جاهان ئالدى چېكىپ خىيال سىپاه.
تا پەلەك بىلدى تەئە ئەددى پەنىنى،
قايىسىدىن ئالمىدى ئۆز بەرگىنىنى.

بۇ مىسرالار مەزمۇن ماهىيىتىدىن ئالغاندا، شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى هېسابلىنىدۇ.

هاياتنى قەدىرلەش، هاياتنى سۆيۈش — سايرامى شېئىرلىرىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنىدۇر. ئاپتور ياشاۋاتقان فېئودالىق جەمئىيەت ئۆز بۇرۇختۇملۇقى بىلەن گەرچە كىشىلەرنى هاياتتىن بىزار قىلسىمۇ، بىراق ئاپتور هاياتقا ئۇمىد كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇنى قىزغىن سۆيىدۇ. شائىر غايىسىدىكى هاياتقا مۇهەببەت، ئەركىنلىك ۋە بەخت - سائادەتكە بولغان ئىنتىلىش پەلسەپە نۇقتىسىدىن سىمۇوللىزم يولى ئارقىلىق كونكرېت سۈرەتلىنىدۇ. بۇ جەهەتتە ئاپتورنىڭ «قىشنىڭ گۈلى ئوت» (ئەسلى ماۋزۇسى — «ئوت تەرىپىدە كىم زىمىستان پەسلى كەلگەندە ئانىدىن خۇپىراق رەدىئەشىددەتى يەتكەندە، ئانىڭدىن مەرغۇپىراق نېمىسە بولماغانىغە تەرانە تۇزگەنى») ناملىق شېئىرى ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئىگە بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا ئوتنى هاياتقا، ئەركىنلىككە تەڭلەشتۇرۇش، ئۇنىڭ خاسىيىتى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى ئوبرازلىق، تەسىرلىك سۈرەتلەش ئارقىلىق هاياتلىقنىڭ قەدىر - قىممىتى هەمدە رولىنى ئەتراپلىق شەرهلەپ، كىشىلەرنى ئەركىنلىكنى قەدىرلەشكە چاقىرىدۇ.

ئوتتىك رەڭى قىش كۈنى گۈلشەندە گۈل ئۈتكەنچە بار،
ھۆر - ھۆر ئەتكەن نالىسى بۈلبۈل سەدا ئەتكەنچە بار.
ئول ئىسسىخ ئوتكىم ھەمىشە ئۇچاقىدا ئوت كۆيەر،
ياز ئەييامىدا گويا باغ ئىلە بوستانچە بار.
تۇرسە ئاتەشدادا چوغلار رەقىس ئۇرۇپ تابان بۇلۇت،
نازىنىن مەھۇەشلەر ئوتلۇق چىھرە كۆرگۈزگەنچە بار.

بۇ يەردە ئاپتور ئوتنى ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى كىشىلەر-گە ھوزۇر ۋە راھەت بېغىشلىغۇچى بارلىق نەرسىلەرگە تەڭلەشـ لەشتۇرۇش ئارقىلىق ئوتنىڭ قەدىر - قىممىتى ھەم خاسىيىتىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا كونكرېت ۋە جانلىق سۈرەتلەپ، ئۇنىڭ ئىنسانىيەتكە بېغىشلايدىغان ھوزۇر - ھالاۋىتىنى قىزغىن ئۇلۇغلايدۇ. بۇ شائىر ياشىغان ئىجتىمائىي شارائىتتا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەھمىيەتلىك بىر تېما ئىدى.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ شېئىرلىرىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن كىشىلىك ئەدەپ - ئەخلاققا ئاـ ئىت مەزمۇنلارمۇ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبتا خېلى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئاپتور خېلى كۆپ شېئىرلىرىدا ئىنسان بالىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەدەپ - ئەخلاق، ئىززەت - ھۆرمەت، ئېغىر بېسىقلىق، توغرا سۆزلۈك، ئاق كۆڭۈللۈك، خۇش‌خۇيلۇق، دوستلۇق، ئۆملۈك، ئىتتىپاقلىق قاتارلىق ياخشى خىسلەتلەرنى قىزغىن مەدھىيىلەپ، ھارام تاماقلىق، شاللاقلىق، بەدنىيەتلىك، تەمەخورلۇق، تەكەببۇرلۇق، ئاچكۆزلۈك قاتارلىق رەزىل قىلمىشـ لارنى قامچىلايدۇ:

خۇدا قىلسا ئۇزۇن سېنىڭ قولۇڭنى،
مەئىشەت بابىدا تۇتغىل ئۆزۈڭنى.

هەمىشە كەركىدەك ئالدىڭغا يىغما،
يەنە ھەم رەندىدەك تاشقارى چاپما.
.....
يەنە كۆپنىڭ ئىچىدىن چىقما غايىسىز،
تېخى ئەلدىن يەنە ئايرىلمىغايسىز.
.....
كى بۇغداي تارىغان بۇغداي ئالۇرلەر،
كى ئارپە تارىسە ئارپە ئالۇرلەر.
.....
جاھاندا ياخشىلىق ئەسلا تاپىلماس.
يامانلىقدىن ئىشى ئىلگەرى باسماس.
.....
ئاتاڭنى ئۆلتۈرۈپ كۆمگەن كىشىگە،
ئاناڭنى سەن چىقارغىل ئول كىشىگە.

يۇقىرىقى مىسرالاردا ئالغا سۈرۈلگەن پىكىرلەر ئەدەپ-ئەخلاق بابىدا ھېلىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

موللا مۇسا سايرامى يەنە بەزى شېئىرلىرى ئارقىلىق ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدا بىر مەزگىل تولىمۇ ئەۋج ئالغان سوفىزم ئېقىمىدىكى ئاتالمىش «سوپى»، «ئىشان»، «پىر»، «ئەۋلىيا» تونىغا ئورىنىۋالغان ئالدامچى، تاماخورلارنى رەھىمسىز قامچىلايدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ تەركىدۇنياچىلىق ئىدىيىسىنى تەنقىدلەيدۇ. ئۇ بۇ خىل كىشىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلارغا ئوخشاشلا خەلقنىڭ يىلىكىنى شورايدىغان پارازىتلار ئىكەنلىكىنى ئېچىپ تاشلايدۇ:

ھەممە ئىشان، ئەرەبى، سەيە دېگەنلەر،
يەنە ھەجىي، مۇجاۋۇرى ھەرەملەر.

يەنە كەلتۈرگەنى ھەم كەئبە تۈپراق،
يەنە مويى مۇبارەك شەددە بايراق.

كىچىلەر ئۇيۇماي «ھۇۋ - ھۇۋ»نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.

ئۆزىنى كۆرسەتىپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازغۇرۇپ يولدىن زالالەت.
.....
ھەمە ئىشان تەمەئىدىن خالى ئېرمەس،
يەنە ئۇجبۇ رىيادىن خالى ئېرمەس.
.....
بۇ كۆندە نەفسىغە قول ھەممە ئىشان،
نەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟!
.....
ئاجايىپ پىر ئېررۇر مۇرتىنى ئوۋلاپ،
يۈرەرلەر كەنتمۇ - كەنت ئىشكىنى ماراپ.

موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەر-لىك ئىدىيىسىنى «ئاجايىپ بىرمەتو ھەققىدە قىسسە» ناملىق ھەجۋىي شېئىرىدا تېخىمۇ روشەن ئاشكارىلايدۇ. بۇ شېئىرىدا نادانلىق ئىلكىدە چىقىش يولى تاپالماي ھاياتتىن ئۈمىد ئۈزگەن بىر «مەتو» نىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق، جاھالەتلىك فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ ئىنسانلار بېشىغا كەلتۈرۈۋاتقان بالايىئاپەتلىرىدىن قاتتىق ئېچىنىدۇ. شائىر بۇ شېئىرىدا زامانىنىڭ خورلۇقى تۈپەيلى ئەقلى - ھوشىدىن ئادىشىپ تەركىدۇنياچىلىق يولىغا كىرگەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھاياتىغا ئېچىنىسا، يە-

ئه بىر تەرەپتىن، ئۇلارنى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ پۈت - قولىنى باغلىۋالغان مەنىۋى كىشەنىنى پاچاقلاپ تاشلاشقا چاقىرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى، موللا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» ۋە «تارىخىي ھەمدى» ناملىق تارىخىي ئەسەرلىرىدىمۇ يەنە كۆپلىگەن شېئىرىي پارچىلار ئۇچرايدۇ. بۇ پارچىلاردىمۇ ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ئىبرەتلىك ۋە ھېكمەتلىك پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ پىكىرلەر بەلگىلىك پەلسەپىۋى قىممەتكە ئىگە.

لېكىن شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، موللا مۇسا سايرامنىڭ شېئىرلىرىدا، كۆپلىگەن ئىلغار پىكىرلەرگە يانداشقان ھالدا، بەزى پاسسىپ كۆزقاراشلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا خۇداگۇيلۇق ئىدىيىسى بىرقەدەر گەۋدىلىك. بۇ خىل پاسسىپ كۆز قاراشلار ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان فېئودالىق ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ شائىر ئېڭىدا پەيدا قىلغان مۇئەييەن تەسىرىنىڭ نەتىجىسى دېيىش مۇمكىن. موللا مۇسا سايرامى ئىجادىيىتىدىكى مۇنداق پاسسىپ ئامىللارغا، ئەلۋەتتە، ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىنەزىرى بويىچە مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. موللا مۇسا سايرامنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. «تارىخىي ھەمدى» نامىلىق ئەسەرنىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟
3. «تارىخىي ھەمدى» نىڭ تارىخ ئىلمىدە تۇتقان ئورنى ۋە رولى قانداق؟
4. موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى قايسى تەرەپلەرنى ئىچىگە ئالىدۇ؟

XXVIII باب. ناقىس

سابىراخۇن بىنىنى ئابدۇقادىر (ناقىس) 1840 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ مەدرىس كۆلىبېشى مەھەللىسىدە بىر موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئابدۇقادىر ئوقۇمۇشلۇق، ئىلىم - مەرىپەتنى ياقىلىغۇچى دىنىي زىيالىيلاردىن ئىدى.

سابىراخۇن ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، ئاتىسىدىن ۋە يېڭىساردىكى مۇدەررىسلەردىن تەلىم ئېلىپ، ئىجتىهات بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلغان. 18 ياشلارغا يەتكەندە، ئەينى دەۋر مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھرى گە بېرىپ، شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر مەدرىسلىرىدە تەلىم ئالغان. ئۇ تالىپ مەزگىللىرىدە تىرىشىپ ئۆگىنىپ، تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، ئىسلام تەلىماتلىرى بويىچە مۇكەممەل بىلىم ئىگىسىگە ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پىششىق ئۆگەندى. ئۇ بىر شائىر ئۇچۇن مول تۇرمۇش تەجرىبىسى بولۇشنىڭ كۇپايە قىلمايدىغانلىقىنى، يەنە تېگىشلىك بەدىئىي تەربىيىگە ئىگە بولۇشنىڭ زۆرۈرلۇكىنى ھېس قىلىپە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى جۇملىدىن ئەينى دەۋرد شۆھرەت قازانغان مەشھۇر شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگەنىدى ۋە كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەس شەكىللىرىدە كۆپلىگەن ئىسىل ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى.

سابىراخۇن قەشقەردىكى ئوقۇشىنى تاماملىغاندىن كېيىن،

ئۆز يۈرتى يېگىسارغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە تايىبەگ مەدرىسىگە مۇدەررس بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنى مەدەنىيەت، ئاقارتىش خىزمىتىگە بېغىشلايدۇ. ئۇ ئۆمرىنىڭ تولىمۇ غۇربەتچىلىك ۋە مۇشەققەتتە ئۆتۈۋاتقانلىقىغا پىسەنت قىلماي، قىممەتلىك ۋاقتىنى مەردىپەتچىلەرنى تەربىيىلەشكە سەرپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ بىلىمى، يۈكسەك ئىقتىدارى ئەينى دەۋردىكى يېگىسار ئەھلىنى قايىل قىلالىغانلىقتىن، ياخشى سۈپەتلىرى ئەتراپقا تېزلا تارقىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەركەن، ئاقتۇ، يېڭىشەر، ھەتتا قەشقەردىنمۇ تالىپلار كېلىپ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىشقا باشلايدۇ.

سابىراخۇن ئۆمۈر بويى ئەمەلدار بولۇشنى خالىمىغان، بايلىقنى دوست تۇتمىغان، پۇل - مۇلۈككە ۋە شەخسىي راھەت-پاراغەتكە قىلچە بەرىلمىگەن. بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە تۇرمۇشىنى بىرقەدەر تەڭشەلگىتا ئۆتكۈزۈپ، ئىلىم - مەرىپەت، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، تۆۋەن قاتلامدىكى ئاممىا ئىچىدە ياشاپ ۋە تۇرمۇش، كەيپىيات، ھېسسىيات، نۇقتىئىنەزەر جەھەتتە ئۇلار بىلەن بىردەك بولۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرى، ئەخلاق - پەزىلەتلىرى جۈملىسىنى تۇرىدىغان نادىر ئەسەرلەرنى يارىتتى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە دۇنياۋى تېمىلار ئارقىلىق ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇسلۇبىنى بېيىتتى. ئۇ، تېمىاتىك مەزمۇنغا باي، قىزىقارلىق يېڭى پىكىرلەرگە ئەسەرلەرنى يارىتقان تەرەققىيپەرۋەر رېئالىست ئەدىبتۇر.

شائىر سابىراخۇن بىننى ئابدۇقادىر (ناقىس) ئۆز ئىجادىي پائالىيەتلىرى جەريانىدا «دىۋان ناقىس»، «بەيىس ھېكمىيەگ»، «مەۋجۇدولقۇلۇپ» («قەلب بارلىقلىرى»)، «نۆۋەللى دىمەن» («تېخى نۆل (0) دىمەن»)، «نەسىھەتنامە ئۇسنۇر بايانى»

قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆز خەلقىنىڭ مىراس قالدۇردى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شائىر يەنە ئىران يازغۇچىسى شەيخ غىنايەتۇللانىڭ (1677 - يىلى ۋاپات بولغان) «باھار دانىش» ناملىق زور ھەجىمدىكى رومانىنى ئىجادىي تەرجىمە قىلىپ، ئۇيغۇرچە داستانغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭغا «گۈلزار بىنىش» (تىكەنسىز گۈلزار) دەپ نام بەردى. شائىر «گۈلزار بىنىش» نىڭ كىرىش قىسمىدا ئۆزىنىڭ بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش مۇددىئاسى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

بۇ نۇقسان نامىنى شەرھ ئەيلىگەن قۇل،
تۆكەر مۇنداق كۆڭۈل مەناسىدىن مول.

دەر ئەردىم گاھى - گاھى بىر رۇبائىي،
سالۇر ئەردىم تەخەللۇسقە بۇداغى.

كۆرەر ئەردىم تولا شائىر كىتابىن،
ئوقۇر ئەردىم ۋاراقلاپ باب - بابىن.

نەۋائى، ھەمسە، بىدىل - گۈلىستان،
ئىراقى - سەئىدىيۇ، جامىي - نىيىستان.

سەۋەب بۇ كىم ئىشتىكەي خاس ئىلەئام،
مۇڭا «گۈلزار بىنىش» ئەيلەدىم نام.

شائىر ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىگەن بۇ رومانىنى ئوقۇغان كىشى ئۇنىڭ تىل پاساھىتى جەھەتتە، ئالاھىدە كامالەتكە يەتكەنلىكىنى، سۆز - جۈملىلىرىنىڭ ھەم

ئوبرازلىق، هەم گۈزەل ئىكەنلىكىنى ئېيتىق ھېس قىلىدۇ. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ ئەدەبىي تەرجىمە پائالىيىتى بىر رومان بىلەن چەكلەنمىگەن، يەنە كۆپلىگەن ئەدەبىي تەرجىمە ئەسەرلىرى بولۇشى مۇمكىن دېگەن پەرەز تۇغۇلىدۇ.

شائىر ناقىس ياشىغان دەۋر مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى قايىنام - تاشقىنلىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان، سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان، ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىق ئىستىبدات تۈزۈمىگە خاتىمە بېرىلگەن دەۋر ئىدى.

بۇ مەزگىللەردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋە يەرلىك فېئودال پومېشچىكلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىگە سالغان زۇلمى ۋە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى كۈنسايىن جىددىيلەشمەكتە ئىدى. شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقلىرى پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاش پاجىئەلىك ھايات كەچۈرمەكتە ئىدى. زۇلۇم، تېررورلۇق، قانلىق باستۇرۇشلار ئاخىر ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە سەۋەب بولدى. گەرچە بۇ قوزغىلاڭلار غەلىبە قىلىپ بىرنەچچە ئاي ۋە بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن قانلىق باستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇن كۆلىمىنىڭ كەڭلىكى، ھەيۋەت - جاسارىتىنىڭ يۇكسەكلىكى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىك ھاكىمىيىتىنى زىلزىلگە كەلتۈردى. بۇ جىددىي، كەسكىن ئۇرۇشلەر شائىر ناقىسنىڭ ئىدىيىسىگە، ئىجادىي پائالىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى، ئۇنىڭ قەلبىدە زۇلۇمغا ۋە يۇقىرى قاتلام ئەكسى

يەتچى تەبىقىغە قارىتا كۆچلۈك نەپرەت تۇيغۇسى قوزغالدى. جاپاكەش ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا بولسا، يۈكسەك ھۆرمەت تۇيغۇسى پەيدا بولدى. شۇڭا ئۇنىڭ مەسنەۋى، غەزەل، مۇخەممەسلىرىدە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ تۇگىمەس مەنىۋى بايلىقى بولغان ئەجدان، ئادالەت، مۇھەببەت ۋە تەرەققىيات تۇغرىسىدىكى ئىلغار قاراشلار، ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئائىت ھەققانىي چۈشەنچىلەر ئالاھىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

سابىراخۇن ناھايىتى تىرىشچان بولۇپ، كۆندۈزى مەدرىسە مەشغۇلات ئىلىپ بارسا، كەچلىرى ھەمىشە ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن ئىلىم-مەرىپەت توغرىسىدىكى تۇرلۈك مەسىلىلەرنى مۇتالىئە قىلاتتى. كەچلىرى تەكىي بېشىدىن چىراغ، دۇگەت، قەغەز ئاجراتماي ئۆگىنەتتى. يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇنىڭ ئىلمىي ئىقتىدارى كۆچلۈك بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە، ھەرقايسى جايلاردىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن قاغىلىقتا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق ئىلىم سىناش مۇسابىقىسىدە بىرىنچىلىكنى ئالغان، تون-سەرپايى ۋە ئات-كالىلار بىلەن تارتۇقلانغان. ناقىس بىلەن دەۋرداش بولغان شائىر تەجەللى مۇجەللى يېگىسارغا كۆلگەندە ئەدىب ناقىس بىلەن كۆرۈشۈپ، قىزغىن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن. تەجەللى بىر نەزم تىلەپ قىلغاندا، ناقىس تەجەللىگە ئاتاپ بىر نەزمە ئوقۇپ، تەجەللىنىمۇ قايىل قىلغان. چۈنكى ناقىس ئۆز پىكرىنى بېيىت شەكلىدە تېز ئىپادىلەيدىغان قىزىقچى ۋە چاقچاقچى ئادەم بولۇپ، كۆپلىگەن شېئىر، نەزمىلەرنى ئاغزاكى ئىپادىسىدە خەلق ئارىسىغا تارقاتقان، بەزىلىرىنى ياغاچ، تام، ئىشىك، قاپاقلارغىمۇ يېزىپ قالدۇرغان. ئىزنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، ناقىس ئۇستا نەققاش ۋە ھۆسەن خەتچى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. مەشھۇر ئەدىب

ناقىسنىڭ ئەسەرلىرى ۋەتەن ئىچىگىلا تارىلىپ قالماي، بەلكى ۋەتەن چېگرىسىدىن هالقىپ چىقىپ كەتكەن. ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قول يازما نۇسخىلار بولغاچقا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يوقاپ كەتكەن، ئۇنىڭ دەۋر ۋە يىللارنىڭ توسۇقلىرىدىن ئۆتۈپ، زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس.

شائىر ناقىس هىجرىيە 1340 - يىلى (مىلادى 1920 - يىلى) 81 يېشىدا يېگىسارداۋاپات بولغان. ئەدىب ناقىسنىڭ مۇبارەك نامى ئۆزىنىڭ يۇكسەك ئىلمىي ئىقتىدارى، ئەجرىنى سىڭدۈرۈپ يازغان ئاجايىپ نادىر ئەسەرلىرى، كۆپلىگەن قىزىقارلىق لەتىپە ۋە ساتىرىلىرى بىلەن خەلقىمىز ئىچىدە مەشھۇردۇر.

شائىر سابىراخۇن بىننى ئابدۇقادىر ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، رۇبائىي، مۇخەممەس قاتارلىق ژانىرلىرىدا كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى. ئۇ، بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى لىرىك ئۇسۇلدا بايان قىلىپ ئۆتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، XVIII ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتكەن تەنقىدىي رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن ئەينى دەۋرنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى، ئەخلاق جەھەتتىكى چۈشكۈنلۈكنى ۋە جەمئىيەتتىكى چىرىكلىكنى، بولۇپمۇ ئەزگۈچى سىنىپنىڭ «هەممە نەرسە پۇل ئۈچۈن» دەيدىغان بىمەنە سەپسەتىلىرىنى ئەپرەت بىلەن ئېچىپ تاشلىدى. ئۆز پىكىرلىرىنى بەزىدە سىمۋول، داستانىلاش يولى بىلەن، بەزىدە ئىقابلا

سىز ئاشكارىلا ئوتتۇرىغا قويدى. ئىلىم - پەن ئىگىلەش، ئەخلاق-لىق بولۇش، مۇھەببەت ساپلىقى، بايلىققا بىرىلمەسلىك، خەلقپەرۋەر بولۇش، ئادالەتنى ياقلاش، تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىش جەھەتتە ئەينى دەۋرنىڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ، خەلق ئامما-نىڭ مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىلغار چۈشەنچىلىرىنى، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر خىل بەدئىي شەكىلدە ئوبرازلىق، جانلىق، ئىخچام ۋە ئېنىق قىلىپ يورۇتۇپ بېرەلىدى. بولۇپمۇ زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئەۋج ئالغان، ئادالەتسىزلىك، زوراۋانلىق كۈچەيگەن، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر تولىمۇ كەسكىنلىشىپ، ھەممە يەرنى جاھالەت قاپلىغان، تېكىنخورلۇق يامراپ كەتكەن جەمئىيەتنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى ئوبرازلىق تىل ۋاسىتىسى بىلەن سۈرەتلەپ كۆرسەتكەن بەردى. ساختىپەز، پارە-خور ئەمەلدارلارنى، ئەدەب - ئەخلاقنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي تەشۋىق قىلىپ، ئەمەلىيەتتە ھەممە ئەسكىلىكنى قىلىدىغان موللىلارنى ھەجۋىي تىل بىلەن رەھىمسىز قامچىلىدى، چاۋۇسنى چېتىقا يايدى، خەلقنى بۇ خىل تەييار تاپلاردىن ھەزەر ئەيلەشكە ئۈندىدى. «بۇرادەرلەر ھەزەر ئەيلەڭ بۇ كۈندە بەگۇ - ئامباندىن» دېگەن سەدىرە بىلەن باشلىنىدىغان مۇخەممەس ئۇنىڭ بۇ خىل قارىشىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ:

بۇرادەرلەر ھەزەر ئەيلەڭ بۇ كۈندە بەگۇ - ئامباندىن،
سوئال ئەتمەڭ ئۇلارگە دىن ئىلە ھەم نۇرى ئىماندىن،
ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە قورقۇنچى يوق ھەم قەھرى رەھماندىن،
ھالال بىلگاي كىشىنىڭ مالىنى ئۆيدەكى ناندىن،
تامام تاراج قىلمىشلار بۆلەكنى تەن ئىلە جاندىن.

---

① ئامبان — ئامبال.

ئۆزى يولبارس سۈپەت شەھەر ئىچرە فۇقرانى تامام سويدى،

ئاڭا تويماي داغى① سەھرادىكى غۇرباغە② يۈز قويدى،
بۇلاپ كەلمەك ئۈچۈن يۈز باشى ئون باشىلار قويدى،
خەنىيۇ③، شاڭۇ④ باجۇ داغى بەرىكە مەركى⑤ ئات قويدى،
دىبان⑥ يارلىغ بىز چىن شەھرىدىن خان بىلەن خاقاندىن.

بىرى باجگىر بولۇپ تابەلارى سەكسەنچە بار ئەرمىش،
خالايىقلار ئۆيىن ئاختارىپ بارىن ئالار ئەرمىش.
سىبىت ئالغان بىلە ھەم ئالمىغانغا تەڭ سالار ئەرمىش،
كىشى بىر مال سىبتىپ ئالسا سەمەندىن كۆپ ئالار ئەرمىش،
ئۇلارغا يىغلىسا پۇقرا، سىبتىپ ئاندۇق دېمىش خاندىن.

داغى بۇغداي، قوناق، پۇرچاق بىلان ھەم شالغا باج قويدى،
قەدىمكى رەسىمدە ئالغىل دېسە ئاتنى كاج قويدى،
پۇلۇم يوق توختىغىل بىرەم دېسە ئاغزىغا گاج قويدى،
رەئىيەت⑦ مالىدىن تاراج⑧ ئەيلەپ نەچچە ئەل تويدى،
پاناھ بەرگىل خۇداۋەندە مۇنىگدەك ئەجدىھا خاندىن.

---

① داغى — تېغى
② غۇربا — كەمبەغەل، غېرىب.
③ خەنيۇ — ئالۋان - ياساقلارنىڭ ئاتىلىشى.
④ شاڭ — دېھقانلار تۆلەيدىغان ئاشلىق، غەللە - پاراق، باج.
⑤ مەركى — مەركا.
⑥ دىبان — دەپ.
⑦ رەئىيەت — پۇقرا، ئاۋام، خەلق.
⑧ تاراج — زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىش.

پۇچۇق تەلپەك، ياماق، يېڭى يوق ئەسكى تونلەرگە،
ئۆيىدە نەچچە يىل ئەر ئالمىغان قوخلۇق① خاتۇنلەرگە،
قومۇش، يانتاق ئىلە زاغزاق، داغى يىلتىز ئوتۇنلەرگە،
بۇلاردىن باج ئېلىپ يۈرگەن تامام باغرى پۈتۈنلەرگە،
بالا نازىل بولۇپ كەتكاي سەقەرگە② ئۇشبۇ دەۋراندىن.

سوئال ئەتسەك موزاي بىرلە ئۇشاق جانلىق كىچىك تايدىن،
توۋاقغە باج بېرىدىك دەپ ئۆستۈرۈپ بەك ئالمىغان بايدىن،
ئۇلاردىن ئالدىلەر يەر ماتتۇرۇپ ھەم باغ ئىلە سايدىن،
بۇ كۈنلەردە دېھقانلارغا ئارام بىرلە ئامان قايدىن،
ئۇلاردىن ئالمىغان باج قالمىدى ئەنۋانى③ ھايۋاندىن.

مۇبادا سەل كېلىپ ئۆستەڭلەرى دەريا غا يار كەتسە،
غەنىلار④ ئۆيىدە قالىپ قېقىزدىن⑤ ھەيدەتىپ كەتسە،
مىراپ، داققالچى، يۇز باشىلار ھاشالاردىن ئەلىب كەتسە،
ئۇلار تاقەت قىلالماي تەڭرىگە چۈن⑥ يىغلاشىپ كەتسە،
خاراپ بولماي نېچۈك قالغاي مۇنەققەش كاتتا ئايۇاندىن.

ئۇلار نەتسۇن بۇ ئۆمرىدەكى ئالىمدىن ئەمەل كەتتى،
ئوقۇپ موللا بولۇپ ئىلمىن ساتىپ كەم، بىي ئەمەل كەتتى،
داغى سوفى ئىلە قارى خېلىقەدىن كامال كەتتى،

---

① قوخلۇق — كۆرۈمسىز، سەت.
② سەقەر — دوزاخ.
③ ئەنۋانى ھايۋان — ھەر خىل ھايۋانلار.
④ غەنى — باي.
⑤ قېقىز — پەخسە، يوقسۇل، ئاجىز.
⑥ چۈن — چۈنكى، ۋاقتىكى.

بۇ بائىسسىدىن① جاھالەتلىك كىشىكىم بىئەجەل كەتتى، قاچىپ قۇتۇلغالى بولماس تىلەمچى يالغان ئىشاندىن.

تەقدىرىمدۇ بۇ كۈنلەردە كىشىدىن قەرز خالىمس ھەم، نىچۈنكىم ئەغنىيالار② ئەھلىنىڭ كۆڭلىدە شەپقەت كەم، ھايان بەرسە تاقىلغاي داغى تىلىدىن خەت ئېلىپ مەھكەم، ۋە كەرنە بەرمىگاي گەر بولسا قانداش بىرلە ئۇلپەت ھەم، ساخاۋەت كەتتى ناقىس ھەم بىر ئېرىق③ كەتتى ئىنساندىن.

بۇ مۇخەممەسته جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان زوراۋانلىق، زورلۇق - زومبۇلۇق خىزمەت ئىستىلى پاش قىلىنىپ، ئۇنى ئىجرا قىلغۇچىلارغا قاتتىق نەپرەت ئوقۇلغان ۋە ئۇلار مەسخىرە قىلىنغان، جۇملىدىن ئەزگۈچى سىنىپ تۈزگەن قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ ئۇلارنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى قانۇنلاشتۇرغۇچى بىرخىل ئەكسىيەتچىل تۈزۈم ئىكەنلىكى ئىزاھلانغان.

ھەرقانداق بىر يازغۇچى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن چاغدا ھېچقاچان مەقسەتسىز، نۇقۇل ھالدا ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. مەيلى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز بولسۇن، ئۇ تېما تالىغان، ئوبراز يارىتقان چاغدا، ئۆزىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان باھاسى، ھەقىقەت ئۈستىدىكى ئىزدىنىشى، مۇھەببىتى ۋە نەپرىتىنى مۇقەررەر ھالدا ئۇنىڭغا سىڭدۈرىدۇ. شۇڭا يازغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئەسىرى ئارقىلىق كىتابخانلارغا ھەقىقىي تۇرمۇش كارتىنىسىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا مۇشۇ مۇ-

---

① بائىس— مەۋەب.
② ئەغنىيالار— بايلار.
③ ئېرىق— نەسىل، زات.

رەككەپ تۇرمۇش كارتىنىسى ئىچىدە نېمىنىڭ راستلىقىنى، نېمىنىڭ ياخشىلىقىنى، نېمىنىڭ گۈزەللىكىنى؛ نېمىنىڭ يالغان-ساختىلىقىنى، ياماناللىقىنى ۋە نېمىنىڭ سەتلىكىنى؛ نېمىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، نېمىنى مەدھىيىلەش لازىملىقىنى ئېيتىپ بېرىپ، كىشىلەرنى تېخىمۇ بەخت-سائادەتلىك تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ. ناقىس ياشىغان دەۋردە بىخۇدلۇق ۋە نادانلىققا قارشى تۇرۇش، ئۇنىڭ كىشىلەرگە بولغان زىيىنىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرىش ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئاكتىۋال تېما ئىدى. ئۇ شۇ دەۋردە شىنجاڭدا مۇستەقىل پادىشاھ بولۇۋېلىپ ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان مىلىتارىستلارنىڭ يامان غەرەزلىرىنى سەزگۈرلۈك بىلەن بايقاپ، خەلقنى ھوشيار، سەگەك، زېرەك بولۇشقا ئۈندىدى:

بولماغىل بى ئەقىل نادانغا گىرىپتار ئى كۆڭۈل،
قالمىغاي نادان بىلە مەھزور① ئەسرار ئى كۆڭۈل.

ھۇر پەرى تەلئىتنى② مەھبۇب ئەيلىمە ئاقىل ئىسەك،
بولمىغاي سۈرەت كۆڭۈل بولماقتىن ھۇشيار ئى كۆڭۈل.

قىل نەسىھەت ناقىسى بىھوشنىغا بۇ بابىدىن،
بولماغىل بۇندىن كېيىن نادان بىلە يار ئى كۆڭۈل.

شائىر ئىلىم-مەرىپەتنى، بىلىملىك، پەزىلەتلىك بولۇپ ياشاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، بارلىق نادانلىق، قارا كۆڭۈللۈك، تاش يۈرەكلىكنىڭ مەنبەسى ئىلىمسىزلىكتۇر، دېگەن ئىجتىمائىي

---

① مەھزور — ئۆزرە.
② تەلئەت - چىراي، يۈز.

قارىشىنى شەرھىلەيدۇ، بولۇپمۇ ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ، مەدەنىيەت ۋە تەرەققىياتقا دۈشمەنلىك كەيپىياتى بىلەن قارايدىغان بېخىل، مۇلۇكپەرەس ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلارغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگىنىدە، قاينىاپ-تاشقان قەھرى-غەزىپى بىلەن:

باي ئېرمىش سېرى گۈزىنى جۇملە نادان،
ھەممىسە زىكرى پىكرى ئاش ئىلە نان.

.....

ھارامۇ شەيدىن ھاسىل ئېتىپ پۇل،
كىيەر ھەر نەۋئى كۆڭلەك بىرلە ئىشتان.

.....

تاماكو بىرلە بەڭنى رەسىم قىلمىش،
دېمەسلەر چەكمەگەننى ئەسلا ئىنسان.

.....

بېرەر دائىم غەرىب-ئاجىزغا ئازار،
دىلى قاتىغ، لەبى گويا نەمەكدان ...

دەپ يېزىپ، بۇ خىل رەزىل ئادەملەردىن بىرگىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر غەزىلىدە ئىلىم-مەرىپەت ئەھمىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، ئۇلارنى بەس كۆرىدىغان، پۇل-مېلى، بايلىقى ۋە زالىملىقى بىلەن ماختىنىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ھۆزۈر ھېسابلايدىغان جاھىل قارا كۈچلەرنى:

بولدى پەيدا بۇ زامان بىرمۇنچە نادان بىئەدەپ،
ئەھلى دانىش ئالدىدا ھەردەم قىلۇر بىھۇدە گەپ.

سۆز قىلۇر تەرزىنى بىلمەسلىكنى ھەم،
مۇنچەلىك بىلە ئاڭا تۇڭلۇك بولالماس ئىكى لەب.

سلمەيمن نادانلىقىن ئەيلەر ئەل ئارا،
بەلكى قويمىش ئۆزلەرنگە ئەھلى دانىشتىن لەقەب.

چېچەرەسىدە كىبىرىنىڭ تەئسىرىدىن يۈز تېرەلىك،
كۆرگۈزۈر ئۆز كۆڭلىدە پىشانىسىدە تاب - تەب.
.....
ئولتۇرۇر دۇكاندا شاھلىغ تەختىگە مىنگەن كەبى،
ئويا بەخشەندىسى مۇلكى ئەجەم بىرلە ئەرەب.

دېگەن مىسرالىرىدا قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇ خىلدىكى ئادەملەردىن نەپرەتلىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ، ئۆزىگە مۇناسىق خىتاب قىلىدۇ:

ناقىسا ئول ھىرقە ئەھۋالىن دېمەك ئېرمەس زۇرۇر،
بىئەدەبلەردىن يىراق بولماقنى كۆرگۈزگىل زۇرۇر.

دەپ قارىلايدۇ.

ناقىس ئىلمى - مەرىپەتكە ۋە تەرەققىياتقا قارىتا دۇشمەنلىك كەيپىياتىدا بولغان ئەينى دەۋر ئۇستىدىن شىكايەت قىلغىنىدا، ئۆتكۈر مەجازى (ئىستىلىستىكىلىق) ۋاستە ئارقىلىق. ئىلىم - مەرىپەت بىلەن نادانلىقنى، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى پەرقلەندۈرمەيدىغان، بەلكى نادانلىق ۋە جاھىللىقنى قۇۋۋەتلەيدىغان ئەكسىيەتچىل قارا تۈزۈمنىڭ خۇنۇك ئەپت - بەشىرىسىنى يۇمۇرلۇق ئۇسۇلدا پاش قىلىدۇ:

سال كۆزۈڭ ئالەمگە ئىبرەت ئەينىدىن تەھقىق ئۇچۇن،
زاھىرۇ باتىن تافاۋەت كۆيدۈرۈر ئەئيان ئارا.

مۇمكىن ئولماس ھەرنە كۆز تۇرىچە تاپماق ئەئتىبار،
ھەرنىچە تەدبىر سەئى ئەتسە ئەگەر ئىكان ئارا.

پەست دۇرۇر ئالتۇن - كۈمۈشتىن قەلەيۇ، رو قىممىتى،
ۋەزنە ئېردى گەرچە پاتماقتا بارا بەركان ئارا.

ئۇنچە نەرخىدىن بۇرەنج قىممىتى بەس پەست دۇرۇر،
گەرچە يوق مۇندىن مۇكەررەمراق نېمەرسە دان ئارا.
.....
ناقىساكىم قەدرى كەمدۇر ئەھلى ئىلىم قارىيۇ، دەرۇىشنىك،
فاسقۇ بەدكارە، بەدخۇ مۇھتەرەم ئىنسان ئارا.

شائىر ناقىس كىشىلەرنى ئەخلاقلىق، ۋىجدانلىق، كەمتەر، مۇلايىم، بىلىملىك بولۇشقا دالالەت قىلىش بىلەن بىللە تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتنىك كۈشەندىسى بولغان پارىخورلۇق، تەمەخورلۇق، ئاچكۆزلۈك، ھەسەتخورلۇقىنى، كۆرەڭلىك، نادانلىق ئىللەتلىرىنى ئۆتكۈر ھەجۋىي ئاستىغا ئېلىپ، مەسخىرە قىلغانلىقى ۋە ئەيىبلىگەنلىكى «دىۋان ناقىس» تىكى تۇرلۈك تېمىلارنى مەزمۇن قىلغان يالقۇنلۇق شېئىرلىرىدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ:

بەگلەر ئىچرە بېگىم ئالماس.
سورۇنلاردىن ھەرگىز قالماس.
جىق پۇل ئېلىپ ئادەت قىلغان،
ئاز پۇل كەلسە زادى ئالماس.

بۇ بىر كۇپلېت قوشاقتا ئالماس ئىسىملىك بەگنىك پارىخورلۇق، ئاچكۆزلۈكى تولۇق سۈرەتلىنىپ، ھەجۋىي تىل بىلەن

كېلىشتۇرۇپ قامچىلانغان. شۇنىڭدەك شائىر يەنە ھورۇنلۇقنى ئىنسانىنىڭ خارلىق ۋە موھتاجلىققا گىرىپتار بولۇشىدىكى، نادانلىق ھەم جاھالەت پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشىدىكى بالا-قازا مەنبەسى دەپ تونۇيدۇ. شائىرنىڭ قارىشىچە، ھورۇنلۇق ۋە ئىرادىسىزلىك كىشىلىك تۇرمۇشىنى كۈلپەت ئىچىگە تاشلىغۇچى ئامىلدۇر. بۇ مەزگە گىرىپتار بولغۇچىلاردا ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق، تاش يۈرەكلىك يامراپ كېتىدۇ. شۇڭا بۇ خىل يامان ئىللەتلەردىن جەزمەن چەك-چېگرا ئاجرىتىش كېرەك. بۇ خىل نۇقتىنەزەر تۆۋەندىكى شېئىردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

قىچقارسا ئىشقا ئول دەۋەن،
كەلمەيدۇ ھەرگىز شۇ زامان.

قايداغ قىلادۇر دەپ قېنى،
داسقانغا قويسا يەتتە نان.

ئىكى يانغا سەنجىقاپ،
قويمايدۇ يەپ بىرتىكە نان.

ئەمما ئۆزىنىڭ ئۆيىدە،
ئايدا يېمەس بىر دانە نان.

سۈستلۇق ئۇنىڭكى پىشەسى،
بويى ئەغىر، جانى گىران.

قىچقارسا بىركىم نەزەرگە،
ئۇچقاي قانات بىرلە راۋان.

سايىلغا بەرمەس بىر دەرەم،
ئالغاي ئۆزى مەن دەپ پالان.

ھورۇنلۇقىدىن تۆشىمىدە،
يوق كۆڭلەكى بىلە چاڤان.

ئەھلى ئايالى دەر بەدەر،
ئىستەپ چىقادۇر پارچە نان.

بولغاچ مەئىشەت تەڭلىگى،
زىق ئولغۇسىدۇر جاھان.

ناقىس ئۆز غەزەل، مۇخەممەسلەردە «كۆڭلى قاراتاش، ئاغزى مۇلايىم»، «ئۆمرىدە ساھىلغا بىر پۇل بەرمەيدىغان»، ھەممە شە پۇل، دۇنيا ھېرسىلىكىدە خۇدىنى يوقىتىپ، ناشايان ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئەخلاقسىز، كاززاپ، ئىپلاس پۇلخۇمارلارنى «خوتۇن كىشىدەك ئۆزىنى ياساشنىلا بىلىدىغان» قۇرۇق سۆلەت، مايمۇن مىجەز ئادەملەرنى مەسخىرە قىلىشنىمۇ قەلەم ئىزىدىن چەتتە قالدۇرمايدۇ:

.....
ئۆزىنكى گۈلدەك رەنا كۆرۈنگەي،
ئەللا مەلەردىن دانا كۆرۈنگەي،
قۇچقاچ كۆزىگە ئەنقا كۆرۈنگەي،
مىس پۇل كۆزىگە تىللا كۆرۈنگەي،
خۇرشىدە يەڭلىغ ئالدىدا بىر نان.

ئۆزىنى چاغلار قارۇن كەبى باي،
بىر پۇل يوق ئەتسە كۆڭلىدە يۇز ۋاي،

مېهماننى كۆرسه بوي تاسما ماڭلاي،
بەرمەس كىشىگە بىر كاسەئى چاي،
ئەيلەپ پۇشايمان قۇسقاي قىزىل قان.
«چىشتى بىر نازىنىن ئوغۇل، ئۆزى سىز» دېگەن مىسرا
بىلەن باشلىنىدىغان يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

چىقتى بىر نازىنىن ئوغۇل، ئۆزى قىز،
سۈرەتى بىر ئوغۇل، كى قاش كۆزى قىز.

دائىما قاش - كۆزى سۈرمە ئالۇدە،
كىم نەزەر ئەيلەسە دېگەي ئاسۇدە.

رەنگى رۇخسارى ئالمادىنمۇ سۈرۈك،
ئون قولىدا يىگىرمە ئىكى ئۈزۈك.

ھەركۈنى نېچە رەڭ قىلۇر زىننەت،
تاپىغالى ئۆزىگە نەچچە ئۇلغەت.

يول يۈرەر خىرامى چوركاندەك،
دۇجامانىنى بىلۇر نەمەنگاندەك.

بېلىدە دائىما سېرىق رومال،
قوڭىدا دائىما قىزىل تامبال.

بىر زەمان جايىدا قارارى يوق،
ھۆل تېزەكتەك پەقەت شەرارى يوق.

ئەتەقۇايى سىرى نەزەر قىلماس،
فىسقى ئەربابىدىن ھەزەر قىلماس.

ئۇشبۇ بەسىدۇر ئەنىگىكى ئەۋسافى،
ئەقلى بولسا يۈز بولۇر كافى.

ئۆز دەۋرىنىڭ ھەققانىيەت ساداسىنى ياڭرىتىپ، زور ئىجتىما-
ئىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش، يەنى ئادالەتپەرۋەرلىك، ھۈرىيەت-
پەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، باتۇرلۇق، ۋاپادارلىق، كۆيۈمچانلىق،
سۆيگۈ-مۇھەببەت، ئەقىل-ئىدراكنى ئەكس ئەتتۈرۈش؛ ۋەتەننى،
خەلقنى، ئەمگەكنى سۆيۈشتەك ئالىيجاناب پەزىلەتنى، كەمتەر-
لىكنى، ساخاۋەتنى قىزغىن مەدھىيىلەش، ئۆتكۈر پاراسەت ۋە
ئەركىن پىكىرلىرى ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى فېئودال قارا كۈچ-
لەرنى، ناھەقچىلىق، چىرىكلىك، زالىملىق ۋە پەسكەشلىكلەرنى
پاش قىلىش ئىجادىيەتنىڭ ھازىرقى دەۋردىكى ئاساسىي ئىپقە-
مى بولغان رېئالىزم ۋە تەنقىدىي رېئالىزمنىڭ دەسلەپكى ئىپا-
دىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتا رېئالىست شائىر ناقىس
ئىجادىيىتىدىمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى
خەلق بىلەن ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولغانلىقتىن، خەلقمۇ ئۇ-
نى ھۈرمەت ۋە ئالقىش بىلەن قارشى ئالدى. ئەدەبىي ماھارەتـ
تە كامالەتكە يەتكەن شائىر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنـ
ئەنىۋى ئۇسۇلى بولغان سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىنمۇ
ماھىرانە پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ مۇھەببەت، ئىزا، ئاشقىلىق ھەق-
قىدىكى چۈشەنچىلىرىنى يار، جانان ۋاستىسى ئارقىلىقمۇ ئىپادە-
لىدى. شائىرنىڭ قارىشىچە، چىن ئاشىقلىق ۋاپادارلىق دېمەك
ئىتۇر، مۇھەببەت يولىغا كىرگەن كىشى ئۆزىنى پاك تۇتۇشى، بۇ
يولدا دۇچ كەلگەن خېيىم-خەتەرلەرگە پىسەنت قىلماسلىقى
زۆرۈر، پاك ئىشىقنىڭ ئەلىمى ئۇنى ھەقىقىي چۈشەنگەن كىشى
ئۈچۈن زور خۇشاللىقتۇر. بۇ لەززەتنى پاك ئىشق ئىگىلىرىلا
چۈشىنەلىشى مۇمكىن، بۇ يولغا كىرمىگەنلەر ئۇنىڭدىن بەھرە-

مەن بولالمايدۇ. بۇ مەزمۇن شائىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

ئىشق ئەسرارىنى ھەر چېھرەسى زىبا بىلمەس،
بۇلبۇل ئەنغانىنى ھەر بەرگى سۇمەنسا بىلمەس.
.....
جان پىدا قىل ياخشى سۆھبەتكە ئەگەر مەردانسەن،
ئىشقسىز يۈرمە بۇ ئالەمدە ئەگەر فەرزانسەن.
بولسا ئىشقىڭ ئەيش جاۋىدان بىلەن ھەمخانسەن،
ئىشقسىز ھەرچەندە ئاقىل سەن جۇنۇن دىۋانسەن،
ھۇشىنىڭ سەرمايىسىدۇر بۇيى ئىلغەت ئەي رەفىق...

ناقىسنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسەن ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت تۈرىدە كۆزگە كۆرۈنگەن بولۇپ، ئاروز ۋەزنىنىڭ ھەرقايسى بەھىرلىرىدە غەزەل، مۇخەممەس، رۇبائى، مەسنەۋى قاتارلىق شەكىللەردە يېزىلغان. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئۇسلۇبى ۋەزىن جەھەتتە يەڭگىل، تىلى راۋان، جانلىق، ئىخچام، ئوبرازلىق، يۇمۇرلۇق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. شۇنىڭدەك ئۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە تېزدىن جەلپ قىلالايدىغان كۈچلۈك ھەجۋىيلىككە ئىگە بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ خىل ئىنىقلىقنى مۇنۇ شېئىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز:

چىقتى ئىشىكتىن بىر پەرى،
مەستانە كۆزلۈك دىلبەرى.

كۆرگەنچە تويماس كۆزلەرىم،
كۆردۈم ئاجايىپ مەنزەرى.

كۆركەچ ئەنى خۇرسەن بولۇپ،
ئۇچتۇم يېرىمدىن مىڭ قەرى.

ناقىس ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، ئوبرازلىرى رەڭدار ۋە خىلمۇ خىل بولۇپ، مەنتىقىلىقى كۈچلۈك. كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ باي، مۇكەممەل بەدىئىي ئىپادىلەش ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بولۇپ، ئوقۇشقىمۇ ئەپلىك، كۈچلۈك مۇزىكا رېتىمى جارانگلاپ تۇرىدۇ. ئەنە شۇنداق خەلق ئىچىز ئەدەبىياتى پۈرىقىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى بۇ شېئىرلارنىڭ خەلقچىل ئىچىدە ئىچىزدىن-ئىچىزغا، قەلبىتىن-قەلبىكە، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تارقىلىپ، ممراس بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ ئاساسىدۇر.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شائىر ناقىس قاچان ۋە قانداق ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە ياشىغان؟
2. ناقىس شېئىرلىرىنىڭ تۈپ مەزمۇنىنى ئىجمالەردىن ئىبارەت؟
3. ناقىس شېئىرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئالاھىدىلىكى قايسى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ؟ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭلار.

XXIX باب. ھۈسەيىنخان — تەجەللى

§1. تەجەللىنىڭ ھاياتى

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز بىلەن يېقىنقىي زامان مىللىي دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىزنى ئۆزئارا باغلاشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپچى ئەدىبلەرنىڭ بىرى — مەشھۇر دىنىي ئۆلىما، ئاتاقلىق شائىر، داڭلىق تۇنۇپ ۋە خىمىك مەۋلانە سەئىد ھەزرەت قۇتبىدىن شاھ ئوغلى ھۈسەيىنخان (تەجەللى) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەجەللى (چاقناپ تۇرغان نۇر)— مۇجەللى (مۇسابىقە مەيدانىدا بىرىنچىلىكنى ئالغۇچى) ئەدەبىي تەخەللۇسى بىلەن مەشھۇر بولغان ھۈسەيىنخان ھىجرىيە 1264 - يىلى (1848) تەشقەر قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ زۇڭلاك يېزىسى ئايباغ مەھەللىسىدە دىنىي ئالىم ۋە ماھىر تۇنۇپ سەئىد ھەزرەت قۇتبىدىن شاھ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە ئاتا-ئانىسىغا ئەگىشىپ ھەرەمگە بارغان ھۈسەيىنخان ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، ئەرەبىستانىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىرىدە ئوقۇشقا كىرىپ، ئەرەب تىلىدا باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغان. ئوغلىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئىلىمغا بولغان قىزغىنلىقى ۋە ئىجتىھاتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى چۈشىنىپ يېتىپ قىلغان ئاتىسى ـ مەۋلانە سەئىد ھەزرەت قۇتبىدىن شاھ پەرزەنتىنى ئوقۇتۇپ، يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى قىلىپ يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە، بۇخارادىن كېيىن قالسا XX ئەسىردىكى مۇسۇلمان شەرقىدە يەنە بىر دىنىي مەر-

كەز ھېسابلانغان ھىندىستانغا ئاپىرىپ «دىھـلى دارىلمۇئۇلۇم» دا، ئاندىن ئىراندىكى «ئىسپاھان دا رىلغۇنۇنى» دا ئوقۇتىدۇ. تەجەلـ لى ئوقۇش جەريانىدا ئەرەب، پارس، ھىندى تىللىرىنى مۇكەمـ مەل ئىگىلەپ، بۇ تىللاردا ئوقۇتۇلىدىغان ئاستىرونومىيە، خىمىيە، ھېساب، تىبابەت، تەبىئەت، تىلشۇناسـلىق، جۇغراپـىيە، تارىخ، فاساھەت قاتارلىق ئىلىملارنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھاـ رەت ۋە ئىقتىدارنى يېتىلدۇرۇپلا قالماستىن، شۇنداقـلا ئەدەبـ ياتقىمۇ قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، دۇنيا ئەدەبىياتى ھەم شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشىدۇ ھەمدە شەرق ئەدەـ بىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ئۈستىدە ئىزـ دىنىپ، مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ.

«مەۋلىۋى» لىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، مەدرىسنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغان تەجەللى ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىللە ئىراندىن ئافغاـ نىستانىنىڭ پايتەختى كابۇلغا كـېلىپ، بۇ جايدا بىر مەزگىل سەيلى سـاياھەتتە بولىدۇ. بىراق ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سودا ـ سېتىق ئىشلىرى پـۈتمەي، كابۇلـدا ئۇزاقـراق تۇرۇپ قېلىشقا توغرا كەلگەنلىكـ تىن، تەجەلـلى «كابۇل دارىلغۇنۇنى» غا كىرىپ بىلىم ئاشۇرىدۇ.

شائىر تەخمىنەن 1870 ـ يىللار ئەتراپىدا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا يۇرتىغا قايتىدۇ. بىراق شائىرنىڭ يۇرتـقا قايـتىش سەپىرى ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ. سەپەر جەريانىدا مېھرىبان ئانىسىدىن ئايرىلىپ، ئېغىر قايغۇ ـ مۇسىبەت، غەمگە مۇپتىلا بو ـ لىدۇ. بارلىق مال ـ مـۈلۈك، بىساتلـىرى دەريادا غـەرق بولۇپ كەتكەنلىكتىن، كۆپ كۈنلەرنى ئاچ ـ توق ئۆتكۈزۈشكە، نۇرغۇن يوللارنى ئاتلىق، پىيادە بېسىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتتە يۇرتىغا كەلگەندىن كېيىن، يەركەندـ كى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە چۈشـىدۇ. ئۇ بۇ يەردە تىبا ـ بەتچىلىك كەسپى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، نۇرغۇن بىـمارلارنىڭ

كېسەلدىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ياردەمگە يۆتكەلگەن بولغاندىن كېيىن تاشقىرى، خەنزۇ بويىچە تەجرىبە تەقسىماتى ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى تېبابەتچىلىك بىلەن بىرىكتۈرگەن ئاساستا، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ سەۋىيىسىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئۇنىڭ تەرياق، ھەببى زۇفا، ھەببى جەۋھىرى ئازاراقتىغا ئوخشاش دورىلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى يېڭى دورا ئاساسى بىلەن تەمىن ئەتكەنلىكىنى، يۈرەك، ئۆپكە كېسەللىكلىرىگە ئوخشاش مۇرەككەپ، خەۋپلىك كېسەللىكلەرنى ساقايتىپ، ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇشتەك ئىش ئىزلىرى يەكەندىكى ئۆلىمالار، زىيالىيلار ۋە خەلق ئاممىسىغا مەلۇم بولۇپ قالماستىن، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى يەركەن ۋالىيسىنىڭ قۇللۇقىغا يېتىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ۋە ئىھتىرام بىلدۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولدى. يەركەن ۋالىيسى ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىگە ئىلھام ۋە مەدەت بەرگەندىن تاشقىرى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوللاپ ئالىتۇن - كۈمۈش ھەدىيە قىلىدۇ ھەمدە ئۇنى سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپلا يەركەن بويىچە ئەڭ چوڭ بىلىم يۇرتى ھېسابلانغان «يېشىل مەدرىس» نىڭ مۇدەررىسلىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا كۆپلىگەن كىشىلەرگە ئىلىم ئۆگىتىپ، مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت ئۇرۇقىنى ھەمىمە يەرگە دېگۈدەك چاچىدۇ. تەجەللىنىڭ ئىلمىي پەزىلىتى ۋە ئۆلىمالىقتىكى شان - شۆھرىتىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەر، خوتەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق يىراق - يېقىندىكى بىر قىسىم تالىپلار ئۇنىڭ تەربىيىسىگە ھازىر بولۇپ، ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىپ، ئىلىم تەھسىل قىلغاندىن باشقا، ئۆز دەۋرىنىڭ خېلى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلىرى دەپ سانالغان گۇمىلىق ئابدۇجىلىل داموللا ھاجىم، ئىبراھىم ھاجىم، ماموت ھاجىم، خوتەنلىك تۇردى ھاجىم، قاغىلىقلىق يۈسۈپ ئەپەندى، قەشقەرلىك مۇسا

ئاخۇنۇم قاتارلىق پېشقەدەم ئۆلىما، مۇدەررىس ۋە تېۋىپلارمۇ ئۆز بىلىملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىلمىي ئىقتىدارىنى سىناش يۈزىسىدىن تەجەللىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن دەرس ئالىدۇ، تەجەللى ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆز تالىپلىرىنىڭ مەزمۇنلارنى توغرا ئىزاھلاش، توغرا شەرھىلەپ، توغرا چۈشەندۈرۈش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش يۈزىسىدىن مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنىڭ بىر قىسىم مەشھۇر كىتابلىرىنى قايتا ئىشلەپ توقۇلغان، يېتەرسىزلىكلىرىنى تۈزىتىپ مۇكەممەللەشتۈرگەن ئاساستا ئۇنىڭغا شەرھى يازىدۇ. ھىجرىيە 515 - يىلى (1121) ياشىغان خۇراسانلىق مەشھۇر ئالىم، ئەللامەزەمەخشىرىنىڭ «تەپسىر كەششاپ» ناملىق كىتابىنى يېڭىلاپ يازغان «تەجىددى كەششاپ» («كەششاپنى يېڭىلاش») دېگەن ئەسىرى ئەنە شۇ مەقسەتتە قىلىنغان ئىجادىي ئەمگەكنىڭ بىرىدۇر.

تەجەللى جامائەتچىلىككە گەرچە ئاتاقلىق دىنىي ئالىم ۋە مەشھۇر تېۋىپ سۈپىتىدە تونۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئاساسىي پائالىيىتى ئەدەبىيات ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ ئۆمرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ، ئۆز ئانا تىلىدا ئەدەبىيات ۋە تىبابەتكە دائىر مول مەزمۇنلۇق گۈزەل ئەسەرلەرنى ياراتقاندىن تاشقىرى، شېئىرىيەت ساھەسىدىمۇ كۆچ سەرپ قىلىپ، ھىندۇ - ئەرەب، پارس، تۈركىي تىللاردا كۆپلىگەن غەزەل، قەسىدىلەرنى يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بەدىئىي تالانتىنى نامايەندە قىلدى. ئۇنىڭ تۈنجى شېئىرلار توپلىمى بولغان «بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى» ناملىق دىۋانى ھىجرىيە 1317 - يىلى (مىلادى 1899 - يىلى) ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى، باھاۋىدىن بايىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان قەشقەردىكى «مەتبەئى خۇرشىد مەتلىئى نۇرى» («قۇياش مەتبەئەسى، نۇر مەتبەئەسى») دېگەن تاش

مەتبەئەدە بەسلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ شان - شۆھرىتى خانتەڭرىـ
نىڭ جەنۇبىدىن شىمالىغا، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەر يېيىـ
لىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولـدى. تەجەلـ
لىنىڭ تالانتىغا قايىل بولغان خېلى كـۆپ يازغۇچـى، شائىـرلار
ئۇنى ئۇستاز سۈپىتىدە تىلغا ئېلىـپ، خەت يېزىپ، ئۇنىڭ بـە
لەن دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتـتى. قوقانـلىق شائىـر مۇھىيـدىن،
ئۆزبېك شائىرى زاكىرجان خالمۇھەممەد ئوغلى فۇرقەت، قەشـ
قەرلىك ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇكېرىم زىيائى، مەخمۇد ئاخۇن
داموللام، شەمسىدىن داموللام، ئابدىرىشىت قازى ئاخۇنۇم، مەۋلا
نا مۇھەممەد يولـداش، قاغىلىقلىـق مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم،
نىزامىدىن ھاجىم، گۇمىلىق ئابدۇللا مۇپتى ھـاجىم، ئىسـمايىل
ھاجىملار بىلەن ئالماشتۇرغان خەتلىرى بۇنىڭ دەللىدۇر.
شائىر تەجەللى مۇھىيىنىڭ دوستلۇق خېتىگە نەزمە بىلەن:

«ئابى ھايات ئىچكەن كەبى مەسە قولىدىن،
سېپىنىڭ شېرىن سۆزلىرىڭدىن تىرىلىپ كەتتىم.
فۇرقەت گويا تولا قەدەھ مەي ئۇزاتقاندەك،
سېپىنىڭ لەتىف مەكتۇبىڭنى بەردى سۆيۈندۈم.
فۇرقەت قەلبىلەر تىۋىبىدۇر دائىم ساق بولسۇن،
خەت تاپشۇرۇپ بېرەلىدى دىللەرگە شىپا.
سەن ياخشى سۆز بۇلبۇلىسەن سايرار ۋە مۇدام،
بۇ ئالەمدە نەۋائىمدەك بولۇپ قال يەكتا.»

دەپ جاۋاب قايتۇرۇپ، ئۆزبىنىڭ مۇھىيىغا بولغان كۆڭۈل ئىزـ
ھارى ۋە تەشەككۇرىنى، مۇھىيىنىڭ نەتىجىسىگە بولـغان قايىل
بولۇش ھېسسىياتىنى، تىلەكداشلىق پوزىتسىيـسىنى، شۇنـداقلا
ئىككىسى ئوتتۇرىدىكى دوستلۇقنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر، قويۇقلۇـ
قىنى ھەم بۇ دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەملىنىشىدە فۇرقەتنىڭ ۋاسـ

تىچىلىك رول ئويىنىغانلىقىنى بايان قىلغان بولسا، ئابدۇقادىر داۋۇللامغا يازغان خېتىدە، ئۇنى يۇقىرى باھالايدۇ:

مەن زىكرۇھۇفىي مىقۇەلىي ۋە ۋىدا دۇھۇ،
فىي خاتىرىي ۋە خەيالۇھۇ فىي نازىرىي.
بەشە رۇن ئەرا ھۇررۇ ھەئىللا ئىننەھۇ،
جەبەلۇن ۋەلاكىن بەھرۇ فەزلىن زاخرى.
ئەلىئىلمۇ ۋەتتەقۋا ھەلغا نەفسىھى،
لىللاھى زۇھەيلىن ۋە سەۋبىن فاخرى.

(ئۇ بولسا — تىلىمىدىن گەپ - سۆزى، خاتىرەمىدىن دوستلۇقى، كۆزۈمدىن خىيالى يىراق بولمايدىغان ئەك يېقىن بۇرادىرىمدۇر.

ئۇنىڭ سۈرىتى ئىنسان بولغىنى بىلەن، ئۇ نازۇكلۇقتا روھقا، ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىدە تاغقا، ئىلمىنىڭ موللۇقىدا دېڭىزغا ئوخشايدۇ.

ئىلىم بىلەن تەقۋا — ئۇنىڭ ئايرىلماس دوستى. ئۇنىڭ بۇ ئىككى زىننەتلىك كىيىمى كىيىشى—ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈندۇر).

تەجەللىنىڭ شان - شۆھرىتىنىڭ ئەينى دەۋرىدە يەركەندىن ئاتلاپ، پۈتۈن شىنجاڭ، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەر يېيىلىشى ئۇنىڭ بىر قىسىم دۈشمەنلىرىنىڭ قاتتىق ھەسەتخورلۇقىنى قوزغايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە شائىر دىنىنىڭ زامان تەرەققىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە بەزى ئىلغار قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىنى چۈشەنمەيدىغان، ئۇنى زامان تەرەققىياتى بىلەن قارىمۇ قارشى قويۇپ، ھەممە نەرسىگە مۇتەئەسسىپلىك بىلەن قارايدىغان بىر قىسىم قارا قورساق، جاھىل روھانىي كۆچلەرنىڭ بىلىمسىز، نادانلىقىنى

چۈۋۈپ تاشلىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارمۇ تەجەللىگە دۇشمەنلىك بە-
لەن قارايدۇ. تەجەللىنى يوقىتىش كويىغا چۈشكەن ئۇنىڭ ئاش-
كارا ۋە يوشۇرۇن دۇشمەنلىرى بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا تېپىشىپ،
ئۆزئارا ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ: «تەجەللىنىڭ دىنىي ئېتىقادى
ساپ ئەمەس، تەجەللى شىئە مەزھىپىدىكى ئادەم، ئۇنىڭغا ئىخ-
لاس قىلىشقا بولمايدۇ» دېگەنگە ئوخشاش پىتنە - ئىغۋالارنى
تارقىتىپ، ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى تۆكۈشكە ئۇرۇنغانىدىن تاشقىرى،
«ئىسيانچى» لىقتا ئەيىبلەپ، شۇ ۋاقىتنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈ-
مەت دائىرىلىرىگە چېقىپ باردۇ. ھەتتا تەجەللىگە قارشى بىر-
لەشمە سۇيىقەست پىلانلاپ، ئۇنىڭ ئۆيى ۋە كۈتۈپخانىسىغا
ئوت قويۇۋېتىدۇ. مال - مۈلكى ۋە خانە - مانىسىدىن ئايرىلغان تەجەللى
بۇرادىرى مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشىپ، قاغىلىقا
كۆچۈپ كېتىدۇ. ئۇ ناھىيە بازىرى ۋە بورا يېرىسىدا بالا - چاقىسى
بىلەن 20 يىلدىن ئارتۇق تۇرمۇش ئۆتكۈزىدۇ. كېيىن بۇرادە-
رى ئابدۇللا مۇپتى ھاجىم، ئىسمايىل ھاجىملارنىڭ تەكلىپىگە
بىنائەن گۇمىنىڭ كىلىيەڭ يېزىسىدىكى ھاۋالىق جاي كۆھتام
دەرياسىنىڭ بويىغا كۆچۈپ بېرىپ، يەتتە يىلدەك تىۋىپلىق
خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بىراق، بالا - چاقىسىنىڭ بىر قىس-
مىنى قاغىلىقتا قويۇپ كەلگەن شائىر يەنە ئۇزاقىچە ئايرىلىپ
ياشاشنى خالىمىغانلىقتىن، يەنە قاغىلىقا قايتىپ كېلىشكە مەج-
بۇر بولىدۇ. ئۇ يۇرت مۇتىۋەرلىرى، ئاغىنە - بۇرادەر -
لىرى شائىر ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلىغان كاسكى
يېزىسىدىكى باغلىق ھويلىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆمرى-
نىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تىۋىپلىق بىلەن
مەشغۇل بولۇپ، ھىجرىيە 1345 - يىلى(مىلادى 1927 - يىل)81 يې-
شىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. جەسىتى «كاسكى» غا دەپنە قىلىنىدۇ. مەر-
ھۇمنىڭ «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن كونا قەب-

رىستانلىقى 1985 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆچ چىقىرىپ ئۆيۈشتۈرۈشى ئارقىسىدا ئىلگىرىكىدىنمۇ ھەيۋەتلىك قىلىپ، قايتىدىن ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ جاي ھازىر بۇرۇنقىدەك شائىرغا سېغىنىدىغان مىكانغان كەشمە-لەرنىڭ زىيارەتگاھلىقى بولۇپ قالدى.

§2. تەجەللىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

تەجەللى ئىجادىيىتى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن گەۋدىلەنگەن، شۇنداقلا مەلۇم تەرەققىيپەرۋەرلىك قاراشلارنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق ئىلغار دېموكراتىك خاھىشچانلىققا ئىگە بولغان XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نادىر ئۈلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەجەللى ئىجادىيىتى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن يېڭى زامان ئەدەبىياتىمىزنى ئۇزۇلدۇرمەي ئۆزئارا باغلاشتۇرۇپ تۇرۇشتەك كۆۋرۈكلۈك رولى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتنى ھەرتەرەپلىمە يورۇتۇپ بېرىشتەك رېئال قىممىتى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. تەجەللى يازغان ئەدەبىيات، تىبابەت، پەلسەپە، دىنىي ئىلىمغا دائىر كۆپلىگەن مول مەزمۇنلۇق گۈزەل ئەسەرلەر ئەينى دەۋردە ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى ئۈيۈشتۇرغان تەجەللىگە قارشى سۈيىقەستلىك ھەرىكەت جەريانىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان بولسىمۇ، بىراق خەلق قولىدا ساقلىنىپ قالغان «بەرق تەجەللى» («تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقنىغان نۇر»)، «سەبقى مۇجەللى»(«تەجەللىنىڭ مۇسابىقە مەيدانىدا باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشكەن شېئىرلىرى»)، «دىۋان ئەرەبى» («ئەرەب تىل-

لىدا يېزىلغان شېئىرلار توپلىمى»)، «تۆھپەتۆل بەردەيسەن» («ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە»)، «مەجمۇئەتۆل قەسائىد» («قەسىدىلەر توپلىمى»)، «سەبدەرنامە» («قەھرىمانلىق شەجەرىسى»)، «تىلسىمى ئىشق» («ئىشق-مۇھەببەتنىڭ سىرلىق تىلسىماتى») ناملىق بىرقانچە شېئىرىي دىۋانلىرى بىلەن خوتەن، كۇما ۋە قاغىلىقتا ياشىغان مەزكىللىرىدە يازغان شېئىرلىرىدىن جەھەلدىكەن ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا بۇلغارىيىدە نەشىر قىلىنغان «دىۋان تەجەللى» ناملىق ئەسىرى كىلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى مەلۇم بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ باشلىنىشىغا مۇستەھكەم ئاساس سېلىپلا قالماستىن، شۇنىداقلا ئەڭ مۇھىمى بىزنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالاتلىرىنى چۈشىنىشىمىزگە يېقىندىن ياردەم بېرىدۇ.

شائىرنىڭ «بەرق تەجەللى»، «سەبقى مۇجەللى» ناملىق ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە.

يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئەرەب تىلى ياكى پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، بىز ئۇنىڭ خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەرگە ئوقۇلغان مەدھىيە، دوستلىرى بىلەن ئالماشتۇرغان مەكتۇپلار، ئالىم، ئەدىبلەرگە ئاتاپ يازغان مەدھىيە ۋە مەرسىيەنامىلەر، ئەدەب-ئەخلاق ھەققىدىكى پەندنامىلەر، زاماندىن قىلىنغان شىكايەت، مۇتەئەسسىپ ھەسەتخورلارنى سۆككەنلىرى ھەجۋىيلەر، شائىرنىڭ تارىخى، تەرجىمھالىي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىدىن ئىبارەت ئومۇمىي مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولساقمۇ، ئەمما كونكرېت مەزمۇنىدىن خەۋەردار ئەمەسمىز ۋە بەزى ئەسەرلىرىنىڭ ئىسمى خەلق ئاغ-

زمدا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزى يوقالمغان. مانا شۇنداق يوقالغانلىرىنى قەزىپ چىقىرىش، چەت ئەل تىلىدا يېزىلغانلىرىنى ئۆز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، خەلق ئاممىسىغا تونۇشتۇرۇش كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى، ئەلۋەتتە.

«بەرق تەجەللى» — شائىرنىڭ ھىندىستان، ئىران، ئافغانستاندا ئوقۇۋاتقان مەزگىلدىن تارتىپ، تاكى XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە يازغان شېئىرلىرىدىن جەمئەنگەن، 17 پارچە قەسىدە، 31 پارچە مۇسەددەس، 15 پارچە ھەرخىل تېمىدىكى شېئىرلىرىدىن ۋە شائىرنىڭ دوستلىرىغا يازغان نەزمىلىك سالام خەتلىرىدىن تۇپلەنگەن لىرىك شېئىر توپلىمىدىن ئىبارەت.

ئاپتور توپلامدىكى شېئىرلىرىغا زور ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، ئۇنىڭ بەدىئىي سەۋىيىسىنى كلاسسىك ئەسەر دەرىجىسىگە يەتكۈزگەنلىكتىن، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا، يەنى شائىر ھايات چاغدىلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەدرىسىلەردە ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ ئوقۇتۇلغان. شۇنداقلا بۇ شېئىرلار ئۇيغۇر پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، مەنتىقىي باغلىنىشچانلىقىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، تىلىنىڭ گۈزەللىكى، ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقىدارلىقى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق ئەللىرىدىكى ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانلىقتىن، بىر قىسىم شېئىرلىرى XX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنتتە نەشر قىلىنىدىغان، پۈتۈن شەرق ئەللىرىنىڭ ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن جەمئەنگەن «باياز» («ئەدەبىيات مەجمۇئەسى»)غا تالاپ كىرگۈزۈلگەن.

«بەرق تەجەللى» باشتىكى خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەرگە ئاتاپ

يېزىلغان ھەمدۇسانا ۋە نەتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا مۇھەببەتنى ۋاستە قىلغان ئاساستا ئۆزىنىڭ ھايات گۈزەللىكلىرىنى قىزغىن سۆيۈش، ئازادلىق، ئەركىنلىك، ھۆرىيەتكە ئىنتىلىشتەك ئىلغار قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ، ئىجتىمائىي تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان ئادالەتسىزلىكنى، تەڭسىزلىكنى چوڭقۇر پاش قىلىدۇ. ساداقەت، سەممىيەت، مۇھەببەتكە ئوخشاش ئالىيجاناب ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى ئۇلۇغلاپ، ئالدامچىلىق، ساختىپەزلىك، ۋاپاسىزلىقنى ئوخشاش رەزىل قىلمىشلارنى كەسكىن قارىلايدۇ.

سەنسىز ئولسام باغ ئارا ئول باغ مېھنەت تاغىدۇر،
سەن بىلەن تاغ ئىچرە يۈرسەم تاغ جەننەت باغىدۇر.

مانا بۇ مىسرالاردا شائىرنىڭ يارغا بولغان مېھرى ـ مۇھەببىتى ۋە ساداقەتمەنلىكى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇ چىن كۆڭلىدىن سۆيگەن يارىنى ھېچنېمىگە تەڭ قىلمايدۇ. ھەتتا يارسىز ئۆتكۈزگەن بىر كۈن، بىر سائەت، بىر مىنۇتنى، گەرچە گۈزەل باغلاردا سەيلە قىلىپ، ئويۇن ـ تاماشا، ھۇرۇز ـ ھالاۋەتتە ئۆتكۈزۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما قانداقتۇر جاپا ـ مۇشەققەت تار ـ تىپ، خورلۇقتا ياشاۋاتقاندەك، يار بىلەن گەرچە چۆل ـ جەزىرە، تاغ ـ باياۋان بولسىمۇ، بىللە يۈرسە خۇددى جەننەت بېغىدا يايراۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ. مانا بۇ شائىر قەلبىنى ئاستىدا تەسۋىرلىنىۋاتقان چىن مۇھەببەت، چىن ساداقەتنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئاپتور بۇ ئارقىلىق مۇھەببەت، ساداقەت، سەممىيەتنىڭ نېمىلىكىنى كونكرېت چۈشەندۈرىدۇ.

ئی نه مالی هۆسنی لۇتفۇك سایه‌سن باشمغه سال،
كم یۇزۇم ئىشقىك سه‌مۇمدىن① خازان یاپراغىدۇر ②.

یۇز تۇمه‌ن ئه‌رمان زمینی كم هینىك كۆڭلۇم ئىرۇر،
ده‌رت ئاڭا ساهىپ③ ته‌سه‌رروپ④ غه‌م ئۇنىك ئورتاغىدۇر.

ئىشق هۆسنۇك به‌زمىده بىر شه‌مئى⑤ یاقمىشتۇر كم ئول،
رىشته‌ئى⑥ جانىم بىله‌ن بۇ ئىككى كۆزله‌ر یاغىدۇر.

سه‌نسز ئاچىلماس ته‌جه‌للى خاتىرىدىن ئۇقده‌له‌ر⑦،
كم ضلالى ئه‌ید ئانىك⑧ زه‌خمنه‌غه‌م تىرناغىدۇر.

شائىر مانا بۇ مسىرالاردا ئۆز ئارزۇسىدىكى یارغا شۇ قه‌ده‌ر ته‌شنا بولىدۇكى، ئۇنىك یولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ «جان رىشتىسىنى پىلىك، ئىككى كۆزىنى چىراغ یېغى» قىلىپ كۆیمه‌كچى بولىدۇ. شائىر یارنى شۇ قه‌ده‌ر ته‌قه‌زالىق بىله‌ن كۆتىدۇكى، «تۇمه‌نىك ئارمان، هه‌سره‌تىنىك جایى بولۇپ قالغان، ده‌رد-ئه‌لەم بىله‌ن تولغان كۆڭلۇم سه‌نسز ئېچىلمایدۇ، چېچىشله‌رمۇ سه‌نسز یېشىلمه‌یدۇ» دەپ، ئۇنىك ئىمكانىیه‌تىنىك

---

① سه‌مۇمدىن — ئىسىق شامىلىدىن.
② خازان یاپراق — سارغایغان یاكى قۇرۇغان یاپراق.
③ ساهىپ — ئىگه، ئىگىسى.
④ ته‌سه‌رروپ — ئىگىلەش.
⑤ شه‌مئى — چىراغ
⑥ رىشته — یىپ.
⑦ ئوقده — چېچىش، یېشىلمىگه‌ن.
⑧ كم ضلالى ئه‌ید ئانىك — ئۇنىك یېغى چىققان ئایغا ئوخشاش ئه‌گمه قېشى.

ھارىچە تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى، «مەرھەمەت سايىسىنى بېشىغا سېلىشىنى» قەزەن ئارزۇ قىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن بىز شائىرنىڭ يارغا بولغان تەشنالىقى ھەم ئىنتىلىشىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ۋە ئۈستۈنلۈكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

شائىر تەجەللى يار ۋىسالىغا تەشنا بولغاندا، ئۇنىڭ ۋەسلى دىدارىغا يېتەكلىگۈچى ئانچە ئاسان ئەمەسلىكىنى چۈشىنىۋالالايدۇ، ھەتتا بۇ يولدا سىنالىسى ئېنىق دەپ مەنسۇر ھەللاجى دۈچار بولغان ئارغامچا بىلەن دارنىڭ؛ زىلەيخانىڭ مۇھەببىتىنى رەت قىلغانلىقى تۈپەيلى، يۈسۈپ يولۇققان زىندانىنىڭ ئازابلىرىنىمۇ ئارتۇق جاپا-مۇشەققەتنىڭ تۇرغانلىقىنى، شېرىننىڭ دەپ پەرھاد چېكىكەن تاغ كېسىشىنىمۇ ئارتۇق رەنجۇ-مېھنەتىنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭغا قىلچە پەرۋا قىلماستىن، جۇنۇنلۇق سەھرالىسىغا تاشلانغان ئاشىقتەك، يار ۋىسالىغا يېتىش يولىدا ھارماي كۈرەش قىلىپ، «باغرىنى تاشقا ئۇرۇپ، قان يۇتىدۇ».

كۆڭلۈم قەدىدىن ئاغەتۇ، ساچىدىن شىكەن① ئىستەر،
مەنسۇر بولۇپتۇرمۇكى دار ۋە رەسەن② ئىستەر.

باغرىنى باسىپ تاشقا، يۈتەر قانىنى مەندەك،
ھەر كىم سەنەمى سەڭگىدىل③ گۈل بەدەن ئىستەر.

① شىكەن — كىشەن.
② رەسەن — ئارغامچا.
③ سەڭگىدىل — تاش يۈرەك.

نۇشىن① لەبىغە جانۇ-دىلىم مەيل قىلۇرلار،
شەھرىنىڭ بەلى خىسرۇ ئىلە كوھكەن ② تاغ ئىستەر.

كۆڭلۈم يەنە مەستانە ئوقۇر سۇرەئى يۇسۇپ،
يەئنى سىنى ئى ساقى گۈل پىيىرەھەن③ ئىستەر.

زىبا سەنەمۇ④ بادەئى گۈل⑤ رەڭسىز ئولماس،
ھەركىمسەكى لۇتفۇ كەرەمى زۇلمىنەن ئىستەر⑥.

شائىر مانا بۇ مىسرالاردا ئىزھار قىلغاندەك، ۋىسال يولىدا گەرچە ئەنە شۇنداق جاپا-مۇشەققەتلەرگە دۇچ كەلسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىن قىلچە مىننەت قىلمايدۇ، بەلكى مىننەتنىك كۆزىگە سانجىلغان تىكەن بولغىنى ھالدا، يار ئۇچۇن تارتقان رەنجۇ-مېھنەتلىرىنى بايرام ھېس قىلىپ، قىزغىن تەنتەنە قىلىدۇ. شۇنىك بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزى تاللىۋالغان ئاشۇ يولى بىلەن چەكسىز پەخىرلىنىدۇ.

سورىدىڭكى نە ئىستەر سەرى كويىندە⑦ تەجەللى،
مىننەت كۆزىنغەئى گۈلى رەئنا تىكەن ئىستەر.

---

① نۇشىن — شەھرىن.
② كوھكەن — كەسكەن، كەسكۈچى.
③ ئى ساقى گۈل پىيىرەھەن — ئەي گۈزەل كىيگەن مەي تۇتقۇچى.
④ زىبا سەنەم — گۈزەل يار.
⑤ بادەئى گۈل — گۈل رەڭلىك مەي.
⑥ بۇ مىسرانىڭ مەنىسى — كىمكى ئىھسان ئىنكسىنىك رەھىم-شەپقىتىنى كۈتمىسە، دېگەن بولىدۇ.
⑦ سەرى كويى — كوچا بېشى، يول ئاغزى.

سەن شەيخ زوهىد ① شۆە②، مەن رىندى ئىشق ③پىشە④،
كەۋسەر ساڭا، مۇسەللەم⑤، سەھبا⑥ ماڭا مۇبارەك.

يۇز قويدى خانە قاھدىن مەيخانەغە تەجەللى،
جامى شاراپ بىرلەن تەركى دىيا ⑦ مۇبارەك.

شائىر ئاخىرىدا كىشىلەرنى يېڭىلمىقىا دۇشمەنلىك بىلەن قارىغۇچى تەقۋادارلاردىن بولماسلىق، بەلكى بەخت يولىدا كۆرەشكۈچى ئاۋانگارد جەڭچىلەردىن بولۇشقا ئۇندەيدۇ.

مەيخانە ئەھلى بولكىم، مۇتلەق ساڭادەت ئاندا،
كىم زوهىد مۆھتەمىلدۇر⑧ ياشۇم مۇبارەك ⑨.

يۇقىرىقىلاردىن بىز تەجەللىنىڭ رېئاللىقىا تەرەققىيبەرلىك بىلەن قارايدىغان ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيىسىنى، كەلگۈسىگە نىسبەتەن ئۈمىد ھەم ئىشەنچ بىلەن تولغان يالقۇنلۇق روھىي دۇنياسىنى چۈشىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى ئازادلىق، ھۆرلۈك ئۈچۈن كۆرەشكۈچى باتۇر جەڭچى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

«بەرق تەجەللى» دە يەنە ھايات گۈزەللىكىنى قىزغىن سۆيۈش، ئەجىر ۋە مېھنەت ئارقىلىق ھايات گۈزەللىكىنى بەرپا

---

① شەيخ زوهىد — تەقۋادار، شەيخ.
② شۆە — ئادەت - يوسۇن.
③ رىندى ئىشق — ئىشق شارابى.
④ پىشە — كەسىپ، ھۈنەر.
⑤ مۇسەللەم — قىزىل شاراب.
⑥ سەھبا — تەئەللۇق بولسۇن، ئۇتاشسۇن.
⑦ تەركى دىيا — ساختىلىقتىن قۇتۇلۇش.
⑧ مۆھتەمىل — ئاقىۋەت، خۇلاسە، نەتىجە.
⑨ ياشۇم مۇبارەك — ياشۇملۇق، پاكى ياخشىلىق

قىلىپ، ئۇنىڭ پەيزىنى سۈرۈشكە دالالەت قىلىشتەك ئىلغار قاراش-
لارمۇ ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ تەرىقەتچىلەرنىڭ «بۇ دۇنياغا
كېلىشتىن مەقسەت مۇتلەق ئىبادەت قىلماق ئۈچۈندۇر» دەي-
دىغان، ھايات لەززەتلىرىدىن ۋاز كېچىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان
تەرىكىدۇنياچىلىق قاراشلىرىغا قارىمۇ قارشى قويۇلغان ھالدا،
«دۇنياغا كېلىش ۋە ياشاشتىن مەقسەت بەخت - سائادەت يار-
تىش ئۈچۈندۇر» دېگەن ئىدىيە بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. بىز بۇنى
شائىرنىڭ باھار ھەققىدىكى بىر شېئىرىدا رېئال دۇنياغا ۋە ئى-
نسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ گۈزەللىكىگە بولغان مۇھەببىتىنى ئىزھار
قىلىپ يازغان تۆۋەندىكى مىسرالاردىن ئېنىق كۆرەلەيمىز.

كىرەلىم كەلىستانى شەۋقە ① سەباتەك،
دىرەلىم گۈلى زەۋقۇراھەت كۆرەلىم.
بەھارە ۋە فايوق غەنىمەتدۇر ئولكىم،
چىمەن ئىچرە بىر بەزمى ئىشرەت قۇرالىم.
ۋىرەلىم دىلۇ دىنۇ جانۇخىرەد ② ھەم،
نە يۇچەكۇ مەئشۇقۇ مەي كەلتۇرەلىم.
چە كۆپ بارە سەرخۇش ئولۇپ نەشئەسىدىن ③،
ئىلە جەۋھەرى مەئرىپەت كۆرسىتەلىم.

ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيۈش، مائارىپنى گۈللەندۈرۈش «بەرق تەجەللى» نىڭ يەنە بىر مەزمۇندۇر. شائىر ئىلىم - مەرى-
پەت، مائارىپنى «خاسىيەتلىك ئىش»، ئۇنىڭ بىلەن مەشغۇل

---

① شەۋق — ئىنتىياق، قىزغىش، ئىنتىلىش، ھەۋەسلىنىش.
② خىرەد — ئەقىل.
③ نەشئە — مەست قىلىش، كەيىپ قىلىش.

بولۇش «ياشاشنىڭ بىر مەقسىتى» دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا بۇ مەقتە ئالاھىدە توختىلىپ، ئىلىمنىڭ تېگى-تەكتىگە يېتىش ئۈچۈن ئەجدىھادەك دەم تارتىپ، ئىجتىھاد بىلەن ئۆگىنىشنى، ماۋارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، خۇددى ئارسلان-دەك ئالغا ئىلگىرىلەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

ھەقايىقدە ① گاھ ئەجدىھاتەك ئۇرۇپ دەم،
مەئارىفدە گاھ ئارسلانتەك يۈرىدىلەم.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، «بەرق تەجەللى» شائىرنىڭ ھاياتقا بولغان ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرى، دىنىي چۈشەنچىلىرىنى، مۇھەببەت تونۇرىسىدىكى ھېسسىيات، ئارزۇ، غايىلىرىنى شېئىرىيەتـ نىڭ قەسىدە، غەزەل، ئىنتىم، لىرىكا، ھەجۋىي تۈرلىرىدە بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرگەن لىرىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى جەھەتتىكى كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى، ئالغا سۈرگەن ئىدىيىسىنىڭ بۈيۈكلۈكى ھەم يۇكسەكلىكىدىن تاشقىرى، ئىلىمنىڭ گۈزەل، پاساھەتلىكلىكى، بەدىئىي ئوسلۇبـ نىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن تەجەللى ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئۇرۇننى ئىگىلەيدۇ.

«سەبقى مۇجەللى» — تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى» دىن كېيىنكى يەنە بىر چوڭ ھەجىملىك لىرىك شېئىرلار توپلىمىدۇر. بۇ توپلام «بەرق تەجەللى» بىلەن بىر چاغدا، يەنى ھىجرىيە 1317 - يىلى (مىلادى 1899 - يىلى) ھۈسەيىن باي ۋە باھاۋۇددۇن بايىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان قەشقەردىكى «مەتبەئى خۇرشى مەتلۇمى نۇرى» دېگەن تاش مەتبەئىدە بېسىلغان.

---

① ھەقايىق — ھەقىقەت ئىلمى.

بۇ توپلام ئۆز ئىسمىغا ياردىشا بىرەر مۇسابىقىنە قاتناش-
تۇرۇلغان ھەمدە باشقىلارنىڭ شېئىرلىرىدىن بەسەپ چۈشكەن
ئەمەس. بۇ پەقەت شائىرنىڭ ئۆز شېئىرلىرىغا قارىتا باشقىلارنىڭ
ھەسەتخورلۇقىنى مەسخىرە قىلىش ئۈچۈن قويۇلغان ئىسىمدىن
ئىبارەت.

ھەممىزگە مەلۇم، تەجەللى ئىجادىيەتتە مول نەتىجە يارىتىلا-
دىن تاشقىرى، ئەدەبىي ئۇسلۇبتىمۇ ئۆزىگە خاس يول تاللىدى
يەنى ئۇ باشقىلارغا ئوخشاش دەۋر رېئاللىقىدىن قېچىپ ئەنئەنە
ۋى سيۇژېتلارنى تەكرارلاپ ئولتۇرمىدى، يا بولمىسا ئىشق-مۇ
ھەببەتنى كۈيلەشتىن ئىبارەت بىر خىل ئېقىم، بىر خىل يول
غا كىرىۋالمىدى. ئۇ دەۋر ئېقىمىنىڭ ئىلغار تەرىپىگە ۋەكىللىك
قىلغان ئاساستا، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە تەرىپى ئۈستىدە
ئېتراپلىق ئىزدىنىپ، ئۆزىنىڭ ھېس قىلغانلىرىنى ھېچقانداق
ۋاستىلەر بىلەن يوشۇرۇپ، پەدەزلەپ ئولتۇرماستىن، بەلكى توغ-
رىدىن-توغرا ئوتتۇرىغا قويىدى. شائىر ئوتتۇرىغا قويغان خۇرا-
پاتلىق، نادانلىق، مۇتەئەسسىپلىك، ساختىلىق ... قا قارشى ئىدە-
يىلەر ئۈنىڭ ھامىسى بولغان ئاخۇنلارنىڭ، سوپىلارنىڭ، ساراي
شائىرلىرىنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ جان-جېنىغا تېگىپ، غەزىپىنى
ئۆرلەتىپ، پىتنە-پاسات تېرىشىغا، ھەسەتخورلۇق قىلىپ، كۆرە-ل-
مەسلىكىگە سەۋەب بولۇشى تەبىئىي ئىدى. شائىر بۇ توپلامغا
كىرگۈزگەن شېئىرلىرىنى ئۆزىگە قارشى پىتنە-پاسات تېرىپ،
ھەسەت قىلىۋاتقانلارنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش
يۈزىسىدىن يازغان.

ئاپتور بۇ ئەسىرىدە يەنىلا دىققەت-نەزىرىنى رېئال جەم-
ئىيەتكە نەشتەردەك تىكىپ، ئۈنىڭ يارىلىرىنى تىكەندەك تاتى-
لاپ، بارچە مەرەزچىلىكلىرىنى ئايانماي ئېچىپ، ئۇنى راسا قاتـ
تىق پاش قىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلار خۇي-پەيلىدىكى ئۆزگىرىشنى

كۆروپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى: «ياخشىلار يامانلارنىڭ خۇي قىلىق
لىرىنى قوبۇل قىلمۇالغاچقا، ئادەملەرنىڭ خۇيى ئۆزگىرىپ، يا
ۋايىلارنىڭ خۇيىغا ئوخشاپ قالغان» دېگەن سۆزلەر بىلەن چۈ
شەندۈرسە، ئۇلارنىڭ خۇي - پەيلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ
بولۇۋاتقان ئەخلاقىي جەھەتتىكى چوڭ بۇزۇقچىلىقىنى: «سىنەلە
رىدىن ساپ مۇھەببەت، كۆزلىرىدىن ئۇيات، ھايا كەتكەن.
يالغانچىلىقنىڭ زۇلمىتى ئاشنالىقنىڭ يۈزىدە ھېچبىر يورۇقلۇقنى
قويمىغان. ساداقەتلىك، دوستلۇق جەمئىيەتتىن چەتكە سىقىپ
چىقىرىلغان، ئىنساپ دېگەن ئەخلاق ئاڭلىدىن قاچقان، «ۋا
پادارلىق» دېگەن ھەرپ ئەنقانىڭ قانتىغا يېزىلىپ، ئىسمى بار،
جىسمى يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالغان» دەپ پاش قىلىدۇ.

ئاپتور جەمئىيەتتىكى بۇزۇقچىلىقنىڭ ئاساسلىق سەۋەبچىسى
«موللا» دەپ قارايدۇ، چۈنكى موللا ئاپتورنىڭ نەزەرىدە ھەم
مىنى بىلگۈچى تۇرۇقلۇق، «قورغان ئىلمى ۋە ھەدىستىن يىراق
لاشقان ھالدا يامانلىق ۋە پىتنىخورلۇق بىلەن مەشغۇل بولىدۇ.
ئۇلارنىڭ مېڭىسىنى دۇنيانىڭ مۇھەببىتى قىزىقتۇرۇپ مەست
قىلمۇالغانلىقتىن، ئۇلار ئالتۇن تېپىپ باي بولۇشنى دائىم خى
يال قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىلىم ئوقۇشتىكى مەقسىتى بىر، يەنى ئالتۇنغا
ئېشىنىش، كۆمۈشنى ئويلاش، شەيخ بولۇش، مۇدەررىس بولۇش،
مەنسەپدار بولۇشتىن ئىبارەت. ئۇلار قارۇن ۋە پىرئەۇننىڭ تو
نى، شارابى بىلەن بۇلغانغان، نىيەت ئىقبالى شەيتانىنىڭكىدەك
ئالا تۇرۇقلۇق، ئۆزلىرىنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەگەشكۈ
چىسى، دەپ ئاتىشۋالىدۇ. ئەملىيەتتە بولسا پەيغەمبەر ئەلەيـ
ھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلىم - مەرىپەت داستىخىنـ
دىن تۇز يەپ تۇرۇقلۇق تۇزكورلۇق بىلەن تۇز قاچىسىنى سۇنـ
دۇرىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەۋلادلىرىنىڭ بېشىغا پۇت
قويىدۇ. يەنى ئۇلارنى خارلاپ، ئۆزىنى ئۇلاردىن يۇقىرى ئو

رۇنغا قويىدۇ. مۇھەممەد مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھىسالامنىڭ ئەۋلادلىرىغا دۇشمەنلىك قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ سىنەسىگە تەنە مالامەتنىڭ نەيزىسىنى ئۇرىدۇ. ئۇلار كور، ھەقىقەتنى كۆرىدىغان كۆزى ۋە دىيانىتى يوق. ھېسسىي كۆزى بىلەن ئۆزىنى پەزىلەتلىك كىشى كۆرۈپ مەغرۇرلىنىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە بەق بىلەن بەقەرنى ① ئايرىيالمايدىغان تۇرۇقلۇق، جاھالەتنىڭ يۇندىسىغا پېتىپ قالغان بۇ گاچا، ئەخمەق، جاھىل ئېشەكلەر ئۆزلىرىنى لەۋھۇدەك كۆرۈپ، ئىلىم - پەزىلەتتە بوقرات بىلەن باراۋەر قۇيۇپ، ئىلىمدىن لاپ ئۇرۇشىدۇ. چوڭ كىتابلارنى كۆتۈرۈۋېلىش بىلەن ئۆزلىرىگە تەمەننا قويۇپ، داۋاملىق «مەن ياخشى» دېگەن سۆزنى دەرس سۆيمىتىدە تەكرارلايدۇ. بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ مۇنداق ئەبلەخلەرنى پىشىۋا تىكلەپ ساداسىغا ئۇسسۇل ئويناغانلىقىغا ۋە ئۆزلىرىنى ھىمايە قىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ، مەغرۇرلۇقتىن ھوشىنى يوقىتىپ، ئۆزلىرىنى ئاسمان ئۈستىگە پۈت قويىدىغان ئەۋلىيا سانايدۇ». كىشىلەرگە ئىلىم - مەرىپەت، ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىپ، ياخشى يولغا باشلايدىغان، شەرىئەت ھۆكمىنى تونۇتۇپ، ياخشى - يامانىنى بىلدۈرىدىغان، شەرىئەت «پىشىۋالار» نىڭ خۇي - پەيلى، ئەپتى - بەشىرىسى ئەنە شۇنداق تۇرۇقلۇق، باشقىلار نېمە قىلماقچى؟! شۇڭا شائىر «ئېشەكلەر ‹مەن بوداق› دەپ جار سېلىۋاتقان، تۈلكىلەر ‹مەن ھەيۋەتلىك يولۋاس› دەپ لاپ ئۇرۇۋاتقان، رەيھان گۈللەر قەدىرسىز گىياھلاردىن رەنجۈ بۇي ئىزدەۋاتقان، دەريالار ئالدامچى پالپىلەكتىن ئابروي ئىزدەۋاتقان، سېرىق قۇيرۇق تۆگىنىڭ چۆلۈۋۈرىنى يېتىلەۋاتقان، ئىتلار توق، يولۋاسلار ئەسىر بولۇۋاتقان» بۇ تەتۈر زامانغا نىسبەتەن ھەيران ھەسىلىك بىلەن قاراپ قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ.

---

① بەق ۋە بەقەر ئەرەبچە سۆز بولۇپ، بەق — پاشا، كۈمۈتا، بەقەر — كالا دېمەكتۇر.

ئۆزىدەك ھەقىقىي ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ خارلىنىۋاتقانلىقىغا ئە-
سىبەتەن زامان ئۇستىدىن: «زېمىن ۋە زامان باشقا نەرسىگە
ئايلىنىپ كەتكەندەك، گۆھەرنى ساپال ۋە ساپالنى گۆھەر دەپ
قارىماقتا، كور يۈرەكلەرنىڭ بەختىگە زامانمۇ نەرسىلەرنى ئاي-
رىپ كۆرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. گۆھەر بىلەن مارجاننى پال-
پىلەك بىلەن ئوخشاش كۆردى، دەۋرنىڭ گۆھەر تونۇيدىغان
كۆزى بولمىغاچقا، گۆھەر ساتىدىغان دۇكىنىمنى تاقۇۋېتىش خە-
يالىدىمەن. ئەمدى ھەقىقەتكە يېتىش مېڭە قۇتىسىنى بىر بۇ-
لۇڭدا تاشلاپ قويۇپ، ئالىي ئەرشكىچە بولغان ھەممە نەرسىنى
ئۇنتۇپ ئولتۇرغايمەن، باھارغا ئوخشاش جەۋلان قىلدىغان
قەلبىمنىڭ شاش تېيىنى خامۇشلۇقنىڭ قولى بىلەن تىزگىنلەپ،
يۈگۈرۈشتىن توختاتقايمەن» دەپ شىكايەت قىلىپ، چوڭقۇر
ھەسرەتلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شائىر ھەسەتخورلۇق
ئوتىدا يېنىپ ئۆرتىنىۋاتقان، پىتنە - پاسات ئۇرۇقىنى تېرىپ،
زورمۇزور قارشىلىشىپ، دۇشمەنلىشىۋاتقان ئۆز رەقىبلىرىگ
قارىتا: «سۇنبۇل ۋە نەسرىن گۈللىرىنى قانداقمۇ بۇ تۆت پۇت
لۇق ھايۋانلارغا ھەلەپ قىلىپ بېرىمەن. داۋۇت ئەلەيھىسالامنىڭ
ئاۋازىدەك خۇش ئاۋازىمنى قانداقمۇ بۇ ئېزىتقۇ - ئالۋاستىلار-
نىڭ قۇلىقىغا تەگكۈزىمەن؟ بۇ نىجاسەت كولاشقا ئادەتلەنگەنلەر-
نىڭ دىمىقىغا ئارچا ۋە رەيھاننىڭ خۇش بۇيي ماتاسىنى ساتسام
زۇلۇم بولىدۇ ئەمەسمۇ؟ شەپەرەڭلەرنىڭ كۆزىگە نۇرلۇق قۇياش-
نىڭ جىسمىنى سۆزغا قىلسام — جاپادىن باشقا نېمە بولماقچى؟!
بۇ ئەبلەخلەر مېنىڭ ئەنبەر پۇرايدىغان نەپىسىمدىن غەزەپ بە-
لەن كۆيسە كېرەك. چۈنكى، قوڭغۇزنىڭ دىمىقى خۇش بۇيي با-
ھارنى ئوت دەپ يامان كۆرىدۇ ئەمەسمۇ؟! ئۇلار شائىرلىقىنى
ئەيىبلەش بىلەن ئۆزلىرىنى تېخىمۇ ئاشكارىلاپ رەسۋا بولدى.
بۇ ناقىسلارنىڭ ئۆز قىياپىتىنى يوشۇرىدىغان قارشى ئالامەتلەرمۇ

ئاشكارىلاندى. ئەھۋال شۇنداق، قول يەتمىگەن شەرىن مەۋە ھامان ئاچچىق كۆرۈنىدۇ. قاغىنىڭ خۇش ئاۋاز بۇلبۇلنى كۆرەلمەسلىكى تەبىئىي. ئاھ! ئەگەر ئۇلار دېگەندەك شائىرلىق — ئىلىم-مەرىپەتلىك كىشىگە ئەيىب بولىدىغان بولسا، ھەيرانمەنكى، نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ قوللىرى ھەتتاكى چاچما سۆز يېزىشتىنمۇ تىترەيدۇ؟ ئەگەر شېئىر — ئىلھامنىڭ خەزىنىسى بولمىسا، ئالىملار قۇرئاننىڭ تەپسىرىنى نېمە ئۈچۈن شېئىر بىلەن تەپسىر قىلىدۇ؟! ئەگەر شېئىر دېگەن ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ پەزىلىتىنى كۆيلەيدىغان ئالىي خىتاب بولمىسا ئىدى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسالام ھاسان دېگەن شائىرغا شېئىر كۆيلەش ئۈچۈن مۇنبەر قويۇپ بەرمىگەن بولاتتى. ئىلىم دېگەن نازىنىن ھەم شېئىرنىڭ زىبۇ - زىننىتىگە ئېھتىياجلىق. چۈنكى، نىگار يالىڭاچ بولۇپ قالسا، رەسۋالىق ئەمەسمۇ؟ ناقىسلار شېئىر گۆھىرىنىڭ قەدرىنى ناقىس سانىسا نېمە ئەجەبلىنىش؟ باقىل دېگەن گاچا سەھبان دېگەن شائىرنىڭ قەدرىنى قانداق بىلىسۇن؟» دېگەنگە ئوخشاش ئۆتكۈر ھەجۋىيلىك بىلەن تولغان خەنجەر بىسلىق تىل نەيزىلىرىنى راسا سانجىپ، بەتبەشىرە، رەزىل قىلمىشلىرىنى بولۇشىغا چۈۋۈپ، قاتتىق رەسۋا قىلىدۇ. ئاخىرىدا شائىر ئۆز رەقىبلىرىنى كۆزگە ئىلماسلىق، مەنسىتمەسلىك پوزىتسىيىدە تۇرۇپ: «بۇ بوم قۇش قاغىلاردىن قانداقمۇ مېنىڭ ئالىي قارچۇغام پەرۋا قىلسۇن؟! تىكەن، ئەخلەتلەردىن ئومىمان دەريا سى نېمە پەرۋا قىلسۇن؟! گۈلخان تۈتۈنى نۇرلۇق قۇياش يالقۇنىنىڭ تىزگىنىنى قايرىۋېتىشكە قانداقمۇ قۇدرىتى يەتسۇن؟! بۇ خاۋارىج ئىتلارنىڭ قاۋۇشىدىن ماڭا نېمە خەۋپ بولسۇن؟ چۈنكى، مەن ئالىلانىڭ يولۋىسى — ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئەركەك پەرزەنتىمەن. بۇ نامەردلەرنىڭ كۆزلىرى مېنىڭ پەزلىمىنى كۆرۈشتىن خىرە بولغان بولسا، نېمە غېمىم بولسۇن؟ چۈنكى كۆز قارىچۇقۇم مەشـ

ھۇر ئالىم، ئەدىبلەر بەزمىسىنىڭ كۆزىدۇر. نازۇك نوكتىلىق شائىرلار بەزمىسىگە مېنىڭ سۆزۈمدىن شۇنداق گۈزەللىك بولىدۇكى، ياشلىقتىن ھۆسنۇ - جامالغا ۋە باھاردىن باغۇ - بوستانغا گۈزەللىك زىيادە بولغاندەك. مەن قۇياشقا ئوخشاش شەرقنىڭ پادىشاھىمەن. مېنىڭ ئىلىم - ھېكمىتىم بۇ كۈندە شەرقنى يورۇتماق ئىلە ھۈججەتنىڭ تېغىنى يالاڭداپ تۇرماقتا. مېنىڭ نەپىسىم ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامغا ئوخشاش ئىلىمنىڭ تېنىگە جان كىرگۈزىدۇ. لېكىن ئانى ئىنكار قىلىدىغان دەججاللارنىڭ دىل - جانلىرىنى جاراھەت قىلىدۇ. مېنىڭ سۆرگەن ئىبارەتلىرىمگە قاراپ باق! ھەر بىر نۇقتىلىق ئىبارەتلىرىم تېگىدە يۈز خۇراسانىنى ① تاپسەن. ئەي تەجەللى، ئەمدى خامۇشلۇقتىن بىسات ياسىغىن، بۇ ياۋايىلارنىڭ قۇلىقىغا مۇشۇنچە زىننەت ئاسقىنىڭمۇ يېتەر» دېگەن مەزمۇندىكى يالقۇنلۇق مىسرالار ئارقىلىق ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ.

دېمەك، «سەبقى مۇجەللى» شائىرنىڭ ئىلىم - مەرىپەتنى قوغداش، خۇراپاتلىق، نادانلىق، جاھىللىققا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ئىلغار پىكىردىكى شېئىرىي ئەسىرى بولۇپ، ئۇنى ئوقۇغان ھەربىر كىتابخان جاھالەت تۇمانلىرى قاپلىغان ئۇرۇش مەيدانىدىكى بىر باتۇر جەڭچىنىڭ ئىلىم دۇشمەنلىرىگە قارشى شىددەت بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان مەردانە ئوبرازىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەي تۇرالمايدۇ.

بۇ ئەسەر مەزمۇنى ۋە بەدىئىي قىممىتى جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىدىن باشقا، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي زىددىيەتلىرىنى خېلى چوڭقۇرلاپ ئېچىش ئارقىلىق بۈگۈنكى تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن

---

① مېنىڭ يازغىنىم — خۇراسانلىق شائىرلارنىڭ يازغانلىرىدىن پاساھەتتە ئارتۇق دېمەكچى.

مول ماتېريال مەنبەسى تەييارلاپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

§3. «قارا» قەسىدىسى توغرىسىدا

«قارا» قەسىدىسى شائىرنىڭ سىياسىي غايىسى ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ۋەكىللىك قىلىدىغان، يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە بىلەن يارىتىلغان، ئىلغار مەزمۇنداشلىكى بىر سىياسىي لىرىكىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاپتۇر بۇ قەسىدىسىنى قەشقەرلىك دوستى نەزەر ئاخۇنغا بېغىشلاپ يازغان. كېيىن بۇ قەسىدە ئاپتورنىڭ «بەرق تەجەللى» ناملىق توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

قەسىدە كەرچە باشتىكى نەزەر ئاخۇننىڭ ئالىيجانابلىقىي پەزىلىتىنى كۆرسەتكۈچى كىرىش سۆز ئورنىدىكى: «جەمئىيەت ئەربابلىرىنىڭ كۆزى، زامانداشلىرىنىڭ پەخرى، خالىس (ساپدىل)، كىشىلەرنىڭ ساداقەتلىكى، لۇتىپ - مەرھەمەت، ساخاۋەتنىڭ مەنبەسى، ئالىملارنى دوست تۇتقۇچى، يۇقىرىلارغا يارىدەم بەرگۈچى نەزەر ئاخۇن جانابلىرىغا ھەدىيە» دېگەن جۈملىلەر بىلەن، قەسىدە ئاخىرىدىكى نەزەر ئاخۇننىڭ دۆلەت، بەخت-سائادىتىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان:

«ھەر زامان مەۋلا نەزەر ئەيلەپ ئىنايەتتىن① ساڭا،
قاراقۇل بولسۇن سېنىڭ ئالىڭدا بۇ تىلى ھىسار②.
تاجى - دۆلەت، تېخى نۇسرەت بىرلە بولغايسەن مۇدام،

---

① ئىنايەت— ئىلتىپات.
② تىلى ھىسار— بۇ يەردە ئاپتور نەشقەر قورغىنى دېمەكچى.

كۆز قاراقىدەك سەربىرى① ئىززەت ئۆزرە پايدار②.
ئوتقا تۇتقان قىل مەسەللىك يۇز قاراھاسىدلىرىڭ③،
قارا كۈنلەر ئىچرە غەمدىن تولغىنىپ بولسۇن نەزار④.
ۋەقتىڭ ئولسۇن خۇشكى مەيدەك⑤ ، تۆھپە قىلغان بۇۋە-
رەق⑥،
بىر قارا چايى مۇئەنبەر ⑦ تەختەسىدۇر ⑧ خۇشكۈۋار⑨».

دېگەن مىسرالاردىن قارىغاندا، ئۇ ئادەتتىكى بىر سالام خەتتەك ھېس قىلىنسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن «قارا» بىلەن «ئاق» نىڭ ھەر خىل رەڭ ئۆزگىرىشلىرىگە قاراپ، ئاپتورنىڭ بەلگىلىك سىياسىي غايە ۋە پەلسەپىۋى قاراشلارنى ئالغا سۈرگەنلىكىنى مۆلچەرلىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور مۇنداق دەپ يازىدۇ:

لېكىن ئولمىش كۆزلىرىمدە گەرچە مەن خەفقاش⑩ ئىمەس، ئويلە ئالەم قارا كىيىم، يەلداغەدۇر ئائىنەدار⑪ ».

ھەممىمىزگە مەلۇم، شەپەرەڭ ئەتراپىنى كۈندۈزگە قارىغاندا كېچىسى ئىنىق پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان جانداردا-

---

① سەربىر — مۇستەھكەم.
② پايدار — تەخت.
③ يۇز قاراھاسىدلىرىڭ — قارا يۇز ھەسەتخورلىرىڭ.
④ نىزار — غەملىك، قايغۇلۇق.
⑤ خۇشكى مەي — خۇشاللىق شارابى.
⑥ ۋەرەق — مەكتۇپ، يوللانما.
⑦ مۇئەنبەر — خۇش پۇراق.
⑧ تەختەسى — سىزغىلىش، تۈيۈلۈش.
⑨ خۇشكۈۋار — يېقىملىق.
⑩ خەفقاش - شەپەرەڭ.
⑪ ئائىنە — ئەينەك.

دۇر. شۇڭا، ئۇ كۈندۈزى تام كامېرىدا ئۇخلاپ، ئاخشىمى قاراڭغۇ چۈشكەندىن كېيىنلا ئۇۋۇسسىدىن چىقىپ ھەركەت قىلىدۇ. ئاپتور بۇ يەردە ھەممە ئۇچۇن يورۇق كۆرۈنگەن كۈندۈزلا ئەمەس، ھەتتا شەپەرەڭ ئۇچۇنمۇ يورۇق كۆرۈنگەن قاراڭغۇ كېچە كۆزۈمگە قارا كۆرۈندى، دېيىش ئارقىلىق، پۈتۈن جەمئىيەتنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، زۇلمەت باستى، دېمەكچى بولىدۇ. بىز قەسىدىنىڭ باش قىسمىدىكى ئاپتور قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن «ئاق» نىڭ «قارا» نى بېسىپ چۈشكەنلىكىدىن ئىبارەت تەبىئەت مەنزىرە تەسۋىرىدىن بۇنى تېخىمۇ ئېنىق ھېس قىلالايمىز.

بولدى چۈن زەررىن لەۋا① سۇبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسە② سىدىن قاراتۇن فەۋجى③ فىرار.
كەيمىش ئەردى قارا ئەتلەستىن ھاۋا بىر تەيلسان④،
ئانى مىھىر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار-تار.
چەشمەئى خۇرشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھرىنىڭ،
يۇپ يۇزىدىن قارەسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار⑤.

بۇ يەردىكى قاراڭغۇ تۇنىنىڭ يۇزىدىكى قارىنى نۇر تىرنىقى بىلەن تالا-تالا قىلىپ يىرتىپ، ئالەم سەھىسىدىن قوغلىغۇچى «ئاق نۇر» (قۇياش) ئىنقىلابىنىڭ، قارىلىقتىن تازىلانغاندىن كېيىنكى ئەينەكتەك سۈپسۈزۈك روشەن كۆرۈنگەن «سۇبھى» كەل-

---

① زەررىن لەۋا — ئالتۇن بايراق.
② ئەرسە — سەھنە.
③ فەۋجى فىزار — قارا توپ، قارا كۈرۈھ.
④ تەيلسان — پۈركەنجە، رومال.
⑤ بۇ ئىككى مىسرانىڭ مەنىسى قۇياش بۇلىقىنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھانىنىڭ يۇزىدىكى قارىنى يۇيۇپ، مۇپسۈزۈك ئەينەكتەك روشەن قىلدى، دېگەن بولىدۇ.

گۈسى يورۇق كۈنلەرنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنىڭ، خۇددى قارا ئەتلەستىن پۈركەنجى كىيىۋالغاندەك پۈتۈن ئالەمنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان «قاراتۇن» قاراڭغۇلۇق باسقان كونا جەمئىيەتنىڭ؛ «قارا گۈرۈھ» ۋە «قارا» مۇستەبىت زالىم كۈچلەر ۋە ئۇلار پەيدا قىلغان زۇلۇمنىڭ سىمۋولىدۇر.

ئاپتور ئۆز قەسىدىسىدە ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ھېسسىيات، ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن تولغان سىمۋوللۇق ئىبارە، چىرايلىق ئوخشتىش شەكىلىنى قوللىنىپ، تەبىئەت مەنزىرىسىدىكى ئەمەلىي تۈرمۇش رېئاللىقىدىن پايدىلىنىپ، بىر تەرەپتىن، جەمئىيەت قاراڭغۇلۇقىنى پاش قىلسا، ئىككىنچى بىر تەرەپتىن، كەلگۈسى يورۇق كۈنلەرگە بولغان تەشنالىقىنى ۋە ئۇ كۈنلەرنىڭ قاراڭغۇ زۇلمەت ئۈستىدىن بەربىر غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچ، ئۈمىدىنى ئىپادىلەپ، كىشىلەرنى كەلگۈسى گۈزەل كۈنلەرنىڭ پارلاق مەنزىرىسىگە ۋە ئۇنىڭ قوينىغا باشلاپ كىرىدۇ.

ئاپتورنىڭ كېلەچەك توغرىسىدىكى بۇ خىل گۈزەل غايىسى ۋە ئەلە شۇ غايىدىن تۇغۇلغان چەكسىز ئىشەنچ، ئۈمىدۋارلىق روھ ئۇنىڭ ئوقۇش مەزگىلىدىن تارتىپ شەكىللىنىشكە باشلىغان ئىلغار دۇنيا قارىشىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ھەق، ناھەق، ئادالەت، باراۋەرلىك ھەققىدە ئېنىق بىر چۈشەنچە ھاسىل قىلغانىدى. ئۇ ئەتراپىنى ئۇراپ تۇرغان ئىجتىمائىي مۇھىتقا نىسبەتەن ئۆزى قوبۇل قىلغان ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيىنى يېتەكچى قىلغان ھالدا، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى چىقىش ئۇقتىسى قىلىپ مۇئامىلە قىلغاچقا، ھەممە يەرنى قاراڭغۇ زۇلمەت باسقان، ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىك قاپلىغان بىر ھالەتتە ھېس قىلىدى. ئۇزۇن يىللار ماھەينىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سىنىپىي، مىللىي زۇلۇمنىڭ، روھانىيەتچىلىك، تەقدىر - ئىلاھىيەتچىلىك

ئۆزقارىشىنىڭ خەلق ئاممىسىنى ھەر تەرەپلىمە چىرماپ نامراتلاقلىقتا، جاھىل، نادانلىقتا قالدۇرغانلىقىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتى. شۇڭا ئۇ يۇقىرىقى ھالەتنى تۈپتىن ئۆزگەرتىش، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ئىشقا ئاشقان بىر جەمئىيەتنى بەرپا قىلىش ئارزۇسىدا بولۇپ، بۇ يولدا جىددىي ئىزدەنىدى ھەمدە ئۆز ئىزدىنىشلىرىنى ئىجادىيەت ئەھلىيىتى ئارقىلىق ئىزھار قىلىپ، خەلق ئاممىسى بىلەن ئورتاقلىشىشقا تىرىشتى.

ئاپتور كېلەچەك ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، ئۆزى ئارزۇ قىلغان كېلەچەكنى قارا قاشلىق، قارا ساچلىق بىر مەھبۇبا قا ئوخشىتىدۇ. ئۆزىنى بولسا ئەنە شۇ مەھبۇب ئىشىقىدا كۆيگەن ئاشىققا ئوخشىتىپ، بار ئامال بىلەن ئۇنىڭ ۋەسلى دىدارىغا يەتمەك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ شائىر قەلىمى ئاستىدا نەپرەت بالاسىغا دۇچار بولغان «قارا» بىرىدىنلا ياخشى خىسلەتلىك رەڭگە ئۆزگىرىپ، قىزغىن مەدھىيىگە ئېرىشىدۇ. شائىر مۇنداق يازىدۇ:

ھەق كالامى① قارەخەت ئىچرە تەجەللى ② كۆرسەتۇر،
ئەھلى بىنىمشقە③ قارالىقتىن ئىبەستۇر ئەيبۇنار ④،
كەلدى ئەخبار⑤ ئىچرە شەنبە سەئىد ئانىڭ كەۋكەبى⑥،
سەئىد ئەكبەر ئۆزرە رەڭگى قارادۇر ساھىپ شىكار⑦.

---

① ھەق كالامى — تەڭرىنىڭ سۆزى.
② تەجەللى — چاقنىغان نۇر.
③ ئەھلى بىنىش — بىلىم ئەھلى، بىلىملىك كىشى.
④ ئەيبۇنار — ئەيىب ۋە نومۇس.
⑤ ئەخبار — رىۋايەت، خەۋەر.
⑥ شەنبە سەئدانىڭ كەۋكەبى — شەنبە كۈنىنىڭ يۇلتۇزى، بەخت يۇلتۇزى.
⑦ ساھىپ شىكار — ئوۋچىلاۋۇق ئىش.

چۈن «ئەلەيكۈم بەسسە ۋادىلئەزەم»① ئەيدى مۇستاپا،
سەددەك ئاق يۈزلۈك قارانى ئەلدىن ئەتتىم ئىختىيار.
.....
ئول ھەجەركىم② ئۆپسە ئانى ئاقارۇر مۆمىن يۈزى،
كەئبە ئەچرە قارا قىلمىش رەڭگىنى پەرۋەردىگار.
كۈن ئىرۇر ئاق، تۈن قارا كۆرپەزلىنى قۇرئانداكىم.
تۇشتى «ۋەللەيل»③، ئەۋەلۈكەلدى «مۇئەخخەرۋەننە ھار»④.
ئىبتىدادا بۇ ۋۇجۇد ئەتمىش قارالىقتىن زوھۇر⑤،
ئابى ھەيۋان چەشمەسى⑥ تاپمىش قارالىقدا⑦ قرار.
دىل سۇۋەيدا سى ⑧ قارادۇر، ھەق نەزەر گاھى ئۇشۇل،
شاھىدى سىررى ئىلاھى ⑨ ئول قاراغا يارغار ⑩.
ئەسلىگە راجىئ بولۇر⑪ ھەر شەيئ مۇسەللەمدۇر بۇ سۆز ⑫.
ئەسلى ھەر شەيئىنىڭ قارادۇر كۆيدۇرۇپ كۆر ئاشكار،
ئول زۇھەلكىم⑬ تاپتى ئانىڭ دەۋرىدە ئادەم ۋۇجۇد،
چەرخ ئۆزرە قارا رەڭ ئىلە قىلۇر ئەھدانى خۇار⑭.

---

① ئەلەيكۈم بەسەۋادىلئەزەم — چوڭ قارىنى ئىختىيار قىلدىلار.
② ھەجەر — ئەرەبستاندىكى قاراتاش ھەجەر ئەسۋەتنى كۆرسىتىدۇ.
③ ۋەللەيل — كېچە.
④ مۇئەخخەر ۋەننەھار — كۈندۈز كېيىن كېلىدۇ.
⑤ زوھۇر — ئاشكارا بولۇش، كۆرۈنۈش.
⑥ ئابى ھەيۋان چەشمەسى — ھاياتلىق بۇلىقىنىڭ سۈيى.
⑦ قارالىق — قاراڭغۇ غار.
⑧ دىل سۇۋەيدا — كۆڭۈلنىڭ چېكىتى، كۆڭۈلنىڭ نوقتىسى.
⑨ سىررى ئىلاھ — تەڭرىنىڭ يوشۇرۇن ھېكمەتلىرى.
⑩ يارغار — ساقلىنىش، ھەمدەم بولۇش.
⑪ راجىئ بولۇش — ئەسلىگە قايتىش.
⑫ ھەرشەيئ مۇسەللەمدۇر — بۇ سۆز ھەممە ئەسلىم بولمىدىغان سۆز.
⑬ زۇھەل — يۇلتۇز نامى.
⑭ ئەھدانى خۇار — دۇشمەننى خار قىلىش.

.....

ئاھەنى كىم شەئنىدە نازىل ئېرۇر «بەئسۇن شەددە»①،
رەڭگى باقكىم قارادۇر ئانىڭسىز ئولماس ھېچكار.
لەيلىنىڭ ھۆسنى قارەلىغدىن فۇسۇنخۇان② بولمەسە،
قەيسەڭ ئاقىل ئاڭا مەجنۇن بولۇپ يىغلارمۇ زار.
خال كىم مەھبۇبلارنىڭ ھۆسنىگە زىنەت ئېرۇر،
بولماسا رەڭگى قارا ئول ھۆسن ئاچىلماس باھار،
قارالقىدىندۇر سەنەملەر ساچ ۋە قاشى دىلغەرىپ③،
قارالقتىن تاپتى قىممەت ئەنبەرۇ مۇشكى تەتار④.
دىلرەبالىق ئىشۋەسىن⑤ كۆرگۈزسە شاھىد كۆزلىرى،
ۋەسىق⑥ ئېتەرلەر «قارا كافىر» دەپ ئۇنى ئۇششاق⑦ زار.
ھەق تەئالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۇچۇن،
ئاق بۇلۇتتىن قارە بۇلۇتتۇر زىيادە پەيزى بار.
رەڭگىلەردە قارادىن يوقتۇر يۇقارى ھېچ رەڭ،
كىم يۇقارى تۇرمىش ئانىڭ يۇلتۇزى ئەنجۇم سۇۋار⑧.

شائىرنىڭ قارا رەڭنى مۇنداق ھەرخىل پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئىزاھلاپ، ئۇنى يۇقىرى ئاھاڭدا مەدھىيىلىشى تاسادىپىيلىق بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ سىياسىي غايىسىنى ئاساس قىلغان

---

① «بەئسۇن شەددە» — تۆمۇر ئەلگە قاتتىق، ھەممىدىن كۈچلۈك.
② فۇسۇنخۇان — جەلپ قىلمىش، مەپتۇن قىلمىش.
③ دىلغەرىپ — دىلنى تارتىدۇ.
④ مۇشكى تەتار — ئىپار.
⑤ ئىشۋە — ناز، خۇلق.
⑥ ۋەسىق — تەرىپلەش.
⑦ ئۇششاق — ئاشىق.
⑧ ئەنجۇم سۇۋار - يۇلتۇزغا مىنمەك.

بولۇپ، شائىر بۇ يەردە، بىرىنچىدىن، ئەزەلدىن كىشىلەر ئەزەلدە يامان ۋە كۆرۈمسىز دەپ قارىلىپ كەلگەن قارا رەڭگە نىسبەتەن باشقىچە پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىدىكى تەبىئىي ياخشى خىسلەتلەرنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ مېھر - مۇھەببىتىگە ئېرىشتۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ سىياسىي غايىسىنىڭ سىمۋولى قىلىشقا يول ئاچىدۇ. ئىككىنچىدىن، جانانلارنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلغۇچى گۈزەللىكى ئۇنىڭ كۆزى، قېشى، مېڭى، چېچىدىكى تەبىئىي قارىلىق ئىدى، دېيىش ئارقىلىق، «قارا» رەڭ «ئاق» تىن گۈزەل، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىپ، نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ كېلەچەك زامانىنىڭ سىمۋولى بولغان گۈزەل يارغا ئىشق- مۇھەببىتىنى بەرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ۋىسالىغا تېزرەك يېتىشكە تەشنا بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى يېشىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاپتور ئارزۇ قىلغان كېلەچەك زامانىدا، قارا رەڭ بېغىشلىغاندىكىدەك نۇرغۇن گۈزەللىكلەر ۋە ئۇلۇغ خاسىيەتلەر بولغانلىقى ئۈچۈن شائىر ئۇنى قىزغىن سۆيىدۇ، تەشنا بولۇپ، چىن دىلىدىن ئارزۇ قىلىدۇ.

دېمەك، بۇ قەسىدە شائىر «ئاق» بىلەن «قارا» نى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، قارا رەڭنىڭ ھەر خىل تەرەپلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، قارا ئۇغۇلۇقنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ھۆرلۈككە، گۈزەل پارلاق زامانغا بولغان تەلپۈنۈش ئىستىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ جەھەتتىكى ئىشەنچ، ئۈمىدىنى يۇقىرى ئۈمىدۋارلىق روھتا لىرىكىلىق بىر تۈستە بايان قىلغان.

بۇ قەسىدە ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق پارلاق ئىدىيىسى، تىل ئۇسلۇبىنىڭ گۈزەللىكى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇخىل، رەڭدارلىقى، بەدىئىي ئۇنۇمدارلىقىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن تەجەللى ئىجادىيىتىنىڭ گۈلتاجىسى بولۇشقا تامامەن مۇناسىپتۇر.

§4. تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

تەجەللى شېئىرلىرى ئۇيغۇر ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ ئىلغار، تەرەققىيپەرۋەرلىك تەرىپىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقى، شۇنداقلا شائىرنىڭ ئۇيغۇر ئازادلىق، ئەركىنلىك جەڭچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، دەۋرنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرۇپ، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ، جۈملىدىن ئەنە شۇ جەمئىيەتتە ئازاب - ئوقۇبەت، خارلىقتا ياشاۋاتقان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدىنى، كېلەچەككە بولغان قىزغىن تەلپۈنۈشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىدەك مەزمۇن ئالاھىدىلىكىدىن تاشقىرى، سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتە ئۇيغۇر ئىزھار قىلماقچى بولغان ئوي - پىكىرنى قىسقا، ئىخچام، مەزمۇنلۇق، تېرەن، يارقىن، ئوبرازلىق، راۋان، بەدىئىي، تەسىرچانلىقى يۇقىرى، مەپتۇن قىلىش كۈچى ھەددىدىن زىيادە بولغان ھالدا ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئېتىبارىنى ئۇيغۇرنىڭ شۇنچە جەلپ قىلىدۇ.

تەجەللى شېئىرلىرىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتە كۈرسەتكەن ماھارەت ۋە ماھىرلىقىدا گەۋدىلىنىدۇ.

تەجەللى رېئال تۇرمۇشتا ئۇيغۇرنىڭ چوڭقۇر تەسىر كۈرسەتكەن ھەرخىل شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرغاندا، يۈكسەك تەپەككۇر كۈچىگە، گۈزەل تىل ۋاستىسىگە تايىنىپ، كونكرېت، ئىخچام، ئوبرازلىق، بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا، بۇنداق يۈكسەك ماھارەت ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋىلىكى بىلەن بەدىئىلىكىنى زىچ جىپسلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ سەۋىيىسىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈپلا قالماستىن، شۇنداقلا بەدىئىي ئۇنۇمىنىمۇ غايەت يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كىتابخانلارنى ئۇيغۇر ئىجاد قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي مۇ-

هىتقا باشلاپ كىرىش ۋە ئۆزىگە ھەمنەپەس قىلىشتەك ئەھـ-
لىي كۆچمىنى نامايان قىلغان.

شائىر تەجەللى تۇ مۇش كۆرۈنۈشلىرىنى تەسۋىرلىگەنىدە
ئۇنىڭ ھەققىنى گەۋدىلەنـدۈرۈشكە تىرىشقـاندىن تاشقىرى،
تەسەۋۋۇر، مۇبالىغە، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، سىمـۋول قـا-
تارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىنمۇ ئورۇنلۇق پايدىلىنىپ، ئوب-
رازلىق ئىپادىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ئۇنىڭ
قەلەم ئاستىدا تەسۋىرلەنـگەن ھەربىر شەيئىي كىشىگە چىنـ-
لىق تۇيغۇسى بېغىشلىغاندىن باشقا، ئىنتايىن يارقىن، گـۈزەل
كۆرۈنۈپ، دەرھال ئـۆزىـگە مەپتۇن قىلىش بىلەن ئوقۇغۇچىنا
پۈتمەس-تۈگىمەس ئىلھام، غايەت زور كۈچ-قۇدرەت بەخش ئېتىدۇ.
مەسىلەن:

كۆز تىكىپ مەن بىر قاراقاش دىلىرەبـاغـىمكىم ئـۆزۈپ،
رىشتەئى ئۆلپـەتنى جىسمىم ئېگىنـدەك بولدى نىزار.
قارا قۇيۇندەك چىقار خەسىدەك تېنىمدىن دۇر ئاھ،
كىم خىيالىن ئەيلەسەم ئوتلۇق نىگاھى ئوت ياقار.
ساۋرۇر كۆككە ۋۇجۇدۇم تۈپراغىن رەم ئەيلەبان،
ئول كىمىيك يەڭلىغ قارا كۆز بەرقىدەك چاپۇكسۇار.

(مەن بىر قاراقاش يارغا كۆز تىككەنىدىم، ئۇ، ئۆلپەت-
چىلىك رىشتىسىنى ئۈزگەچ، ۋۇجۇدۇم يېگىندەك ئورۇقلاپ ئاجىز-
لاشتى. ئۇنى خىيال قىلسام، ئوتلۇق قاراشلىرى تېنىمگە ئوت
ياقىدۇ. خەستەك تېنىمدىن قارا قۇيۇندەك ئاھىمنىڭ ئوتۇنلىرى
چىقىدۇ. ئۇ كىمىيك ئوخشاش قارا كۆزلۈكۈم چاقماقتەك تېز ئات
چاپتۇرۇپ ئۆتسە، ۋۇجۇدۇمنى چاك-توزانغا ئايلاندۇرۇپ، كۆك-
كە سورۇۋېتىدۇ.)

مانا بۇ مىسرالاردا ئىشلىتىلگەن ئوخشىتىش، مۇبالىغە، مىتانومىيە، سۈپەتلەش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىلىك ۋاستىلەرمۇ مۇھەببەت بالاسىغا دۇچار بولغۇچىلارنىڭ روھىي ھالىتىنى كۆز ئالدىمىزدا كونكرېت، ئېنىق، ئوبرازلىق، تەبىئىي بىر ھالەتتە، كۆچلۈك، تەسىرچانلىقتا ئىگە قىلىپ گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن، تۆۋەندىكى مىسرالاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇھەببەت ھەققىدىكى پەلسەپىۋى مۇلاھىزە مۇھەببەتنىڭ ناھايىتى نازۇك، سىرلىق، ھىيلە ـ مىكرىسى تولا، سەۋرچان، چىداملىقنى تەلەپ قىلىدىغان پىسخىك پائالىيەت ئىكەنلىكىنى كىشىگە چوڭقۇر ھېس قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى ئېھتىياتچان پوزىتسىيىدە بولۇشنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

ئىشىق ئەپسۇنساز بىر ئەييارلۇ ئىبەتباز ئېرۇر،
كىنم مەلامەت سول قولى، رەسۋالىغ ئانىڭ ساغىدۇر.

(ئىشىق ـ مۇھەببەت بىر ئالدامچى كۆز بويىغۇچى نەيرەڭ ئوۋاز، تەنە مەلامەت ئۇنىڭ سول قولى رەسۋالىق ئوك قولىدۇر.)

قىسقىسى، تەجەللى شېئىرلىرى تەپەككۇر دېڭىزىدىن دۇرـ دانە قېزىش، گۆزەل تىل خەزىنىسىدىن ئۇنچىلەر تىزىش، تالانت ۋە ماھارەتنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ كەمىدىن كەم تەپپىلىدىغان پارلاق نەمۇنىسىدۇر. شائىرنىڭ يالغۇز ئۇيغۇر تىلىدا يازغان شېئىرلىرى ئەنە شۇنداق گۆزەللىككە، يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئەرەب، پارس تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىمۇ يۇقىرى سەۋىيىدە يارىتىلغان بولۇپ، ئۇ خۇددى شائىرنىڭ ئۆزى: «مېنىڭ سۆزگەن ئىبارەتلىرىمگە قاراپ باق! ھەربىر نۇقتـ لىق ئىبارەتلىرىم تېگىدە يۈز خۇراسانىنى تاپسەن» دەپ ئېيتـ قىنىدەك، ئەنە شۇ تىللاردا يېزىلغان شېئىرىيەتنىڭ نادىر ئۇلـ

گسی بولالایدۇ. تەجەللىنىڭ قايسى تىلدا يازغان شېئىرلىرى بولسۇن، ئوخشاشلا ئەھمىيەتلىك دەپ قارىلىپ، يېقىنقى زامان ئەدەبىيات بېغىمىزدا پورەكلەپ ئېچىلغان رەڭدار گۈللەر قاتارىغا تىزىلىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تەجەللىنىڭ هاياتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2. تەجەللى ئۆز ئۆمرىدە قانداق ئەسەرلەرنى يازغان؟
3. «قارا» قەسىدىسىدە قانداق مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان.
4. تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

Δ «ماركس-ئېنگلس تاللانما ئەسەرلىرى» II توملۇق، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1980.

Δ «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» I توملۇق، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1985.

Δ «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» I توملۇق، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1985.

Δ «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 5 توملۇق، ئۇيغۇرچە نەشرى..

Δ م. گوركىي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» I توملۇق، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1957.

Δ «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1985.

Δ «ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات ئاساسلىرى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1986.

Δ «جۇڭگو بۇيۇك ئىنقىلابچىسى»، «جۇڭگو ئەدەبىياتى»، «مىللەت» تومللرى، جۇڭگو بۇيۇك ئىنقىلابچىسى نەشرىياتى، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1986.

Δ «سوۋېت چوڭ ئىنقىلابچىسى»، رۇسچە نەشرى.

Δ «قىسقىچە بىرتانىيە ئىنقىلابچىسى»، خەنزۇچە نەشرى.

Δ «سوۋېت ئىنقىلابچىلىرى لۇغىتى»، جۇڭگو بۇيۇك ئىنقىلابچىسى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

Δ «ددن لۇغىتى» خەنزۇچە نەشرى، 1983.
Δ لیۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1987.
Δ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1984.
Δ «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 9-، 10- قىسىملار، 1983.
Δ ساگۇچى تورو: «XIX—XVIII ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ
نىڭ جەمئىيەت تارىخى تەتقىقاتى» 1-، 2-قىسىم، شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1984.
Δ «ئوكيانوس» خەنزۇچە نەشرى، 1983.
Δ «مىللەت لۇغىتى» خەنزۇچە نەشرى، 1987.
Δ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى»
1 - قىسىم، خۇنەن خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1983.
Δ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەدەبىي ئەسەرلە-
رىدىن تاللانما»، 2-قىسىم، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەش-
رىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1984.
Δ «مىللەتلەر ئەدەبىياتى ماقالىلىرىدىن تاللانما» مەز-
كىزدىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى،
1987 - يىل.
Δ «تۇركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن
تاللانما»، 1-، 2- قىسىم، جۇڭخۇا نەشرىياتى، خەن-
زۇچە نەشرى، 1987.
Δ «شەرق سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى ماقالىلىرى توپلىمى»،
خۇنەن ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى،
1987.
Δ «چەت ئەل ئەدەبىياتى تەتقىقاتى توپلىمى»، 9-،
10 - توپلام، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984،
1985.
Δ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئالمۇتا،

«پەن» نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1983.
Δ «تۈركستان ئەدەبىياتىدىن پارچىلار»، قاھىرە، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1960.
Δ ق. ھاسانوۋ، س. موللايدوۋ: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» 2-قىسىم، ئالمۇتا مەكتەپ نەشرىياتى، 1982.
Δ مۇھەممەد زۇنۇن، ئابدۇكېرىم راخمان: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسلىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل.
Δ موللا مىرسالىھ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە» (قەشقەر تارىخى)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986.
Δ ئابدۇرېھىم سابىت «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» 4 تومىلۇق، 1982.
Δ ۋاھىتجان غوپۇر. ئەسقەر ھۇسۇيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986.
Δ لى گوشاڭ: «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 1982.
Δ «بىلىنمىگەن ئەسەرلەردىن تاللانمىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1987.
Δ «ئەدەبىي ئىجادىيەت ھەققىدە مۇلاھىزىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987.
Δ «بىلال نازىم شېئىرىيىتىدىن»، ئۆزبېكىستان ك پ مەركىزىي كومىتېتى نەشرىياتى، تاشكەنت، 1981.
Δ «شىنجاڭدىكى تارىخىي شەخسلەر» 1-قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1984.
Δ گۈلچېن چاندارلى ئوگلو: «تۈرك داستان قەھرىمانلىرى»، تۈركچە نەشرى، ئىستامبۇل، 1977.
Δ فېڭ جياشىڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر

ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»، 1-، 2-قىسىم، خەنزۇچە نەشرى، 1981.

△ لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار تەتقىقاتى»، خەنزۇچە نەشرى.

△ خىرقىتى: «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» «تارىم» 1957-يىلى 4-سان، 1986-يىلى 11-سان.

△ ئا. ئىسمائىل «خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىلى نەشرى.

△ خىرقىتى: «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

△ ئا. سەئىدى «مۇھەممەد خۇجام قۇلى خىرقىتى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى».

△ «مەسنەۋى خارابىاتى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986-يىلى نەشرى.

△ «كوللىيات مەسنەۋى خارابىاتى»، «بۇلاق» 1981-يىلى 2-سان، 1982-يىلى 1-سان.

△ سالاھى «گۈل ۋە بۇلبۇل» «بۇلاق» 1981-يىلى 3-سان (ئومۇمىي 15-سان).

△ ئا. سابىت «خۇجاسىدىق پۇتۇھى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى دىن نەمۇنىلەر»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1986-يىلى 2-سان.

△ «دىۋان مەھزۇن»، «بۇلاق»، 1981-يىلى 1-سان، 1982-يىلى 1-سان، 1982-يىلى 2-سان.

△ ۋ. غوپۇر «موللا يۈسۈپ ئىبنى خوتەنى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى».

△ ئى. تۇرسۇن: «ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىز»

«بۇلاق»، 1980 - يىلى 1 - سان، 9 - بەت.

Δ م. ت. باۋۇدۇن «XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى». («ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، «مىللەتلەر نەشرىياتى» نەشرى، 296-بەت.)

Δ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 1981.

Δ «دىۋان نۆۋىتى»، «بۇلاق»، 1982 - يىلى 3 - سان 165 - بەت.

Δ ئا. خۇجا: «نۆۋىتى»، «تارىم» 1986 - يىلى 12 - سان، 124 - بەت.

Δ «غەزەللەر»، «تارىم» 1957 - يىل 11 - سان.

Δ ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا «XIX ئەسىردە شىنجاڭ را-يونىدا يۈز بەرگەن دېھقانلار ھەرىكىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 - يىل 2 - سان.

Δ ئىسمائىل مۇھەممەد «1864 - يىلدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1984 - يىل 4 - سان.

Δ ھ. ئەھمەد «زوھۇرىدىن ھېكمىمبەگ دەۋرىدە قەشقەر رايونىدىكى مەدەنىي ھايات ۋە ئەدەبىيات»، «بۇلاق» 1982 - يىلى 1 - سان.

Δ ئە. دەرۋىش «زوھۇرىدىن ھېكمىمبەگنىڭ قەشقەر-دىكى مەدەنىيەتكە دائىر ئىشلىرى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گە-زىتى»، 1987 - يىلى 20 - ئىيۇن.

Δ «قەلەندەر غەزەللىرى»دىن. «بۇلاق» 1981 - يىلى 1-سان.)

Δ «گۈمنام غەزەللىرى»، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ نەشرىگە

تەييارلىغان، «بۇلاق»، 1981-يىلى 3-سان، 1-بەت.

Δ مىرسۇلتان ئوسمانوۋ «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك شائىرى گۈمنام»، «بۇلاق» ئومۇمىي 18-سان، 109-بەت.

Δ «غەزەللەر»، «تاريم» 1962-يىلى 8-سان.

Δ م. ر. سىدىق، ئا. بۇلاق: «ئۇيغۇر ئالىمى مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ «سىدىقنامە» ئەسىرى هەققىدە»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، 1982-يىلى 2-سان.

Δ «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىلى نەشرى.

Δ «نىزارى داستانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985-يىلى نەشرى.

Δ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئەدەبىياتقا دائىر مۇلاهىزىلەر» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى.

Δ «پەرهاد-شېرىن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل نەشرى.

Δ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، ئالمۇتا، 1980-يىل 9-سان.

Δ «كوممۇنىزم تۇغى»، 1982-يىلى 6-ئۆكتەبر.

Δ هاجى ئەهمەد: «دېڭىز ئۇنچىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1983-يىل نەشرى.

Δ «بۇلاق» 1-، 2-، 14-، 16-، 17-، 18-، 19-سانلىرى.

Δ «شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى»، 1979-يىل 11-سان.

Δ «تاريم»، 1982-يىل 10-سان.

Δ «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، 1980-يىل، 10-سان.

Δ «شىنجاڭ مائارىپى»، 1987-يىل 2-سان.

Δ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە ئۇنىڭ «رابىيە-سەئىدىن» داستانى»
(«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980-يىل 2-سان).
Δ «رابىيە-سەئىدىن»، «تارىم»، 1957-يىل 6-سان.
Δ «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «تارىم»، 1962-يىل 4-سان.
Δ «پەرھاد-شېرىن»، «تارىم»، 1963-يىل 1-سان.
Δ «غەزەل ۋە مۇخەممەسلەر» مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «بۇلاق» ئومۇمىي 14-سان.
Δ ئا. سابىت: «مۇھەممەد سادىق قەشقەرى»، «بۇلاق» ئومۇمىي 19-سان.
Δ «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982-يىل 2-سان.
Δ «ھەدىيەئى خىسلەت»، «بۇلاق» ئومۇمىي 10-سان.
Δ ئە. دەرۋىش «شائىر خىسلىتى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» (1980، 1985).
Δ «دىۋان زوھۇرى»، «بۇلاق» ئومۇمىي 11-سان.
Δ «زوھۇرىدىن ھېكمەتلىك دەۋرىدىكى قەشقەر»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، 1987-يىل 4-سان.
Δ زىيائى: «بەھرام-دىلئارام»، «بۇلاق» ئومۇمىي 10-سان.
Δ زىيائى: «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «بۇلاق» 1980-يىل 2-سان.
Δ زىيائى: ۋاموق-ئۇزرا»، «بۇلاق» 1982-يىل 3-سان.
Δ «دىۋان مەشھۇرى»، نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەمتىمىن يۇسۇپ. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985-يىل نەشرى.
Δ مەمتىمىن يۇسۇپ: «دىۋان مەشھۇرى» توغرىسىدا

دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985- يىل 4 - سان، 145 - بەت.

Δ م. ئوسمان: «ئۇيغۇر خەلق شائىرى تۇردى نازىم (غېرىبى) ھەققىدە»، «قەشقەر ئەدەبىيات-سەنئىتى»، 1979- يىل 4 - سان.

Δ «‹كىتابى غېرىب› تىن پارچە»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، 1980 - يىل 7 - سان.

Δ ئا. ئىسلام: «غېرىبى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى ‹كىتابى غېرىب›»، «بۇلاق» 1980 - يىل 2 - سان.

Δ «كىتابى غېرىب»، «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمىي 16 - سان.

Δ «ماقالات» سەبۇرى «قەشقەر ئەدەبىيات-سەنئىتى»، 1980 - يىل 4 - سان.

Δ «ماقالات»، «بۇلاق» ئومۇمىي 12 - سان.

Δ ر. سايىت «شائىر مىر ھەسەن سادايى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1981 - يىل 1 - سان.

Δ «دىۋان سەدايى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1982 - يىل 2-سان.

Δ «ئۇيغۇر شائىرى سىيىت مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭ ‹شەر-ھى شىكەستە› ناملىق ئەسىرى ھەققىدە»، «بۇلاق» 1981- يىل 2 - سان.

Δ «دىۋان نىيازى»، «بۇلاق» ئومۇمىي 10 - سان.

Δ «سەددى ئىسكەندەر» موللا سمدىق يەركەندى، «بۇ-لاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 12-، 14 - سانلار.

Δ «ئىشتىياقنامە» مۇھەممەد غېرىب شاھىيار، «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمىي 17 - سان.

Δ «كەلكۇن»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 13 - سان.

Δ ئە. تاتلىق: «موللا شاكىر»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئۇ-

مۇممي 18 - سان.

Δ «زەپەرنامە»، «تاردم» 1957 - يىل 7 - سان.

Δ «زەپەرنامە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980-يىل 2 - سان.

Δ «زەپەرنامە» توغرىسىدا، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980-يىل 2-سان.

Δ «موللا شاكىرنىڭ قەبرىسى تېپىلدى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمي 18-سان.

Δ «ئەھمەدشاھ قازىقاشى ۋە ئۇنىڭ مۇخەممەسى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل 1 - سان.

Δ دىلبەرنىڭ دورغا: «مەزلۇملار ئاھى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىل 2 - سان.

Δ نىم شېئىرىت: «شائىر موللا بىلال بەننى موللا يۈسۈپ»، «تاردم» 1962 - يىل 6 - سان.

Δ «غەزەلىيات»، «تاردم»، 1962 - يىل 6 - سان.

Δ «موللا بىلال بەننى موللا يۈسۈپ»، «تاردم»، 1958-يىل -1- سان.

Δ «چاكموزا - يۈسۈپخان»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981-يىل- 2 - سان.

Δ «غەزەلىيات»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمي 9 - سان.

Δ «غەزەلىيات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

Δ «نۇزۇگۇم»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 - يىل 1 - سان.

Δ ش. ئۆمەر «موللا بىلال بەننى مولا يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

Δ مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى.

Δ «ئەسىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980-يىل 2 - سان.
Δ «زۇمرەد»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل 2 - سان.
Δ «ئەرزىيەت»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 13-سان.
Δ «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 11 - سان.
Δ م. خۇدابەردى: «موللا مۇھەممەد نىياز»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل 2 - سان.
Δ «رەۋزەتۇز زۇھرا»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 - يىل 2 - سان.
Δ «سازلار مۇنارىسى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىل 1 - سان.
Δ ئابدۇسەمەت شەئىرلىرى، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 18 - سان.
Δ «تارىخىي ھەمدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987- يىل نەشرى.
Δ «بۇلاق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل 15 - سان.
Δ «موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخىي ھەمدى»»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 - يىل 3 - سان.
Δ مەۋلانە ھۇسەيىنخان تەجەللى، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 18-سان.
Δ تەجەللى شەئىرلىرى، «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 18 - سان
Δ «تەجەللى - مۇجەللى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.
Δ مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزدزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: دەنما

高等学校教材
维吾尔文学史(3)
责任编辑：吐尔逊·买合苏提
(维吾尔文)

•

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

•

فورماتى: 850×1168 1/32 ؛ باسما تاۋاق: 28
1993 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1993 يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
نەشرى: 1——7·000
ISBN7-5370-1100-1
G.360(维课)يۇەن 6.60 ؛ باھاسى